ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ ИНСТИТУТИНИНГ БУХОРО ФИЛИАЛИ
“ИЖТИМОИЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАР, ТИЛЛАР ВА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ” КАФЕДРАСИ

“Ўзбекистон тарихи” фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Бухоро- 2013

Ушбу маъруза матнлари «Ижтимоий-гуманитар фанлар, тиллар ва жисмоний тарбия» кафедраси йиғилишида кўриб чиқилган. Баён № 1 . 28. 08. 2013 йил.

Ушбу ўқув қўлланмаси Ўзбекистон тарихининг қадимги тош даврларидан бошлаб, то ҳозирги кунгача бўлган катта даврни ўз ичига олади.

Тузувчи: З.Қорёғдиев

Тақризчилар: т.ф.н, доц А.Ғафуров
т.ф.н, доц Ю.Шукруллаев

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Республикамиз мустақил тараққиёт йўлининг ижодкори ва раҳнамоси сифатида тарих фани, унинг бугунги аҳволи ва истиқболини чуқур таҳлил етиб, бу йўналишда тарихчи олимлар олдига қатор вазифаларни қўйдилар. Ушбу вазифалардан энг муҳими янги жамиятимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш жараёнини бошқарадиган ва таъминлайдиган, ҳозирги давр талаби асосида янгича фикрлайдиган ёшларни тарбиялаш, муҳими, улар онгига миллий истиқлол, Ватанга садоқат ва юртпарварлик ғояларини янада чуқурроқ сингдириш ва теран англатишдан иборатдир.

Ўзбекистон тарихи ниҳоятда бой ва ранг-барангдир. Ўлкамиз ҳудудлари енг қадимги даврлардан бошлаб жаҳон цивилизацияси ўчоқларидан бири ҳисобланиб, бу ерда дунё цивилизациясидаги маҳаллий халқларга хос тарихий-маданий жараёнлар бўлиб ўтган. Ўлкамиз ҳудудларидан дунё цивилизацияси тарихий тараққиётида ўчмас из қолдирган олиму фузалолар, давлат арбобию, саркардалар етишиб чиқганларки, биз улар билан хақли равишда фахрлансак арзийди.

Ушбу ўқув қўлланмаси Ўзбекистон тарихининг қадимги тош даврларидан бошлаб, то ҳозирги кунгача бўлган катта даврни ўз ичига олади. Мавзуларни ёритиш жараёнида мавжуд ўқув дастурига асосланган ҳолда масаланинг туб моҳияти, тарихий-маданий жараёнларнинг асослари, омиллари ва ривожланиши, сабаблари, оқибатлари ва натижаларига катта эътибор қаратилди. Шунингдек, Ватанимиз ҳудудида бўлиб ўтган тарихий-маданий, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жараёнлар ҳақида холисона хулосалар чиқаришга интилдик.

Ундан ташқари ўқувчиларга ёрдам бўлиши учун қўлланма сўнггида хронологик жадвал ва адабиётлар рўйхати берилди.

Ушбу ўқув қўлланма тарих фанлари доктори, профессор Р.Ҳ.Муртазаеванинг маърузалар матни асосида тузилди.

1-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ФАНИ ПРЕДМЕТИ, УНИ ЎРГАНИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ТАМОЙИЛЛАРИ, МАНБАЛАРИ,ОБЪЕКТИ ВА АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон тарихи фанининг фан сифатида тутган ўрни. Унинг ўрганиш предмети ва объекти

Тарих фани ижтимоий тараққиёт ва ўтмишга оид ҳар хил воқеа-ҳодисаларнинг изчил ривожланиши, уларнинг қачон, қаерда, қандай ҳолатда юз берганлиги ҳамда инсониятнинг пайдо бўлиши, тадрижий-эволюцион такомил жараёни ва бошқаларни ўрганади.

Ўзбекистон тарихи умумжаҳон-инсоният тарихининг ажралмас қисми ҳисобланади. Жонажон Ватанимиз тарихи оламшумул воқеликларга жуда бой. Ўзбекистон тарихи фани шу воқеликларни бошидан кечирган қадим ва яқин аждодларимизнинг ҳаётий кечмишлари қандай бўлганлиги, жаҳон тарихи тараққиётига қўшган ҳиссаларини холисона ва ҳаққоний ўрганади,

Тарихий ҳақиқат тўла рўёбга чиқишида, ҳаққоний тарих ёзилишида тарих фани предмети ва объектининг тўғри белгиланиши ўта муҳим аҳамиятга эга. Чунки Ўзбекистон тарихи фани учун ҳам бошқа барча фанлар қатори предмет ва объект масаласи асосий масала ҳисобланади. Зеро, фаннинг ўрганиш предмети ва объекти аниқ бўлмаса, унинг олдидаги вазифа ноаниқ бўлиб қолиши мумкин.

Ўзбекистон тарихи фани бошқа ижтимоий фанлардан фарқли ўлароқ мустақил фан. Бу унинг ўрганиш предмети ва объекти ҳамда вазифасида тўла намоён бўлади. Ўзбекистон тарихи фанининг бу ўзига хос хусусиятлари қуйдагиларда намоён бўлади: Биринчидан, у фан сифатида ўзининг бутун диққат эътиборини фақат ўтмишга қаратади, ундан сабоқ беради, хулоса чиқаради, аждодларимизнинг мозийда қолган ҳаёт тарзини, улар яратган маданий, маънавий-мафкуравий қадриятларини ўрганади. Иккинчидан: Ўзбекистон тарихи фани ижтимоий фанларга нисбатан аниқ фан. Шунинг учун ҳам у математика усулидан кенг фойдаланади. Тарихий воқеа ва ҳодисалар қатъий аниқликда, даврий кетма-кетлик-хронологик асосда ўрганилади. Шунингдек тарихий воқеа ва ҳодисалар, ҳужжат ва далилларнинг ҳақиқий ва ҳақиқий эмаслиги, улар қачон, қаерда, қандай тарихий муҳит ва шароитларда тарихан воқе бўлганлиги ва ниҳоят, бўлиб ўтган воқеликларнинг аниқ сабаб ва оқибатлари аниқланади. Шу билан бирга уларнинг аниқ шакл-шамойиллари ва ҳолати белгиланади.

Учинчидан, Ўзбекистон тарихи фани ўтмишда ижтимоий- иқтисодий ҳаётнинг аҳволи, ривожланиши ва таназзулининг сабаб ҳамда оқибатларини ўрганади, улардан келажак учун сабоқ ва хулоса чиқаради. Бу эса авлодлар учун дастуриламал бўлади.

Тўртинчидан, Ўзбекистон тарихи фани кўп қирралилик ва хилма-хиллик хусусиятига эга. У жамият тараққиёти ва инқирозларининг фақат бир томонинигина эмас, балки унинг (жамиятнинг) ҳамма томонларини узвий боғлиқликда, бир бутунликда ўрганади.

Ўзбекистон тарихи фани унинг ўтмишдаги ва ҳозирги ҳудудида энг қадимги даврлардан ҳозиргача кечган воқеликлар, инсоният ҳаёти, табиат ва жамият тараққиёти ҳақидаги фан. Унинг ўрганиш предметига эса мана шу макондаги жамики хилма-хил воқеа ва ҳодисалар, улардаги умумий алоқадорлик ва яхлит бирлик ҳамда қонуниятлар ва жараёнлар, умуман, халқ ва инсоннинг яратувчанлик фаолияти киради. Ўзбекистон тарихи фанининг ўрганиш макони-объекти Ўзбекистон тарихидир. Тарихий объект (макон) Ўзбекистон тарихи фанининг аниқ мақсади, вазифаси, йўналиши ва ҳаракат (фаолият) доираси (чегараси) ни белгилаб беради. Маълум бир маънода объект билан предмет бир-бирига жуда яқин тушунча бўлса-да, улар тарих фанида тутган ўрни ва вазифаси билан фарқланади.

Объект аниқ тарихий давр, макон, замон ва географик минтақавий чегаралар, маълум бир халқ миллат, мамлакат тарихи билан боғлиқ бўлиб, шулар доирасидаги воқеа ва ҳодисаларни бир бутун ва яхлитликда ўз ичига олади. Предмет эса мана шу бир бутун объект ичидаги аниқ тарихий-маданий жараёнлардир.

Ўзбекистон тарихи фани фан сифатида бошқа фанлар орасида алоҳида аҳамиятга эга. У ижтимоий-сиёсий фан бўлиб, инсоният ўз ўтмишини билиши, ўзини-ўзи англаши ҳамда келажагини белгилашида асосий дастуриламал ҳисобланади. Шу билан бирга, у бу соҳадаги ягона фан ҳам эмас. Жамият, инсоният ва табиатнинг ўтмишини ўрганувчи

бошқа соҳа фанлари ҳам бор. Аммо бошқа фанларнинг ҳаммаси ҳам, табиат, жамият ҳам, аввало, тарихда акс этади. Улар ҳам тарих фанининг ўрганиш объекти ва предмети ҳисобланади.

Тарих фани бошқа, айниқса, ижтимоий-гуманитар фанлар билан мустаҳкам ва узвий алоқа бирлигида ривожланади. Тарихчилар фалсафани, адабиёт ва тилни, диншуносликни ва бошқа фанларни билмай туриб, ҳаққоний тарихни тўла ёритиб беролмайдилар.

Шуни ҳам айтиш лозимки, тарих билан бошқа ижтимоий-гуманитар фанларнинг ўрганиш объекти битта, яъни жамият. Шунинг учун ҳам бошқа фанлар тарих фани тараққиётига, тарихий ҳақиқатларнинг рўёбга чиқишига бевосита ёрдам беради. Аммо, шуни таъкидлаш жоизки, тарих бошқа фанларнинг, шунингдек ижтимоий-гуманитар фанларнинг ҳам тарихидир. Чунки бошқа фанларнинг ҳаммаси-тарих тарихий онг ва тарихий билимлар, тарихий тафаккур тарихнинг махсули.

Хулоса шуки, тарих фани, яъни Ватан тарихи миллат ва Ватан тақдири ҳамда равнақ топишида муҳим ўринга эга бўлганидек ижтимоий-гуманитар фанлар орасида ҳам катта аҳамиятга эгадир. Аввало, масаланинг моҳияти шундаки, биринчидан, ижтимоий-гуманитар фанларнинг ривожланиши ҳар жиҳатдан тарихга, тарих фанининг нақадар ҳаққоний бўлишига боғлиқлир, Чунки улар тарих билан бевосита боғлиқ Иккинчидан, тарих фалсафаси қанчалик тўла ва равон юзага чиқса, бошқа ижтимоий-гуманитар фанларнинг мазмун ва моҳияти ҳамда таъсирчанлиги ҳам шунча юксак даражада бўлади. Бу тарих фанининг илмий-назарий ва методологик масалалари билан ҳам боғлиқдир.

Ўзбекистон тарихи фанининг ғоявий-назарий асослари ва методологик тамойиллари

Ҳар қандай фан каби Ўзбекистон тарихи фани ҳам ўзининг ғоявий-назарий асослари, илмий таълимотлари, методи (усули) ва методологик (услубий) талаб ҳамда тамойилларига эга. Булар Ўзбекистон тарихи фанининг асосини ташкил этиб, унинг ривожланиши, жамият ва миллат манфаати йўлида нуфузининг ортиб боришида муҳим рол уйнайди. Энг муҳими, улар Ватан тарихининг ҳаққоний ёзилиши, тарихий ҳақиқатни юзага чиқишига хизмат киладилар. Агар тарих инсоният учун ижтимоий зарурият ва эҳтиёж эканлиги ва тарих фани эса бу эҳтиёжга масъуллиги эътиборга олинса, илмий ғоя ва назариялар ҳамда методологик тамойилларнинг аҳамияти бениҳоя катта эканлиги янада равшан аён бўлади. Чунки булар тарихнинг мазмун ва моҳияти ҳамда фалсафасини чукурроқ очиб беришга, шунингдек тарих фанининг мақсад ва вазифаси тўлароқ рўёбга чиқишига бевосита ёрдам беради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон тарихи фанининг ғоявий-назарий асослари, илмий таълимотлари ва методологияси нималардан иборат бўлиши ўта муҳим масала ҳисобланади. Юртбошимиз Ислом Каримов тарихнинг энг муқаддас миллий ва умуминсоний хотира ҳамда қадрият эканлигини таъкидлаб, «Тарихий хотирасиз келажак йўқ ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади», «Тарих-халқ маънавиятининг асосидир», деган теран фалсафий фикрларни олга сурди. Ислом Каримов бевосита амал қилаётган ва унинг асарлари мазмунидан келиб чиқадиган Ўзбекистон тарихи фанининг илмий методлари ва методологик тамойиллари қуйидагилардан иборат:

• Тарихий ҳодиса ва воқеаларни, ҳужжат ва фактларни илмий холисона ва ҳалол ўрганиш ва таҳлил қилиш;

• Тарихни миллийлик ва умуминсонийлик асосида ўрганиш ва таҳлил қилиш;

• Тарихни ҳаққоний объективлик тарихий-фалсафий {тарих фалсафасини англаш} мантиқийлик асосида ўрганиш ва ёзиш;

• Тарихга миллий ва умуминсоний хотира ва қадрият сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан эътиборли бўлиш;

• Халқ буюк давлат арбоблари ва раҳбарлари, талантли ва кобилиятли, фидокор ва қаҳрамон кишиларнинг тарихда тутган ўрнига алоҳида эътибор бериш;

• Тарихий воқеа ва ҳодиса, ҳужжат ва фактларни тўғри ва нотўғрилигини аниқлашда тарихий-танқидийлик усулига амал қилиш;

• Тарихни ўрганишда тарихий универсалликка амал қилиш;

• Тарихни илмий-ижодий қиёслаш ва танқидий асосда ўрганиш;

• Этнография, археология, антропология, генеология ва бошқа фанларнинг ютуқлари ҳамда усулларидан фойдаланиш;

• Тарихни ўрганишда ворислик ва узвийликка, энг муҳими мантиқийликка амал қилиш.

Бизнинг тарихимиз, жаҳон тарихи ҳам дин (аниқроғи динлар) билан боғлиқ Ижтимоий ҳаётни диндан ажратиб бўлмаганидек тарихни диндан ажратиб бўлмайди. Бу тарихга ҳам, мантиқда ҳам зид. Маълумки, совет тарих фани тарихни сохталаштирди, дин илмга зид, тарихий тараққиётга тўсқинлик қилади, деган нотўғри тушунчани юзага келтирди. Тарихни қандай бўлса. шундайлигича ўрганиш керак деган тушунча устувор бўлмоғи керак Шунинг учун ҳам дин билан мутаносиблик асосида тарихни ўрганиш ҳозир энг асосий заруриятдир. Бу эса ёшларнинг ҳар хил дин ниқобидаги гуруҳларга адашиб кириб қолишларининг олдини олади, шунингдек тарихимизни ҳаққоний ва тўла ёзилишига имкон беради.

Тарихий-танқидийлик илмий усул тамойили тарихимизда муаррихлар томонидан қўлланиб келинган энг қадимги усул ҳисобланади. Бу усул тарихий воқеа ва ҳодисаларнинг нечоғлик тўғри ҳамда нотўғрилигини аниқлашга, тарихнинг ҳаққоний ва тўғри ёзилишига яқиндан ёрдам беради.

Истиқлол туфайли ўз тарихимизни ўзимиз ёзиш ва унинг методологиясини яратиш имкониятига эга бўлдик Ўтган ўн бир йил ичида Ўзбекистоннинг янги тарихи ёзилиши ва тарих фани тез ривожланиши учун кенг имкониятлар пайдо бўлди. Бутунлай янги руҳ ва мазмундаги конкепциялар яратилди, ўқув қўлланма ва дарсликлар, тарихий асарлар чоп этилди. Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида ташкил этилган Ўзбекистоннинг янги тарихи маркази, ЎзФА Тарих институт жамоаси ҳамда бошқа тарихчи олимларнинг илмий-ижодий фаолияти самарали бўлди.

Тарих фани ривожланиши ва тарих ёзилишида илмий-назарий таълимотларнинг ҳамда қўлланиладиган илмий метод ва методологик тамойилларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Шу жиҳатдан Ислом Каримовнинг тарих илмига оид назария ва таълимотлари ҳамда методологик тамойиллари фақат ички миллий доирадаги талабгагина эмас, балки халқаро қоидаларга ҳам мос келади.

Биринчидан, бу марксизмгача бўлган ва ундан сўнг унга мухолифатликда иш юритиб келган антимарксистик жаҳон тарихи фани талабларига мос келади. Бунга мисол қилиб, дин билан дунёвийликни ўзаро мўътадил мутаносиблаштирувчи «ўртача йўл» таълимотини кўрсатиш мумкин. Тарихни диний ва дунёвийлик асосида тушуниш ҳамда ўрганиш марксистик тарихчилардан бошқа тарихчиларга хос хусусиятлардан бири бўлиб келмоқда.

Иккинчидан, Маркс ва марксистларгина дахрийлик асосида бу анъанани буздилар, ўтмишни қоралаб, келажакни улуғладилар. Муқаддас тарихий хотира хаспушланиб, инсоний ўзликни йўқотиш учун беҳуда ҳатти-ҳаракат кучайтирилди, мустабидлик (тоталитаризм) авж олдирилиб, бегунох инсонларнинг қонлари туқилди, таъқиб, азоб-уқубат ва зулмлар авж олдирилди.

Учинчидан, Ислом Каримов тарихий таълимотининг жаҳоний аҳамияти шундаки, у тарихни марксистик таълимотдан фарқли равишда умуминсоний бирлик уйғунлик ва манфаат нуқтаи назаридан ўрганиш ва ёзиш ғоясини илгари суради.

Ўзбекистон тарихини даврлаштириш масаласи ва тарихни ўрганишда манбаларнинг аҳамияти

Барча тарихларда бўлганидек Ўзбекистон тарихида ҳам даврлаштириш масаласи ўта муҳим масала. У шу тарихни ўрганувчи тарих фанининг илмий-назарий асослари, методологияси ва методлари билан бевосита боғлиқ. Аниқроқ қилиб айтсак бу масала Ўзбекистон тарихи фанининг туб илмий-назарий асосларини ташкил этади. Демак тарих фани қанчалик ҳаққоний илмий назария, ғоя, таълимот ва методология ҳамда методлар билан қуролланган бўлса, у шунчалик тўғри даврлаштирилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, тарихни тўғри даврлаштириш, энг аввало, уни тўла ва мукаммал билишни талаб этади. Шу билан бирга, тарихчилар чукур фалсафий билим, тафаккур, тажриба ва малакага ҳам эга бўлмоғи керак Энг муҳими, бу масала тарихчи олимларнинг нечоғлик тўғри ва ҳаққоний назария ва таълимотларни эгаллаганига ҳам боғлиқдир.

Афсуски, Юртбошимиз эътироф этганларидек «бизда тарих ва фалсафани узвий боғлиқ ҳолда ўрганиш масаласи етарли эмас. Аслида тарих ва фалсафа мантиқий равишда бир-бирини тақазо этадиган, керак бўлса, тўлдирадиган, тараққиёт жараёнлари ҳақида яхлит тасаввур берадиган, оқ-қорадан фарқлашда асос бўладиган фанлардир».

Маълумки, тарихимиз жуда қадим ва катта даврни, шунингдек туб бурилиш (юксалиш ва инқироз) босқичларини ўз ичига олади. У хилма-хил ижтимоий воқеа ва ҳодисаларга, ҳар хил диний ва маданий қатлам, ғоявий дунёқараш ва фалсафий оқимларга бой, жаҳон тарихи ва тамаддунининг энг қадимий ва навқирон ўчоқларидан бири ҳисобланади. Ўтмишда тақдир тақозоси билан тарихимиз ҳудуди маълум миқёсда кенгайиб ва торайиб келди. Бу тарихимизнинг ўта юксак шу билан бирга, жуда ҳам мураккаб бўлганлигидан далолатдир.

Аччиқ бўлса-да, бор ҳақиқатни тан олиш жоиздир. Хали бизлар бу катта тарихимизни тўлалигича, у қандай бўлган бўлса, шундайлигича мукаммал ўзлаштириб олганимиз йўқ Бизлар эндигина, тарихда биринчи бор ўз тарихимизни ўзимиз тадрижийлик асосида босқичма-босқич яхлит даврлаштириб, ёзиш ҳуқуқига эга бўлдик Шу вақтгача тўрт жилдлик китобга сингдирилган ва юзлаб диссертация-ю монографияларда ўрганилган тарихимиз бегона ғоялар, ғайриилмий назария ва таълимотларнинг ҳукмронлиги асосида ёзилди. Аниқроғи, бу тарихни бошқалар ўз мақсади, ғояси, назария ва мафкураси сиёсатига мос равишда ёзиб, «Сенинг тарихинг мана шу» деган қатьий ҳукмини ўтказиб келдилар.

Бизлар истиқлол туфайли мана шу машъум коммунистик зулм, илмий дунёқараш ва таълимотлардан халос бўлиш жараёни (ўтиш даври) ни бошдан кечирмоқдамиз.

Маълумки, Ўзбекистон тарихи биринчи марта совет даврида марксча-ленинча таълимот асосида бирлаштирилиб, китоб шаклига келтирилди. Бунда бутун тарихимиз, энг қадимги даврлардан бошлаб, бешта тараққиёт босқичига бўлинди: ибтидоий жамият (ибтидоий коммунизм), кулдорлик жамияти, феодализм жамияти, капиталистик жамият, социалистик (коммунистик) жамият.

Бу ғайриилмий таълимот ёки даврлаштириш биргина Ўзбекистон тарихининг эмас, балки бутун инсоният тарихининг асосий тараққиёт қонуни сифатида талқин қилинди ва бутун дунё тарихи бехаёларча мана шу марксистик таълимотга мослаштирилди.

Бутун дунёга ҳукмрон бўлишга даъвогарлик билан тарих майдонига келган коммунистлар инқилоб деб аталмиш зўрликка, бузғунчиликка, босқинчиликка асосландилар. Улар ўтмиш тарихини, умуман тарихий тараққиётни ўзларининг хаёлий (утопик) мақсадига мослаштиришга беҳуда ўриндилар. Мустабид зўровонлик ва қирғинбарот қатағонлик зулми остида тарих фани коммунистик мафкура қуролига айлантирилди.

Истиқлол йиллари даврида тарихчи олимлар юртбошимиз Ислом Каримовнинг «Янги тарих» таълимоти ва тарих илмига оид методологиясига суянган ҳолда она тарихимизни илмий асосда даврлаштириш соҳасида маълум ютуқларни қўлга киритдилар.

Биринчидан, тарихни узлуксиз инқилобий жараён, қарама-қарши муросасиз инқилобий кучлар тўқнашувидан иборат деб тушуниш ва беш формацияга бўлишдан батамом воз кечилди. Бунга кейинги пайтларда чоп этилган тарихий асарлар, ўқув қўлланма ва дарсликларнинг мазмун ҳамда мундарижалари гувоҳлик бериб турибди. Ушбу дарслик махсус тузилиб, тасдиқланган дастур асосида ёзилди. Унда Ўзбекистон тарихи бошдан-оёқ шартли равишда энг муҳим даврларга бўлинди. Бундай хронологик даврлаштириш Ўзбекистон тарихини ўқитишга ажратилган соатларнинг микдори ва ўқитишнинг бошқа ўзига хос хусусиятлари ҳамда усуллари ҳисобга олинган ҳолда амалга оширилди.

Ўзбекистон тарихи фани учун тарихий манбаларнинг ўрни ва аҳамияти беҳад катта. Шунинг учун ҳам улар миллат ва халқнинг маънавий-маданий мероси, бебаҳо бойлиги ҳисобланиб, махсус ҳужжатхона (архив) ларда, кутубхона ва музейларда ҳамда оилавий архивларда жуда авайлаб, эҳтиёткорлик билан сақланади.

Тарихий манбалар давр нуқтаи назаридан қадимий ва жорий (кундалик) аҳамиятга эга бўлади. Шунингдек улар ўз мазмуни ва моҳиятига кўра бирламчи ва иккиламчи аҳамият мақомига ҳам эгадир. Бирламчи манбага тарихий ҳужжатларнинг асл нусхаси киради. Иккиламчи манба деб эса, мана шу бирламчи манбаларнинг эълон қилинган нусхалари, китоб ҳолатига келтирилганлари айтилади.

Манбалар ўз ҳолатига кўра ёзма ва моддий кўринишларга эга бўлади. Ёзма манбалар энг қадимги ёзувлар, битиклар ва китоблардан иборатдир. Ҳозирги кунга қадар ўлкамиз ҳудудлари ва бу ердан четда битилган Ўрта асрларга оид ёзма манбаларни ўрганиш буйича талайгина ишлар амалга оширилган бўлишига қарамай, бу йўналишда янада қадимгироқ даврларга оид қилинадиган ишлар ниҳоятда кўп

Тарихимизнинг энг қадимги, яъни ёзувсиз замонларга оид даврини ўрганишда археологик антропологик ва этнографик манбалар ёрдамга келади. Бу манбалар турли-туман бўлиб, уларга қадимги манзилгоҳлар ва шаҳар харобалари, мозор-қўрғонларнинг қолдиқлари, турмуш ва хўжаликда ишлатиладиган буюмлар, меҳнат ва жанг қуроллари, турли-туман ашёлар киради. Моддий ва ёзма манба маълумотларини солиштириб, қиёслаб тарихни талқин этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ватан тарихини ўқитишнинг аҳамияти

Тараққий этган миллатларнинг ўз тарихини яхши билиши ва қадрлаши, тарихий ёдгорлик ва обидаларини эъзозлаб кўз қорачиғидек асрашининг Кўпгина сабаблари бор.

Насроний (христиан)лик фалсафаси асосчиси А Августин (354-430 йй.) бундан бир минг олти юз йил олдин тарихнинг халқ ва миллатнинг тақдирида тутган ўрнини кўрсатиб, шундай деган эди: «Ғафлатда ётган халқни уйғотиш учун, аввало унинг тарихини уйғот».

XII асрнинг буюк алломаси Шахобиддин Муҳаммад ан-Насавий ҳам бу фикрни ўзининг қуйидаги тўртлигида янада теран маънода мана бундай баён этади:

Кимки тутмас калбида тарихни,
У инсон ҳам эмас, олим ҳам эмас.
Бироқ кимки укса ўтмишини,
кўп бойитар ўз турмушини.

Чоризм ва коммунизм ғоясини амалга ошириш мақсадида Ватанимизни босиб олиб, салкам бир ярим аср ҳукмронлик қилган босқинчилар тарихнинг жамиятда ва миллат ҳаётида тутган ўрнини тўғри англаб, онгли равишда тарихимизни қораладилар, сохталаштирдилар, тарихий хотирани учиришга ҳаракат қилдилар.

Шу ўринда Фарғона ҳарбий губернатори М.А. Скобеловнинг ушбу шовинистик шиорга амал қилганлигини айтиб ўтиш жоиздир: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилсангиз бас, тез орада ўзи адои тамом бўлади».

Коммунистик партиянинг маҳаллий миллатлар тарихига нисбатан олиб борган сиёсати унинг сиёсий бюроси топшириги асосида Давлат хавфсизлик қўмитаси (КГБ) нинг 1947 йилда мутлақо махфий кўрсатмасида ўз аксини қуйидагича топган эди: «Тарих дарсларида ўтмишдаги сиёсатдонлардан кимлар ватан равнақи учун хизмат қилишгани ёқи хизмат қилишга уринишгани ҳақида гапириш мумкин эмас, эътиборни фақат подшолар зулми ва уларга қарши қаратилган халқ курашига бурмоқ лозим».

Шунинг учун ҳам ўтган чораккам бир асрлик коммунистик мустамлака даврида Ўзбекистон тарихи фани халқ таълими соҳасида ўқитиладиган фанлар тизимига киритилмади. Фақат мактабнинг 5-синфларидагина «Ўзбекистон тарихидан ҳикоялар» деган «Ҳикоялар» предмети ўқитилди.

Бундан асосий мақсад халқимизда ўз ўтмишига нисбатан нафрат руҳини тарбиялаш ва тарихий хотирани тескари шакллантиришдан иборат бўлди. Бу машъум сиёсатнинг «самараси» ўлароқ муборак истиқлолнинг дастлабки йилларида айрим катта тарихчи олимлар «Ўзбекистон тарихи»нинг олий ўқув юртларида уитилишига ҳар хил баҳоналар билан қаршилик кўрсатдилар. Бу антиқа «кураш» то 1993 йилнинг сентябригача давом этди. Мана шу ўқув йилидан бошлаб Ватанимиз тарихи тарихда биринчи бор олий ўқув юртларида уитиладиган фанларнинг орасида ўзининг қонуний ўрни ва нуфузига эга бўлди.

Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг Ватан тарихи ҳақидаги одилона сиёсати коммунистик акидапарастликка қарши курашда ғалаба қилди. Чунки улар коммунистик мустамлака парчаланиши давридан бошлабок тарих ва тарихий қадриятларимизни тиклаш соҳасида қатъий собиткадамлик кўрсатдилар. Улар Ватан тарихининг миллат маънавияти ва мафкураси, халқ таълимида тутган ўрнига юксак баҳо бериб, давлат сиёсати даражасига кўтардилар.

Ўзбекистон тарихи ҳозирги буюк ва муқаддас Истиқлолимиз ила бир ярим асрлик мустамлаканинг ғафлат уйқусидан кўз очиб уйғонган халқимиз ва истиқболимизни белгиловчи барча бўлажак мутахассис кадрлар учун энг зарур илмдир.

Умуман, она тарихни ўқитиш ва ўрганиш ҳозирда авж олиб ривожланаётган ислоҳотчилик ва янгиланиш ҳаракати даврида ижтимоий заруриятгина эмас, балки ҳаётий эҳтиёжга айланган. Бу эҳтиёж миллий маънавий-мафкуравий уйғониш, маданий ва иқтисодий юксалишларга бўлган эҳтиёжларнинг бош мезони ҳисобланади. Демак тарихга бўлган эҳтиёжнинг кондирилиши тараққиёт ва миллий уйғонишнинг асосидир.

Ҳаққоний ёзилган Ватан тарихини ўрганиш ва ўқитиш шунинг учун ҳам керакки, у сохта тарихий тушунча ва тарихий хотирасизликка барҳам беради, миллий ғоя ва мафкура такомиллашувини тезлаштиради.

Ватан тарихини ўқитиш ва ўрганиш яна шунинг учун ҳам зарурки, Юртбошимиз сўзи билан айтсак «ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмайди».

Хулоса шуки, душманга бош эгмаслик айта мустамлака копконига тушмаслик бегона ғоя ва мафкура ҳамда зулмлар таъсирига берилмасликнинг бирдан-бир йўли Ватан тарихини мукаммал билиш, унинг мазмун ва моҳияти, фалсафасини теран англашдан иборатдир. Шу ўринда И.А. Каримовнинг ушбу хикматли сўзларига қатъий амал қилиниши тарих фани ва тарихчилар олдида турган асосий вазифа эканлигидан далолатдир: «...Биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур».

Ўзбекистон тарихи фани олдида турган асосий вазифалар қуйидагилардан иборатдир:

Биринчидан, ёшларга ва бўлажак мутахассис кадрларга чукур миллий ва умуминсоний тарихий, ғоявий-сиёсий, илмй-назарий дунёқарашни сингдириш шу мақсад йўлида тарихий илмни кенг ўргатиш зарур.

Иккинчидан, ёшларда миллий тафаккур, ғурур, ва ўзликни, миллий виждон ва умуминсоний баркамолликни тарбиялаш.

Учинчидан, ёшларда оташин ватанпарварлик ва ҳарбий жасоратни, миллий ва Ватанга садокатликни тарбиялаш.

Тўртинчидан, ёшларга миллий ва тарихий қадриятларни эъзозлаш, асраб-авайлаш руҳини сингдириш, уларда юксак аҳлоқий фазилатлар (ҳалоллик поклик одиллик ростгуйлик меҳнатсеварлик камтаринлик имон ва эътиқодлилик) ни тарбиялаш.

Бешинчидан, ёшларни Ватан ва халқ миллат, ота-она, фарзанд, табиат ва жамият олдидаги муқаддас бурчларни чукур хис этиш ва уларга садокат руҳида тарбиялаш. Ўзбекистон тарихи фани юқоридаги ва бўлардан бошқа хилма-хил имкониятларидан келиб чиқиб, комил инсонни тарбиялашга беҳад катта ҳисса қўшади. Ватан тарихининг давлат бошқаруви ва қурилишида, жамият ва инсоният тараққиётида, миллат ва халқ ҳаётида тутган ўрни ҳамда аҳамияти бениҳоя катта эканлиги қадим-қадимдан эътироф этиб келинмоқда. Бунга тарихимизнинг ўзи гувоҳ Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, тарихнинг бу ажойиб хислати ва тарбиявий аҳамияти, куч-қудратини жадидлар ўз вақтида жуда ҳам теран хис этди ва англаб олдилар.

Мана шунинг учун ҳам улар миллатни тарбиялаш, уйғотиш учун тарихий тарбия масаласини Абдулла Авлоний сўзи билан айтсак «Ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласи» деб билдилар.

Жадидлар тарихда биринчи бўлиб, Ватан тарихини халқ таълими тизимига киритдилар. Дарслик ва қўлланмалар яратиб, жадид мактабларида ўқитиб, матбуотда кенг тарғибот ва ташвиқот қилдилар.

Маҳмудхўжа Беҳбудий «Туркистон тарихи керак» номли мақоласида ёзади: «Тарихнинг фойдаларидан баъзиси ушбудирки, бир миллатнинг на тарикада, кайси йўл ила тараққий этганин укиб, ибрат олмок ёқи бир миллатнинг на сабаблардан таназзул этиб, охири мункариз бўлиб (тугаб-битиб) кетганини укуб мундан ҳам истифода этмак мумкиндир».

Нуширавон Ёвушев эса «Туркистон тарихи» номли мақоласида тарихга қуйидагича баҳо беради: «Ўз миллий тарихини билмаган миллат, ўз отасини билмаган болага ўхшайдур. Тарих миллатнинг жони-руҳи, моддий ва маънавий ҳаётидур».

Демак Ўзбекистон тарихини ўқитишнинг аҳамияти беҳад катта. Шунинг учун ҳам Юртбошимиз И.А. Каримов тарихни ўқитишга катта эътибор бериб, тарихчиларга қарата даъваткорлик билан шундай дейди: «Қачон бунда, асосли қилиб ҳаққоний тарихимизни фарзандларимизга етказасизлар... Миллатимизнинг ҳаққоний тарихини яратиб беринг, токи у халқимизга маънавий куч-қудрат бахш этсин, ғурурини уйғотсин».

I. ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВР
2-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН ИНСОНИЯТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ҚАДИМГИ ЎЧОҚЛАРИДАН БИРИ
Инсониятнинг дастлабки аждодлари. Палеолит даври

Инсониятнинг келиб чиқиши ва ривожланиши бир неча асрлар давомида тадқиқотчилар томонидан ўрганилиб турли назариялар юзага келган. Чунки «антропогенез» энг қадимги давр тарихини ўрганишдаги муҳим ва долзарб муаммолардан ҳисобланади. Турли мамлакатларда турли даврларда яшаган мутафаккирлар инсониятнинг пайдо бўлиши ҳақида илмий таърифга яқин фикрларни баён этганлар. Хитой, юнон файласуфлари мил.авв.VI-V асрлардаёқ одамнинг келиб чиқиши тамомила табиий ҳодиса деб таърифлашга уринганлар. Кўпчилик тадқиқотчилар инсонни меҳнат ва ақлий жиҳатдан камол топиши натижасида ҳозирги даражасига етиб келган, деган фикрни илгари суришларига қарамай одамни худо яратганлиги ёқи бошқа коинотдан келиб ерга тарқалганлиги ҳақидаги назариялар ҳам бор.

Инглиз олимлари ота-бола Ликилар ўтган асрнинг 50-60-йилларида Шарқий Африкада (Олдувой дарасида) қазишма ишлари олиб бориб олдий тош қуроллар ва қазилма одам қолдиқларини топиб, улар бундан 3-3,5 млн. йил илгари мавжуд бўлган деган ғояни илгари сурдилар. Бу турдаги одамлар фанда «Зинжантроп» («Ишбилармон одамлар» ёки «Гомохабилис») ва «Австралопитек» («Жануб маймуни») деб ном олган.

Зинжантроплардан кейинги даврда яшаган қадимги одамлар қолдиқлари Индонезиядаги Ява оролидан ХИХ асрнинг охирларида топилган бўлиб фанда уларни «Питекантроп» («Маймун одам») деб аташ расм бўлган. Питекантроплар бундан тахминан 1 млн. - 700-600 минг йил илгари (Э. Дюбуа) яшаганлари аниқланган. Шунингдек 1927 йилда Хитой ҳудудларидан топилган (Д. Блек) қадимги одам қолдиқлари («Синантроп»-«Хитой одами») бундан 600-500 минг йил илгариги даврга оидлиги аниқланган. Ундан ташқари энг қадимги қазилма одам қолдиқлари Германиянинг Гейдельберг, Венгриянинг Будапешт шаҳри яқинидан ҳам топилган.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда зинжантроп, питекантроп, синантроплар энг қадимги одамлар шаклланиб ривожланишининг турли тарихий босқичларидир. Бу турдаги қадимги одамлар гавдаларини тик тутиб юрганлар ва тошдан турли меҳнат қуроллари ясаб улардан фойдалана билганлар. Қурол ясай билиши, ўсимлик илдизлари ва меваларни истеъмол қилишда шу қуроллардан фойдаланиши, шунингдек айрим ҳайвонларни овлаши қадимги одамларни ҳайвонот оламидан ажратиб турган.

Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, «Архантроп»лар (қадимги одамлар) энг қадимги одамлардан фарқланиб, улар замонамиздан 100-50 минг йил кейин яшаганлар. Қадимги одамларнинг қазилма қолдиқлари даставвал Германиянинг Неандерталь водийсидан топилганлиги сабабли фанда уларни «Неандерталь одами» деб номлаш қабул қилинган.

Энг қадимги одамлар ўзларининг ривожланиш босқичларида меҳнат қуролларининг турларини кўпайтириб ва сифатини яхшилаб борганлар. Натижада уларнинг турмуш тарзида, жисмоний кўринишида ўзгаришлар бўлиб борган. Шунингдек мия хажми ҳам ўзгариб борган. Ўрта тош асридаги турли сабабларга кўра, биринчи навбатда тинимсиз меҳнат жараёнида инсон тафаккурининг ривожланиши натижасида Неандерталь қиёфасидаги одамлар ҳозирги қиёфали одамларга айлана бордилар. Улар жисмоний ва аклий жиҳатдан камол топиб, ҳозирги қиёфадаги кишилар вужудга келди ва шу билан антропогенез жараёни ниҳоясига етди. Одамнинг пайдо бўлиши ердаги энг буюк ҳодисалардан бири бўлиб, у дастлаб тошдан олдий тукмок ясаган бўлса, узлуксиз меҳнат, тинимсиз интилиш натижасида юксак маданият яратиш даражасига етиб келди.

Антропогенез жараёнида **меҳнатнинг ўзгартирувчанлик моҳиятини** археологияга оид турли-туман манбалар тасдиқлайди. Турли даврларга оид моддий маданиятнинг алмашиши ҳамда янги асосларда ривожланиши моддий манбаларнинг ташки кўринишидан ҳам аниқланади. кўп минг йиллар давомида ривожланган тарихий жараёнлар-одам ва жамият тараққиётида асосий, бош мезон **меҳнат** эканлигидан далолат беради.

Ҳозирги даврда олимларнинг катта гуруҳи одамзотнинг дастлабки ватани Африка деган фикрни илгари сурса, яна бир гуруҳ олимлар Европа дейдилар. Бошқа бир гуруҳ олимлар эса одам даставвал Осиёнинг жанубида пайдо бўлган деган ғояни илгари сурадилар.

Яқин йилларга қадар Ўзбекистон ҳудудлари энг қадимги одамлар томонидан 100 минг йиллар илгари ўзлаштирилган деб ҳисобланиб келинар эди. Кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиё палеолити ҳақидаги бахсларда бу жараённи асосан Европа палеолити билан боглаб келар эдилар. Аммо сўнгги йилларда Ўзбекистон археологлари томонидан олиб борилган Кўпгина тадқиқотлар бу масалага анча ойдинлик киритди.

Ўтган асрнинг 80-йилларида археолог У.Исломов бошлик тадқиқотчилар Фарғона водийсидаги **Селунғур** (Сўх тумани) горидан палеолит даври маконини очишга муваффақ бўлдилар. Сўнгги тадқиқотлар натижаларига қараганда Селунғур **илк палеолит даврига** оид бўлиб ун учта маданий қатламдан иборат. Бу қатламлардан жуда кўплаб ибтидоий тош қуроллар топилган. Бу қуроллар кўп холларда Олдувой қурольларига ўхшаб кетади. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Селунғур топилмаларининг ёши млн. йилдан зиёдроқдир. Селунғур топилмалари орасидан энг аҳамиятлиси қадимги одам жаг суяклари, тишлари ва елка суякларидир. Фанда «Фарғона одами»-«Фергантроп» деб номланган бу қазилма одам қолдиқлари энг қадимги одам ҳақидаги тасаввурларимизни янада кенгайтириш билан бирга Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистоннинг инсоният пайдо бўлиб ривожланган ўчоқлардан бири эканлигини узил-кесил исботлайди.

Ундан ташқари Кулбулок маконидан (Шимоли-шарқий Ўзбекистон, Тошкент вил.) ҳам кўп қатламли ёдгорлик очилган бўлиб, унинг энг пастки қатламлари илк палеолит даврига оиддир. Шунингдек Қизилолмасой ва Тошсой (Охангарон) маконларидан ҳам илк палеолит қатламлари очилган ҳамда бу ердан 100дан зиёд чоппер, нуклеус, киргич ва тарашлагич тош қуроллар топилган.

Тадқиқотчилар Тяншан этакларидаги Онарча (Киргизистон) маконидан ҳамда Помир этакларидаги Қоратов (Жанубий Тожикистон) маконларидан ҳам илк палеолит даври қатламларини аниқлаб бу қатламлардан жуда Кўплаб тош қуроллар топганлар.

Илк палеолит (Ашель маданияти) даври энг Қадимги одамларнинг маконларидаги топилмаларида содда ва Купол тош қуроллар Кўпчиликни ташкил этади. Бу давр кишиларининг қуроллари ўзининг соддалиги, Куполлиги, турларининг камлиги жиҳатидан кейинги даврлардан кескин фарқланади. Илк палеолит даври одамлари жисмоний жиҳатдан ҳам, ақлий жиҳатдан ҳам ҳозирги қиёфадаги ақл-идрокли одамлардан ажралиб турадилар. Улар асосан термачилик ва овчилик билан тирикчилик ўтказганлар ҳамда табиат олдида жуда ожиз бўлиб, унда мавжуд бўлган тайёр маҳсулотларни ўзлаштириб яшаганлар. Улар на диний тушунчани, на ҳунармандчиликни ва на чорвачиликни билганлар.

Ўрта палеолит (Мустье маданияти) - қадимги тош асрининг муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади. Бу даврга оид дастлабки ёдгорлик Тешиктош (Сурхондарё) гор макони 1938 йилда А. Окладников томонидан очилган эди. Кейинчалик Ўрта Осиё ҳудудларида тадқиқотчилар томонидан ўрта палеолит даврига оид Кўплаб маконлар аниқланди ва уларда тадқиқот ишлари олиб борилди. Омонкутон (Тахтақорача довони, Самарқанд), Кугирбулок ва Зирабулок (Зарафшон водийси), Қорабура (Вахш воҳаси), Жарқўрғон (Шимолий Тожикистон), Обирахмат (Тошкент вилояти), Кулбулокнинг юқори қатламлари (Тошкент вилояти), Қизилнур (Қизилкум), Тоссор (Киргизистон), Огзикичик (Тожикистон), Хужакент (Тошкент вилояти), Копчигай (Киргизистон) каби Кўплаб маконлар ўрта палеолит даврига оид бўлиб, уларнинг жами 300 га яқинлашиб колади. Тадқиқотчиларнинг фикрларига Қараганда, Ўрта Осиё ҳудуддарида ўрта палеолит нисбий тарзда мил. авв. 100-40 минг йилликларни ўз ичига олади.

Сурхон воҳасидаги (Бойсунтоғ) Тешиктош гор-макони топилмалари нафақат Ўзбекистон, балки бутун дунё археология фанида машҳурдир. Ўрта палеолит даврига мансуб бу гор-макон шимоли шарққа қараган бўлиб, кенглиги 20 м, баландлиги 9 м, чуқурлиги

21 м. Тадқиқотлар натижасида гор-макондан бешта маданий қатлам аниқланиб, бу қатламлардан 3000 га яқин тош қуроллар топилган. Ундан ташқари турли ҳайвонлар: коплон, ёввойи от, эшак куён ва турли қўшларнинг суяк қолдиқлари аниқданган. Тош қуроллар орасида Киргич-тарашлагичлар алоҳида ўрин эгаллаб, уларнинг баъзилари кесгич қурол вазифасида ишлатилган бўлиши ҳам мумкин.

Энг муҳими шундаки, Тешиктош гор-маконининг юқори қатламларидан 9 яшар боланинг скелет суяклари топилган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, бу бола неандертал типидаги қадимги одам вакилидир. Бу бола дафн этилганда ибтидоий дафн маросимларига амал қилиниб жасад атрофига тоғ эчкиси шохлари кадаб қўйилган. Шунингдек гор-макондан гулхан излари ва кул қолдиқлари топилиб, гулхан ўрни ва атрофларидан тоғ эчкиси суяк қолдиқлари аниқланган Тешиктош одами Ўрта Осиёдаги неандертал қиёфадаги қадимги одамларнинг ягона вакили бўлиб, бу ҳудудлардан ҳозиргача бошқа топилмаган.

Тошкент вилоятидаги **Обирахмат** макони Тяншан-Чоткол тизмасидаги Палтов сойининг юқори окимидан топилган. Фоп-макон ёйсимон шаклда бўлиб, жанубга қараган, сахни кенг, курук ва ёруг. Горда 10 метр калинликдаги 21 та маданий қатлам аниқланган бўлиб, ушбу қатламлар қадимги одамлар бу ерда узоқ вақт яшаганларидан далолат беради. Маданий қатламлардан охак тошли чакмок тошдан ясалган хилма-хил меҳнат қуроллари, жумладан, нуклеуслар, парракчалар, уткир учли сихчалар, киргичлар ва куракчалар, учриндидан тайёрланган кесгичлар топилган бўлиб, уларнинг умумий сони 30 мингдан ошади. Шунингдек Обирахматдан ҳайвон суякларидан ясалган бигизлар ҳамда бугу, тоғ эчкиси, тунгиз, жайрон, архар ва бошқа ҳайвонларнинг суяклари, гулхан, кул, кумир ва бошқа нарсалар қолдиқлари ҳам топилган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда Обирахматда қадимги одамлар милоддан 120-40 минг йил илгари яшаб териб-термачилик ва ёввойи ҳайвонларни овлаб тирикчилик қилганлар.

Топилмалари билан машҳур бўлган **Кўтирбулок** макони Самарқанд вилояти Каттақўрғон ҳудудларидан топилган. Тадқиқотлар натижасида макондан 5 та маданий қатлам аниқланган. Қатламларнинг калинлиги ҳар хил бўлиб, улардаги топилмалар ҳам бир хилда тарқалмаган. Бу қатламларда уткир учли пайконлар, киргичлар, тешгичлар, икки томонига ишлов берилган баргсимон қуроллар ва бошқа турли-туман тош қуроллар топилган. Шунингдек Кўплаб ёввойи ҳайвонлар-фил, бугу, ёввойи от, куён қабиларнинг суяклари аниқланган. Кўтирбулокда яшаган қадимги одамлар мевалар ва ўсимлик илдизлари ҳамда ёввойи ҳайвонларни овлаб турмуш тарзи юритганлар.

Ўрта палеолит даврига келиб қадимги одамлар Ўрта Осиёнинг кенг ҳудудларига тарқала бошлайдилар. Бу даврда, айниқса унинг сўнгги босқичида қадимги одамларнинг турмуш тарзида ва меҳнат қуролларида янги унсурлар пайдо бўлади. Қуролларнинг турлари кўпаяди. Айниқса, овчилик билан боғлиқ бўлган найзасимон уткир пайконлар, турли пичоклар, киргичлар, кечгичлар шулар жумласидандир. Бу даврнинг ижтимоий ҳаётдаги энг муҳим хусусияти шундаки, бу даврда ибтидоий тудадан **уруғчилик жамоасига** ўтила бошланди. Ҳозирги замон одамларига ўхшаш одамлар (кроманён) пайдо бўлиши учун замин ҳозирланди.

Бу шарт-шароитларнинг негизида меҳнат қилиш билан бевосита боғлиқ меҳнат қуролларининг такомиллашуви ва шу асосда уша давр кишиларининг хўжалик ҳаётидаги илгари томон қилинган дастлабки силжишлар ётади. Демак бу давр-ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган қуроллар такомиллашаётган, нутк маданияти усиб бориб, фикрлаш нисбатан анча ошган, олов сунъий тарзда яратила бошланган, овчилик анча ривожланиб, кенг ҳудудларга тарқалган давр эди.

Ўрта палеолит даври Ўрта Осиё ҳудудларида табиий иқлим ўзига хос бўлиб, ёзда об-хаво илик ва курук кишда эса совук ва намгарчилик бўлган. Бу даврнинг ўрталари ва охирларига келиб шимолдан ўлкан музликнинг силжиб келиши натижасида иқлим тамоман ўзгаради. Натижада қадимги одамлар турмуш тарзида катта ўзгаришлар бўлиб унда совук иқлим туфайли одамлар кўпроқ горларга жойлаша бошлайдилар. Жанубдаги кичик туёқли иссиксевар Ҳайвонлар кирилиб кетиб шимол буғулари, мамонтлар, ўлкан айиклар пайдо бўлади. Ўлкан ҳайвонларнинг пайдо бўлиши эса ўз навбатида жамоа бўлиб овчилик қилишнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Ундан ташқари совук иқлим туфайли ўрта палеолит даври одамлари **оловни кашф этдилар** ҳамда сунъий олов чиқариш ва уни сақлашни ўзлаштирдилар. Фоп ва унгурларни ўзлаштириш, ўчоқ ясаб унинг атрофида тупланиш ва ниҳоят жамоа бўлиб ов қилиш услубларининг пайдо бўлиши минтақамиздаги қадимги одамлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Сўнгги палеолит узоқ давом этган қадимги тош асрининг охирги босқичи бўлиб, мил.авв. 40-12 минг йилликларни ўз ичига олади. Бу давр ёдгорликлари мустье маданияти ёдгорликлари маданиятига нисбатан камроқ ўрганилган. Ҳозирги кунга қадар Ўрта Осиёда бу даврга оид 30 дан зиёд маконлар очилган. Самарқанд (шаҳарнинг ўзида), Хужагор (Фарғона водийси), Шугнов (Помир этаклари), Кулбулок (Тошкент вилояти), Қоракамар (Тожикистон), Ачисай (Қозоғистон) ёдгорликлари шулар жумласидандир.

Тошкент вилоятида (Охангарон) жойлашган **Кулбулок** маконининг энг тепадаги учта қатлами сўнгги полеолит даврига оиддир. Бу қатламлардан нисбатан такомиллашган тош қуроллар ҳамда Кўплаб ҳайвон суяклари топилган. Шунингдек сўнгги йилларда Тошкентнинг ғарбидаги Бўзсув И макони ҳам сўнгги палеолит даврига оид эканлиги аниқланган.

Самарқанд шаҳрида 1939 йилда очилган ёдгорлик минтақадаги сўнгги палеолит даврига оид дастлабки макон ҳисобланади. **Самарқанд** макони кўп қатламли бўлиб бу қатламлардан кўп сонли (7,5 минг) хилма-хил топилмалар топилган. Улар орасида киргичлар, кесгичлар, сихчалар, пичоклар, ушатгичлар, болталар қабилар бор. Шунингдек маданий қатламлардан гулхан колдиги, кумир парчалари ва гулхан атрофидан ҳайвонлар ҳамда ўсимликлар қолдиқлари аниқланган. Бу топилмалар бу ерда яшаган кишиларнинг овчилик ва термачилик билан шуғулланганликларидан далолат беради.

Умуман олганда, Кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиё сўнгги палеолит даврини асосан учта-Самарқанд, Хужагор ва Кулбулок маданиятларига ажратадилар. Бу даврга оид маданиятлардан фақат Самарқанд шаҳридан сўнгги палеолит даври одамининг қолдиқлари, яъни, елка суяк қисмлари пастки жаг ва тишлар топилган бўлиб, тадқиқотчилар бу суякларни 25-30 ёшли кроманьон қиёфали аёлга тегишли бўлган деб ҳисоблайдилар. Сўнгги палеолит даврига келиб одамларнинг ҳаёти ва турмуш тарзида ҳам турли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Хусусан, одамлар горлардан чиқиб енгил турар-жойлар-чайла ва ярим ертўлаларда яшай бошладилар. Улар энди фақат тоғли ҳудудларда яшаб колмай воҳалар буйлаб тарқалиб, текисликларда, дарё ва куллар буйларида жойлашадилар ҳамда қариндош-уруғчилик жамоаларига бўлинадилар. Натижада жамиятда жуфт оилалар пайдо бўлади ҳамда улар айрим уруғларни бирлаштириб **уруғ жамоасини** ташкил этадилар.

Уруғчилик (матриархат) қадимги жамият тарихининг алоҳида босқичини ташкил этиб, бу жараён ижтимоий ҳаётдаги қатор ўзгаришларнинг пайдо бўлишига замин яратди. Лекин, дастлабки уруғчилик тузуми нисбатан ривожланишнинг юқори босқичига кўтарилган бўлишига қарамай, бу давр одамлари овчилик термачилик ва баликчилик билан кун кечирар эдилар.

Палеолит даврига хулоса ясаб шуни айтиш мумкинки, бу даврда **одамнинг пайдо бўлиши жараёни (антропогенез)** асосан тугади. Қадимги одамлар хўжалик юритишнинг энг олдий йўлларидан (териб-термачлаб) мураккаброқ кўринишларига (овчилик баликчилик)га ўтдилар. Олов кашф этилди. Инсоният туда давридан уруғчилик тузумига ўтди. Меҳнат қуроллари такомиллашиб, уларнинг турлари кўпайди ва сифати яхшиланиб борди.

Бу даврда қадимги одамлар орасида дастлабки диний карашлар пайдо бўлди. Тешиктошда мурдани махсус кабр қазиб кумилиши, унинг ёнига тоғ эчкисининг шохлари ва тош қуроллар қўйилиши мутлақо тасодифий ҳол эмас эди. Бу жараён палеолит даври неандертал одамлари гарчи содда бўлсада, кумиш маросимларига риоя қилганликларидан далолат беради.

Мил.авв. XII-IV минг йилликларда Ўрта Осиё

Тош асрининг кейинги ривожланиш даври фанда **мезолит (ўрта тош) асри** деб қабул қилинган. Ўрта Осиёда мезолит даври нисбий тарзда мил. авв. 12-7 минг йилликларни ўз ичига олади. Мезолит-одамларнинг ер юзи буйлаб кенг тарқалиш даври бўлиб, улар шимол томонга ҳам, Помир каби баланд тоғли ҳудудларга ҳам тарқала бошлайдилар. Каспий буйларидан Тяншан-Помиргача, Марказий Қозоғистондан Копетдог

этакларигача бўлган ҳудудлардан мезолит даври ёдгорликларининг намуналари топиб ўрганилган. Мачай (Сурхондарё), Обишир (Фарғона водийси), Марказий Фарғона, Бўзсув, Қўшилиш (Тошкент), Айдабол, Жайронкудук (Устюрт), Ошхона, Чилчорчашма (Тожикистон), Дараи шур (Вахш воҳаси) қабилар шулар жумласидандир.

Мезолит даврига келиб ер юзидаги ўлкан музликнинг яна шимолга томон силжиши натижасида иқлим барқарорлашиб ҳозирги даврдагига анча ўхшаб қолган эди. Бунинг натижасида Ўрта Осиё ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёсида анча ўзгаришлар содир бўлди.

Палеолит даврининг йирик ҳайвонлари йўқола бориб улар ўрнига кичик туёқли, тез югурувчан ҳайвонлар-жайрон, сайроқ бугулар, тоғ эчкиси, арслон, йўлбарс, коплон, куён қабилар кўпая боради. Шунингдек жанубга хос иссиксевар ёввойи бошокли ўсимлик ва дарахтлар ҳам тобора кўпайиб боради. Табиат ва иқлимдаги бу ўзгаришлар мезолит даври кишиларининг ҳаётида ҳам ўзгаришлар содир бўлишига сабаб бўлди.

Бу даврга келиб кишилар нисбатан нозикроқ қуроллар тайёрлашни ўзлаштира бошладилар. Хусусан, жанубий ўлкаларда, шунингдек Ўрта Осиёда турли геометрик шаклдаги майда қуролчалар-микролитлар пайдо бўлиб улар учун суяк ва ёғоч дастачалар сифатида фойдаланилган. Ундан ташқари бу паврда инсоният ўз тарихидаги дастлабки мураккаб мослама-**ўқ-ёйни кашф этди.** Натижада чопкир, кичик туёқли ҳайвонлар ва паррандаларни ов қилиш имконияти пайдо бўлди.

Бу даврнинг энг катта ютуқларидан яна бири ёввойи ҳайвонлар-ит, куй, эчки қабиларнинг қўлга ўргатил а бошланиб, хонакилаштирилишидир. Археологик тадқиқотлар натижаларига қараганда мезолит даврига келиб Олд, Яқин ва Ўрта Осиёнинг баъзи жойларида термачиликдан ёввойи ўсимликларни хонакилаштиришга ҳамда овчиликдан чорвачиликка ўтиш бошланади. Бу жараён илгор, унумдор ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси ва табиий-географик иқлим билан бевосита боғлиқ эди.

Мезолит даврининг машҳур ёдгорликларидан бири Сурхон воҳасидаги **Мачай** (Бойсун) гор маконидир. Дарё сатхидан 70 метрча баландликда жойлашган бу макон кўп қатламли бўлиб, ушбу қатламлардан кўплаб суяк ва асосан тош қуроллар топилган. Суяк қуроллар бигиз, игна, сузан қабилардан иборат бўлса, тош қуроллар-пичоклар, аррасимон қуроллар, кесгичлар, ушатгич тошлар, найза ва ук учлари қабилардир. Бу қуролларнинг ўзига хос белгилари мавжуд бўлса ҳам Жанубий Қозоғистон ва Яқин Шарқдаги мезолит ёдгорликларидан топилган тош қуролларга ўхшаб кетади.

Мачай макони топилмаларининг энг аҳамиятли томони шундаки, бу ердан антропологик топилмалар-одам бош суяклари, тиши, жаги ва бошқа аъзолари қолдиқлари топилган бўлиб, бу топилмаларни ўрганиш тадккикотчиларга Ўрта Осиёнинг жануби мезолит даври кишиларининг европоид иркига мансуб эканлигини аниқлаш имконини берди.

Одам суякларидан ташқари Мачайнинг маданий қатламларидан бури, тулки, барс, муйнали сувсар, куён, жайра, олмахон каби ҳайвонларнинг ҳам суяк қолдиқлари топилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу ерда 20 турдан зиёд ҳайвон суяклари мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти майда, синдирилган ва оловда куйдирилган. Демак мачайлик мезолит даври одамлари оловдан кенг фойдаланганлар ҳамда ҳайвон ва парранда гуштларини оловда пишириб еганлар.

Фарғона водийсидан мезолит даврига оид **Обиши**р гор-маконидан тош қуроллар, бигизлар, киргичлар, пичок кадамалари топилган. Шунингдек топилмалар орасида ёввойи ҳайвонларнинг майдаланган ва синдирилган суяклари, балик тутишда ишлатиладиган кадок тошлар ҳам бор. Топилган ашёларга асосланиб обиширликлар баликчилик овчилик ва термачилик билан шуғулланган дейишимиз мумкин.

Кейинги 30-35 йил ичида Марказий Фарғона ҳудудларидан Шуркул, Аччиққул, Янгикадам, Бекобод, Замбар, Тойпоккул каби 80 га яқин мезолит даври ёдгорликлари аниқланди. Уларнинг кўпчилиги кул ёқаларидан топилган бўлиб афтидан бу жойлар мезолит даври кишиларининг яшашлари учун кўпгина кулайликларга эга бўлган. Бу ерлардан топилган кўпгина қурол ва тош буюмлар ўзининг нисбатан нозиклиги, ихчамлиги билан палеолит даври қуролларидан ажралиб туради. Марказий Фарғона тоғлари орасида яшаган мезолит даври қабилаларининг турмуш тарзи ёввойи ҳайвонларни овлаш ва термачилик билан боғлиқ бўлиб, Марказий Фарғонадаги мезолит даври қабилалари хўжалик

ҳаётида овчилик термачилик ҳамда баликчилик кулай табиий-географик шароити мазкур ҳудудларда қадимги одамларнинг кенг тарқалиб яшашлари учун кенг имконият яратган.

Ўрта Осиё тарихида **неолит давриниг** (янги тош асри) юқори чегараси мил. авв. ВИ қуйи чегараси ИВ-ИИИ минг йилликлар билан белгиланади. Бу давр Ўрта Осиёда учта: Жойтун, Калтаминор ва Хисор маданиятларининг ривожланиши билан изохланади. Неолит даври қабилалари аксарият ҳолларда дарё сохиллари ва тармоқлари ёқасида, кул буйларида яшаб, табиий имкониятлардан келиб чиққан ҳолда баликчилик ва овчилик ёки деҳқончилик ва чорвачилик айни вақтда қисман ҳунармандчилик билан шуғулланганлар. Неолит даври турли шароитларда яшаган одамларнинг меҳнат қуроллари мезолит давридагига нисбатан такомиллаша борган.

Жойтун маданияти Жанубий Туркманистонда, Ашхабот шаҳридан 25 км шимолдаги Жойтун манзилгоҳидан топилган бўлиб, бу маданият қолдиқлари нафақат Туркманистон, балки бутун Ўрта Осиёда машҳурдир. Жойтун қишлоғи бир неча уйлардан ташкил топган бўлиб, уйларнинг майдони 12-14 кв. м. дан иборат. Уй деворлари сомон аралаштирилган пахсадан курилган. Уйлар тўғри туртбурчак бўлиб, бир хоналик ва ҳар бир хонада алоҳида ўчоқ излари топилган. Уйлар ёнида эса омборхона, сарой ва хўжалик уралари ҳам бор. Тадқиқотчилар фикрларига қараганда Жойтунда 30 га яқин уй бўлиб унда 130-150 киши яшаган, 5-6 кишилик оила яшаган уйларда она уруғи ҳукмрон бўлган.

Уйлардан аёлларнинг лой ва тошдан ясалган хайкалчалари, шунингдек ҳар хил такинчок ва безаклар топилган. Жойтун харобаларидан бугдой, арпа излари, ёрма тош, тош болталар, парракчалар, қурол сифатида ишлатиладиган уткир учли тошлар, тешгич парчалар, киргичлар, камон укларининг учлари пайконлар топилган.

Жойтун маконидан қўлда ишланган сопол идишлар намуналари ҳам топилган бўлиб, улар Ўрта Осиёдаги дастлабки сопол намуналаридир. Жойтун қишлоғи аҳолиси мил. ав. ВИ-В минг йилликларда яшаб асосан деҳқончилик чорвачилик қисман эса овчилик билан шуғулланганлар. Жойтунда Ўрта Осиёдаги дастлабки деҳқончилик маданияти ривожланади ва бу макон ҳозирча минтақадаги дастлабки деххончилик қишлоғи ҳисобланади. Жойтунликлар сунъий арик ва каналлар қазиб суғорма деҳқончиликка асос солганлар. Умуман олганда Копетдог билан Қоракум оралигидаги ҳудудлардан кўплаб неолит даври маконлари очилган. Бй маконлардаги хўжалик ишлаб чиқариши ва маданияти бир-бирига жуда ўхшашлиги сабабли уларни фанда Жойтун маданияти (дастлабки топилган жой номи билан) деб аташ қабул қилинган.

Калтаминор маданиятига оид маконлар дастлаб Амударё этаклари ва Хоразм ҳудудидан топилган бўлиб булар орасида Хоразмдаги Жонбосқалъа макони диққатга сазовордир. Бу ерни қазиш пайтида чайла ва ярим ертўла шаклидаги макон очилган. Бу макон ёғоч устун, синчлар билан кўтарилган. Устига кундаланг ёғочлар ташланиб, усти камиш билан беркитилган. Чайла ўртасидан катта марказий ўчоқ колдиги, атрофида майда ўчоқ қолдиқлари аниқланган. Макондан найза пайконлар, камон укларининг учлари ва бошқа тош қуроллар топилган. Шунингдек маданий қатламлардан балик ёввойи чучка, кирговул суяклари ва жийда данаклари ҳам топилган. Топилмалар орасида сопол идиш намуналари ҳам бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда улар мил. авв. V-IV минг йилликларга оиддир.

Калтаминор маданиятига оид ёдгорликлар Зарафшон этакларидаги Дарвозакир маконидан ҳам топиб ўрганилган. Бу ердан топилган сопол идиш намуналари Жонбосқалъа сополларига жуда ўхшашдир. Қуйи Зарафшон ва Қашқадарё этакларидаги Дарвозакир, Катта ва Кичик Тузкон, Коронгишур, Пойкент маконларидан топилган тош қуроллар ва сопол буюмлар ҳамда бошқа ашёларни ўрганиш, таҳлил этиш, Яқин Шарқ Козгистон, Урал ва бошқа жойлардан топилган неолит даври ашёлари билан қиёслаш натижасида тадқиқотчилар юқорида эслатилган маконлар Калтаминор маданиятига мансуб бўлиб мил. авв. IV-III минг йилликларга оид деган хулосага келдилар. Бу маконларда яшаган неолит даври одамлари термачилик жайрон, ёввойи чучка, бугу ва бошқа ҳайвонлар ҳамда балик овлаб кун кечиришган.

Сўнгги йилларда Ўрта Осиёнинг шарқий ҳудуддаридан, Хисор-Помир тоғларидан кўплаб неолит даври ёдгорликлари очилди ва ўрганилди. Бу ўзига хос маданият фанда **Хисор маданияти** деган ном олди. Асосан тоғолди ва тоғликларга хос бўлган Хисор маданиятига мансуб ёдгорликлар 200 дан зиёд бўлиб Тутковул, Сойсайёд, Қуйи Булён, Да-

раи Шур, Газиёнтепа қабилар шулар жумласидандир. Хисор маданиятига мансуб ёдгорликлар асосан мил. авв. V-III минг йилликларга оиддир.

Хисор маданияти соҳиблари сопол идишлар ясаб, асосан чорвачилик овчилик қисман термачилик билан шуғулланганлар. Хисор маконларидан топилган турли-туман топилмалар ушбу жараёнлардан далолат беради.

Демак Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларидан шимолдаги Устюртдан, Марказий ва Жанубий Қозоғистондан, Қизилкум ва Қоракумдан, Қашқадарё ва Зарафшон воҳалари, Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсидан кўплаб неолит даври маконлари очилган. Хусусан, неолит даври Марказий Фарғона маданияти фанда Ўрта Осиёда туртинчи неолит даври маданияти деб киритилган.

Ушбу маконларда олиб борилган тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, неолит даврига келиб, мезолитнинг сўнгти босқичларида кашф этилган тош болталар анча кенг тарқалади. Парракчалар, найза ва камон укларининг учлари, пичоклар, тешгичлар, пармалар, киргичлар, ёрма тошлар, Уроқ ва бошқа қуроллар такомиллашади. Энг қадимги даврнинг дастлабки даврида қўлга киритилган барча ютуқлар бу даврга келиб якунланади. Неолит даври одамлари ўзларининг тинимсиз меҳнати, кузатувчанлик кобилияти, ибтидоий билимларини сафарбар қилиб, хўжаликнинг илгор, унумдор шаклини-деҳқончилик ва чорвачиликни кашф этдилар. География муҳит ва шарт-шароитнинг турли туманлиги бу давр қабилаларида меҳнат қуроллари, уй-рўзгор буюмлари, тураржойлар ва хўжаликларнинг турлича бўлишига олиб келди. Хусусан, Ўрта Осиёнинг жанубидаги элит даври қабилалари хўжаликнинг деҳқончилик чорвачилик ва ҳунармандчилик шаклларини ривожлантирган бўлса, шимолдаги қабилалар эса табиий шароитнинг нокулайлиги туфайли узоқ вақт ривожланишдан орқада қолган.

Неолит даврида қадимги аждодларимиз лойдан идишлар ясаб уларни оловда пишириш йўли билан кулолчиликка асос солдилар. Шунингдек ип йигириш асосида тукимачиликни кашф этдилар. Одамлар ёғоч ва камишдан кайик ясаб (кайиксозлик) сувда сузишни ҳам ўзлаштирдилар. Хуллас, неолит даври ютуқларга бой бўлиб, ўзидан илгариги даврларга нисбатан юксак ривожланиш даври бўлди.

Тадқиқотлар натижаларига қараганда тош ва бронза даврлари ўртасида **мис-тош (энеолит)** даври бўлганлиги аниқланган. Бу даврда металл қуролларнинг барчаси бронзадан қилинмай соф мисдан ясалганлиги маълум. Ўрта Осиёда энеолит даври нисбий тарзда мил.авв. IV минг йилликнинг охири-III минг йилликнинг бошларини ўз ичига олади. Бу даврда мис ўзининг кимёвий хоссалари (тез эрувчанлик эгилувчанлик) туфайли хўжалик ҳаётда устунлик кила олмади. Ишлаб чиқаришда аввалгидек тош қуроллар асосий ўринда бўлиб колди. Шунинг учун ҳам бу давр мис-тош асри деб юритилади.

Мезолит охирида ва неолит даврида териб-термачлаб овкат топишдан ёввойи ўсимликларни экиш ва ўтказиш йўли билан маданийлаштириш орқали вужудга келган деҳқончилик энеолит замонида юқори хўжалик турига айланиб борди. Деххончилик билан уй чорвачилиги ортиқча маҳсулот етиштиришга ва мол айирбошлашни тартибга солишга асос бўлган. Ўрта Осиё ҳудудларида қуйидаги янги тарихий-маданий жараёнлар энеолит даври билан боғликдир:

1. Хўжаликнинг бошқа ҳамма турларига қараганда хайдама деҳқончиликнинг устунлик қилиши;

2. Тошдан ишланган қуроллар кўп бўлган ҳолда мис қуролларнинг пайдо бўлиши;

3. Катта-катта жамоаларнинг пахсадан ва хом гиштдан тикланган катта-катта уйлари;

4. Кулолчиликда муҳим техника ютуқи-хумдонларнинг ишлатилиши;

5. Ўтроқчилик хўжалигининг ривожланиши, жамоа бирлашмаларининг уйлари ва қурилишида хом гиштнинг пайдо бўлиши;

6. Турли ҳайвонларнинг лойдан ясалган ва она уруғи тузумига (матриархатга) хос хайкалчалари;

7. Рангдор сопол буюмлар, яъни турли тасвирлар ишланган сопол буюмларнинг мавжудлиги.

Энеолит даврида Упта Осиё аҳолисининг маданияти бир босқич юқорига кўтарилади. Лекин, бу ҳудудлардаги қабилаларнинг маданий ва ижтимоий тараққиёти бир хил даражада эмас эди.

Қадимги қабилалар мис-тош даврига утгач, маданий, хўжалик ва ишлаб чиқариш тараққиётининг янги босқичи бошланади. Янги хўжалик турлари — деҳқончилик ва чорвачилик аввалгидек Туркманистоннинг жануби-ғарбидаги кулай геофафик шароитда ривожланади. Бу пайтда қуйи Зарафшон ва Амударё хавзаларида яшовчи қабилалар хали маданий ўсимликлар устиришга утмаган эдилар. Ўрта Осиёнинг шарқий қисмидаги тоғли ҳудудлар аҳолиси хўжалигида эса овчилик устун эди. Демак илк ва ривожланган мис-тош даврида Ўрта Осиё қабилаларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишида катта фарқлар ва нотекисликлар сақланиб колади.

Дашт ва тоғ ҳудудларидан топилган хилма-хил моддий манбаларни ўрганиш натижалари (сопол идишлар, тош қуроллар, ҳайвонлар ва кушлар суяклари) қабилаларнинг иқтисодий ҳаётида қўшимча хўжаликлар-овчилик ва баликчилик асосий манба бўлганлигидан далолат беради. Шй билан бирга дашт одамлари тарихида чорвачиликнинг илк босқичи бошланади дейиш мумкин. Лекин, неолит даври анъаналари ўз аҳамиятини йўқотмаган. Аҳолининг асосий қисми дарёларнинг ирмоклари сохилида ва куллар атрофида яшаган. Табиий бойликлар энеолит даври одамлари учун ҳаёт манбаи ҳисобланган.

Энеолит даврига оид муҳим ёдгорликлар Жанубий Туркманистондаги Анов ва Номозгохтепа ҳудудларида шаклланган. Бу ердаги уй-жойлар хом гиштдан курилган. Моддий топилмалар орасида мис қуроллар тош қуролларга нисбатан камчиликни ташкил этади. Шунингдек бу маконлардан топилган гулдор сопол буюмлар кулолчиликнинг ҳам анча ривожланганлигидан далолат беради. Сирти қора буёқда геометрик чизиклар ва ҳайвон ёки куш расмлари билан безатилган бу топилмалар мил.авв. IV минг йилликка оиддир.

Ўзбекистон ҳудудларида энеолит даври ёдгорликлари ҳозирча яхши ўрганилмаган. Мил.авв. IV-III минг йиллик бошларида Амударё ва Зарафшон Қуйи окимларида Калтаминор маданияти тош қуроллари, сопол идишлари ва уй-жойлари кенг тарқалаган. Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқ даштларида ва Орол денгизи сохилларида овчилик баликчилик ва илк чорвачилик хўжаликлари ривожланади. Бухоро воҳасидаги Лавлакон, Бешбулок маконлари ва Замонбобо кабристонининг энг пастки қатламлари энеолит даврига оиддир. Бу ёдгорликлардан сўнгги Калтаминор топилмаларига ўхшаш сопол идишлар бўлаклари ва чакмоктош билан бирга мисдан ясалган игналар ва мунчоклар топилган.

Юқори Зарафшоннинг Панжикент шаҳридан 15 км ғарбда жойлашган Саразм қишлоғи харобаси энеолит даври деҳқончилик қабилаларининг Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқига ёйилганидан далолат бериб, қадимги деҳқончилик аҳолисининг деҳқончилик чегараларини ҳам кўрсатади.

Умумий майдони 90 гектар бўлган Саразм қишлоғи харобалари 10 та тепаликда жойлашиб, 4 та даврга бўлинади. Улар топилмаларга қараб бир-биридан фарқ килади. Дастлабки икки давр энеолит, кейинги икки давр эса бронза даврига оиддир. Саразмдан уй-жой ва рўзгор-хўжалик иншоотлари қолдиқлари очиб ўрганилган. Бу ерлардан сопол идишлар, металлдан ва тошдан ишланган қуроллар (жумладан, тош кетмонлар), зебзийнат буюмлари кўплаб топилган.

Саразм моддий топилмаларида Жанубий Туркманистон, Жанубий Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон маданиятларига мансуб буюмлар ҳам бор. Улар энеолит даври қабилалари ўртасидаги кенг маданий ва иқтисодий алоқалардан далолат беради.

Ибтидоий тасвирий санъат. Бронза даври ютуқлари

Дунё тарихида ибтидоий тасвирий санъат, хусусан, горларнинг деворларига турли тасвирлар тушириш сўнгги палеолит даврига оиддир (Испаниядаги Алтамир гори). Ўрта Осиёда унгурлар ва қоратошларга ишланган расмлар мезолит даврида пайдо бўлади. Неолит даврига келиб бу санъат янги асосда ривожланиш босқичига ўтади. Калтаминор, Хисор, айниқса, Жойтун маданиятига мансуб ёдгорликлардан ибтидоий санъатнинг намуналари топилган. Ўтмиш тарихимизнинг хилма-хил ёдгорликлари орасида муҳим аҳамиятга эга бўлган ва Ўрта Осиёнинг тоғлик туманларида кенг тарқалган қоятош расмлари ишланиш усулига кўра икки хилдир. Бир хиллари буёқ (охра) билан, иккинчи хиллари эса уриб-уйиб ишкалаш, чизиш усули билан ишланган расмлар (петроглифлар) кенг тарқалган.

Ўлкамиздаги қоятош расмларнинг энг нодир намуналари Зараутсой, Сармишсой, Биронсой, Куксарой, Такатош, Тераклисой қабилар бўлиб, улар юздан зиёддир. Мазкур жойлардаги қоятошларда Ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами вакилла-

рининг расмларини кузатиш мумкин. Улар букалар, шерлар ва йўлбарслар, коплон, тулки ва бугилар, бугу ва жайронлар қабилардир. Расмлар орасида ўқ-ёй, копкон каби нарсалар ҳам Кўпчиликни ташкил этади. Мавжуд қоятош расмлари мазмунан бой ва манзараси жиҳатидан хилма-хилдир. Унда одамлар, ов, йирткич ҳайвонлар тўқнашувлари манзаралари тасвирланган.

Республикамиздаги энг қадимги расмлар Зараутсойда бўлиб (Сурхондарё), бу расмлар мезолит-неолит, яъни мил.авв. VIII-IV минг йилликларга оиддир. Қоятош расмлари орқали уша давр одамларининг ов, меҳнат ва жанговар қуролларини билиб олишимиз мумкин. Шунингдек қоятош расмлар қадимги авлодларимизнинг ғоявий карашлари ва эътиқодларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Ундан ташқари, қоятош суратлари мазмун ва манзараларининг бойлиги билан ажралиб туради ва улар кенг тарқалади. Ушбу суратлар ишланиш услуби хилма-хил бўлиб, археологик ёдгорликларнинг бир тури ҳисобланади. Уларнинг мазмун ва манзараси маъносидан келиб чиқиб, ибтидоий ёки қадимги давр кишиларининг хўжалик ҳаёти ҳақида, ҳайвонларни ов қилиш, қўлга ўргатиш ва хонакилаштириш, чорвачиликнинг пайдо бўлиши ҳақида маълум тасаввурларга эга бўлишимиз мумкин. Айни пайтда қоятош расмлари ўзига хос санъат асари бўлиб, улар орқали биз ибтидоий ва қадимги одамларнинг санъати, эстетик истеъдоди уша давр нуқтаи назаридан юқори даражада бўлганлигини билиб олишимиз мумкин.

Кўпчилик тадқиқотчилар фикрига қараганда бронзанинг ватани Кичик Осиё ва Месопотамия бўлган. Қадимги Миср, Месопотамия, Кичик Осиё ва Эроннинг жанубий-ғарбида мил.авв. III-II минг йилликнинг бошларида ривожланган жамият кенг равнақ топади. Ўрта Осиёда **бронза даври** мил. авв. III минг йилликдан I минг йилликнинг бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда бронза асри учта катта хронологик даврга: илк ривожланган ва сўнгги бронза даврларига бўлинади. Ўрта Осиёнинг шимолий ва шарқни ҳудудларида мавжуд бўлган бронза даври ёдгорликлари маданият жанубий ҳудудлардаги ўтроқ маданиятдан ажралиб туради.

Ўзбекистон ҳудудида бронза даврида асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган қабилаларнинг моддий-маданий ёдгорликлари Хоразмда 50 дан зиёд очилган бўлиб **Тозабогёб маданияти** номи билан машҳурдир. Бу маданиятга мансуб сопол буюмлар Қозоғистон ва Сибир ҳудудларидан топилган сопол буюмларга анча ўхшаб кетсада, ўзига хос хусусиятлари билан Шарқий Европа чорвадорлари яратган бронза даври Ёгочбанд маданиятидан, Қозоғистон ва Сибирдаги Андроново маданиятидан ҳам фарқ килади. Бунга асосий сабаб, тозабоғёбликлар орасида деҳқончилик кенг тарқалган. ТозабоРёб маданиятига оид маконларнинг айримларидан қадимий мозорлар (Кукча), кўпчилигидан эса ярим ертўла шаклидаги уй-жой қолдиқлари очилган. Улардан зебзийнатлар, ҳайвон суяклари, сопол идишлар, тошдан ва бронзадан ишланган қуроллар топилган. Тозабоғёб сопол идишлари асосан қўлда ишланган. Хоразмдаги сўнгги бронза даврига оид ёдгорликлар **Амиробод маданияти** номи билан машҳур бўлиб мил.авв. IX-VIII асрларга оиддир. Бу маданият соҳиблари Тозабоғёб маданияти хусусиятларини сақлаб, ярим ертўла турар-жой, суғориш иншоотлари излари ва қўлда ясалган сопол идишлар билан изохланади.

Қуйи Зарафшоннинг бронза даври ёдгорликлари **Замонбобо маданияти** номи билан аталади. Бу даврга мансуб ёдгорликлар орасида Замонбобо кули ёқасидан топилган қадимги кабристон айниқса диққатга сазовордир. Кабрлар якка ва жуфт кабрлар бўлиб дафн этиш жараёнида кумиш маросимларига амал қилинган. Қазишмалар жараёнида эркаклар кабрларидан ўқ-ёй пайконлари, пичоклар, пичоксимон тош қуроллар ва турли шаклдаги сопол идишлар; аёллар кабрларидан сопол идишлар, бронза кўзгу, упадон, сурмадон каби пардоз буюмлари ва ярим қимматбаҳо тошлардан турли шаклда ишланган мунчок ва маржонлар топилган.

Замонбоболиклар чайласимон кулбаларда истикомат қилиб деҳқончилик ва хонаки чорвачилик билан шуғулланганлар. Топилган Кўплаб меҳнат қуроллари, бошокли ўсимликлар қолдиқлари ва ҳайвонлар суяклари шундан далолат беради. Шунингдек Замонбоболиклар жамоасида ҳунармандчиликнинг турли тармоқлари, хусусан, кулолчилик бронзани эритиб ундан ҳар хил ашёлар ясаш, айниқса тошни ишлаш техникаси анча ривожланган.

Замонбобо маданияти жанубдаги ўтроқ деҳқончилик жамоалари таъсирида шаклланган. Бу маданият хонаки чорвачилик ва мотига (кетмонча) деҳқончилиги билан кун кечирган Бухоронинг туб аҳолисига мансубдир. Бронза даврида Бухоро воҳасининг дарё адокларида эндигина деҳқончилик ва хонаки чорвачилик билан шуғулланувчи илк қишлоқлар пайдо бўлиб, улар ярим ертўла ва шох-шабба енгил чайлалардан иборат турар жойлардан ташкил топган. Буларда уй ҳунармандчилигининг мисгарлик тоштарошлик тукимачилик каби турлари мавжуд бўлсада, аммо хали улар касб-ҳунарнинг ривож топган даражасига етиб бормаган эди.

Ўзбекистоннинг жанубидаги бронза даври ёдгорликлари қадимги суғориш ҳудудлари Улонбулоксой, Шеробод, Бандихон ва Миршодида топиб текширилган. Улар **Сополли маданияти** номи билан машҳурдир.

Сополлитепа марказидан туртбурчакли истеҳком, истеҳком ичида турар-жойлар ва хўжалик хоналари, ҳунармандчилик устахоналари учта маданий қатламдан иборат эканлиги аниқланган. Сополлида қурилиш, ҳунармандчилик ва иқтисодий муносабатлар анча ривож топган. Ўчоқлар турар жой хоналари ичидаги девор ичига ўрнатилган. Асосий қурилиш ашёси пахса ва хом гиштдир.

Сополли тепадаги турар-жойлар тагидан бронза даври кабристони очилган. Кўпчилик кабрлар якка кабрлар бўлиб, жамоа кабрлари ҳам учрайди. Аёллар кабрларидан асосан сопол ва безаклар топилган бўлса, эркаклар кабрларидан асосан сопол, меҳнат ва жанговар қуроллар топилган. Сопол топилмалар деярли нақшланмаган бўлиб, кулолчилик чархида тайёрланган.

Мил.авв. II минг йилликнинг боши ва ўрталарига оид Сополлитепа аҳолисининг хўжалиги деҳқончилик ва уй чорвачилигига асосланган. Шунингдек дарё тошларидан ва кумтошдан ишланган ёргучоклар ва хавончалар ҳам Кўплаб учрайди. Бу топилмаларнинг барчаси Сополлитепада деҳқончилик анча ривожланганидан далолат беради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Сополлитепа ҳозирча Ўзбекистондаги дастлабки энг қадимги деҳқончилик қишлоғидир.

Ўзбекистон ҳудудида чорвадор қабилаларга мансуб бронза даври кабристони Самарқанд яқинидаги Муминобод қишлоғидан топилган.

Қуйи Қашқадарёдаги **Гужайли** кабристонидан чорвачилик ва деҳқончилик қабилаларига тегишли бўлган ашёлар, Фарғона водийси Янгиарик ҳудудидан деҳқончилик буюмлари ва деҳқончилик билан боғлиқ қоятош суратлар, Чустдан ҳунармандчилик ва деҳқончиликка оид буюмлар кўплаб топилган.

Бу даврда ҳунармандчилик соҳасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилади. Хусусан, кулолчилик чархида тайёрланган сопол идишлар кенг тарқалади. Бундай идишлар қўлда ишланган сополлардан анча фарқ қилиб, асосан деҳқончилик маданияти учун хосдир. Кулолчилик чархининг ҳунармандчиликка кенг кириб келиши сополчилик ишлаб чиқариш янги техникасининг яратилишига сабаб бўлиб, кейинчалик ихтисослашган ҳунармандчиликка ўтишнинг асосий омилларидан бири бўлиб хизмат қилди.

Мил. авв. II минг йилликка келиб Ўзбекистоннинг дашт ҳудудларига чорвадор қабилалар келиб урнаша бошлайдилар. Уларнинг маконларидан топилган моддий манбалар Жанубий Қозоғистоннинг чулларидаги Андроново маданиятига ўхшаб кетади. Дашт қабилалари тарқалганлигидан айниқса, сопол идишлар, металл буюмлар ва чорвадор қабилаларга мансуб қадимги кабрлар тузилиши далолат беради. Бу ўринда тадқиқотчилар бронза давридаёқ Ўрта Осиё ҳудудларида маълум даражада этник маданий жараёнлар бўлиб ўтган деган фикрни илгари сурадилар. Бронза даврининг хўжалик соҳасида эришган энг катта ютуқларидан бири қадимги деҳқончиликнинг кенг ёйилиши ва мил.авв. II минг йилликда чорвачиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқишидир. Металл қуроллар қадимги ижтимоий-иқтисодий тараққиётни тезлаштиргани туфайли Ўрта Осиё дашт ва тор олди ҳудудларида яшаган аҳоли бошқа аҳолидан (деҳқонлардан) ажралиб чиқади ва асосан чорвачилик билан машғул бўлади. Бу тарихий жараён-кишилик жамияти тараққиётидаги дастлабки йирик меҳнат таксимоти эди.

Бу давр манзилгоҳларини ўрганиб, бу даврда икки хил маданият ҳукм сурган дейиш мумкин. Биринчиси-қадимги қабилалар деҳқончилик учун кулай ерларга жойлашиб юксак деҳқончилик маданиятини яратган бўлсалар, иккинчиси-худди биринчи маданият соҳиблари даражасида ишлаб чиқарувчи кучларга эга бўлган ҳолда дашт ва тоғ олди яйловларда чорвачилик маданиятини яратганлар.

Бронза даври Ўрта Осиёнинг ижтимоий тузумида ҳам ўзгаришлар содир бўлиб ўтди. Уруғчилик тузуми бу даврда ҳам давом этди. Аммо бу даврда она уруғининг мавқеи йўқолиб борди. Металл эритиш ва хўжаликнинг ривожланиши натижасида жамиятда эркаклар меҳнат ва мавқеи биринчи даражали аҳамиятга эга бўлиб борди. Натижада жамият тараққиётида, деҳқончилик чорвачилик овчилик ва ҳунармандчиликнинг ривожланишида эркаклар етакчилик киладилар. Хотинлар эркаклар ишлаб чиқарган нарсаларни истеъмол қилишда иштирок этсалар ҳам, унга эгалик қилишдан махрум бўладилар. Ишлаб чиқаришда ҳукмронлик қилиш шу тарифа эркаклар қўлига ўтади ва она уруғи тузуми ўрнини ота уруғи (патриархат) тузуми эгаллайди.

3 МАВЗУ. ЎЗБЕК ХАЛҚЛНИНГ ЭТНИК ШАКЛЛАНИШИ - ЭТНОГЕНЕЗ ВА УНИ ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Ҳозирги кунга келиб Республикамизда миллий- маънавий қадриятларни тиклаш ва ривожлантириш, миллий мафкура ғояларини фуқароқларимиз онгига янада чукурроқ сингдириш ва янада теран англатиш кучайиб, Ўзбекистон халқларининг ўз ўтмиш ва келиб чиқишига қизиқиши ортиб бормоқда. Хусусан ўзбек халқининг этник тарихи, унинг халқ сифатида шаклланиши масалалари долзарб эканлиги юртбошимиз И.А. Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида (1998) ҳар томонлама асослаб берилди. Бу йўналишда тарихчиларимиз олдига ечими ҳаётий зарур бўлган вазифалар қўйилди. Жумладан, Юртбошимиз таъкидлаганидек «Мовароуннаҳр сарҳадларига узоқ тарихимиз давомида не-не босқинчилар кириб келмаган, кўп йиллар, балки, асрлар давомида юртимизда не-не ўзга сулолалар ҳукмронлик килмаган дейсиз… Эрондан Алмонийлар, Юнонистондан Александр қилди, Арабистондан Қутайба, Мўғулистондан Чингизхон келди, рус истилочилари келди. Лекин халқ қолдиқу?.., ана шундай ҳар томонлама мудҳиш, четдан қараганда халқимиз, унинг маданияти, миллий тафаккури, урф-одатлари, турмуш тарзи, ҳеч бир муболагасиз айтиш мумкинки, насл-насаби йўқ бўлиб кетиши керак бўлган шароитда барибир, қатор йўқотишлар билан бўлса ҳам, миллатимиз ўзлигини сақлаб кололдими ё йўқми? Олимларимиз ана шу саволга жавоб берсинлар».

Этногенез ёки бирорта халқнинг келиб чиқиш тарихи масалалари тарих фанининг ютуқлари билан чамбарчас боғлиқлиги Кўпчилик тадқиқотчилар томонидан эътироф этилгани маълум. Аммо, тарих фанининг бошқа йўналишларига (археология, этнография, антрополия ва бошк.) нисбатан ўзбек халқи этногенези ҳамон жиддий тадқиқотлар талаб этади. Этногенез ва этник тарих масалалари тарихига назар ташлайдиган бўлсак бу йўналишдаги айрим кўзатишларни юнон, хитой, рим, араб, эроний ва туркий тилларда ёзилган қадимги ҳамда ўрта аср муаллифлари ва сайёхлари асарларида учратиш мумкин. Улар ўз асарларида халқларнинг ташки қиёфасидаги умумийлик баъзи урф-одатларнинг яқинлиги ва тилларнинг ўхшашлигини таъкидлаганлар. Аммо, улар бу жараёнларнинг асл сабабларини очиб бера олмаганлар. XIX-XX аср бошларида олиб борилган тадқиқотлар нисбатан самарали бўлишига қарамай бу тадқиқотлар ҳам халқларнинг этник келиб чиқиши, маданияти ва тилларидаги ўхшашлик сабаблари ва моҳиятини тўла очиб бера олмади.

Сўнгги 20-25 йил ичида Республикамиз ҳудудларида олиб борилган археологик антропологик ва этнографик тадқиқотлар натижаларини умумлаштирган антрополог олим Т.К. Хужаев ҳар бир халқнинг этногенезини ўрганишда қуйидаги тамойилларга асосий эътибор беришни таклиф этади:

1) бирор халқнинг келиб чиқиши тарихи кўп қирралик жараён бўлиб, у ўз ичига шу халқнинг маданияти ва ижтимоий тузилмаси, унинг биологик хусусиятлари, ўзининг жамиятда тутган ўрнини тушуниш, тили ва ўзлигини танишни камраб олади;

2) этногенез масаласига бир томонлама қараб, уни соддалаштириш билан чегараланиб колмасдан, шу халқнинг келиб чиқиш тарихида маълум аҳамият касб этган барча таркибий қисмлар ҳам эътиборга олиниши шарт;

3) этногенез мураккаб ва узоқ давом этган жараён. Бинобарин, бу жараённи босқичма-босқич тиклаш мақсадга мувофикдир.

Юқоридаги тамойилларга тўла риоя қилинган ҳолдагина айрим халқ этногенезига оид муаммоларни илмий нуқтаи назардан мукаммал ва ҳар томонлама очиб бериш имконияти пайдо

бўлади. Аммо, Ўрта Осиёда хусусан Ўзбекистон ҳудудларида қадимги паврлардан содир бўлиб келаётган этник жараёнларни ҳар томонлама ёритишдан аввал айрим фанлар соҳасида қўлга киритилган ютуқларни охирига етказиш билан ундан бошқа соҳа мутахассислари ҳам фойдаланиши мумкин бўлган даражасига чиқариш мақсадга мувофиқдир. Сўнгги йиллардаги археологик изланишлар қадимги аҳолининг моддий ва маънавий маданияти, унинг турмуш тарзи, уй-рўзгор ашёлари, анъанавий хўжалиги ва бошқалар ҳақида муҳим маълумотлар олиш имконини берди. Бу жараён эса янги антропологик маълумотлар туплаш ва уларни таҳлил этиш га асос бўлди.

Этногенез жараёни турли халқларнинг аждодлари тарихидан бошланади. Ўзбек халқи аждодларининг тарихи жуда катта тарихий даврни ўз ичига олади. Узоқ тарихий тараққиёт йўлида аждодларимиз мураккаб этногенез жараёнларини бошдан кечирганлар. Бу жараёнлар антропологик қиёфалар, қабилалар, халқлар ва элатларнинг аралашиб кетиши, маданий анъаналарнинг қўшилиб янги асосда ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган.

Тарихий адабиётлардан бизга маълумки, фаннинг Кўпгина тармоқларига, жумладан, халқлар ҳақидаги фанга бундан 2-2,5 минг йил илгари қадимги Юнонистонда асос солинган. Шунинг учуч ҳам замонавий фанда юнон тилидан олинган сўзлар кўп учрайди. Бундай сўзларни халқлар ҳақидаги фанларда ҳам учратиш мумкин. Қадимги юнонларда “халқ” тушунчасини ифодаловчи бир неча сўзлар бўлган. Шулардан бири «демос» бўлиб, бу сўз орқали аҳолининг асосий қисми тушунилган (мас. «демократия» - «халқ ҳокимияти», «демография» -«халқларни таърифлаш» ва бошк). Шундай сўзлардан яна бири «этнос» бўлиб айнан таржимаси «халқ» Демакдир. Этнографик тадқиқотлар натижаларига кўра, ҳар қандай этнос ўз шаклланишининг дастлабки палласида бир-бири билан иқтисодий жиҳатдан ўзаро боғлиқ одамлар жамоасидан иборат бўлади.

Айрим этносларни бир-биридан фарқловчи муҳим белгиларидан бири бу маданий хусусиятлардир. Бу хусусиятларни ҳар бир халқ ўз тарихий-маданий ривожланиш жараёнида ўзлаштиради ва авлоддан авлодга қилдиради. Фанда бу жараён «этник анъаналар» дейилади. Бундай анъаналар ҳар бир халқнинг ижтимоий-иқтисодий ва табиий географик шарт-шароитлари билан боғлиқ бўлган у ёки бу тарихий даврларда шаклланади. Этносни қисқача қилиб уюшган тил-маданий жамоаси дейиш мумкин. Илмий адабиётларда «этник жамоа» деган сўз ҳам кўп ишлатилади. Фақатгина алохдада халқларни эмас, балки уларнинг келиб чиқишида қариндошчилик бўлган гуруҳларни ҳам этник жамоа деб аташ мумкин.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, қариндош-уруғчилик этник жамоалари аста-секинлик билан уруғ жамоаларига айланиб боради. Уруғ-бирга яшаб, ҳамкорликда меҳнат қилган қариндошлар уюшмаси бўлиб, маълум халқчарнинг этник шаклланишидаги дастлабки босқичлардан бири сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўлкамиз ҳудудларидаги қадимги маҳаллий аҳоли ва ўзбек халқининг шаклланиш босқичлари

Ўрта Осиё ижтимоий-сиёсий ҳаётида туркий этник гуруҳлар жуда катта аҳамиятга эга бўлганлиги ва бу қатламнинг илдизлари жуда кдкимий эканлиги археологик маълумотлар асосида исботланмоқда. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бронза даврига келиб Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида баланд буйли, юзи тор иркнинг вакиллари тарқалган. Шимолий дашт ва чул ҳудудларида эса, жануб аҳолисидан фарқ килувчи боши думалок юзи жуда кенг ва чўзик бўлмаган қабилалар яшаганлар. Фанда жанубий қиёфали одамлар Ўрта Ер денгизи иркининг вакиллари деб аталади. Улар Олд Осиё, Месопотамия, Эрон, Афронистон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон каби катта географик ҳудудга ёйилганлар. Шимолий қиёфали одамлар Жанубий Сибир ху-дудидан то Қозоғистон, Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий қисмида Урал, Волга буйи ерларигача тарқалган.

А. Сагдуллаев тадқиқотларига кўра, бронза даврига келиб, Ўрта Осиё ҳудудида қадимги жанубий ва шимолий қиёфадаги одамлар вакилларининг қўшилиш жараёни бошланади ҳамда айнан мана шу даврда, ўлкамизда яшаб ўтган бронза даври қабилалари, Ўрта Осиёнинг қадимги халқларига асос солганлар. Бу давр ўлкамиз ҳудудларида мураккаб этник-маданий жараёнлар бўлиб ўтгани билан изозранади. Хусусан, жанубий ҳудудлардаги хосилдор воҳалар ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлаштирила бошлаган бўлса, шимолий вилоятларда кучманчи чорвадор қабилалар тарқала бошлайди. Кучманчи чорвадорлар ва ўтроқ аҳолиининг узвий муносабатлари асосида ижгимоий-иқтисодий ва маданий-этник жараёнлар авж олади.

Мил. авв. II минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиё ҳудудларига шимолишарқдан чорвачилик билан шуғулланувчи янги этник Рйппйхлап кириб кела бошлайди. Маҳаллий маданиятдан фарқланувчи бу гуруҳлар маданияти тадқиқотчилар томонидан «Тозаборёб маданияти» номи билан фанга киритилган.

Тозаборёб кўринишидаги ёдгорликлар кейинчалик Зарафшон дарёсининг қуйи хавзаси ҳудудларидан топиб ўрганилди. Худди шунга ўхшаш этносларнинг излари Тошкент воҳасидан, Фарғона водийсидан ва шимолий Бақтриянинг тоғли ва тоғолди ҳудудларидан топиб ўрганилган. Жуда катта ҳудудлардан, хусусан, Қозоғистон чуллари, Ологой, Жанубий Сибир, Уралолди ҳудудларидан текширилган ўзига хос маданият «Андроново маданияти» номи билан фанга киритилган. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича бу маданият соҳиблари бронза давридаёқ туркий тилда сўзлашганлар.

Ўзбекистон Ўрта Осиёнинг қадимдан ўтроқ деҳқончилик маданияти ўчоқлари таркиб топтан ҳудудда жойлашганлиги бой археологик ва меъморчилик маданиятлари билан изохланади. Фарғона водийсининг Селунғур горидан топилган қадимги тош даврига оид топилмалар ва Тешиктош дан топилган ўрта палеолит даврига оид одамзод қолдиқлари, бизнингюртимиз Африка ва Олд Осиё ҳудудлари билан бир қаторда инсоният пайдо бўлган ҳудудлар таркибига кирганлигини ҳозирги кунда узил-кесил исботлайди. Шунингдек мезолит даврига оид Мачай горидан топилган ёдгорликлар, неолит даврига оид овчилик ва баликчилик маданиятини ўзида акс эттирувчи Калтаминор, жанубдаги илк деҳқончилик маданиятига оид бўлган Жойтун, Хисор ТОФ маданияти, бронза даврига оид бўлган хилма-хил Замонбобо, Сополли, Жаркутон, Саразм, Сувёрган, Чует маданиятлари ўлкамизда қадимги аждодларимиз хўжалигининг жадаллик билан ривожланганлигини исботлайди.

Ўлкамиздаги қадимги аҳоли тош ва бронза даврида қандай ҳИМ билан аталганликлари бизга номаълум. Ўрта Осиё аҳолиси ҳақидаги маълумотлар дастлабки марта Шарқ ва юнон-рим манбаларида тилга олинади. Юнон тарихчилари маълумотларига Қараганда, Евросиёнинг катта ҳудудларида яшовчи қабилалар умумий «скифлар» номи билан аталади. Геродот, «бу халқ қадимийликда мисрликлардан қолишмайди», деб юқори баҳо берган эди. Пдиний эса, Ўрта Осиё ҳудудларида 20 га яқин қабилалар борлиги хусусида эслатиб ўтади. Ёзма манбаларда скифларнинг иккита йирик қабиласи: саклар ва массагетлар хусусида кўпроқ эслатилади. Ахмонийлар миххат ёзувларида саклар учта қисмга (хаумаварка, тиграхауда, тиай-тара-дарайя) бўлиб кўрсатилади. Массагетлар хусусида ҳам турли фикрлар мавжуд бўлиб, улар маҳаллий чорвадор-ҳарбий қабилалар бўлганлиги таъкидланади. Аммо, ёзма манбалар бу халқлар ва қабилаларнинг кайси мансублиги ҳақида маълумот бермайди.

АЙРИМ олимлар томонидан билдирилган Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон қадимги даврлардаги монголоид шаклланган ҳудудга киради, деган илмий ёндашув нотўғри ва асоссиз эканлиги сўнгги йиллардаги антропологик маълумотлар натижасида аниқланди. Т. Хужайов фикрича, ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихини ўрганишни қанча эрта даврлардан бошласак УНИНГ таркибида ҳозирги кунларгача сақланиб келинаётган иркий ва этник унсурларнинг маҳаллий халқ таркибига кирган даври ва унинг нисбий миқдори тўғрисида шунчалик кенг фикр юрита оламиз.

Ўзбек халқига хос Ўрта Осиё икки дарё оралиги иркининг шаклланиш даври, макони ва тарихи масалаларида фанда яқингача ягона фикр йўқ эди. Бир гуруҳ олимлар бу ирк бундам 6-8 минг йил илгари, иккинчи бир гуруҳ тадқиқотчилар бундам 3 минг йил илгари шаклланган деса, учунчи гуруҳ олимлари эса, XVI асрда шаклланди, деб ҳисоблар эдилар. Кейинги йиллардаги бой археологик тадқиқотлар натижасида тадқиқотчилар орасида Ўрта Осиё икки дарё оралири иркининг шаклланиши бундан 2200-2300 йил илгари бошланган деган фикр устунлик килмоқда.

Кўпгина илмий адабиётларда ўзбек халқининг шаклланишида саккизта муҳим давр санаб ўтилади. Булар қаторида Ахмонийлар, Македониялик Искандар, Араб халифалиги, Мўғуллар истилоси тилга олинади. Ҳақиқатан, бу забт этишлар Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқлари маданиятига, тилига, турмуш тарзига албатта ўз таъсирини ўтказган. Аммо, бу юришларнинг маҳаллий халқларнинг иркий ва этник тарихига бўлган таъсири кам эканлигини таъкидлаш жоиз. Антропологик нуқтаи назардан улар маҳаллий халқ «конини» ёки генетикасини тубдан ўзгартира олмадилар. Улар сон жихдтдан кўпчиликни ташкил этган маҳаллий аҳоли таркибига сингиб кетганлар. Бу ўринда маҳаллий (субстрат) ва келгинди (суперстрат) аҳоли орасидаги ўзаро муносабатларнинг фанда маълум ҳолатларини эслатиб ўтиш жоиз. Яъни, кўп сонли маҳаллий аҳоли таркибига келгинди гуруҳларнинг сингиб кетиши; айрим ҳолларда келгинди гуруҳларнинг маҳаллий аҳолидан устун бўлиши; келгинди аҳоли тенг сонли бўлиши на ниҳоят, маҳаллий ва келгинди халқлар аралашуви

натижасида иккаласига ҳам ўхшаш янги халқ гуруҳ элат пайдо бўлишини кузатиш мумкин. Т. Хужайовнинг махсус антропологик тадқиқотларига қараганда, барча тарихий даврларда маҳаллий халқ келгинди аҳолидан ҳамиша устун бўлган.

Илк темир давридан бошлаб (мил. авв. IX-VII асрлар) ўлкамизнинг қадимги деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўтроқ аҳоли ўзлари яшаб турган ҳудуд номлари билан атала бошлаганлар. Булар, Сўғдиёнадаги-сурдийлар, қадимги Хоразмдаги-хоразмийлар, Қадимги Бақтриядаги-бахтарлар, қадимги Шошдаги-чочликлар, Фарғонадаги-парканаликлардир. Бу тарихий номларнинг айримларини илк ёзма манбаларда, хусусан зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да, Ахмонийлар миххатларида, юнон-рим муаллифлари асарларида учратиш мумкин.

Антропологик изланишлар натижаларига таяниб ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихида муҳим аҳамият касб этган уч тарихий даврга алохдка тўхталиб ўтиш зарур. Биринчидан, мил. авв. III-II асрларда Ўрта Осиё дашт минтақаларида ҳозирги ўзбек халқига хос антропологик қиёфа шакллана бошлаган. Бу эса ўзбекларга хос Ўрта Осиё икки дарё оралиги ирки аввало Волга дарёси буйларида ва Уралда сармат қабилалари таркибида шаклланиб тарқалди деган ҳамда бу ирк Байкал кули атрофида ва Мўғулистон чулларида шаклланиб тайёр ҳолда маҳаллий аҳолига ўз иркини таркатди, деган фанда яқингача мавжуд бўлган фикрлардан воз кечишни такозо этади.

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида ўзбекларга хос антропологик қиёфа, даставвал, Сирдарёнинг ўрта хавзаси туманларида, Фарғона водийси, қисман Қозоғистоннинг Чимкент вилоятларида, Еттисув минтақасида мил.авв. И минг йиллик охирида шакллана бошланганлиги аниқланди.

Мил авв III-II асрларда бу аҳоли бир неча йўналишда Ўрта Осиёнинг марказий ва жанубий вилоятларига кириб борган. Ушбу антропологик тадқиқотлар натижалари ёзма манбаларда маълум бўлган халқларнинг жанубга юриши ва Юнон-Бақтрия давлатининг истило этилиши ҳамда Буюк Кушон салтанатининг барпо бўлиш даврига мос келади. Антропология бу юриш хакда қуйидаги маьлумотларни беради. Кучманчи ва ярим кучманчи чул аҳолией Сирдарё қуйи окимидан Марказий Қизилкум орқали (Учкудук Томди, Юзкудук), Самарқанд атрофларига (Каттақўрғон, Орлат), сўнгра Қашқадарёнинг Қарши шаҳри атрофлари (Ерқўрғон) орқали Сурхондарё вилоятидаги (Кўҳна Термиз, Далварзин, Шохтепа, Айртом) қадимги шаҳар ва қишлоқларга кириб жойлашганлар. Кейинчалик улар жанубий Тожикистонга утиб кетганлар. Уларнинг иккинчи гуруҳи қадимий Бухоро воҳаси орқали Туркманистоннинг жанубий вилоятларига, бир қисми эса ҳозирги Шимолий Афронистоннинг Шибиррон шаҳри атрофларигача етиб борган (Тиллатепа). Натижада ўзбеклар ва текисликларда яшовчи тожикларга хос помир-Фарғона антропологик унсур Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

Ўзбек халқи шаклланишидаги иккинчи муҳим давр бу IX-XII асрлар ҳисобланади. Бу даврда Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ҳозирги Ўзбекларга хос шёфа, маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил этади. Антрополог Т. Хужайев тадқиқотларига Қараганда IX асрга келиб аҳолининг антропологик қиёфасида кескин ўзгаришлар юз берганлиги кузатилади. Бу ўзгаришларни археологик тадқиқотлар натижалари ҳам тасдиқлайди. Жумладан, мархумларни астодонларда кумиш маросимлари, аҳоли орасида кенг тарқалган бош шаклини сунъий ўзгартириш одатлари йўқолади. Антропологик тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқарадиган бўлсак ўзбекларнинг элат сифатида шаклланиш даври IX-X асрларга оид дейишга жиддий асослар бор.

Фанда мўғул истилоси Ўрта Осиё аҳолисини кескин мўғиллаштириб, ўзгартириб юборди деган фикр кенг тарқалган. Лекин, тадқиқотчиларимиз бу масалага ҳам ойдинлик киритдилар. Мўғул истилоси Ўзбекистон аҳолисининг ташки қиёфасига сезиларли изларни қолдирмаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Сабаби, Чингизхон XIII аср бошида ташкил этган йирик мўғул давлатида мўғуллар сони тахминан 0,7 миллион кишидан иборат бўлган. Агар ҳар 6 кишидан биттаси аскарликка олинган бўлса, унда унинг қўшинлари сони 100-110 минг кишидан иборат бўлган. Лекин, уша даврда мўғуллар қўшинларининг кўп қисмини йўқртганлар. Улар Ўрта Осиёга бостириб келганида қўшинларнинг кўпчилиги туркий халқлардан ташкил топганлиги маълум. Бу даврда Муҳаммад Хоразмшох давлатида 20 миллион аҳоли яшаган. Мўғул қўшинлари кўп сонли маҳаллий аҳоли таркибига ўз асоратини ўтказа олмаган. Шунинг учун ҳам маҳаллий аҳолида мўғул ирки аломатлари деярли намоён бўлмаганлигини кўриш мумкин.

Ўзбек халқининг шаклланишида учинчи муҳим давр XV аср охири ва XVI аср ҳисобланарм. Бу даврда Дашти Қипчоқ ўзбеклари Ўрта Осиёга кириб келади ва улар маҳаллий аҳолига ўз номини беради.

Шундай қилиб, ўзбек халқининг этник шаклланиши узоқ давом этган мураккаб жараёндир. Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий сурдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, саклар, массагетлар, қанғлилар ва довонликлар ташкил қилган. Турли даврларда турли мақсадларда кириб келган қабилалар, элатлар ва халқлар давр ўтиши билан маҳаллий аҳолига ўз таъсирини қисман ўтказган. Бу ўринда шуни алоҳида кайд этиш лозимки, ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг барча босқичларида маҳаллий аҳоли ташқаридан келган аҳолига нисбатан доимо устунлик қилган. Келгинди аҳоли маҳаллий аҳолига ўз тилини берганлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Лекин антропологик нуқтаи назардан маҳаллий аҳолининг этник қиёфасини ва ташки кўринишини тубдан ўзгартира олмади. Мисол учун, кейинги икки минг йил павомида Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг тили уч марта ўзгарди-шарқий эрон тиллари ўрнига ғарбий эрон тиллари (форс тили) ва милоднинг бошларидан туркий тиллар кенг тарқала бошлади. Аммо, маҳаллий халқнинг «кони», яъни, генетикаси айтарли ўзгармади ва қадимий халқларимизга хос антропологик хусусиятлар шу кунларга қадар сақланиб келмоқда, ўзбек халқининг келиб чиқиш асосини қадимги даврлардан бошлаб ўлкамиз ҳудудларида яшаб келган маҳаллий халқлар ташкил этган. Икки ярим минг йил давомида маҳаллий аҳолига келиб қўшилган туркий тилли элат ва халқлар ўзбек халқи шаклланишида асосий таркибий қисм сифатида қатнашган.

Ўрта асрлардаги этник-маданий жараёнлар. «Ўзбек» атамаси

Ўрта Осиё халқларининг этник шаклланишида бу ҳудудга кўчиб келган турли элат ва қабилалар ҳам маълум маънода иштирок этганлар. Юечжилар, хионитлар, кидаритлар, эфталитлар шулар жумласидандир. Ўрта Осиё икки дарё оралиги типи Сирдарёнинг ўрта хавзасида аниқ антропологик тип бўлиб шаклланган даврда бу ҳудудларда «Ковунчи маданияти» шаклланади. Сўнгги археологик тадқиқотлар натижаларига кўра милодий II-III асрлардан бошлаб Фарғона водийси, Самарқанд ҳудудлари, IV-V асрда эса Бухоро воҳаси, Қашқадарё ва Сурхон воҳаларида Ковунчи маданиятининг таъсири сезилади.

ИВ асрнинг охирларидан бошлаб Ўрта Осиёда йирик туркий этнослар хионитлар ва эфталитларнинг Ўтроқлашув жараёнлари кучаяди. V-VI асрларга келиб эфталитдар ва хионитларнинг асосий қисми турғун ҳаётга ўтадилар. Бу қабилалар ўтроқ ҳаёт кечириб анъанавий чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик билан шуғулланганликлари ҳақида ёзма ва археологах манбалар маълумотлар беради.

ВИ асрнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиёда эфталитлар ва Туркий ҳоқонлик ўртасида кураш бошланади. Тарихий манбалардан бизга маълумки, VI асрнинг ўрталарида Олтойда, Жанубий Сибир, Еттисув, Шарқий Туркистондаги бир неча қабилалар бирлашуви натижасида йирик Туркий ҳоқонлик ташкил топади. Қисқа вақт ичида ҳоқонлик кучайиб Ўрта Осиёнинг катта қисмини босиб олади. Туркий ҳоқонлик даврида (VI-VIII асрлар) Тошкент воҳаси, Зарафшон, Кашкардарё воҳалари, Сурхондарё ва Фарғона водий-лари Хоразм ҳудудларига туркийзабон гуруҳдарнинг кириб келиши янада кучайди ва уларнинг кўпчилиги бу ҳудудларда туррунлашиб қилди.

VIII аср бошларида араблар Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудларига бостириб кирган вақтларда бу ҳудудларда ўтроқ ва ярим ўтроқ туркийзабон аҳоли, сурдийлар, тоҳарлар, чочликлар ва Хоразмнинг туб ерли аҳоли босқинчиларга қарши тинимсиз кураш слиб борган бўлишларига қарамай сиёсил парокандалик туфайли улар зулми остига тушиб қоладилар.

Маълумки, VIII асрнинг иккинчи ярмидан туркий қарлуқ қабилалари кучая бошлайдилар. IX асрнинг Ўрталарига келиб Еттисув, Чимкент вилояти, Тошкент воҳаси, Фарғонанинг шимолий қисмларини ўз ичига олган Қарлуқ давлати ташкил топади. кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этилишларича, ўзбек элатининг шаклланишида Қарлуқ давлатининг аҳамияти катта бўлади. X аср ўрталаридан бошлаб бу давлат тарихий манбаларда Қорахонийлар давлати номи билан тилга олинади.

XI асрнинг биринчи ун йиллигидаёқ Мовароуннаҳрнинг то Балх вилоятигача бўлган ерлари дастлаб қорахоний туркийлар, сўнг эса Ғазнавийлар қўлига ўтди. Бунинг натижасида навбатдаги катта туркий қатлам Сўғдиёна, Хоразм ва Тоҳаристон ерларига кириб боради. Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг барча ҳудудларида туркий қатламлар мавжуд эди.

Қорахонийлар давлатида қарлуқ-чигил туркий тил лахжаси кенг тарқалди. Кейинчалик шу тил асосида адабий туркий тил юзага келиб, уни Махмуд Қошғарий «Энг очиқ ва равон тил» деб атаган. Туркий тилда IX-XII асрлар мобайнида бир қатор асарлар ёзилган бўлиб, Ахмад Югнакийнинг (775-869) «Хибатул халойиқ» (Ҳақиқатлар тухфаси) достони, Юсуф Хос Хожибнинг (XI аср),

«Қутадғу билик» (Саодатга йўловчи билим) асари, Ахмад Яссавийнинг (1041-1167) «хикматлар»и Ҳамда «Ўғузнома», «Алпомиш», «Гўрўғли» каби достонлар шулар жумласидандир.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг форсий-дарий тилда сўзлашувчи аҳолиси X асрдан бошлаб ўзини «тозик»-яъни «тожик» деб юрита бошлайдилар. Сомонийлар ва Қорахонийлар (IX аср ўрталаридан-1213 йилгача) дан кейин ҳукмронлик қилган кейинги сулолалар, Ғазнавийлар (997-1187), салжуқийлар (1040-1147), Хоразмшох-ануштегинийлар (1097-1231) нинг барчаси туркий кавмга тегишли бўлиб, ўз вақтида нафақат Ўрта Осиё, балки Ўрта Шарқда ҳам ҳукмронлик мавқеига эга бўлганлар. Мўғуллар истилоси гарчи аҳоли бошига ниҳоятда оғир кулфатлар ва йўқотишлар олиб келган бўлсада, тадқиқотчилар фикрича, ўзбек халқи этногенези ва ирқига деярли таъсири бўлмади.

«Ўзбек» этнонимнинг келиб чиқиши ҳақида қисқача фикр юритадиган бўлсак бу этнонимнинг келиб чиқишини айрим гуруҳ тадқиқотчилар Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг (1312-1341) номи билан боглайдилар. Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса бу фикрни инкор этадилар ва «ўзбек» номи Ўзбекхонгача Ок Ўрда минтақасида, унинг Ғарбий Сибир ва Қозоғистон қисмида яшаган туркий қабилаларига мансуб (хон номи қабилалар номидан олинган бўлиши мумкин) деган фикрни илгари сурадилар. Айрим тадқиқотчилар эса «ўзбек» атамасини «ўзбек», «эркин», «мустақил» сўзидан келиб чиқиб XII-XIV асрларда халқимизга нисбатан ишлатила бошлаган деб ҳисобдайдилар.

Ўзбек этнонимни келиб чиқиши даврига қараб ўзбек туркман, козок қорақалпоқ халқларини аниқ бир вақтда пайдо бўлган деб айтиб бўлмайди. Бу халқлар минг йиллар давомида ҳозирги яшаётган минтақаларида яшаганлар. Лекин у пайтда хали ҳозирги номи билан аталган эмас ва бу номлари билан айтилмаган. Улар умумий ном билан «туркий» деб ёки бўлмаса, ўз қабилалари номлари билан аталганлар.

Тарихнинг қадимги даврларида аҳоли кўп ҳолларда ўзлари яшаган жой номи билан аталган бўлиб, ўрта асрларга келиб бу номлар ўзгаради. Хусусан, Дашти Қипчоқ ҳудуддарида яшаган туркий аҳоли Мовароуннаҳр ерларига келиб, бу ерда яшаётган ўтроқ аҳоли билан уйғунлашиб кетган ва аҳолининг номи «ўзбек» деб аталган. Ўрта асрлар тарихий адабиётларида ҳам бу ном «ўзбек», «ўзбеклар» сифатида тилга олинади. Аммо, шу нарса аниққи, Дашти Қипчоқ ҳудудларидан келган туркий қабилалар маҳаллий аҳоли этногенезига, урф-одат ва анъаналарига сезиларли даражада таъсир этмадилар. Аксинча, улар орасига сингиб кетиб юқори даражадаги маданият таъсирида бўлдилар.

Тадқиқотчи А. Иброҳимовнинг ёзишича, ўзбек халқи асосан икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам Турон-Туркистон ҳудудларида шаклланган. Иккинчи қатлам эса Волга (Итил) дарё буйларидан тортиб то Хоразмнинг шимоли, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи окимларигача бўлган ҳудудларда шаклланган. Бу макон ўтмишда турли номлар, чунончи Дашти Қипчоқ Олтин Ўрда, ўзбек вилояти ўзбек мамлакати, ўзбек улуси деб аталган. халқимизнинг бу қатламини шартли равишда шимолий қатлам деб аташ мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий саклар, массагетлар сурдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, қанғлилар довонликлар, чочликлар ташкил этган. Келгинди аҳоли маҳаллий аҳолига қисман таъсир этса-да унинг генетикасини тубдан ўзгартира олмаган.

4-МАВЗУ. ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ДАСТЛАБКИ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

Илк давлатчиликнинг асосий омиллари. Дастлабки шаҳарсозлик маданияти.

Янги тош асрига келиб Ўрта Осиё ҳудудларида деҳқончиликнинг пайдо бўлиши жамият хдётида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнларини янада тезлаштирди. Бронза даврига келиб деҳқончиликдан чорвачиликнинг ажралиб чиқиши, ихтисослашаган ҳунармандчилик хўжаликларининг ривожланиши натижасида ишлаб чиқариш хажми кўпайиб, меҳнат қуроллари янада такомиллашиб борди. Жамиятда ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг пайдо бўлиши ва жадаллик билан ривожланиши ўз навбатида ижтимоий ҳдётдаги ўзгаришларга сабаб бўлди.

Маълумки, Ўрта Осиё, умуман Ўзбекистон ҳудудларида дастлабки давлатчиликнинг пайдо бўлиши масалалари тадқиқотчилар орасида ҳамон бахсларга сабаб бўлиб келмоқда. Бу ўринда ушбу жараёнга асосий туртки бўлиб янада жадаллаштирган омилларни аниқлаш ниҳоятда муҳимдир. Бронза давридаёқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўрта Осиё хўжалигининг асосини ташкил этган. Суғорма деххончиликнинг юқори унумдор шакллари жамиятда ҳал

килувчи ўзгаришларга олиб келди. Хусусан, деҳқончилик ривожи натижасида қўшимча маҳсулот ва хусусий мулк кўринишлари пайдо бўлди.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўрта Осиё хўжалигининг асоси ҳисобланиб бу жараён жанубий Туркманистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубида бронза даврида, Тошкент воҳаси, Фарғона водийси ҳудудларида эса илк темир даврида шаклланиб ривожланди. Ўрта Осиёда илк давлат уюшмалари сунъий суғориш бирмунча кулай бўлган Амударё (юқори, ўрта, қуйи) окимлари буйларида, Мургоб воҳасида, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида ривожланади. Бундай ҳолатни дунё эпихидаги дастлабки давлатлар-Миср (Нил) ва Месопотамия (Дажла ва Фрот) мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Жамият ҳаётида металлнинг кенг ейилиши ҳам дастлабки давлатчиликнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Ҳозирги кунга келиб Ўрта Осиёнинг жуда кўплаб бронза ва илк темир даврига оид ёдгорликларидан (Сополли, Жаркутон, Қизилтепа, Анов, Кўзаликир, Афросиёб, Даратепа, Чует, Далварзин ва бошк.) ишлаб чиқарувчи хўжалик билан бевосита боғлиқ бўлган металл қуроллар топиб ўрганилган. Меҳнат қуролларининг металлдан ишланиши меҳнат унумдорлигининг янада ошишига кенг имкониятлар яратди.

Сўнгги бронза даврига келиб кулолчилик чархининг кенг ишлатила бошланиши натижасида турли шаклдаги юқори сифатли сопол идишлар ишлаб чиқарила бошланади. Кулолчиликнинг ривожланиши натижасида Сополли, Олтинтепа, Гонур, Жаркутон, Афросиёб қабиларда кулолчилик маҳаллалари пайдо бўлади. Шунингдек ҳунармандчиликнинг тошга, металлга, ёрочга, суякка ишлов бериш турлари ҳам кенг тарқалади. Ҳунармандчиликнинг ихтисослашуви, алоҳида хўжалик тармори сифатида шаклланиб ривожланиши жамиятдаги иқтисодий тараққиёт учун МУҲИМ аҳамиятга эга бўлиб, давлатчилик пайдо бўлиши учун муҳим бўлган қўшимча маҳсулот кўпайишига туртки бўлди.

Илк давлатларнинг пайдо бўлишида ўзаро айирбошлаш, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг ҳам аҳамияти ниҳоятда катта бўлган. Даставвал шуни айтиш жоизки, Ўрта Осиё ҳудудларида яшаган аҳоли қадимги даврлардан бошлаб ўзаро муносабатларни ривожлантириб келганлар. Бронза даврига келиб шимолдаги кучманчи чорвадор қабилалар ва жанубдаги деҳқончилик аҳолиси ўртасида ўзаро мол айирбошлаш ва маданий алоқалар янада жадаллашади. Бу ўринда уша даврда шаклланиб кейинчалик анча ривожланган қадимги йўлларнинг аҳамияти беқиёс бўлди. Ўрта Осиё қадимги аҳолией минтакдкан ташқари қўшни давлатлар билан ҳам ўзаро алоқаларни ривожлантирганлар. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, қимматбаҳо Бадахшон (Тожикистон) ложувард тошлари мил. авв. III минг йилликдаёқ Месопотамия ва Миср шаҳарларида ниҳоятда кадрланган ва бу Ҳудудлар билан ўзаро мол айирбошлаш муносабатлари ўрнатилган. Ундан ташқари, Месопотамия, Миср, Ҳиндистон, Эрон, Ўрта Осиё ёдгорликларидаги сўнгги бронза ва илк темир даври топилмаларидаги жуда (супгина ўхшашликлар бу ҳудудлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий ва маданий алокдлардан далолат берадики, бу жараён ҳам илк давлатчиликнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Мил. авв. III-II минг йилликларга келиб Ўрта Осиё жамиятида содир бўлган иқтисодий тараққиёт жараёнлари бу ҳудудларда илк шаҳарларнинг пайдо бўлишига имкон яратди. Тодкикотчиларнинг фикрларига қараганда, илк шаҳарлар пайдо бўлиши дастлабки давлатчилик шаклланишида энг муҳим ва асосий омил бўлиб, бу иккала жараён узвий боғлиқ ҳолда кечган.

Маълумки, мил. авв. II минг йилликка келиб Қадимги Ўзбекистоннинг деҳқончилик воҳаларида ўтроқ қабилалар ривожланиб аҳолининг алоҳида жойлашув манзилгоҳларидаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар-ўтроқ деҳқончиликнинг ривожланиши, аҳоли зичлигининг юқори даражаси, ҳунармандчиликнинг тараққий этиши, ижтимоий табақаланиш ва бошкдрув тизимининг мураккаблашиб бориши, ўзаро алмашинув, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг кучайиши ҳамда ҳарбий-сиёсий вазият Ўзбекистон ҳудудларида дастлабки шаҳарсозликнинг пайдо бўлишида асосий омиллардан ҳисобланади.

Ўлкамиз ҳудудларида дастлабки шаҳар маданиятининг шаклланиши ҳам жамият тараққиётида бўлгани каби узлуксиз тараққиёт йўли билан ривожланган. Бу қонуниятга кўра шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши узоқ ва босқичма-босқич даврларни босиб ўтган. Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида тадқиқотчилар қадимги шаҳар харобаларини топиб текширдилар. кўп сонли археологик топилмаларнинг далолат беришича бу кўҳна шаҳарлар баъзиларининг ёши 2700-3000 йилдан кам эмас. Уларга Афросиёб, Кўктепа (Самарқанд), Қизилтепа (Сурхон воҳаси), Узункир, Еркуртон (Қашқадарё воҳаси) ва бошқалар киради. Бу кўҳна шаҳарлар тарихи ҳозирги Самарқанд (Афросиёб-Мараканда), Китоб-Шахрисабз (Узункир) ёки Қарши (Еркўрғон) ҳудудларида давом этди.

Ўлкамиз ҳудудларида қадимги шаҳарсозлик маданиятининг асослари қуйидагилардан иборат:

- аҳолининг ўтроқ деҳқончиликка ўтиши ва кенг воҳалар буйлаб ёйилиши;
- Ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг ривожланиши натижасида иқтисодий ҳамда маданий алоқалар ва савдо-сотиқнинг тараққий этиши;

табиий-географик ҳамда ҳарбий-стратегик шарт-шароитлар.

Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига қараганда шаҳар маданияти даставвал Шимолий **Бақтрияга** (Сурхон воҳаси) кейин эса **Сўғдиёна** (Қашқадарё, Самарқанд, Бухоро воҳаси), Хоразм ва Фарғона ҳудудларига тарқалади. Қадимги шаҳарлар – тарихий ривожланишдаги урбанистик жараёнда муҳим аҳамиятга эга бўлган жамият тараққиётининг ижтимоий асоси ҳисобланади. Фикримизча, шаҳарлар тарихини Ўрганиш жараёнида даставвал энг қадимги шаҳарлар шаклланиши ва ривожланиши; аниқ ҳудудлар ёки вилоятлардаги тарихий-маданий шарт-шароитнинг таъсири; экологик географик ижтимоий, иқтисодий ва демографик муҳитларнинг даражаси ва таъсир доираси; шаҳарларнинг вазифаси; қадимги шаҳар марказларининг тарихий-маданий жараёнлардаги ўрни ва аҳамияти масалаларига кенг эътибор қаратиш лозим.

Кўпчилик тадқиқотлар натижаларини таҳлил этар эканмиз шундай хулосага келиш мумкинки, Ўрта Осиё ҳудудларида дастлабки шаҳарсозлик маданияти мил. авв. II минг йилликдаёқ яъни, бронза давридаёқ шакллана бошлайди. Бу даврда ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши натижасида меҳнат унумдорлиги ортиб боради. Натижада турли тарихий вилоятларда жойлашган йирик мустаҳкам манзилгоҳлар ўрни ва атрофларида (Сополли, Жаркугон, Намозгох Қизилтепа, Ерқўрғон, Бандихон, Узункир) дастлабки шаҳар марказлари шаклланиб ривожлана бошлайди.

Хуллас, Ўрта Осиёдаги урбанизация жараёнининг хронологияси ва шакллари нисбатан турлича бўлиб, бу жараён фақат ички табиий-географик ва ижтимоий-сиёсий шароитлар ҳамда қўшни жамоалардаги маданий таъсир билан боғлиқ бўлмасдан, даставвал, Яқин ва Ўрта Шарқлаги (Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Эрон) жаҳон урбанистик марказлари билан ҳам чамбарчас боклик эди.

Ўлкамиз ҳудудларидаги илк шаҳарлар қишлоқ-лардан иқтисодий, сиёсий ва маданий мавқеси билан ажралиб турган. Бу шаҳарлар асосан аҳолиси суғорма деҳқончилик билан шуғулланган воҳаларда, қадимги савдо йўллари буйларида, ҳукмдорлар қароргоҳлари атрофларида пайдо бўлган. Бундам шаҳарлар ўзлари жойлашган воҳаларининг сиёсий, иқтисодий, маданий, диний ва ҳарбий марказлари вазифасини бажарган бўлиши шубҳасиздир.

Илк давлатлар ҳақидаги ёзма манбалар. Қадимги аҳоли

Ўрта Осиё ҳудудларида дастлабки ёзув қачон пайдо бўлганлиги ҳозиргача маълум эмас. Айрим кам сонли топилмалар (Хоразм, сак ёзувлари) бу ҳудудларда ёзув мил.авв. В-ИВ асрларда пайдо бўлганлигидан далолат берсада, улар ҳам тўлиқ эмас. Янаям қадимгироқ даврларга оид ёзувлар ёки битиклар ва ҳужжатлар ҳозиргача топилмаган. Ўрта Осиё ҳудудларидан мил.авв. III-II асрларга оид кўплаб танга пуллар топилганки, улар қадимги тарихни ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Ундан ташқари то ўрта асрларга қадар етиб келган кўп сонли ёзма манбалар маълумотлари ҳам муҳимдир.

Ўрта Осиё ҳудудларидаги дастлабки давлат уюшмалари ҳақидаги ёзма манбалар зардуштийларнинг муқаддас диний китоби «Авесто», ахмонийлар даври миххат ёзувлари, юнон-рим тарихчиларининг асарлари ҳисобланиб уларнинг барчаси юртимиздан четда битилган. Шунинг учун ҳам уларда баъзи ҳолларда чалкашликлар ва ноаниқликлар, бир-бирини инкор этиш ҳоллари учраб турадики, бу ўринда мавжуд ёзма манбаларни археологик тадқиқотлар натижалари билан солиштириш ва таҳлил этиш ниҳоятда муҳимдир. Археологик маълумотлар ёзма манбалар маълумотларини кенгайтиради, уларга аниқлик киритади, тарихий тараққиётнинг аниқ йўналишларини кўрсатиб, маълум давр ҳақидаги тасаввурларимизни янада бойитади.

Ватанимиз тарихини ўрганишидаги дастлабки ёзма манба сифатида «Авесто» катта аҳамият касб этади. «Авесто» қачон ва қаерда пайдо бўлганлиги тадқиқотчилар орасида ҳамон бахсларга сабаб бўлмоқда. «Авесто» китоби ва зардуштийлик динининг асосчиси Заратуштра (Зардушт, юнонча Зороастр) пайдо бўлган ва фаолият кўрсатган ҳудуд ҳақида «Авесто»да келтирилган географик ҳудудларни ўрганиб хулоса чиқарган кўпчилик ҳозирги тадқиқотчилар Ўрта Осиё ёки ҳеч бўлмаганда бу ҳудудга кшни бўлган шимоли-шарқий Эрон деган фикр билдирадилар. Умуман олганда, «Авесто»нинг ватани Хоразм ёки Бақтрия деб ҳисобловчи олимлар кўпчиликни ташкил этади.

«Авесто»ни француз олими Анкетил дю Перрон биринчи бўлиб тадкик этган. 1755-1761 йилларда Дюперрон Ҳиндистоннинг Гужарат вилоятида эронзардуштийларининг авлодлари парсларнинг урф-65одатлари ва диний маросимлари билан танишиб чиқди ҳамда 1771 йилда «Авесто»ни француз тилига таржима килади. Дастлабки «Авесто» 21 та китобдан иборат бўлган. Бизгача «Авесто»нинг Ясна «Қурбонлик келтириш», Виспрат «ҳамма ҳукмронлар», Яшт-«қадрлаш», Видевдат-«девларга Қарши қонун» қисмлари сақланиб қолган. Бу қисмлар Сосонийлар даврида (III-VI асрлар) таҳрир қилинган.

«Авесто»да ахмонийларгача бўлган географик ҳудудий номлар, атамалар, ижтимоий-иқтисодий маълумотлар, сиёсий тарих диний фалсафа ва турли маълумотлар сақланган. Унда жумладан шундай дейилади: «О, спитама Заратуштра, яшайдиган жойларга, бу ерларга бахтлик қанча кам бўлсада, тинчлик тортиқ қилдим. Биринчидан, одамлар яшаши учун энг яхши мамлакатни, Ванхви Датьё дарёсидаги Аренам Вайжога (Эрон текислиги ёки арийлар ўлкаси) асос солдим.

Иккинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бўлган Гава Сўғда (Сўғдиёна) маконига асос солдим.

Учинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бўлган қудратли Моуруга (Марғиёна) асос солдим.

Туртинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бўлган, баланд байроқли гўзал Бахдига (Бақтрия) асос солдим».

«Авесто»да тилга олинган жуда кўплаб мамлакатлар - Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқ Афғонистон, Эроннинг шимоли-шарқий ҳудудлари билан боғликдир. Яшт қисмлари арийларнинг ерлари ҳақида қуйидагича эълон килади: «У мамлакатнинг жасур сардорлари кгшан кўп ҳарбий юришлар килади, унинг кенг яйловларга эга, сувга сероб токларида чорва тинч углов ва емиш билан таъминланган, бу ердаги серсув чукур куллар тулкинланиб туради, кема катнайдиган кенг яарёларнинг окими Поурутадаги Иската, Харайвадаги Моуру Сўғддаги Гава ва Хваризам томонига тошиб интилади».

«Авесто» маълумотларига кўра жамият турт асосий қисмга-уй, оила жамоаси-«нмана» ёки «дмана», уруғ жамоаси-«вис», қабила-«занту», қабилалар иттифоқи-«дахию»га бўлинади. Яштнинг учинчи бобида шундай дейилади: «Худо Митрани биз улуғлаймиз. Унга ҳеч ким ёлрон гапиролмайди: уйда-оила бошлиғи, уруғ оксоколи, қабила бошлири ва мамлакат сардори. Агар уй эгаси, уруғ оксоколи, қабила бошлиғи ва мамлакат сардори ёлрончи бўлса, разабланган Митра бутунлай оилани, уруғни, қабилани, мамлакатни ва уларнинг бошликларини ҳам тамоман йўқ килади». «Авесто»даги бошқарув тизими маълумотларига Қараганда вилоят «дахию» деб аталиб уни бошқарувчиси «дахиюпати» дейилган. Мамлакатни идора қилган шахс «кави» ёки «састар» деб аталган.

«Авесто»-қадимги жамиятнинг турт тоифасини ажратиб беради. Булар кохинлар, ҳарбийлар, чорвадорлар ва ҳунармандлардир. Манбанинг турли маълумотларига Қараганда қадимги қишлоқларда заргарлик кулолчилик тўқувчилик ва темирчилик ривожланган.

Милл. авв. ВИ асрнинг ўрталарига келиб Эрондаги ахмонийлар сулоласи ҳукмдорлари Кддимги Шарқдаги кўпгина мамлакатлар устидан, жумладан, Ўрта Осиёдаги Парфия, Марғиёна, Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм, «Саклар ўлкаси» устидан ўз ҳокимиятини ўрнатдилар. Ахмонийлар даврида битилган миххат манбаларда Ўрта Осиё халқлари ва вилоятлари ҳақида турли маълумотларни учратишимиз мумкин.

Бу ёзувлар мил.авв. VI-IV асрларга оид бўлиб, Эрон ҳудудларидан, хусусан, Бехистун ва Нақши Рустам ғояларида, Суза, Персепол ва Ҳамадон шаҳарларидан топиб ўрганилган. Булар орасида энг муҳими Бехистун ёзувлари бўлиб, у Доро I даврида ёзилган. Бу ёзувларда Доро I босиб олган ўлкалар санаб ўтилади. Шунингдек босиб олинган ҳудудларда форсларга қарши қўзғалон ҳақида маълумотлар берилади.

Суза шаҳридан топилган ёзувларда Доро I бундай эълон килади: «Сузадаги саройни мен бино қилганимда унинг безаклари узоқ юртлардан олиб келинган. Узка ёгочи Гандхарадан, олтин-Сард ва Бақтриядан, ялтироқ тошлар ва ложувард Сўғдиёнадан, феруза-Хоразмдан, кумуш ва бронза Арахозиядан, тош устунлар-Эламдан етказиб келинган».

Персепол шаҳридаги сарой деворларида бақтрияликлар, хоразмликлар, Сўғдлар ва сакларнинг-уйиб ишланган расмлари топилган. Бу расмларда Сўғдиёна, Бақтрия, Хоразм ва саклар ўлкасидан бўлган солиқ тўловчиларнинг ахмонийларга турли хил буюмлар (ҳунармандчилик тикувчилик заргарлик Ҳарбий қуроллар), ҳамда қадимги Шарқда машҳур бўлган отлар ва туяларни солиқ сифатида олиб келаётгани тасвирланган. Хуллас, ахмонийлар даври ёзувлари-

да ўлкамиз халқларининг қадимги тарихига оид қуйидаги маълумотлар сақланган: вилоятлар ва халқларклнг номлари, айрим сиёсий жараёнлар, саклар юртига қарши юришлар, иқтисодий тузум ва моддий маданият маълумотлари.

Юнон-рим тарихчиларидан биринчи бўлиб «тарихнинг отаси» Геродот (мил. авв. В аср) Ўрта Осиё халқлари ҳақида маълумотлар беради. Геродот ўзининг машҳур «Тарих» китобини мил. авв. 455-445 йилларда ёзган. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, Геродот Ўрта Осиё вилоятларининг бирортасида ҳам бўлмаган. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёдаги халқар, вилоятлар жойлашувидаги нафақат аниқ, балки умумий чегараларидан ҳам бехабар бўлган. Ўрта Осиё вилоятлари ҳақида эса, ўзи эшитган ҳикоялари, сугиштириб билганлари асосида ёзган.

Тадқиқотчиларнинг ҳисобига қараганда, Геродот «Тарих» китобида Бақтрия, Бактра, бақтрияликларни 13 марта, Сўғдларни 2 марта, хоразмликларни 3 марта, сакларни 11 марта, массагетларни 19 марта тилга олиб уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилган.

Геродотнинг Ўрта Осиё тўғрисидаги асосий фикрлари форсларнинг сак-массагетларга қарши юришлари, Кир ИИ ва Тумарис ўртасидаги сиёсий муносабатлар, ахмснийлар ҳарбий қўшинлари сафида юртимиз халқлари жангчиларининг иштироки, уларнинг ярор-аслаҳалари, йўлбошчилари, форс-юнон урушларида уларнинг жасорат кўрсатганлиги, халқдарнинг ахмонийлар давлатига буйсуниши ва солиқ тартиби, сак-массагетларнинг турмуш тарзи ва диний эътиқоди ва бошқа айрим маълумотлардан иборат.

Мисол учун Геродот массагетлар ҳақида шундай хабар килади: «Буғдойни массагетлар экмайдилар, чорвачилик ва баликчилик билан (Аракс дарёсида балик сероб) шуғулланадилар ҳамда сут ичадилар. Массагетлар ичида улуғланган ягона худо-бу Куёшдир, Куёшга улар отларни қурбон киладилар, чунки худога дунёдаги энг чаккон-тезчопар жонликни қурбон қилиш лозим деб уйлайдилар».

Асли Кичик Осиёдаги Книд шаҳрилик бўлган юнон тарихчиси Ктесий ахмонийлар подшоси Артаксеркс (мил.авв. 404-359 йй.) саройида табиблик қилган. Ктесий каламига мансуб «Персика» асарининг катта бир қисми бақтрияликлар тарихига бағишланган.

Ктесий Оссурия подшоси Ниннинг Бақтрияга қилган юришлари, Бақтриянинг пойтахти ва кўп сонли мустаҳкам истеҳком ва шаҳарлар хақидаа маълумотлар бериб жумладан шундай ёзади: «Бақтриядаги кўпдан-кўп шаҳарлар орасида Бактра номли машҳур бир шаҳар бўлган. Бу шаҳар мамлакатнинг маркази бўлиб, кўп шаҳарлар ўртасида, баланд ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан уралган, унда подшо қалъасижойлашган».

Яна бир юнон муаллифи Ксенофонт «Киропедия» номли асарида Ктесий хабарларига ўхшаш, Бактпа шаҳарларининг оссурияликлар томонидан қамал қилиниши тўғрисида маълумот беради. Шунингдек Ксенофонт Кир II ва Бақтрия урушлари ҳақида ҳам ёзади.

Милл. авв. IV асрнинг иккинчи ярмида македониялик Искандарнинг Шарққа қилган юришлари натижасида Ўзбекистондаги қадимги вилоятлар ҳақида кўплаб янги тарихий-географик маълумотлар пайдо бўлди. Кейинги антик давр муал-лифлари (Арриан, Куркий Руф, Страбон ва бошк.) асарларидаги маълумотлар илк антик давр муаллифлариникига нисбатан кенгроқ берилган. Македониялик Искандар юришлари ҳақида ёзган тарихчилар асарларида қадимги Ўзбекистон вилоятлари, шаҳарлар, кальалар, манзилгоҳдар, ҳимоя деворлари, хўжалик ва маданий ҳаёт ҳақида кенгроқ ва батафсилроқ маълумотлар олиш мумкин.

Маълумки, Ўзбекистон қадимги тарихининг жуда катта даври ёзма манбаларсиз, археология ва антропологияга оид манбаларга таянган ҳолда Ўрганилади. Қадимги Шарқ ёзма манбаларидан (Хинд, Оссурия ва Эрон манбалари) маълумки, мил. авв. II минг йилликнинг Ўрталари ва охирлари (бронза даври)

-Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон тарихи

-хинд-эрон қабилалари ёйилиши билан боғлиқ бўлган. Хинд-эрон қабилалари дастлаб жуда кенг ҳудудларда Волга, Урал ва Жанубий Сибир оралиридаги ерларда яшаганлар.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёда аҳоли жойлашуви этник ҳудудларининг ажрала бошлаши мил. авв. IX-VIII асрларга оид бўлиши мумкин. Мил. авв. VI асрда Эрондаги ахмонийлар сулоласи подшолари юртимизда юриш қилганда бу халқларнинг ажралиб бориш жараёни бутунлай тугаган ва турли халқларнинг хзъдудий жойлашув чегаралари, вилоятларнинг маъмурий чегаралари ахмонийлардан анча олдинги даврда пайдо бўлган.

Минг йиллар давомида Ўзбекистон ҳудудларида яшаб ўтган қабилалар ва элатларнинг тарихи ҳамда маданияти изсиз йўқолиб кетмаган. Ушбу элатларнинг айримлари аждодларимизнинг

йирик гуруҳларини ташкил этиб, энг қадимги ёзма манбаларда тилга олинган. Ушбу манбаларнинг гувоҳлик беришича, мил. авв. VII-VI асрларда Ўзбекистоннинг деҳқончилик воҳаларида сурдийлар, бақтрияликлар ва хоразмийлар яшаганлар. Ўрта Осиё ва ҚОЗОҒИСТОННИНГ тоғлари, даштлари ва чулларида яшаган саклар ва массагетлар чорвадор қабилалардир.

Мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярмида юртимиз ҳудудларида жойлашган турли халқлар қадимги шарқ-эроний тиллар шеваларида гаплашган-лар. Уларнинг этник қиёфаси ва тиллари бир-бирига яқин бўлган. Шунинг учун ҳам сўғдлар, бактрийлар, хоразмийлар, сак-массагетлар қариндош халқлар бўлиб, бир-бирларини тушунганлар. Айниқса, деҳқончилик билан шуғулланиб ўтроқ хўжалик юритган аҳолининг моддий ва маънавий маданияти бир-бирига анча ўхшаш бўлган.

Дастлабки давлатлар

Турли халқлар ва уларнинг аждодлари ўз давлатчилигининг шаклланиш босқичини ижтимоий-иқтисодий ва тарихий-маданий вазиятларга боғлиқ ҳолда турли тарихий даврларда босиб ўтдилар. Бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган дастлабки ёзма манбалар-«Авесто», ахмонийлар даври миххат ёзувлари, қадимги юнон-рим манбалари қадимги Шарқ ва дунё тарихида биринчи бўлиб, Ўрта Осиёдаги энг Қадимги халқларнинг номларини, алохида жойлар, тоғлар, дарёлар ва кулларнинг номларини, афсонавий қаҳрамонлар ва подшоларнинг номларини, юртимиз халқларининг турмуши, дини, маданияти, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузуми тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади. Ушбу ёзма манбалар маълумотларини археологик тадкикотлар натижалари билан солиштирганимизда илк давлатларнинг пайдо бўлиши масалаларига кўпгина аниқликлар киритиш имконияти пайдо бўлади.

Бронза даврига келиб аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида катта ўзгаришлар содир бўлди. Хусусан, қадимги аҳоли ишлаб чиқаришнинг маълум бир соҳаларига деҳқончилик чорвачилик ва ҳунармандчиликка ихтисослашиб борди. Бу жараён ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва уларнинг бир ерга тупланиши учун замин яратди.

Қадимги хўжаликларнинг ихтисослашуви, суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши, металлнинг ҳаётга жадаллик билан кириб келиши ва ёйилиши, ҳунармандчиликда турли тармоқларнинг ривожланиши, ўзаро айирбошлаш ва савдо-сотиқнинг тараққий этиши натижасида жамият ҳаётида ижтимоий-иқтисодий юксалиш кузатиладики, бу кжсалиш илк давлатчиликнинг асосий пойдевори ҳисобланади. Ахмонийларгача бўлган даврда баъзи бир воҳалар, асосий ўтроқ аҳоли жойлашуви ўлкалари эди. Уларнинг ҳудудларида манзилгоҳлар, суғориш иншоотлари, ўзлаштирилган ер майдонлари бор эди. Бир қанча шунга ўхшаш, дарёлар воҳаларида жойлашган ва умумий аҳоли жойлашув хдаудлари билан боғлиқ бўлган ерлар Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм каби тарихий вилоятларни ташкил этган.

Ўтган асрнинг охирларидан бошлаб ҳозирги кунга қадар «Авесто» маълумотлари (вилоятларнинг Арёшаёна буйича бирлашиши), Геродот ва Гекатей асарлари («Катта Хоразм»), шунингдек Ктесийнинг қадимги Бакрия подшолиги ҳақидаги маълумотлари ва ниҳоят, археологик тадқиқотлар натижалари Ўрта Осиёда илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши муаммоларини ўрганиш учун асос бўлган бўлишига қарамасдан, қадимги давлатлар ҳудудлари, шакллари, бошқарув тизими ва санаси билан боғлиқ бўлган мавзуларнинг кўпгина йўналишлари ҳамон илмий бахсларга сабаб бўлмоқда.

Кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиёда илк давлатларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнини ахмонийларгача бўлган даврда деб ҳисоблайдилар ва мил. авв. IX-VIII асрлар билан белгилайдилар Дункер, В. Томашек Ф. Альтхайм, С.П. Толстое, М.М Дьяконов, И.М. Дьяконов, В.М. Массой, М Дандамаев, Я.Ғуломов, Б.А. Литвинский, Э.В. Ртвеладзе, И.В. Пьянков, А.С. Сагдуллаев ва бошқалар). Илмий адабиётлар Ўрта Осиёда ахмонийларгача бўлган даврда мавжуд бўлган қуйидаги давлат уюшмалари хакнда сўз юритади: 1. Арёшаёна-Ўрта Осиёдаги қадимги вилоятларнинг «дахиёсасти» уюшмаси; 2. Аренам Вайжо-бу ҳам Арёшаёнадек ёки унинг маркази Ария ва Марғиёнада бўлган «Катта Хоразм», ёки Амударёнинг қуйи окимидаги Хоразм давлати; 3. Қадимги Бақтрия давлати.

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар ва масалага янгича ёндашув асосида ушбу р^йхатга қадимги Сўғдиёнани ҳам киритиш имконияти пайдо бўлди. Тадқиқотлар натижаларига Қараганда, давлатчи-ликнинг асосий омиллари бўлган жараёнлар сўнгги бронза ва илк темир даврига келиб янада жадаллашади. Сўғдиёна ҳудудларига одамлар энг қадимги даврлардаёқ кириб келиб, ТОР, дарё воҳалари, кейинчалик эса дашт ҳудудларига тарқаладилар. Бу ҳудудларда мавжуд бўлган кулай табиий-географик шароит ижтимоий-иқтисодий ва маданий хдётнинг ривожла-

ниши учун кенг имкониятлар яратади. Шунингдек четдан бўлган ташки таъсирни (иқтисодий, маданий-сиёсий ва ҳарбий) ҳам эътироф этиш лозим бўлади. Мил. авв. IX-VIII асрларга оид тарихий-маданий ёдгорликлар (айниқса кўҳна шаҳар ҳаробалари) Сўғдиёна ҳудуд-ларида давлатчилик тарихи айнан мана шу даврдан бошланганлигидан далолат беради.

Илк давлатчилик масаласида жуда кўплаб илмий бахсдар бўлиб ўтган бўлишига қарамай, бу масала хануз ўз ечимини топган деб ҳисобланмайди. Хусусан, «Катта Хоразм» (Авесто тилида Хваризам, қадимги форс тилида Хваразмиш, қадимги юнон тилида Хорасмия) давлатининг ҳудудий жойлашуви ва пайдо бўлган даври масалалари ҳам анча мунозарали мавзу. Археологик тадқиқотлар айрим ҳолларда ёзма манбалар маълумотларини тасдиқламайди. Мил. авв. IX-VIII асрлар Хоразм маданияти Амиробод номи билан машҳурдир. Бу маданиятнинг меъморчилик ёдгорликлари асосан чайла ва ярим ертўлалардан иборат бўлиб мустахк0| турар жойлар учрамайди. Хоразмдаги деҳқончилИКНИНГ ривожидан дарак берувчи йирик суғориш иншоотлари, мустаҳкам мудофаага эга бўлган турар жойлар (Кузаликир, Дингалжа) мил. авв. ВИ-В асрларга оиддир.

Қадимги Хоразмнинг жойлашув ҳудудлари ҳам анча мунозарали мавзу ҳисобланади. Айрим тадқиқотчилар (Тарн, Алтьхайм) ахмонийларгача хоразмийлар Парфия чегаралардан шарқий йўналишда Копетдор ёнбагирларида жойлашган десалар, айримлари (Хеннинг Гершевич) бу давлатнинг маркази Марв ва Ҳирот атрофида бўлиб, Кир II босиб олганидан сўнг Қуйи Амударё-ҳозирги Хоразм ҳудудларига кучиб ўтган дейдилар. Айрим тадқиқотчилар фикрича, (С. Толстов, М. Воробьева) қадимги Хоразмнинг чегаралар ҳозирги Хоразм ҳудудларидан анча кенг бўлиб, Ўрта Амударёдаги Қўшқалъадан бошлаб Орол денгизига бўлган ҳудудларни ўз ичига олган.

Умуман мил.авв. VII асрнинг охири-VI асрда Хоразм вилояти мавжуд бўлганлиги аниқ Бу давр Хоразмда қурилиш ва ҳунармандчилик анча ривожланган. Тадқиқотлар натижасида бу ҳудудлардан бронза ва темирдан ясалган меҳнат ҳамда ҳарбий қуроллар, сопол урчуклар, бронза игна, бигизлар, сопол идишлар топилган. Бй топилмалар қўшни Марғиёна, Бақтрия ва Сўғдиёна топилмаларига ўхшаб кетади.

Тадқиқотларнинг фикрларига қараганда, УпРа Осиёдаги илк давлат уюшмаларидан бири Қадимги Бақтрия давлатидир. Бақтрияликларнинг юрти Сурхон водийси, Афғонистоннинг шимоли-шарқи, Тожикистоннингжанубий ҳудудларида жойлашиб, турли ёзма манбаларда Бахди, Бактриш, Бактриёна, Бақтрия, Бахли, Бахлика деб тилга олинган.

Бронза давридаги ижтимоий-иқтисодий ривож-ланиш (Сополли, Жаркутон, Олтинтепа ва бошк.) кейинги даврларда янада жадаллик билан ривожланади. Натижада мил. авв. IX-VIII асрларда Бақтрия ҳудудида ҳарбий аҳамиятга эга бўлган сиёсий бирлашмалар ташкил топали. Мил. авв. VIII-VII асрларга келиб Қадимги Бақтрия давлати Шарқдаги кучли давлатлардан бирига айланади. Ушбу жараённи археологик ва ёзма манбалар маълумотлари ҳам тўла тасдиқлайди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрларига Қараганда, бу давр Бақтрия таркибига Марғиёна ва Сўғдиёна ҳам (тарихий-маданий вилоят сифатида) кирган бўлиши мумкин.

Маълумотларга қараганда, Бақтриянинг табиий бойликлари қадим даврлардаёқ Шарқ давлатларида машҳур эди. Букж Ипак йўлидан анча илгариёқ қадимги йўлларнинг Бақтрия орқали ўтганлиги бежиз эмас.

Сўнгги йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида қадимги Бақтрия ҳудудлари-даги манзилгоҳлар ва кўҳна шаҳарлар сони анчагина кўпайди. Давлатнинг пойтахти Бактра ва Қизилтепа, Бандихон каби кўплаб ёдгорликлардан топилган кўп сонли турли-туман топилмалар бу ҳудудларда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, шунингдек ўтроқ ва кучманчи аҳоли ўртасида, ҳамда, Яқин Шарқ ва Олд Осиё билан ўзаро иқтисодий, маданий алоқалар гуркираб ривожланганлигидан далолат беради.

Турли манбалардаги Сўғда, Сукуда, Сўғдиёна номлари билан машҳур бўлган қадимги тарихий-маданий ўлка ҳозирги Зарафшон ва Кашқадарё воҳаларини ўз ичига олган. Илк темир даври Сўғдиёна ҳудудларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиш жараёнларини кузатиш мумкин. Бу ривожланиш жараёни мил. авв. IX-V асрларга оид кўп сонли манзилгоҳлар ва кўҳна шаҳар харобаларидаги турли-туман топилмалар ва меъморчилик тузилиш билан изохланади.

Илк давлатчиликнинг энг асосий белгиларидан бўлган кўҳна шаҳар харобалари Сўғдиёнадан туртта (Еркўрғон, Афросиёб, Узунқир, Кўктепа) топиб ўрганилган бўлиб, улар ҳозирча Ўзбекистондаги энг қадимги ривожланган шаҳар маданиятини ўзида акс эттиради.

Сўнгги 10-15 йил ичида Бақтрия, Хоразм, Сўғдиёна ва Марғиёна ҳудудларидан олинган янги археологик маълумотлар илк давлат уюшмалари пайдо бўлишини янада кенгроқ изохлаш имко-

нини яратади. Бу маълумотларга қараганда илк темир даври Бақтрия, Марғиёна, Хоразм ва Сўғдиёна умумий жамоаларидаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оиладан иборат уй жамоалари ташкил этган. Маконлар жойлашувининг ташки белгилари катта оилали уй жамоалари анча йирик уюшмаларга кирганлигидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар жамоаси бошликлари ёки уй хужайинлари, шунингдек алоҳида қишлоқ курконларини бошқарувчи эски жамоалар катта ўрин тутган. *ҳар* бир катта оила мумкин бўлган қариндошлик алоқаларига қарамасдан алоҳида уйга, ишлаб чиқариш буюмларига эга бўлишган, ўзининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари захиралари ва чорвалари бўлган ёки ўзини иқтисодий жихдгдан таъминлай оладиган хўжаликни акс эттирган.

Мил. авв. VIII-VI асрларда анча йирик бўлган Қадимги Бақтрия, Хоразм ва Сўғдиёна давлатларининг аҳолиси қон-қариндош бўлиб, бир-бирига ўхшаш тилда гаплашганлар ва жуда яқин маданий анъаналарга эга эдилар. Бу даврда жамиятнинг ҳудудий бўлиниши кўзга ташланиб, ўтроқлашув жараёни кучайди. Муҳим савдо йўллари буйида таянч истеҳкомлар курилди. Турли қурилишлар бунёд этишка мудофаа иншоотларининг аҳамияти биринчи ўринга чиқди.

Ўрни келганда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек халқининг илк давлатчилиги тарихи географик хдаудий маънода нафақат Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудуди билан, балки бутун Ўрта Осиёда қадимда юз берган этник маданий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар билан боғлиқ ҳолда талқин ЭТИЛМОҒИ лозим. Тарихнинг қадимги даврларида илк давлатлар орасида ва аждодларимизнинг яшаш жойлари орасида аниқ маъмурий чегаралар йўқ эди. қадимги Бақтрия, Хоразм, Сўғд чегаралари табиий бўлиб, яқин ҳудудлардаги жойларнинг географик бўлувчиси сифатида даштлар, чул ва тоғлардан фойдаланилган.

Ҳозирги кунга қадар тупланган археологик маълумотлар асосида Ўзбекистонда илк давлатларнинг шаклланиши ва ривожланиш жараёни қуйидаги даврлар билан саналиши аниқланди:

1 Бронза даври. Мил. авв. II минг йилликнинг ўрталари ва иккинчи ярми. Унчалик катта бўлмаган деҳқончилик воҳалари асосида (мисол учун Шеробод воҳаси) илк давлатчилик тизимига ўтиш даври.

2. Бронза асридан темир асрига ўтиш даври. Мил.авв.IX-VIII асрлар. Майда давлат ташкилотларининг ривожланиши ва ҳарбий сиёсий уюшмаларнинг вужудга келиши.

3. Илк темир даври. Мил. авв. VIII-VII асрлар. Қадимги Бақтрия, Хоразм ва Сўғдиёна мисолидаги давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши.

Ўзбек халқи ва унинг аждодлари илк давлатчилиги тараққиёти ўтроқ деҳқончилик хўжалиги ва қадимги шаҳарлар тарихи билан узвий боғлиқ бўлган. Илк давлатлар ташкил бўлишида, жамият ривожланишининг ички қонуниятларидан ташқари ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг юқори даражаси-ҳунармандчилик алмашинув ва савдонинг кучайиб бориши, сиёсий қарама-қаршиликлар ва ҳарбий тўқнашувлар ҳам таъсир қилди.

Милоддан аввалгн VI-IV асрларда Ўрта Осиё

Мил. авв. 555-540-330 йиллар Ўрта Осиёнинг тарихий-маданий вилоятлари ўлкан ахмонийлар давлати таркибига кирар эди. Ўрта Осиё вилоятлари ва Унга қўшни бўлган ҳудудларнинг босиб олиниши, ижтимоий-иқтисодий ва маданий тарихи ҳақида кўпчилик олимлар турли йилларда тадқиқот ишлари олиб бордилар. Бу тадқиқотларнинг аксарияти ахмонийлар Эрони ҳудудлари тарихи билан бокликдир. Мавжуд илмий тадқиқотлар ахмонийлар даври миххат ёзувлари ва айрим юнон-рим тарихчиларининг асарлари ҳамда археологик тадқиқотлар натижаларига асосланади.

Мил. авв. IX-VIII асрларда Ғарбий Эроннинг кўпгина ҳудудлари Оссурия ва Урарту давлатлари таркибига кирар эди. Мил. авв. VII асрнинг иккинчи чорагига келиб Эрон ҳудудидаги эроний тилли қабилалар асосида маркази Ҳамадонда бўлган Мидия подшолиги ташкил топади. Бу давлатнинг Шарқдаги ҳудудлари Ўрта Осиё чегараларигача чўзилган эди.

Мил. авв. VI асрнинг ўрталарида Мидия подшолиги ўрнида ахмонийлар давлати пайдо бўлади. кўпчилик тарихий адабиётларда Кир II ахмонийлар давлатининг асосчиси сифатида эътироф этилади. Кир ИИ, Камбиз, Доро I, Ксеркс каби форс подшолари қадимги Шарқдаги жуда кўплаб мамлакатлар устидан ўз ҳокимиятини ўрнатишни режалаштирганлар ва шундай сиёсат олиб борганлар.

Мил. авв. ВИ асрнинг ўрталарида Кир II ўзининг содиқ лашкарбошиларидан бири бўлган Гарпагга Кичик Осиёдаги шаҳар-давлатларни босиб олишни буюради. Ўзи эса Ўрта Осиё ҳудудидаги вилоятларни (Бақтрия, Хоразм, Сўғдиёна, Марғиёна ва бошк.) босиб олишига тайёргар-

лик кўра бошлайди. Геродот Кир II нинг массагетларга қарши юриши ҳақида сўзлар экан, бу юришларнинг кўпчилиги ҳақида тўхталмасдан, фақат форсларни ташвишга солган юришлар ҳақида эслатиб ўтади. Тарихчининг маълумот беришича, Гарпаг Кичик Осиё шаҳарларини бирин-кетин босиб олгунча Кир II бутун Осиё халқларини буйсундиради ва шундан кейингина Бобилга юриш бошлайди.

Қадимги дунё муаллифлари Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Юстин қабиларнинг маълумотларидан хулоса чиқарадиган бўлсак Кир II мил. авв 545-539 йилларда Шарқий Эрон ва Ўрта Осиё вилоятларини босиб олади. Доро I даврида (мил. авв. 522-486 йй.) ахмонийлар сулоласи хинд водийсидан Ўрта Ер денгизига қадар бўлган кенг ҳудудда ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Жуда кўп сонли давлатлар, вилоятлар, шаҳарлар ва халқларни бирлаштирган Ахмонийлар салтанати тарихда биринчи йирик дунё давлати ҳисобланади.

Тарихий манбаларнинг маълумот беришича, Ўрта Осиё халқлари ахмонийлар босқинига қарши қаттиқ кураш олиб борганлар. Хусусан, массагет қабилалари малика Тумарис (Томирис) бошчилигида форсларнинг турли хийла-найранглар ишлатишига қарамасдан уларнинг катта қўшинини тор-мор этадилар. Малика Тумарис ва массагетларнинг ҳарбий махорати туфайли бу жангда ахмонийлар ҳукмдори Кир II ҳам ҳалок бўлади. Геродот хабар беришича, «Бу жанг варварлар (массагетлар) иштирок этган жанглар орасида энг дахшатлиси эди... Камон уклари тугагач, кўп жанги бошланиб найза ва қилич билан курашдилар. Қўшинлар жанги узоқ вақт давом этди. Ниҳоят массагетлар ғалаба козондилар». Кир II қўшинлари-нинг массагетлар томонидан тор-мор этилиши мил. авв. 530 йилга тўғри келади.

Тарихчи Полиен форсларга каршь курашган Широқ қаҳрамонлиги ҳақидаги афсона тўғрисида хабар беради. Унинг хабарига кўра, сак қабилаларининг вакили бўлган Широқ исмли чупон хийла йўли билан форсларнинг катта қўшинларини сувсиз сахро ичкарисига адаштириб куяди. Широқ ҳам, форс қўшинлари ҳам очлик ва ташналикдан хдпок бўладилар.

Мил. авв. 522 йидда ахмонийлар тахтига Доро I ўтиради. У тахтга ўтириши биланок Парфия, Марғиёна ва «саклар ўлкаси»да форсларга қарши қўзғалонлар кўтарилади. Бехистун ёзувларига Қараганда, 522 йилнинг охирида Маргаёнада кўтарилган .қўзғалонга Фрада исмли киши бошчилик килади. Доро I Бақтрия сатрапи Дадаршиш бошчилигидаги қўшинларни қўзғалончиларга қарши жўнатади. Қўзғалон шавкатсизларча бостирилиб 55 минг марғиёналик ҳалок бўлади. Фрада ҳам қўл га олиниб катл эттирилади.

«Саклар ўлкаси»даги форсларга қарши курашга Скунса бошчилик килади. 519-518 йилларда бўлиб ўтган бу курашда саклар форслар томонидан мағлубиятга учрайди. Саклар-нинг кўпчилиги ўлдирилиб, кўпчилиги асир олинади. Уларнинг йўлбошчиси Скунхд асир олиниб, ўрнига бошқа йўлбошчи тайинланади. Хуллас, форслар Ўрта Осиёдаги маҳаллий аҳолининг қаҳрамонона қаршилигини кийинчилик билан синдирганидан кейингина бу ҳудудларни батамом ўзларига буйсундирдилар.

Ахмонийлар босиб олган барча ҳудудлар сатрапия Ҳокимликларига бўлинган бўлиб уларни форс подшолари томонидан тайинлаб қўйилган сатрап-Ҳокимлар бошқарганлар. Геродот маълумотларига кўра, Бақтрия XII сатрапия бўлиб 300 талант (талант-Бобил пул бирлиги бўлиб, 1 талант 30 кг. дан зиёдроқ кумушга тенг), саклар ва каспийлар XB сатрапия бўлиб, 200 талант Хоразм, Сўғд, Парфия ва Ария XVI сатрапия бўлиб, 300 талант микдорда йиллик солиқ тўлар эдилар. Шунингдек Ўрта Осиёликлар солиқ сифатида қимматбаҳо тошлар, чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотларини ҳам форс подшоларига бериб турганлар.

Мил. авв. VI-IV асрлар Ўрта Осиё вилоятларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт анча ривожланади. Бу даврда Бакгрия йирик давлат бўлиб, форс подшоларининг Шарқдаги йирик марказларидэн бири эди. Сўнгги йилларда Ўрта Осиёнинг жанубида олиб борилган археологик қазишмалар натижасида Қадимги Бақтрия ҳудудидан 5ттиздан зиёд ахмонийлар даврига оид манзилгоҳлар очилган. Уларнинг ҳар бирида ўзлаштирилган майдонлар ва суғориш тартибидан ташқари турар жойлар ва хўжалик хоналари, меҳнат ва ҳарбий қуроллар, кулолчилик буюмларининг қолдиқлари мавжуддир.

Бу давр Бакгрия аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик эди. Калаимир, Кучуктепа, Қизилча, Бандихон каби кўплаб ёдгорликлардан деҳқончилик билан боғлиқ бўлган меҳнат куроллари-уроқлар, кетмонлар, ёрручок ва деҳқончилик маҳсулотлари қолдиқларининг топилиши деҳқончиликдан далолат бериб, деҳқончилик асосан сунъий суғоришга асосланганлигини кўрсатади.

Бақтриянинг пойтахти қадимги Бактра (ҳозирги Балх) шаҳрида қазиш ишлари олиб борилиб, у ердан топилган кулолчилик буюмлари кўҳна шаҳарнинг энг қадимги қатламлари мил. авв. И минг йилликнинг ўрталарига оид эканлигидан далолат беради.

Бу даврда Бақтрияда бадиий ҳунармандчилик ҳам юқори даражада бўлган. 1877 йилда Кобадиён беклиги (Тожикистон) дан олтин ва кумушдан иборат катта хазина топилган. «Амударё хазинаси» номи билан машҳур бўлган бу хазинада олтин ва кумушдан қўйилган жанг аравалари, жангчилар қиёфаси, ҳайвонлар тасвирларини учратиш мумкин. Бу хазина маҳаллий усталар ижоди бўлиб, мил. авв. V-IV асрларга оиддир.

Мил. авв. VI-IV асрларда Сўғдиёна ҳудудларида кўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлиб, улар форс подшоларига катта-катта солиқлар тўлаб турар эдилар. Археологик тадқиқотлар натижасида Зарафшон ва Кашқадарё воҳаларидан бу даврга оид Узункир, Ерқўрғон, Даратепа, Сангиртепа, Лолазор, Афросиёб, Хужа Бустон каби 50 дан зиёд кўҳна шаҳар ва манзилгоҳдар очиб ўрганилган.

Сўғдиёнанинг пойтахти бўлган Афросиёб (Самарқанд) да шаҳар ҳаётининг ривожланиши Сўғдиёна ва бутун Ўрта Осиёдаги сиёсий ва икисодий ҳаётнинг юксалиши ҳамда инқирози билан мувофик тарзда кечган Сўғдиёнанинг «иккинчи пойтахти» бўлган Ерқўрғонни (Кашқадарё) тадқиқотчилар юнон-рим тарихчилари томонидан эслатилган Ксениппа вилоятининг марказий шаҳри деб ҳисоблайдилар.

Сўғдиёна ҳаётида деҳқончилик катта аҳамиятга эга эди. Шуниси муҳимки, деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, бу хакда ёзма манбалар маълумот беради. Хусусан, Страбоннинг ёзишича, Политимет (Зарафшон) дарёси воҳадаги энг катта сув манбаи бўлиб, сугориладиган ерларга каналлар орқали сув чиқарилган. Кўҳна шаҳарларда эса ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ривожланиб борган.

Мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарида Хоразм ҳам ривожланиш жараёнини бошдан кечиради. Хоразм тадқиқотлари натижаларига Қараганда VI-IV асрларда бу ҳудудка йирик-йирик манзилгоҳлар мавжуд эди. Бу даврда Хоразмда иншоотлар қурилишида хом гишт, пахса ишлатилган. Манзилгоҳлар ва турар жойлардан топилган топилмаларнинг бой ва қашшоқлиги бу ерда мавжуд бўлган ижтимоий ва мулкий тенгсизликдан далолат беради. Шаҳарлар аҳолисининг асосий машғулоти ҳунармандчилик бўлган. кўплаб топилган сопол, бронза, темир буюмлар фикримиз далилидир. Хоразмда бу даврда маҳаллий ўтроқ аҳолидан ташқари кучманчи чорвадорлар ҳам яшаган бўлиб, улар ўртасида доимий ҳарбий тўқнашувлар, иқтисодий ва маданий муносабатлар бўлиб турган.

Ўрта Осиё халқлари ахмонийлар маданият ёдгорликлари бунёд этилишида катта ҳисса куглдилар. Бу даврда Ўрта Осиё халқлари илк марта зарб кдтшнган танга пуллар билан танишдилар ва муомала қилдилар. Ўрта Осиё ҳудудидян ахмонийлар пул тартибига оид олтин дариклар ва бошқа тангалар топилган. Ахмонийлар даврида кўпгина Шарқ халқларининг сиёсий бирлиги-бутун жаҳон тарихида, иқтисодий ва маданий ривожланишида муҳим давр бўлиб колди. Бу ўринда Ўрта Осиё ҳудудидаги халқлар ва қабилаларнинг ҳам ҳиссаси ниҳоятда катта бўлди.

Маълумки, ахмонийлар .давлати турли халқлар ва элатларни босиб олиб бирлаштириш йўли билан ташкил топган эди. Бу давлат таркибидаги халқлар доимий равишда ўз озодлиги ва мустақиллиги учун кураш олиб бордилар. Ундан ташқари аммоний ҳукмдорларининг тахт учун курашлари ҳам давлатни заифлаштириб борди. Мил. авв. IV асрнинг ўрталаридан бошлаб эса, Болкон ярим оролидаги шаҳар-давлатлар кучая бошлайди. Бу даврда Македония подшоси Филлип II Болкон ярим оролида ўз мавқеини мустаҳкамлаб олди ва ахмонийларга қарши курашга тайёргарлик кўра бошлади.

Филипп II ўз даврига мос ҳарбий ислоҳотлар уткязиб тартибли ва яхши қуролланган қўшин тузишга муваффақ бўлди. Мил.авв. 336 йилда ахмонийлар лавлатига қарши кураш бошланди. Аммо Филипп ИИ нинг ўлдирилиши туфайли бу кураш тўхтаб колди. Уша йили тахтга Филипп II нинг ўғли 20 ёшли Искандар (Александр) ўтирди. Бу пайтга келиб, юнон шаҳар-давлатларида Искандарга қарши ҳаракатлар бошланган бўлиб, ёш подшо бу ҳаракатларнинг барчасини шафқатсизлик билан бостирди. Искандар ахмоний-ларга қарши урушга жиддий киришиб Кичик Осиёдан Парменион бошлик қўшинларни ча^иртирди. Ҳарбий кенгаш тузиб курукликда ва сувда ҳаракат қилаётган қўшинлар олдига аниқ вазифалар куйди.

Мил.авв. 334 йилнинг баҳорида македон қўшинлари «уруш оловини Осиёга, Осиё бахтини эса ўзимизга қаратамиз» шиори остида форсларга қарши юриш бошлади. Мил.авв 334

йил май (Граник дарёси ёнида), 333 йил ноябр (Исса шаҳри, Сурия чегарасида), 331 йил октябр (Гавгамела, Шимоли-шарқий Месопотамияда) бўлган ҳал килувчи жангларда форс қўшинлари тўла мағлубиятга учради. Аррианнинг маълумот беришича ахмонийларнинг сўнгги ҳукмдори Доро III Бақтрияга кочиб кетади ва Бақтрия сатрапи Бесс томонидан фитна уюштирилиб ўлдирилади.

Мил.авв. 330-329 йиллар кишида македониялик Искандар қўшинлари хиндукўш довонидан утиб Шимолий Бақтрия ерларига чиқиб келадилар. Бесс ўз қўшинлари билан Искандарга қарши чиқди. Аммо, тажрибали юнон-македон қўшинларидан мағлубиятга учради. Искандар Бақтриянинг пойтахти Бактра шаҳри, Аорн, Драпсак каби мустаҳкам қалъаларни эгаллади.

Мил.авв. 329 йилнинг баҳорида Македониялик Искандар қўшинлари Окс (Амударё) буйларига етиб келиб катта кийинчилик билан дарёни кечиб ўтдилар. Дарёдан ўтган қўшинларнинг дастлаб Птолемей Лаг бошчилигидаги илгор қисми кейин эса асосий қўшинлар Навтака вилоятига (Шарқий Кашқадарё) кириб борадилар. Бу ердан эса Искандар қўшинлари Сўғдиёнанинг пойтахти Мароқандга (Самарқанд) йўл олдилар. Курций Руф маълумотларига қараганда, юнон-македон қўшинлари Мароқандни эгаллашда унчалик қаршиликка учрамадилар ва «шаҳарда ўз гарнизонларини қолдириб, яқин атрофдаги қишлоқларни ёндириб ва вайрон этиб», шимоли-шарққа томон ҳаракатлана бошладилар.

Мароқанддан сўнг юнон-македон қўшинларининг юриши ниҳоятда оғир кечди. Маҳаллий Сурдий аҳоли душманни ута норози кайфиятда кутиб олди ҳамда бир тан-бир жон бўлиб унга қарши чиқди. Улар ўз ерларининг озодлиги ва мустақиллигини мардонавор туриб чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилдилар. Искандар Уструшонанинг (Самарқанд ва Жиззах оралирида) ТОРЛИ ҳудуд аҳолисини кийинчилик билан енггач дашт кучманчилари (саклар) ва ўтроқ аҳоли (Сурдийлар) Ўртасида чегара ҳисобланган Яксарт (Сирдарё) томонга ҳаракат кила бошлади. Юнон-македонлар дарё буйида тўхтаб бу ердаги шаҳарларга ўз ҳарбий қисмларини жойлаштира бошладилар. кўп утмай бу шаҳарлар аҳолиси Искандарга қарши қўзғалон кўтарадилар. Дарёнинг унг киркогидаги саклар ҳам ўз қўшинларини бир ерга туплай бошлайдилар. Худди шу пайтда Бакрия ва Сўғдиёна ҳудудларида ҳам Искандарга қарши қўзғолонлар бошланиб кетади.

Искандар дастлаб Яксарт буйида ўз мавқеини мустаҳкамлашга қарор қилиб, бу ердаги қўзғалонларни бостирди. Сўғдиёнада мил.авв. 329 йил кузида Спитаман бошчилигидаги қўзғалонни (Мароқандда) бостириш учун саркарда Фарнух бошчилигидаги қўшинларни жўнатди. Ўзи асосий кучлар билан саклар устига юриш қилди. Аммо бу юриш муваффақиятсиз тугади.

Фарнух бошчилигида Мароқандга жўнатилган Қўшинлар Спитаман томонидан мағлубиятга учради. Искандарнинг ўзи асосий кучлар билан Сўғдиёнага кайтишга мажбур бўлди. Ўрта Осиё ҳудудларида кўтарилган қўзғалонлар юнон-македон зулмидан озод бўлишга қаратилган бўлиб, Искандарнинг «варвар»ларни осонликча босиб олмокчи бўлган режаларини пучга чиқарди.

Сўғдиёнанинг ТОРЛИ ҳудудларидаги босқинчилар қадами етмаган жойларда қўзғалончилар яшириниб олган эдилар. Сўғдиёнанинг деярли барча аҳолиси Спитаман томонида бўлиб, унинг ғалабаларига катта умид боғлаган эдилар. Искандар эса мил. авв. 329-28 йиллар кишловини Бақтрияда (баъзи манбаларда Навтакада дейилади) ўтказар экан, вақтни бехуда кетказмади. У бу ерда Хоразм ҳукмдори Фарасман билан музокаралар олиб борди. Натижада Искандарнинг Хоразмга юриш режаси тўхтатилди.

Мил.авв. 328 йилнинг баҳоридан юнон-македонларга қарши кураш яна авж олди. Маҳаллий аҳоли йирик шаҳарлар, қалъалар, ТОРЛИ ҳудудларда курашни давом эттирдилар. АҲВОЛ жиддийлашганидан хавотирга тушган Искандар 30 минг қўшинини 5 гуруҳга бўлиб, бу гуруҳларга ишончли саркардалар-Гефестион, Птолемей Лаг, Пердикка, Кен ва Артабозларни бошлик этиб тайинлади.

Юнон-македонларнинг шафқатсиз урушлари натижасида кўпгина маҳаллий аҳоли кирилиб кетди. Қолганлари ҳам ТОРЛИ ҳудудларда курашни давом эттирдилар. Бу ўринда Спитаманнинг жасорати ҳақида тўхталиш жоиздир. У доимо рақибларининг заиф жойларини излар ва уларга айнан уша жойлардан зарбалар берар эди. Спитаман Сурдий ва бақтриялик зодагонлар, ҳамда саклар билан иттифоқликда душманга қарши курашишга ҳаракат қилди. Манбаларнинг маълумот беришича мил.авв. 328 йилнинг охирида Спитаман ўз ватандошлари хиёнатининг қурбони бўлади. Спитаман тажрибали Давлат арбоби ва саркарда бўлиб, у босқинчиларни Она-юртидан хайдаб чиқариши учун имконияти бўлган барча тадбирни курди, чоралардан

унумли фойдаланишга ҳаракат қилди. У мохир саркарда бўлиб душманнинг кичик хатосидан ҳам унумли фойдаланар ва унинг заиф томонларини топишга ҳаракат киларди. Аммо, Искандер ҳарбий куч-қудрати жиҳатдан Спитамандан устун эди.

Спитаман ҳалок бўлганидан сўнг асосан ТОФ қалъалари кўзколон ўчоқларига айланади. Ёзма манбаларда эслатилган «Сукд кряси» (ёки «Аримаз кояси»), «Хориен кояси» шулар жумласидандир.

Македониялик Искандар маҳаллий аҳолини куч билан енгиш ниҳоятда оғир эканлигини англаб етганидан сўнг турли йўллар билан уларга яқинлашишга қарор қилди. Маҳаллий халқ вакилларига нисбатан сиёсатини тубдан ўзгартирди. Хусусан, зардуштий кохинларига бирмунча эркинликлар бериб ўзи ҳам бу динни қабул қилди. Қўзғалон бошликлари Оксиарт, Сисимитр, Хориен қабиларни авф этиб, мол-мулкларини қайтариб берди. Хатто, қўзғалонга қатнашганларга мукофотлар тарката бошлади. Маҳаллий аҳоли билан қариндошлик муносабатларини ўрнатиб Оксиартнинг қизи гўзал Роксанага (Рохшанак) уйланди. Натижада маҳаллий зодагонларнинг деярли барчаси Искандар ҳокимиятини тан олиб унинг хизматига утиб кетдилар. Мил.авв. 327 йилнинг охирида Сўғдиёнадаги қўзғалоннинг сўнгги ўчоқдари ҳам бостирилди.

Юнон-македон босқинчиларига қарши уч йил давомида кураш олиб борар экан, Ўрта Осиё халқлари мислсиз жасорат намуналарини кўрсатдилар. Улар юнонлар уйлаганидек «варварлар» ва маданиятдан орқада қолган эмас, балки ўз даврининг юксак ҳарбий санъати ва маданиятига эга эканлик ларини намойиш этдилар. Искандар қўшинлари бутун Шарқ давлатларини ўзларига буйсундирганларида Сўғдиёна ва Бақтриядаги каби қаттиқ қаршиликка учрамаган эдилар. Бу ҳолни Искандар тарихини ёзган кўпгина қадимги давр тарихчилари ҳам эътироф этадилар.

Ўзбекистон ҳудудларида яшаган маҳаллий аҳоли адимги даврлардан бошлаб босқинчиларга қарши ёвсиз кураш олиб бориб ўз озодлиги ва мустақиллиги йўлида бир тан-бир жон бўлиб ҳаракат қилганлар. Аммо кучлар нисбати ва ҳарбий техниканинг тенг эмаслиги кўп ҳолларда босқинчилар устунлигини таъминлаган.

«Авесто». Маданий ҳаёт

Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига қараганда, илк темир даври Ўрта Осиёда яшаган халқлар ва қабилалар орасида кенг тарқалган ва асосии дин зардуштийлик эди. Бу диний таълимотнинг асосчиси Заратуштра ва бу диннинг мукдкдас китоби «Авесто» ҳақидаги бахс ва мунозаралар тадқиқотчилар орасида ҳозиргача давом этмоқда.

Заратуштра (ўрта форс тилида «олтин туяли», «олтин туя етаклаган одам») тарихий шахс бўлиб Спитама авлодидан келиб чиққан. Заратуштранинг отаси Поурушасп кохинлар авлодидан бўлган. Заратуштра туғилган жой ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Унинг туғилган йилини тадқиқотчилар кенг саналар билан (мил. авв. 1500-1000 йиллардан бошлаб, мил. авв. VII-VI асрларгача) боклайдилар. Сосонийлар даври (III-VII аср) зардуштийлар анъаналарига эътибор берадиган бўлсак Заратуштранинг ҳаёти мил. авв. VII-VI асрнинг бошларига тўғри келади. кўпчилик тадқиқотчилар бу санани тўғри деб ҳисоблайдилар.

Заратуштра туғилган жой ҳамда «Авесто» пайдо бўлган ҳудуд ҳақида ҳам олимлар орасида ягона фикр йўқ. Бир гуруҳ олимлар Заратуштрани ҳозирги Озарбайжон, яна бир гуруҳ қадимги Бақтрияда, бошқа гуруҳ олимлар Хоразмда ва Эронда туғилиб фаолият кўрсатган ва «Авесто» ҳам шу ҳудудларда пайдо бўлган деб ҳисоблайдилар.

Заратуштранинг янги таълимоти ўз ватанида тарафдорларини топмаганлиги сабабли у ўз юртидан кетишга мажбур бўлган. Заратуштра диний таълимотини биринчи бўлиб қабул қилган тарафдорлар қадимги Бақтрия подшоси Кави Виштасп, малика Хутаоса ва уларнинг яқин қариндошларидир. Заратуштра ўз ғояларида крнли қурбонлик қилишни катъиян қоралайди. У яна шуни таъкидлайдики, одамзод яшашга хакли бўлиб, бу ҳуқукдан уни махрум қилишга ҳеч кимнинг хаки йўқ.

Заратуштра ўз ғояларини тарғиб кила бошлаган давр Ўрта Осиё ва Эрон халқлари тарихида энг муҳим давр эди. Ибтидоий жамоа муносабатлари ўзгариб, давлатчилик тизими муносабатлари қарор топмоқда эди. Янги дин эса бу ўзгаришларни ўзида акс эттириб, турилаётган синфий жамиятга хизмат килар эди. У бирлашишга ва кучли марказлашган ҳокимият тузишга, уша даврда ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи водий аҳолиси учун «худонинг қамчиси (ТИҒИ)» ҳисобланган кучманчи халқларга қарши кескин кўришга чакирди.

Зардуштийларнинг диний фалсафаси қарама-қарши кучларнинг курашига асосланган. Бу кураш ёруғлик яхшилик кучлари худоси Ахурамазда, қора ва зулмат кучлари худоси Ахриман ўртасида бошланиб жамият ва инсонлар орасида давом этган.

Заратуштра таълимотига кўра жамият яхшилик ва ёмонликдан иборат. Шунингдек бу таълимотга кўра инсонлар ҳаётининг асосий мазмуни доимо хайрли ишлар шпиш, бир-бирига мехр-оқибатли, хушмуомала бўлиш ва олижаноб фазилатлардан иборат. Зардуштийларда турт унсур-олов, ер, сув ва хаво муқаддас ҳисобланган ва улар доимо ардокланиб келинган.

Зардуштийлар ўлимни дунёда, жамият тараққиётида энг ёвуз нарса деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун ҳам улар муқаддас ерга уликни куммаганлар ҳамда ўзига хос маросимларига амал қилганлар. Уликни (одам, ҳайвон) ерга кумиш қаттиқ жазоланган. Зардуштийлар «ликни махсус жойларда сақлаб, ҳайвонлар ва кушлар улар суякларини тозалаганидан сўнг тозаланган суякларни тош, лой ёки охакдан ясалган махсус «астадон» («оссуарий») ларга дафн этганлар.

Заратуштра дини вақт ўтиши билан аста-секин, эрон тилига мансуб халқлар ўртасида тарқалар экан ўз асосини сакаган ҳолда бироз ўзгаради. Ахурамазда ва Ахримандан ташқари «Авесто» бир қатор бошқа худолар- Митра, Хоума, Анахита, Аши ва Зурвон каби улуғ худолар фаолияти ҳақида ҳам ҳикоя килади.

Зардуштийлик сосонийлар даврида (мил. III-VII асрлар) узил-кесил расмийлашган. Бу даврда зардуштийлик адабиёти ҳам кенг тарқалди. Дастлабки пайтларда зардуштийлик динининг муқаддас матнлари авлодларга оғзаки етказилган ва Заратуштра ўлимидан сўнг бир неча аср утгач маълумотлар тупланиб ягона матн ёзилган. «Авесто» шу тарика юзага келган. Бир қатор олимлар зардуштийлик акидаларига таяниб «Авесто»ни илк сосонийлар (III-IV асрлар) давоига богласаларда, шунга қарамай унинг биринчи таҳрири мил. авв. I асрда бўлиб утган деб ҳисобланади. «Авесто» («Асос», «Асосий матн») жумласи ҳам уша пайтда пайдо бўлади.

Олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижаларига қараганда, илк темир даври Ўрта Осиё ҳудудларида маданий ҳаёт, миллий урф-одатлар, анъаналарнинг ривожланганлигини кузатишимиз мумкин. Шундай анъаналардан бири Наврўз байрамидир.

Наврўз қадим авлодларимиздан бизгача етиб келган мукдддас урф-одатлардан бўлиб, уни байрам қилиш Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиёда қадимдаёқ раем бўлган. Асрлар ўтиши билан Наврўз билан боғлиқ анъаналар халқлар ва элатлар ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларнинг Ривожланиши заминида кенг ёйила бориб, кўп Ўлкаларнинг анъанавий миллий байрамига айланди.

Наршахийнинг маълумот беришича, «Наврўз-Янги йил байрамини ўтказиш» анъаналари бошланганига уч минг йилдан ўтган. Инглиз олимаси М. Бойс фикрича, зардуштийларда «слов ҳамда эзгулик хомийси Аша Вахишта шарафига баҳорий удум-Наврўзни ўтказиш анъанаси пайдо бўлган». Берунийнинг ёзишича, «Наврўз янги йилнинг биринчи куни бўлиб, унинг форсча номи ҳам шу маънони такозо этади. Эронликлар ўтмиш замонларда йилларни кабисали ойларга бўлишган. Бу вақт куёшнинг Саратон буржига кириш пайтига тўғри келар эди. Сўнгра у орқага сурилгач, баҳорда келадиган бухвди. Энди у бутун йил унга хизмат келадиган бир вақтда, яъни, баҳор ёмгирининг биринчи томчиси тушишидан гуллар очилгунча, дарахтлар гуллашидан мевалари етилгунча... ўсимлик униб чиқа бошлашидан такомиллашгунча давом этган вақтда келади. Шунинг учун Наврўз оламнинг бошланиши ва яратилишига далил кдпинган».

Демак Наврўз 3-3,5 минг илгари пайдо бўлган бўлиб, асрлар давомида янгича карашлар ва анъаналар билан бойиб борди. Шу билан бирга унинг таркибида аждодларимизнинг качимги мифологик тасаввурлари ва ҳаёт тарзи билан алоқадор маросим ва урф-одатлар ҳам сақланиб колди.

5-МАВЗУ- АНТИК ДАВР ДАВЛАТЛАРИ. БУЮК ИПАК ЙЎЛИ, ШАКЛЛАНИШИ, РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Салавкийлар, Парфия ва Юнон-Бақтрия давлатлари

Македониялик Искандарнинг мил.авв. 334-324 йиллардаги ҳарбий юришлари натижасида Болкон ярим ороли, Эгей денгизи ороллари, Кичик Осиё, Миср, Олд ва Ўрта Осиё, Хина дарёсининг қуйи окимигача бўлган ҳудудни камраб олувчи ўлкан давлат ташкил топди. Юнон-македонларнинг 330-327 йиллардаги Ўрта Осиёга босқинчилик юришларига қарамасдан уша даврда бу ҳудудларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим ўзгаришлар бўлиб ўтди. Ўрта Осиёга Эллин (Эллада) маданияти кириб келди. Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари йирик эллинистик давлатлар таркибига кириб, бу вилоятларда янги сиёсий-маъмурий тартиб жорий этилди. Бу тартиб Ўрта Осиёда маданий, иқтисодий, товар-пул муносабатларининг ривожига туртки бўлди. Хусусан, бу даврда Ўрта Осиёда дастлабки

танга пуллар зарб этилди. Юнон ёзуви кириб келди. Шаҳарсозлик меъморчилик ва амалий санъатда бирмунча ўзгаришлар бўлиб ўтди.

Аммо, Македониялик Искандар давлати ҳам турли халқлар, элатлар ва қабилаларнинг зўрлаб бирлаш-тирилган йигандисидан иборат бўлиб, фақат куркитиш ва қурол кучи орқали идора қилинар эди. Мил. авв. 323 йилда Македониялик Искандарнинг Бобилда тусатдан вафот этиши сиёсий вазиятнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлди. Юнон диадохлари (ҳукмдорлар, амалдорлар) ўртасида ҳокимият учун шафкдтсиз кураш бошланди.

Бу пайтда юнонлар ва македонлар Ўрта Осиёда ҳокимиятни бошкдрувчи қатламини ташкил этар эдилар. Македониялик Искандар вафотига кдкар Бақтрия ва Сўғдиёна сатрапи асли македонлардан бўлган Филипп эди. Ундан кейин эса бу ҳудудлар асли Кипр оролидан бўлган юнон Стасанор қўл ости га ўтди. Бу пайтда икки диадох-Эвмен ва Антигон Искандар Давлатининг асосий ерларини қўлга киритиш учун ўзаро курашаётган эдилар. Филиппнинг капа қўшинлари билан ёрдам бергани туфайли Антигон Искандер давлатининг катта қисмига ҳукмронлик ўрнатишга муваффақ бўлди. Аммо унинг бу ҳукмрон-лиги узоқда чўзилмади.

Мил.авв. 312 йилда Искандарнинг энг ишончли саркардаларидан бири **Салавка** диадохлар билан бўлган курашда устун келиб Бобил, Сўғдиёна, Мидия ва боиша қўшни вилоятларни босиб олди ва кўп утмай Олд Осиё, Эрон ва Ўрта Осиё ҳудудларига ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Аммо ҳиндистондаги ҳарбий-сиёсий вазият туфайли бу ҳудудлардаги муваффақият салавкийлар фойдасига ҳал бўлмади. Мил.авв. IV асрнинг охирларида бу ерда Чандрагупта асос солган кучли Маурья давлати Салавкага қаттиқ қаршилик кўрсатганлиги сабабли Салавка сулҳ тузишга мажбур бўлди.

Юнон тарихчиси Помпеи Трогнинг ёзишича, «Салавка баъзи бир жойларни музокаралар йўли билан эгаллади, аммо Бақтрия, Парфия, Сўғд ерларида у қаттиқ қаршиликка учради ва огар жанглар олиб боришга тўғри келди». Бу маълумотни қадимги тарихчи Арриан ҳам тасдиқлайди: «Салавка I бақтрияликлар, сурдийлар, парфияликлар ва гирканияликлар билан кўп урушлар олиб боргач, улар ерларига ҳукмронлик кила бошлади». Ҳозирги тадқиқотчиларнинг фикрича, бу ҳудудларнинг босиб олиниши мил. авв. 306-301 йилларига тўғри келади.

Ўрта Осиёдаги вилоятлар салавкийлар давлати сиёсий тарихида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Салавка Искандар даврида Спитаманнинг қизи Апамага уйланди. Қариндошчиликни ҳисобга олибми ёки бошқа мақсадни назарда тутибми, Салавка мил. авв. 293 йилда ўғли Антиох I ни Шарқий сатрапларга, жумладан Ўрта Осиё ерларига ҳоким этиб тайинлайди.

Баъзи бир аниқ бўлмаган маълумотларга Қараганда мил. авв. III асрнинг бошларда Ўрта Осиёда салавкийларга қарши қўзғалон кўтарилади. Бунинг натижасида юнонларнинг таянч нукталари ҳисобланган Александрия Эсхата ва Александрия Марғиёна шаҳарлари вайрон этилади. Бу шаҳарлар Антиох И томонидан қайта тикланади.

Ўзининг узоқ йиллик ҳукмронлиги даврида (мил. авв. 293-261 йй.) Антиох Ғарбга қилган кўпгина юришлари билан шуҳрат қозонди. У ўз давлатининг шарқига, жумладан Ўрта Осиё ерларига кам эътибор қаратди. Бу пайтда унинг вилоятларида иқтисодий ўзгариш юз беради. Анча тинч ҳаёт бошланиб қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик савдо-сотиқ анчагина ривожланади. Салавкийлар давлати марказдан четда бўлишига қарамасдан, Ўрта Осиё улар давлатининг энг муҳим қисми эди. Ўрта Осиё ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, салавкийлар бу ҳудуд буйлаб ўтган савдо йўллари буйида шаҳарлар ва қишлоқлар курдириб уларда ҳунармандчилик ўзаро алмашинув ва савдо-сотиқ ривожлантирганлари бежиз эмас.

Салавка И Антигон билан ҳокимият учун талашиб, Шарқий ҳудудлар ва Кичик Осиё учун кейинги кураш жараёнидаёқ йўл-йўлакай ўз ҳокимиятида бошқарув тартибини жорий эта бошлаган эди. У Искандар анъаналарига содиқ қолганлигини кўрсатиш мақсадида сатрапияларни йирик вилоят уюшмалари сифатида сақлаб колди. Тангашунослик манбалари маълумот-ларига қараганда Салавка I давлати ахмонийлар ва Искандар давлатларига нисбатан анча кичик бўлиб, ҳокимият 27-28 сатрапияларга бўлинган.

Ҳар кайси сатрапияни шох томонидан тайинлаб қўйилган сатрап ёки стратег деб номланувчи шахс бошқарган. Форс сатрапларидан фарқ калган ҳолда улар ҳам маъмурий, ҳам ҳарбий бошқарувни қўлга олганлар. Сатрап-стратег маъмурий бошқарувда энг яқин одамларидан ўзига ёрдамчи танлаган. Бу ёрдамчи солиқ йигувчилар фаолияти, ички ва ташки савдо, хўжалик ҳаётини назорат қилиб борган.

Тарихий манбаларда салавкийлар сатрап-стратеглари юнонча номда тилга олинади. (Стратоник Александр, Гиеракс ва бошк). Демак салавкийлар ҳукмдорлари асосан юнонлардан ва айрим ҳолларда эллинлашган маҳаллий аҳолидан тайинланган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўрта

Осиёда юнон ҳокимлари ва улар атрофида тупланган юнон-зодагонлар билан бирга маҳаллий зодагонлар ҳам ҳокимлик килар эдилар. Салавкийлар ҳокимияти, Ўрта Осиёдаги ҳарбий манзилгоҳларда (катойцияларда) жойлашган ҳарбий кучларга таянган эди. Аҳолига жабр-зулм қилишда маҳаллий ҳукмрон гуруҳ вакиллари ҳам иштирок этардилар.

Салавкийлар даври Бақтрия, Марғиёна, Сўғдиёна ва Парфия ҳудудларида кўп аҳолили шаҳарлар кўп эди. Мароқанд, Бактра, Нисо каби кўплаб қадимги шаҳар харобаларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида топилган топилмалар бу ҳудудларда Ҳунармандчилик савдо-сотиқ ва хўжалик ишлари ривожланганлигидан даполат беради.

Мил. авв. III асрнинг 60-50-йилларига келиб Кичик Осиё ва Болкон ярим оролида Салавкий ҳукмдорлари ўртасида ҳокимият учун курашлар авж олди. Натижада салавкийлар давлатининг шарқий сатраплари сиёсий Ҳаётида ўзгаришлар содир бўлди. Мил.авв. 250 йилга келиб дастлаб Парфия, кейин эса Юнон-Бақтрия давлатлари салавкийлар давлатидан ажралиб чиқиб ўзларини мустақил деб эълон қилдилар.

Парфия ҳақидаги дастлабки маълумотлар мил.авв. VII асрга оид Оссурия ҳужжатларида учрайди. Мил.авв. VI асрнинг бошларида Парфия кучли Мидия ҳукмронлиги остига тушиб крлади.

Парфия қўшни Бақтрия, Марғиёна ва Сўғдиёна каби серхосил ерларга эга эмас эди. Тадқиқотчиларнинг «Қоракум Парфия давлатининг бешигидир» деган фикрлари бежиз эмас. Бироқ мамлакат ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган муҳим ҳудудда жойлашган эди. Мидияликларга у скифлар Хужумидан сақланиши учун зарур бўлса, Кир учун бой Хоразм воҳаларига чиқиш йўлидаги дарвоза вазифасини угар эди. Македониялик Искандарнинг Парфияни истило қилишига сабаб шимолдаги кучманчи қабилаларни итоатда тутиш бўлса, салавкийлар учун Парфияни қўлда сақлаш шимолий чегараларнинг хавфсизлигини таъминлаш демак эди.

Мил.авв. 247 йилда Парфияда Аршак бошчи-лигидаги парнлар қабиласи Нисо шаҳрига хужум қилиб уни эгаллайди. Шу йили парнлар Аршакни ўзларига подшо қилиб сайлайдилар. Тарихий манбаларнинг маълумот беришича Аршак узоқ муддат подшолик қилган ва катта мавқега эга бўлган. Сулола (Аршакийлар) асосчиси ўзининг ташкилотчилиги, жасурлиги ва мохир дипломатлиги сабабли қисқа муддат ичида мустақил давлат тузишга эришган. Мил.авв. 235 йилдан бошлаб Парфия подшолари ўз давлатлари ҳудудларини кенгайтириб бордилар.

Митридат I ҳукмронлик қилган йилларда (мил. авв. 171-138 йй.) у Парфия давлатини салавкийларнинг бошқа ерлари ҳисобига кенгайтириб 155 йилда Мидия подшолигини ишғол этди. 141 йилда Бобил босиб олинди. Митридат I вафотидан сўнг унинг ўғли Фраат (Аршак IV номи билан) тахтга ўтирди. У подшолигининг кўп даврини империянинг шарқий ҳудудларида ўтказган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бунга Ўрта Осиё кучманчи қабилаларининг фаол ҳаракатлари сабаб бўлган.

Мил.авв. II асрнинг ўрталарида юечжилар сак қабилаларини Парфиянинг шарқий чегараларига суриб борган. Саклар билан бўлган жангларда Фраат III ва Артабон II лар ҳалок бўлдилар. Мил.авв. 128 йилда Митридат II тахтга ўтирди. Унинг ҳукмронлик давридан бошлаб Рим ва Парфия кучли рақибларга айланади. Икки кучли салтанатнинг ўзаро муноса-батлари Шарқ ва Ғарбдаги сиёсий жараёнларни белгилаб бера бошлайди. Мил.авв. 88 йилда Митридат II вафот этиб Аршак IX номи билан Готраз тахтга ўтиради. Унинг ҳокимият тепасига келиши мамлакат ичидаги сиёсий инқирозлар даврига тўғри келади. Баъзи давлатлар Парфиядан ажралиб кета бошлайдилар. Умуман, милоднинг III асрига қадар Парфия давлатига Аршакийлар сулоласи ҳукмронлик қилди. Милоднинг 207-222 йилларида Вологез В Ҳукмронлиги даврида Парфия давлати иккига бўлиниб кетди (213 и.). Булар Вологез В ҳукмронлигидаги Месопотамия ва Артабон В ҳукмронлигидаги Мидия эди. Айнан шу вақтга келиб форс ерларида янги кучли давлат-Сосонийлар давлати вужудга келмоқда эди. Ўзини унглаб, оёққа туриб олган бу ёш давлат кўҳна ва ўлкан Парфия салтанатини ағдариб ташлади.

Нисо (Туркманистон) шаҳридан топилган Ҳужжатлар (хумларга битилган) Парфия давлатининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти хасида, археологик топилмалар эса Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм ва Марғиёна билан ўзаро иқтисодий ва маданий алоқдлар Ҳақида маълумотлар беради. Парфия қишлоқ хўжалигида куллар меҳнатидан кенг фойдаланилган. Помпеи Трог маълумотларига кўра, «Парфияда куллар кўп эди, кулларни озод қилиш давлат томонидан ман Қилинган эди. Бутун Парфияда куллар меҳнатидан суғориш иншоотларини қуриш мақсадида кенг фойдаланилган». Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида савдо-сотиқ ишлари муҳим аҳамиятга эга

бўлган. Парфия давлати беш аср давомида Ҳиндистон, Ўрта Осиё ва Хитойнинг Ғарб мамлакатлари билан қилган савдо алоқаларида воситачилик қилган.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда **Юнон-Бақтрия давлатининг** салавкийлардан ажралиб чиқиши юнон зодагонларининг қўзғалони хусусиятига эга бўлиб, унга Бақтрия аҳолиси томонидан қўллаб-қувватланган Диодот бошчилик килади. Тадқиқотчилар Юнон-Бақтрия давлати пайдо бўлган турли саналарни белгилайдилар (мил.авв. 256, 250, 240 ва 246-245 йй). Бу давлатнинг асоси Бақтрия бўлиб, баъзи ҳокимлар даврида (Евтидем, Деметрий, Евкратид) Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисми, Амударё ва Сирдарё ўртасидаги катта ерлар қўшиб олинади.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Юнон-Бақтрия мулкларининг чегаралари доимий мустаҳкам бўлмасдан ҳарбий-сиёсий шароитдан келиб чиқиб ўзгариб турган. Мил.авв. III асрнинг охирлари Ўрта Осиёнинг жанубидаги ҳарбий-сиёсий вазият ҳақида Полибий маълумотлар беради. Унинг ёзишича, салавкийлар томонидан Бактрада қамал қилинган Евтидем (Юнон-Бақтрия ҳукмдори) уларнинг ҳукмдори Антиох III га «чегарада кучманчи қабилалар турганлиги ва улар чегарадан ўтадиган бўлса ҳар иккала томоннинг ҳам аҳволи оғир бўлиши мумкинлигини» билдиради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Полибий маълумот берган кучманчилар мил.авв. III асрнинг охирларида Зарафшон дарёсига қадар деярли бутун Сўғдни эгаллаган бўлиб, бу ҳудудлар Юнон-Бақтрия мулкларининг вақтинчалик шимолий чегараси бўлиб колади. Шунингдек Ғарбий Хисор тоғ тизмалари ҳам шимолий чегаралар бўлган бўлиши мумкин.

Юнон-Бақтрия давлатининг гуллаб-яшнаган даври мил.авв. III асрнинг иккинчи ярми ва мил.авв. II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Жанубий ҳудудлардан бу даврга оид Жондавлаттепа, Далварзин (пастки қатламлар), Ойхоним, Қоработепа, Кампир-тепа каби ёдгорликлардан ҳокимлар саройлари, ибодатхоналар, турар-жойлар, меҳнат ва жанговар қуроллар, турли ҳунармандчилик буюмлари ҳамда кўплаб танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдаги ривожланиш жараёнларидан далолат беради.

Юнон-Бақрия давлати марказлашган давлат бўлиб, ҳокимиятни подшо бошқарар эди. Давлат бир неча вилоятларга бўлинган бўлиб бу вилоят ҳокимлари подшога буйсунар эдилар. Баъзи тадқиқотчилар Сўғд ва Фарғона ҳам Юнон-Бақтрия таркибига кирган десалар, айримлари бу давлатнинг чегаралари Амударёдан нарига утмаган дейдилар. Сўнгги йилларда олиб борил ган қазишмалар натижасида топилган жуда кўплаб археологик топилмалар Амударёнинг унг ва сул кирроғи аҳолисининг мил.авв. III-II асрлардаги ўзаро алоқалардан дарак берибгина колмай, бу ерларни Юнон-Бақтрия давлати таркибига кирганлигидан далолат беради.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда мил.авв. 250-140/130 йиллар давомида Юнон-Бақтрия давлати мустақил давлат сифатида мавжуд бўлиб, бу даврда Диодот, Евтидем, Евкратид, Гелиокл каби подшолар ҳокимиятни бошқарганлар. Мил.авв. II асрнинг иккинчи ярмига келиб кучманчилар зарбалари остида Юнон-Бақтрия давлати инқирозга учради.

Яқин ва Ўрта Шарқнинг турли давлатлари, жумладан Ўрта Осиё ҳудудларида катта хронологик давр юнон-македон сулолалари сиёсий ҳукмронлиги даври сифатида изохланиб фанда бу давр-**эллинизм даври** деб аталади. Эллинизм-(Болкон ярим оролидаги Эллада шаҳри номи билан боғлиқ) бу аниқ тарихий мавжудлик бўлиб, иқтисодий ҳаётда, ижтимоий ва сиёсий тузумда, мафкура ва маданиятда эллин (юнон) ва Шарқ унсурларининг ўзаро уйғунлашуви ифодасидир.

Қадимги (антик) даврда эллин дунёси Юнонистондан хинд дарёси водийсига бўлган ўлкан ҳудудни камраб олган эди. Тадқиқотчилар, эллинлашув даражасига қараб бу ҳудудни учта минтақага бўладилар: 1. Эллада; 2. Кичик Осиё, Сурия ва Миср; 3. Ефрат дарёсининг шарқидаги вилоятлар. Бу ҳудудлар тарихий адабиётларда «Эллинлашган Шарқ» тушунчасида акс этган бўлиб, унинг таркибига Месопотамия, Эрон, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистоннинг Македониялик Искандар босиб олган ҳудуддари кирган.

Македониялик Искандар юришлари натижасида кенг миқёсда бошланган эллинизм маданиятининг кириб келиши Бақтрия, Парфия ва Сўғдиёна шаҳарлари, ҳунармандчилиги ва бадиий-амалий санъатига катта таъсир кўрсатди. Ёзма манбалар Искандар номи билан боғлиқ учта шаҳар: Александрия Оксианз (Окс буйидаги Искандария), Александрия Марғиёна (Марғиёна Искандарияси), Александрия Эсхата (Чеккадаги Искандария) ҳақидаги маълумотлар беради. Улардан ташқари, катойциялар деб номланган юнон ҳарбийлари манзилгоҳлари ҳам мавжуд эди.

Олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларидан эллинизм маданияти билан боғлиқ бўлган турар-жойлар, моддий-маънавий маданият буюмлари,

танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги маҳаллий маданиятга эллин анъаналари (шаҳарсозлик хайкалтарошлик бадиий-амалий санъат, алифбо ва бошқалар) кучли таъсир этганидан далолат беради. Шу билан биргаликда бу топилмалар маҳаллий маданиятдаги ривожланиш қадимги давр (антик) Шарқ ва Ғарб маданиятининг ўзаро уйкунлашуви натижасида ўзига хос маданият даражасига кўтарилишининг ҳам гувоҳидир.

Кант, Довон ва Кушон давлатлари

Тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, салавкийлар сулоласи билан доимий равишда олиб борилган курашлар натижасида мил.авв. III асрнинг бошларида **Канғ давлати** пайдо бўлди. Кейинчалик Юнон-Бақтрия павлати ҳамда кучманчи қабилалар билан курашлар натижасида Қанғ давлати янада мустаҳкамланди ва айрим манбаларда Ўрта Осиёдаги йирик давлатлардан бири сифатида эслатилади. Бу давлатнинг асосий негизини Сирдарёнинг ўрта окимида яшовчи Қанғлар ташкил этганлар. Мил.авв. II асрнинг бошларига келиб Қанғ давлатининг ерлари бирмунча кенгайиб шарқда Фарғона водийси (Довон), шимоли-шарқда усун, юечжи қабилалари билан шимоли-Ғарбда Сарису дарёси, Ғарбда Сирдарёгача борган. Бу катта ҳудуд Тошкент воҳасини, Талас водийсини ва қисман Чу водийсининг қуйи окимидаги ерларни ўз ичига олиб ҚАНҒ давлатининг асосий ерлари ҳисобланган, Мил.авв. II-I асрларда қанғликлар Амударё ва Сирдарё оралиридаги ерларни ва Хоразмни ўзларига буйсундирадилар.

Қадимги манбаларда ҚАНҒ давлат ҳокимияти кай тарзда идора қилинганлиги ҳақида аниқ маълумотлар берилмаган. Катта Хан сулоласи тарихида (мил. авв. 202 - мил. 25 йй.) фақат бир марта Кангуй (Қанғ) подшоси ўз оксоколлари билан маслаҳатлашиб иш тутганлиги эслатиб ўтилади. Тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқарадиган бўлсак Қанғ давлати кенгашида қабила бошликлари, ҳарбий саркардалар фаол иштирок этганлар. Подшо саройи кошидаги кенгашда давлатнинг ички ҳамда ташки сиёсати ва бошқа барча муҳим масалалар маслаҳат билан ҳал қилинган.

Қанғ давлатига карашли ерлар бир неча вилоятларга бўлиниб уларнинг ҳар бирини алоҳида ҳоким бошқарган. Вилоят бошликлари жобу ёки ёбу (Хитой манбаларида-чжавоу) деб аталган. ҚАНҒ ҳукмдорлари мамлакатни ана шу жобуларга таяниб идора этган. Бу вилоятларнинг кўпчилиги Қанғ давлатининг кучайган даврларида, яъни, мил.авв. II-I асрларда тобе этилган. Хитой манбаларида қанғларга карашли бешта. Сусйе, Фуму, Юни, Гу, Юечянь вилоятлари эслатиб ўтилади. Тадқиқотчилар уларни Қадимги Тошкент, Сўғдиёна ва Хоразм ҳудудларида жойлашган деб ҳисоблайдилар.

Манбаларда Қанғ подшоларининг иккита: ёзги ва кишги қароргоҳлари эслатилади. Улар ёзни Ўтрорда (ҳозирги Қозоғистондаги Арис ва Туркистон оралигида) кишни эса Канка (Канка, ҳозирги Тошкент вилояти ОККЎРҒОН туманида) ўтказганлар. Ўтроқ аҳолидан ташқари ҚАНҒ давлатлнинг чегараларида бир қанча қабилалар мавжуд бўлиб, улар деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик билан ҳам шурулланиб келганлар. Улар баҳор ва ёз мавсумларида ўз чорвалари билан кучиб, ёзги яйловларда яшаганлар. Кишда эса чорвалари билан ўз анъанавий кишлов жойларига кайтиб келганлар. Қанғлар подшолари ва беклари йирик чорвадорлар бўлиб, улар иссик кунларни яйлов жойларида, ёзги қароргоҳларида ўтказганлар.

Сирдарёнинг ўрта окимида яшовчи аҳолининг маълум қисми мил.авв. III-милодий В асрларда ўтроқ ҳаёт кечирганлар. Археологик тадқиқотлар натижаларига қараганда Ўтрор, Октепа, Коровултепа, КОВУНЧИ, Чоштепа, Мингурик харобалари ўрнида қанғарларнинг курконлари ва кўҳна шаҳарлари бўлган. Шаҳар ва қишлоқларда яшовчи ўтроқ халқлар кучманчи ва ярим кчманчи аҳолига нисбатан юқори турганлар. Тошкент воҳасида яшовчилар асосан деҳқончилик ва богдорчилик билан шуғулланганлар. Улар арпа, буғдой, тарик нухат, шоли ва бошқа донли экинлар етиштирганлар. Мевали дарахтзор ва узумзорлари кўп бўлган. Сирдарёнинг ўрта окимида яшовчи қанғарлар асосан, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар.

Қорамозор, Курама ва Чоткрл торларида темирчилик мисгарлик ҳунарининг ривожланиши учун керакли маъданлар бўлган. Бу жойлардан жуда кўплаб мис, темир, кумуш ва бошқа металлар олинган. Усталар турли металларни бир-бирига қўшиб, мустаҳкам қуроллар ясашни ҳам ўзлаштирганлар. Шунингдек кундалик эҳтиёж буюмлари ишлаб чиқарилиб ички ва ташки савдо учун турли маҳсулотлар тайёрланган.

Қанғ шаҳарлари калин ва баланд деворлар билан уралган. Деворларнинг ташқарисида қалъа атрофи гир айлантирилиб чукур ва кенг қилиб хандак қазилган. Шаҳарлар ичида мустаҳкам истеҳком (арк) ва шаҳристонларнинг ҳам баланд мудофаа деворлари, бир неча дарвозалари бўлган. Йирик шаҳарлардан ташқари, Тошкент воҳасида юзга яқин аҳоли яшаидиган катта ва кичик қўрғонлар ҳам мавжуд бўлган.

Қанғарларга хос маданият Тошкент воҳасидаги Ковунчитепадан топиб ўрганилган бўлиб, фанда **Ковунчи маданияти** номи билан машҳурдир. Археологик топилмалар маълумотларига қараганда бу маданият асосан Тошкент воҳаси, Сирдарё ўрта окими, Еттисув ва Шимолий Фарғонада кенг тарқалган. Сирдарёнинг ўрта окимида яшовчи халқларнинг Сўғдиёна, Фарғона ва Тяншан ТОРИНИНГ шимоли-шарқий қисмида яшовчи халқлар билан яқин алоқада бўлганлиги туфайли Ковунчи маданияти анча тараққий этган.

Милодий V аср ўрталарига келиб Қанғарлар еридаги ўтроқ ва қисман ўтроқ аҳоли Ўрта Осиёда янгидан ташкил топтан Эфталитлар давлатига тобе бўлдилар.

Мил.авв. I минг йилликнинг сўнгги чорагида Ўрта Осиёнинг шимолий ва шимоли-шарқий ҳудудларида ҳам қадимги (антик) давлатлар ривожланади. Хусусан, мил.авв. II-I асрларга оид Хитой манбалари деҳқончилик ва чорвачилик айниқса йилкичилик кенг ривожланган **Довон** (Даюнь, **Фарғона)** давлати ҳақида маълумотлар беради. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Довон давлати маълум сиёсий уюшмани ташкил этган бўлиб, давлатни бошқарувчи ҳукмдор манбаларда «ван» (подшо) унвони билан иш юритгани таъкидланади. Давлат ҳукмдори мамлакатнинг сиёсий ва диний ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган оксоколлар кенгашига таяниб иш кўрган. Оксоколлар уруш ва сулҳ тузиш масалаларини ҳал этишда иштирок этганлар, баъзан улар ҳукмдорнинг тақдирини ҳал этганлар.

Манбалар Довон давлатининг пойтахтлари-бош шаҳар Эрши ва иккинчи шаҳар Ючен (давлатнинг шарқида) ҳақида маълумотлар беради. Тадқиқотчилар бош шаҳарни Марҳамат (Андижон вил.) ва иккинчи шаҳарни Шурабашот (Ўзганд воҳаси Киргизистон) ўрнида бўлган деб ҳисоблайдилар. Фарғона воҳаси ҳудудларида кучиб юрган чорвадор ва кучманчи қабилалар Довон тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлганлар. Бу қабилалар учун Фарғона маданий ва ҳунармандчилик маркази ҳисобланган.

Мил.авв. II асрдан бошлаб Кашрардан Довонга шимолий йўлдан карвон йўли ҳаракати бошланади. Бу йўлдан ипак ва бошқа маҳсулотларнинг халқаро транзит савдоси амалга оша бошлайди. Бу пайтга келиб Довон аҳолиси кўпая бошлайди ва кўплаб мустаҳкамланган аҳоли манзилгоҳлари пайдо бўлади. Савдо йўлида Довон муҳим аҳамиятга эга бўла боради. Тадқиқотчилар фикрича, Ясса ва Қорадарё воҳаларида кўпгина қалъалар савдо йўлини курик лаш мақсадида барпо этилади.

Мил.авв. 125 йилда Довонга келган машҳур Хитой саёхатчиси Чжан Кянь Довоннинг қишлоқ хўжалиги ҳақида маълумот бериб, шунлай ёзади: Ўтроқ аҳоли ер хайдайди, ғалла ва шоли экади, уларда муқаддас навли узум, жуда кўплаб яхши отлар бор». Бу маълумот қадимги Фарғонада деҳқончилик маданияти юқори даражада ривожланганлигини исботлайди. Хитойликларни айниқса, узлари учун нотаниш бўлган беда ва узум хайратга солган. Манбада яна шундай маълумот бор:» Хитой элчиси уруғ келтирди, шунда осмон фарзанди (Хитой императори) унумдор ерга беда ва узум экди».

Хитой манбалари шунингдек қадимги Фарғона чорвачилигининг ўзига хос томони бўлган йилкичиликнинг юқори даражада ривожланганлиги ҳақида ҳам маълумотлар беради. Довон ўлкаси қадимги (антик) даврда машҳур зотдор отлари билан шуҳрат козонган эди. Манбалардан маълум бўлишича, уларни етиштириш билан ўтроқ аҳоли шуғулланган. «Довонда яхши отлар бўлиб, улар Эрши шаҳаридадир, отларни яширадилар ва Хан элчисига беришга рози бўлмайдилар». Довоннинг машҳур «самовий отлари» тасвирлари туширил ган қоятош суратлари бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган.

Хусусан, Ушдан 8 км узоқликдаги Айримчатовдаги қоя адирларда 30 та чиройли зотдор отларнинг тасвирлари бор. Худди шунга ўхшаш тасвирлар Марҳамат яқинидаги Аравон қоясидан, Навкат воҳаси ва Обиширсойдан ҳам топилган. Бу тасвирлар Довон ўзининг самовий отлари билан қадимдан машҳур бўлганлигини тасдиқлабгина колмай, Фарғоналикларнинг юксак тасвирий санъат соҳиблари бўлганлигидан ҳам далолат беради.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, қўшни давлатлар, хусусан Хитой императорлари Довон отларини ниҳоятда кадрланганлар. Отлар ва Довоннинг серунум ерлари учун мил.авв. II асрнинг охирларида Хитой ва Довон ўртасида ҳарбий тўқнашувлар ҳам бўлиб ўтган. Бу тўқнашувларда довонликлар ўз мустақилликларини сақлаб қолишга муваффақ бўлганлар.

Милоднинг **I-II** асрларга келиб қадимги Фарғона аҳолисининг ўтроқ деҳқончилик маданияти юқори даражага кўтарилади. Олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида Фарғона водийсида бу даврга оид кўп сонли аҳоли манзилгоҳлари, қалъалар, қўрғонлар, кўҳна шаҳарлар харобалари аниқланган. АҲОЛИ манзилгоҳларини водийнинг турли ҳудудларида кенг ёйилиши суғорма

деҳқончилик ва ирригация ишларининг юқори даражада ривожланиши натижаси эди. Давлатнинг сиёсий ва маданий ривожланишида ҳунармандчилик марказлари бўлган қадимги шаҳарлар айниқса катта аҳамиятга эга бўлди.

Бу даврга оид археологик топилмалар деҳқончиликдан ихтисослашган ҳунармандчиликнинг ажралиб чиққанлигидан далолат беради. Бу жараён ўз навбатида ҳунармандчилик ва ТОҒ-КОН саноатининг (турли маъданлар қазиб олиш) янада ривожланиши учун кенг имкониятлар яратди.

Ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва қадимги йўлларнинг мавжудлиги туфайли Фарғона водийсида Шарқий Туркистон билан олиб борилган ташки савдо билан бир қаторда, атрофдаги ТОФ водийларида яшовчи чорвадорлар билан ҳам ўзаро алмашинув ривожланади. Антик давр Фарғона ёдгорликларининг айримларида Хитой тангалари (у-ши) учраса ҳам маҳаллий тангалар учрамайди. Бу ҳол натурал хўжалик (маҳсулот айирбошлаш) устунлигидан далолат беради.

Тарихий манбалар Юнон-Бақтрия давлати кл?чманчи қабилалар томонидан тор-мор этилганлиги эслатилади. Страбон маълумотларига кўра, Бақтрияни ассийлар, пассианлар, тоҳарлар, сакаравр қабилалари босиб оладилар. Помпеи Трог хабар беришича, «Бақтрия ва Сўғдиёнани скиф қабилалари сарауклар ва ассианлар босиб оладилар». Тадқиқотчиларнинг фикрича ҳар иккала тарихчи битта қабила ҳақида маълумот берган.

Қадимги Хитой манбалари Бақтрияни юечжи қабилалари босиб олганлиги ҳақида маълумот беради. Мил.авв. II асрнинг иккинчи чорагида (тадқиқотчилар бу санани мил.авв. 172-161 йиллар оралигида деб белгилайдилар) юечжилар хуннлардан мағлубиятга учраганидан сўнг Ўрта Осиё нинг шимолий ҳудудларида кучиб юрадилар. Бу қабилалар Хитой манбаларида **«Да-юечжи»-«Буюк» ёки «Катта Юечжи»,** деб эслатилади. Чжан Кузянь маълумотларига кўра, юечжилар хунн қабилаларидан мағлубиятга учрагач Ўрта Осиёнинг жанубига томон ҳаракат қилиб, Дахя (Бақтрия)ни босиб оладилар ва Гуйшуй (Амударё) нинг шимолий томонида жойлашадилар. Тунрич Хан уйи тарихида ҳам юечжилар Гуйшуй дарёсининг шимолий томонида ўз пойтахтларига асос солганликлари таъкидланади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, юечжилар мил.авв. 140-130 йиллар оралигида Бақтрияга бостириб кирганлар. Орадан кўп утмай Бақтрияда Катта юечжи давлати ташкил топади. Кичик Хан уйи тарихи маълумотларига кўра, Катта юечжи ҳукмдорлари қўл остида бешта ҳокимлик (Хи-хэу) бор бўлиб, улар Хюми, Шаунми, Гуйшуан, Хисе ва Думилардан иборат эди. Хитой манбаларидан хулоса чиқарган кўпчилик тадқиқотчилар Бақтрия тарихидаги бутун юечжи даврини учта босқичга бўладилар.

1.Мил.авв. 139-125-йиллар-Катта юечжи Дахя вилоятини босиб олади, аммо уларнинг асосий мулклари Амударёдан шимол томонда эди.

2. Мил. авв. 25 йилга қадар-Катта юечжи давлатининг шаклланиши ва кейинги ривожланиши. Давлатнинг пойтахти Амударёдан шимол томонда бўлиб, жанубий чегараси Гибин атрофларида (Кашмир ёки Кандахор) эди. Юечжилар буйсундирган ҳудудлар Хисе, Шаунми, Гуйшуан, Хюми, Думи мулкларидан иборат бўлиб улар хи-хоу (ябғу) томонидан бошқарилган.

3. Мил. авв. 125 йилгача Катта юечжи давлатининг инқирози ва юқорида эслатилган мулкларнинг мустақил бўлиши. Кушон (Гуйшуан) ябғуси Киоцзюкю (Кужула Кадфиз) қолган туртта мулкни бирлаштириб **Кушон давлатига** асос солди.

Кушон давлатининг пайдо бўлиши ҳақида кўпроқ Хитой манбалари ва тангашунослик маълумотлари хабар беради. Умуман, Кушонлар салтанатининг пайдо бўлиши ва ривожланиши узоқ вақт тадқиқотчилар орасида бахсларга сабаб бўлган бўлсада, сўнгги 20-25 йил ичида бу масалага жуда кўплаб аниқликлар киритиш имконини берган тадқиқотлар олиб борилди. Айниқса, 1961 йил Лондонда ўтказилган халқаро симпозиум, 1968 йил Душанбеда ЮНЕСКОнинг конференцияси, 1970 йил Кобулдаги халқаро анжуман Кушон давлати масалаларига бағишланган бўлиб, ундан кейин ҳам бу масала буйича кўплаб халқаро анжуманлар бўлиб ўтди.

Мил. авв. I асрнинг охири мил. I асрнинг бошларига келиб, Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю барча мулкларни бирлаштириб, Кобулистон ва Кандархорни забт этади. Натижада бу даврга келиб Кушон давлати ўз аҳамиятига кўра антик давр Хитойдаги Хан давлати, Парфия подшолиги, Рим салтанати билан ракобатлаша оладиган кдкимги дунёнинг энг қудратли ва забардаст давлатларидан бири сифатида ташкил топди. Хитой манбаларидаги «Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю», илк Кушон даврига оид топилма тангаларда акс эттирилган «Кушон подшоси Кужула Кадфиз»га айнан мос тушади.

Тангашунослик маълумотларига кўра, Кадфиз И ўз подшолик сиёсатини давлат ерларини кенгайтириш билан бошлайди. Баъзи бир гуруҳ тангалар борки, уларнинг бир томонида энг сўнгги Юнон-Бақтрия подшоси Гермей тасвири туширилиб, унинг коми ёзилган, иккинчи томонида эса, Геракл сиймоси ва «Ўз ишончига қатьий кушонлар ёбкуси Кужула Кадфиз» деган сўзлар бор. Бундай тангалар зарб этилишини олимлар турлича талқин этадилар. Баъзи тадқиқот-чиларнинг фикрича, Кадфиз И дастлаб Юнон-Бақтрия подшоси Гермей ҳокимлигини тан олади ва улар биргаликда танга зарб этадилар. Бошқа гуруҳ олимлар фикрига кўра, Кадфиз И нинг Гермей тангаларига ўз исмини қуйиб зарб қилишга сабаб, Гермей тангалари Бақтрияда кенг тарқалган эди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кейинроқ Кадфиз I ўз номини «ёбку»дан «шохлар шохи» фахрий унвонигача кўтариб тангалар зарб этади. Яна бир гуруҳ Ўрта Осиёдан (кўпроқ Тожикистондан) топилган тангаларда «шохлар шохи, буюк халоскор» деган ёзув кўпроқ учрайди. кўпчилик олимларнинг фикрича, бу тангаларни Кадфиз И зарб этган.

Кужула Кадфиздан сўнг тахтга унинг ўғли Вима Кадфиз (Кадфиз ИИ) тахтга ўтиради. Кадфиз II давлатнинг иқтисодий аҳволини мустаҳкамлаш мақсадида пул ислоҳоти ўтказиб олтин тангалар зарб этади. Шунингдек Кадфиз II Ҳиндистоннинг бир қисмини Кушон давлатига қўшиб олади ва Рим салтанати билан алоқалар ўрнатади.

Кушон подшолари ичида энг машҳури Канишка ҳисобланади. Унинг ҳокимлик даврида Кушонлар салтанати гуллаб-яшнашининг юқори чўққисига кўтарилади. Канишка даврида Панжоб, Кашмир вилоятлари мамлакатга қўшиб олинади. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, давлатнинг пойтахти Далварзинтепадан (Сурхондарё), Пешовар (Афронис-тон) атрофларига кучирилади. Бу даврда (мил. II аср) мамлакатнинг ҳудуди Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон, Ўрта Осиёнинг жануби, Шарқий Туркис-тондан иборат эди. Сюань Кузяннинг ёзишича, «Канишка подшолик қилган даврда унинг шон-шуҳрати кшни мамлакатларга ёйилди. Мамлакатнинг ҳарбий қудрати кўпчилик томонидан тан олинди. Хитойнинг Ғарб томонидагилар ҳам Канишканинг ҳокимиятини тан олиб, унга ўз гаровга Куйган одамларини юборар эдилар».

Археологик тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, Кушонлар даври (хусусан, Канишка ҳукмронлиги даврида) ижтимоий-иқтисодий муносабатлар анчагина ривожланган давр эди. Бу даврга келиб Ўрта Осиёнинг деярли барча ҳудудларида қишлоқ хўжалиги яхши ўзлаштириб бўлинган эди. Текисликларда суғорма деҳқончилик билан бирга чорвачилик ҳам кенг ривожланади. Бу даврда шунингдек Хоразмда, Зарафшонда кўплаб суғориш иншоотлари курилади. Деххончилик қуролларида ҳам ўзгаришлар содир бўлади. Самарқанд яқинидаги Талибарзу ёдгорлигидан II-III асрларга оид ер ҳайдайдиган омочнинг темир учи топилган.

Кушон даврига оид кўплаб очилган кўҳна шаҳарлар бу пайтда шаҳарсозлик маданияти айниқса гуллаб-яшнаганлигидан далолат беради. Бу даврга оид дастлабки очилган кўҳна шаҳарлардан бири **Айртом** кўҳна шаҳри бўлиб, у Амударёнинг унг киргогида Термиздан 20 км шарқда жойлашган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда Айртом кўҳна шаҳри мил.авв. II асрдан мил. III асрга қадар уч тарихий босқичда ривожланади. Булар: сўнгги грек-бақтрия даври, юечжи-кушон даври ва кушонлар даврларидир. Айртомда олиб борилган узоқ йиллик *1932* йилда бошланган) тадқиқотлар натижасида Будда ибодатхоналари мажмуалари, кабристон, кўплаб хайкаллар ва бақтрия ёзуви топилган ва ўрганилган. Айртомдан ҳимоя деворлар қолдиқдари аниқланмаган.

Бу даврда Афросиёб кўҳна шаҳри тузилишида ҳам ўзгаришлар бўлиб ўтади. Хусусан, милоднинг дастлабки асрларида бу кўҳна шаҳар янгитдан девор билан ураб олинади. Афросиёбдан топилган жуда кўплаб топилмалар ҳам айнан мана шу даврга оиддир. Аммо, ижтимоий-сиёсий хдётдаги ўзгаришлар туфайли ВИ-В асрларида кўҳна шаҳар инқирозга учрайди.

Бу даврга оид йирик кўҳна шаҳарлардан бири **Далварзинтепадир.** Кўҳна шаҳар Сурхондарё вилоятининг Шурчи тумани ҳудудида жойлашган. Умумий майдони 36 гектардан зиёд бўлган бу кўҳна шаҳар узунлиги 2,5 км, калинлиги 10 метр бўлган ҳимоя девори ва чукур хандак билан ураб олинган. Деворларда ҳарбий мақсадларни кўзлаб махсус миноралар курилган. Шаҳарнинг марказий қисмида бой шаҳардикларнинг маҳаллалари, жанубий қисмида эса ҳунармандлар яшайдиган кулолчилик маҳалласи жойлашган. Бу ердан топилган кўп сонли топилмалар нафақат маҳаллий усталар томонидан тайёрланган балки, Яқин ва Ўрта Шарқдаги турли вилоятлардан келтирилган буюмлардир. Далварзинтепанинг шаҳар олди қисмида милоднинг I асрида бунёд этилган Будда ибодатхонаси қолдиқлари очилиб ундан диний карашлар билан боғлиқ бўлган КЎП сонли топилмалар топишган. Кўҳна шаҳарнинг марказидан милод. II-III асрларга оид яна бир йирик ибодатхона қолдиқлари очилган. Ушбу ибодатхонадан лой ва

гипсдан ишланган Будда, Бодхисатвларнинг йирик хайкаллари, ҳукмдор ва унга яқин кишиларнинг хайкалчалари топилган. Кўҳна шаҳардан 11 та хумдон очилган бўлиб, улар бу ҳудудда сопол ҳунармандчилигининг ривожланганидан далолат беради. Узоқ йиллик археологик тадқиқотлар Далварзинтепа ўрнига Кушон давлатининг йирик кўҳна шаҳри (дастлабки пойтахти) жойлашганлигидан далолат беради.

Термиз шаҳридан 26 км шимоли-ғарбда **Зартепа кўҳна** ахри жойлашган. Кўҳна шаҳар туртбурчак шаклда (400х400) бўлиб мустаҳкам ҳимоя деворлари билан ураб олинган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига Қараганда, кўҳна шаҳар мил. авв. 1Ы асрлардан милодий III-V асрларга қадар мавжуд бўлган. Бу ердан опилган турли топилмалар шаҳар ҳаётининг гуллаб-яшнаганидан далолат беради.

Амударёнинг унг киргоги Сурхондарё вилоятининг Шўроб ҚИШЛОҒИ ёнида **Кампиртепа кўҳна шаҳри** жойлашган ва бу ёдгорлик мил. авв. III-милодий III асрларга оиддир. Кўҳна шаҳарнинг умумий майдони 4 гектар бўлиб қалъа ва турар-жой иншоотларидан иборат. Ёдгорлик 5 метр калинликдаги мустаҳкам ҳимоя девори ва чукур хандак билан ураб олинган. Кўҳна шаҳарнинг шимоли-карбий қисмида 0,5 гектар майдондан унта кумиш маросимига оид иншоотлар (науслар) аниқланиб улардан турли-туман топилмалар топилган.

Амударёнинг унг киргогида Термиз шаҳридан 5 км шимоли-ғарбда **Эски Термиз ёдгорлиги** жойлашган. Умумий майдони 500 гектардан иборат бу кўҳна шаҳар мил.авв. IV-III асрларда пайдо бўлади. Мил.авв. III-II асрларда Эски Термиз ҳимоя деворлари билан уралиб марказида йирик қалъа бунёд этилади. Антик давр манбаларида «Тармит», «Тармита» номи билан тилга олинган бу кўҳна шаҳар Кушонлар даврига келиб Шимолий Бақтриянинг маъмурий ва мафкуравий марказита айланади Эски Термиз ҳудудларидан шу даврга оид Фаёзтепа, Қоратепа каби йирик Будда ибодатхоналари очиб ўрганилган.

Кушон даври йирик кўҳна шаҳарларидан яна бири **машҳур ёдгорлик Холчаён** ҳисобланади. Ушбу кўҳна шаҳар Сурхондарё вилоятининг Денов шаҳри шимоли-шарқида жойлашган бўлиб мил.авв. IV-III асрлардан мил. VII асрга қадар мавжуд бўлган. Ёдгорликнинг гуллаб-яшнаган даври Кушон даврига тўғри келади. Холчаёндан бу даврга оид йирик сарой иншоотлари, турар-жойлар очилган. Саройнинг айвони ва бош зали деворлари суратлар билан безакланган. Сатхидан эса «подшо Герай» авлодларига мансуб турли катталикдаги хайкаллар топилган.

Кушон подшолиги руҳонийлар қўлидаги давлат бўлиб, бу давлатда подшо ҳокимиятни бошқариш билан бирга бош кохин ҳам ҳисобланган. Подшолик сатрапияларга бўлинган бўлиб, уларнинг бошликлари маълум маънода ўзларини мустақил деб ҳисоблаганлар. Кушон подшолиги кулдорлик давлати ҳисоблансада, давлатда қишлоқ жамоаларининг аҳамияти ниҳоятда катта бўлган. Тадқиқотлар натижасида кушонлар даврида ҳунармандчиликнинг турли соҳалари, ички ва халқаро алоқалар, маданий ҳаёт гуркираб ривожланганлиги аниқланган. Пул муомаласида асосан олтин ва мис тангалардан фойдаланилган. Қишлоқ хўжалигида деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, қишлоқ хўжалик экинларининг жуда КЎП турлари етиштирилган.

Милодий III асрнинг биринчи ярмида, яъни Васудева ва Канишка III ҳукмронлиги даврларида Кушон подшолиги ҳокимиятида марказдан кочувчи кучлар мавқеи ортиб улар ўзларини тобора мустақил ҳисоблай бошлайдилар. Иккинчи томондан эса, улар ўртасида ўзаро курашлар авж ола бошлайди. Ундан ташқари Кушон давлатининг жануби-ғарбий ҳудудларида қудратли сосонийлар давлати пайдо бўлади. III асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Кушон давлатининг Кўпгина ерлари Эрон сосонийлари қўлига ўтади.

Буюк Ипак йўли. Маданий ҳаёт

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Яқин ва Ўрта Шарқдаги турли ўлкалар ва тарихий-маданий вилоятларни боглаб турувчи маълум маънодаги карвон йўллари тартиби ҳамда маданий, сиёсий, мафкуравий ва иқтисодий алоқалари илдизи неолит даври (мил.авв. VI-IV минг йилликлар) билан богланади. Чунки айнан мана шу даврда Ўрта Осиёда илк деҳқончилик маданияти пайдо бўлиб янги ерлар аҳоли томонидан жадаллик билан ўзлаштириб борилади. Бу жараён бронза даврига келиб янада кучаяди.

Бу даврга келиб Ўрта Осиёда КЎП сонли қабилалар ва этник гуруҳлар жойлашган бўлиб, Қоракум ва ҚИЗИЛКУМ чулларининг ички ҳудудлари ҳамда Помир ва Олойнинг юқори минтақаларидан ташқари барча ҳудудлар ўзлаштириб бўлинган эди. Бу ҳудудлардаги моддий маданият умумий ҳолатда икки гуруҳга-чорвачилик хўжалиги соҳиблари бўлган Андроново тарихий-маданий жамоалари (шимолий минтақа) ва деҳқончилик хўжалиги юритган Намозгох тарихий маданий жамоаларига (жанубий минтақа) бўлинади. Улар ва уларга қўшни бўлган ҳудудлар ўртасида турли алоқа-

лар мавжуд эди. Ушбу алоқалар чорвадор ва ўтроқ деҳқончилик аҳолиси ўртасида алмашинув-савдо муносабатларининг жадаллашувига имконият яратди. Маълум ҳудудларда тайёрланган маҳсулотлар ёки хом ашёнинг бошқа бир ҳудудлардан топилиши шу жараёндан далолат беради. Мисол учун, Андроново маданиятига хос идишлар Маркиёна, Бақтрия, Сўғдиёна ҳудудларидан топилган бўлса, Хоразмда тайёрланган сопол ва металл буюмлар шимолий ҳудудларда кўплаб учрайди. Замонбобо ва Гужайли ёдгорликларидан Бадахшон ложувардидан тайёрланган маҳсулотлар топилган.

Юқоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, қадимги савдо-транзит йўллари бронза давридаёқ пайдо бўлвди. Кўпчилик тадқиқотлар бу йўлни «Ложувард йўли» деб атайдилар. Бронза давридаги Ўрта Осиёнинг савдо йўлларидан бири Бақтрия ва Маркиёнани қадимги Хоразм, Сўғдиёна, Марказий Қозоғистон ва Урал билан боғлаган. Мил.авв. III минг йилликда Месопотамияда Бадахшон ложуварди машҳур бўлган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бронза давридаги яна бир йўл Бадахшрндан жануби-шарқда томон Афронистон орқали Ўрта Осиёнинг қадимги халқларини Месопотамиянинг шаҳарлари-Ур, Урук Киш, Лагаш ва бошқалар билан боғлаган. Бронза даврининг учинчи йўли Ўрта Осиёнинг жанубидаги Бақтрия ва Марғиёнани Ҳиндистондаги Хараппа ва Эрондаги Мохинжо Даро маданият марказлари билан боғлаган. Мил.авв. II минг йилликка келиб Фарғона ва Шош ҳудудлари ҳам Қадимги Шарқ билан апокалар Ўрнатади. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра бу даврда Месопотамия шаҳарларидан чиққан савдо йўллари Эрон ва Жанубий Туркменистан орқали Бақтрия ва Сўғдиёнадан утиб Фарғонага келган. Бу йўлнинг бир тармоғи Фарғонадан Ғарбга ҚОЗОҒИСТОН чуллари орқали Урал ва Волга буйига кетган. Яна бир тармоғи эса Фарғонадан шарққа Довон орқали Синкузян, Шимолий Хитойга кетган.

Бронза даври йўлларида катнаган от, эшак ва туя карвонлари орқали қимматбаҳо тошлар, фил суяги, металл ва ундан ишланган буюмлар, такинчоклар, баъзи ҳолларда майда чорва ва ғалла ташилган. Турли ҳудудлардан топилган археологик топилмалар шу жараёнлардан далолат беради.

Мил.авв. I минг йилликнинг биринчи ярмига келиб Греция ва Мисрдан Ўрта Осиё ва Ҳиндистонга қадар ўлкан ҳудудларда ташкил топган ахмонийлар давлати Кўпгина давлатлар, халқлар ва элатларнинг турли томонлама муносабатларида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу ўринда айниқса, бу даврда пайдо бўлган ва тарихий адабиётларда «Шох йўли» деб аталувчи йўлнинг аҳамиятини ҳам таъкидлаш жоиздир. Бу йўлнинг бир тармори мил. авв. VI-IV асрларда Кичик Осиё шаҳарларини ҳамда Ўрта Ер денгизи буйидаги Эфес, Сарди шаҳарларини Эроннинг марказларидан бири Суза билан боғлаган бўлса, яна бир тармоғи Эрондан Бақтрия орқали Сўғдиёна, Тошкент воҳаси ва Қозоғистон ҳудудларидан утиб Олтойгача борган.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, мил.авв. III асрнинг охири-II асрларда халқаро аҳамиятга ва аниқ йўналишга эга бўлган савдо-транзит йўли шакллана бошлайди. Бу йўл XIX асрнинг иккинчи ярмида (1877) немис олими Фердинанд Паул Вильгельм Рихтгофен томонидан дастлабки марта «Ипак йўли» деган ном олди ва кейинчалик бутун дунё тадқиқотчилари томонидан «Буюк Ипак йўли» деб эътироф этилди.

Буюк Ипак йўлининг қисқача тарихига назар ташлайдиган бўлсак Хан империясининг У-ди ҳукмронлиги даврида (мил.авв. 140-86 йй.) мамла-катнинг Ғарбий ҳудудларига бўлган қизиқиш кучаяди. Хитойликлар бу ҳудудларда уша даврда анча хавфли бўлган ҳарбий кучлар-хуннлар билан тўқнашадилар. Хуннларга қарши курашда иттифоқчилар топиш ва улар билан ҳарбий иттифоқ тузиш мақсадида император У-ди мил.авв. 138 йилда дип ломат, саёхатчи ва савдогар Чжан Кузянни Ўрта Осиёга жўнатади. Чжан Кузян бир неча йил хуннлар қўлида асирликда бўлади ва мил.авв. 128-126 йилларда Фарғона (Довон) га келади. Довон ҳукмдорлари билан ҳарбий иттифоқ тузишда муваффақиятсизликка учраган Чжан Кузян КЎП кийинчиликлардан сўнг юртига етиб келади. Чжан Кузян миссияси Хитой учун Ғарбий ўлкаларга чиқишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кейинчалик Хитой императори билан Довон ҳукмдорлари ўртасида конли урушлар бўлиб ўтди. Бу урушларга асосий сабаб хитойликларни хайратга солган Довон «самовий отлари» эди.

Мил.авв. 111-105 йилларда император У-ди Парфия (Хитой манбаларида Аньси деб эслатилади) подшоларига, Қанғ ҳукмдорларига, кейинроқ эса Бақтрия ерларига (Кушонлар) ўз элчиларини жўнатиб улар билан дипломатик-савдо алоқаларини ўрнатади. Шу тарика, мил.авв. II-I асрларда Шарқ билан Ғарбни богловчи Буюк Ипак йўлига асос солинади. Ўз даврида ниҳоятда кат-

та аҳамиятга эга бўлган бу йўлнинг дастлабки тармоғи Хитойдаги Сиань шаҳридан бошланиб, Шарқий Туркистон, Ўрта "Осиё, Эрон, Месопотамия орқали Ўрта Ер денгизигача чўзилган.

Хитойнинг Аноси шаҳрига келиб, Ипак йўли бир неча тармоқларга бўлиниб кетган. Хусусан бир тармоқ Аноси-Ҳами-Қошғар орқали Қўқонга, ундан эса Тошкентга ўтган. Бу ердан Жиззах ва Самарқанд орқали Бухорога келган йўл Урганч орқали Гурьевга, "у грдан Оксарой орқали Қора денгиз буйларига чиққан. Яна бир ТЯрмок эса Дунхуан орқали Хутанга, ундан Лохурга утиб кетган.

Ундан ташқари, Бухорога келган тармоқ иккига бўлинган. Бу тармоқнинг жанубий йўналиши Бухоро-Қарши-Гузор-Кеш-Термиз орқали Нишопурга ўтган ва Ҳирот орқали Ҳиндистонга утиб кетган. "Нишопурдаги тармоқлардан бири Техрон-Казвин-Ҳамадон-Бордод-Палмира йўналиши буйлаб Ўрта Ер денгизи буйидаги Тир шаҳригача чўзилган. Умуман олганда Ипак йўлининг жанубий тармоғи Ўзган орқали Ушга утиб, Кува-Маргилон-Қўқон орқали Хужанд, Самарқанд, Бухорога ўтган. Шимолий йўналиши эса Хазар ҳоқонлиги ва Булгор давлати орқали Киев Руси ва Европа мамлакатларига бориб, бу тармоқ VI асрдан бошлаб ривожлана бошлаган. Ипак йўлининг асосий карвон йўлларидан ташқари ички савдо йўллари ҳам мавжуд эди.

Мил.авв. I минг йилликнинг охири-милодий I минг йилликнинг бошларига келиб Тинч Океанидан Атлантика Океанига қадар чўзилган ўлкан географик ҳудуд маданияти юксак ривожланган цивилизацияларнинг ягона тизимига бирлашади. Бу ҳудудда жойлашган давлатлар-Хитойдаги Хан салтанати, Кушон подшолиги, ҚАНҒ давлати, Парфия давлати, Рим салтанатининг чегаралари бир-бирига туташ эди. Ушбу забардаст салтанатлар ва цивилизациялар марказлари инсоният тарихида биринчи бухлиб «Буюк Ипак йўли» деб номланувчи бир юхп билан бокландилар. Умумий узунлиги 12 минг км бухлиб, Хитойдан Ўрта Ер денгизининг шимолий Киррокарига қадар чўзилган бу йўл орқали Кўпгина халқлар ва элатлар турли томонлама муносабатлар Ўрнатдилар. Подшоларнинг ўзаро элчилар юборишлари, бир-бирларига ҳар хил совғалар инъом этишлари анъанага айланди. Шарқ билан Ғарб маданиятининг бир-бирига таъсири кучайди. Уша даврдаги Кўплаб маданий ўхшашликлар ҳам шу туфайли юзага келди.

Агар географик харитага эътибор берадиган бўлсак Ўрта Осиёни қадимги цивилизациялар ўзаро алоқалар тизимининг марказида жойлашганлигини кузатишимиз мумкин. Айнан мана шу географик жойлашув туфайли Ўрта Осиёда муҳим этник жараёнлар (хинд-европа, хинд-эроний, туркларнинг кучиши) бухпиб ўтишига, маданиятларнинг ўзаро таъсир доираси фаоллашувига кенг имкониятлар яратилди. Буюк Ипак йўли буйлаб кенг миқёсдаги савдо-сотиқ жараёнлари бўлиб ўтди, дипломатик шартномалар ҳамда ҳарбий иттифоқлар тузилди. Осиёнинг ичкарисига ва Узоқ Шарққа ҳарфий ёзув ва дунё динларининг (буддавийлик христианлик зардуштийлик моний, ислом) ёйилишида Ўрта Осиё халқлари ўлкан ҳисса қўшдилар. Буюк Ипак йўли фақат карвон йўли бўлибгина қолмасдан, Евроосиё халқлари цивилизацияси тарихида ўчмас из қолдирган, унинг ҳар томонлама тараққий этишида ўлкан омил бўлиб хизмат қилган жараёндир. 1987 йилда ЮНЕСКО БМТнинг бўлган жаҳон декадаси доирасида маданий ривожланиш буйича «Буюк Ипак йўли мулоқот йўли» дастурини қабул қилди. Ушбу дастурда Ўрта Осиё цивилизацияси тарихини ҳар томонлама ва чукур ўрганишга катта эътибор қаратилди. Ундан ташқари, бу дастурнинг асосий мақсади Шарқ ва Ғарб ўртасидаги маданий ва иқтисодий алоқаларни янада чукурлаштириб мустаҳкамлаш, бу улкан минтақаларда яшаётган кўп сонли халқларнинг Ўзаро муносабатларини янада яхшилашдан иборат эди. 2000 йилга қадар мўлжалланган ушбу дастур асосида Кўпгина экспедициялар («Марко Поло изидан», 1987, Истамбул-Пекин, «Денгиз» экспедицияси, 23. Х90 й.-23. 11.91; Хивада якунланган «Марказий Осиё республикалари буйлаб», 1991; «Кучманчи маданиятлар йўналиши буйлаб экспедиция», июн-август, 1992; «Европа Ипак йўли», 1995, И Стамбул-Леон) Кўплаб илмий-амалий халқаро анжуманлар (Самарқанд, 1990; Турку, Финландия, 1993; Кипр, 1994; Бухоро, 1996; Боку, 1998) ўтказилди.

Буюк Ипак йўлини ўрганиш ва қайта тиклашда Ўзбекистон раҳбарияти ҳам алоҳида эътибор қаратмоқда. Чунончи, республикамиз ҳудудларида бошидан ўтказади» деган ижтимоий шиорни илгари сурди.

Зўр бериб ташвиқот қилиниши натижасида монийлик дини ҳали Моний ҳаётлик вақтидаёқ нафақат Эрон, балки Месопотамия, Кичик Осиё, Рим, Шарққа ва Ўрта Осиё ҳудудларига ёйилди. Монийнинг ўзи шундай таъкидлар эди: «Менинг диним ҳар бир давлатга ва ҳар қандай тилда тушунарли бўлади ва узоқ Ўлкаларга ёйилади».

Моний таълимоти Эрондаги ҳукмрон доиралар ва зардуштийлик кохинлар орасида қаттиқ норозиликларга сабаб бўлганлиги туфайли подшо Варахрон I даврида (273-276 йй.) Моний зиндонбанд қилиб катл эттирилади. Унинг тарафдорлари қувғин остига олинганидан сўнг, катта қисми Ўрта Осиё ҳудудларига кучиб ўтади. Бу хакда араб тарихчиси Ан-Надим маълумотлар беради. Кейинроқ монийлик таълимоти Ўрта Осиёга анча кенг ёйилади. Унинг марказлари Марв, Самарқанд ва Чаканиён эди.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек антик давр ўлкамиз ҳудудларидан Кўплаб ибодатхоналар очиб ўрганилган. Асосан Кушон даврига оид бўлган бу ибодатхоналар режавий тузилиши жиҳатдан турлича бўлиб, улардаги топилмалар орасида турли катталикдаги хайкаллар Кўпчиликни ташкил этади. Ушбу хайкал ва хайкалчалар турли динларнинг турли-туман худолари, маъбудалари ва сигинишлари билан боғликдир. Бу давр Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаётдаги энг катта ютуқларидан бири мил.авв. VI-II асрларда Оромий ёзуви асосида Хоразм, Парфия, Сўғд кейинроқ эса Кушон (Бақтрия) ёзувининг ажралиб чиқишидир.

II. ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ

6-МАВЗУ. ЭФТАЛИТЛАР, ТУРКИЙ ҲОҚОНЛИК ВА АРАБЛАР ИСТИЛОСИ ДАВРИДА ЎРТА ОСИЁ

Милодий IV-VI асрлар Турон замини тарихи

Бу давр кучманчи қабилаларнинг кириб келиши, қабилалар иттифоқи (конФедерация) нинг юзага келиши-янги сиёсий кучларнинг пайдо бўлиши билан изохланади. Шундай кучлардан бири Кидорийлар хусусидаги асосий маълумотлар Хитойнинг Бэйши солномасида ҳамда ғарб тарихчиларидан бири Приск Панийский маълумотларида учрайди. Бу маълумотларга кўра Кидорийларнинг юечжилар ҳукмдори Кидоло ёки тадқиқотлар фикрича Кидор (баъзан «Кидара») ИВ асрда ҳукмронлик қилган.

Япониялик тадқиқотчи К. Еноки барахмий ёзувидаги бир қатор «Кидара Кушон ша» деб ёзилган тангаларни тадкик қилган. Бу тахминан 390-430 йилларга мансуб бўлиб, хинд тадқиқотчиси А. Биварникт хулосасига кўра бундай тангалар 2 ти ҳоким томонидан бир вақтнинг ўзида зарб этилган. Енокининг фикрича Кидорийлар Тоҳаристон ва Гандҳарни 412-437 йиллар оралигида ўз клларида бирлаштирганлар.

Кидорийлар масаласи нисбатан кам ўрганилган ва тадқиқотлар давом эттирилиши керак бўлган масаладир. Чунки юқоридаги маълумотларни (жумладан Бэйши) кейинчалик бошқа манбалар тилга олмайди. Ҳиндистонга (456 и.) кетиб Гупта давлатини босиб олганларидан кейинги Кидорийлар тўғрисидаги маълумотлар ҳам деярли йўқ. Фақатгина улар Ҳиндистонда 75 йил ҳукмронлик қилганлари, 477 йил Гандҳардан Хитойга элчилар юборганликлари маълум холос. Баъзи тадқиқотчилар уларни Шарқий Туркистондан кириб келган кушонлар колдиги деб ҳам тушунтириш беришади. Шунингдек Кидорийларнинг Ўрта Осиёнинг жанубида Хионийлар билан бирга иттифоқчилиги ҳамда уларнинг Эронга қарши биргаликдаги ҳаракатлари тўғрисида ҳам турли тахмин ва фикрлар мавжуд.

ИВ аср ўрталарида Турон ўлкасига шимолдан кучманчи Хион қабилаларининг хужуми бошланади. Тарихда улар Хионит ёки Хионийлар номи билан танилганлар. Хионийларнинг 353 йил Сўғд устига юриш қилганликлари маълум. Хионийлар ҳукмдори ўрта ёшлардаги тадбиркор ва ақлли давлат арбоби Грумбат исмли шахс бўлган. 359 йил Хионийлар ўз иттифоқчилик бурчларига кўра Шопур II билан Сурияниng Амида (Умда) шаҳри учун бўлган жангида Қатнашишади. Бу жангда Грумбатнинг ўғли ҳам ҳалок бўлади.

IV асрнинг 60-70-йилларида Эрон билан муносабатлар яна кескинлашиб, Эрон шохи Шопур II Хионийлар билан кураш олиб боради ва икки маротаба енгилади. Хионийлар Кидорийлар билан иттифоқчиликда бўлган бўлишлари ҳам эхтимолдан ҳоли эмас. Бу даврда Сирдарё буйидан Амударёгача чўзилган ҳудуд Хионийлар таъсири остида бўлган.

Умуман элганда, Хионийлар Кидорийлар билан кўпинча иттифоқда ҳаракат қилган бўлишлари керак Чунки тадқиқотларда уларнинг номи кўпинча биргаликда учрайди. Уларни баъзида эфталитларнинг бир қисми деб ҳам ҳисоблашади. Фикримизча, улардаги ўзаро фарқланиш этник эмас, фақат сулолавий бўлган. Чунки уларнинг ҳаммаси кон-кардош туркий халқлардан бўлишган.

Эфталитлар тарихи юзасидан маълумотлар Рим, Византия, Сурия ва арман тарихчилари асарларида ҳамда Хитой солномаларида, пахлавий матнларида, Фирдавсийнинг «Шохнома» асарида ҳам учрайди.

Ушбу манбаларнинг маълумот беришича, уша даврда Эфталитлар билан Эрон сосонийлари ўртасида бир неча марта тўқнашувлар бўлиб ўтади. Улар ўртасидаги биринчи тўқнашувлар В асрнинг 30-йилларидаёқ содир бўлган эди. Арман тарихчиси Вардапетнинг маълумотига кўра, В асрнинг 50-йилларига келиб эфталитлар конФедерацияси ниҳоятда кучайиб кетади. 456 йилдаёқ эфталитлар ўз элчиларини Хитойга жўнатадилар. Эфталитлар тобора жанубга қараб силжий бошлайдилар ва ўз навбатида уларнинг Эрон билан муносабатлари кескинлаша боради. Сосонийлар билан ҳал килувчи курашлар даври шох Пероз (Феруз) даврига (459-484 йй.) тўғри келади. Тахминан 457 йили Вахшунвор (Ахшунвор) Эфталон бошчилигидаги эфталитлар Чагониён (Сурхондарё вил. Термиз шаҳридан шимолдаги ерлар), Тоҳаристон. Бадахшонда ўз ҳокимиятларини ўрнатадилар.

459 йилда Эрон тахтига Пероз чиқади. Манбаларда Перознинг ҳокимиятга келиши эфталитлар билан боғлиқ равишда баён қилинади. Пероз эфталитларнинг кучайиб боришини вақтинчалик деб билиб, улар кучидан Эрон тахтига келиш учун фойдаланган бўлиши керак Аммо эфталитлар қудрати ошиб тез орада улар сосонийларга ҳам қарши туришларини англаган Пероз эфталитларга қарши жангга киради. Бу тўғрисидаги маълумотлар «Бахман-Яшта»да ҳам, араб тарихчиси Ат-Табарийнинг асарларида ҳам учрайди. Пероз (459-484) 3 маротаба эфталитларга қарши юриш килади.

Биринчи курашдаёқ Пероз мағлубиятга учрайди ва асирга тушади. Византия императори Зенон ўртага тушиб уни озод қилиб олади. Пероз чегарадаги Талкон (Таликон) шаҳрини эфталитларга топшириш ва Вараҳран В Баҳоомгур белгилаган Тошминордаги чегарадан утмаслик мажбуриятини олади. Бу мағлубиятдан хулоса чиқариб олмай, у яна иккинчи маротаба эфталитлар устига юриш бошлайди. Бу курашда ҳам мағлубиятга учрагач Пероз асирга олинади ва 30 хачир кумуш танга тўлаш мажбуриятини олади. Бироқ хазинадан 20 та хачирга етгулик маблағ топилади холос. Перознинг ёш ўғли Кубод эфталитлар қўлида гаровга қолдирилади, шундан кейингина Пероз туткунликдан халос этилади. У эфталитларга 2 йил мобайнида солиқ тўлаб туриш мажбуриятларини ҳам олади.

Приск Панийскийнинг маълумотича, учинчи урушга барона бўлиб Перознинг эфталитларни алдаши хизмат қилган. Пероз улпон тўлаб бўлгач, эфталитлар билан муносабатни яхшилашга ҳаракат килади. У эфталитларга сулҳ тузишни ва ўзининг тинч мақсадларини намоён этиш мақсадида «Хуннлар ҳукмдорига» ўз таклифининг кафолати сифатида синглисини унга турмушга беришини таклиф этади. Синглиси ўрнига эса ўз канизак аёлларидан бирини жўнатиб юборади. Иззат-нафси топталган эфталитлар ва сосонийлар ўртасида 484 йили сўнгги кураш бошланиб кетади. Бу кураш Марв яқинида сосонийларнинг тугал мағлубияти билан якунланади.

Сосонийлар қудратига эфталитлар томонидан шундай қилиб чек қўйилди. Эроннинг ўзида шу вақтга келиб ички сиёсий аҳвол кескинлашиб кетган эди. Оғир иқтисодий аҳвол, кулчиликнинг емирилиши, солиқларнинг ўсиши, қуйи табақаларнинг қашшоқланиши, урушдан кейинги хонавайронлик лар натижасида бу ҳудудларда норозилик ҳаракатлари бошланиб кетади. Халқ ғалаёнлари диний тус олиб кенг тарқалади.

Маздак ҳамадон (470-529) зардуштийликнинг асл ғояларини ҳаётга татбик қилмоқчи бўлиб, ўз ҳаракат мафкурасини яратди. Маздак таълимотича, кишилар бу дунёнинг неъматларидан баробар фойдаланишлари лозим. Унинг фикрича, ижтимоий ҳаётга жамоа ҳуқуқларини тиклаш, ер-сув, мол-мулкка баробар эгалик қилиш ҳамманинг ўзаро тенглигига эришиш лозим эди. Маздак таълимоти асосида уч «З»лик-«зан», «зар», «замин» тенглиги ғоясИ ётар эди. Маздак тарафдорларининг сони Эронда жуда кўпайиб кетади.

Маздакийлар ҳаракати ниҳоятда кучайиб кетгач Кубодшохнинг (488-531) ўзи улар билан ҳисоблашишга мажбур бўлди. Кубод Маздак тарафига утиб уни Эроннинг бош кохини этиб тайинлади. Маздак ҳокимиятни ўз қўлига киритиб олгач, унинг тарафдорлари охир-оқибатда Кубодни 496 йилда тахтдан ағдариб ташлаб зиндонга ташлайдилар. Унинг ўрнига укаси тахтга чиқади. Кубод зиндондан кочиб, эфталитлар даргоҳидан панох топади. У ёшлигиданок эфталитлар ҳузурида усган ва эфталитлар ҳукмдорининг синглисига уйланган эди. Кубод эфталитлардан етарлича ҳарбий ёрдам олиб 499 йили Эронга юриш килади. Чегарага етган пайтдаёқ укаси буни эшитиб тахтни ташлаб кочади. Кубодшох И яна тахтга ўтирганидан сўнг аввал махфий, кейинчалик ошкора маздакийликка қарши кураш олиб боради. 529 йилда Маздак катл эттирилиб, унинг тарафдорларига қарши аёвсиз кураш олиб борилади. Кубоднинг ўғли Хусрав И Анушервон (531-579) даврида кенг миқёсли ислоҳотлар ўтказилиши билан бирга маздакийлар ҳаракатига буткул чек қўйилади.

Эфталитлар эса ўз қўллари остида Тоҳаристон, Бадахшон, Сўғд, Шарқай Туркистон ва Ўрта Осиёнинг бошқа баъзи ерларини бирлаштирдилар. Хитой муаллифи тили билан айтганда «Конгюст (Хоразм, Сўғд, Шош), Хутан, Шалэ (Кдшкар), Анси (Парфия) ва уттизга якд1Н бошқа катта-кичик вилоятлар эфталитлар ху.ллдорига карам бўлди». V асрнинг иккинчи ярмида Гаиддар, кейинчалик Шимолий Ҳиндистоннинг баъзи ҳудудларини, Кобул ва Панжоб водийларини ҳам эфталитлар истило қилдилар. Шимолий Ҳиндистонда аввал Турамон, сўнгра унинг ўғли Мехиракула эфталитлар давлатини ташкил этдилар.

Кубодшох эфталитлар билан деярли тинч-тотув яшади. У 502-506 йилларда эфталитлар билан иттифоқчиликда Византияга қарши юришларида иштирок этди. Эфталитлар Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистон, Шарқий Эронни бирлаштирган ўлкан давлатга асос соладилар. Эфталитлар давлати давридаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар янги ер эгалиги муносабатларининг шаклланиши билан изохланиб, бу даврдаги ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёт ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Эфталитлар даврида ижгимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт

Илк ўрта асрлардаги Хитой манбаларида эфталитларнинг кучманчи қабилалар эканлиги, уларнинг юртида шаҳарлар йўқлиги, узлари утлокларда яшаганликлари таърифланади. Кейинги давр тарихчилари хусусан, ғарб манбаларида эса бошқача маълумотлар келтирилади. Византиялик муаррих Прокопий Кесарский (ВИ аср) шундай маълумот беради: «Эфталитлар (салтанати) бир ҳукмдор орқали идора этилиб, уз қонуний (адолатли) давлатчиликларига эгадирлар. Ўзаро ва қўшнилар билан (муносабатларда) адолат меъёрини сақлашда византияликлар ва форслардан ҳеч бир қолишмайдилар».

Демак, Эфталитлар даврида ҳам кушонлар давридаги каби салтанат якка ҳукмдор томонидан бошқарилган. Хитой манбаларига кўра тахт отадан болага колмай, шу сулоладан ким лойик, деб топилса уша тахтга ўтирган. Ана шу номзодни аниқлаб тақдим этадиган қандайдир бир кенгаш ҳам мавжуд бўлган. Бу кенгаш сулоланинг муътабар намояндалари ҳамда салтанат арконларидан иборат бўлган бўлиши ҳам эхтимолдан ҳоли эмас. Шуни ҳам ёддан чиқармаслик керакки, бундай ўлкан салтанатни бошқаришда юксак даражада фаолият кўрсатувчи марказий ҳокимиятга эришиш кийин эди. Шунинг учун Шимолий Ҳиндистон, Шарқий Туркистон ҳудудларида ва эхтимол бошқа баъзи вилоятларда ҳам бошқарув Эфталитлар номидан маҳаллий хонадон (сулола) томонидан олиб борилган. Фикримизча, минтақа давлатчилик тарихида истифода этиб келинган сатрапиялик бошқаруви, яъни марказий ҳокимият ноиблари орқали идора этиш усули ҳам бу вақтда уз аҳамиятини йўқотмаган бўлиши керак.

Ҳали кушонлар давридаёқ аҳоли орасида ер ва қўрғонларга эга бўлган аслзодалар ажралиб чиқа бошлаган. Деҳқонлар маҳаллий зодагонларга кўпроқ тобе бўла борган. Эфталитлар ўлкан ҳудудда бошқарувни қўлга киритгач, обод деҳқончилик воҳаларига, ривожланган шаҳарларга, савдо йўлларига эга бўладилар. Вақт ўтиши билан улар маҳаллий омилкор аҳоли билан аралашиб кета бошлайдилар.

Эфталитларнинг бир қисми кучманчи чорвадор бўлса, иккинчи каттароқ қисми шаҳар ва қишлоқларда яшайдиган ўтроқ аҳоли бўлган. Тоҳаристон ва Сўғдда деҳқончилик ва бордорчилик ривож топган. Кдшқадарё ва Зарафшон водийларида ралладан ташқари шоли ҳам етиштирил ган, Хитой манбаларида кайд этилишича, В-ВИ асрларда Шарқий Туркистон ва Упта Осиё ерларида кўплаб гуза экилар эди. Ўрта Осиё пахта толаси Хитойда ҳам машҳур бўлган. Тоғ ва ТОФ олди ерларидаги аҳоли йилкичилик билан шуғулланган. Фарғона водийсида зотдор аргумоклар кўпайтирилар эди. Янги ер эгалиги муносабатларининг таркиб топа бошлаши билан сугориладиган ер майдонларининг маълум бир қисми мулкдор зодагон табақа вакиллари-“деҳқонлар” қўлида туплана бошлаган эди. Бунинг натижасида қишлоқ жамоасининг эркин куычилари маълум даражада зодагон деҳқонлар асоратига тушиб, уларга Карам кадиварларга айланиб боради.

Обикор ерларнинг бир қисми ибодатхоналар мулки ҳисобланган. Бундай ерлар «вапнзе» деб юритилган эди. Яйловларнинг асосий қисми оксокол зодагонлар қўлида бўлган. Эфталитлар орасида ижтимоий табақаланиш ҳам кучли бўлган. Улар орасида ер эгалиги муносабатлари шаклланиши билан бир қаторда ибтидоий жамоа тузуми асоратлари ҳали сақланиб қолган эди. Хитой солномаларида кайд қилинишича, эфталитларда полиандрия (кўп эрлик) ҳам тарқалган эди. Бир неча ака-укада умумий битта хотин бўлиб, ўғлининг бошидаги калпогининг бурчаклари сонига кўра ака-укалар нечталигини билиш мумкин эди. Олий бака вакиллари ичида кўп хотинлилик одати ҳам кенг тарқалган. Энг бой зодагонлар доимий ҳамрох сифатида 20

ва ундан ортиқ дўстларга эга бўлишган. Зодагон вафот этганда, қоида буйича унинг дўстлари ҳам тириклигича кабрга қўйилган.

Жиноятчилик юзасидан жазо ниҳоятда қаттиқ бўлган. Угрилик қилган шахс ким бўлишидан катьи назар боши кесилган. Угирланган мол-мулк микдоридан катъи назар ун баробар қилиб ундириб олган. Эфталитлар кучли қўшинга эга бўлишган. Лашкарнинг асосий қисмини суворийлар ташкил этган. Суворийлар асосан гурзи ва қилич билан Қуролланганлар. Хитойликлар уларни мохир камонбоз деб ҳам таърифлашган. Бу даврда отлиқ қўшин асосий аҳамият касб этган.

V-VII асрларда деҳқончилик воҳаларида эфталитларнинг ўтроқлашуви кучаяди. Бунинг оқибатида эса обикор ерларга бўлган мухтожлик ортади. Кичик-кичик суғориш каналлари қазиб чиқарилиб минглаб гектар янги ер майдонлари узлаштирилади. Суғориш техникаси такомиллашади, шоҳариклар чукурлашиб, ер-сув ва сершоха суғориш тармоқларига айланади. Ҳозирги вақтда ҳам мавжуд бўлган Заҳарик Бузсув, Даргом каналлари В асрда барпо этилган энг йирик суғориш тармоқларидан бўлган.

Шунингдек тор олдиларига сув чиқариш учун сув чиқариш асбобларидан кенг фойдаланилган. Янги узлаштирилган ерларда зодагон деҳқонларнинг калин ва катта-катта хом гиштдан уриб чиқилган ҳамда мустаҳкам асос (фундамент) устига курилган қўрғонлари, истеҳкомлари юзага кела бошлаган. Истеҳкомларнинг турт бурчаги баланд миноралар билан мустаҳкамланиб, девору йўллари бир неча қатор камондан ук узгич нишон туйнуклари билан таъминланган. Калин мудофаали қўрғонлар илк ўрта асрнинг узига хос меъморчилик намуналаридан бўлиб, Нахшаб воҳасидаги Захоки-Морон қалъаси, Бухородаги Шаҳри Вайрон, Хоразмдаги Фир қалъаси шулар қаторидандир. Воҳаларни ташки душмандан ҳимоя қилиш мақсадида бир неча чакиримлаб узунликдан калин деворлар барпо этилган. Самарқанд воҳасидаги 12 та дарвозага эга бўлган «Девори киёмат», Бухоро воҳасидаги узунлиги 336 километрли «Кампирак», Тошкент воҳасидаги «Кампирдевор» истеҳком деворлари шулар жумласидандир.

Бу давр меъморчилигида касрлар қурилиши айниқса аҳамиятли бўлган. Касрлар одатда 2 каватли, шипи текис, гумбазсимон ва равоқеимон ёпилган бир неча хонадан иборат бўлган. В асрдан сарой, касрлар қурилишида пахса ва хом ГИШТ билан бир қаторда пишик гиштлар ҳам ишлатилина бошланган. Сарой ва ибодатхоналар деворлари одатда рангдор тасвирлар билан безатилган. Бундай тасвирий санъат намуналаридан бири Болаликтепа (Сурхондарё) касри деворларида кайд этилган. Бу нодир тасвирий санъат асарида башанг кийинган аёл ва эркакларнинг зиёфат тасвири берилган расмлар катта дид ва махорат билан ишланган. Шу давр моддий маданият ёдгорлиги сифатида Хоразмдаги Тупроққалъа харобасини ҳам кўрсатиш мумкин. Бу қалъа узининг истеҳком деворига эга бўлиб, қалъа ичидаги тўғри юналтирилган кучалар шаҳарни 10 та мавзега бўлиб турган. Шаҳарнинг шимолий-ғарбий қисмида кўтарма супа устига хом гиштдан сарой курилган. Унинг ёнида арк биноси бўлган. Шунингдек 100 га яқин турар жой, хўжалик бинолари, 8 та сарой зали харобалари, қадимги хоразмий ёзувидаги 80 тадан ортиқ ҳужжатлар топилган.

Эфталитлар меъморчилигининг ажойиб намуналаридан бири Бухоро яқинидаги Варахша саройидир. Бу кўрғон ўлкан квадрат шакддаги тепа устига курилган. Деворлари ганч қилиниб, деворий суратлар билан безатилган. Хоналар кенг-кенг бўлиб калин деворлар билан бир-биридан ажралиб турган.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, VII-VIII асрларда бу ерда бухорхудотларнинг қароргоҳи бўлган. Шунингдек Тошкент воҳасидаги Октепадан, Жўнарик яқинидан, Пойкандкан ва бошқа бир қатор жойлардан Эфталитлар даври ёдгорликлари топиб тадкик қилинган.

Эфталитлар даврида ҳунармандчилик ҳам ривож топган. Айниқса, кулолчилик шишасозлик чилан-гарчилик бузчилик заргарлик куролсозлик касб-Ҳунарлари равнақ топган. Шошда ясалган ук ва ей «камони чочий» номи билан машҳур бўлган. Катта-кичик шаҳарлар сони кўпайган. Биргина Зарафшон воҳасида Ривдод, Кушония, Хариман, Аркуд, Ромитон, Варахша, Пойканд каби савдо ҳунармандчилик шаҳарлари мавжуд эди. Айрим маълумотларга кўра Пойканд шаҳри эфталитларнинг пойтахти бўлган (хитойликлар уни Би деб, араблар кейинчалик «Мадинат-ут-тужжор» деб аташган). Пойканд шаҳри айниқса зирхли пулат қуроллар ишлаб чиқариш билан Ҳам машҳур бўлган. Шунингдек шу даврда рангли ойналар ишлаб чиқариш ҳам кенг тарқалган. Эфталитлар халқаро савдо соҳасида Эрон, Византия, Ҳиндистон, Хитой билан савдо-сотиқ муносабатларини олиб боришган.

Эфталитлар «Ипак йўли» савдо йўлини назоратда тутишга ҳаракат қилганлар. Ипак йўли савдосида ва умуман савдогарлар ичида сурдийлар етакчи ўринни эгаллашган эди. Бу пайтда Ўрта Осиёдан олтин, кумуш, Бадахшон лаълиси, рангли шиша ва шиша буюмлар, турли хил мевалар, ип-газлама, қоракул, зотдор тулпорлар олиб чиқилиб савдо қилинарди.

Аввал бошда Эфталитлар сосонийлардан бўлган Варахрон В ва Перознинг кумуш тангаларидан ўзаро савдо-сотиқда фойдаланар эдилар. Кейинчалик Эфталитлар Эрон шохи Варахран В Баҳоомгур тангаларига тақлид қилган ҳолда кумуш тангалар зарб Қилдилар. Бундан ташқари, Бухоро, Пойканд, Самарқанд, Хоразмдаги маҳаллий ҳокимлар томонидан чиқарилган чака тангалар ички савдода кенг муомалада бўлган.

V-VI асрларда диний эътиқод ва тасаввур билан узвий боғлиқ бўлган тасвирий санъат-коропластика-маъбудаларнинг сопол хайкалчаларини ясаш ва уларга топиниш кенг ёйилади. Сопол хайкалчалар жой турларига кўра турлича бўлиб, кийим-кечаклари, юз сиймолари, такинчоклари жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқланган.

Ўлкан ҳудуддаги Эфталитлар давлати жуда кўп халқларни ўзида бирлаштирганлиги сабабли ундаги диний эътиқодлар ҳам турлича бўлган. Сўғдда зардуштийлик кенг тарқалган бўлса, Тоҳаристон ва Шарқни Туркистонда буддизмга эътиқод килувчилар кўпчиликни ташкил этган. Шаҳарларда христиан ва яхудий жамоалари ҳам мавжуд эди. Монийлик ва Маздак таълимоти тарафдорлари ҳам пайдо бўлаётган эди. Зардуштлар Нохдд, Митра, Сиёвуш каби маҳаллий маъбудаларга ҳам сигинганлар. Навруз куни Бухоро оташпарастлари Сиёвуш кабри устида хуроз суйиб қурбонлик килар эдилар. Жанубда буддизмнинг таъсири кўпроқ бўлган эди.

Чорвадор аҳоли туркийча сузлашар, туркий тил тобора кўпроқ ёйила бошлаган эди. Ўтроқ аҳолининг катта қисми сурдий тилида сўзлашар эдилар. Сурдий тили ва ёзуви Еттисув, Фарғонадан утиб Шарқий Туркистонга қадар етиб борди. Унинг хусусий сўғд-«Самарқанд усули» кенг ёйилган эди. Бундан ташқари, хоразм, кхароштий, бухоро ёзувлари ҳам мавжуд бўлган. Эфталитлар ёзуви бақтрия ёзуви асосида пайдо бўлган. Сюань Кузаннинг ёзишича у 25 та ҳарфдан иборат бўлиб хат чапдан унгга қараб кундалангига ёзилган. Бундай ёзув намуналари Зангтепа, Қоратепа, Афросиёб харобаларидан, Кофирқалъадан топилган.

Туркий ҳоқонлик ҳукмронлиш даврида Ўрта Осиё

Турон давлатчилиги тарихида Туркий ҳоқонлик давлати даври катта ва муҳим ўринни эгаллайди. Туркий ҳоқонлик хусусидаги маълумотлар етарли бўлсада, лекин уларнинг кўпчилиги бир-бирига қарама-қарши ва аниқ маълумотлар бермайди. Биринчи навбатда VII-VIII асрларда тупланган манбалар анча кимматлидир. Булар эпиграфик ёдгорликлар-Урхун-Енисей руний ёзувлари, Хитойнинг «Тан хонадони тарихи» (VII-IX асрлар) тарихий манбаси, VI аср охирларида яшаган византиялик тарихчилар Менандр Протектор, Феофан Византийский, сурияик тарихчи Ионна Эфесскийларнинг тарихий асарларидир. Шунингдек бу тўғрисидаги маълумотлар араб тарихчилари ат-Табарий, Деноварий (IX-X аср) ўлкамиз фузалоларидан Абу Райхон Беруний, Наршахий (X аср) ва бошқалар асарларида ҳам учрайди.

«Алпомиш», «Гўрўғли», «Манас», «Дада Кркут» каби умумтуркий халқ достонлари, ўрта асрлардаги Махмуд Қошғарий, Ахмад Югнакий, Юсуф Хос Хожиб ва бошқалар асарларида туркии маданият, адабиёт, тарих тўғрисида турли кимматли маълумотлар келтирилади. Яқиндагина, 1999 йили Алпомишнинг 1000 йиллиги Республикамизда кенг нишонланиб, Термизда қаҳрамон Алпомишга махрбатли хайкал ҳам ўрнатилди.

Хитой манбалари, туркийларнинг эрамизнинг 92-й-лида Олтой этакларига келиб урнашганллги ва бу ердаги жужанлардан рухсат олиб, улар учун темир Казиб чиқаришни бошлаганликлари ҳақида маълумот беради. Бу уруғ Ашина уруғи номи билан аввал бошда аталиб келинган. Хитойлар Ашин қабиласини «Ту-кю», деб хитойча «Ашина», деб ҳам юритганлар. П. Пельо бу сузни «Туркют» (яъни туркийлар), деб изохлаган. «Турк» атамаси кучли, бақувват деган маънони англатган. Ашина хитойча «бўри», деган маънони англатган. Бури хитойликларда «шоно», «гино» деб ҳам юритилган. «А» қўшимчаси Хитойда ҳурмат белгиси, деб юритилган. Бошқа бир фикрга кўра эса турк сузи Олтой тоғларига нисбат қилиб олиниб «дубулра» деган маънони берган, деб ҳам айтилади. Аввал бир уруғга берилган «турк» атамаси кейинчалик уларга яқин турган барча қабила-уруғларга ҳам умумий ном сифатида ишлатилиб кетилади.

Ашина уруғидан бўлган Асан (Асян), Шад, Туу (460-545) лар туркии қабилалар иттифоқига асос соладилар. Туунинг ўғли Бумин (бу туркча номи, хитойча Тумин) узига теле қабиласини буйсундиради. Эндиликда анча мустаҳкамланган бу қабилалар иттифоқи узлари *крам* бўлиб турган жужанлардан халос бўлиш йўлини кидиришади. 545 йил Ғарбий Вэй императори

Вань-ди Ашин уруғи бошлири Бумингa дўстона муносабат ўрнатиш учун элчи юборади. Ғарбий Вэй давлатининг асосчилари асли туркии қабилалардан бўлиб (386-558) Хитойнинг шимолида уз давлатларини барпо қилиб, бутунлай хитойлашиб кетган эдилар. Туркийлар уларни Туба ёки Табрач давлати деб юритганлар. Манбаларда берилишича, Бумин Вэй давлати билан иттифоқдош бўлиб, улардан жужанларга қарши курашда ёрдам олиши мумкинлигига умид килади. Бумин жужан хони Айнагайга унинг қизига уйланмоқлиги тўғрисида совчи юборади. Бу таклиф Бумин томонидан атайлаб низо чиқиши учун қилинган бўлиб, Айнарай Бумингa: «ха, темир эритувчим, менга бундай таклифни киритишга қандай журъат этдинг?» деб жавоб беради. Бу ҳолат икки ўртада жанг бошланишига бир баҳона бўлди. Бумин шу жавобдан сўнг курашни бошлаб юборади ва 551 йили Марказий Осиёдаги энг кучли бўлган жужанлар хонини мағлуб этади. Уша йили Бумин янги давлат-Туркии ҳоқонликка (551-744) асос солади.

Бумин Или дарёси буйида ҳукмдор деб эълон қилиниб, «илихон» деган унвонни олади. Туркийлар ҳукмдори узини ҳоқон (туркча-каган), деб юрита бошлайди. Олтойдаги Утукан шаҳри янги Кук туркии ҳоқонликнинг пойтахти қилиб белгиланади. Бумин уз укаси Истемига (Истеми-туркча, Сэдими-хитойча, Синжибу-арабча, Стембихаган-юнонча) биринчи саркарда, давлатнинг биринчи амалдори унвонига тўғри келувчи «Ябру» (баҳодир) унвонини бериб, у билан биргаликда уз давлатини кенгайтириш пайига тушди. Истеми кўпроқ ғарбий йўналишга бошчилик қилиб тез орада Шарқий Туркистондаги нушиби, туркаш, дули қабилаларини узига буйсундиради. 552 йилнинг охирида Бумин ҳоқон вафот этди. Шундан сўнг тахтга Дянгу Қора Иссик хон ўтиради. У жужанларни қайта бош кўтарганлигига қарши курашиб, натижада уларнинг раҳбари Дин уз қўшини билан тор-мор келтирилади. Тез орада Қора Иссик хон ҳам вафот этади. Шундан сўнг унинг укаси Мукан хон «Кушу» унвони билан (554-576) тахтга ўтиради. Мукан хон ҳукмронлиги даври Туркий ҳоқонликни энг қудратли паллага олиб кирди. 554 йил Мукан Шарққа юриш қилиб Узоқ Шарқ ўлкаларни узига буйсундирди ва Тинч Оксан киркокларига чиқади. Шундан сўнг у Урхун, Тугла, Селенга дарёлари буйларидаги қабилаларни, Енисей дарёси буйларидаги киргизларни, Байкал атрофларидаги уйгурларни узига буйсундиради.

Мукан ҳоқон Эфталитлар давлатини тугатиш учун 554 йил Эрон шохи Хусрав И Анушервонга элчи жўнатади. Фирдавсийнинг ёзишича, Эфталитлар ҳукмдори Гатифар туркийлар ва Эрон ўртасидаги иттифоқчилик юзага келмаслиги учун элчиларни юдда ўлдиради. Фақатгина бир киши ҳоқон ҳузурига етиб боради холос. Эрон иттифоққа рози бўлади. Мукан ҳоқон иттифоқчилик ипларини мустаҳкамлаш мақсадида Истеми ябғунинг қизи Асна бекани Хусрав И Анушервонга турмушга беради. 555 йилдаёқ Истеми Орол денгизгача бўлган ерларни эгаллаган эди. Шуни таъкидлаш керакки, бу олдий истило бўлмай балки, янги туркий қабилаларнинг Шарқий Туркистон шимоли ва Ўрта Осиёнинг шарқидаги ўлкан ерларга келиб урнашиши эди. Култегин битигида кайд этилишича «улар (яъни, Истеми ва Муканхон) уз халқларини Темир Копкагача жойлаштирдилар» (Сўғд ва Бақтрия ўртасидаги чегарада жойлашган Темир дарвоза, ҳозирги Бойсун тумани ҳудудида).

558 йили туркийлар Урал ва Волга буйларини забт этиб Шимолий Кавказдаги кучманчи оварлар билан тўқнашади. Туркийлар Эфталитлар ва оварларга қарши курашишда Византия ва Эрон билан дўстона алоқани мус тахкамлашга ҳаракат кила бошлайдилар. Вазиятдан фойдаланган Эрон эфталитлардан Тоҳаристон, Чагониён, Кобул атрофидаги ерларни тортиб олди. Оварларга қарши ҳаракатда туркийлар, уларга ёрдам бериб турган Византияни бу йўлдан қайтармоқликка ҳаракат қилишади. Шу мақсадда Туркий ҳоқонлик 563 йил Византияга нушиби қабиласи раҳбари Эсхилни элчи қилиб жўнатади.

563 йилдан эфталитларга қарши икки томонлама, шимолдан туркийлар, жанубдан сосонийлар хужуми бошланади. Туркийлар Шош водийсига бостириб кирадилар ва тез орада улар томонидан Самарқанд, Кеш, Нахшаб эгалланади. Эфталитлар Хутталон, Термиз, Балх Амул, Замм шаҳарларидан ёрдам олиб Бухоро яқинида катта жангга тайёргарлик кўрадилар. Саккиз кунлик шиддатли жангда Эфталитлар туркийлардан енгиладилар. Табарийнинг ёзишича, Варс деб юритилган Эфталитлар шохини Истеми ўлдиради ва бутун бойликларини уз қўлига олади. Эфталитлар билан кураш тахминан 563-567 йиллар орал и гида кечади.

Иттифоқчиларнинг ҳар бири тезлик билан ҳаракат қилиб, иложи борича эфталитларнинг ерларини кўпроқ ўз қўлларига олишга ҳаракат киладилар. Амударёнинг жанубий сохилигача бўлган ерлар Эрон, унинг шимолий сохилларидан Каспийгача бўлган ерлар туркийлар қўлига ўтади. Бирмунча вақт эфталитларнинг қолган кутгани Зарафшон воҳасида яшаб

туркийларга солиқ тўлаб туради. Эрон туркийлар қўлига кўпгина муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳудудлар утиб қолганлигидан уз норозилигини билдиради.

Истеми ябру Эрон билан муносабатлар кескинлашиб кетса, унинг олдини олиш мақсадида Византия билан яқинлашиш сиёсатини қўлламокчи б^лади. 568 йил Маннах бошчилигидаги элчилар гуруҳи Византияга жўнаб кетди. Улар Кавказ орқали Константинополга етиб келдилар. Маниах катта тантана билан қабул қилиниб, император Юстин II га совға саломлар ва ҳоқоннинг номасини топширди. (Византияликлар бу номани скифлар ёрлиги деб аташган). Император туркийлар билан ҳарбий-сиёсий, савдо шартномасига келишиб олди. Юстин II жавоб тарзида Земарх бошчилигидаги элчиларини уларга қўшиб жўнатди. Земарх Олтинтоғ этагидаги ҳоқон ўрдасида қабул қилинади. Ўзаро сухбатдан сўнг Византия билан ипак савдоси, Эронга қарши курашиш хусусида келишиб олинди. Кейинчалик бошқа бир қатор элчилар гуруҳи ҳам алмашинди. Гарчи оварлар туфайли Византия билан муносабатлар бир оз ёмонлашсада, лекин Византия ва хазарлар туркийларга Эронга қарши ҳаракатларда кўмак бериб турадилар. Эронга ўзаро муносабатларни кескинлаштирмаслик борасида юборилган икки маротаба элчилар ташрифи уз натижасини бергани йўқ.

Тинч Оксани сохилидан то Копа денгиз сохилигача чўзилган бу ўлкан давлат Эронга қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборади. Истеми Хусрав И Анушервон қўшинларини тор-мор қилиб Эроннинг шимолига бостириб киради. Туркийлар эфталитлар ерларининг Эронга утиб қолган ерларини яна уз қўлига қайтариб оладилар. Эрон тинчлик сулҳига келишиб ҳар йили 40.000 Византия тилласи тўлаш мажбуриятини олади. Ундан сўнг Эрон билан Византия ўртасида ҳам уруш бошланиб кетиб, сосонийлар давлати жуда ночор аҳволга тушиб колади.

576 йили Мукан ҳоқон ва Истеми ябғуларни вафотидан сўнг Туркий ҳоқонликнинг таъсири анча заифлаша бошлайди. Эрон саркардаси Баҳоом Чубин туркийларнинг Чур Бака хокоҳ қўмондонлигидаги 300.000 кишилик қўшинини тор-мор келтиради. Чур Бака жангда ҳалок бўлди. Баҳоом Чубин Бухоро яқинидаги Пойканд шаҳрига бостириб кириб, ҳоқоннинг йгли Бармуда Тегинни асирга олади ва ҳоқон хазинасини Эрон шохига юборади.

Мукан ҳоқон вафотидан (576 и.) сўнг тахтга унинг укаси Арслон Туба ўтирди. Арслон Туба қўлида 8 та вилоят жам этилган бўлиб, уз вақтида улар ўзаро бир-бирлари билан чиқиша олмас эдилар. ВИ асрнинг иккинчи ярмига келиб туркий ҳоқонлари ва шахзодалари ўртасида тож-тахт учун гох ошкора гох зимдан кураш кетаётган, иқтисодий таназзул бошланаётган бир пайтда туркий шахзода Абруй бошчилигидаги халқ ҳаракати бўлиб ўтди. Абруй ҳаракати тўғрисида тўлиқ маълумотлар сақланиб колмаган. Хусусан Абдурахмон Муҳаммад Нишопурийнинг (XI аср) «Хазинат-ал-улум» асаридаги бу масалага бакишланган парча Наршахийнинг «Тарихи Бухоро» асарига киритилган. Унинг маълумотига кўра Абруйнинг қароргоҳи Пойкандда бўлиб, у бой зодагонлар ва савдогарлар устидан қаттиқ назорат ўрнатган. Бунга чидай олмаган зодагонлар Туркистон томонга йўл олишган. Абруй атрофида эса қашшоқ деҳқонлар гуруҳлари йиқилиша борган.

Зодагонлар Туркистон томонда уз раҳбарлари Ҳамук номига бағишлаб Ҳамукат шаҳрини курадилар ва туркий ҲОҚОН Қора Чуриндан ёрдам сурайдилар. Ҳоқон уз ўғли Шири-Кишварни исёнчилар устига юбориб, бу ҳаракатни шавкатсиз бостиради. Шири-Кишвар Абруйни тутиб уни қизил асалари тўла копга тикиб ўлдиришни буюради ва УЗИ Бухоро воҳасининг ноиби бўлиб, кочиб кетган зодагонларни орқага қайтариш чораларини курган.

Ўзаро муттасил урушлар, тахт талашишлар мамлакатни парчаланиб кетиш, маънавий-иқтисодий инқироз ҳолатига олиб келди. Қора Чурин кариб қолган вақтида тахминан 600-йилларга келиб узини «хокоҳ» деб эълон килади. Қора Чурин Бугу ҳоқон (Қаҳрамон ҳоқон) деган номни олган эи. Ҳоқонликдаги оғир вазиятдан фойдаланган Хитой императори ички низолар келтириб чиқаришга ҳаракат қилди. Туркий саркардаларидан бири Жангар хитойликларга сотилиб, уз кишилари билан ҳоқонга суикасд уюштирди. Лекин мақсадини амалга оширолмай 5 та кишиси билан зўрға Хитой императори ҳузурига кочиб ўтди. Император Ян Кузянь УНИ яхши кутиб олиб, ҳоқонликка даъвогар шахс, деб эълон қилди.

Ҳоқонлик ичида низо-фитналар Жангар кишилари томонидан авж олдирилиб, оғир оқибатда ҳоқонга қарши аҳоли исёнигача вазият етиб келди. Қора Чурин 603 йилда Тибетга чекинган вақтида Жангар кишилари томонидан ўлдирилди. Жангар ҳоқонликнинг Шарқий қисмини уз қўлига олиб, бутунлай Хитойнинг таъсир доирасидаги кишига айланди. Ҳоқонликнинг шарқий

қисми уз мустақиллигини шу тарифа йўқотди. 582-603 йиллардаги ўзаро урушлардан сўнг 603 йил хоқонлик тўла мустақил 2 қисмга: Шарқий ва Ғарбий қисмларга ажралди. Еттисув, Чу водийси, Волга, Кубаннинг қуйи қисми, Иртиш, Ишим дарёлари буйидаги ерлар, Ўрта Осиёнинг кичик ярим мустақил давлатлари Ғарбий хоқонлик таркибига кирарди.

Ғарбий хоқонликдаги ёзги қароргоҳ Исфижоб яқинидаги Мингбулокда, кишгиси Суёб шаҳрида эди. Суёбнинг Шарқий томонида дулу қабиласининг бешук будул иттифоқи, Ғарбида эса нушиби қабиласининг беш ук эл иттифоқининг ерлари жойлашган эди. Ғарбий хоқонлик ижтимоий-иқтисодий, маданий жшатдан Шарқий хоқонликдан мутлақо ажралиб турар эди. Шарқий хоқонликдаги аҳоли асосан кучманчи чорвадорлардан иборат бўлса, Ғарбий хоқонлик аҳолисининг катта қисми эса ўтроқ деҳқончилик ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан машғул эди. Ер эгалиги муносабатлари ривожланаётган Ғарбий хоқонликнинг ижтимоий таркиби ҳам, сиёсий бошқаруви ҳам анча-мунча мураккаб эди. Ярим асрлик ҳукмронлик жараёнида туркий аҳолининг бир қисми ўтроқлашади, қолганлари ерли чорвадорлар билан коришиб кетишади. Ўтроқ ҳаётнинг анъанавий маъмурий удумлари таъсирида бошқарув тартиблари аста-секин узгариб, туркийларнинг ижгимоий ва сиёсий мавқеи мустаҳкамланиб боради. Туркий аҳоли сиёсий ҳаётда фаол қатнашиб, Ўрта Осиё уша давр сиёсатининг ҳамма жабҳаларида тенг қатнаша бошлайдилар.

Ҳоқон Шегуй вафотидан кейин (618 й) ҳокимиятга келган хоқон Тун ябғу Тун ябғу (Тун шох) даврида Ғарбий хоқонлик яна кучаяди. Унинг чегаралари Олтойдан то Хинд дарёси буйигача чўзилиб кетди. Унинг қўлидаги ўлкан ҳокимият тартиблари ислох этилди. Маҳаллий сулолалар ҳокимлари билан бевосита богланиш, уларнинг устидан назоратни кучайтириш мақсадида маҳаллий ҳукмдорларга «ябғу» унвонлари берилади. Улар уз вақтида хоқоннинг ноибларига айланадилар. Туркийлар «Тудунлар» деб юритилган уз вакилларини ярим мустақил ҳокимликларга юбориб, сиёсий назорат ва бож солиғини изга тушириш ишларини амалга оширдилар. Шу билан бирга хоқон дипломатик тарзда ҳам иш тутар эди. Масалан, у Самарқанд ҳокими ва Қашғар ҳокимлари билан куда-андачилик ипини боглаб, улар билан муносабатни яхшилади.

Тун ябғу хоқон даврида Ўрта Осиёнинг баъзи буйсунмас ҳисобланган ўлкалари (хусусан, Тоҳаристон) ҳам эгалланиб, сосонийлар Ўрта Осиёнинг жануби ва ҳозирги Афғонистон ерларидан сиқиб чиқарилди. Хитой ва бошқа давлатлар билан алоқалар тикланди. Тун ябғу хоқон вафотидан (630 и.) сўнг дулу ва нушиби (дулу қабиласи иттифоқи Еттисувда, нушиби қабиласи иттифоқи Ғарбий Жунгорияда эди.) қабилалари ўртасида ҳокимият учун кураш бошланиб, кетди. Хоқонлик заифлашиб, бир неча қисмларга бўлиниб кетди. Вазиятдан фойдаланган Хитойнинг Тан империяси қўшинлари 657-659 йилларда Еттисувга бостириб кирдилар. Хитой босқинчиларига қарши озодлик курашлари бошланиб кетди. Фақатгина VIII асрнинг охирларига бориб хоқонлик уз мустақиллигини тиклаб, Хитой гумаштаси бўлган Хусрав Буришодни мамлакатдан кувиб чиқаради ва Тошкент воҳасидан Турфонгача дулу қабила иттифоқидаги туркашлар ҳукмронлиги ўрнатилади.

Бутун салтанат устидан олий хукмронликни хоқон олиб борган. Бу лавозим меросий бўлган. Хитой манбаларига кўра ота доимо уз ўғлига тахтни қолдиравермай, балки ундан каттароқ турган Қариндошларига қолдириши лозим бўлган. Бундан ташқари, шундай доллар ҳам бўлганки, тахт соҳибини «уруғ оксоколлари» тайинлаган. Хитой манбаларига кўра, туркийлар хонни тахтга ўтказишда махсус маросим ўтказганлар, яъни, амалдорлар бўлажак хонни кигизга ўтказиб, куёш юриши буйлаб 9 маротаба айлантирганлар, иштирокчилар уларни кутлаб турган. Кейин хонни отга ўтказиб, буйнига Ипак мато боғлаганлар. Кейин ундан сураганлар: «Сиз неча йил хон бўлмокчисиз? У неча йил хон бўлишини айтган, шу муддат тугагандан кейин тахтдан кетган. Ҳоқондан кейинги шахс Ябғу (баҳодир) давлатдаги биринчи амалдор (вазир) вазифасида бўлган. (Масалан, Истеми ябғу). Аммо ябру тахтга меросхўрлик қила олмас эди. Тахт меросхури Тегин (шахзода) деб юритилган. Тегин тахтга даъвогар шахс бўлган. Шод унвони туман ва вилоят ҳокимлигидаги шахзодаларга берилган. Шахзодалар билан кондош бўлмаса, ундай одамга шод унвони берилмаган. Хитой манбаларининг бирида шундай дейилади: «Олий мартабалар орасида энг улуғи Шеху (Жабру, Ябғу), кейин Дэлэ (Тегин), учинчиси эса Силифа, туртинчиси Тумаофа, (қолган) кичикроқ даражасидаги мансабларда 20 киши банд; уларнмнг ҳаммалари мансаблари меросийдир... курикчиларни эса Фули (яъни бури) деб атайдилар».

Тудун унвони ҳукмдорнинг жойлардаги ноиби (назоратчиси) га берилган. Улар маҳаллий ҳокимлар сиёсатини, бож-солиқ ишларини назорат қилганлар. Шод унвонидаги киши ҳукмдорнинг УНГ томонидан жой олган.

Чорвадор туркий аҳолида уруғ-жамоачилик анъаналари ниҳоятда кучли бўлиб, қабила ва уруғ жамоаларининг негизи катта оилалардан иборат эди. Бундай оилаларда уй куллари ҳам мавжуд бўлар эди. Кулларнинг кўпайиши билан табақаланиш муносабатлари таркиб топа бошлаган. Лекин кулчилик ижтимоий ҳаётга кенг кириб келмади. кўпинча жангларда аёллар кул қилиб олиб кетилар эди. Лекин кул аеллардан оғир ишларда фойдаланилмай, балки уй-рузгор ишларида ишлатилинар эди. Кул эркакми, аёлми бари бир, имкон топиши билан кучиб кетаверган. Кучган кул таъқиб қилинмаган. Улар учун ҳеч ким товон тўламаган.

Туркий кучманчиларнинг асосий қисми камбағал чорвадор ва овчилардан иборат эди. Бундай халқ оммасини будун ёки қора будун деб аташган. Мамлакат будунлар яшайдиган элларга бўлинган. Ҳоқонликнинг марказий бошқарув тизими асосан йирик сиёсий-давлат тадбирлари (салтанат осойишталигини сақлаш, давлат ҳудудини кенгайтириш, солиқ тизими, ички ва ташки савдо, дипломатик муносабатлар ва ҳоказо) билан машғул бўлиб жойлардаги маҳаллий ишларга маълум даражада эркинлик йўлга қўйилган. Шунинг учун ҳам Фарғона, Сўғд, Шош, Тохаристон, Хоразм ва бошқа жойларда бошқарув иши асосан маҳаллий сулолалар клида бўлган. Хитой манбаларига кўра Сўғдда келиб чиқиши асли юечжилардан бўлмиш Кан сулоласининг мавқеи кучли бўлиб, Сўғд ҳукмдори ихшвд унвонига, тобе ҳокимликлар ҳам уз унвонларига эга бўлганлар (масалан, Кеш ҳукмдори ихрид унвонига эга бўлган).

Қонунчилик ижтимоий ҳаётда у ёки бу масалалар-ни ҳал этиш учун «туркий тузуклари» ёки «Туролари» бўлган. Хитой тарихчиси шундай тузуклардан бири Сўғддаги ибодатхоналардан бирида сақланишини ёзади. Қонунларга кўра, энг оғир гунох қилган одам уруғ-аймоғи билан йўқ қилиб юборилган. Қолган жазолар ўлим ва турли микдордаги товон тўлаш усуллари бўлган. (Масалан, бировни ўлдирса, бузуқчилик килса, от ўғирласа, ўлим жазоси, бировнинг мол-мулкини ўғирласа ёки кишига лат етказса товон тўлаган ва ҳоказо).

Деҳқонлар мавжуд сув ресурслари ҳамда лалмикор ерлар имкониятларидан фойдаланиб, асосан дон экинлари ҳамда қовун, тарвуз, беда, узумчилик пахтачилик соҳаларидан юқори хосил етиштирганлар. Мевали дарахтлардан боғ-роғлар етиштиришга алоҳида аҳамият берилган, манба тили билан айтганда, «мевали дарахтлар савлат тғкиб турган». Чунончи, ажнабийларни Самарқандниng «тилла шафтолиси» лол қолдиргани маълум.

Шаҳар аҳолией асосан ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан машғул эди. Деҳқончилик ва кончиликдаги тараққиёт кулами ва сифати узидан кейинги уч тармоқ ҳунармандчилик қурилиш, савдо-сотиқ равнақи учун катта туртки бўлади. Шунинг учун бу вақтда металлсозлик заргарлик кулолчилик дурадгорлик қуролсозлик тукимачилик шишасозлик кунчилик кенг ривож топган. Ҳунармандчилик ривожига туркий аҳоли катта таъсир кўрсатдилар. Чунки уларда қадимдан кўпчилик касб-ҳунарлар жуда ривожланган эди. Туркийлар саррожлик металл қазиб олиш ва ундан қурол-ярор ясашда айниқса МОХИР эдилар. Туркийлар ясаган қурол-ярор, зебу-зийнат буюмлари хилма-хиллиги ва пишиклиги билан ажралиб турган. Кончилик фаолияти ҳам шу пайтда анча ривожланган. Олтин, темир, кумуш, кургошин, мис, маргимуш, тузнинг бир неча хили, қимматбаҳо тошлар, турли маъданлар Сўғд, Шош, Фарғона, Қашғар, Тоҳаристон каби вилоятларда қазиб олишганлиги манбаларда аниқ кўрсатилган.

Туркий ҳоқонлик ўлкан ҳудуд ичида зарур тинчликни таъминлаганлиги натижасида «Буюк Ипак йўли» самарали ишлашда давом этди. Ўлканинг асосий савдо ҳамкорлари Эрон, Хитой, Ҳиндистон ва Византия эди. Бу мамлакатларга тукимачилик ипакчилик маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар ва улардан ишланган буюмлар, такинчоклар, дориворлар, насддор аргумоқдар, бир неча хил туз, шароб, бордорчилик маҳсулотлари, қазилма бойлик ва ҳоказолар олиб борилган. Айниқса Сўғд савдогарларининг мавқеи кучли бўлган. Шу маънода хитойлик муаллифнинг қуйидаги гувоҳлиги эътиборга сазовордир: «(Сўғдиёналик) эркаклар йигирма ёшга тулишлари билан қўшни мамлакатга ошиқадилар ва (савдо-сотиқда) қаерда (кулайлик) ва манфаат бўлса (албатта) у ер га кадам ранжида этадилар». Ўрта Осиёнинг шу даврдаги Марв, Пойканд, Бухоро, Самарқанд, Шош, Исфижоб, Суёб каби шаҳарлари савдо-сотиқнинг марказлари эди.

Хитой билан савдо муносабатлари айниқса, ривожланиб, 627-647 йиллар мобайнида Хитойга 9 маротаба савдо элчилари юборилди. Ўрта Осиёда шу пайтда 15 тага яқин майда давлатлар бўлиб, Бухорода бухорхудотлар, Хоразмда хоразмшохлар, Шош ва Илокда будун ва деҳқонлар, Фарғонада ихшидлар ҳукмронлик қилишган. Уларнинг ҳаммаси Туркий ҳоқонликка карам бўлсада, амалда ярим мустақил эдилар.

Туркийларнинг дини ҳақида «Вэй-шу» ва «Суй-шу» Хитой йилномаларида кайд этилган. Унда туркийлар дини, одатлари ҳақида шундай маълумотлар бор: 1) ҳоқон қароргоҳига Шарқ томони-

дан киритилган, бу билан кун чиқиш тарафга ҳурмат маъноси ифодаланган, айни пайтда куёшга СИРИНИШНИ ҳам билдирган. 2) ҳар йили ҲОҚОН уз амалдорлари билан махсус торга бориб, ота-боболари руҳига қурбонлик келтирган. 3) ҳар 5-маротаба ой чиқишида ва уша ойнинг Ўртасида ҲОҚОН яқинларини йигиб, дарё буйига борган, осмон руҳи (тангри)га қурбонлик келтирганлар. Қабилалар ўртасида ҳам турли худоларга эътиқод қилиш бўлган. Тангри (осмон руҳи) барча қабилалар учун ягона асосий худо бўлган. Унга доимий қурбонликлар келтирганлар. Улар руҳ абадийлиги, нариги дунё борлигига ишонганлар. Бирор киши казо килса унинг ёнига бошқа кишилар, буюмларни ҳам қўшиб кумганлар. Масалан, 576 йил Истеми-ябру вафот этганида у билан бирга 4 та ҳарбий асир ўлдирилиб кўмилган. Муканхон вафот этганида унга охиратда хизмат қилиш учун 20.000 киши ўлдирилиб, бирга кумилган. Киёмат кунини туркийлар «Қолдирилган кун» деб атаганлар. Туркийлар кабр тошлари, яъни битигтошлар ёнига одамларнинг тош хайкалчаларини қуйишган. Улар «балбаллар» дейилган. Бу балбаллар улган одамнинг руҳига бағишланган ёдгорликдир. Шаманизм уша даврда туркийларнинг асосий дини бўлиб, кейинчалик улар ичида буддизм, христианлик ва бошқа динлар ҳам тарқалган. Тош битигларда улган одамга маддиядан ташқари, кўплаб тарихий ҳодиса ва воқеалар ҳам битилган. Бундай битиглар ичида энг маълумлари Кул тигин битигтоши, Билга ҲОҚОН битигтоши, Тунюкук битигтоши ва бошқалар машҳурдир. Булар биргаликда Урхун-Енисей ёзувлари деб аталади. Шунингдек қоғозга ёзилиб, Хитойдан топилган 104 сатрлик «Таъбирнома» асарида ҳам туркийлар ҳаётининг саҳифалари ёритилган.

Ислом дини. Ўрта Осиё араб босқинининг дастлабки даври. Қутайба юришлари

Жаҳон тарихида ўлкан из қолдирган давлатлардан бири-бу Араб ҳалифалигидир. Араб ҳалифалиги даври Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Яқин ва Ўрта Шарқ Шимолий Ҳиндистон, Пиренея ярим ороли ва Шимолий Африка халқларининг ижтимоий, иқтисодий, маданий тараққиётида узига хос юксалиш даврини белгилаб берди. Араб истилочилари хусусида шубҳасиз энг асосий маълумотларни араб мусулмон муаллифлари бериб ўтганлар. Шу хусусда, жумладан, ал-Балазурийнинг «Футух ал булдон» (Мамла-катларнинг фатх этилиши), ат-Табарийнинг «Тарихи расули ва мулук» (Пайғамбарлар ва подшолар тарихи) асарлари алохдка аҳамият касб этади.

Ислом динининг ватани Арабистон ярим оролидир. Араблар семит қабилалари гуруҳига мансуб бўлиб, асосан кўчманчи, чорвачилик билан ҳаёт кечирган. Кўчманчилар бадавийлар деб юритилган. Воҳалардаги аҳоли деҳқончилик билан шуғулланган. Денгиз буйлари, воҳаларда шаҳарлар қад ростлаган бўлиб, уларда асосан савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик билан кун кўрадиган аҳоли яшар эди.

VI асрнинг иккинчи ярми VII асрнинг биринчи ярмидаги араб ижтимоий ҳаёти жуда мураккаб ва ранг-баранг эди. Унда уруғ-аймоқилик муносабатлари эндигина куртак очиб келаётган феодал муносабатлар билан чатишиб кетган эди. Асосий савдо йўлларининг бу ҳудуддан ўтишидан араб зодагон-савдо аҳли жуда манфаатдор эди. Лекин мамлакатда бу пайтда сиёсий парокандалик ҳукм сурар эди. Ўзаро қабилавий урушлар натижасида деҳқончилик ва савдо-сотиқ ишларига катта зарар етказилар, хонавайронлик авж олган эди. Бу ҳолат араб аслзода гуруҳлари, зодагонлари манфаатига зид бўлиб, мамлакат иқтисодий йўналишида юқоридаги салбий ҳолатлар катта зарар етказар эди. Юқоридаги вазият ҳам турли табақа, тоифа кишиларининг ўзаро ҳамжиҳатликка ягона, кучли давлат атрофига бирлашишга чакирар эди. АҲОЛИ ичида кўп худолик-бутпарастлик урф эди (хусусан Каъбада 360 та бут бўлиб, уларнинг энг йириклари Хубал ва Луг бўлган).

Шундай вазиятда Ислом тўғри ва ҳақ йўлни кўрсатувчи дин сифатида юзага келди. Ислом-бу Аллоҳ ягона деб эътироф этиб, унга буйсунмоклик ва бугун калби билан унга ихлос қилмоқлик ва Аллоҳ буюрган диний эътиқодга имон келтирмоклик демакдир. Ислом «итоат», «буйсуниш» маъноларини билдиради. Бу диннинг асосчиси Муҳаммад пайғамбар (570-632) маккалик Абдуллохнинг ўғли бўлган. Унинг бобоси Абумуталлиб қурайш қабиласининг бошлиғи бўлган.

Муҳаммад пайғамбарнинг таълимотига эргашганларни «муслим», яъни «итоаткорлар», деб юритганлар. Ўз пайғамбарлик фаолиятини Муҳаммад Маккада бошлаган. Макка Арабистон ярим оролининг ғарбий қисмидаги Хижоз вилоятида жойлашган шаҳар бўлиб, бу ерда Каъба жойлашган эди. Диний таълимотга кўра Каъбани Одам Ато барпо қилган бўлиб, уни Иброхим пайғамбар уз ўғли Исмоил билан бирга қайта курган ва биринчи хаж саграрини уюштирган. Каъбанинг ичида муқаддас тош «хажар-ул-асвод» ўрнатилган. Ҳар йили бу муқаддас жойга миллионлаб мусулмонлар зиёратга келадилар.

Муҳаммад пайғамбар муслим (мусулмон) ларнинг ягона Аллоҳ олдида тенг эканликларини, Яратганнинг ўзи ризқ-рўз улашишини, жамиятдаги адолатсизликка қарши жазо мукаррар ва ҳар бир киши бу дунёдаги ишларига кўра тақдирланиши, инсон яратган, ёлғиз Аллоҳгагина эътиқод қилишини тарғиб килади. Бу таълимот аҳолининг барча қатламлари манфаатларига мос бўлиб, тез орада биринчи навбатда шаҳар ахли ичида тарқала бошлайди. Лекин янги дин тарафдорларининг аҳволи уларнинг эътиқодларига кўра оғирлашиб боргандан сўнг бир қисм мусулмон аҳоли Хабашистонга, баъзилари шимолга қараб кетишга мажбур бўлдилар. Муҳаммад ҳам узига қарши турган Курайш қабиласи аъзоларининг таъқиби кучайиб кетган 622 йил 16 июлда (баъзи адабиётларда 15 июл дейилади) узининг энг яқин дўсти ва сафдоши Абу Бакр билан Маккадан Мадинага кучишга мажбур бўлади. Бу араб тилида «хижрат» деб аталиб, шу кундан бошлаб мусулмон оламида қабул қилинган хижрий йил бошланади. (хижрий йил ҳисоби 2 хил бўлади: хижрий-Камарий, яъни ой ҳисоби буйича ва хижрий-шамсий, куёш ҳисоби буйича).

Мадинада Муҳаммад ўз таълимотини давом эттиради. Мадинада шуҳрат козонган маккаликлар бутпарастлик ғояларига қарши ҳам ҳарбий, ҳам сиёсий зарба бера бошлайдилар. Муҳаммад (с. а. в.) пайғамбар вафот этгач (632 й), кетма-кет «Хулофоий рашолдин» (хак йўлдан борган сахих ҳалифалар) номларини олган Абу Бакр, Умар, Усмон ва Алилар (661 йилгача) пайғамбар сиёсатини давом эттириб, Арабистон ярим оролида марказлашган-Араб ҳалифалиги давлатига асос соладилар. Ўзаро қабилалар бирлашуви, дини исломнинг ёйилишида илоҳий муқаддас китоб Қуръоннинг ўрни ниҳоятда катта бўлди.

ВИИ асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳалифалик кенгая бориб уз чегараларини ғарб ва шарқ томон кенгайтиришга ҳаракат қилди. Яқин ва Ўрта Шарқнинг бой вилоятлари қўлга олиниб, ниҳоятда уюшган ва жанговар араб қўшини шиддат билан ҳаракатларини бошлаб юборган эди. Бир вақтнинг узида араблар уз юришларини Византия ва Эронга қарши олиб бордилар. Эрон шохи Ёздигард III (632-651), сосонийларнинг сўнгги вакили араб-ларга қарши туришга ҳаракат қилди. Лекин Кадисия (636 й) ва Нахаванд (642 й) даги жангларда араблар қўшини форсларга какшаткич зарба бериб сосонийлар сулоласига барҳам бердилар. Византияга қарши қилинган ҳарбий ҳаракатлар натижасида Фаластин, Миср, Сурия, Ироқ эгалланди. Ҳалифа Умар ибн ал-Хаттоб (634-644) даврида илк бора араб истилочилари Хуросон чегараларида пайдо бўлган эди. 643-644 йилларда араб саркардаси Абдуллох ибн Варка Кирмонни эгаллаб Хуросоннинг жанубдаги дарвоза-лари ҳисобланган Табас ва Курейнга юриш килади. Бу ернинг аҳолиси уз зиммасига йилига 60000 дирҳам солиқ тўлаш мажбуриятини оладилар.

Арабларнинг кейинги ҳарбий ҳаракатлари 650-651 йилларга тўғри келади. Шу йилларда Басра ноиби ибн Курайза Хуросон билан чегарадош ерларга юриш килади. 651 йилда Марв шаҳри эгалланди. Марв марзабони (ҳокими) Абраз (Бараз) саркарда ибн Амирга 2 млн. 200 минг кумуш дирҳам эвазига тинчлик билан шаҳарни топширади

Араблар Амударёдан (Жайхун) шимолда жойлашган ерларга «Мовароуннаҳр», яъни, «дарёнинг нарёгидаги ерлар» деб ком беришади. Ҳозирги Афғонистоннинг шимоли, Эроннинг шимоли-шарқий қисми ҳамда Жанубий Туркманиетондан то Амударёгача бўлган ҳудудлар эса Хуросон деб юритилган. Аввал бошда Хуросоннинг марказий шаҳри Марв, кейинчалик Ҳирот шаҳри бўлган.

Арабларнинг Мовароуннаҳрга қарши ҳарбий юришлари уз мақсад ва режалари билан 2 даврга бўлинади. Биринчи даврда ҳалифалик истило этишни эмас, балки ҳарбий жиҳатдан тайёргарлик қуриш, маҳаллий ҳукм-дорлар куч-қудратини синаб кўриш, мавжуд географик ҳарбий, иқтисодий, сиёсий жойлашувини ўрганиш, кичик юришлар орқали катта улжалар орттириш режасини амалга оширади.

651 йили ноиб Абдуллох ибн Амир ҳукмронлиги даврида араблар Хуросондаги Нишопур, Обинахр, Тус, Жом, Обивард ва бошқа катта-кичик қўрғон шаҳарларни эгалладилар. Фақатгина 651 йилнинг узида Хуросон ноиби ибн Амир янги эгапланган ерлардан ҳалифа хазинасига 6 млн. 200 минг дирҳам туплаган солиқни юборади. Балх яқинидаги ҳал килувчи жангда (652 й) араблар Балх шаҳрини эгаллашади. Уша йили Амударёдан утиб Мовароуннаҳрга хужум қилиш режаси араблар учун муваффақиятсиз тугайди. Лекин шу билан бирга, ҳар ҳолда Хуросон ноиби Абдуллох ибн Амир 652 йил бошида Чарониённи эгаллашга муваффақ бўлади. Бу эса илк бор Мовароуннаҳр ерларини эгаллаш эди. 654 йили Сўғддаги Маймурр қалъасига арабларнинг биринчи хужуми бўлади.

657 йили Чагониёнга араблар қайта юриш қилиб эфталитларга қарши қатъий зарба бердилар. Араблар кенг миқёсдаги хужумларга тайёргарлик кўра бошлаган эдилар. Ҳалифалик ичидаги ўзаро

ҳокимият учун ички низоларнинг кучайиши натижасида арабларнинг Мовароуннаҳр ерларига хужумлари бир оз тўхтаб қолади. Хатто 658-659 йилларда ноиб Хулайд Нишопур ва Марв аҳолисидан арзимас солиқлар олиш хусусида шартнома имзолаб, босиб олинган Хуросон ерларидаги назоратни анча сусайтиради. 661 йили ҳокимият бошига янги Уммавийлар (661-750) сулоласининг келиши ҳарбий ҳаракатларнинг фаоллашувига сабаб бўлади. 665 йили ҳалифа Муовия (661-680) Зиёд ибн Абу Суфённи Басра, Сейистол ва Хуросон ноиби этиб тайинлайди. Ҳалифа унга жадал ҳарбий ҳаракатлар Қилиш топширирини берган эди.

Наршахийнинг ёзишича, 673 йилнинг кузида ҳалифа Муовиянинг фармони билан Хуросон ноиби Убайдуллох ибн Зиёд Амударёдан кечиб утиб Бухоро вилоятига босиб киради, Пойканд ва Ромитонни эгаллаб, Бухоро шаҳрини қамал килади. Ёрдамга келган туркийлар бухороликлар билан бир қатор туриб арабларга қарши жангда қатнашадилар. Бу жангда араблар ғолиб келадилар. Уша йили арабларнинг ар-Рабий бошчилигидаги ҳарбий отряди Амул, Земм ва Хужанд атрофларигача бўлган ерларга хужум қилиб, катта улжа билан орқага кайтишган эди. 676 йили Хуросоннинг янги ноиби Сайд ибн Усмоннинг Бухоро ва Самарқандга юришида Муҳаммад пайғамбарнинг жияни Кусам ибн Аббос ибн Абдул-Муталлиб иштирок этади. Самарқанд ёнидаги жанглардан бирида ҳалок бўлиб, сўнг кейинчалик Шохи Зинда (тирик шох) номини олган кабристонга қўйилади.

Сайд ибн Усмонга қарши Бухоро маликаси Хутакхотун Сўғд, Кеш, Насафдан ёрдамга келган 120000 кишилик ҳарбий қўшин билан пешвоз чиқди. Лекин сўғдликлар жанг майдонини ташлаб чиқиб кетганларидан сўнг малика каттагина бож (300000 дирҳам) тўлайди.

Сайд ибн Усмон Бухородан Самарқандга йўл олади. Самарқанд 1 ой давомида қамал кмлинади. Сўғдликлар жасорат билан қаршилик кўрсатадилар. Сайд ибн Усмон сўғдликлар билан сулҳ тузишга мажбур бўлади. У Самарқандкан 30000 кишини асирга олиб, орқага қайтади ва йўл-йўлакай Термиз шаҳрини ҳам истило этади.

Ҳалифа Язиднинг вафотидан (683 й) сўнг тожу-тахт учун кураш бошланиб кетади. Бундай вазиятда араблар яна Мовароуннаҳрга хужум қилишдан деярли тўхтаб, уз ички низолари билан банд бўлиб крладилар.

Ҳалифа Абдулмалик ибн Марвон (685-705) даврида ички низоларга чек қўйилгандан сўнггина араб сиёсий арбоблари ва зодагонлари Мовароуннаҳрга ҳақиқий юриш қилиш вақти келди деб топдилар. Янги тайин этилган Хуросон ноиби Қутайба ибн Муслимга Ироқ ноиби ал-Хажжож Мовароуннаҳрни буткул эгаллашни ва катъият билан ҳаракат қилишни топширади. Араб босқинчилигининг иккинчи даври, яъни, Мовароуннаҳр ерларини ҳалифаликка бутунлай қўшиб олиш бошланади.

Ўрта Осиёдаги сиёсий парокандалик ва кичик давлатларнинг бир-бирлари билан тез-тез низоларга бориб туриши Қутайбага қўл келди. Уз ҳарбий юришларини Қутайба 705 йил Балх вилоятини босиб олиш билан бошлади. Балхдан ташқари Қутайбага Чағониён, Шуман ва Ўрта Осиёнинг жанубидаги кичик вилоятлар буйсунади. Чағониён ҳокими Тиш араблар томонига ўтиб кетади.

706 йил Қутайба катта қўшин билан Мовароуннаҳрга кириб келди. Табарийнинг маълумотларига кўра Қутайба энг обод ва бой шаҳарлардан бири Пойканд томом ҳаракат қилди. Унинг қўшини таркибида араблар хизматига ўтган Балх ва Чароииён ҳокимларининг ҳам қўшинлари бор эди. Пойканднинг кўпчилик аҳолиси савдогарлар эди. Шаҳарда қолдирил ган ҳарбий қўшинга турк саркардаси бош эди. Сўғд ва бошқа вилоятлардан келган кучлар билан пойкандликлар арабларга қаттиқ туриб Қаршилик кўрсатдилар. Араблар сўғдлар томонидан ураб олиниб Қутайбанинг барча йўллари кесиб қўйди.

Лекин ички иттифоқнинг йўқлиги, ўзаро низолар натижасида Пойканд ҳимоячиларининг кучи заифлаша борди. Қутайба қалъага биринчи сафда борган ва шахдд бўлган кишиларнинг оилаларига катта мукофот ваъда қилди. Кетма-кет 15 кун давом этган жанглардан сўнг араблар қалъа деворини тешишга муваффақ бўлдилар. Шаҳардаги оғир жанглардан сўнг Пойканд араблар қўлига ўтди.

Пойканд фожиасидан сўнг Қутайба бошлик кучли рақибга зарба бериб уни мағлуб этиш мақсадида Сўғд подшоси Тархун, Бухоро ҳукмдори Хунукхудод, Шопурком ҳокими Варданхудод бошлик катта қўшин йиғди. Уларга турклар ёрдамга келиб, жами қўшиннинг микдори 40000 киши атрофида эди.

Иттифоқчилар қўшини Бухоро яқинида Тороб, Хунбун, Ромитон оралигида тупланди. Қутайба куршовда колди. Арабларнинг аҳволи ниҳоятда оғирлаша борди. Шунда бу аҳволдан кугулиш учун Қутайба маккорлик йўлини тутиб, найранг ишлатади. Наршахийнинг ёзишига кўра,

Қутайба Хаён-ан-Набатий исмли уз кишисини иттифоқчилар ичида қудратли бўлган Сўғд подшоси Тархунга махфий суратда вакил қилиб юборади. Набатий Тархунга араблар хаво совуши билан шундок ҳам Марвга кайтиб кетажакларини, ҳолбуки туркийлар Сўғдни араблар кетганидан сўнг буткул эгаллаб олажаклари хусусида сохта хабар етказади. Бу хабар иттифоқчилар ичида бўлинишга сабаб бўлади. Тунда саросимага тушган Тархун Қутайба лагерига совға-саломлар билан 2 млн. дирҳам юбориб, эвазига сулҳ шартномаси матнини олади.

Араблар иттифоқчиларни заифлаштириб, кетма-кет улар ерларини эгаллай бошлайдилар. 708-709 йиллар мобайнида Қутайба Бухоро ва унинг атрофига бир неча бор хужум қилиб, Бухорхудод Туршод қўшинларини тор-мор этади ва унга амир этиб уз яқинларидан бирини тайинлайди. Амир Бухорхудод устидан назорат қилиб туриш, Бухорода қолдирилган ҳарбий қисмга аскарбошилик қилиш, аҳолидан солиқ ундириши ва уни уз вақтида ҳалифаликка етказиб бериш вазифасини адо этар эди.

Хоразмда бошланган ички зиддиятлар Қутайба фикрини узгартирди. Хоразмда халқ ғалаёни бошланган бўлиб, унга Хоразмшох Чароннинг укаси Хурзод бошчилик килар эди. Қутайба Хурзод бошчилигидаги қўзғолончиларни тор-мор келтиради. 710-712 йилларда Хоразмшох Қутайба билан тинчлик сулҳини тузиб, унга 10000 қорамол микдорида бож тўлайди. Хоразм шу билан уз мустақиллигини йўқотиб араблар ҳокимиятини тан олади. Қутайба эса уз қўшини ҳамда Хоразмшох ва Бухорхудод қўшинлари билан биргаликда Самарқандга йўл олади.

Шу пайтда норозилик ва қўзғолон натижасида шаҳар подшоси Тархун тахтдан ақдарилган эди. Сўғд подшоси ва Самарқанд афшини сифатида Тархуннинг укаси рурак (710-737) тахтга ўтиради. Тархун эса хибсда узини-узи ҳалок этади.

Рурак Қутайбага қарши чиқди. Каттақўрғон яқинидаги Арбинжон мавзесида шиддатли жанг бўлиб ўтади. Аммо Руракнинг кучлари озлик қилиб

Самарқандга чекинишга мажбур бўлади. Араблар томонидан Хоразм ва Бухоро ҳокимлари қўшинининг қатнашуви, сурдийларнинг яккаланиб қолишлари ва атрофдан ёрдам ололмасликларига сабаб бўлади. Ундан ташқари Самарқанд зодагонлари ичида бирлик ҳам йўқолади. Тархуннинг ўлимдан Сўнг унинг тарафдорлари кўпроқ арабларга ён боса бошлашади. Панжикент ҳокими Девастич шу Рйпйхга раҳбарлик кила бошлайди. Қутайба эса «Тархун ўлими учун касд оламан» деб эълон килади.

Команда қолган Рурак Шош подшоси, Туркий ҳоқон ва Фарғона ихшидига мурожаат қилиб улардан ёрдам сурайди. Туркийлар қўшини бу пайтда Сўғд чегараси яқинида бўлиб Фарғона ва Шош қўшинлари билан биргаликда иттифоқчилар лашкарини вужудга келтиради. Иттифоқчилар қўшинининг тепасига лашкарбоши этиб Туркий ҳоқоннинг кичик ўғли Инал ҳоқон тайинланади. Қутайба дарҳол уз укаси бошчилигида сараланган қўшин тузиб, иттифоқчилар йўлига тузоқ куяди. Араблар иттифоқ лиларни тор-мор этиб, уларнинг молмулкларини талайдилар.

Қутайба шундан сўнг Самарқандга хужумни кучайтиради. Шаҳар раъданроз (тош отгич) лардан ўққа тутилади. Бу жангларда айниқса бухороликлар, хоразмликлар катта жонбозлик кўрсата бошлайдилар. Вир ой давомида шаҳар мудофаачилари Самарқандни Қаҳрамонона мудофаа қилдилар. Араблар охир оқибатда шаҳар деворларини бузиб Шаҳристонга бостириб кирдилар. Самарқанд арабларга таслим бўлди. Рурак ва Қутайба ўртасида сулҳ тузилди.

Қутайба жўнаб кетиши олдидан шаҳарда Уз укаси Абдурахмон ибн Муслим бошлик яхши сараланган қўшинни қолдириб кетади. Лекин матонатли Сўғд аҳолисининг қаршилиги бу билан тугамайди. Ал-Якубийнинг ёзишича, 712 йил кузида Самарқандка араб ноибига қарши қўзғолон кўтарилади. Уларга турклар ёрдам беради. Фақатгина 713 йил баҳорида Қутайбанинг етиб келиши билан шаҳардаги қўзғолон бостирилади.

МУҒ тоғидан топилган ҳужжатга кўра Қутайба узининг кейинги юришларида Шош, Фарғона ва Туркий ҳоқонлик қўшинларидан иборат яна бир ҳарбий иттифоқнинг қаршилигига дуч келади. Сўғд, Шош, Фарғона иттифоқига Панжикент ҳокими Девастич ҳам қўшилади. У Шош ва бошқа ерларга уз элчиси Фатуфарнни юборади. Фатуфарн номани Шош ҳукмдори Мохеду тудун (Баҳодир тудун) га топширади. Қолган икки мактубни Фарғона элчиси орқали туркийлар ҳокими ва Фарғона ихшидига бериб юборган.

Қутайба бу ўлкаларни тезда узига буйсундириш ҳаракатига тушади. Табарийнинг маълумотларига кўра, Қутайба 713 йил Бухоро, Кеш, Насаф ва Хоразм аҳолисидан 20000 аскар туплаб беришни талаб қилди. Уз қўшини билан уни қўшиб, қўшинни 2 га бўлиб ажратади. Кеш, Насаф, Хоразмдан келган қўшин Шош вилоятига, узи эса асосий куч билан Уструшона

орқали Фарғона водийсига йўл олади. Биринчи қўшин Шош қўшинини тор-мор этиб, Шош вилоятини эгаллайди. Қутайба эса Уструшонада ҳал килувчи жанг олиб бориб, Хужанд ва Косонни забт этади.

714 йил Қутайба Туркий ҳоқонликдан ҳарбий ёрдам келиш йўлини тўсиш мақсадида Шош воҳасига қайта бостириб киради. Уша йили асосий йўлдаги Исфижоб (Сайрам) ни ишғол этади. 715 йил бошида эса Фарғона подшоси кучиб кетишга мажбур бўлади. Қутайба уша йили Кашкаргача бўлган ерларни истило этади. Ҳамма вилоятларга араблардан бўлган амирларни ноиб этиб тайинлайди. Уша йили араб ҳалифаси Болид вафот этади. Ҳалифалик тахтига Сулаймон ибн Абдумалик ўтиради. Қутайба Сулаймонга нисбатан ганимлик муносабатида бўлиб уни қўлламас эди. Қутайба уни тахтга чиқишидан норози бўлиб исён кўтаради. Натижада бу исён муваффақиятсиз тугаб Қутайбанинг узи Фарғонада ўлдирилади (715 й).

Шундай қилиб, 10 йил давомида олиб борилган доимий курашлар натижасида Мовароуннаҳр ҳалифалик ихтиёрига кирса-да, аммо уларнинг маг рур аҳолиси узини буткул тобе этилган деб ҳисобламайди. Шунинг учун ҳам Қутайба ҳар йили кишлаш учун Марвга жўнаб кетар, баҳорда эса янги кучлар билан Мовароуннаҳрга хужум килар эди. Шунинг учун ҳам араблар Мовароуннаҳрни эгаллашда муваффақият козондилар. Бунинг асосий сабаблари қуйидагича эди. Аввало мамлакатда ҳукм сураётган сиёсий тарқоқлик ва кичик ҳукмдорларнинг ўзаро курашлари арабларга жуда қўл келган эди.

Бу вазиятдан улар усталик билан фойдаланишар эди. Улар кичик давлатларнинг ўзаро бирлашувига йўл куймасликка ҳаракат қилдилар ва бунинг уддасиданм чиқдилар. Араблар ўзаро курашаётган Араблар ўзаро курашаётган ҳокимларнинг бирига иккинчисини енгиши учун ёрдам кўрсатиб кейин уларнинг ҳар иккисини ҳам бирин-кетин буйсундирдилар. Сўғдни забт этишда Қутайба араб қўшини билан бир қаторда Хоразм, Бухоро ва Насафнинг кучларидан фойдаланган эди.

Айниқса араблар кучманчи жанговар туркийлар билан ўтроқ деҳқончилик вилоятлари аҳолиси ўртасида баъзан юзага келган келишмовчилардан фойдаланиб, уларни бирини иккинчисига қарши куйдилар ва иттифоқиларни ажратиб муваффақ бўлдилар. Шу билан бирга, Мовароуннаҳрдан ҳарбий қурол-аслаҳалар унчалик устун бўлмаса ҳам, бироқ қўшин тўлдириб туриш имконига эга эдилар.

Араблар қўшинига мунтазам равишда янги ҳарбий кучлар ички вилоятлардан сафарбар қилиб турилар эди. Ундан ташқари кескин қаршилик курашини олиб борган халқ, маҳаллий ҳукмдорларнинг хоинона ҳаракатлари, араблар билан махфий тил бириктиришлари туфайли муваффақиятсизликка учради.

Араблар босиб олгандан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ижтимоий-сиёсий аҳвол. Халқ ҳаракатлари.

Араблар Ўрта Осиёни босиб олгач, бу ҳамма шаҳарлар ва аҳоли жойларида уз қўшинларини жойлаштирдилар. Бу ҳарбий кучлар уз вақтида маҳаллий аҳоли устидан назорат қилиб турарди. Араб ҳалифалигининг ҳукмронлиги аҳоли учун оғир юк бўлиб колди.

Истилочилар аввал бошда Мовароуннаҳрнинг ҳунармандчилик ва савдо шаҳарлари, обод вилоятларига бостириб кириб, уларни таладилар ва катта улжаларга эга бўлдилар. Ўлкаларни босиб олиш чогида деҳқончилик воҳалари оёқ ости қилиниб, шаҳар ва қишлоқлар вайрон этилди. Сув иншоотлари бузиб ташланди. кўпгина жойларда кургокчилик юз бера бошлади. Шаҳарлардан катта микдорда қимматбаҳо улжалар, Бухоро, Пойканд ва Сўғд ҳукмдорларидан эса катта микдорда товон олинди.

Араб қўшини таркибига маҳаллий аҳоли ичидан кўплаб эркаклар мажбуран сафарбар қилинди. Ҳарбий ҳаракатлар натижасида аҳолининг бир қисми ҳалок бўлди, бир қисми асирга олинди. Барча шаҳар ва қишлоқларда уз ҳарбий гарнизонларини жойлаштиришган араблар, шу ҳарбий кучга таяниб аҳолидан турли солиқлар ундиришар, уларни турли жамоа ишларига сафарбар қилишар эди. Марв, Пойканд, Бухоро, Самарқандда уйларнинг кок ярми араблар ихтиёрига топширилди. Баъзи истилочи зодагонлар деҳқончилик воҳаларидаги энг унумдор ер майдонлар ва сув иншоотларини эгаллаб ола бошладилар. Араб оилалари қишлоқ ва шаҳарларга келиб урнаша бошладилар. Арик қазиш, кўприк қуриш, биноларни таъмирлаш ва бошқа жамоа ишларида аҳолидан бепул фойдаланар эдилар. Шу билан бирга маҳаллий аҳоли араб зодагонлари ва қўшинини от-улов, кийим-кечак озиқ-овқат, куллар ва бошқа нарсалар билан таъминлаб туриши керак эди.

Иқтисодий ҳаётни уз қўлларидан чиқармаслик мақсадида араблар бу ерда сосонийлар тартибидаги солиқ тизимини жорий қилдилар. Бу тизимга ер СОЛИҒИ-хирож (хосилнинг ундан бир ёки ундан икки қисми микдорида) чорва, ҳунармандчилик савдо-сотиқдан **закот** (киркдан бир микдорда) ҳамда исломни қабул килмаган шахслардан олинадиган **жизъя** солиғи ҳам қўшилди.

Араблар уз ҳукмронлиги сиёсий негизини мустаҳкамлаш ва унинг барқарорлигини таъминлашда ислом динини кенг ёйишга ва тарғиб қилишга катта эътибор бердилар. Ўрта Осиё аҳолиси ичида эътиқод қилаётган зардуштийлик монийлик буддизм, насроний ва бошқа динлар сохта деб эълон қилинди. Айниқса зардуштийликка қарши кескин кураш олиб борилди. Босиб олинган ерларда бу диннинг барча ибодатхоналари йўқ қилинди. Унинг ўрнига мачитлар барпо қилина бошланди. Зардуштий адабиётлар, хусусан диниь китоблар, Сўғд тилидаги номалар, халқ адабиёти йўқ қилиниб юборилди.

«Қутайба ибн Муслим Хоразм хаттотларини катл эттирди ва дин пешволарини кириб ташлаб, уларнинг китоб ва қўлёзмаларини ёқиб юборгандан кейин,-деб ёзган эди Беруний, - хоразмликлар саводсиз бўлиб колдилар, уларнинг фақат ёдда сақлаб қолган хотираларигина колди, аммо вақт ўтиши билан бу унутилиб, фақат узлари учун мос бўлган хотираларгина сақланиб колди».

Сўғд тилидаги дунёвий адабиётлар йўқ қилиб ташланди. Ислом динини қабул қилган, мусулмон бўлган маҳаллий аҳоли вакиллари дастлабки йилларда хирож ва жизъя солиқларидан озод этилиб, уларга анчагина имтиёзлар берилди. Номоз укиш учун масжиддарга борган шахсларга 2 дирҳамдан пул ҳам берилар эди. Жизъя солиғини уз вақтида тўламаган кишилар тутиб олиниб буйинларига «карздор», деб тахтачалар осиб қўйил ган.

Қутайбанинг ўлимидан сўнг араб ҳокимиятининг Мовароуннаҳрдаги мавқеи бироз заифлаша борди. Хуросоннинг янги ноиби Ал-Жаррох (717-719) янги мусулмон аҳолисига исломга зид равишда шафқатсиз муносабатда бўла бошлайди. Сулаймон вафотидан сўнг тахтга ўтирган янги ҳалифа Умар ибн Абдулазиз (717-719)-Умар II хорижийлар таълимоти тарафдори эди. Хорижийлар шиалардан ажралиб чиққан гуруҳ бўлиб илк ислом таълимоти тартибларини ва умумий тенглик ғояларини илгари сурар эдилар. Умар II Мовароуннаҳрдаги мураккаб вазиятни ҳисобга олиб, буйсундирилган халқлар билан муросачилик сиёсатини юргиза бошлади. У Мовароуннаҳр аҳолисини исломни қабул қилишга чакириб, катта аҳамиятли фармон қабул қилди. Унга кўра арабларга янги ерларни забт этиш ман қилинди ва молиявий ислоҳотлар ўтказиш кузда тутилди. Араблар билан бир қаторда янги мусулмонлардан ҳам жизъя ва хирож СОЛИҒИ олиш бекор қилинди. Умар II солиқ йирувчилардан ва ҳалифалик амалдорларидан Қуръон ва хадисларга қатъий амал қилишни буюрди.

Араб феодал-зодагонлари турли йўллар билан хирож СОЛИҒИ йиға бошладилар. Ҳалифа хазинасига келадиган солиқлар эса камайиб кета бошлади. Хирож ерларини давлат СОЛИҒИ сифатида сақлаб қолиш мақсадида Умар II арабларга уз ерларини кенгайтиришни ман этди ва хижрийнинг 100 йилидан (719 йил) кейин сотиб олинган барча хирож ерларини кайтиб беришни буюрди. Шу пайтгача олинган ерлардан эса хирож эмас, ушр (ундан бир қисми) солиқ олиш кузда тутилди.

Умар II ислоҳотларидан руҳланган Самарқанд ахли зодагонлари унга элчилар гобориб Самарқанд шаҳристонини қайтариб беришни сурадилар. Умар II Самарқанд ҳокими Сулаймон ибн-Абус-Сарияга мактуб ёзиб, кози бу ишни ҳал қилиб беришини сурайди. Самарқандликлар шикояти кўриб чиқилиб, бу иш самарқандликлар фойдасига ҳал бўлди. Кози Самарқанддан араб гарнизони олиб чиқиб кетилиши керак деб ҳукм чиқарди. Бу эса урушни билдирар эди, Араблар куч-қудратини билган самарқандликлар уз даъволаридан яна воз кечдилар. Маҳаллий зодагонлар узларини мусулмон ҳисоблаб, ғазнага солиқ тўламай куйдилар. Шундан сўнг ҳалифалик барчадан солиқларни олишни белгилади. Натижада Мовароуннаҳрда норозилик кучайиб кета бошлади. Маҳаллий зодагонлар билан араб маъмурияти орасида зиддият кескинлаша борди.

Араб босқинига каршн халқ озодлик ҳаракатлари

Моваруннахрда хижрийнинг 100 йилида (719 йил) араб ҳокимияти тугайди деган гапсузлар тарқала бошлайди. Араблар олиб бораётган бос кинчилик сиёсатига қарши биринчи бўлиб, 720 йилда Сўғд аҳолиси бош кўтаради. Қўзғолонга Самарқанд ихшида Рурак ва Панжикент ҳокими Деваштичлар бошчилик киладилар.

Сўғдларга ёрдам бериш учун Туркий хоқон шахзода Курсул бошчилигидаги туркий лашкарини Самарқандга юборади. Сўғддаги қўзғолон умумхалқ қўзғолонига айланиб кетди. Қўзғолончилар арабларга зарба бера бошладилар. Фақат айрим шаҳар ва қалъалар ичида куршовда қолган араб ҳарбий қисмларигина катта бож ва эътиборли вакилларни қўзғолончилар ихтиёрига гаровга бериш билан жон сақладилар. Хуросон ноиби Сайд ибн Абдулазиз бу фзголонни бостиришга лсуваффак бўлолмади.

721-йил Ҳалифа Язид ибн Абдумаликнинг тавсияси билан Хуросон ноиби этиб Сайд ибн Амир ал-Ҳароший тайинланади. У Ироқдаги халқ қўзғолонини бостиришда уз шафқатсизлиги билан ном чиқарган эди. Сайд ал-Ҳароший кузколончилар билан олиб борган музокаралар натижасида Гурак бошлик зодагонларнинг бир қисми араблар томонига утиб кетадн. Қўзғолончилардан бир қисми эса курашни давом этгиришни лозим кўрадилар. Араблар 400 та бой савдогарлардан бошқа ҳамма Сўғд кузролончиларини кириб ташладилар. Қўзғолончиларга ёрдам берган Хужанд ахли ҳам жазоланди.

Мовароуннаҳр аҳолисини тинчлантириш ва араб ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Хуросон ноиби Ашрас кбн Абдуллох (727-730 й) ислом динини қабул қилганларидан хирож ва жизья СОЛИҒИ олишни бекор килади. У ислом динини кенг тарғиб кила бошлайди. Чегарадаги ерларда янги истеҳком курилиб, чегаралар мустаҳкамлана борди. Лекин Ғазнага кам даромад тушаётганлиги, зодагонларнинг шикояти туфайли хирожни қайта тиклайди. Уз сиёсатини тарғиб қилиш мақсадида иккита таниқли араб руҳонийси Ас-Сайд Солиқ ва Робия ибн Умранни Самарқанд ва Бухорога жўнатади. Хирож СОЛИҒИ зодагонлардан ҳам, камбағаллардан ҳам ундирила бошлайди.

Самарқандда Абу Сайд бошчилигидаги 700 та сўғдликлар хирож тўлашдан бош тортадилар. Улар шаҳардан 7 фарсах нарига утиб, қаршилик ҳаракатига тайёргарлик кўра бошладилар. Абу Саидни хийла ишлатиб музокара учун Самарқандга чакиртиришади ва уша ернинг узида уни ва сафдошларини зиндонбанд этадилар.

Ўзаро курашлар, 733-734 йиллардаги Зарафшон воҳасидаги кургокилик мустамлака зулмининг кучайиши-буларнинг ҳаммаси Мовароуннаҳрдаги норозиликнинг янада авж олишига олиб кедди. Норозилик араб ҳарбийлари ва қисман зодагонлар ичида ҳам кучая борди. Шу пайтга келиб хорижийлар ҳаракати ва мафкураси янада кенг тарқала бошланди. Хорижийлар юқорида кайд қилинганидек шиалар гуруҳидан VII аср охирида ажралиб чиққан бўлиб, бу сузнинг луғавий маъноси қўзғолончилар дегани эди. Аввал бошда бу ҳаракат олдий араб ва бошқа мусулмон халқларнинг манфаатларини ҳимоя килар эди. Кейинчалик бу гуруҳдан ибодийлар, азракийлар ва бошқа жамоалар ажралиб чиққан. Хорижийлар таълимотига кўра мусулмонлар-зиммийлар (бошқа диндагилар) устидан ҳукмрон бўлишлари керак эди.

Мовароуннаҳрда хорижийлар ҳаракатига шу пайтда Хорис ибн Сурайж бошчилик килади. Хорис Мовароуннаҳрда тезда шуҳрат крзонди. У Самарқанд ва Дабусиядаги Абу Сайд тарафдорларини уз қўли остида туплади. Абу Фотима унинг ёрдамчиси ва ҳарбий маслаҳатчиси этиб тайинланди.

Хорис Уммавий ҳалифаларни исломга риоя этмасликда айблаб, бутун Хуросон ва Марв аҳолисини хирож ва жизьядан озод қилишни талаб этади. Кеш халқ оммасига таяниб, у Хуросоннинг шимолига юриш килади. Унинг қўшини таркибида Хутталон шахзодаси Сабил, қарлуқ ябкуси ва Абу Фотима гуруҳи ҳам бор эди. Халқ ҳаракатларидан норози бўлган ҳалифа Хуросонга янги ноиб Осим ибн Абдуллохни тайинлайди. Хорис қўшинлари Хуросоннинг катга қисмини эгаллашиб Осимни чекинишга мажбур этишади. 735 йилга келибгина ҳалифа янги ноиб Асад ибн Абдуллохни Хуросон валийси этиб тайинлаб, катта куч билан Хорисга қарши кураш бошлайди. 736-737 йилларда Асаднинг қўшини Хуросондан Хорисни сиқиб чиқаришга муваффақ бўлади. Қўзғолон-чиларнинг ижтимоий таркиби ҳам, талаблари ҳам турлича эди. Қўзғолонда аҳолининг деярли ҳамма табақалари қатнашади.

Албатта, ҳукмдорлар ўртасида ўзаро низолар, хиёнаткорона ҳаракатлар, қурол-яроғнинг етишмаслиги, яхши уюшмаганлик ва бошкдпар узининг таъсирини кўрсатди. Шундай бўлса ҳам қўзғолончилар изсиз крлмай ҳалифалик сиёсий ҳаракатида узининг аксини топди.

Ўлкан ҳалифаликни 661 йилдан бошлаб уммавийлар сулоласи бошқариб келар эди. Бу сулола даврида жуда кўп сиёсий узгаришлар, диний мазхаблар, гуруҳларнинг кучайиши, бошқаришдаги номутаносиблик мустамлакачилик сиёсати, зўровонлик адолатсизликнинг авж олиши руй бердики, бу нарса сулоланинг кейинги даврида унинг фаолиятини кийин аҳволга солиб куйди. У рта Осиёда ва бошқа ҳалифалик ерларида ҳалифаликка крши норозилик кайфиятлари кучли эди. Уларнинг солиқ сиёсатидан, зўровонлигидан қуйи табақалар, уз ҳуқуқларининг камситилга-

нидан эса юқори табақалар норози эди. Уммавийларнинг ҳокимиятини араб аҳолиси ҳам қўллламас эди. Уларнинг ҳокимиятга келишини турли гуруҳдар, мухолифат кучлари ноқонуний деб билишар эди. Аввало хорижийлар уларга қарши бўлиб, ҳалифалик тахтининг меросий бўлишини нотўғри деб баҳолар эдилар.

718 йилдан бошлаб махфий тарзда Муҳаммед пайғамбарнинг амакилари Аббоснинг тарафдорлари уз ғояларини тарғиб кила бошладилар. Улар хошимийлар уруғи (пайрамбар шу уруғдан) вакиллари ҳокимиятга даъвогардирлар деб ҳисоблашар эдилар. Кейинчалик улар уз курашларида шиалар билан бирга ҳаракат кила бошлайдилар.

Ер эгалиги муносабатларининг ривожланиши, ижтимоий-сиёсий вазиятнинг узгариши уммавий-ларнинг сиёсий сахнадан кетишларини, уларнинг аввалги мавқеи тугаганлигини кўрсатиб турар эди. Уммавийлар сиёсатидан оммавий норозилик айниқса Марвон II (744-750 й) ҳукмронлик даврида кучайиб кетди. Марвон II нинг хирож СОЛИҒИ микдорини кўпайтириш ва маҳаллий халқлар вакилларини оғир қурилиш ишларига кенг жалб қилиши норозиликнинг алангаланишига олиб келди. Мовароуннаҳр ва Хуросонда аббосийлар вакиллари катта ер эгаларини ўзлари томонга жалб қилишга ҳаракат киладилар. Аббосийлар вакиллари ҳалифа Хишом (724-743 й) давридаёқ Ўрта Осиёда ҳаракат кила бошлаган эдилар. Уларнинг тарғиботчилари таъқиб остига олинар, улар қўлга тушгудек бўлса, қўл-оёқлари кесилар эди. Айниқса, Наср ибн Сайёр аббосийлар ва шиаларнинг катта душмани бўлиб, уларни доимо таъқиб этиб келар эди. Аббосийларнинг ҳокимият тепасига келишида Абу Муслим ва унинг ҳаракати муҳим аҳамият касб этди.

746 йил Абу Муслим аббосийлар тарғиботига бошчилик қилиш учун Хуросонга юборилади. Абу Муслимга «Пайғамбар хонадонининг ишончли вакили» деган унвон берилади.

Ўз ташвиқотини Абу Муслим Хуросон зодагон-ларига мурожаат этиш билан бошлайди. У Марв шаҳридан уч фарсах Ғарбда Харкон арири сохилидаги Сафизанж ҚИШЛОҒИНИ узига қароргоҳ қилиб олади. Аббосийларнинг рамзий ранги ва байроғи қора рангда эди. Шу сабабли Абу Муслим ва унинг тарафдорлари қора кийим кийиб юришади. Хуросон аҳолисига мурожаатида у Қуръон ва хадисларга амал қилишга, пайғамбар авлодларига буйсунишга чакиради. Кейинчалик маҳаллий зодагонлар ҳам уни қўллаб-қувватлай бошлайдилар. Абу Муслим ташвиқоти Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларида тезлик билан тарқала бориб, унинг тарафдорлари сони орта бошлайди. Т^планаётган отлиқ ва пиёдаларга бош бўлиб, Абу Муслим Мохувон қалъасига кучиб угади. Хуросон ноиби Наср ибн Сайёр Абу Муслимга қарши араб зодагонлари вакилларини бирлаштиришга ҳаракат килади. Лекин унинг барча ҳаракатлари зое кетди. У Абу Муслимга юрак ютиб кураш бошлашга курби етмай, 748-йидда Хуросон пойтахти Марвни ташлаб чиқиб Нишопурга йўл олди. Нишопурда унга Абу Муслимнинг саркардаларидан бири какшатгич зарба бериб уни мағлубиятга учратди.

749 йили Абу Муслим қўшини ҳалифаликнинг марказий вилоятларига юриш килади. Ироқ ва Жазоирда уммавийларга ҳал килувчи зарба берилади. Қўзғолончилар пойтахт-Дамашкни ҳам қўлга киритадилар. Ҳалифа Марвон II тахтдан ардарилади. Аббосийлардан бўлган Абулаббос Саграрох (749-754 й) ҳалифалик тахтига ўтиради. Жойларда уммавийларнинг барча вакиллари кириб ташланади. Шундай қилиб араб ҳалифалиги ҳокимияти аббосийлар қўлига ўтади.

751 йил Бухоро шаҳрида Шорик ибн Шайхулмахрий бошчилигида қўзғолон кўтарилади. Қўзғолончилар шиалик талабларини илгари суриб, Али авлодидан ҳалифа тайинлаш шиорини кўтариб чиқишади. Абу Муслим қўзғолонни бостиришда Зиёд ибн Солих бошчилигидаги 10.000 кишилик қўшин юборади. Бу КУЗРОЛОН фақатгина Бухорхудод Қутайба ибн Туршоднинг ёрдами билангина бостирилади.

Абу Муслим Ўрта Осиёнинг шимолига кириб келган Хитой императорининг қўшинига ҳам ҳал килувчи зарба беради. 751 йил Талас водийсидаги хитойликлар билан жангда, Хитой ҳарбийлари хайдаб юборилади. Шу билан ҳалифаликнинг шимолий чегараси ҳам мустаҳкамланиб, қатъий чегара ўрнатилади. Ҳалифалик таъсири бутун Ўрта Осиё ҳудудида асосий ва қонуний бўлиб колади. Гарчи Абу Муслим садокат ила хнзмат килсада, араб ҳокимияти унга ишонмас эди. Ҳалифа унга жангга юбориш ҳақида нома йўллаб уни марказга келишга мажбур килади. 755 йил хаж саграридан қайтаётган Абу Муслим Ҳалифа Абу Жаъфар (754-755 й) томонидан хиёнаткорона Багдодда ўлдирилади. Унинг ухлими халқ оммасининг умумий норозилигига сабаб бўлади. Унинг мурдаси Самарқандга олиб келиниб Хужа Темим Ансорий мақбараси ёнига катта ҳурмат билан кумилади.

Аббосий ҳалифалар даврида халқ оммасининг аҳволи янада оғирлашди. Сугорилмайдиган ерлардан хосилнинг ярми, сурориладиган ерлардан 1/3 қисми солиқ олинадиган бўлди. Куп ҳолда

солиқлар бир маротаба ўрнига икки маротаба ҳам олинадиган бўлди. Озод жамоаларнинг ҳуқуқлари чеклаб қўйилди. Ерлар зодагонлар томонидан ижарадор дехкан кадиварларга бўлиб берила бошланди. Ҳамма хашар қурилиш ишларида аҳоли текин ишлаб бериши лозим эди. Шаҳар ҳунармандларининг аҳволи ҳам оғир бўлиб, улар уз маҳсулотларидан катта солиқ тўлашар эди. Шунингдек оғир солиқлар кучманчи чорвадорлар буйнига ҳам қўйилар эди.

Шундай бир аҳволда халқ ҳаракатлари кучайиб кетади. Абу Муслимнинг учини олиш шиори остида УНИНГ сафдоши Сумбод бошчилигида қўзғолон кўтарилади. 755 йилда кўтарилган бу қўзғолон тез орада Хуросон ва Табаристонга ҳам ёйилади. 70 кун давом этган бу қўзғолон қаттиққўллик билан бостирилиб Сумбод Райда катл этилади. Гарчи у катл этилса-да, Абу Муслим тарафдорлари яширин «муслимия» гуруҳига асос соладилар.ВТИИ асрнинг 70-80-йилларида Мовароуннаҳрда жуда ўлкан халқ қўзғолони кўтарилади. Қўзғолончилар ок рангдаги кийим кийганлиги учун таривда у «ок кийимлилар» қўзғолони деб ҳам шуҳрат козонади. Бу қўзғолоннинг раҳбари Муканна (боши ва юзига ёпингич ташлаб юргани учун унга шундай лакаб берил ган) эди.«Муканна Марв атрофи аҳолисидан,-дейилади «Бухоро тарихи» номли Наршахий асарида, Кози деб аталган қишлоқдан бўлиб, номи Хошим ибн Хаким эди. У илгари кудунгар (кигиз босувчи)лик килар эди, кейин илм ўрганишга машҳур бўлади ва ҳар хил илмларни кузбуямачилик сехр ва тилсим илмларини ўрганади. Кузбуямачиликни яхши билиб олиб пайғамбарлик даъвосини ҳам килади. Муканна кузбуямачиликни ўрганган ва ғоятда зийрак бўлиб, қадимги олимлар илмларига оид кўп китобларни ўқиган ва жодугарликдан устоз бўлган эди. Унинг отасининг номи Хаким, у Абу Жаъфар давридаги Хуросон амири лашкарбошиларидан бўлиб, асли Балхдан эди».Қўзғолон 776 йили бошланади. Муканна УЗИНИНГ 36 та муриди билан Амударёдан утиб, Кеш вилоятига йўл олади. Бухорхудод Тугшод уни қўллаб-қувватлай бошлайди. Муканна Кеш яқинидаги Сом (Санам) қалъасини узига қароргоҳ қилиб олади. Бутун Кашқадарё воҳаси қўзғолончилар қўлига ўтади. Муканна таълимоти умумий мулкий тенглик ва арабларни Ўрта Осиёдан хайдаб чиқариш ғояларини тарғиб этар эди.Муканна таълимоти Сўғд, Илок (Охангарон), Шошда ҳам ёйила бошлади. Қўзғолонда турли ижтимоий гуруҳлар вакиллари қатнашиб, уларни бир фикр истилочиларини мамлакатдан хайдаб чиқариш, мустақил давлат барпо қилиш ғоясини бирлаштириб турар эди.Қўзғолонга зарба бериш учун халифа Абу Жаъфар 776 йилда Жаброил ибн Яхё бошлик катта ҳарбий кучни Мовароуннаҳрга юборади. Бироқ Жаброилқўзғалончилардан енгилади. У катта талофатлар бериб базўр Самарқандга етиб келади. 10.000 аскар билан Жаброилга ёрдамга юборилган Укба ибн Салим Кеш ва Самарқанд оралирида, 14.000 кишилик қўшин Термиз яқинида қўзғолончилар томонидан тормор келтирилади. Натижада Чагониён қўзғалончилар қўлига ўтади.Қўзғалон маркази Наршахда, Бухоро атрофида жойлашади. Шу йили Наршах яқинида Бухоро хокмми Хусайн ибн Мувоз ва Самарқанд ноиби Жаброилнинг бирлашган қўшини ўртасида турт ой жанг бўлади. «Ок кийимлилар» бу жангда қўллари аввал устун келади, кейинчалик сон жиҳатдан кўп бўлган араблар Наршах қалъаси девори остидан узунлиги 50 газли чукур қазиб, уни кулатиб қалъага кирадилар. Наршах қалъаси араблар томонидан эгалланади. Кеш ва Самарқанд эндиликда қўзғолоннинг асосий марказларига айланиб колади.

Курашнинг охирги босқичи Кеш воҳаси (Қашқадарё)да жуда авж олади. Муканна қароргоҳи бўлган Сом (Санам) қалъасини қамал қилиш Харошийга топширилади. Узоқ вақт қамалдан сўнг муканначилар таслим бўладитар (VIII аср 80-йиллари бошларида).Уз даврининг энг қудратли давлати бўлган ҳалифаликни ларзага солган Муканна бошчилигидаги қўзғолон шу тарика тугайди. Бу қўзғалоннинг енгилишига бир неча сабаблар бор эди. Аввало, қўзғолончилар уюшкоклик билан ҳаракат кила олмадилар. Маҳаллий зодагонлар алоҳида гуруҳни ташкил этиб, кейинчалик умумий хиёнат йўлига кириб араблар томонига утиб кетдилар. Муканнанинг узи Сом (Санам) қалъасида бўлиб бевосита қўзғолонга раҳбарлик кила олмади. Унинг узи умумий тенглик ғоясини кўтариб чиқиб, узи кичик давлат бошлиғига айлана борди.Ўзаро урушлар натижасида аҳоли жуда чарчади, экинзорлар пайхон қилинди, иқтисодий таназзул бошлана борди. Муканнадан сўнг унинг сафдош лари ҳаракати ҳам бўлиб ўтди. Бу ҚЎЗҒОЛОН ҳалифалик кучини заифлаштиради ва бошқа ўлкаларда ҳам озодлик ҳаракатларининг кўтарилишига туртки бўлади.Масаланинг яна бир жиҳати шундаки, ислом динининг кўп жиҳатдан афзаллиги, аҳлоқ ва интизом нуқтаи назаридан оммавийлиги хусусияти араблар босиб олган мамлакатлар аҳолиси томонидан уни тез орада қабул этилишига сабаб бўлади. Қутайба сингари уни пул ва қилич билан жорий этиш мумкин эмас эди. Қачонки ислом моҳиятига етилгачгина унга рағбат ва эътиқод кучайиб кетади. Олик-солиқ маиший ҳаёт бобида, закот масаласида Қуръон ва Шариат ахкомларининг қоидалари меҳнаткаш аҳоли томонидан тезда қабул қилинди. Аллоҳ олкидаги тенглик эса диннинг аҳамиятини

кучайтирар эди. Исломнинг халқ Парварлик руҳи ҳал килувчи аҳамиятга эга бўлди. Зеро, ислом маънавий бушликни тугатди. Диёримизда ота-боболаримиз дини-ислом фақатгина мустақиллик шарофати билан қайта тик ланди. Президентимиз ташаббуси билан буюк диний арбоблар-Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Имом ал-Мотурудий, Бурхониддин ал-Маргиноний, Баҳовуддин Нақшбанд ва бошқаларнинг таваллуд ёшларининг кенг миқёсда нишонланиши, уларнинг охирги манзилгоҳларини обод қилиб, зиёратгоҳларга айлантирилиши, диний байрамларимиз, анъаналаримиз. Қадриятларимизнинг тикланиши, диндорларга УЗ эътиқод ҳуқуқларининг қайтариб берилиши, қатор масжид-мадрасаларнинг, халқаро ислом тадқиқот маркази, Ислом университетининг очилишлари ва бошқа хайрли, савобли тадбирлар мусулмон оламининг бир қисми бўлган Ўзбекистонда ҳақиқатда муқаддас Ислом динига қанчапик эҳтиром билан каралаётганлигининг ёркин исботи деб ҳисоблаймиз. Зеро, Президентимиз И. Каримовнинг «Оллоҳ калбимизда, юрагимизда» номли рисоласида, бизнинг маданиятимиз, маънавиятимиз, ўтмишимиз, ислом тарихи, унинг қонун-қоида ва анъаналари билан чамбарчас богланиб кетганлиги алоҳида таъкидлаб ўтилади.

Шунинг учун ҳам республикамизда Ислом динига алоҳида эътибор қаратилиб диншуносликда «Исломшунослик» махсус фан сифатида талқин этилиб, ушбу муқаддас диннинг жуда кўп томонлари илмий жиҳатдан тадкик қилинмоқда.

7-МАВЗУ. IX-XII АСРЛАРДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ. СИЁСИЙ, ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ

Тохирийлар ва Сомонийлар даврида Мовароуннаҳр

IX асрга келиб Ўрта Осиё, хусусан Мовароуннаҳрда араб ҳалифалигига қарши олиб борилган курашлар натижасида маҳаллий сулола вакилларининг мустақилликка бўлган интилишлари кучайиб кетди. Чунончи, ҳалифаликнинг ички ҳудудларида ҳам зиддиятлар кескинлашиб бораётган эди. Ҳалифа Хорун ар-Рашид вафотидан кейин унинг ўғиллари Маъмун ва Амин ўртасида ўзаро кураш бошланиб кетди. Маҳаллий сулола вакиллари бу курашларга аралаша бошладилар.

Ҳирот вилоятининг Бушанг шаҳридан бўлган Тохир ибн Хусайн УЗ номидаги сулолага асос солди. Бу даврда Хорун ар-Рашиднинг кичик ўғли Маъмун (асли исми Абдулла бўлган) Хуросоннинг ноиби эди. Амин ва Маъмун ўртасида ҳокимият учун бўлган курашда Тохир ибн Хусайн Маъмун томонидан туриб Аминга қарши курашки. Айрим манбаларнинг гувоҳлик беришича, 813 йилда Маъмун ҳалифалик маркази Богдодни эгаллайди ҳамда бир неча йил мобайнида ТОХИР ибн Хусайн ҳалифа саройида юқори лавозимларда хизмат килади. 821 йилда эса ТОХИР ибн-Хусайн Хуросонга ноиб этиб тайинланади (уша даврда Мовароуннаҳр ҳам Хуросон таркибига кирар эди). ТОХИР ибн Хусайн Нишопур шаҳрини узининг қароргоҳи этиб танлади. У узи ноиблик қилаётган вилоятларни ҳалифаликдан мустақил бошқаришни орзу килар эди. Натижада ТОХИР ҳалифаликдан мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилди. Ноибликка ўтиргандан сўнг орадан кўп утмай ТОХИР хутба намозидан ҳалифанинг номини чиқариб ташлайди. Бу эса унинг ҳалифа Маъмунга қарши очиқдан-очиқ исёни белгиси эди.

Баъзи манбаларда кайд этилишича, 822 йилда ТОХИР ибн Хусайн Маъмун одамлари томонидан ўлдирилди. Унинг ўрнига Талха ибн Тохир (822-830 и.) ноиб этиб тайинланди. Бунинг сабаби шунда эдики, ҳалифалик айнан маҳаллий ҳукмдорларнинг кучидан арабларга қарши қўзғолонларни бостиришда фойдаланар эди. Хуросон ноибининг муҳим вазифаларидан бири эса узига карашли ҳудудларда вилоят ҳокимларини сайлаш бўлган. Хусусан, Тохир дастлабки сомонийлар вакилларини Самарқанд, Уструшона, Фарғона ва Шошга ҳоким қилиб тайинлаган.

Талхадан кейин тахтга ўтирган Абдуллох ибн Тохир узигача бўлган ноиблар сиёсатини давом эттирди. Бу даврда Хуросон ноиблигига Мовароуннаҳр, Хоразм, Сейистон, Кухистон, Табаристон ва Журжон ҳудудлари кирган. Ҳар бир вилоят бир неча маъмурий бирликларга бўлинган. Бу бирликлар катта ва кичик туманлардан иборат бўлган. Абдуллох уз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида айрим ҳарбий ислоҳотлар ўтказган эди. Бундан ташқари тохирийдар юритган сиёсатнинг хусусиятларидан яна бири, уларнинг исломлаштириш сиёсати эди. Айрим маълумотларга кўра, тохирийлар даврида Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида ислом дини тарқалади.

Тохирийлар давлат бошқарувида турли тоифа ва қатламлар мавжуд эди. Шунга алоҳида эътибор бериш керакки, тохирийлар қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида ер-сув масалаларига алохдка эътибор қаратдилар. Шу соҳа билан шурулланувчи қонуншунослар «Китоб

алкуний» номли қонунлар тупламини туздилар. Бу туплам ердан унумли фойдаланиш ва суғориш тизими масалаларига қаратилган эди.

IX асрнинг 60-70 йилларидан эътиборан тохирий ҳукмдорларга қарши хал к ҳаракатлари кучайди. Бу ҳаракатга гозийлар бошчилик қилдилар. («Гозийлар» асосан кучманчи қабилалар хужумини бартараф қилиш мақсадида камбакал ^унармандлар ва ерсиз зироатчилардан ташкил топган қуролли қўшин). Гозийлар ҳаракатини ака-ука Ёқуб ва Амр бинни Лайс бошқардилар. Улар дастлаб Сейистонда ҳокимиятни қўлга олгач, 873 йилда тохирийларнинг қўшинларига катта зарба бериб, Хуросон пойтахти Нишопурни эгалладилар. Шу даврдан эътиборан тохирийлар сулоласи барҳам топди ва Хуросонда ҳокимият саффорийлар (мисгарлар, Ёқуб ва Амр асли ҳунармандмисгар-«саффор» эдилар) қўлига утиб кетди. Расмий жиҳатдан Хуросон ва Мовароуннаҳр устидан ҳукмронлик қилиб турган тохирийлар сулоласининг инқирозга учраганлиги Мовароуннаҳрдаги маҳаллий ҳокимлар ўлканинг тўла мустақиллигини таъминлаш учун кулай имкониятлар яратиб берди. Энди бу даврда сомонийлар сиёсий майдондаги курашда эркин ҳаракат кила бошладилар ва улар Мовароуннаҳрда марказлашган бир бутун давлат барпо қилишга киришдилар. Бирлаштириш ғоясини шаҳарликлар ҳам, деҳқонлар ҳам қўллаб-қувватладилар. Чунки бирлашган ва марказлашган ягона ва қудратли давлатгина кучманчи қабилаларнинг хужумини даф кила олиши мумкинлигини улар яхши билар эдилар. Марказлашган ягона ҳамда қудратли давлат кучли ҳарбий куч яратиш имкониятини берарди.

Сомонийлар давлатига Сомон қишлоғи (Балх яқинида, баъзи манбаларда эса, Термиз яқинида) оксоколи Сомонхудотнинг авлодлари асос солган. Ҳалифа Маъмунга бўлган садокатлари эвазига 819-820 йилларда Сомонхудотнинг набиралари Нух Самар-кандга, Алмад Фарғонага, Яхё Шош ва Уструшонага, Илёс Ҳиротга ҳоким этиб тайинландилар.

839-840-йилларда Нух ибн Асад Исфижоб вилоятини босиб олди ва уни мустаҳкамлади. У Сўғднинг бир қисми ва Фарғонага ҳоким бўлиб олди. Лекин сомонийлар давлатини бунёд этишда АХМАДНИНГ ҳиссаси кўпроқ бўлди. Унинг Наср, Яъкуб, Яхё, Асад, Исмоил, Исхок ва Хомид исмли ўғиллари бор эди. Нух ибн Асад 842 йили вафот этгач, Самаркдндни укалари Ахмад ва Яхё бошқарди, кейин ҳокимлик Наср (865-892) қўлига ўтди. 859-йилда Яхё ибн Асад вафот этгач, Шош ва Уструшона Ахмаднинг иккинчи ўғли Яъкубга насиб этди. Кейин ташаббус Исмоил ибн АХМЭД қўлига ўтди. Бухорода тохирийлар мавқеи сует эди. 874 йилда Хусайн ибн Тохир Хоразм шаҳарларини талаётган бир пайтда Бухоро зодагонлари илтимоси билан Наср Бухорога Исмоил ибн Ахмад (849-892) ни ҳоким қилиб жўнатади.

Наср Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузишга киришди. Халқ бу ишда унга хайрхох эди. 875 йилда у Шовга (Туркистон яқинида)ни қўлга киритди. Ҳалифа Муътамиддан Мовароуннаҳрни бошқариш учун ёрлик олишга муваффақ бўлди. Бу пайтда Бухорода кучайиб кетган Исмоил акасига тобе бўлишни истамади. 888 йили икки ўртадаги жангда Наср енгилди. 892 йилда Наср вафот этгач, Исмоил Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қилди (892-907). 893 йилда у Тарозни, сўнг Уструшонани қўлга киритди.

Мустаҳкамланиб бораётган Сомонийлар давлатини заифлаштириш мақсадида Араб ҳалифаси 898 йилда Мовароуннаҳр ҳокимлигидан Исмоилни тушириб унинг ўрнига саффорийлар сулоласидан Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлик жўнатади. Исмоил 899 ва 900 йиллардаги ҳарбий тўқнашувларда Амр ибн Лайс бошлик саффорийлар қўшинларини тор-мор келтирди. Ҳалифа Исмоил ибн АХМЭДНИ ҳоким сифатида тан олишга мажбур бўлди.

Шундай қилиб, Хоразм, Исфижоб, Чагониён ва Хутталондан ташқари (уларнинг ҳокимлари сомонийларга тобе эдилар), ўлкан ҳудуд (Моваро-уннаҳр ва Хуросон) сомонийлар томонидан буйсундирилган эди. Улар бу ерда 100 йилча ҳукмронлик Қилдилар. 992 йили қорахонийлар хони Бугрохон Бухорони эгаллади. Хуросонда Абу Али Симжурий ва Балхда Фойик амирга қарши исён кўтарди. Нух II ердам сураб Ғазна ҳокими Сабуктегинга мурожаат этади. Сабуктегин 20.000 нафарли қўшин билан келиб, Симжурий ва Фойик кучларини тор-мор келтиради. Сабуктегин бу хизмати учун ҳалифадан «Насир-уд-дин ва ад-давла» (дину давлат хомийси), унинг ўғли Мансур эса «Сайф-уд-давла (давлат шамшири)» лакабини олади.

997 йили Нух II ҳам, Сабуктегин ҳам вафот этади. Нух II нинг ўғли Мансур ибн Нух (997-999) га қарши Нишопур ҳокимлари Бектузин ва Фойик исён кўтардилар. Амирнинг Мансурга эътиқоди зўрлигини назарда тутиб, исёнчилар амирнинг кузига мил тортадилар. Мансур ибн Нух вафотидан сўнг унинг укаси Абдулмалик II ибн Нух Бухоро тахтига ўтирди. Махмуд интиком баҳонасида Бектузин ва Фойикка қарши қўшин тортиб бутун Хуросонни босиб олди. Абдулмалик ибн Нух қўлида фақат Мовароуннаҳр қилди.

кўп ўтмай қорахонийлар хони Наср Илокхон Бухорони забт этди. Амир хонадони асирга олинди, сомонийлар давлати тугатилди.

Сомонийлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда мустақил давлат тузиш учун аввалambор, кучли марказлашган ҳокимият тузиш кераклигини яхши тушунишган. Бу айниқса Исмоил Сомоний ҳукмронлиги даврида куннинг долзарб масаласига аниқланди. Чунки Исмоил Сомоний Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштиришга ва ягона марказлашган давлат тузишга муваффақ бўлди. Энди бу давлатни идора қилиш лозим эди. Шунинг учун Исмоил бир қанча ислоҳотлар ўтказди. Мана шундай ислоҳотлардан бири **давлатни бошқариш маъмуриятяни** жорий қилиш бўлди. Бу ислоҳотга биноан давлатни идора қилиш **саройи** (даргоҳ} ва 10 та **девон** (ҳарбий-фуқаро махкамалари) ташкил этилди. Исмоил Сомоний давлатнинг мажмуини ташкил этишда сосонийлар Эрон ва Араб ҳалифалигида қабул қилинган тажрибалардан фойдаланди ва уни замон талабига қараб мукаммаллаштирди.

Ҳокимиятнинг энг юқори поғонасида сомонийлар туриб, улар амир унвони билан давлатни идора қилганлар. Давлат мажмуини мустаҳкамлашда, Наср II сомонийнинг маърифатли вазирлари Абу абдулло Муҳаммад Жайхоний ва Абуфазл Муҳаммад Баламийларнинг хизматлари катта бўлган. Умуман, сомонийлар ҳукмдорлиги даврида вазирлик мансабига асосан шу икки сулола вакиллари тайинланган. Давлат мажмуини **даргоҳ** ва **девонларга** бўлиниши маълум даражада расмий бўлган. Чунки саройнинг нуфузли кишилари кўп ҳолларда девонларнинг ишларига аралашиб турганлар. Саройда сиёсий ҳокимият **«соҳиби хорас»** қўли остида бўлган. Соҳиби хорас Амирнинг фармонлари бажарилишини назорат кддган. Саройда шарбатдорлар, дастурхончилар, таштадорлар, отбокар-лар, хўжалик беклари каби турли хизматчилар бўлган. Саройдаги ҳамма хўжалик ишларини **«вакил»** бошқарган. Вакил саройдаги эътиборли кишилардан бири ҳисобланган. Наршахийнинг ёзишича, Наср II Сомоний ҳукмронлиги даврида ун девонга Бухоро регистонида унта махсус бино курилган.

Девонлар орасида вазир ёки **«хужа бузург»** девони алоҳида ўрин тутган. Бу девонга бошқа ҳамма девонлар буйсўнган. У ҳамма маъмурий, сиёсий ва хўжалик махкамаларини назорат қилган.

Давлатни идора этишда **«мустауфий девон»** ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу девон давлатнинг бутун молия ишларини бошкдрган ва назорат қилган. Девон хазинадор томонидан бошқарилган.

«Девон Амир-ал-мулк» ёки **«ал-расаи»** давлат аҳамиятига молик бўлган расмий ҳужжатларни тузиш билан шуғулланган. Бундам ташкдри бу девон чет давлатлар билан бўладиган муносабатларни ҳам бошкдрган.

«Сохяб аш-шурат» девони давлатнинг бутун ҳарбий ишларини, шу жумладан амирнинг шахсий қўшинини бошкдрган. «Соҳиб аш-шурат»нинг махсус ёрдамчиси-арис бўлган. У махкама ва унинг бошлиғи амир қўшини хазинаси билан шуғулланган. Кшимча бир йилда турт марта маош тўлаган. Давлатни идора этишда **«соҳиб** ал-борид» девонининг аҳамияти ҳам жуда катта бўлган. Бу девон давлат аҳамиятига молик бўлган ҳужжатларни ва хабарларни етказиш билан шуғулланган. Девоннинг ҳамма шаҳар ва вилоятларда маҳаллий махкамалари бўлган.

«Мухтасиба» девони бозорларни, сотувчиларни, кадокбошларнинг оғирлиги, бозордаги молларнинг нархини, сифатини назорат қилган.

Давлат хазинасининг даромадларини ва харажатларини **«мушриф»** девони назорат калган. Бундан ташқари **«кози аз-зия»** ва **«вақф»** девонлари бўлган. «Кози аз зия» девони давлат ерларини, «вақф» девони хадя этилган ерларни ва мусулмон руҳонийларининг бошк мол-мулкларини назорат қилишган.

Девонларнинг айтарли ҳаммасининг вилоятларда бошқармалари бўлган. Девонларнинг вилоятлардаги бошқармалари бир томондан уз девонларига, иккинчи томондан вилоят ҳокимига буйсунишган. Бундан фақат «соҳиб ал-борид» девонининг амалдорлари мустасно бўлган.

Вилоят ва туманлар амир томонидан тайинланган ҳокимлар томонидан идора қилинган. Одатда бундай лавозимга маҳаллий бой зодагонлар тавсия этилган. Сомонийлар давлатида мусулмон руҳонийларнинг таъсири ниҳоятда кучли бўлган. Улар марказий ҳокимият ишларида ҳам фаол иштирок этганлар. Сомонийлар давлатининг диний ҳаётида ханифийлар мазхаблигига мансуб руҳонийлар ҳамма диний лавозимларни уз клларига олишган. Руҳонийларнинг бошлиғи **«устод»,** кейинчалик **«Шайх ул-ислом»,** деб аталган. «Устод»дан сўнг уз лавозими буйича руҳонийлар орасида **«хатиб»** турган. У жомеъ масжидларида жума намозида хутба укиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу даврда Бухоро Шарқдаги ислом оламининг энг нуфузли марказларидан бирига айланади. Мовароуннаҳрдаги дастлабки мадрасаларнинг бу ерда барпо этилиши ҳам бежиз эмас.

Ер эгалигининг қуйидаги шакллари мавжуд бўлган:

Мулки султоний-шахсан амирга тегишли ер-сув, тегирмон, дуконлар. Бу мулкни қишлоқ чорикорлари ижарага олганлар. Яна ер эгалигининг туъма (умрбод эерилган ер), иктоъ (меросий) турлари бўлган.

Хусусий шахсларга тегишли мулк: ҳукмдор табақа хонадони, деҳқон-зодагонларга, саййидлар, сипох-солор, бадавлат савдогарларга тегишли мулклар ҳисобланган. Шартли ер эгалиги ҳам бўлган.

Вақф мулклари: диний муассасалар ва мадрасаларга тегишли мулк Бу мулкни муассаса мутаваллиси бошқарган. **Жамоа мулки:** яйлов, ТОФ ёнбагирларидаги лалми ерлар.

Хирож хажми шариат ва давлат қонунлари асосида белгиланган. Самонийларнинг биргина Бухоро ва Кармана вилоятлари хирожидан тушган даромади 116866 дирҳамни ташкил калган.

Сомонийлар даврида ерлар қайтадан таксим қилинди. Ер эгаларининг янги гуруҳи ташкил топди. Уларнинг кўпи сипоҳийлардан чиққан эди. Масалан, Алптегиннинг Хуросонда ва Мовароуннаҳрда 500 ҚИШЛОҒИ бўлиб, бирор шаҳар йўқ эдики, унда унинг касри ё боги, ёхуд карвонсаройи бўлмаса. Унинг тасаруффида минглаб отлар ва чорва моллари бўлган.

Сомонийлар даврида кукратли марказлашган давлатнинг вужудга келиши натижасида Мовароуннаҳр ва Хйросонда маълум барқарорлик қарор топди. Бу ҳолат мамлакат иқтисодий ҳаётига катта таъсир кўрсатди. Деҳқончилик ҳунармандчилик ва савдо тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Мовароуннаҳр ва Хуросон бу вақтда Шарқнинг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган ўлкаларидан ҳисобланган. Тарихчилар ва геофафлар бу борада жуда яхши таърифлар ёзиб қилдирганлар. Улар, бу ерлар жуда серхосил, табиий бойликларга бой, унда кўплаб қишлоқ ва шаҳарлар борлигини аҳоли учун керакли ҳамма нарсалар мавжудлигини зўр эхтирос билан битганлар.

Хуросон ва айниқса, Мовароуннаҳр деҳқончилик ўлкалари қаторига кирган. Бу ерларда деҳқончилик асосан сунъий суғоришга асосланган. кўплаб сой ва дарёлардан чиқарилган катта-кичик каналлар мавжуд бўлган. Бухоро воҳасида Шопуркон, Шохруд, Кармана, Пойканд, Самарқанд воҳасида Барж (Дарром), Бармсиш, Бузмадисой, Иштихон каби каналлар шаҳар ва қишлоқларни сув билан таъминлаган. Бундан ташқари, бундай каналлар Хоразм, Кашкакарё, Фарғона ва Шошда ҳам бўлган. Манбаларга қараганда Шош аҳолиси ҳалифа Мутасимга (833-842) мурожаат қилиб воҳада сув етишмаслиги туфайли канал қурилишига ёрдам сураган. Сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликдан ташқари лалмикор деҳқончилик ҳам яхши йўлга қўйилган.

Далаларда буғдойнинг турли навлари, арпа, шоли ва бошқа бошокли экинлар зқилган. Кшлок хўжалигида пахта етиштиришга алоҳида аҳамият берилган. Пахта, айниқса, Зарафшон, Қашқадарё ва Марв воҳасида кўп эқилган. Богдорчилик ҳам яхши ривожланган. Борларда олма, шафтоли, нок бехи, анор, анжир, ёнғоқ каби турли мевалар етиштирилган. Узум етиштириш яхши йўлга қўйилган. Айниқса, Самарқанд, Марв, Ҳиротда етиштирилган узумлар жуда кадрланган. Умуман Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг мевалари узининг турли навлари ва юқори сифатлилиги билан бутун Шарқда донг таратган. Жуда кўп КУрук мевалар Европанинг турли шаҳарларига жўнатилган.

Умуман, Сомонийлар даврида Хуросон ва Мовароуннаҳр қишлоқ хўжалигининг турли тармоқлари хусусан, деҳқончилик яхши ривожланган. Сомонийлар даврида деҳқончилик билан бир қаторда ҳунармандчилик ҳам кенг суръатлар билан тарқалган. Шаҳар аҳолисининг кўп қисми ҳунармандчиликнинг турли соҳалари билан машҳур бўлишган. Манбаларда Кайд қилинишича, Мовароуннаҳрда, айниқса тукимачилик яхши тараққий қилган. Бу ерларда ипак ва жундан тайёрланган турли-туман газламалар узининг юқори сифатлилиги, бежирим ва нафис нақшлари билан ажралиб турган. Бухоронинг Зандана, Самарқанддаги Ведар ва Сурхондарёдаги Дарзанги тукимачиларининг маҳсулотлари фақатгина Мовароуннаҳр ва Хуросондагина эмас, балки Ироқ, Эрон ва диндистонларда ҳам маълум бўлган. Хусусан, Наршахийнинг ёзишича, Зандана тайёрланган газламаларга Шарқ бозорида эҳтиёж жуда катта бўлган.

Ибн Хавкал ва Муқаддасийнинг кайд этишича, Ведарда тайёрланган юқори сифатли газламалар аҳолининг юқори табақалари орасида жуда кадрланган. Бу газламалардан асосан амирлар, вазирлар, турли амалдорлар, козилар узларига либослар тиктирганлар. Ведар газламаси хатто Хуросон парчаси ҳам деб аталган. Газламаларнинг турли навлари бундам ташқари Кешда, Насафда, Дабусияда ва кўпгина бошқа шаҳарларда ҳам тайёрланган.

Кулолчилик ҳам сомонийлар даврида уз тараққиётининг энг юқори бос кичларига кўтарилган. Кулолчилик чархининг янада мукаммалланиши натижасида идишларни безашда сирлар-

дан фойдаланишнинг кашф этилиши, бу борада катта ютуқ бўлди. Натижада идишларнинг турлари ҳам, шакллари ҳам кўпайди. Уларнинг сифати кескин даражада ошди. Идишлар турли рангдаги сирлар билан безатила бошланди. Манбаларда кайд қилинишича, айниқса, Самарқанд, Бинкет ва Марв кулоллари тайёрлаган идишлар узининг бежирим шакли, юқори сифати, ажойиб ва нафис нақшлари билан ажралиб турган. Эпифафик нақш билан безатилган турли-туман идишлар айниқса, диққатга моликдир. Шу даврга оид шаҳарларда олиб борилган археологик изланишларга Қараганда, кулоллар шаҳарларда маҳалла-маҳалла бўлиб яшаганлар. Мана шундай маҳаллалар Самарқандка, Марвда, Аксикатда, Термизда очиб ўрганилган.

Бу даврда шишасозлик ҳам кенг ривожланган. Ўрта Осиё шишасозлари турли шакддаги катгакичик шиша идишларни тайёрлаганлар. Идишлар асосан кукимтир ва шаффоф рангдаги шишалардан тайёрланган. Уларнинг маълум қисми нақшлар билан безатилган. Шишасозларнинг устахоналари Нисо, Марв, Термиз, Пойканд каби шаҳарларда очиб ўрганилаган. Ўрта Осиё шишасозларининг маҳсулотига бошқа ўлкалардан эҳтиёж катта бўлган.

Сомонийлар даврида металлургия соҳасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилган. Ёзма манбалар ва олиб борилган археологик қазиш ишларга Қараганда бу даврда кон саноати тараққиётида катта узгаришлар руй берган. Бу даврда Бадахшонда кумуш, олтин, биллур, ложувард каби қимматбаҳо металл ва тошлар қазиб олиш давом этган. Уструшонанинг Минк туманида катта микдорда темир рудаси, Буттамда олтин, кумуш, мис ва бошқа металлар, Тузкон кулида туз, Фарғонадаги Нокад деган жойдан олтин, кумуш, Исфара яқинида тошкумир қазиб олинган. Фарғонада нефт ҳам борлиги ёзма манбаларда кайд қилинган.

Ўрта Осиёда сомонийлар даврида кокоз ишлаб чиқариш ҳам яхши ривожланган. КОРОЗ ишлаб чиқариш буйича энг йирик марказ Самарқанд бўлиб, ундаги қоғозларнинг маҳсулоти фақат Ўрта Осиё ёки Шарқда эмас, балки Европада ҳам машҳур бўлган. Самарқанд қоғозининг олти нави манбаларда кайд қилинган.

Юқорида кайд қилинган ҳунармандчилик турларидан ташқари сомонийлар даврида Ўрта Осиёда тоштарошлик заргарлик дурадгорлик каби соҳалар анча ривож топган.

Сомонийлар даврида кучли ва мустақил давлатнинг пайдо бўлиши деҳқончилик ҳунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг тараққиёти ўз навбатида ички ва ташки савдони янада узвийлашувига ва тараққиётига олиб келди. Аввало, шаҳар ва қишлоқлар ўртасидаги савдо кенгайди. Иккинчи томондан шаҳар ва қишлоқларнинг ҚЎШНИ кучманчи халқлар ва бошқа давлатлар билан алоқаси ривожланди.

Ёзма манбаларда кайд қилинишича, бозорлар катта-кичик шаҳарларда ва хатто қишлоқларда бўлган. Айниқса карвон йўллари буйлаб жойлашган, шаҳарларда бир нечтадан бозорлар бўлган. Бухоро, Хужанд, Насаф, Кеш, Термиз, Ҳирот, Марв, Нишопур шаҳарларидаги бозорлар катта ва жуда гавжум бўлган. Истахрийнинг ёзишича, Самарқандда Мовароуннаҳрнинг бош бозорлари жойлашган. Бу ерга ҳамма ердан савдогарлар келган. Мовароуннаҳрда тайёрланган маҳсулотларнинг катта қисми Самарқандга келтирил ган ва ундан кейин бошқа ўлкаларга тарқалган. Ички ва ташки савдода айрим кичик шаҳарларнинг ҳам ўрни катта бўлган. Бу борада Пойканд шаҳри муҳим аҳамият касб этади. Манбаларда ёзилишича, бу шаҳарда сомонийлардан олдин ҳам савдогарлар Хоразм, Каспий буйидаги ўлкалар ва Хитой билан олди-сотди ишлари олиб боришган. Шаҳар ҳокимлари савдогарлар учун ҳамма шарт-шароитларни турдириб беришга ҳаракат қилганлар. Шаҳарда унлаб карвон саройлар мавжуд бўлган, улар бозорга яқин жойларда жойлашган. Савдо расталари карвон саройнинг узида ҳам бўлган. Карвон саройлар йўлларда ҳам курилган.

Бозорларда сотиладиган моллар аввало маҳаллий аҳолининг эҳтиёжини кондиришга қаратилган. Ҳунармандлар уз молларини сотиб озиқ-овқат молларини харид қилишган, уз навбатида деҳхонлар ҳунармандчилик молларини харид қилишган. IX-X асрларда Ўрта Осиёнинг иқтисодий ҳаётида савдо-сотиқ катта аҳамиятга эга эди. Бу борада кучманчилар билан чегарадош бўлган шаҳарларнинг аҳамияти катта бўлган. Кучманчилар шаҳарларга келиб, деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини харид қилганлар, тери ва бошқа чорвачилик маҳсулотларини сотганлар.

Ўрта Осиёлик савдогарлар уз молларини араб ҳалифалиги таркибига кирган давлатларга, Кавказга, Хазар ва Булгорияга, Хитой ва Ҳиндистонга олиб бориб сотганлар. Ўрта Осиёдан Хитой билан Ўрта Ер денгизини бирлаштирувчи ва Жануби-Шарқий Европага олиб борувчи карвон йўллари ўтган. Айниқса, Ўрта Ер денгизи билан богловчи карвон йўли анча гавжум бўлган. Бу йўл Багдод, Ҳамадон, Нишопур, Марв, Амул, Бухоро, Насаф, Кеш, Самарқанд, Уструшона, Шош, Баласогун орқали Хитойга олиб борган. Хитойга Ўрта Осиёдан отлар ва шиша буюмлар олиб борилган. Хитойдан эса турли-туман ипак газламалар келтирилган. Хазар, Булкор ва

Русь ерларига Ўрта Осиёдан курук мевалар, турли-туман газламалар, гуруч ва кумуш чиқарилган. Уз навбатида Жануби-Шарқий Европадан Ўрта Осиёга муйна, мис, тери, қорамол, куллар келтирилган. Жануби-Шарқий Европа билан бўлган савдо алоқаларида хоразмлик савдогарларнинг ўрни катта бўлган.

Сомонийлар ва Қорахонийлар ўртасидаги кураш

Қорахонийлар давлати Еттисув ҳудудидаги Қарлуқ (756-940) давлати ўрнида ташкил топди. Унинг асосчиси Сотук Буррохон (915-955) ҳисобланади. У 942 йили Боласогун ҳокимини мағлуб этиб, ўрнига узини ҳоқон деб атади. Қорахонийлар давлатига икки қабила-ЯГМО ва Чигил қабилалари бирлашдилар. Сотук замонида Қорахонийлар давлати иккига бўлиниб кетади. Бирининг пойтахти Боласокун бўлиб, олий ҳокимият ёши катта бўлган ҳоқон томонидан бошқарилган, иккинчи давлатнинг пойтахти Тароз, кейинчалик Қошғар бўлиб, кичик ҳоқон томонидан бошқарилган. Қорахонийлар сомонийлар давлатидаги миллий низолардан усталик билан фойдаландилар. Хасан Буррохоннинг 992 йили сомонийларга қарши юриши олдидан сомонийлар лашкарбошчиси Хупосон ҳокими Абуали Симжурий у билан музокара олиб борган. Сомонийларнинг бошқа лашкарбошчиси, Балх ҳокими Фойик Работи Малик яқинидаги Бугрохонга Қарши жангда, ҳар томонлама устунликка эга бўлишига қарамай таслим бўлади. Илок ҳокими Мансур ибн Ахмад эса, ҳоқонга тобелик билдириб, унинг номига пул зарб этади. Бухородан Қошғарга кетаётганда Буррохон касалланиб вафот этади. Бундан фойдаланган Нух ибн Мансур тахтни қайта эгаллайди.

996 йили қорахонийлар хони Наср Бухорони яна босиб олади. Сомонийлар лашкарбошиси Абул Иброхим Исмоилнинг (Мунтасир) Бухорони озод этиш йўлидаги ўринишлари 1005 йилда муваффақиятсизликка учради. Сомонийларнинг Ғазнадаги ноиби Сабуктегин 997 йилда вафот этди. Ўрнига унинг ўғли Махмуд Ғазна ҳокими бўлди. Сомонийлар амири Мансур ибн Нух (997-999) унинг таъсирида эди.

1001 йилда, султон Махмуд қорахонийлар хони Наср билан шартнома тузиб, Амударёни икки ўртадаги чегара қилиб белгилади. Сомонийлар давлати ўрнида икки ўлкан давлат ташкил топди:

Биринчиси-Қошғардан Амударёгача чўзилган Шарқий Туркистоннинг бир қисмида, Еттисув, Шош, Фарғонанинг кааимги ҳудудларини уз ичига олган Қорахонийлар давлати.

Иккинчиси - Шимолий Ҳиндистон сарҳадларидан Каспий денгизининг жанубий киркокларигача чўзилган ҳамда ҳозирги Афронистон ва Шимоли шарқий Эронни уз ичига олган Ғазнавийлар давлати эди.

Илок ҳокимлари номигагина қорахонийларга карам бўлиб, уз юртларини мустақил равишда бошқарганлар. Илокдаги деҳқонлар сулоласининг асосчиси Мансур ибн Ахмаднинг ЎҒЛИ Муҳаммад ибн Мансур (1004-1008) бўлган. Унинг ўғли Абушужо Солор ибн Муҳаммад (1008-1009) қорахонийлар хони Ахмад ибн Алига карам бўлди. Илокда Наср ибн Алининг учинчи укаси Муҳаммад ибн Али (1010-1015) Инолтегин лакаби билан пул зарб кил ган. Унга Илок Хужанд, Тароз мулклари тоСе бўлган. Чурротегин Хусайн ибн Мансур (1016-1030), Муҳаммад Юсуф Буфохон (1032-1057) нинг пойтахти Шош эди. Тугрултегин Қорахон Юсуф (1068-1075) замонида Илок Шарқий Қорахонийлар давлатига карам бўлган.

XI аср ўрталарида тамгочхон унвонини олган Қорахоний Иброхим ибн Наср Ғарбий Қорахонийлар давлатининг пойтахтини Узгандан Самарқандга кучирди.

1068 йилда, Мовароуннаҳрда қорахоний Иброхим ибн Наср ўғиллари ўртасида тахт учун кураш бошланди. Курашка Шамсулмулк ғалаба козонди. Шамсулмулк Абулхасан Наср ибн Иброхим (1068-1080) даврида Бухорода катта қурилиш ишлар олиб борган.

1080 йилда Шамсулмулк вафотидан кейин Мовароуннаҳрда ҳокимият учун кураш авж олади. Бундан фойдаланган салжуқий султон Маликшох 1089 йили Мовароуннаҳрга бостириб кирди. Бухоро ва Самарқандни забт этиб, хон Ахмадни асир олди. Аммо, Ахмад билан сулҳ тузиб уни уз тахтида қолдиради. Қорахоний Ахмаднинг салжукларга итоаткорлиги амирлар ва руҳонийлар норозилигига сабаб бўлди. Натижада у 1095 йилда ўлдирилди.

Ахмаддан сўнг тахтга ўтирган Арслонхон (1102-1130) замонида қорахонийлар гарчи ярим мустақиллик шароитида сиёсат юргизган бўлсалар ҳам, Самарқанд шаҳрининг ободонлиги буйича катта ишлар қилдилар. Ҳарбий қўмондонлар ва руҳонийлар Арслонхон Ҳокимиятидан норози эдилар. Арслонхон бетоблиги туфайли ҳокимиятни ўғли Насрга топширади. Лекин фитначилар Насрни ўлдирадилар. Арслонхон Марвдан Султон Санжарни ёрдамга чакиради. Бундан фойдаланиб, Санжар 1130 йили Самарқандни эгаллайди.

XII аср бошларида қорахитойлар Боласокунни эгаллайдилар. 1138 йилда қорахитойлар гурхони Султон Санжарнинг қариндоши, Самарқанд ҳукмдори Махмудни Хужанд яқинида мағлуб этади. Шаҳар таланиб катта товон ундирилган бўлса-да, босиб олинмади.

1141 йилда қорахитойлар яна Мовароуннаҳрга бостириб кирдилар. Бу гал жанг Самарқанд яқинидаги Катвон чулида бўлди. Жангда Султон Санжар билан Махмуднинг бирлашган кучлари тор-мор келтирилди. Ҳар икки томондан 30 мингга яқин киши ўлдирилди. Султон Санжар ва Махмуд Термиз томон чекиндилар. Султон Санжар хазинаси, унинг хотини Туркон хотун гурхон кулига улжа тушди. Қорахонийлар Самарқанд ва Бухорони эгалладилар.

Самарқанднинг қорахонийлар сулоласига мансуб бўлган кейинги хонлари, яъни эликхонлар қуйидагилардир:

Муҳаммад ибн Хусайн (1170-1176), Муҳаммад Октош Тафрочхон (1176-1179), Иброхим ибн Хусайн (1178-1202), Усмон ибн Иброхим (1102-1212).

Узганда Кодирхон ибн Иброхим ибн Хусайн (1183-1210), Илок (Шош)да (пойтахти Бинкат) Шох Қиличхон (1177-1183), Тафгоч ҳоқон (1195-1197), Окдош Чагрихон (1197-1206) ҳоким эди.

Сўнгги қорахонийлар қорахитойларга тобеликдан Кутулган эдилар. Бироқ, 1212 йилида Аловуддин Муҳаммад Хоразмшох ғарбий қорахонийлар давлати-нинг ҳоқони Усмонни ўлдириб, Самарқандни уз мулкларига қўшиб олди.

Қорахонийларда Қошғар ва Боласогун пойтахт саналиб, улук хон шу шаҳарлардан бирида қароргоҳда ўтирган. Улуғ ҳоқон ёки улуғ хон **ул-ҳоқон** деган номда юритилган. Араб манбаларида мазкур унвон **султон ул-салотин,** форс тарих асарларида **шаханшохга** мувофик келади. Айнан юқоридаги олий унвон қорахонийлар даври китобларида **тамгочхон** деб ҳам юритилган.

Қорахонийларга карашли ерлар тамгочхон томонидан унинг укиллари, қариндошлари ўртасида таксимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-ўғил, амаки, жиянлар ҳамда ака-ука-ю амакиваччалар ўртасида доимий низолар юз бериб, у сиёсий аҳволга салбий таъсир кўрсатиб турган.

Еттисувдан туриб Мовароуннаҳрни бошқариш қийин бўлган. Қорахонийлар даврида Самарқанд эликхони анча кучайиб кетган эди. Саройда Сомонийлар давлатида бўлганидек вазир, соҳиббарид, муставфий, хожиб, раис-мухтасиб каби амалдорлар бўлган. Қорахонийлар давлатида имом, сайид, шайх садрлар мавқеи кучли эди.

Қорахонийлар давлати бошлиғи лавозими, ҳоқоннинг тахти меросий саналган. Маъмурий идоралар иккига бўлинган: даргоҳ ва девонга. Ҳоқоннинг **улуғ** хожиби ҳоқон билан фуқаро ўртасида воситачилик қилган. Ҳоқон саройида қуйидаги амалдорлар бўлган: **огичи**-шойи кийимлар хазиначиси; **бирук**-мехмонларни қабул қилиш буйича мутасадди; **ошчи**-ҳоқон ошхонаси бошлиғи (богарчи); **битикчи**-мунший; **котиб**-мирза; **қўшчи**-ҳоқон овининг ташкилотчиси.

Ҳоқон ҳарбий қўшинлари **черик** дейилган, унга **субоши,** ёки **сипохсолор** қўмондонлик қилган. Кичик зобит **човуш,** сипохийлар тудаси қўмондони **хайлбоши** дейилган. Қўшин унлик юзлик мингликларга бўлинган. Қорахонийлар ҳоқон и куши (ҳарбий лагер) **хонтуй** дейилган. Ҳоқон кушида доим 9 та сарик байроқ хилпираб турган. Ҳоқонликда элчини **ялавоч** ёки **ялаграр** деб аталган.

Ҳоқонлик ҳудудлари эл, вилоятларга бўлинган. Ижтимоий тузумда мавқеи анча баланд ҳисобланган йирик заминдорлар-деҳқонлар қатлами қорахонийлар даврида уз аҳамиятини йўқотди. Ўрта Осиё кўҳна зодагон тоифасининг бундай аҳволга тушишига асосий сабаб сиёсат майдонида юз берган сулолалар ўртасидаги тахт алмашуви, энг таъсирли жиҳати эса кучманчилик шароитига мослашган эл-улусларининг ўтроқ аҳоли ҳудудларининг ишғол этишидир.

Сомонийлар заменила мазкур сулола учун хос маркгчлашган давлат тузумидан коникмаган аслзода деҳқонлар қорахонийларни қўллаб-қувватлаган эдилар. Йирик хонадон соҳибларикорахонийлар ҳокимиятда вақти келиб биз ҳудудимизнинг асосий ҳукмдорлари бўлиб коламиз деб уйлашган эди. Уларнинг бундай режаларини тушунган ЯГМО ва чигилларнинг бошликлари зодагонларни қувғин кила бошладилар. Бунинг оқибатида кекса бой қатлам вакиллари уз экинзорлари, уй-жойлари, мулклари ва бойликларидан махрум бўлдилар. Деҳқон деган ном эндиликда фақат олдий жамоатчига нисбатан айтиладиган бўлиб колди. Аслзодалар узларининг даромад манбаиер-мулкдан махрум бўла бошлаган сари олдий жамоатчи зироаткорлар ижарачиларга айлана бордилар. Бу пайтда ерлар эгасиз ва кадрсиз бўлиб колди. Унумдор жойлар яйловларга айланди. Бироқ кейинги воқеалар жараёнида Мовароуннаҳр ижтимоий ҳаётида жонланиш юз берганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Қорахонийларда олдий халқ будун дейилган. Солиқ тўловчи фуқароқ раийят деб аталган. Қабила бошликлари бек дейилган, савдогарлар сарт деб аталган. Қорахонийлар давлатида ҳунармандчилик (кулолчилик тўқувчилик шишасозлик темирчилик заргарлик), шунингдек зироат ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишловчи соҳалар таракдай этган. Шунингдек қимматбаҳо тошлар, олтин, мис, темир қазиб олинган. Шаҳарсозлик иншоотлари пишик гиштдан бунёд этилган. Хонликда ер эгалигининг **иктаъ** шакли кенг тарқалган. Манбада шундай дейилади: «Иктаъга соҳиб бўлганлар (мукталар) шуни билишлари лозимки, улар фақатгина раийятдан хак молини яхшилик билан олишга Хақлидирлар ва одамлар уз танув моллари, бола-чакалари, асбоб-ускуналари билан хавфсиз бўлишлари шарт. Агар одамлар саройга келиб, уз ҳолларини маълум қилмоқчи бўлсалар, улар қаршилик килмасинлар ва кайси бир мукта шундай килса қўлини қисқартириб, иктаъсини тортиб олиш, ўзига жазо бериб, бошқаларга ибрат этиб кўрсатиш керак Уларга шуни билдириб қуйиш лозимки, мулк ҳам, раийят ҳам хонникидир. Мукталар ва валийлар уларнинг бошларида шахнадек туриб, подшохни раийят билан бирга хавфсизликдан сақлайдилар («Сиёсатно-ма»). Ҳоқон, вақф, жамоа мулклари қорахонийлар тасаррufидаги асосий ер-мулклар ҳисобланади.

Қорахонийлар давлатида салжуқийларда бўлган каби иктаъ эгаси уз мулкида ишлаётган зироаткорлардан белгиланган микдорда қонун билан кайд этилган солиқдан бошқа ортиқча маҳсулот ёки хак олишга ҳуқуқи бўлмаган. Мажбурий равишда бирор-бир маҳсулот тортиб олинса, бундай вазиятда иктаънинг маълум микдори киркиб олинган, ёки умуман тортиб олинган.

Ғазнавийлар ва салжуқийлар

Ғазна шаҳрининг Хуросоннинг сиёсий марказига айланиши X асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Ғазнавийлар давлатининг асосчиси Собуктегин бўлиб, бу давлат унинг ўғли Махмуд Ғазнавий даврида мусулмон оламининг энг кучли давлатига айланди. Бу давлатнинг ҳудуди Махмуд Ғазнавийнинг истилочилик юришлари туфайли шимолий ва шимоли-ғарбий ҳиндистондан Чаканиён ва Хоразмгача чўзилган бўлиб, унга Эроннинг катта қисми ҳам кирган эди. Махмуд Ғазнавий Мовароуннаҳрдаги Қорахонийлар сиёсатига ва айниқса Хоразмга катта таъсир кўрсатар эди. Уз даврининг иқтидорли саркардаси ва қаттиққўл ҳукмдори бўлган Махмуд Ғазнавий 1030 йилда вафот этади. Шундан сўнг тахтни унинг ўғли Маъсуд (1030-1041) эгаллайди. Лекин Маъсуд отаси тузган давлатни бутунлигича сақлаб кололмади.

Махмуд Ғазнавийга расман тобе бўлган, лекин амалда мустақил бошқариладиган Хоразм шохи Хорун ибн Олтинтош 1034 йилда Хоразмни бутунлай мустакмл деб эълон қилди ва катта қўшин билан Хуросонга юриш қилди. Лекин Султон Маъсуд томонидан сотиб олинган кишилар Хоразм шохи Хорунни ўлдирадилар. Уни қўллаб-қувватлаган қорахонийлар қўшини яна Самарқандга кайтиб кетади. Шундан сўнг Султон Маъсуд Қорахонийлар билан музокаралар олиб боради ва шу юп билан Ғазнавийлар Ҳокимиятига бўлган хавфни бир оз камайтиради.

Ғазнавийлар султони Маъсуд Хуросонга юриш қилган туркий-салжу-кийлар билан кўп бор жанг олиб боришга мажбур бўлди. Махмуд Ғазнавийнинг руҳсати билан шимолий Хуросонга жойлашиб олган салжуқийлар бу даврга келиб, Ғазнавийлар учун катта хавф турдира бошлади. 1035 йилда салжуқийларнинг Хуросонга янги хужуми бошланади. Нишопурдан Нисо шаҳрига етиб келган Ғазнавийлар қўшини салжуқийларга зарба берган бўлсада, салжуқийнинг невараси Торрул ва Чангри бошчилигидаги туркманлар кечаси Ғазнавийлар қароргоҳига хужум килади ва ғалаба козонади. 1037 йил апрел ойида туркманлар Мари вилоятини узил-кесил эгаллашга эришдилар ва Багдодда ҳалифага ҳокимият учун ёрлик беришни сураб элчи жўнатадилар. Шу тарика Хуросондаги янги давлатга-Салжуқийлар давлатига асос солинди.

Кейинги йиллар туркманлар Тогрул бошчилигида бир қанча зарбалар бериб, Хуросоннинг катта қисмини босиб олдилар. Шундан сўнг Маъсуд катта қўшин билан салжуқийлар устига юриш қилди. 1040 йилда Мари яқинидаги Данданакон деган жойда *ҳал* килувчи жанг бўлиб, бунда Маъсуд армияси қаттиқ мағлубиятга учради. Жангдан зўрға қочиб кутулган Маъсуд тез орада (1040 и.) вафот этди. Унинг ворислари Ғазнавийлар давлатининг аввалги қудратини тиклашга муваффақ бўла олмадилар.

Ғазнавийларга тегишли Хуросон аста-секин салжуқийлар қўлига ўтди. Салжуқийлар давлатининг бош султони бўлиб, Тофулбек (1038-1063 й) сайланди. У катта истилочилик юришлари олиб бориб, Балхни, Ироқнинг шимоли, Озарбайжонни, Курдистонни ва Кухистонни ҳам босиб олишга эришди. 1055 йилда у катта қўшин билан Багдодга кириб келди ва ҳалифадан уз номига хутба ўқитишни талаб этди. Шундан сўнг ҳалифа диний ҳокимиятни уз қўлида сақлаб колиб дунёвий ҳокимиятни султон унвони билан Торрулбекка топширди. Салжуқийлар давлатининг

пойтахти қилиб Торрулбек Рай шаҳрини танлади. Унинг ҳукмронлиги даврида салжуқийлар Кавказда Византия қўшинларига ҳам катта зарба бердилар.У Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилаётган қорахонийлар билан дўстона муносабатлар ўрнатди. Лекин, унинг вориси Алп Арслон (1063-1072) Амударёнинг УНГ сохилидаги ерларга бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирди. Византия императори Роман ИВ Диоген қўшинларини мағлуб этди. Ундан кейин тахтга ўтирган Маликшох (1072-1092) 1089 йилда Қорахонийлар ўртасидаги ички низолардан фойдаланиб Бухоро ва Самарқандни эгаллади ва катта улжа билан ортга кайтди. Лекин Қорахонийлар салжуқийларнинг ярим вассалига айландилар. Маликшохнинг ўлимидан кейин Салжуқийлар давлатида тахт учун ўзаро курашлар қизиб кетади ва 1118 йилда ҳокимият буюк салжуқийлар сулоласининг сўнгги йирик вакили Султон Санжар (1118-1147) қўлига ўтади. Унинг даврида салжуқийлар давлатининг пойтахти Марв шаҳрига кучирилди. У Мовароуннаҳрдаги қорахонийларнинг ички ишларига, сиёсатига катта таъсир ўтказа олишга эришган салжуқийлардан эди. 1141 йилда қорахитойлар билан Султон Санжар ва унинг вассали, иттифоқдош қорахоний Махмудхоннинг бирлашган қўшинлари ўртасида, Самарқанд яқинидаги Катвон чулида бўлиб ўтган жангда қорахитойларнинг ғалаба қилиши Салжуқийлар давлатини анча заифлаштирди. Салжуқийларнинг мағлубиятидан Хоразмшох Кутбиддин Муҳаммад Отсиз усталик билан фойдаланиб, 1141 йилнинг кишида салжуқийларнинг пойтахти Марвни босиб олди, 1142 йилда эса Нишоггурга юриш қилди. Лекин Султон Санжар Хоразм қўшинларини Хуросондан кувиб чиқарди ва Хоразмшох Отсизни яна узига буйсундиришга эришди. Султон Санжарнинг ҳаракатларига қарамасдан Салжуқийлар давлати узининг аввалги қудратини йўқота борди. Салжуқийларга ҳал килувчи зарбани Балх ва Хутталон вилоятларида яшовчи кучманчи руз қабилалар бердилар. Улар Султон Санжар қўшинларини тор-мор этиб, уни асир олдилар. Рузлар ҳимоясиз қолган Марв, Нишоггур шаҳарларини талаб, ут куйдилар. Султон Санжар 1156 йилда асирликдан кочишга муваффақ бўлса ҳам, лекин салжуқийлар давлатини тиклай олмади ва бир йилдан кейин вафот этди.

Хоразмшохлар даврида ўзбек давлатчилиги

Хоразм сомонийлар даврида уларга тобе эди. X аср охири ва XI асрнинг бошларига келиб Хоразм ҳокими Маъмун И ва унинг ўғли Али ибн Маъмун Сомонийлар давлати тугаганидан сўнг мустақил давлат тузишга ҳаракат қилиб курдилар. Лекин Мовароуннаҳрдаги Қорахонийлар ва Хуросондаги Ғазнавийлар давлати олдида Хоразм давлати жуда кучсиз бўлиб, кўп ҳолларда Махмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Маъсудга карам эди. Ғазнавийлар давлатининг инқирози ва Хуросонда салжуқийлар ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин Хоразм дастлабки йилларда мустақил сиёсат олиб боришга ҳаракат калган бўлса-да, тез орада салжуқийларга қарам давлатга айланди.

Хоразмнинг мустақил давлат сифатида шаклланишида кўп хизмат кил ган ҳукмдор Кугбиддин Муҳаммад Отсиз (1127-1156) бўлди. Салжуқий Султон Маликшох даврида Хоразмнинг ҳукмдори бўлган Ануштегиннинг невараси Отсиз узи тобе бўлган салжуқий султонларининг ҳар бир хатосидан усталик билан фойдаланди. Айёр, дипломат ва МОХИР саркарда бўлган Отсиз мустақил ташки сиёсат олиб борди. У Хоразм ерларини анча кенгайтириб, Сирдарёнинг қуйи окими ерларини, Мангишлокни босиб олади. Шундан сўнг у бир неча бор (1138, 1141, 1142, 1147-1148 йй.) Султон Санжарга қарши исён қилди ва мағлубиятга учраб салжуқийларга бутунлай тобе бўлиб колди. Лекин шунга қарамасдан у Хоразмнинг мустақиллиги учун мустаҳкам асос ярата олди. Султон Санжарнинг ўлимидан сўнг (1157 й) Салжуқийлар давлати деярли йўқ бўлди ва Хоразмни мустақил давлат сифатида сиёсат олиб бориш учун кенг йўл очилди. Муҳаммад Отсизнинг ўлимидан сўнг ЎҒЛИ Эларслон тахтга ўтирди. У отасига қараганда анча кулай вазиятда давлатни бошқарди. Хуросондаги воқеалардан фойдаланиб у Каспий буйидаги Дехистон ҳудудларини босиб олишга эришди. Эларслон отаси даврида Хоразмнинг буйсундирилган кучманчи туркман ва қипчоқ қабилалари ердамида Мовароуннаҳрнинг ички ишларига ҳам тез-тез аралаша бошлади. 1158 йилда у катта қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб кирди. Бу вақтда қорахитойларга вассал бўлган қорахонийлар кучманчи қарлуқ қабилалари билан жанг олиб боришаётган эди. Эларслон қарлуқларга Бухоро ва Самарқанд учун олиб борган жангларда ёрдам берди. Лекин қорахитойлар қўшинлари ёрдамга етиб келиши билан Эларслон Хоразмга кайтишга мажбур бўлди. У бир неча марта Хуросонга юриш қилган бўлса-да, муваффақиятга эриша олмади. 1171-1172 йилларда қорахитойларнинг катта қўшини Хоразмшохнинг улпонини уз вақтида тўламаётганлигини баҳона қилиб Хоразм устига юриш қилди. Эларслоннинг буйруғи билан Сирдарёдаги катта тугон бузиб ташланди ва катта майдон сувга бостирилади. Бу қорахонийлар қўшини

юришини кийинлаштирди ва Хоразмнинг пойтахти Гурганч (Урганч) ни талон-тарож қилишдан сақлаб колди.

Лекин қорахонийларнинг бу босқини даврида Эларслон вафот этди. Ундан кейин Хоразм тахтини унинг кичик ўғли Султоншох эгаллайди. Эларслоннинг катта ўғли Алоуддин Такаш қорахитойлар ёрдами билан укаси Султоншохдан тахтни тортиб олишга эришди. Султоншох Хуросонга крчишга мажбур бўлди. Шундан сўнг Алоуддин Такаш (1172-1201) Хоразмда махкам урнашиб, қорахитойларга ваъда берган улпонни тўлашдан бош тортади. Унга жавобан қорахитойлар Хоразмга яна юриш киладилар, лекин муваффақиятсизликка учраб, Султоншох ихтиёрига бир кичик қўшин қолдириб узлари орқага қайтадилар. Султоншох эса қўшин билан Марв шаҳрини, Серахс ва Тусни эгаллади.

Қорахитойларнинг муваффақиятсиз юришларидан кейин, Такаш уз давлатини янада мустаҳкамлади. Мовароуннаҳрга, Хуросонга бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирди. У Мовапойннахрни эгаллай олмаган бўлса-да, лекин Хуросоннинг бир неча туманларини босиб олди. Лекин Хоразмшох Такашнинг Хуросонда кучли ва хавфли рақиби бор эди. Бу тобора кучайиб бораётган Гурийлар давлати эди. Фйп вилояти ҳозирги Афғонистондаги Герируд дарёси буйида, Ҳиротдан Балхгача, Кобулдан Ғазнагача чўзилган вилоят бўлиб, бу ерда асосан форсий қабилалар яшаган. Сўнгги салжуқийлар даврида Фйп вилояти ўз мустақиллигини анча мустаҳкамлади.

1150-1151 йилларда гурийлар ҳокими Алоуддин Ғазнавий сулоласи султони Баҳоомшох устидан ғалаба козониб, Ғазна шаҳрини вайрон қилган эди. Ғазнавийларга сўнгги зарбани 1186-1187 йилларда рурийлар ҳокими Гиёсиддин Муҳаммад берди. Шундан сўнг гурийлар ҳозирги Афғонистонни ҳамда Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларини ҳам маълум вақт эгаллаб турдилар. Хуросонда салжуқийларнинг кучсизланганидан фойдаланиб, гурийлар султони Гиёсиддин Муҳаммад 1175 йилда Ҳиротни эгаллади ва Хуросоннинг марказий ҳудудларига хужумлар уюштириб турди. Қорахитойларнинг вассали ҳисобланган Хоразмшох Такаш эса Хоразмни карахитойлар қўлидан куткариш учун катта куч сарфлашга мажбур бўлди. Фақат ХИИ асрнинг 80-йилларида у Хуросоннинг баъзи бир ҳудудларини қўлга киритди. 1187 йилда у Нишопурни, 1192 йилда Рай шаҳрини, 1193 йилда Марв шаҳрини эгаллади. Багдод ҳалифаси Наср (1180-1225) ва Ғарбий салжуқийлар султони Тогрул II ўртасидаги низодан фойдаланиб, Такаш қўшинлари 1194 йилнинг март ойида Тогрул II га қарши уруш очди ва уни енгиб Ҳамадон шаҳрини эгаллади. Торрул II эса жангда ўлдирилди.

Хоразмшохнинг тобора кучайиб бораётганидан хавфсираган ҳалифа Наср қўшинлари Такашга қарши чиқдилар. 1196 йилнинг июл ойида хоразмликлар ҳалифа қўшинларини енгдилар. Шу тарика Эроннинг катта қисми Хоразмшохлар қўлага ўтди ва давлати, ҳудуди бирданига икки баравар кенгайди. Хоразм давлати энди Багдод ҳалифасига тегишли жойлар ва гурийлар билан чегарадош бўлиб колди. 1200 йилда Такаш вафот этди ва шундан кейин Ироқда халқ қўзғолони кўтарилди. Бу ердаги Хоразм қўшинларининг катта қисми кириб ташланди, қолганлари Хуросонгача келишга мажбур бўлди. Хоразмшохлар ичида Такаш-энг талантли лашкарбоши ва ҳукмдор эди. У жуда оғир вазиятда Олд Осиё ва Ўрта Осиёнинг катта қисмини бирлаштириб қудратли давлат тузишга муваффақ бўлди.

Лекин Такашнинг катта хатоси шунда эдики, у узининг хотини Туркон хотун мансуб бўлган қипчоқлар қабиласига катта эркинликлар берди. Уларни доимо қўллаб-қувватлади. Туркон хотуннинг давлат ишларига аралашуви Хоразмдаги ички низоларининг кучайишига олиб келди. Такашнинг ўлимидан кейин Хоразм тахтига унинг ўғли Алоуддин Муҳаммад ўтирди (1200-1220). 1203 йилда Муҳаммад қорахитойларнинг ёрдами билан Хуросонни бутунлай босиб олди. Ҳиротни ва яқин атрофларини эгаллади, 1207 йилда у уз пойтахтига кайтиб, Мовароуннаҳрни босиб олиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Шу йилнинг узидаёқ Муҳаммад Мовароуннаҳрга катта куч билан ҳарбий юриш бошлади. Бунинг сабаби Бухорода кўтарилган халқ қўзғолони эди. Бу қўзғолон 1206 йилда Бухоро садри (ҳокими) Муҳаммад ибн Абдулазизга қарши қаратилган эди. Бухоро садрларига хос барча ёмон хислатлар бу одамда мужассам эди. У халқдан катта солиқлар олиб уларни шафқатсизларча эзар эди. У диний раҳбар бўлишига қарамасдан айт-ишратга, овга муккасидан кетган эди.

Бухорода унинг зулмига қарши халқ ҳаракатининг асосий кучлари шаҳар ҳунармандлари эди, қишлоқ аҳолиси-деҳқонлар бу ҳаракатни қўллаб-қувватлади. Бу қўзғолоннинг бошлири калкон ясовчи устанинг ўғли Малик Санжар исмли шахс эди. Қўзғолончилар садр Муҳаммадни кувиб чиқапдилап. У қорахитойлардан ёрдам суради. Лекин Хоразмшох Муҳаммад қорахитойлардан

олдинроқ ҳаракат қилиб, Бухорони босиб олди ва шу тарика Мовароуннаҳрни Хоразм таркибига қўшиб олиш бошланди. Қўзғолончиларнинг бошлиғи Малик Санжар Урганчга олиб кетилди.

Мовароуннаҳр халқи Хоразмшохни қорахитойлар зулмидан куткарувчи куч сифатида қарши олди. Муҳаммад Хоразмшох қорахитойларнинг вассали бўлган Самарқанд ҳокими (қорахонийлар сулоласидан) Усмон билан дўстона муносабат ўрнатди. Бу эса Қорахитойларнинг Самарқандга юриш қилишига олиб келди ва улар шаҳарни босиб олдилар. Бу вақтда мўғул Қабилаларидан бири бўлган найманлар Қорахитойларнинг Еттисувдаги ерларига бостириб кирдилар. Шунинг учун қорахитойлар шошилинч равишда орқага кайтишга мажбур бўлдилар.

Қорахитойларнинг қийин аҳволга тушиб қолганидан фойдаланган Хоразмшох Самарқандни эгаллаб (Усмон унинг вассалига айланди) Қорахитойлар устига юриш қилди ва Талас водийсида 1210 йилда Қорахитойлар қўши ни устидан ғалаба крзонди. Бу ғалаба туфайли Муҳаммад Хоразмшохнинг аҳволи анча мустакамланди. Самарқанд ҳокими Усмон Хоразмшохнинг тўлиқ вассалига айланди ва унинг куёви бўлди.

Солиқларнинг хаддан ташқари ошиб кетганлигидан норози бўлган Самарқанд халқи 1212 йилда қўзғолон кўтарди. Катта қўшин билан Хоразмшохнинг узи Самарқандга кириб бориб қўзғолончилардан шафқатсизларча уч олди ва куёви Усмонни ҳам ундирди. Шундан сўнг у Мовароуннаҳрдаги вазиятни уз фойдасига ҳал этиш учун Фарғонани Усмоннинг укаси Кодирдан тортиб олди. Узган шаҳрини ҳам эгаллади ва шу тарифа қорахонийлар сулоласи бутунлай тугатилди. Қорахитойлар сулоласини эса кучманчи найманлар Кучлук раҳбарлигида тугатдилар. Хоразмшох Ўрта Осиёни бутунлай эгаллагандан сўнг Ғарбга юриш ки лди ва тез орада Эрон ва Афғонистонни босиб олди. Хаттоки Бавдод ҳалифасини акдаришга уриниб курди.

8-МАВЗУ. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚДАРИ ҲАЁТИДА ИХ-ХИИ АСРЛАРДА ЮЗ БЕРГАН УЙҒОНИШ ДАВРИ. ФАН ВА МАДАНИЯТ РАВНАҚИ

ИХ-ХИИ асрлар маданий юксалишмнинг шарт-шароитлари. Илм-фан

Фанда «Уйғониш даври» деб аталадиган давр Ғарбий ва Марказий Европада жойлашган мамлакатларда XIV-XVI асрлардаги ривожланишининг узига хос хусусиятларини ифодалаш учун ишлатилган. Биринчи маротаба «уйкониш» атамасини XVI аср итальян рассоми ва тарихчиси Ж. Вазари уз асарларида ишлатади. «Уйғониш», «уйғониш даври» атамалари XIV-XVI аср ижтимоий-икисодий ривожланиш моҳиятини очиб бермасдан, кўпроқ антик давр меросини, яъни антик маданиятга ўхшаш маданиятнинг қайтадан «тирилиши», «уйкониши» маъносида ишлатила бошланди. Кейинчалик фанда бу атама кенг қўлланила бошланди. Шу маънода кўпчилик тадқиқотчилар IX-XII асрлар Ўрта Осиё халқлари тарихида маданиятнинг ривожланишига хос хусусиятларни ҳам «уйғониш» даври деб аталиши юқорида кайд қилинганидек шартлидир деб ҳисоблайдилар.

IX-XII асрлар Ўрта Осиё халқлари тарихида моддий ва маънавий ҳаётнинг ривожланишида олдинги даврларга нисбатан кескин юксалиш йиллари бўлди. VIII асрда Араб халифалиги ҳозирда Ўрта Осиё деб аталмиш ҳудудни фатх этиб бўлган, босиб олинган ерларда ислом дини кенг ёйилиб, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёт Араб ҳалифалиги тартиб-қоидаларига бутунлай буйсундирилган эди.

Бу ҳол уз навбатида араб тили ва ёзувини Мовароуннаҳрда кенг ёйилишига имконият яратиб берди. Аммо VIII аср охири IX аср бошларида буйсундирилган халқларни мутлақ итоатда сақлаб туриш нафақат ҳалифалик маркази маъмурларига, балки ўлкаларга тайинланган ноиб учун ҳам тобора кийинлаша бошлади.

821 йилда Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ноиби этиб тайинланган Тохир ибн Хусайн ҳалифалик уйлаганидек сиёсат юргизмади. У ҳалифа номини хутба намозидан чиқдриб ташлашга кўрсатма берди. Тохирийлар шундай қилиб сузда узларини ҳалифаликнинг ноибидек кўрсатсаларда, амалда мустақил иш юритиш ҳаракатини бошлаб юбордилар. Бу борада диққатга сазовор томони шундаки, тохирийлар нафақат сиёсий мустақилликка интиддилар, балки хўжаликнинг кўпгина тармоқларини узлари хохдагандай тартибга солишга ҳаракатлар Қилдилар. Улар қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида сув таъминотини яхшилашга катта эътибор қарата бошладилар. Катта-катта ариклар, каналлар Каздирдилар. Сув таъминоти ҳақида фикдшунос олимлар рисолалар ёзиб, бу ишни аниқ тартиб-қоидага биноан олиб бориш лозимлигини исботлаб бердилар. Шундай қилиб, мустақил давлатларнинг пайдо бўлиш учун замин пайдо бўлди.

873 йилда тохирийлар ҳукмронлиги ўрнига саффорийлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Бу уз навбатида Мовароуннаҳрнкнг Хуросондан ажралиб, уз мустақиллигини тиклаб олиши бўлди. IX асрнинг охирги чорагида эса Мовароуннаҳр сомонийлар кўп остига утиб, мустақилликни янада

мустаҳкамлаб олади. Сомонийлар сулоласининг энг йирик вакилларидан бири бўлмиш Исмоил Сомоний кучли давлат тузишга ҳаракат килади ва бу ишни муваффақиятли равишда уддасидан чиқади.

Сомонийлар уз давлатларини узларигача бўлган Шарқ давлатларининг бошқарув анъаналарини чукур ўрганган ҳолда, уларга суяниб, замон талабларини ҳисобга олган ҳолда узгартиришлар киритиб бошқаришга ҳаракат қилдилар.

Мовароуннаҳр деб аталадиган бу ҳудудда мустақил давлатларнинг ташкил топиши уларда сиёсий барқарорлик иқтисодий ривожланиш ва маданий ҳаётнинг равнақига катта таъсир кўрсата бошлади.

Бухоро, Самарқанд, Урганч ва Марв каби шаҳарлар илм-фан ва маданият марказлари сифатида шаклланиб ривожлана бошлади.

Ўрта Осиёда IX-XIII асрларда Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар ва Хоразмшохлар давлатлари ҳукм сурдилар. Бу давлатлар халқаро майдонда уз мавқеи ва тутган ўрни жиҳатидан катта эътибор ва нуфузга эга бўлдилар. Ахмад Наср, Исмоил Сомоний, Алптакин, Махмуд Ғазнавий, Тугрулбек Султон Санжар, Отсиз, Такаш сингари тадбиркор ва узоқни кўра оладиган давлат арбоблари даврида Ўрта Осиёда ҳаётнинг барча жабхдларида юксалишга эришилди, давлат ҳокимияти мустаҳкамланди, нисбатан тинчлик осойишталик ва барқарорлик вужудга келди.

Тарихчи Абу Мансур ас-Саолобийнинг сомонийлар Бухоросига берган таърифи бутун Ўрта Осиё давлатларининг IX-XIII асрлардаги аҳволига тегишлидир: «... шон-шуҳрат макони, салтанат каъбаси ва замонасининг илгор кишилари жамланган, ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ҳамда уз даврининг фозиллари йигилган (жой) эди». Ўрта Осиё ҳукмдорлари илм ахли билан яқинлашдилар. Мамлакатни бошқаришда уларнинг билими ва маслаҳатларидан фойдаландилар. Ҳукмдорларнинг аксарияти бу даврда уз сароиларида олим, шоир ва уста санъаткорлар, турли соҳалар буйича қимматбаҳо китобларни туплашга одатландилар. Саройга жалб этилган олим ва шоирлар, кугубхоналардаги нодир қўлёзма асарлар билан магрурланардилар.

Дамашк Копира, Багдод, Куфа, Басра ва бошқа шулар сингари катта шаҳарларда Ўрта Осиёдан бориб фан, маданият тараққиётига уз ҳиссасини қўшган авлод-аждодларимиз бу даврга келиб кўпая борди. Багдод шаҳри Шарқнинг илм-фан маркази сифатида оламга танилди, чунки IX асрда бу ерда «Байт ул-хикма» («Донишмандлар уйи») Шарқнинг фанлар академияси ташкил этидки. Бунга монанд ҳолда X аср охирларида Хоразмда ҳам ҳалифа Маъмун даврида (995-997 й) «Донишмандлар уйи»-«Байт ул-хикма»-«Маъмун академияси» (Хоразм академияси) ташкил бўлди. Бу икки илм учогларида Шарқнинг машҳур ва маълум олиму-алломалари тахсил кўрганлар. Улар орасида Ахмад Фаргоний, ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино ва бошқа буюк алломаларнинг номлари бор.

Муҳаммад ибн Мусо **ал-Хоразмий** (783-850) қадимги Хоразм диёрида туғилиб, вояга етади. Ғоятда уткир зеҳн эгаси ва ноёб кобилият соҳиби бўлган ал-Хоразмий ёшлик чоридан бошлаб аниқ ва табиий фанларни ўрганишга қизиқди, араб, форс, хинд ва юнон тилларини эгаллади, бу тилларда ёзилган китобларни кунт билан укиб, мутолаа қилди. У дастлабки таълимни хусусий муаллимлардан олди ва сўнгра уша даврнинг йирик маърифат марказларидан бири бўлган Марв мадрасасида укиди. Ҳалифа Хорун ар-Рашиднинг ўғли Маъмун ҳалифалик тахтига ўтиргач (813 й) у Муҳаммад Мусо ал-Хоразмийни узи билан бирга Багдодга олиб кетади ва у ерда ташкил этилган «Байт ул-хикма»га бошлик этиб тайинлади. Багдодда у Сурия, Ироқ, Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр олимлари билан ижод килади.

Хоразмий математика, геометрия, астрономия, география, тарих илми ва бошқа фанлар соҳасида баркамол ижод кдпди. Унинг «Ал Жабр вал мукрбала» («Тенгламалар ва қаршилантириш»), «Ҳисоб ал-хинд» («Хинд ҳисоби»), «Китоб сурат ал-Арз» («Ер сурати ҳақида китоб»), «Китаб ат-Тарих» («Тарих китоби»), «Китоб ал-Амал Бил Устурлабат» («Устурлоб билан ишлаш ҳақида китоб») каби асарлари олимга жаҳоншумул шуҳрат келтирди. Хоразмий яратган 20 дан ортиқ асардан бизнинг даврмизгача фақат 10 таси етиб келган.

Хоразмий ижод и меросида «Алжабр ва ап-мукобала» китобининг илмий аҳамияти ниҳоятда буюкдир. Бу китоби билан у математика тарихида биринчи бўлиб алгебра фанига асос солди. «Ал-гебра» атамаси ушбу китобнинг «ал-жабр» деб юритилган қисқача номининг айнан ифодасидир. Хоразмий номи эса математикада «алгоритм» атамаси шаклида уз ифодасини топди. Унинг «Ал-жабр» асари асрлар давомида авлодлар қўлида ер улчаш, арик чиқариш,

бино қуриш, меросни таксимлаш ва бошқа турли ҳисоб ва улчов ишларида дастуруламал бўлиб хизмат қилди. Хоразмийнинг бу рисоласи XII асрдаёқ Испанияда лотин тилига таржима қилинади ва қайта ишланади. Кейинчалик асрлар давомида Европа олимлари Хоразмий асарларини қайта-қайта ишлаб, у асосда асарлар ёзадилар. Хоразмийнинг арифметик рисоласи хинд ракамларига асосланган унлик позицион ҳисоблаш тизими Европада, колаверса, бутун дунё тараққиётида буюк аҳамият касб этди, алгебрани мустақил фан даражасига кўтарди.

Олимнинг «Китоб ат-Тарих» («Тарих китоби»)да Хуросон, Кичик Осиё ва Мовароуннаҳрнинг VIII-IX асрлар тарихига оид қисқа ва аниқ маълумотлар уз ифодасини топган. Хоразмийнинг «Зиж» («Астрономик жадвал»), «Куёш соати ҳақида рисола» асарлари фалакиётшунослик фанининг ривожланиш тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Абул Аббос Ахмад ибн Муҳаммад ибн Носир **ал-Фаргоний** 797-865 йилларида яшаб ижод қилган ватандошимиздир. Ахмад Фарроний уз асарлари билан фан тарихида катта из қилдирди. У математика, география, астрономия, тарих соҳаларида ижод қилди. Ахмад Фарронийнинг ижодий фаолияти Багдодда улук мутафаккир олим Ал-Хоразмий раҳбарлигидаги «Байт-ул-хикма» билан боғликдир. У араб атамашунослигининг пайдо бўлиши ва илмий тараққиётга муносиб ҳисса қўшган. Багдод ва Дамашкда расадхоналар қурилишида шахсан қатнашди. Ахмад Фарронийнинг китоблари дунёга маълум ва машҳурдир. «Китоб фи Усул илм ан-Нужум» («Фалакиёт илмининг усуллари ҳақида китоб»), «Фалакиёт рисоласи», «Фалак асарлари абабияти», «Ал-Мажистий», «Илм-хайя», «Ал Фаргоний жадваллари», «Устурлоб билан амал қилиш ҳақида», “Ой, ернинг устида ва остида бўлганида вақтни аниқлаш рисоласи”, “Етти иқлим ҳисоби”, “Устурлоб ясаш ҳақида китоб” асарларинин қўлёзмалари Англия, Франция, Германия, Миср,Ҳиндистон, АКШ ва Россияда сақланмоқда.

Ахмад Фаргонийнинг бу асарлардаги илмий кашфиётлари бутун жаҳон фани ва маданиятига ўлкан ва муносиб ҳисса қўшди. У 812 йилда куёш тутилишини олдиндан башорат қилиб берди, ернинг думалок эканлигини илмий далиллар билан бир хил фазо ёритгичларни ҳар хил вақтда қурилишини, тутилишини ҳамма жойда ҳар хил кузатиш мумкинлигини изохлаб берди.

Ахмад Фаргоний яратган илмий кашфиётлар натижалари кайси фан соҳасида бўлишидан қатъий назар ғоятда пишик, пухта ва ниҳоятда мукаммалбўлган. ХИИ асрдаёқ олиямнинг асарлари лотин тилига таржима қилинганлиги ва Европага тарқалганлиги бу фикрнинг исботидир". Европаликлар Фаргонийнинг “Ал Фраганус” деб атаганлар. Унинг асарларини лотин, немис, инглиз, француз, рус ва бошқа тилларга таржима қилганлар.

Абу Наср Муҳаммад Нбн Муҳаммад **Форобий** 873 йилда Фороб (Ўтрор) яқинидаги Васиж шаҳарчасида таваллуд кўрган ва 951 йи-л да Дамашкда вафот этган.

Ўрта Осиёнинг йирик комусий олимларидан бири, Шарқ уйғониш даврининг энг кузга кўринган арбоби, Шарқ фалсафасининг отаси Форобий аввал Фороб, Бухоро ва Самарқандда билим олди ва турли тилларни ўрганди. Багдодга келган фаннинг турли соҳалари буйича билимларини чукурлаштиришда давом этди. У илмий даражасини оширгач, фаннинг деярли барча соҳаларини эгаллаб 160 дан ортиқ асар ёзди. Форобийнинг риёзиёт, фалакиёт, табобат фалсафа, тилшунослик ва адабиётга оид асарлари бутун оламга машҳур бўлди. У ёзган “Аристотелнинг “Метафизика” асари мақсадлари ҳақида, “Тирик мавжудот аъзолари ҳақида”, «Мусиқа китоби», “Бахт-саодатга эришув ҳақида” “Сиёсат ал-Мадания” («Шаҳарлар устида сиёсат юргизиш»), «Фозил одамлар шаҳри», «Масалалар моҳияти», «Қонунлар ҳақида китоб», «Тафаккур юргизиш мазмуни ҳақида», «Мантиқка кириш ҳақида китоб», «Фалсафанинг моҳияти ҳақида китоб» ва бошқа асарлар буюк олимнинг илм ва дунёқараш доирасининг беқиёс даражада кенглиги ва чуқурлигидан далолат беради.

Форобий фаннинг назарий ва фалсафий томонларини ёритишга ҳаракат қилган. У Платон, Аристотелнинг барча фалсафий, табиий, илмий асарларига, Птолемейнйнг осмон жисмлари ҳаракати, Александр Афродийнинг руҳ ҳақидаги психологиясига оид, Галеннинг тиббиёт буйича асарлари, Эпикур, Зенон, Евклид рисолаларига так риз ва шархлар ёзди. Агар илм-фан ривожидаги узининг қўшган буюк хизматлари учун Аристотел «Биринчи муаллим» унвонига сазовор бўлса,

Форобий донишмандлиги, Аристотелни яхши билганлиги, комусий ақли ва илм-фан тараққиётига қўшган катта ҳиссаси учун «Ал-муаллим ас-Соний-«Иккинчи муаллим», «Шарқ Аристотели» деган муътабар унвон олди.

Форобийнинг «Инсон танасининг аъзолари ҳақида»ги рисоласи тиббиёт илмининг мақсад ва вазифаларини аниқлашга бағишланган. «Астрологиянинг тўғри ва нотўғри қоидалари ҳақида»ги рисоласида астрологларнинг руҳий ва ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларни осмоний жисмлар ҳақидаги илмий тахминларига асосланган фаолиятини, ёлгон тасаввурлар ва уйдирмалардан фарқлаш зарурлигини таъкидлайди.

Олимнинг кўп жилдли «Мусиқа ҳақида катта китоб» асари мусиқа илмининг катта билимдони, созанда ва ажойиб бастакор ҳам бўлганлигини тасдиқайди. У янги мусиқа асбобининг ихтирочлси ҳам бўлган.

Ўрта аср фанининг ривожи ва тараққиётида Форобийнинг илм таснифи буйича олиб борган илмий ижодий ишлари ғоятда кимматлидир. У «Илмларнинг келиб чиқиши ҳақида», «Илмларнинг таснифи ҳақида» ва бошқа рисолаларида уша даврда маълум бўлган 30 га яқин илм соҳасининг тартиби, таснифи ва тафсилотини беради.

Форобийнинг илмий-фалсафий мероси халқимизнинг букю маънавий бойлиги сифатида асрлар оша авлодлар учун муҳим ижод манбаи бўлиб хизмат қилиб келмокла.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар **Наршахий** (899-959) Бухоро яқинидаги Наршах (ҳозирги Вобкент туманида) қишлоғида 899 йилда таваллуд топган. Наршахийнинг илмий асарлари тўғрисида маълумотлар жуда кам. Унинг фақат «Тарихи Бухоро» («Бухоро тарихи») асари бизгача етиб келган. Асар қўлёзма нусхаларда ва ҳозирги замон илмий тарихий адабиётларда «Тарихи Наршахий», «Тахкик ул-Вилоят» («Вилоят ҳақиқатини аниқлаш»), «Ахбори Бухоро» («Бухоро ҳақида хабарлар») каби номлар билан аталиб келинган. Асарнинг турли номлар билан аталишига ҳам сабаблар бор. Бу асарнинг Наршахий томонидан ёзилган дастлабки асл нусхаси сақланиб крлмаган. Унинг бизгача етиб келган ксми 1128 йилда Кува шаҳридан бўлган Абу Наср Ахмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Кубовий араб тилидан форс тилига қисқартириб таржима қилган нусхасидир. Ундан кейинги йилларда ҳам Наршахийнинг асари бир неча таҳрирларга учраган, баъзи матнлари қисқартирилган ва сўнгги воқеалар асосида туддирилган. Абу Наср Ахмад Кубавий асар матнини қисқартириш билан чегараланмай, балки Табарий, Абу Хасан Нишопурийнинг «Хазоик ул-улум», Иброхимнинг «Ахбари Муканна» каби асарларидан фойдаланиб, уни тўлдиради. Ана шу тарифа, Бухоро тарихига Наршахий яшаб ўтган даврдан кейинги, 1178-1179 йиллардан 1220 йилларга қадар бўлиб ўтган тарихий воқеалар кириб қолган.

«Бухоро тарихи» асари узининг илмий аҳамиятини йўқотмаган ва ҳозирги кунда сомонийлар даври тарихи буйича энг ноёб, кимматли асар ҳисобланади. Асарда Сомонийлар давлатининг сиёсий, иқтисодий, маданий, ижтимоий ҳаётига оид маълумотлар келтирилган. Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳолисининг араб босқинчиларига қарши Муканна бошчилигидаги қўзғолони билан бог лик бўлган маълумотлар ҳам бу асарда маълум даражада уз ифодасини топган. Наршахий сарой тарихчиси бўлганлиги сабабли ҳукмрон табақа сиёсатини ёқлаб, халқнинг ҳокимиятга чиқишини қоралаган.

Биз ўрганаётган давр IX-XII аср фан ва маданиятининг равнақини Абу Райхон Берунийсиз (973-1048 й) тасаввур қилиш мумкин эмас. У уз замонасининг барча фанлари физика, математика, астрономия, геодезия, тарих математика, география ва бир неча бошкд фанларни пухта эгаллаган олим бўлган. У 362 хижрий йили (973 й) Хоразмнинг қадимги Кат шаҳрида туғилди. Уша даврда Кат шаҳри Хоразмшохлар-Афригийлар сулоласининг пойтахти бўлиб, Ўрта Осиёнинг Хитой, Ҳиндистон, Яқин Шарқ давлатлари, Кавказ ва Шарқий Европа давлатлари билан боглаб турувчи савдо ва маданий марказларидан бири эди. Афсуски, Берунийнинг замондоши Ибн Синоникига ўхшаган таржимаи ҳоли бизгача етиб келмаган. Шунинг учун у бошланрич таълимини кимдан, қачон олганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо, бир нарса аниқки, у ёшлигиданок илм-фанга жуда ҳам қизиқдан, кобилиятли, меҳнаткаш бўлган.

У уз она тили хоразм тилидан ташқари яна бир қанча тилларни-суший, форс, хинд, юнон ва қадимги яхудий тилларни ҳам ўрганган. У Ҳиндистонда бўлар экан, тез орада нафақат Ҳиндистон тарихи, маданияти, хатто санскрит тилини ҳам ўрганади. Хоразмдаги Маъмун академиясининг энг кузга кўринган фаол иштирокчиларидан бирига айланади. Шу билан бирга у шох Маъмун II нинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида мамлакат сиёсий ишларида ҳам фаол қатнашади.

Беруний Урганчда яшаган даврда Ибн Сино билан ёзишма олиб борган. Бизгача уларнинг савол-жавобларидан 18 таси етиб келган. Бу ёзишмалар Берунийнинг табиат фалсафаси ва физика масалалари билан қанчалик қизиққанлигидан гувоҳлик беради. Савол-жавобларнинг мазмунида Аристотелнинг ақл билан хис этиш орқали чиқарган хулосаларига Беруний узининг тузатиш ва тажриба орқали аниқлаган хулосаларини қарши куйган. Йбн Сино эса Аристотелни ҳимоя қилгани маълум бўлади.

Беруний Хоразмда яшаган вақтда ҳали жуда ёш бўлишига қарамай, Кат шаҳрида муҳим астрономик кузатишлар ўтказган. Бу кузатишлар учун узи асбоблар ихтиро қилган. Беруний 22 ёшида узи туғилиб усган ватанни ташлаб кетишга мажбур бўлади ва олдинига Райга, кейин Журжонга келади. Бу ерда машҳур табиб, астроном, файласуф Абу Сахл Исо ал-Масихий билан танишади на ундан таълим олади. Беруний узининг машҳур асарларидан бири бўлмиш «Қадимги халқлардан калган ёдгорликлар» асарини Журжонда ёза бошлаган.

Тарихдан маълумки, 1017 йилда Махмуд Ғазнавий Хоразмни босиб олади ва Берунийни ҳам Хоразмшох саройидаги бир қанча олимлар қатори Ғазна шаҳрига олиб кетади. Беруний Ғазна шаҳрида 1017 йилдан то 1048 йилгача ҳаёт кечиргани маълум. Бу йиллар Беруний ҳаётида узига хос давр бўлади. Бир томондан гурбатда яшаган бўлса, иккинчи томондан илмий фаолиятда жуда ҳам махсудкор даври бўлади. Беруний фаолиятини ўрганувчи олимларнинг фикрича, бундай ҳол, яъни давлат ишларига аралашмаган, сиёсий фаолиятдан четлашган олим узининг бутун буш вақтини илмий-тадқиқот ишларига сарфлайди.

Беруний табиат фанларининг ривожига бебаҳоа ҳисса қўшган олимдир. У узининг илмий асарларида дунёнинг тузилиши ҳақида фикр юритганда Птолемей фикрига суянса ҳам, амалда ернинг ҳаракати ҳақида Птолемей тартибига зид келувчи фикрларни баён килади. У «Геодезия» асарида геоцентризм билан боғлиқ бўлган баъзи назарияларнинг тўғрилигига шубҳа билан қараганлигини очиқдан-очиқ баён этади. Бу билан у дунёнинг гелиоцентристик тузилиши ҳақидаги назариянинг ишлашига ҳисса қўшганлардан бири ҳисоб ланади.

Беруний уз даврининг катта математиги ҳам бўлган. У математика масалаларига бағишланган асарларида геометрия, арифметика, алгебра, сонлар назарияси, тригонометрия тушунчаларини маълум тартиб билан таърифлайди. Ҳозирги замон тадқиқотчиларининг кўпчилиги Берунийнинг тригонометрия фанининг ривожига қўшган ҳиссасини жуда ҳам юксак баҳолашади. Улар Берунийни тригонометрияни математикада мустақил фан ҳисоблаган олим сифатида кўрсатмоқдалар.

Беруний 1030 йилда «Ҳиндистон» номи билан машҳур бўлган энг йирик асарини ёзади. Бу асар жуда катта аҳамиятга эга бўлган асар бўлиб, бу хакда жуда кўп Ғарб ва Шарқ олимлари узларининг фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Берунийнинг бу асари устида 20 йил иш олиб борган Э. Захау унинг арабча танқидий тексти билан ингилизча таржимасини 1888 йилда Лондонда нашр эттиради. Ана шу олим «хиндшуносликда Берунийга тенг келадиган бирор олим на ундан олдин ва на ундан кейин бўлганлигини билмаймиз»-деган эди. Йирик арабшунос олим Р. Розен «Ҳиндистон» асари қадимги ва ўрта аср Ғарб ва Шарқ адабиётида «мисли курилмаган»-деб баҳолайди. Хинд олимларидан Ҳамид Ризо эса «Ўрта аср ва янги замон муаллифларидан ҳеч бири хинд маданиятининг чигал масалаларини илмий руҳда тушуниш буйи ча Абу Райхон Беруний эришган ютуқларига эриша олмади. Берунийнинг «Ҳиндистон» асари классик намуна бўлиб қолиши билан бирга уз муаллифининг қадимги хинд маданияти ва фанига тортигидир»-деган эди.

Абу Али ибн Сино (980-1037) Бухоро яқинида жойлашган Афшона қишлоғида таваллуд топган. Отаси зиёли, ўқиган, билимдон киши бўлиб асли Балхдан бўлган. Ибн Сино уша давр зиёлилар оиласида ҳукм сурган турмуш тарзи тизими буйича «Қуръони карим»ни ёшлик чогидан ёд ола бошлайди. Бу билан кифояланиб колмасдан отаси унга фалсафа, хинд ҳисоби каби соҳаларни ҳам ўқита бошлайди. Хатто Абу Абдуллох ан-Нашали деган кишини ўғлига мураббий қилиб олади. У успиринлик йилларида, 16 ёшида шунчалик чукур шуғулланганки, хатто бирон-бир кеча ҳам туйиб ухламаган экан. Фан асослари билан бундай шуғулланиш, кўп вақтлар давомида амалга оширган машаққатли бу меҳнат тез орада уз самарасини беради, у 17 ёшидаёқ олим сифатида шаклланиб, табиб деган ном чиқара бошлайди. Мукофот сифатида сарой кутубхонасидан фойдаланиш имкониятига сазовор бўлади.

Биз кўриб чиқаётган давр сиёсий тарихи узига кос хусусиятларга эга эди. Бу вақтда икки сулола (Қорахонийлар ва Сомонийлар) тарих сахнасида ҳукмронлик учун кураш олиб бормоқда эди. Мамлакатдаги бундай беқарорлик фан арбобларининг фаолиятига уз таъсирини ўтказмасдан колмас эди. Ибн Сино ҳам уша даврда Хоразмда фан ва маданият хомийси сифатида ном чиқарган Маъмун (999-1016) саройига боради. У ерда уша давр машҳур олим, файла-

суфлари Абусахл Масихий, табиб Абул Хайир Хоммар, комусий олим сифатида бутун дунёда тан олинган Абу Райхон Беруний ва бошқа машҳур олимлар бор эдилар. Аммо олимнинг тинч ижоди бу ерда ҳам кўпга чўзилмайди. Хоразмни Махмуд Ғазнавий эгаллагач у Ҳамадонга жўнайди. Уша даврда Ҳамадон ҳукмдори Шамс ад-Давла деган киши бўлиб, у касал бўлиб колади. Ибн Сино Бухоро амирини даволаганидек уни ҳам тузатиб юборади ва эвазига вазир этиб тайёрланади. Уша даврда ҳам сарой фиску-фасод, исёнлар уяси эди. Ана шундай фиску-фасодлар туфайли у зиндонга ташланади. Исфахон ҳукмдори Алоуддавла Ҳамадонни босиб олгач у зиндондан озод қилинди.

Ибн Синонинг замондоши, унинг шогирди Жузжонийнинг ёзишича у жисмоний жиҳатдан жуда бақувват бўлган. Бироқ шаҳарма-шаҳар дарбадарликда юриш, юқорида кайд қилганимиздек кечалари ухламасдан узлуксиз ишлаш ва таъқиб остига олишлар олимнинг саломатлигига таъсир кўрсатади ва у 428 хижрий йилнинг рамазон ойида, 1037 йилнинг июн ойида 57 ёшида вафот этади.

Ибн Сино ҳақиқий энкиклопедик олим, уз даврининг деярли барча фанлари билан муваффақиятли равишда шуғулланган ва уларга оид илмий асарлар яратган. Турли манбаларда унинг 450 дан ортиқ асарлари кайд қилинган бўлса ҳам, замонлар ўтиши билан уларнинг кўпи йўқолиб кетган ва бизгача фақат 242 таси етиб келган.Ибн Синонинг торларнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги жуда ажойиб фикрлари, минереология ва геология фанларига қўшган ҳиссаси жуда салмоклидир. Жумладан, у минералларни турт гуруҳга бўлиб, уларнинг оригинал классификациясини таклиф этади. Бу классификация то XIX асргача деярли узгаришсиз сақланиб келди. Олимнинг минереология соҳасидаги ишларининг МУҲИМЛИГИ таъкидланиб, 1956 йилда Ўзбекистонда топилган минерал Авикенит деб аталган.Ибн Сино ботаника масалалари билан ҳам кўп шуғулланган. Чунки табобатда ишлатиладиган доривор моддаларнинг аксарияти ўсимликлардан олинади. Машҳур швед ботаниги Карл Линней (1707-1778) Ибн Синонинг ботаника соҳасидаги хизматларини таъкидлаб, тропик мамлакатларда денгиз сувида ҳам усувчи ва доимо яшил ҳолда коладиган бир дарахтни Авиценна деб атади. Ҳам Ғарбда, ҳам Шарқда «Авиценна» ва «Шайхур-Раис» номи билан шуҳрат козонган бобокалонимиз ҳақиқатан ҳам мустақил Ўзбекистон ёшлари калбида уз тарихи ва бобокалонлари билан фахрланиш ҳис-туйғуларини уйғотади.

Абу Абдуллох Жаъфар **Рудакий** (960-1041 й) тахминан 860 йилда Самарқанд яқинида жойлашган Панжрудак қишлоғида туғилган. Шунинг учун ҳам шоирнинг тахаллуси шу туғилган ҚИШЛОҒИНИНГ номидан келиб чиқиб Рудакий бўлиб ҳисобланади. Яна бошқа манбаларда айтилишича, уша даврда халқ чолру асбоблари орасида «руд» номли мусиқа асбоби бўлиб, шоир уни чалишни жуда яхши ўрганган, шунинг учун ҳам шоир тахаллусини шу асбобдан олган деб ҳам ҳисоблайдилар.

Рудакийнинг таржимаи ҳолига бағишланган барча манбаларда унинг камбағал оиладан эканлиги, ёшлигидаёқ мусиқа асбобларини яхши чалишни ва ашула айтишни севганлиги кайд этилади. Ёш шоирнинг УЗИ шеърлар ёзиши ва мусиқага бўлган бундай муҳаббати тез орада уни машҳур қилиб юборади. Бу даврда шеърият, айниқса, сарой шеърияти, касиданавислик яъни шахсга мадхия укиб, кукларга кўтариб макташ кенг авж олган эди. Касиданависликдан асосий мақсад, унинг моҳияти, мактов кимнинг шахсига қаратилган бўлса, уша кишини шахсни улуғлаштириш бўлган. Рудакий эса маълумотларга қараганда, касида тукишга уста бўлган. Шунинг учун ҳам бўлса керак уни сомонийлар саройига таклиф киладилар. У даврда ҳокимият тепасида Наср ибн АХМАД турарди. Шу даврдан бошлаб, унинг ҳаётида сарой даври бошланади. Сарой ҳаёти узининг ута мураккаблиги билан ажралиб турган, фиску-фасодларга тўла бўлган. Рудакий кариган вақтида саройдан кувилади ва қолган умрини узининг она қишлоғида факирликда ўтказади. Саройдан кувилаётган пайтда унинг кузига мил тортиб кур қилинди.

Рудакий форс-тожик шеъриятининг асосчиларидан бири ҳисобланади. XI аср шоири устози Рашидийнинг айтишича, Рудакийнинг бир миллион уч юз минг байт шеъри борлиги ҳисоблаб чиқилган. Аммо бизгача минг байт, икки қисмда эллик рубоий, шеърлар, достон ва бошқалар етиб келган холос. Бу асарларда шоир дўстлик муҳаббат, яхшилик қилиш, бировнинг дилини огритмаслик каби улуғ инсоний фазилатларни улуғлайди. Доимо эзгулик қилишга чорлайди.Рудакийнинг шеърияти ҳаёт лаззати, ҳаётнинг узи УСТОД эканлиги, ундан кўп нарсаларни билиб, ўрганиб слиш мумкинлигини таъкидлайди ва шундай қилиш лозим эканлигини уктиришга ҳаракат килади. Ҳаёт таълими бутунлай бошқача таълим эканлигини, уни баъзида ширин, баъзида аччиқ эканлигини кўрсатади. Бундай таълимни ҳеч бир ўқитувчи бера олмаслигини уктиради.

Ҳар бир киши олмаса ҳаётдан таълим,
Унга ўргата олмас ҳеч бир муаллим.

Бизгача Рудакий каламига мансуб «Калила ва Димна», «Даврони офтоб», «Синднома» каби поэмалардан парчалар етиб келган. Рудакийнинг асарлари ҳақида гап юритар эканмиз, унинг тили содда, кенг халқ оммасига жуда ҳам тушунарли бўлганлигини кўрамиз. Шунинг учун ҳам у кенг халқ оммаси орқали шуҳрат топган. Унинг асарлари ҳозирги ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

Махмуд Қошғарий фаолияти билан бевосита шуғулланувчи олимларнинг фикрича у зот 1029-1038 йиллар орасида Қашғарда туғилган. У узига тук зиёли оиладан бўлиб, Қашғарда яхши билим олади. Хатто у Бухоро ва Нушопур шаҳарларида уз билимларини кенгайтириб катта-катта олимлар билан сухбатда бўлади. Махмуд Кошкарий яшаб ижод этган йиллар Қорахонийлар давлатининг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади. Махмуд Қошғарий жуда кўп саграрларда бўлади ва узининг асарлари учун бой маълумотлар туплайди. кўп йиллик изланишлар натижасида «Девони лугати турк» ва «Жавохири-нахв» «Турк тили синтаксиси асослари» асарларини ёзади. Минг афсуслар бўлсинки, охирги асар ханузгача топилмаган. Махмуд Қошғарийни бутун илм оламига танитган «Девони лугати турк» асаридир. Бу китоб араб тилида ёзилган. Унда олим кўп йиллар давомида туркий қабилалар орасида олиб борилган кузатишлар асосида туркий тилларни қиёсий ва тарихий усуллар билан таҳлил қилган ва бу тилларнинг узига хос хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилган. Олимларнинг фикрича, муаллиф ушбу тадқиқотида жуда кўп сузларнинг этимологиясини аниқ ва тўғри изохлаб берган.

Асар икки ксм (муқаддима ва лугат)дан иборат. Олим асарга узи тузган дунё харитасини ҳам илова килади. Бу ҳол асарнинг кимматини янада оширади. Харита доира шаклида чизилган бўлиб, унда мамлакат, шаҳар, қишлоқ ТОФ, чул, довон, денгиз, кул, дарё ва ҳоказолар номлари ёзилган. Харитада ёзилмай қолган номлар эса асар матнида берилган. Харита асосан ҳозирги Шарқий ярим шарга тўғри келади. Махмуд Қошғарийнинг узи бу хакда шундай ёзган: «Румдан Мочингача бўлган... шаҳарлар ўрнини аниқлаш мақсадида уларнинг ҳаммасини ер шаклидаги доирада кўрсатдим».

Асарда турли уруғ-қабилалардан қипчоқ угиз, татар, ямак басмил, ябону, кай, боиширт, киргиз, уйгур, жамил, тару, ичроқ тухси, ЯРМО, чигил, тангут, табгоч, шунингдек форс, араб, хитой, рус халқлари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади. Асарда бўлардан ташкдри бир неча туркий тилдаги хикматли сузлар берилган.

Махмуд Қошғарийнинг бу асарида Ўрта Осиё ҳудудидаги бир қанча шаҳарлар номларининг келиб чиқиши масалалари ҳам алоҳида кўрсатилган. Китобда туркий ёзув тўғрисида аниқ маълумотлар берилиб, 18 ҳарфдан иборат турк (уйрур) алифбоси ҳам кўрсатиб ўтилган.

Махмуд Қошғарийнинг бу китоби дунё халқларининг жуда ҳам кўп тилларига таржима қилинган. Асарнинг бунчалик катта аҳамиятга эга бўлиши муаллифнинг ҳаётни яхши билганлиги, турли билимларни пухта узлаш тирганлиги ва асарни ҳаёт тажрибасига асосланиб ёзганлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам асар уз илмий кимматини бугунги кунда ҳам йўқотгани йўқ.

Қорахонийлар даврида яшаган яна бир уз даврининг атокли шоири, донишманд ва давлат арбоби Юсуф Хос Хожибдир (XI аср). Унинг таржимаи ҳоли, туғилган йили ва ҳаёти тўғрисида ёзилган бирон-бир асар сақланиб колмаган. У қорахонийлар сулоласининг пойтахти Баласогунда туғилган ва шу ерда ижод этган. Ҳозирги кунда Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билик»-«Бахт-саодатга бошловчи билим» деб номланган дидактик бадиий-фалсафий асари бизгача етиб келган бўлиб, бошқа асарлари маълум эмас. Шоирнинг ўзи бу ишга роппа-роса 18 ой сарфлаган ва унга жуда ҳам пухта тайёргарлик кўрган.

Асар насрий муқаддимадан сўнг 77 байтдан иборат бўлган шеърий муқаддима билан бошланиб, 73 бобнинг мундарижаси берилади. Бошланғич боблар уша давр анъаналарига биноан бошланиб, Оллоҳ ва Пайғамбар, ислом динининг фойдаси ва дунёвий, ижтимоий-сиёсий, аҳлоқий-илмий масалалар билан тугалланади.

Асар шунчалик кўп камровлики, унда кўтарилган масалаларни олдий санаб ўтишнинг ўзи ҳам бир неча саҳифаларни ташкил этади: Масалан: Етти сайёра ва ун икки бурж. Инсон фарзандларининг кадри билим ва тафаккурда.

Тилнинг фазилат ва манфаатлари. Китоб эгасининг узри. Билим ва ақл-идрокнинг фарқи тўғрисида.

Бахад мадхи.Ой тулдининг бахт ҳақидаги ҳикояси. Ана шу санаб ўтилганлардан ҳам кўриниб турибдики, асарда шоир инсон масаласини ажратиб олади. Инсоннинг ижтимоий моҳияти, унинг ҳаётдаги ўрни, вазифаси ҳар томонлама таҳдил қилинади.

«Кугадгу билиг» асарида билим ҳақида алоҳида боб бўлиб, унда билимдан ҳеч бир зиён бўлмаслиги, у кишиларга фақат фонда келтириши, кишиларга билим кадр-киммат, ҳурмат ва эҳтиром олиб келиши айтиб ўтилади. Шунинг дек асарда марказлашган давлатни мустаҳкамлашга қаратилган масалалар, низоларга чек қуйиш каби уша давр учун жуда катта аҳамиятга молик бўлган масалаларга ҳам алоҳида эътибор берилади. Шу билан бирга, давлатни идора этиш йўллари, бунинг учун беклар бу йўлда ўз атрофига билимдон, ақлли одамларни туплаши лозим эканлигини алоҳида таъкидлайди. Шоир эл-юртни бошқариш асосида икки нарса ётади, деб таъкидлаган. Бири адолат кўрсатиш бўлса, иккинчиси, улардан марҳаматни аямасликдир. Юқорида кайд қилинганидек шоирнинг бу асари дунё жамоатчилиги томонидан яхши қабул қилинган, энг яхши асарлар қаторидан ўрин олган.

IX-XII асрларда ислом дини ва суфийлик

IX-XII асрларда ислом дини Ўрта Осиё халқлари давлатчилиги тарихида катта рол уйнай бошлади. Мовароуннаҳрда бу давр араб ҳалифалигидан мус такил бўлган давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши даври бўлган бўлса, ислом бу вақтда Шарқда кенг тарқалиб жаҳон дини даражасига кўтарилади, мусулмон дунёсининг мафкурасига айланади. Араб тили давлат тили даражасига кўтарилади. Азалдан саводли бўлган, маданият даражаси юқори даражага кўтарилган халқ тез орада нафақат араб тилини, балки исломни ҳам чукур ўрганиб араб тили ва шариат масалаларида китоб лар ёзадиган олимларни етиштириб чиқара бошлади.

Ҳалифаликдан ажралиб чиққан мустақил давлатлар сомонийлар, Қорахонийлар, салжуқийлар ва Ғазнавийлар, хоразмшохлар даврида бу мустақил марказлашган давлатларни янада мустаҳкамлаш учун ислом динига, унинг таълимотига, тарихий ахкомларига эътибор бир неча бор кучая бошлайди. Шаҳарларда масжидлару-мадрасалар курилишига эътибор берила бошлади. Масалан, манбаларнинг дарак беришича, Бухорода дастлабки Мадраса Ковушдўзлар тими яқинида барпо қилинади. Хатто қонуншунослар учун ҳам махсус «Факихлар мадрасаси» деган ихтисос лаштирилган мадраса курдирилган.

Бундай билим масканларида Қуръони карим, хадис илми ва шариат асос лари ҳар томонлама мукаммал ўрганилган. Табиийки, бу ерда билим олган ёшлар мустақилликни қўлга киритган ёш давлатларнинг асосий таянчига, унинг мустақиллигини мустаҳкамлашга ўзларининг билимларини сарфлаганлар.

Уша давр шаҳарлари орасида ислом дини таълимотини чукур тарғиб қилишда Бухоро шаҳри алоҳида ўринни эгаллайди. Юқорида кайд қилинганидек мадрасаю, мактабларнинг борлиги бу ерда егук илоҳиёт фани намоёндаларининг етишиб чиқишига хизмат килади Шунинг учун бўлса керак Бухоро шу даврдан бошлаб «Куббатул ислом»-«Ислом динининг гумбази» номи билан шуҳрат топа бошлайди.

Секин-аста марказлашган давлатнинг асосий мафкурасига айланган ислом дини бошқа диний карашларни сиқиб чиқара бошлайди ва халқ оммасини итоатда ушлаб туриш учун қурол воситаси ролини ҳам бажара бошлайди.

Бу даврда ислом таълимотига бебаҳо ҳисса қўшган Имом ал-Бухорий ва Исо ат-Термизий каби кўплаб уламолар етишиб чиқдилар. Улар шу кунга қадар хадис илмининг энг кўзга кўринган, бутун мусулмон дунёси томонидан тан олинган алломалари даражасига кўтарилган зотлардир.

Имом Бухорий (809-870 **йй.)** Бухорода туғилиб, шу ерда биринчи билимларни олади. Сўнгра билимини янада чукурлаштириш мақсадида Макка, Мадина, Багдод, Дамашк Куфа, Нишопур каби шаҳарларга боради. Манбалардан бизга маълумки, Имом Бухорий ислом дини масалаларига бағишланган 20 га яқин асар ёзган. Шу китоблар орасида Бухорийнинг бутун дунёга машҳур қилган асари «Ал-Жомеъ ас-Сахих» («Ишончли туплам») дир. Бу асар 160 қисмдан иборат бўлиб, 3450 бобни ўз ичига олади. Бухорий хадисларини туплаш ва баён этишда унинг ҳақиқийлигига асосий эътибор берган, унинг ҳақиқатга яқинлигини исботловчи далилларни келтирган ва шу асосда хадисларни классификация қилган олимдир. Унинг диққат марказида фаннинг инсон учун тарбиявий аҳамияти, унинг маънавий юксалиши, фозиллиги, донолиги, яхши ва ёмонни ажрата олиши туради. Умрининг охирида у ўз Ватанига кайтиб келади ва Самарқанд яқинида вафот этади. Мус такиллик йилларида бу улуғ бобокалонимиз руҳини шод этиб, Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ташаббуси билан унинг вафот этган жойида ўлкан

мажмуа-бино барпо қилинди. Ҳозирда у жой нафақат мамлакатимиз фуқароқларини, балки бутун мусулмон дунёси ахлининг зиёратгоҳ жойига айланган.

Имом ат-Термизий (824-892 йй.) Термиздан унча узоқ бўлмаган Буг қишлоғида туғилган. У ҳам Бухорий сингари Шарқнинг жуда кўп шаҳарларида бўлиб, ўз билимини оширишга ҳаракат килади. Ат-Термизий хадислардан ташқари филология, тарихга оид асарлар ҳам ёзди. Унинг 10 дан ортиқ ёзган асарлари орасида номини бутун мусулмон оламига машҳур қилган асари «Жоме ат-Термизий» ёки «Сунан ат-Термизий»дир. Бу асар исломда уламолар томонидан ҳақиқат деб тан олинган машҳур хадислар тупламидан биридир. Термизийнинг илмий мероси диний аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, аҳлоқий, дидактика тарихида ҳам жуда катта ўрин эгаллайди.

Ислом динининг мамлакатда асосий дин сифатида тан олиниши, бошқа диний эътиқодларнинг оёқ-ости қилиниши, меҳнаткаш халқ оммаси турмуш тарзининг оғирлашиши улар орасида уларни юпатишга, оғирлигини енгил қилишга ёрдам берувчи ҒОЯНИ кидиришга мажбур кила бошлади. Бу ғоя тасаввуф ғояси бўлди.

Тасаввуф, яъни суфийлик ислом дини асосида шаклланган диний-фалсафий оким бўлиб, покланган, зохид, такводорлик маъносини англатади. Унинг асосида бу дунё лаззатларидан воз кечиш асосида Оллоҳга етиш, уни билиш, у билан бирлашиш йўлини кидириш ётади. Суфийлик Қуръон ва шариат талабларини албатта сўзсиз бажариш, ўзини Худонинг кули деб билиш қабилар, ўз хохиши билан тозаланиб, Оллоҳга, руҳий маънавийликка сингиш орқали эришишга асосланади. Тасаввуф таълимоти асосида инсон фаолияти ва унинг камолоти ётади.

Тасаввуфда руҳни камолотга, унинг сўнгги мақсади Оллоҳга эришув йўллари турт босқичдан иборат: биринчи босқич-ШАРИАТ деб аталади, унда аввалambор, шариатнинг барча талабларини бажариш ва унга буйсуниш талаб этилади. Иккинчи босқич-ТАРИҚАТ деб аталади. Унда мурид ўз шахсий истакларидан воз кечиб, ўзини пир ихтиёрига топшириши керак Учинчи босқич-МАЪРИФАТ бўлиб, унда суфийлар коинотнинг бирлиги Худода мужассам бўлишини, олам Худонинг эманциясидан, нурланишидан вужудга келишини, яхшилик ва ёмонликнинг нисбатини ақл билан эмас, калб орқали англаб олишлари керак бўлади. Туртинчи босқич ҲАҚИҚАТ дир. Бунда суфий шахс сифатида тугаб, Худога-мўлжалланган ҳақиқатга етишиши, Оллоҳга сингиб кетиши ва натижада абадийликка эришуви зарур. Бу жараён маълум давомли вақтни талаб этган. Махсус руҳий жисмоний ҳаракат, фаолият, сигиниш, ибодатлар, оханглар ёрдамида амалга оширилган.

Тасаввуфнинг ижтимоий асоси шаҳарлардаги ҳунармандлар, майда савдогарлар бўлган. IX-X асрлардаёқ Ироқ ва Эронда унинг йирик вакиллари вужудга келади. Мовароуннаҳрда эса тасаввуф таълимоти X асрдан бошлаб ёйила бошлади. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тасаввуфнинг ривожланишида Юсуф Ҳамадоний таълимоти муҳим рол уйнайди. Манбаларда қайд қилинишича, Юсуф Ҳамадоний 1043-1049 йилда Эроннинг Ҳамадон шаҳрида туғилади. Дастлабки билимларини Ҳамадон ва Багдодда олади. Имом Раззолий каби буюк алломаларни тарбиялаб вояга етказган шайх Абу Али Фарсадийга шогирдликка тушади. Юсуф Ҳамадоний умрининг катта қисмини Ўрта Осиёда ўтказган. У ҳунармандчилик-косибчилик билан шуғулланган. Шунинг учун ҳам бўлса керак унинг таълимоти асосан ҳунармандлар орасида кенг тарқалган ва уларнинг манфаатларини ифодалаган. Юсуф Ҳамадоний суфийлик илми буйича кўплаб шогирдлар тайёрлади. У Бухорода махсус хонако курдириб, уша ерда шогирдларга дарё берган. Ҳамадоний таълимотида ватанпарварлик ғоялари ўз ифодасини топган. Уни пир билган шогирдларидан 213таси махсус шайхлар бўлиб етишган эканлар. Ҳамадоний таълимотидан Ўрта Осиёда икки тасаввуф мактаби-Яссавийлик ва Нақшбандийлик келиб чиқади.

Ўрта Осиё ҳудудида биринчи вужудга келган суфийлик окими Яссавийликдир. Бу окимга 1105 йилда Ясса (Туркистон) шаҳрида туғилган Ахмад Яссавий асос солган. Ахмад Яссавий Бухорода Юсуф Ҳамадонийдан таълим олгач, яна она шаҳри Туркистонга кайтиб келади ва шогирдлар тарбияси масаласи билан шуғулланади. Мадраса ва хонаколар курдиради. Яссавий таълимотининг асослари туркий тидда ёзилган «Девони хикмат» асарида баён этилган. У Ўтроқ ва кучманчи туркий халқлар орасида суфийлик таълимотини тарғиб қилишда муҳим аҳамият касб этган.

Яссавий тариқатининг бошқа тариқатларда бўлганидек ўзига хос қоидалари бор. Улар: 1. Мурид ҳеч кимсани ўз шайхидан афзал курмаслиги, унга мутлақо таслимият изхор этмоғи лозим. 2. Мурид шунчалик зукко ва идрокли бўлиши керакки, то ўз шайхининг барча румуз ва ишораларини мукаммал англай олсин. 3. Шайхининг барча аҳволи (сўзлари) ва аъфолари (ишлари) га мурид содиқ бўлиб, унга мутлақо муте ва мутакид бўлмоғи лозим. 4. Мурид ўз муршиди (пири) нинг барча топшириқларини чакконлик билан сидкидилдан бажариб, уни ҳамиша рози қилиб юрмоғи лозим. 5.

Мурид ўз сўзига содиқ ваъдасига росих бўлиб, ўз муршиди кунглида ҳеч қандай шаку-шубҳа турдирмаслиги зарур. 6. Мурид ўз ваъдасига вафодор ва сўзида устувор бўлиши керак 7. Мурид ўз ихтиёридаги барча мол-мулкни, бутун бору-югини ўз шайхига нисор (бахшида) этмок учун доимо тайёр бўлмоғи керак 8. Мурид ўз шайхининг барча сир-асроридан огоҳ бўлиб, унинг ифшосини (ошкор этишни) ҳеч вақт хаёлига келтирмаслиги керак 9. Мурид ўз шайхининг барча таклифларини назарда тутмоғи, унинг мушкулотини осон килмоғи, панду насихатларини бажо келтирмоғи шарт. 10. Мурид Оллоҳ висоли учун ўз шайхи йўлида бутун моли ва жонини нисор этмокка тайёр туриши, унинг дўстига дўст, душманига душман бўлиб яшамоғи шарт.

Ахмад Яссавийнинг фикрича **шариатсиз тариқат**, **тариқатсиз маърифат, маърифатсиз ҳақиқат** бўла олмайди. Улар доимо бир-бирини тўлдиради. Бу йўл камолот йўли бўлиб, инсон ҳаётининг асл моҳиятини ташкил этади.

Юсуф Ҳамадонийнинг яня бир шогирди Абдухолиқ Ғиждувоний бўлган. Яссавий билан Ғиждувоний шу даражада иқтидорли шогирдлардан бўлишганки, кейинчалик улардан бири «Яссавия», иккинчиси «Нақшбандия» тариқатининг асосчилари бўлиб етишадилар. Хожа Абдухолиқнинг таржимаи ҳоли, туғилган ва вафот этган саналари аниқ У 1103 йилда Ғиждувонда туғилиб, 1179 йилда ўз ватанида вафот этади. Хожа Абдухолиқда дастлабки саводни ўз туғил ган юртида Имом Садриддин беради. Кейинчалик УХишни Бухорода давом эттириб, юқорида кайд қилинганидек Юсуф Ҳамадонийга шогирд тушади. Тарихий манбаларнинг хабар беришича, устоз ва шогирднинг бир-бирларига ҳурмати, мехр-оқибати шу даражада бўлган эдики, улар биргаликда Шарқнинг фан ва маданият ўчоқларидан бўлмиш Самарқанд, Бухоро, Марв, Исфахон, Балх сингари шаҳарларга борган эканлар ва у ерларда тасаввуф соҳасидаги ўз билимларини янада чукурлаштирган эканлар.

Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний Шарқ фалсафа тарихида ўзига хос ўрин эгаллайди. Унинг фалсафий дунёқараши тасаввуфдаги Хожагон (Хожалар) халқасида шаклланди. Агар бизгача Ахмад Яссавийнинг «хикматдар»и мерос бўлиб қолган бўлса, Хожа Абдухолиқ Ғиждувонийдан «Рисолаи Соҳибия» «Рисолаи Шайхшшукж Хазрати Абу Юсуф Ҳамадони» каби асарлар мерос бўлиб қолган. Аммо бу асарлар ҳали яхши ўрганилмаган ва кенг халқ оммаси орасида тарғиб қилинмаган. Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний устозидан кўп нарсаларни ўрганар экан, ўзи ҳам кўп ҳолларда мустақил фикр юритиб, баъзи масалаларда ўз йўлини шакллантиришга ҳаракат қилган. У зикр айтиш усули буйича «Зикри Хуфия», «Зикри дил» амалини тарғиб кила бошлаган. Хожа Абдухолиқнинг устози Юсуф Ҳамадоний уша вақтда ўз сахрбалари билан «Алония» зикр тушиш амалига амал калган. Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний юқорида кайд қилинганидек «Хожагон» (Нақшбандия) тарикдтининг асосий қонун-қоидаларини ишлаб чиққан буюк алломадир. Унинг асарлари, ҳаёти, қилган ишлари бутун турк оламида алоҳида ўрин эгаллаб, маънавий ҳаётда ўчмас из қолдирган.

Нажмидкнн Кубро (1145-1221 йй.)-тасаввуф таълимотининг Ўрта Осиёдаги йирик вакилларидан бири, Суфийликдаги Кубровия окимининг асосчисидир. Хивада туғилиб, Миср, Табриз ва Ҳамадонда илм олган. Кўҳна Урганчга кайтиб, ўз таълимотини ривожлантириб, шу ерда янги суфийлик окимига асос солади. У «Фавоих ал-Жамол ва фовотих ал-Жалол» («Жамолининг муаттарлиги ва камолотнинг эгалари»), «Ас-усул ал-ашара» («Унта қонун ва қоидалар») номли қатор рисола ва асарлар ёзиб, ўз таълимотини такомиллаштиришга эришди. Кубровия тариқатининг асосини 10 тадан иборат қонун-қоидалар ташкил этади. Уларга асосан «тавба», «зувд» («мол-дунёдан воз кечиш»), «таваккал» («Оллоҳ йўлида»), «қаноат», «узлат», «доимий зикр», «таважжуз», «сабр», «мурокаба» («камолот топиш») ва «ризо» (халққа етишиш) каби қоидалар киради. Кубровия тариқати Яссавия тариқатидан фарқ қилиб, тарки дунёчилик рад этилади. Унда камолот йўлида олиб бориладиган машаққатли меҳнат жараёнида бу дунё ноз-неъматларидан баҳоаманд бўлиш кераклиги илгари сугилади. Бу таълимотда ватанга, халққа бўлган муҳаббат ғояси ниҳоятда кучли бўлиб, ҳар қандай оғир шароитда ҳам халқ билан бирга бўлиш, ватан ҳимояси учун курашиш, унинг мустақиллигини сақлаш зарурлиги даъват қилинади. Ўз ғоясига содиқ Нажмиддин Кубро ватан ҳимояси йўлида шахид бўлди ва жасорат намунасини ўз муридларига кўрсата олди.

Меъморчилик ва санъат

IX-XII асрларда ўлкада марказлашган йирик давлатларнинг шаклланиши ва уларнинг ривожи, давлатчиликнинг мустаҳкамланиши, маънавий ҳаёт, илм-фаннинг ривожланишигагина эмас, балки моддий маданиятнинг ҳам ривожланишига асос бўлди. Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, Ўзган ва Марв каби шаҳарларда саройлар, масжид, мадрасалар, миноралар, мақбаралар, тим ва карвонсаройлар кўплаб кугила бошлади.

Бу давр Ўрта Осиё меъморчилигида ижтимоий шароитидан келиб чиқиб, қурилиш материали сифатида пахса, хом гишт ва пишик гишт ҳамда богловчи элемент сифатида ганчдан фойдаланиш

кенг йўлга қўйилган эди. Бу вақтда синч кадаб кугиладиган уй-жойлар ва умум аҳамиятга эга бўлган бинолар, саройлар, масжидлар, мадрасалар қурилишида ёгоч ҳам муҳим ўрин эгаллар эди.

X асрларга келиб бинокорликда қурилиш тартиби Ҳам ўзгара бошлади. Маҳобатли қурилишда томи гумбаз билан ёпилган куб шаклидаги бинолар муҳим аҳамиятга эга бўла бошлади. Бухорода кугилган Исмоил Сомоний кабри устига пишик гишт билан кугилган гўзал мақбара фикримизга мисол бўла олади. Бу бино туртбурчак шаклида бўлиб, томи гумбаз қилиб ёпилган. Туртбурчакдан найзали равотлар ёрдами билан саккиз қиррали шаклга ўтилган. Шу билан бирга бу бино турт фасадлидир. Унинг тўртала томони ҳам бир хил, олд томонидек безатилган. Олдий қилиб айтганда, бинонинг олди, ёни ва орқа томони йўқ Ҳамма томони бир хилда безатилган. Исмоил Сомоний мақбарасини қуришда ва безатишда араблардаги уша давр учун хос бўлган меъморий хусусиятлардан ҳам кўп фойдаланилган. Масалан, бинонинг ташки бурчакларига устунлар ўрнатиш. Бино ичидаги бундай шаклдаги, шунингдек думалок манзарали майдонлар ҳам исломгача бўлган ёдгорликларда учрайди.

IX-X аср меъморчилигининг ривожланиш йўлларининг сақланиб қолганлигини кўплаб масжидлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Ёзма манбаларда кайд қилинишича, сомонийлар давридаги кўпгина масжидлар ўз вақтида арабларгача бўлган ибодатхоналарнинг масжидга мослаштириш асосида Кугилган. Улар бир хонали бўлиб, масжиднинг томлари устунга таяниб турган. Масжидларнинг томи одатда гумбаз шаклида бўлган. Масжидларда, Айниқса, меҳроблари шаклли, ёзувли қилиб кирқилган киштлар, уйма ганчлар ва хатто тилла сувлар билан безатилган. Бу даврга оид масжидлар тўғрисида сўз юритилганда, Бухородаги Магоки Атторон, Пойканд масжиди, Термиздаги Чорустун, Шаҳристондаги Чилдухтарон масжидларини кайд қилиш мумкин. Бу ёдгорликлар Ўрта Осиёда диний меъморчиликнинг ривожланиш йўлларини кузатиш имкониятини берди.

Наршахийнинг ёзишича, амир Наср ибн Ахмад Бухоро Регистонида ўзи учун катта сарой курдирган ва унинг қурилишига катта маблағ сарфлаган. Бу сарой ғоят гўзал бўлган. Саройнинг олдида эса девонлар учун бинолар кугилган. Амир ва ҳокимлар саройи Нишопур, Марв, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ҳам бўлган. Бу саройлар ўзларининг катталиги ва гўзаллиги билан ажралиб турган. Кўп ҳолларда бундай саройлар хушманзара жойларда, борлар ичида бунёд этилган.Саройларнинг гўзаллигини Термиз шаҳридаги сарой мисолида қуриш мумкин. Бу сарой тўлиқ очиб ўрганилган. Сарой шаҳар мудофаа деворларидан ташқарида, боглар орасида жойлашган ва 10 гектарга яқин майдонни ишғол этган. Сарой мудофаа деворлари билан ўралган. Сарой ўзининг маҳобатлилиги, серҳашамлиги ва бағоят гўзал, нафис безаклари билан одамни ўзига жалб килади.

Сомонийлар даврига оид шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг уйлари тўғрисида ҳозир археология анча маълумотларга эга. Бу борада қадимий Самарқанд-Афросиёб, Хорашкент-Канка, Бинкент, Термиз, Марв, Дахистон каби ўнлаб ёдгорликларда олиб борилаётган изланишларнинг натижаси диққатга моликдир. Афросиёбда бу даврга оид катта бир маҳалла очиб ўрганилган.Сомонийлар даврида меъморчилик ўз тараққиётида катта ютуқларни қўлга киритган. Ўрта Осиё меъморлари бу даврда шундай ноёб бинолар, санъат дурдоналари бунёд этганларки, улар асрлар оша одамларни хайратга солиб келмоқда.

Қорахонийлар Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг бу ердаги маданий ҳаётда ҳам катта ўзгаришлар руй берди, шаҳарлар тараққий этди, ҳунармандчилик савдо-сотиқ ривожланди. Шаҳарлар ривожланиши билан шаҳар аҳолиси сони ҳам кўпайиб борди. Сомонийлар давридаёқ йирик шаҳарлар бўлган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв қорахонийлар даврида янада кенгайди. Бу шаҳарлар энди уч қисмли-арк шаҳристон, работдан иборат шаҳарларга айланди. Уларда янги-янги хашаматли иморатлар пайдо бўлди. Бу иморатлар ўз тузилиши ва нақшлари билан ажралиб туради.

Қорахоний ҳукмдори Шамс-ул-Мулк Бухоро яқинида сарой барпо этди ва бундан ташқари Хазара қишлоғи яқинида Дингарон масжидини ва унинг ёнида Барат-и-Малик номи билан машҳур бўлган карвонсарой курдиради. Бухоро шаҳрида 1127 йилда Қорахоний Арслонхон томонидан машҳур иморат-Ми-нораи Калон барпо этилди. Вобкентда XII асрнинг охирида Бухоро садри Абдулазиз II томонидан кугилган минорани, Жарқўрғонда (Сурхондарё вилояти) Қорахонийлар томонидан 1108-1109 йилларда барпо этган минорани, шунингдек Бухородаги Намозгохни ва Атторий масжидини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Қорахонийлар даврида Самарқанд шаҳрида ҳам кўплаб бинолар барпо этилди. Афросиёбдаги археологик қазилмалар шундан далолат бериб турибди. Лекин мўғуллар истилосидан сўнг бу бинолар вайронага айланди.

Термиз шаҳри XI-XI асрларда анча ривожланди, янги мустаҳкам мудофаа девори курилди, бу ерда барпо этилган Термиз ҳукмдорлари саройи айниқса машҳурдир. Бу саройни қазиб очган архео-

логлар турли идишлар билан бирга афсонавий ҳайвонлар тасвирини ҳам топишди. XI-XI аср бошларида Хоразмда ҳам кўпгина бинолар кад кугарди, жумладан Урганчдаги Фахриддин Гозий ва Шайх Шариф мақбарасини, кўплаб карвон саройларни, Буронқалъа, Наифқалъа ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Биз ўрганаётган даврда меъморчиликдан ташқари бир неча сув иншоотларини қуриш ва унда юнилган тош, пишик гишт, сувга чидамли қурилиш коришма-ларидан-бандлар, новлар, кўприклар, сардобалар ва коризлар кугилган. Бу иншоотлар мамлакатда фан ва ишлаб чиқаришнинг ғоятда ривожланганлигидан далолат беради. 1,5 млн. м. куб сувни туплаш имкониятига эга бўлган Хонбанди номли сув омборининг қурилиши фикримизнинг далили бўлиб хизмат килади. Манбалардан маълум бўлишича, бундай сув иншоотларини қуриш учун сувнинг вертикал ва горизонтал босим кучларини ҳисоблаб чиқиш ва тоғда кугилганлиги учун тез-тез ернинг қимирлаб туриш кучларини ҳам математик йўллар билан ҳисоблаб чиқиш лозим бўлган ва бу иш муваффақиятли амалга оширилган.

Бу давр меъморчилиги билан бир қаторда унга боғлиқ бўлган нақкошлик ва тасвирий санъат ҳам жадал суръатлар билан ривожланди. Иморатларни уймакор устунлар ва тусинлар, деворларни эса буёқли, ганчкор нақшлар билан безаш кенг раем бўла бошлади. Секин-аста нақкошлик санъатида одамлар ва ҳайвонлар тасвирларидан кўра мураккаб геометрия ва гулли нақшларга ўтила бошланди.

Нақкошлик санъати қадимги Термизда жуда ривожланган эди. Бу борада Хаким Термизий мақбараси давридан сақланиб қолган уйма накди парча айниқса кимматлидир. Унда Самарқанд усулини эслатувчи себарча шаклидаги ўзига хос услублар мавжуддир. Бу даврда хаттотлик санъати китобларни кучиришдагина эмас, балки биноларни безашда ҳам кенг қўлланила бошланди. IX-XII асрларда маданий ҳаётнинг яна бир таркибий қисмини ташкил этувчи мусиқа санъати ҳам ривожланди. Албатта, марказлашган йирик давлатларда иқтисод, халқларнинг турмуш-тарзи яхшилана боргани сари илм-фан, меъморчилик тасвирий санъат билан бирга мусиқа ҳам ривожлана бошлайди. Албатта, ҳар ердагидек бу ерда ҳам байрамлар, туйлар, халқ сайиллари мусиқа ва қўшиқларсиз утмаган. Бу хакда Махмуд Кошкарийнинг «Девони лугати турк» асарида келтирилган маълумотлар диққатга сазовордир. Бу даврда қуйидаги мусиқа асбоблари бўлган: уд, танбур, кубуз, рубоб, най, сурнай, карнай, сурнай кабилар. Ана шу давр куйлари, қўшиқлари халқимизнинг куйларидан «Шошмақом» ва бошқалар учун асос бўлиб хизмат қилди.

Биз аждодларимиз қолдирган буюк меросни IX-XII асрларда мамлакатимиз ҳудудида юз берган чукур ижобий ўзгаришлар, илм-фан, маданиятнинг ривожланишини ўрганар эканмиз, уларнинг яратилишида ўзларининг буюк ҳиссаларини қўшган буюк алломалар, олиму фузалоларининг жаҳон цивилизацияси ривож-ланишига қўшган улушларини алоҳида таъкидлаймиз. Жаҳон маданияти ривожида уларнинг ўринларини аниқлаб олишимиз ва кўрсатишимиз вақти келди. Уларнинг ҳаммаси мустақил Ўзбекистонда ёш авлодни миллий ғоя, миллий мафкура, Ватанга муҳаббат, садокат, руҳида тарбиялашда катта рол уйнайди.

9 МАВЗУ. МЎҒУЛЛАР ИСТИЛОСИ ВА ЗУЛМИГА ҚАРШИ КУРАШ. ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ

Мўғул давлатининг ташкил топиши. Чингизхон ва Хоразмшох муносабатлари

Мўғуллар ҳақида жуда кўплаб маълумотлар мавжуд бўлиб, улар мэну (мэнва) номи остида Хитойнинг Тан сулоласи (618-908) солномасида илк бора тилга олинади. Мўғул атамаси ҳалигача ўзининг илмий исботига эга эмас. Улар Олтой ва Жанубий Сибирдаги туркий қабилаларга яқин ва кондош бўлганликлари эхтимолдан ҳоли эмас. Бу хусусда олимлар турли фиколарни билдирадилар. Мўғул этногенези ҳам мураккаб масала бўлиб, ҳар ҳолда элат сифатида улар XIII асрда юзага келган бўлишлари керак X-XI асрларда эса асли Амур дарёси буйларида яшаган 16 та уруғ-аймокларга бўлинган татан (татар)ларнинг таркибий қисми сифатида уларнинг бир уруғидан алоҳида, мохэ (мўғул) қабиласи вужудга келган дейилади. Бу қабила тезда кучайиб 1135-39 йиллари Хитойга қатор юришларни амалга оширишади. Хатто Хитой императорлари 1147 йили мўғуллар билан иттифоқ тузишга ҳам мажбур бўлишади.

XII аср ўрталарига келиб Байкал кули атрофи, ҳозирги Мўғулистон ҳудудларида яшовчи туркий ва тунгус-манжур қабилаларининг ку кўпчилиги мўғуллар рахдамоси Есугай баҳодир таъсирига ута бошлайдилар. Лекин унга қарши турган татар, маркит қабилаларни буйсундириш осонлик билан кечмайди. Есугайни татарлар зиёфат пайтида хиёнаткорона уддиришгандан сўнг, унинг ўғли бўлмиш Темучиннинг таъсири мўғуллар ичида кўтарила бошлайди. Темучин (1155-1227) (мўғулча, темир устаси)-кучли ва тадбиркор, айёр саркарда, пароканда қабилаларни турли йўллар билан ўз кли остида мустаҳкам бирлаштирган шахс эди. 1186 йилда у бошқа бир мўғул саркардаси Жамуха ердамида ўзининг эски рақиби маркитларни буйсундиради. Баъзи маълумотларга кўра, бу ғалабадан сўнг

мўғул нўён (ҳарбий бошлиқлар)лари ва навкарлари уни олкишлаб, мўғул ҳукмдори-хон, деб эълон қилишган экан. XIII аср бошида эса татарлар Қабиласи устидан ғалаба козонади. Темучин 1203 йили керайитларнинг хони Унг хонни мағлуб этиб, Кунгирот ва найманлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди.

Мўғулларни бирлаштириш чогида Темучин кучли ҳарбий тузилмани ташкил этди. Унга кўра мўғул қабилалари мингликларга бўлинган бўлиб, у бутун бир бошли ҳарбий округ вазифасига тўғри келар эди. Округлар тепасига садокдгли кишилар қўйилар эди. Темучин жуда интизомли, садокатли ва ута жанговар ҳарбий тузилмаларни яратишга муваффақ бўлди. Уларни бошқаришни эса аввало, ўз ўғиллари-Жучи, Чиғатой ҳоким, Угедей, Тули, хотини Буртэ-фужэн, сафдошлари Субутой, Жебэларга топширди. Ўз ҳокимиятини тўлиқ мус тахкамлаб олгач Темучин 1206 йили мўғулларнинг умум қурултойи (қурултой халқ хохиши деган маънони англатган) ни чакиради. Курул-тойда у олий мўғул ҳукмдори-хон деб тантанали эълон қилиниб, унга бош шаман Теб-Тангрий «Чингизхон» деган фахрий ном беради. Чингиз сўзи тарихчи Рашидиддиннинг ёзишича, кучли, буюк деган маънони англатади.

Қурултойда одат буйича Чингизхон ўз туги-байроғини кўтарди, 10 та лавозим жорий этиб уни ўз яқинларига тақдим этади. Сахродаги Қоракурум шаҳрини марказий пойтахт деб белгилади. Ўз қўли остидаги мансабларни эса 3 тоифага бўлиб, уларга аниқ вазифаларни бўлиб берди. Уларга Бооргу, Мухали, Наяа масъул бўлдилар. У ўз қўшинларини ҳам ислох этди. Бутун Мўғулистон 95 та ҳарбий-маъмурий бирликка бўлинди. Янги мўғул давлати-Еке Мунгол улус (буюк мўғул давлати), деб атала бошланди. Қурултойдан аввалроқ 1203 йилдаёқ ҳали бир тизимга эга бўлмаган қонунлар туплами вужудга келиб, у ўз ичига ёрликлар (буйруқлар), ясок (қонунлар), билик (насихат) ларни олган эди. «Ясок» бизгача тўлиқ етибкелмаган бўлиб, у турли кўринишларда, манбаларда кайд этилади. «Ясок» ўз ичига қуйидагиларни киритган: халқаро, шахсий, савдо ва суд ҳуқуқлари. Чингизхон тайин этган давлат бош хаками Шики-Хутухуга «ясок»ка қараб иш тутишни қатъий белгилаб берган эди. «Ясок» қонунлари мўғулларнинг қадимий урф-одатлари, анъаналари, мавжуд сиёсий тузум моҳиятидан келиб чиққан ҳолда кескин ва жуда қаттиқ охангда, патриархал ҳарбий тузумни ўзида акс эттирган равишда тузилган эди. «Ясок» қонунларининг асосий йўналишлари қуйидагилардан бўлган:

1. Ҳукмдор (хон) «ясок»ка қатъий риоя этиши хусусида касамёд қилиши ва унга амал қилиш, амал килмагудек бўлса хонни умрбод камаш мумкин бўлади;
2. Чингизхон мўғуллар орасида диний адоват келиб чиқмаслиги учун барчага тўла диний эркинлик беради. Руҳонийлар солиқдан озод этилади;
3. Аёллар наслни давом эттирувчи бўлганликлари учун ҳам, уруш вақтида уларнинг гунохлари кечирилиши лозим;
4. Жазолаш даражаси сифатида ўлим жазосини энг кўп микдорда қўллаш,

Босиб олинаётган мамлакатлар халқларига буткул рахм-шафқат килмаслик Чингизхон шахсий гвардияси сонини (кешиктан) 9000 кишигача етказди. Улар ҳар 3 кунда навбатчилик килар, уларнинг ишини шахсан хон назорат килар эди. 1204 йили уйкур алифбоси мўғул ёзуви учун қабул қилинди. Шунингдек мустақил давлат белгиси бўлган мухр (тамга), ҳамда таквим қабул қилинди. Чингизхон 1209 йилда танрутларни, 1211 йилда уйрурларни, 1215 йилда эса шимолий Хитойни пойтахт Чжунду (Пекин) билан биргаликда ўзига тобе қилиб олди. Хитойдаги Кинь сулоласи тутатилиб, жуда катта улжа олинди. Хитой юриши вақтида юксак ҳарбий махорат ва урушнинг янги усуллари қўлланилди. Маданий жиҳатдан анча қолоқ мўғуллар кул жиҳатдан уйгур ва мусулмон ахли таж рибасидан кенг фойдаланишди.

Шарқий уйрурларнинг бошлиғи Эдикут (Саодатбек) Чингизхоннинг дўсти, маслаҳатчиси ва собиқ найманлар хони Таянхоннинг мухрдори уйгур Тататун мўғулларни саводга ўргатар эдилар. Мусулмон савдогарларининг зеҳни, тадбиркорлигига Чингизхон доимо юқори баҳо берган эди. Шу билан бирга улардан кўпинча айғоқчилар сифатида ҳам фойдаланар эди.

Хитойни забт этган Чингизхон шу билан кифоя этиб колмаслиги аниқ эди. Бадавлат Мовароуннаҳр савдо ахли, ўлкамиз беҳисоб бойликлари, юқори маданиятли аждодларимиз яратган ажойиб меъморий бинолар, колаверса қадимий юртимизнинг файзу-таровати мўғулларни анчадан бери ўзига жалб қилаётганлиги маълум эди. Мусулмон мамлакатлари-нинг беҳисоб бойликлари тўғрисидаги афсона-ривоятларни эшитиб, текин улжа ва бойиш истагида бўлган мўғул ҳарбий зодагонлари Чингизхон бошчилигида зимдан ҳарбий юриш қилиш истагида турар эдилар. Чингизхон давлати Ғарбда Қипчоқ чуллари, қорахитойларнинг кучманчи Ғарбий Ляо (Си Ляо) ва Хоразмшох ануштегинийлар

давлати билан чегарадош эди. Шубҳасиз унинг Ғарбдаги энг йирик ва кучли қўшниси ҳамда рақиби буюк Хоразмшох ануштегинийлар давлати (1097-1231) эди.

1215 йили Дашти қипчоқ юришида Хоразмшох мўғулларнинг Жучи бошчилигидаги ҳарбий қўшинига дуч келади. Мўғуллар бу ерларда Чингизхоннинг буйрурига кўра маркит қабилаларига зарба бериш учун юриш қилган эдилар. Ўзаро тўқнашувдан сўнг мўғуллар Чингизхондан Хоразмшохлар давлатига нисбатан юриш қилиш хусусида ҳеч қандай кўрсатма олмаганликлари учун орқага чекиндилар. Жузжонийнинг ёзишича, султонни ҳар вақт ундан Шарқда жойлашган давлатлар қизиқтирар ва унинг Хитой томонига ҳарбий юриш қилиш нияти ҳам бўлганлиги аниқ эди. Лекин, Хитой Чингизхон томонидан уша йили олинганлигини эшитган Султон бу ҳолни тасдиқлатиш ва колаверса Чингизхон давлати хусусида аниқ маълумот олиб келиш мақсадида сайидлар авлодидан бўлмиш таниқли зот Баҳовуддин Гозийни ўз элчиси сифатида хон ҳузурига жўнатади.

Баҳовуддин Гозий бошчилигидан элчилик гуруҳини Чингизхон Пекинда қабул қилиб, уларга ижобий муносабатда бўлади. Хоразм давлати элчиларига Чингизхон ўзаро икки давлат ўртасида тинчлик ва дўстлик ҳукмдорлик қилиши лозимлигини уктириб, ўзини «Шарқ ҳукмдори», Хоразмшох Муҳаммадни «Ғарб ерларнинг эгаси» деб таъкидлайди. Хитой ерларига эндиликда юриш қилиш ножоиз эканлигини англаган Хоразмшох ўз диққат-эътиборини яна жануб ҳамда Ғарб ерларига қаратади.

Аббосийлар ҳалифалигига муваффақиятсиз юришдан сўнг, 1218 йили Муҳаммад Хоразмшох ўзининг янги пойтахти деб эълон қилган Самарқанд шаҳрига кириб келди ва хутба, тангалардан ҳалифа номини чиқариб ташлаш хусусида фармон берди. Уша йили Муҳаммад Хоразмшох Чингизхон ҳузурига яна ўз элчиларини юборади. Бунга жавобан Чингизхон кечиктирмасдан қимматбаҳо совғалар ва моллар ортилган катта карвон билан ўз элчиларини хоразмшохлар Султони ҳузурига юборади. Султонга мўлжалланган қимматбаҳо совғалар ичида Чингизхон улжа олган туя уркачидек келувчи олтин бўлаги ҳам бор эди. Элчиларга хоразмлик таниқли савдогар Махмуд Ялавоч (Махмуд ал-Аромий) раҳбар этиб тайинланиб, яна 2 та одам бухоролик савдогар Алихужа ва ўтрорлик Юсуф канкалар элчилик рутбасига эга эдилар.

Султон Муҳаммад бу элчиларни 1218 йил баҳорида Бухоро шаҳрида қабул килади. Элчилар Чингизхон Султоннинг заграрли юришларидан хабардор эканликлари, уни қудратли подшох сифатида тан олиб «Ўзининг энг ардокли ўғиллари қаторида» кўришини баён этишади. Чингизхон ўз номасида куч-қудрати заграрини кўрсатиш маъносида Хитой ва қўшни мамлакатларни қандай куч билан эгаллаганлигини ҳам айтиб ўтади. Элчилар номаси шубҳасиз Султонга маъкул бўлмайди. Айникса, мўғул давлатининг хони, уни ўзининг «ўғли» қаторида кўриш, бу Шарқ устамонлигида карам қилиш ёки ўз хомийлигини олиш деган маънони англатишни султон яхши тушунади. Элчиларга султон жавоби маълум эмас, лекин уша тунда у ўз ёнига Махмуд Ялавочни чорлаб бор ҳақиқатни баён этишни, унинг хизматига утиб, махфий жосус бўлиб хизмат қилишни буюради. Ўз ҳаётидан хавфсираган Махмуд Ялавоч муаррих ан-Насавийнинг ёзишича, «Султон эшитишни хохдаган» маълумотни айтиб, Султон таклифига кунади. Хоразмшох унга қимматбаҳо жавохир совға қилиб, Чингизхон билан шартнома тузишга рози эканлигини билдиради.

Чингизхон Махмуд Ялавоч гуруҳи хизматидан, туплаган маълумотлардан мамнун бўлади. Зеро, Ялавоч сохта «жосус» ролини уйнаб, бор ҳақиқатни Чингизхонга етказган эди. Уша йилиёқ яъни 1218 йили, Чингизхон султон Муҳаммадга ўз миннатдорчилигини изхор этиш ва ўзаро шартнома тузиш мақсаддида катта савдо ва элчилар карвонини жўнатади. Ўлкан савдо карвони 450 та мусулмон савдогари ва 500 та туяга ортилган қимматбаҳо моллардан иборат эди. Ўз давлати қудратини памоён этиш ниятида Чингизхон Тангут ва бошқа давлатлардан улжа олинган, жанубий Сибир ва Хитойдан талаб келтирилган ажойиб, сара моллар билан хуржунларни тўлдирган эди. Карвон билан шунингдек Чингизхон элчиси, мўғуллардан бўлган Ухуна ҳам бўлиб, у Хоразмшохга Чингизхон номасини олиб келаётган эди. Нома жаҳон фотихлигига даъво кдлаётган Чингизхон номидан буйруқнамо охангда ёзилган эди. Унда «... биз бундан буён давлатлар ўртасида тинчлик ўрнатилишини буюрамиз...» дейилган эди. Нома Чингизхон очиқ-ойдин жаҳон эгаси бўлишга иштиёки баланд эканлигидан далолат берар эди.

Ушбу карвонда асли Мовароуннаҳрлик бўлмиш Умархужа Ўтрорий, Ҳаммол Мерокий, Фахруддин Дизакий Бухорий, Аминуддин Харавий сингари савдогарлар карвон сарбонлари ҳамда ўрда элчилари эдилар. Карвон Урганч томон йўл олган эди. Лекин хоразмшохларнинг чегара вилояти Ўтрор ерларига кириб келиши биланок бу карвон ушлаб колинди. Ўтрор ҳокими Иналхон (Инолчиқ унинг форсий тахаллуси Гойирхон эди) Туркон хотуннинг яқин қариндоши, Хоразмшохга яқин шахс эди. Иналхон, араб тарихчиси ибн ал-Асир, ан-Насавийларнинг ёзишича, Хоразмшох ижозати

билан бу карвонларни талашга буйруқ бериб, карвон аъзоларини жосусликда айблайди ва уларни кириб ташлайди. Талаб олинган моллар Самарқанд ва Бухоро савдогарлари ўртасида таксимланиб, Хоразмшох ушбу савдо моллари пулини ўзига олади. Баъзи тарихий манбаларда эса Иналхон гарчи карвонни тўхтатиш буйруғини олган бўлса ҳам, ўз ҳолича уни кириб ташлаган деб ҳам айтилади. Нима бўлганда ҳам хоразмшохлар қўпол сиёсий хатога йўл қуйиб, элчиларни қирғин-барот қилдирадилар.

Чингизхон ислом оламининг душмани бўлиб колмаслик учун шундай йўл тутдики, уруш бошланишига расман Хоразмшох сабабчи бўлиб колди.Ўзини эса «Олийжаноб халоскор» деб ҳисоблади. Аслида эса уруш бўлишини у ҳар жиҳатдан хохлар эди. Албатта Хоразмшох ҳам катта хатога йўл куйган эди, лекин урушнинг сабабчиси ва бошловчиси у эмас эди.

Мўғуллар Хоразмшох устига ҳарбий юриш қилишдан аввал, хоннинг буйруғига кўра ҳарбий саркарда Жебе Еттисув ва Қашғар устига 1218 йил ҳарбий юришлар қилиб, Кучлук давлатини тормор келтирди. Мусулмонларни доимо таъқиб этиб келган Кучлукка қарши бош кўтарган Шарқий Туркистон ислом ахли Жебени найманлар зулмидан озод этувчи деб қабул қилди. Зеро, Жебе мусулмонлар учун дин эркинлиги кафолатланишини эълон қилиб, мўғуллар ҳукмронлигини мустаҳкамлаган эди. Шундай қилиб мўғуллар Ўрта Осиёга ҳарбий юриш қилишдан аввал ўз захира кучларини мустаҳкамлаб Талас водийсигача бўлган ерларни ўз империялари таркибига қўшиб олдилар. Шундай қилиб улар бевосита хоразмшохлар билан чегарадош бўлиб колдилар.

XIII аср бошларидан Хоразмшох ануштегинийлар давлати юқорида таъкидланганидек ўз ҳудудинлнг кенглиги, салтанат эгасининг нуфузи, халқнинг салохиятлиги, маданиятлилиги, хўжалик ҳаётининг юқори савиялиги билан мусулмон оламида буюк давлат саналар эди. Ўзининг кўпроқ дашти-қипчоқ ҳамда туркманлардан иборат мунтазам қўшинига эга эди. (Маълумотларга кўра умумий қўшиннинг сони 400.000 га қадар етиб, бу мўғуллар қўшинига нисбатан 12 баровар ортиқ эди.) Давлат мусулмон оламида қабул қилинган қонун чиқарувчи даргоҳ ҳамда ижрояг девонлар тизимида бошқарилар, давлат бошлики султон ҳокимиятининг ҳуқуқлари ҳеч бир қонун-қоида билан чегараланмаган эди. Салтанатни ҳокимлар, ноиблар, вазирлар, лашкар бошликларидан иборат кучли ҳарбий аслзода гуруҳлар, муставфий (дафтардор ҳисобчилар), козилар, садрлар ва бошқа кўплаб сарой мансабларидан иборат ўлкан аркони давлат доираси куршаб турар эди.

Ҳокимлар кўп ҳолда ўз билганича иш тутишар, солиқлар туплашнинг ҳам аниқ тизими йўқ эди. Хашар йўли билан бирон-бир йўл, кўприк қалъа ва бошқа иншоотларни қуриш (сухра гирифтан) кенг тарқалган эди. Давлат аҳволи танг бўлганда кўп ҳолда иктадорларга ишонч колмас эди. Айрим вилоят Ҳокимлари шахсан Туркон хотунга буйсуниб, ўз билганларича иш тутар эдилар. Султон Муҳаммаднинг волидаси Туркон хотуннинг қўшин олий саркардалари бўлмиш қипчоқ саркардалари билан алоқаси мустаҳкам, ўзи шу қабилага мансуб бўлганлиги учун уларни ҳамиша қўллаб-қувватлаб турар эди. Саркардалар, қўшин бошликлари, вазирлар, ҳокимлар кўп ҳолда унинг ижозати ва кўрсатмаси ила тайин этилар, улар ҳам ўз навбатида, аввало Туркон хотунга буйсунар эдилар. Туркон хотун бошқа туркий Қабиладан бўлмиш келини Ойчечак ва унинг ўғли, набираси Жалолиддинни ёқтирмас, бу икки аёл ўртасида давлатда ички сиёсий ихтилоф кучли эди. Хоразмшох «фарзандлик мехри ва ҳокимиятга олиб келган шахс» сифатида онасининг сўзини икки ҳамиша унинг фиколарига хохласа-хохламаса қўшилар эди.

Муҳаммад Хоразмшох ўзининг ён-атрофдаги (Гур, Хуросон, Мовароуннаҳр, Мозандарон, Озарбайжон ва бошқалар) унча кучли бўлмаган ерларни тезлик билан ўз қўл остида бирлаштириб, ўз ғалабаларига жуда берилиб кетган эди. Қорахитойлар устидан козонилган ғалабадан (1210) сўнг эса, у ўзини мутлок енгилмас («Искандари Соний», «Султон Санжар», «Оллоҳнинг ердаги сояси» ва бошқа унвонларга эга) деб ҳисоблаб, ислом оламига эгалигини ҳам даъво кила бошлади. Унинг армияси сони гарчи сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этсада, бу қўшин ҳарбий интизоми унча мустаҳкам бўлмаган, салохияти анча паст, кўпроқ жанубликлардан олинган ёлланма қўшин эди. Ўз навбатида бу қўшин ватан мудофааси учун эмас, балки кўпроқ истило, талон-тарож, улжа олиш учун мўлжалланган қўшин эди. Ҳақиқатда Хоразмшох кучли, ўзига муносиб келувчи рақиб билан кураш олиб боргани йўқ ҳисоби, бу эса юқорида кайд этилганидек ўз ҳарбий махоратига ўлкан аҳамият беришига олиб келган эди.

Жойларда ноиб ва ҳокимлик лавозимидаги Хоразмдан бўлмиш амалдорлар олдий халққа нисбатан кўпинча зўровонлик тазйик ила муносабатда бўлар, бу эса Хоразмшохлар давлатига нисбатан аҳолининг норозилигига сабаб бўлар эди. Солиқлар миқдори бир меъёрда турмас, меҳнаткаш оммaнинг аҳволи анча оғир эди. Масалан, 1219 йили Хоразмшох хирож солиғини бир йўла уч маротабагача ундириб олишга буйруқ берган эди. 1206, 1212-йилларда Самарқандда ва Бухорода халқ ғала-

ёнлари зўровонлик ва солиқлар ошиб кетишига қарши қаратилган эди. Солиқлар ва зўровонликдан эзилган халқнинг Султон Муҳаммадга эътиқоди ва ишончи мўғуллар босқини арафасида сусайиб кетган эди. Шунингдек султоннинг Багдод ҳалифалигига юриши ва ўз хошча термизлик сайидлардан бўлмиш Шайх Оламулк Термизийнинг ҳалифа деб эълон қилиниши Мовароуннаҳр уламолари ичида хакли норозиликка сабаб бўлди. Таниқли Мовароуннаҳрлик дин арбоби Шайх Маждиддин Багдодийнинг таъқиб этилиши эса султон билан руҳонийлар орасида муносабатларни мутлок кескинлаштириб юборди.

Чингизхон ўзининг яхши тизимга асосланган айғокчилар тармоғи орқали Хоразмшохлар давлатидаги ушбу аҳволдан бохабар эди. Шунингдек у ушбу қадимий маданият ва юқори салохиятга эга Мовароуннаҳр ахлини осонликча буйсундириб бўлмаслигини ҳам яхши билиб, бўлажак махорабага жиддий тайёргарлик курди. Ўтрор воқеасидан аввалроқ Чингизхон қўшинларининг Еттисувга қилган ҳарбий юришлари султон Муҳаммадни ташвишга солиб куйган эди. Гарчи Хоразмшох катта қўшинга эга бўлса-да, ўзаро ихтилофлар, саркардаларга ишончсизлик ўз ҳокимиятидан хавфсираш Хоразмшох қўшинининг заифлашуви, интизомининг пасайишига олиб келган эди. Муҳаммад Хоразмшох мўғулларга зарба бериш хусусида Урганчда ҳарбий кенгаш чакиради. Унда кўзга кўринган давлат арбоблари, аслзодалар, ҳарбий саркардалар иштирок этади.

Асли хивалик машҳур фикхшунос ҳамда давлат арбоби Шахобиддин ал-Хивакий бор қўшинни Сирдарё буйига туплаб, узоқ йўл босиб келаётган мўғул қўшинига чегара буйидаёқ ҳал килувчи зарба бериш тўғрисида ягона ва ҳарбий жиҳатдан хак фикрни билдирди. Шахзода Жалолиддин ҳам аслида шу фикрга қўшилган эди. Лекин, Хоразмшох ўз саркардаларига, айниқса қипчоқ ҳарбийларига ишончсизлик билан карар, катта қўшинни бир жойга туплашдан, қўшин йирилганда эса ўзини тахтдан ағдариб ташлашлари мумкин эканлигидан чучир эди. Шунинг учун султон ва унинг онаси тазйики билан Кенгаш мудофаа усулига ўтишни маъкул деб топди. Жами 450 тага яқин шаҳар (қалъа) ва вилоятлардан иборат бўлмиш давлатда қўшин катта жангга кириб ватан шарафини ҳимоя қилиш ўрнига шаҳар ва қалъаларга бўлиб ташланди.

Баъзи марказий шаҳарлар, жумладан Бухоро ва Самарқанд мудофаасини мустаҳкамлаш зарур деган фикрга келинди холос. Аммо бу мудофаа ҳам яхши ташкил этилмади.

Чингизхон 1219 йили ўз ўғиллари бошлик 200 мингга яқин асосий ҳарбий кучлари билан анчадан бери пухта тайёрланган Хоразмшох ануштегинийлар давлати устига ҳарбий юришни бошлади. Бу кучлар ёзни Иртиш дарёси буйида ўтказиб, сентябр ойида чегарадан ўтади. Чингизхонга уйгур эдикути (хони) Баурчак қарлуқлар хони Арслонхон ва Олмалик ҳукмдори Сирноктегинлар ҳам ўз қўшини билан келиб қўшилдилар. Чегарадан ўтган Чингизхон ўз қўшини билан жанубий козок чулларининг Сирдарёга туташган жойидаги Ўтрор шаҳри яқинида туплаб уни 4 қисмга бўлади.

Чиғатой ва Уктой қўшиннинг бир қисми билан Ўтрорни қамал этиб, эгаллаш учун қолдирилди. Иккинчи қисм эса Жучи бошчилигида Сирдарёнинг юқори окимидаги Жанд, Янгикент, Борчирлигкент, Сигнок шаҳарларини босиб олиш учун юборилди. Учинчи қисмидаги Оеш минг чогли қўшинга Улок нўён ва Сукету черби бош бўлиб Ўтрордан жанубга, Хужанд ва Банокатни эгаллаш вазифаси топширилди. Чингизхон ўзи бош бўлган туртинчи, асосий қисм (унинг таркибида таниқли саркардалар Жебе ва Субутой ҳам бор эди.) Зарафшон воҳаси томон-Бухоро ҳамда Самарқандни истило этиш учун йўл олди.

Чегарадаги Ўтрор мустаҳкам шаҳар колъа бўлиб,мўғулларга олти ой давомида мардонавор қаршилик кўрсатган эди. Ўтрор ҳокими Иналхон (Гойирхон) қўлида 20.000 чорли суворий бўлиб, Хоразмшох унга ёрдам тарикасида 50.000 кишилик «лашкари бирун»ни ҳам юборган эди.

Қамал давомида қўшимча тарзда яна Қорача Хожиб бошчилигидаги 10.000 кишилик отряд ҳам юборилган эди. Ўтрор ҳокими жасур ва мард саркарда Иналхон унга махорат билан бошчилик килар эди. Аммо, айрим зотларнинг хиё наткорлиги туфайли беш ойлик қамалдан сўнг Иналхон деярли бир ой давомида ўз отряди билан шаҳар қалъасида қаршиликни давом эттиради. Охир-оқибатда Иналхон деярли бир ўзи колиб, қалъа томига чиқиб, қўлига тушган нарсаси билан мўғулларга хужум қилган. Мард саркардани мўғуллар тириклайин қўлга тушириб, Самарқандга Чингизхон ҳузурига юборганлар. Чингизхон эса манбаларнинг ёзишига кўра, «кумушни эритиб ўз ҳузурида саркарданинг қулоқ ва кўзига қуйишни буюрган». Иналхон шу тарика вахшиёна равишда ўлдирилган. Ўтрор шаҳри ўз жасорати эвазига мўғуллар томонидан буткул бузиб ташланди. Бухоро йўналишида кетаётган Чингизхонга Зарнук (Зеринух) ва ҳйп қалъалари жангсиз таслим бўладилар.

Чингизхон 1220 йилнинг феврал ойи бошларида (баъзи адабиётларда 7 февралда дейилади) Шарқнинг қадимий гўзал шаҳри, Шарқдаги ислом дини гумбази, «бутун мусулмон шаҳарлари онаси» номини олган «Исломий илмлар маркази» Бухоро яқинида пайдо бўлди. Уч кунлик шаҳар

қамали бошланди. Бухорода бу пайтда 12.000 лик шаҳар гарнизони ва 20.000 кишилик «лашкари бирун» мавжуд эди. Лашкарларга нуфузли саркардалар Ихтиёриддин Кушлу, Инанчхон Огулхожиб, Ҳамид Пура Қорахитой, суюнчхон, мўғуллардан кучиб ўтган уйгур саркардаси Кукхон (Гурхон) бош эдилар.

Саркардалардан Инанчхон базўр Амударёдан утиб кутулишга муваффақ бўлади, Ҳамид Пура Қорахитой мардонавор жангда ҳалок бўлади, қолган-кутган ҳарбийлар Бухорога кайтиб чекинишга мажбур бўладилар. Ахли Бухоро ўз ҳимоячиларидан айрилгандан сўнг, шаҳар ахли жонини саломат сақлаб қолиш ниятида шаҳарликлар маслаҳатлашиб Бухоро козиси Бадриддин кози бошчилигидаги бир гуруҳ оксоколларни Чингизхон ҳузурига юборадилар. 10 феврал куни Бухорога мўғуллар кириб келадилар.

Аксарият шаҳарликлар ўз қаршиликларини давом эттирадилар, тунда эса яширинча аскарларга ёрдам бериб, мўғул аскарларига қарши хужумлар уюштирдилар. Чингизхон бунга жавобан шаҳарни ёқиб юборишга буйруқ берди. Кукхон бошчилигидаги 400 та мудофаачилар Бухоро аркида яна 12 кун қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Аркни эгаллаш учун қилинган мўғуллар хатти-ҳаракатлари зое кетди. Қалъадаги чуқурликлар одам ва ҳайвон уликлари билан тулиб кетди. Кукхон ва у бошчилигидаги мудофаачилар қаҳрамонона ҳалок бўлганларидан сўнггина арк эгалланди. Бухороликлар қаршилиги мўғулларни қаттиқ газаблантирди. Бу жасорат эвазига мўғуллар шаҳар ахлидан 3000 чогли кишини кириб ташладилар. Келиб чиқишидан катьи назар қолган аҳоли кулликка махкум этилди. Маърифатли, нозик таъб, маданиятли ва илмли Бухоро ахли сахроилар томонидан зулм ва тахдирланиш гирдобига тортилди.

Бухородан сўнг Чингизхон Самарқанд томон йўл олди. 1220 йил март ойи бошида у Самарқандга етиб келиб, ён-атрофдаги қишлоқларни ер билан яксон қилди. Чингизхон Самарқандни эгаллашга алоҳида аҳамият берди. Самарқанднинг Мовароуннар учун, Хоразмшохлар учун аҳамияти беқиёс эканлигини Чингизхон яхши билар эди. Шунинг учун уни эгаллашга катта эътибор билан каради. Шаҳарда 110.000 кишилик ҳарбий гарнизон (ундан 60.000 таси туркий, 50.000 тожиклар эди.), 20 та ҳарб илмига ўргатилган фил ҳам мавжуд эди. Султон Муҳаммаднинг тоғаси Тугайхон шаҳар ноиби бўлиб, шаҳар мудофаага бирмунча тайёр ҳам эди.

Шаҳар озиқ-овқат захираси, мудофаа истеҳкомларининг пухталиги жиҳатидан бир неча йиллик қамалга ҳам чидаш мумкин эди. Ўз қароргоҳини мўғуллар босқини бошланиши биланок саросимада Балхга кучирган Султон Муҳаммад ҳам Самарқанд мудофаасига умид кўзи билан бокар эди.

Чингизхоннинг ўзи шаҳар ташқарисидаги Куксарой қўрғонидан туриб шаҳар қамалига бошчилик қилди. 1220 йилнинг март ойининг бошларида шаҳар қаттиқ қамал қилиниб, тўхтовсиз хужум бошланди. Қамалнинг 3-кунидан бошлаб шаҳар қамалига Чингизхоннинг шахсан ўзи бошчилик кила бошлайди. Қамалнинг бешинчи куни уламо, зодагон, шаҳар ҳарбий бошликлари кейинги қаршилик мақсадга мувофик эмас ва оммавий қирғин бўлишининг олдини олиш керак деган мақсадда мўғулларга таслим бўлишга қарор киладилар. Шаҳар козиси ва шайхулислом бошчилигида Чингизхон ҳузурига Самарқанд ахли номидан элчилар ташриф буюрадилар.

Таслим бўлган шаҳарда мўғуллар қилган талон-тарожликлар туфайли «сайкали руйи замин аст» деб улуғланган, шарқнинг буюк шаҳарларидан бири ҳисобланган, бир пайтлар гуллаб-яшнаб турган Мовароуннаҳр пойтахти хувиллаб колади ва ер билан яксон қилинади.

Ҳукмдорнинг субутсиз ва масъулиятсизлиги, ҳарбий бошликларнинг ўзаро иттифоқ бўлмаганлиги халқ мамлакат тақдирини ўз ҳолига ташлаб қуйиши оқибатида бу дахшатли воқеа содир бўлган эди. Бу вакда Султон Муҳаммад Хоразмшох жанубда, Балхдаги ўз қароргоҳида туриб, воқеликни бефарқ кузатувчи сифатида ҳаракатсиз турар эди. Мўғуллар кириб келаётган вақтдаёқ унга Ироққа қараб чекинишни баъзи амалдорлар маслаҳат беришган эди. кўпгина саргардонликлардан сўнг Султон Каспий денгизининг жанубидаги Ашурали оролига бориб урнашади. Ҳам жисмоний, ҳам руҳий, маънавий эзилган собиқ ҳукмдор бу ерда плеврит (упка кобигига сув йигилиши) касалига чалиниб, ўз ўғилларини ёнига чорлайди. Ўз гунохларига икрор бўлган ҳолда ушбу оролда хорлик ва азоб-укубат билан 1220-йилнинг декабр ойида вафот этади. Орадан бирмунча вақт ўтгандан сўнг Жалолиддин отасининг мурдасини тоғлик Ардахн қалъасига олиб бориб дафн этади. Ардахн мўғуллар томонидан забт этилгандан сўнг, ўз вақтида Султонни тириклайин қўлга тушира олмаган аламзада мўғуллар унинг мурдасини кавлаб олиб, Угедейга (Уктой) юборишган. Угедей эса унинг мурдасини ёқиб юборишни ҳамда кулини кўкка совуришни буюрган. Шунингдек хоразмшохларнинг ўз вақтида Султон томонидан Ардахнга яширилган энг қимматбаҳо 10 та сандикка жойланган жавохирлари ҳам мўғуллар қўлига улжа бўлиб тушган эди.

Чингизхоннинг катта ўғли Жучи бошчилигидаги мўғул босқинчилари режа буйича Сирдарёнинг юқори қисмидаги ерларни эгаллаши лозим эди. Босқинчилар маълум муддатдаги қамалдан сўнг Сигнок ва Борчилигкент шаҳарларини эгаллаганидан сўнг мустаҳкам қалъа ҳисобланган Хужандга хужум бошлайдилар. Мўғуллар 20.000 нафар қўшин ва 50.000 минг чорли асирга тушган хашарчиларни Хужанд атрофига йигадилар. Хужанд ҳокими Темур Малик асли туркий саркардалардан бўлиб, Хоразмшохлар давлатида ном чиқарган, Султон ва унинг оиласига таниш бўлган шахс эди. Мўғулларга қарши тура олиш мумкин эмаслигини сезган Темур Малик (малик -ҳоким маъносида) тахминан 1000 нафар аскари билан Хужанддан бир километр наридаги Сирдарёнинг муъжазгина оролида жойлашиб олади. Кулай стратегик аҳамиятга эга бўлган оролга мўғуллар уклари, палахмон тошлари етиб бормас эди. Темур Малик буйрурига кўра 12 та кайик ясатилиб, ук утмаслиги, ёниб кетмаслиги мақсадида бу кайикларнинг усти намат билан копланиб, сирка шимдирилган лой билан суваб чиқилади. Темур Малик узоқ вақт мудофаа учун эндиликда оролчада туриш мақсадга мувофик эмаслигини тушуниб, бор озиқ-овқат захираси ва аскарларини 70 та кемага жойлаб, тунда дарёнинг қуйи окими буйлаб сузиб кетади. Мўғуллар икки сохил буйлаб Темур Малик кемаларига тўхтовсиз хужумни уюштирар эдилар. Хатто Банокат буйида дарёнинг у сохилидан бу сохилига занжир ҳам тортиб куядилар. Узоқ узлуксиз жанг билан улар Жандга қадар етиб келадилар. Мўғул саркардаси Улус Иди Борчилиркент ва Жанд яқинида манжаниқлар (тош отар замбараклар) ўрнатиб, кайикларни бир-бирига туташтириб, жасур саркарда йўлини тусади. Узоқ жанглардан сўнг Темур Малик Урганчга етиб келади ва Урганч ҳимоясида қатнашиб, Жалолиддиннинг озодлик курашида фаол иштирок этади. Кейинроқ узоқ саргардонликлардан сўнг саркарда Темур Малик ўз юртига дарвеш сифатида келиб, қаҳрамонона равишда мўғул ҳарбийлари қўлида ҳалок бўлади. Чингизхон 1220 йилнинг ёзини Мовароуннаҳр жанубида ўтказмокчи бўлди. Чунки у жануб шаҳарларини эгаллашга шахсан бош қўшган эди. Зеро, жанубда ҳали босқинчилар кадами етмаган бир қатор бой вилоят ва шаҳарлар мавжуд эди. Аввал у Нахшабга бостириб борди. Шаҳарликлар мўғулларнинг мислсиз зўровонлик ва босқинидан яхши хабардор эдилар. Нахшаб ахли дахдиатга тушиб, шаҳарни мурудларга ихтиёрий топширадилар.

Чингизхон ёзни Нахшабда ўтказиб, 1220 йилнинг кузида Термизга юришни бошлайди. Термиз Ҳиндистон ва Ўрта Осиё савдо йўллари туташган кулай ерда жойлашган бўлиб, унинг Амударё сохилига туташган қалъаси ўз вақтида мус тахкам равишда барпо этилган эди. Термиз ҳокими Фахриддин Хабаш мўғуллар босқинига мардонавор туриб жавоб беришга қарор қилди. Мудофаанинг ун биринчи куни шаҳар эгалланди. Шаҳар буткул талон-тарож қилиниб, хонавайрон этилди. Шаҳар ахли эса даштга хайдаб чиқилиб кириб ташланди. Мовароуннаҳрнинг асосий қисмлари-Сирдарё хавзаси, Зарафшон, Қашқадарё водийлари, Бухоро воҳаси, Шош ва Фарғона водийси эгалланган, Чингизхон эндиликда ўзининг асосий эътиборини Хоразмшохлар давлатининг маркази Хоразм ўлкасига қаратди. Бу юришга укиллари Жучи, Чиғатой, Уктой (Угедей)ларни масъул қилди. Айниқса, хон мусулмон Шарқининг энг катта шаҳри бўлмиш, маданият, савдо гуллаб яшнаган бойбадавлат қадимги Урганч (Гурганж) истилосига катта аҳамият билан каради. Ушбу юриш 1221 йилнинг бошида бошланди.

1221 йилнинг бошида «султон», деб эълрн қилинган Жалолиддин ва шахзодалар Окшох Узлокшохдар билан Урганчга келади. Лекин Урганчдаги сиёсий вазият, собиқ Жанд ноиби Куглугхоннинг унга қарши суикасди, қипчоқ саркардаларининг хоинона ўзларининг тутишлари, Жалолиддинни шаҳар мудофаасига бош бўлиш фикридан қайтаради. Қипчоқлар уни ҳокимият тепасига келишини хохламас эдилар. Бундай вазиятда мудофаани ташкил этиб бўлмаслиги аниқ бўлиб қолган эди. Ушбу воқеалардан сўнг Жалолиддин Темурмалик билан биргаликда 300 та киши билан шаҳарни тарк этиб Хуросонга йўл олади. Унинг ортидан эса, тез орада Окшох ва Узлокшохлар ҳам йўл олишади. (Жалолиддин-нинг фаолиятини алоҳида кайд этиб ўтиш мақсадга мувофик бўлгани учун кейинроқ бу буюк шахс фаолияти туфисда батафсил тўхталинади).

Урганчда эса шаҳардаги қипчоқ саркардалари-Угул Хожиб, Эрбука пахлавон, Али Даругийний ва бошқалар Туркон хотуннинг жияни ёш Хумортегинни султон деб эълон киладилар. Хумортегин лаёқатсиз, ўз фикрига эга бўлмаган, куркок шахс эди. Урганчга Чингизхоннинг ўғиллари Жучи, Чиғатой, Угедей, таниқли мўғул саркардалари Тулун черби, Устун нўён, Козон нўён бошқалар ўз ҳарбий кучлари билан етиб келадилар. Хоразм Жучи бошқаруви илкига тушганлиги учун ҳам, Жучи шаҳарни тинчлик билан мўғулларга топширишни талаб этади. Лекин нима бўлганда ҳам жасур шаҳар ҳимоячилари мудофаага Қатъий тайёргарлик кўриб жонажон шаҳарларини мўғулларга беришдан қатъий бош тортдилар. Пойтахт атрофини 100.000 дан зиёд мўғуллар қўшини билан ураб олиш бошланди. Шаҳар деворларини бузиш учун манжаниқлар ўрнатилади. Мўғуллар шаҳарни кат-

та куч билан забт этишга киришдилар. Янги «султон» шаҳар мудофаасига бош бўла олмайди. 1221 йили бошидан бошланган Урганч қамали деярли 7 ой давом этади. Шаҳар ахли мўғуллар қуролярори, палахмон тошларни отувчи манжаниқлар замбараклардан чучимай мардонавор курашга киришдилар. Найза укларидан куркмай шаҳар деворларининг бузилган ерларини қайта тиклай бошлайдилар. Бир гуруҳ урганчлик ҳарбий навкарлар шаҳардан деярли 1 фарсах узоқликдаги бори-Хуррам деган жойда мўғулларга зарба беришга ҳаракат қилиб, қаҳрамонона жанг қилдилар. Лекин Жувайнийнинг ёзишига кўра, жангда қўшин ва қурол жиҳатидан устун мўғуллар жангчилар билан биргаликда 100.000 дан зиёд тинч аҳолини кириб ташлайдилар. Султон зобитларининг бошлиғи Фаридун Рурий ўзининг 500 кишилик ҳарбий отряди билан мардонавор шаҳар деворлари ва дарвозалари ҳимоясига бош бўлади. Лекин куркок «султон» Хумортегин шаҳар дарвозасини очиб бериб, ўз ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида хиёнаткорона равишда мўғулларга таслим бўлади. Истилочилар шаҳарга бостириб кира бошлайдилар.

Шаҳардаги жангларда хоразмлик машҳур аллома, файласуф ва олим, «Кубровия» тариқатининг асосчиси Ахмад ибн Умар Абул Жаноб Нажмиддин ал-Кубро ал-Хевакий (1145-1221 йй.) ҳам фаол кдтнашди. Ўзига «Ё Ватан, ё шарофатли ўлим», деган ғояни шиор қилиб олган бу 76 ёшдаги буюк шайх мўғулларнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифларини рад этиб, ўзининг беҳисоб шогирд, дўсту-ёрон, мухлису-сафдошлари билан шаҳар ички мудофаасида иштиро:. этади. Унинг жанговар чакиригига мувофик ҳар бир крич ерни шаҳарликлар қаҳрамонона тарзда, бир томчи конлари колгунча ҳимоя киладилар. Нажмиддин Кубро қаҳрамонона тарзда жанг қилиб, ўлим олдидан мўғул навкарига ташланиб уни аввал ҳалок қилиб, шадид бўлади. Шаҳар мудофааси чўзилиб, хатто Чингиз ўғиллари Жучи ва Чиғатой ўртасида ҳам ихтилоф чиқиб, уни эгаллаш бошқа бир ўғли Угедейга топширилади. Беҳисоб кон дарё бўлиб окиб, бундан сўнгги ҳимоя бефойдалигини сезган шаҳарликлар қолганларнинг жонини сақлаб қолиш мақсадида таслим бўлишдан ўзга чоралари колмайди. Шаҳар қўлга олинганда унинг асосий қисми бузилган, хонавайрон бўлган эди. Шундан кейин ҳам мўғуллар Амударё туронини бузиб, шаҳарни сувга бостирадилар.

Урганч қамали билан бир вақтда Чингизхон 1221 йилнинг баҳорида ўзининг эътиборини Амударёдан жанубдаги йирик савдо йўллари устида жойлашган бой маданият марказлари бўлмиш Балх Ҳирот, Ғазна, Кандахор, Нишопур ва бошқаларга қаратди. Чингизхон шахсан Балх юришига бошчилик қилиб, шаҳарни забт этиб, Балх аҳолисини кдоиб ташлади. Баъзи, бир жанублик Хоразмшох ноиблари, жумладан Амин-ал мулк ҳам мўғуллар томонига хиёнаткорона утиб кетдилар.

Жалолиддинга қарши кураш вақтида қатор қалъа, шаҳарлар қаттиқ жанглар ила ишғол кдлинди (Бамиён, Ғазна, Кандахор, Гардиз, Валиён ва бошқалар). Улар-нинг жанубдаги охирги эгаллаган шаҳри Хиндис-тоннинг шимолий ғарбидаги Мултон бўлиб колди.

Манбаларда «Жаҳон султонлари пойтахти» ва «Инсоният буюк фарзандлари бешиги» номини олган Урганч, Шарқдаги «Ислом таянчи» Бухоро, қадимий Афросиёб ватани Самарқанд (масжидларнинг сони 1200 тага етган) билан машҳур «Куббатул ислом» Балх ўз мадрасалари билан донри кетган Марв, ўзининг нозиктаъб илмли кишилари билан маълум Нишопур ва кўплаб маълум ва машҳур шаҳарлар талон-тарож этилиб вайрон қилинди. Мўғулларнинг кучли зарбасига учраган баъзи шаҳарлар, масалан, Ўтрор, сирнок Борчилигкент ва бошқалар умуман узоқ вақтгача даштубиёбонларга айланиб колди. Шу даврда яшаган араб тарихчиси ибн ал-Асир (1160-1244) мўғул босқини хусусида шундай деб ёзган эди: «Улар (яъни мўғуллар) ҳеч кимга шафқат килмадилар, аксинча, хотинлар, болалар, эркакларни ўлдирдилар, хомиладор аёлларнинг Коринларини ёриб, туғилмаган гудакларни нобуд қилдилар... Бу мусибат тулкинлари турли томонларга тарқалди ва унинг фожиаси умумий бўлиб колди ҳамда у шамол бўлутларни турли томонга хайдагани каби бутун вилоятларга ёйилди. Хитой чегараларидан бир халқ чиқиб Туркистондаги Қашғар ва Баласорун каби вилоятларни, Мовароуннаҳрдаги Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларини вайрон этиб, қирғин қилиб, талон-тарож қилиб эгаллади. Татарлар ҳеч кайси шаҳарларни омон қолдирмадилар, кетаётиб ҳамма ерни вайрон этдилар. Улар ниманики енидан ўтган бўлсалар, ўзларига ёқмаган барча нарсаларга ут куйдилар».

Жалолиддин Мангуберди — юрт ҳимоячиси

Жалолиддин Мангуберди-она юрт ҳимоячиси, жасур саркарда ва давлат арбоби, халқимизнинг Спитамен, Муканна, Нажмиддин Кубро, Амир Темур сингари тарихда ўчмас из қолдирган миллий қаҳрамонидир.

Ислом Каримов

Тарихимиздаги улуғ зотлардан бири мўғул босқинчиларига қарши мардонавор курашган, Ватан озодлиги йўлида жон фидо калган Жалолиддин Мангубердидир. У рта асп мусулмон муаллифлари, жумладан унинг вазири ва мирзаси ҳам бўлган ан-Насавий уни Манкбурни, (яъни манк белги, ҳол деган маънода, холдор бурунли деган маънони англатган) номи билан аташган.

Жалолиддин Мангуберди (Манкбурни) хотирасини абадийлаштириш ва тарихий адолатни қарор топтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси 1998 йил 24 сентябрда 408-сонли махсус қарор қабул қилди. Ушбу қарорга мувофик буюк саркарданинг таваллуд туйи кенг миқёсда нишонланиши кайд қилиб ўтилди. Юбилей муносабати билан Урганчда саркардага ўлкан мемориал ёдгорлик ўрнатилди, Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих ва Шарқшунослик институтлари, Хоразм Маъмун академияси, бир қатор олий укув юртлари, турли жамғармалар мутахассислари томонидан кўплаб рисолалар чоп этилди, мохир рассом Т. Курёзов томонидан саркарданинг портрети яратилди, «Жалолиддин Мангуберди-Ватан, юрт ҳимоячиси» мавзуида халқаро илмий анжуман ўтказидди ва энг муҳими Президент И. Каримов бошчилигидаги хукумат ва парламент аъзолари, чет эллик мехмонлар, юртимиз мехмонлари иштирокида ўлкан театрлаштирилган тамошалар бўлиб ўтди.

Жалолиддин оғир бир пайтда Мовароуннаҳр уруш домига тортилган, мамлакатнинг катта қисми мўғуллар томонидан истило этилган, империя қўшини яксон қилинган, амирларнинг бир қисми хоинлик йўлига, қолгани ўз жони-мулкини асраш йўлига тушган, султон мамлакатни ўз ҳолига ташлаб куйган, ўзаро саросима за тахлика хукм сурган бир вақтда тарих сахнасида пайдо бўлди. Жалолиддин шундай бир оғир вазиятда, Ватан ва халқ эрки учун курашиб, мўғулларга қарши 11 йил кураш олиб борди. 14 маротаба мўғулларга қарши от суриб, унинг 13 тасида ғолибликни қўлга киритишга муваффақ бўлди. Мўғуллар босқини арафасида Жалолиддин гарчи катта ўғил бўлсада, бувиси Туркон хотун томонидан ҳокимиятдан четлатилган бўлиб, тахт вориси этиб Туркон хотун урушидан бўлмиш бошқа бир шахзода Кугбиддин узлокшох валиахд, деб эълон қилинган эди.

Ғазна, Бамиён, ал-Фйп, Буст, Такинобод, Замин-Давора ва Ҳиндистон билан чегарадош ерлар эса Жалолиддинга мулк этиб берилган эди. Гарчи Жалолиддин бувисининг изми билан марказдан четлатилган бўлса-да, лекин султон унга алоҳида муҳаббат билан карар, унинг жасурлигини қадрлар ва уни ўзидан узоқ лашиб кетмаслигини хохлар эди. Шунинг учун ҳам унга вазир этиб таниқли давлат амалдори Шамс-ал Мулк Шаҳрбиддин Алп ал-Харавийни, ноиб (ўринбосар) этиб эса саркарда Кузбар Маликни тайинлайди. Муҳаммад Хоразмшох плеврит (упкага сув йигилиш) касали билан огриб тахминан 1220 йилнинг охирларида (хижрий 617 й) кувринликда Каспий денгизидаги Ашурали оролида вафот этади. Ўлими олдидан султон Жалолиддинни тахт вориси деб эълон қилиб, султонлик баъзи рутбаларини унга топширади. Жалолиддин ўз инилари Узлокшох ва Окшохлар билан отасини дафн этгач, 70 та кишиси билан тўғри Хоразм, Урганчга келади. Тез орада унга Хужанд ҳокими Темур Малик ва бошқа эрксевар кишилар келиб қўшиладилар. Халқ Жалолиддин Мангубердини шоду хуррамлик ва катта умид билан кутиб олади.

Лекин иниси Узлокшох ва унинг тарафдорлари унга қарши фитна тайёрлаётганидан хабар топгач, бу алфозда мўғулларга қарши курашиб бўлмаслигини тушунган Жалолиддин 300 та кишиси билан яширинча Хоразмни тарк этади. Ҳозирги даврдаги янги тадқиқотлар шуни кўрсатаяптики, Жалолиддиннинг мўғуллар билан илк тўқнашуви аввал бошида Жанд вилоятидаги Иргиз даштида бўлган экан. Жалолиддин 16 кун ичида Хоразмдан Хуросон ерларидаги Нисо Қўрғони атрофига етиб келади. Чингизхон султон ўғилларининг Хоразмга кайтганликларидан хабар топгач агарда улар Хуросонга чекинмокчи бўлсалар, уларга қарши чиқади деган мақсадда ўз қўшинидан Хуросоннинг ҳар ерига пистирмалар куяди. Жалолиддин Нисо яқинида ўзнинг 300 та аскарлари билан мўғулларнинг 700 кишилик отрядини зарбага учратади. Мўғуллар батамом марлуб этилади.

Бу вақтда Жалолиддиннинг укалари узлокшох ва Окшохлар саросимага тушиб, нима қилишларини билмай, Жалолиддин кетидан улар ҳам Хуросонга кетишади. Мўғулларнинг кичик отряди устидан ғалаба Козониб, бу ғалабага жуда катта эътибор бериб юборишади. Шундан сўнг айшиишратга берилиб, Хуросоннинг Хабушан шаҳри яқинида мўғулларга қарши навбатдаги курашда қўлга тушиб, катл этиладилар. Мўғуллар катл этилган шахзодаларнинг каллаларини намойишкорона тарзда бирмунча вақт Хуросонда олиб юришади. Жалолиддиннинг яна бир иниси Рукниддин Гурсанжий (манбалар унга ақл-заковат ва куркамликда тенги йўқ деб таъриф беришган) Эроннинг Устунаванд қалъасида 6 ой мўғулларга қарши кураш олиб бориб, мардонавор тарзда ҳалок бўлади. Жалолиддин эса бу вақтда Нишопурга етиб келади. Бир ой давомида мўғулларга курашиш мақсадида барча амир, саркардаларга қўшин йигиш хусусида мурожаат килади. Мўғуллар унинг ушбу фаолиятидан хабардор булганликларини билгач, Завзон (Нишопур ва Ҳирот оралигида) туманидаги ал-

Кохира қалъасига келиб урнашади. Афсуски, бу вақтда маҳаллий ноиб ҳокимлар унинг атрофида жипслаша ололмайдилар. Хали етарли кучга эга бўлмаган Жалолиддин қалъада узоқ туриш хавфли эканлигини тушуниб, Ғазна томон йўл олади.

Чингизхон эса бу вақтда ўлкан қўшин билан Хуросонга изма-из келаётган эди. Жалолиддин Ғазнага етмасдан яқин орада Ҳирот ҳокими ҳамда кайинотаси бўлмиш Амин Малик билан учрашади ва улар биргаликда Кандохор қалъасини қамал қилаётган мўғуллар устига юриш киладилар. Жалолиддин бу курашда ҳарбий илм тарихида илк бора «пиёда ёйандозлар»ни мўғулларнинг отлиқ аскарларига қарши куяди. Инглизлар кейинчалик бу ҳарбий усулга юқори баҳо бериб, ўзларининг Кресс ёнидаги машҳур жангларда ундан фойдаланишади. Уч кунлик жангдан сўнг мўғуллар мағлуб этилиб Жалолиддин ғолиб бўлади ва у Ғазна томон йўл олади.

У 1221 йилнинг февралида Ғазнага кириб келади. Манбаларнинг кайд этилишича, халқ Жалолиддинни жуда катта тантана билан кутиб олади. Шаҳар худди хайит байрамидек шоду-хуррамликка тўлади. Ғазнада Жалолиддин хизматига Сайфиддин Уррок ал-Халажий, Балх ҳокими Аъзам Малик афгон қабилалари сардори Музаффар Малик ва қарлуқлар раҳбари ал-Хасан қарлуқ ўз қўшинлари билан қўшиладилар. Жами қўшиннинг сони тарихчиларнинг хабарига кўра 90-130 минг киши атрофида бўлган. Чингизхон Жалолиддиннинг куч-кудратини ошиб бораётгани ва мўғуллар ундан Кандахорда зарбага учраганлигидан газабланиб, нўён Шики Хутуху бошчилигидаги қўшинни унинг устига юборади. У 1221 йилнинг кузида Жалолиддин ерларига яқинлашиб келади. Бу вақтда мўғулларнинг Текечук ва Молгор бошчилигидаги илгор гуруҳи Чорикордан шимолроқдаги Валиён қўрғонини қамал қилишни бошлаган эди.

Жалолиддин бир ҳамладаёқ мўғулларни зарбага учратишга муваффақ бўлади. Бу жангда мўғулларнинг 1000 дан ошиққишиси ҳалок бўлади. кўплаб тарихчилар жумладан, ибн ал-Асир, Жувайний, Рашидиддин бу жангга юқори баҳо берган эдилар. Жалолиддиннинг мўғулларга қарши муҳим жангларидан бири 1221 йилнинг кузида шимолий Афронистоннинг Лагар дарёси буйидаги Парвона дашти яқинида бўлиб ўтади. Бирлашган қўшинга шахсан Жалолиддиннинг ўзи лашкарбошилик қилиб, унг қанотга Амин Малик чап қанотга Сайфиддин Урроқ бошчилик қилишади. Мўғуллар жон-жахдлари билан курашга кирадилар. Хатто Шики Хутухунинг буйрури билан Жалолиддин кутиинига хавф турдириш мақсадида ҳар бир мўғул аскари орқасига тулуп ўтказиб ҳам қуйишади. Парвона жанги мўғулларнинг мутлак мағлубияти билан тугаб Шики Хутуху қолган кутган қўшини билан Чингизхон ҳузурига базўр кочишга улгуради.

Парвона яқинидаги жанг Мовароуннаҳр ва Хуросон ахли учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлди. Шу пайтгача мўғулларнинг илоҳий, енгилмас куч-кудратга эгаликлари хусусидаги гап сўзларга, афсоналарга чек қўйилди. Жалолиддиннинг ғалабасидан Мовароуннаҳр ва Хуросон халқларининг руҳи кўтарилди, ғалаба таъсирида Сарахс, Марв, Ҳирот ва бошқа Хуросон шаҳарларида мўғулларга қарши халқ исёнлари бошланиб кетди. Бухорода бош кўтарган аҳоли эса мўғулларни шаҳардан сиқиб чиқаришга муваффақ бўлди. Чингизхон Жалолиддиннинг кучайиб бориши, унинг халқ оммаси томонидан қўллаб-қувватланилиши мўғуллар босиб олган ерлар учун қанчалик хавф турдиришини яхши англаб етган эди. Шу сабабдан ҳам шахсан ўзи Жалолиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш мақсадида шитоб билан катта қўшинга бош бўлиб, жануб томон йўл олди.

Жалолиддин қўшини Парвона жангидан сўнг катта ўлжани киритган эди. Ушбу улжанинг таксимланиши вақтида Жалолиддиннинг икки саркардаси Амин Малик ва Сайфиддин Уфок ўртасида ихтилоф чиқади. Ихтилоф натижасида Сайфиддин Уфок ва ундан кейин бошқалар ҳам қўшиндан ажраб чиқиб кетадилар. Жалолиддиннинг қўшини камайиб у ниҳоятда оғир бир аҳволда колади. Жалолиддиннинг уни тарк этган саркардаларга қайта иттифоқ тузиш, душманга қарши биргаликда кураш олиб бориш тўғрисидаги мурожаати зое кетди. Жалолиддин ичак огриги касалига дучор бўлиб турган пайтида мўғулларнинг илгор гуруҳи Гардезга (Ғазнадан 50 км. шарқда жойлашган шаҳар) урнашганлигидан хабардор бўлади. Жалолиддин хасталигига қарамасдан Гардездаги мўғул аскарларига тусатдан зарба бериб, уларни мағлубиятга учратади. У Чингизхонга қарши озчилик қўшин билан кураша олмаслигини англаб, Синд (хинд) дарёси буйига чекинишга қарор килади.

Жалолиддинни қандай қилиб бўлмасин мағлуб этиш ва уни қўлга тушириш илинжида бўлган Чингизхон уни изма-из таъқиб этиб келади. Жалолиддинни таъқиб этиб келаётган мўғулларга айниқса, Бамиён қалъаси қаттиқ қаршилик кўрсатди. Бамиён қамали вақтида Чиратойнинг ўғли, Чингизхоннинг суюкли набираси Мутулк ҳалок бўлади. Бундан даргазаб бўлган Чингизхон қалъадан биронта улжа, биронта одамни асирликка олмай барча қалъа ахлини кириб ташлашни буюради. Ер

билан яксон қилинган собиқ Бамиён қалъаси кейинчалик мўғуллар томонидан Мубалик (яъни ахмокона шаҳар) номини олади.

Ниҳоят 1221 йилнинг 25 ноябри, пайшанба куни (хижрий 618 йил шаввал ойининг саккизинчи куни) Синд дарёси буйида уч кун давом этган ҳал килувчи жанг бошланди. Бир қатор ўрта аср мусулмон тарихчиларининг таъкидлашларича, бундай конли, кескин ва дахшатли жанг тарихда руй бермаган экан. Жалолиддин ва унинг қўшини мисли кугилмаган даражада жасорат ва баҳодирлик намуналарини кўрсатадилар. Фақат учинчи кунга келиб, Чингизхон қўшини устунликка эриша бошлайди. Жалолиддиннинг тахминан 7-8 ёшли ўғли Чингизхон отряди қўлига тушиб колиб ўлдирилади. Жангда мардонавор курашган Амин Малик ва бошқа кўплаб саркарда, навкарлар ҳалок бўлади. Чингизхон қандай қилиб бўлмасин Жалолиддинни тириклайин қўлга олишга буйруқ беради. Жалолиддин эса уни қўлга олишга интилаётган мўғул қўшини куршовини шахсий баҳодирлиги билан ёриб чиқиб, Синд дарёси буйига етиб келишга муваффақ бўлади. Дарё буйида онаси Ойчечак ва харамдаги бошқа аёллар уни кутиб туришар эди. Шундок ҳам бу жангдан руҳий ва жисмонан эзилган Жалолиддинга улар «... бизни ўлдиринг ва машъум асирликдан куткаринг» дея мурожаат қилишади. Жалолиддин барча харам аёлларини сувга чуктиришга кўрсатма беришдан бошқа иложи колмайди. Ўзи эса оти билан сувга сакраб, дарёнинг нариги бети-Ҳиндистон томонга сузиб ўтади.

Жалолиддиннинг ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини йўқотмаслиги, унинг жасорати ва мардлигига Чингизхон ҳам тан беради. Тарихчилардан Жувайний, Рашидиддин ва бошқаларнинг ёзишларига қараганда Жалолиддиннинг жасоратига койил колиб, Чингизхон ўз ўғилларига қарата: «Отанинг фақат шундай ўғли бўлиши лозим. У оловли жанг майдонидан ўзини куткариб, ҳалокатли гирдобдан нажот киргогига чиқдими, ундан ҳали улуғ ишлар ва киёматли исёнлар келади!»,-деди ва унинг орқасидан таъқиб этишни тақиқлади. Синд дарёси буйидаги жангдан сйнг Чингизхон уч ой давомида Жалолиддин қўшинидан ўз вақтида ажраб кетган саркардалар қалъаларини қўлга олиб, уларни йўқ қилиш билан банд бўлган.

Рашидиддиннин ёзишига кўра, Жалолиддин дарёдан тахминан 120 та тирик қолган кишилари билан Ҳиндистон киргогида учрашади. Жалолиддин ҳам тирик қолганлар ҳам маънавий-руҳий ҳам оғир жанглардан жисмоний эзилган ҳолда мураккаб бир аҳволда қолишган эди. Бу вақтда маҳаллий хинд рожаларидан бири Шатра 40.000 чорли отряди билан дарёнинг бу бетига сузиб ўтган хоразмликларни кириб ташлаш учун етиб келади. Фақатгина Жалолиддиннинг тенгсиз баҳодирлиги ва қаҳрамонона хатти-ҳаракати туфайли Шатра ўлдирилиб, қўшин орқага чекинади. Бу жангдан хоразмшох аскарларининг руҳи ҳам кўтарилиб, тез орада Жалолиддин ўз атрофига 3 минг кишилик аскарни йигишга муваффақ бўлади. Оғир вазиятларда ҳам ўзини йўқотмасдан, калди букилмаган саркарда Ҳиндистонга утгач, Синд дарёси буйидаги ерларни ишғол кила бошлайди. Тез орада Жалолиддиннинг ҳокимиятини Дехли султони Шамсидкин Элтўтмиш (12П-1236) ва Синд, Учча, Му"лтон, Лохур ва Пешовар ҳокими бўлмиш Носириддин Кубача (1205-1227) ҳам тан оладилар.

Ҳиндистонда Жалолиддин 1223 йилнинг охирларигача бўлиб, хоразмшох-ларнинг азалий мулки бўлган Ироқ ва Эронни ўз измига киритиш мақсадида йўлга отланади. Ўз ўрнига ноиб этиб, таниқли саркарда Жаҳон полвон Ўзбекни қолдириб кетади. Жаҳон полвон то 1229 йилгача Ҳиндистон мулкларини бошқариб, сўнгра Жалолиддин ҳузурига Ироққа қараб кетади ва унинг ҳарбий юришларида елкадош бўлиб хизмат килади. 1224 йилнинг бошида Жалолиддин Кирмонга келиб, Кирмон султони бўлмиш укаси Гиёсиддиндан ёрдам учун 4000 кишилик қўшин олади. У ўзининг асосий мақсади мўғул истилочиларига қарши курашиб, мустақил давлат яловини тиклаш эканлигини билдиради. Унинг Шероз ва Исфахонга ташрифини халқ катта тантана билан кутиб олади.

Жалолиддин мўғулларга қарши биргаликда кураш олиб бориш мақсадида укаси Гиёсиддин Пиршох Багдод ҳалифалари аз-Зохир (1225-1226), сўнгра ал-Мунтансир (1226-1242), Гуржистон маликаси Русуда ва бошқаларга мурожаат килади. Лекин мўғуллар касоси, колаверса, Жалолиддиннинг ҳокимияти кучайиб кетишидан чучиган кўпчилик мусулмон ҳоким, ҳукмдорлари у билан иттифоқ тузишни хохламайдилар. Багдод ҳалифалиги, исмоилийлар ҳокими Муҳаммад III (1221-1255)лар эса мўғуллар билан яқинлашишга, Жалолиддинга қарши очиқдан-очиқ курашишга бел боглайдилар. Малика Русуда ва унинг вазири Авак билан ўзаро иттифоқ хусусидаги таклифлари зое кетгандан сўнг 1226 йил февралида саркарда Гуржистонга юриш килади. Гуржистон қаттиқ жанг ила эгалланиб, бу ерда кўплаб конли, машъум воқеалар бўлиб ўтади. Бош кўтарган Гуржистон иккинчи маротаба 1228 йил эгаллангач, бу ерлар қаттиқ талон-тарож қилинади.

Бир вақтнинг ўзида Жалолиддин Мангуберди Кирмонда унга қарши бош кўтарган хиёнаткор Барак Хожибга, исмоилийларга қарши кураш олиб боришга тўғри келади. Шунингдек аҳамиятли ҳисобланган Арарат тоғликлари этакларида жойлашган Хилат Қалъаси ҳам Жалолиддинга узоқ вақт

мобайнида қаршилик кўрсатади. 1227 йили охирларида мўғулларнинг Эронга кириб келиши ниятлари борлигини билган Жалолиддин уларга қарши қатъий жангга киришга тайёргарлик кўради. Мўғулларнинг уша йили юборилган 2000 кишилик авангарди тор-мор этилиб, улардан 400 таси Исфахонда намойишкорона тарзда катл этилади. 1228 йил 25 августида Эронни забт этиш учун келган Тайнал нўён бошчилигидаги мўғул истилочилари билан Исфахон яқинида ҳал килувчи жанг бўлиб ўтди. Гарчи жанг вақтида укаси Гиёсиддин хоинлик қилиб, ўз қўшини билан Луристонга чекинган бўлсада, Жалолиддин қатъий равишда бу ҳолатга эътибор килмай кураш олиб боради. Манбаларнинг сўзлашича, хатто мўғул нўёнининг ўзи «Сен ҳақиқатдан ҳам ўз даврининг эркак урлони экансан»,-деб унинг жасоратига тан берган экан. Жалолиддин бу жангда буткул ғолибликни қўлга киритади. У саккиз кун мобайнида Эрондаги мўғулларни изма-из таъқиб этиб уларни мамлакатдан хайдаб чиқаради.

Жума куни эрта тонгда музаффар саркарда сифатида Исфахонга кириб келгач, халқ уни ғолиб султон сифатида шоду-хуррамлик билан кутиб олади. Жалолиддиннинг заграрли ғалабаси овозаси бутун ислом оламига кенг тарқалади. Уша йили хатто мўғулларнинг буюк хони бўлмиш Угедей Жалолиддиннинг мўғуллар илкига тушиб қолган эгачиси Хонсултон орқали мактуб юбориб, у билан сулҳ тузиш нияти борлигини ҳам баён килади. Жалолиддин бу дипломатик келишувдан воз кечиб, хатни жавобсиз қолдиради.

Жалолиддин мураккаб ва зиддиятли даврда яшади. Шубҳасиз у ўз даврининг фарзанди эди. У қўшинларининг кўплаб ҳарбий юришлар вақтида талончилик зўровонлик қилишларига гохида кўз юмди, хонавайрончилик келтирувчи ишларга бош қўшди. Бу эса Эрон, Озарбайжон, Ирок Гуржистон ахлида салбий фикрларнинг кўпайишига, норозиликларнинг кучайишига ҳам олиб келган. Лекин нима бўлганда ҳам Жалолиддин Мангуберди ўзининг асосий мақсади мўғул истилочиларига қарши курашиш эканлигини ёдида сақлади. Бу курашда у ён-атрофдаги мусулмон ҳукмдорларининг қўллаб-қувватлашларига умид боғлаган эди. Лекин кўп ходда улар билан умумий тил топа олмаслиги, унинг ташки сиёсат борасидаги заиф томонидан далолат берар эди. Ўз вақтида турк араб, мусулмон ҳокимлари унинг ҳокимияти Яқин Шарқда кучайиб кетишидан хавфсирашар, у билан иттифоқ тузишни хохлашмас эди. Уларнинг баъзилари хатто мўғуллар билан очиқдан-очиқ яқинлашиш тарафдори эдилар. Айниқса, Хилат қалъасининг Жалолиддин томонидан эгалланиши унга даъвогар ҳокимларнинг иззат-нафсини топтаган эди. Жалолиддин унга қарши иттифоқ вужудга келганидан хабардор бўлса-да, ҳар ҳолда, ҳеч бўлмаганда уни туркий ҳукмдорлар қўллайди деб янглишган эди.

1230 йил 10 августида Куния султони, Химс Ҳокими, Халаб ҳокими, Майафирикин ҳокими ва Байнас ҳокимларининг бирлашган иттифоқи Жалолиддинни мағлуб этади. Исмоилийлар эса буткул хоинлик йўлини тутиб Жалолиддиннинг мағлубияти тўғрисида мўғулларга яширин нома ҳам юборадилар.

Жалолиддин мағлубиятидан фойдаланган мўғуллар унинг Озарбайжоннинг Мугон, Ширкабутдаги қўшин йириши мумкин бўлган жойларига куккисдан зарба беришади. 1231 йил баҳорида у Ганжага келиб, барча гина-кудуратларини унутиб, яна мўғулларга қарши иттифоқ тузиш учун мусулмон ҳукмдорларига мурожаат этди. Лекин унинг таклифи жавобсиз колиб кетди. Шунда Сурия дагги Амида қалъаси ҳокими уни ўз олдига чорлайди. У Ироққа бориб яна қўшин тупламокчи бўлади.

Амида йўли яқинида унга тусатдан мўғуллар хужум қилишади (1231 йил август боши). Уни 15 чорли мўғул навкарлари таъқиб этишади. Жалолиддин ўз шерикларидан ажраб, Майаграрикин (ҳозирги Туркиянинг Сильван вилояти) яқинида Айн-ад-дар қишлоғига келади. Ушбу торлик қишлоқда у курдлар қўлига тушади. Ўзини султон деб таништиргандан сўнг уни курдлар ўлдиришга жазм этмайдилар. Уни тегишли жойга етказиб қўйиш эвазига мукофот ваъда килади. Лекин курдлар раҳбари хонадонидан жой олган хориб-толган Жалолиддинни, бошқа бир курд кишиси ўлган иниси хуни эвазига ўлдиради. Бу воқеа тахминан 1231 йилнинг август ойи 17-20-саналари оралигида руй беради. Эртаси куни султон буюмларини сотиб юрган курд хусусида Майаграрикин ҳукмдори ал-Малик ал-Музаффарга хабар беришганда, у қишлоқда ўз саркардаси Шахобиддин Ғозийни юборади. Шахобиддин Ғозий султон жасадини олиб, қишлоқ эркаклари барини ўлдиради ва қишлоққа ут қуйиб юборади. Муаррих ан-Насавий буни эшитиб шахсан Майаграрикинга келади. Жалолиддиннинг тоғаси, вазир Утурхон унинг жасадини таниб, қаттиқ изтиробга тушади. Жалолиддин Мангуберди мурдаси Майаграрикинга дафн этилиб, мўғуллар кириб келгудек бўлса, ҳақоратланмасин деган мақсадда гўри ер билан текислаб юборилади.

Унинг ашаддий душмани Дамашк ҳокими ал-Малик ал-Ашрафга султон ҳалокати хусусида хабар етказиб суюнчи сураганларида, у кайгуга ботиб: «Сизлар унинг ўлими билан мени кугламок-

чимисизлар? Аммо сиз воқеанинг аччигини татиб кўрасизлар. Оллоҳ номи билан касам ичаманки, унинг ҳалокати ислом оламига мўғулларнинг бостириб киришини англатади. Эндиликда биз билан Яъжуж ва Маъжужлар ўртасида девор бўлиб турган Хоразмшохдек одам йўқдир»,-деб жавоб берган эди. Ибн Восил эса уни «мўғуллар ва мусулмонлар орасидан истеҳком бўлган» деб таърифлаган эди. Жалолиддиннинг ўлимидан сўнг унинг шонли номи тез орада халқлар тилида достон бўлиб кетди. «Жалолиддин тирик», «Жалолиддин кайтиб келаяпти» деган овозалар узоқ вақтгача мўғулларни тахликага солиб келган. Ўзини «мен Жалолиддинман», деб номлаган турли шахслар мўғулларга қарши кўп ҳолатда исён ва қўзғалонларга бошчилик қилганлар (масалан, 1236 йили Эроннинг Устундорида кўтарилган қўзғалон, 1255 йили Амударё буйидаги воқеалар ва ҳоказо).

Мусулмон тарихчилари ўз асарларида ҳамиша уни мард ва жасур саркарда сифатида таърифлашган эди. Жалолиддин Мангубердини шахсан билган ал-Насавий у тўғрисида шундай таъриф берган эди.

«У туркий бўлиб, қора магиз юзли, бурни олдида қора ҳоли бор ўрта буйли йигит эди. Форс тилида ҳам бемалол сўзлаша олар эди. У довюракликда тенги йўқ шерлар ичида арслон, отлиқлар ичида энг жасури эди... Қисқа сўзли, ҳеч қачон сукинмаган, ёмон сўзларни ўзига эп кўрмаган, жуда жиддий, атрофдагилар олдида ўзини сипо тутар, ҳеч қачон кулмас фақатгина табассум қилиб қўяр эди холос. У адолатни севган, лекин замон зайли уни ўзгартиришга мажбур қилган. У ўз фуқароқларининг дардини енгиллаштиришга ҳаракат қилган, шуни хохлаган, лекин таназзул даври бўлганлиги боис ҳам зўровонликка йўл берган. Ўзини улуғлашларини истамаган. Бачкана таърифларни ёқтирмаган, фақат султон дея мурожаат қилишларини сураган. Унинг фармонларида ёлғиз сўз: «Ёрдам ёлғиз Оллоҳдандир!» деган шиор бўлган.

Хоразмшохлар авлодидан бўлган Миср ҳокими ал Музаффар Сайфиддин Кутуз аждодларнинг шонли кураш йўлини давом эттириб, 1260 йили Яқин Шарқдаги Айн Жалут ёнида мўғулларга какшаткич зарба бериб, уларнинг Сурия ва Мисрга кириб келишларига чек куяди.

1999 йил ноябрда Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигининг кенг нишонланиши, унинг ватани Хоразмда унга маҳобатли хайкал ўрнатилиниши, юртбошимиз таъкидлаганидек «ғаним олдида бош эгмаган, тиз чўкмаган. Ватан дея ҳалок бўлган» миллий қаҳрамонимизга халқимизнинг эҳтироми, муҳаббати, аждодлар хотирасини муқаддас сақлаши рамзи бўлиб колди.

Мўғуллар истилосидан кейинги сиёсий вазият. Чиғатой улуси давридаги ижтимоий-нктисодий муносабатлар, хўжалик аҳволи

Мўғуллар истилосидан сўнг Мовароуннаҳр, Хоразм, Хуросоннинг гуллаб-яшнаган деҳқончилик воҳалари тамомила ҳалокатга учради. Шарқда донги кетган қадимий ва обод шаҳарлар, жумладан Самарқанд, Бухоро, Урганч, Хужанд, Марв, Термиз, Балх Нишопур ва бошқа шаҳарлар харобазорга айлантирилди. Марвдаги машҳур сув билан шаҳарни таъминловчи-Султонбанд, Балхоб дарёсидаги Банди амир, Самарқанд шаҳрини сув билан таъминлайдиган ягона туконларнинг ҳаммаси Чингизхон буйруғига кўра бузиб ташланди. Жумладан Балх ва унинг атрофлари 6 ой мобайнида сув офатини бошдан кечиради. Самарқанднинг асосий аҳолиси, бухороликларнинг кўпчилиги, Урганч ва Марв каби ўлкан шаҳарлар ахлининг она шаҳарларини ё тарк этдилар ёки кириб ташландилар. Истилочилар илк бора юқори маданиятли аҳолининг илм-фан, меъморчилик соҳаларидаги ютуқларини, юксак даражадаги ҳунармандчилик тижорат, суғорма деҳқончиликни шу ўлкага келиб курдилар.

Босқиндан сўнг Шарқда донги кетган заргарлик қурол-аслаха ясаш, нафис матолар тукиш, нақшикор нимчалар тикиш барҳам топди. Воҳаларда сувсиз-ликдан ерлар какраб деҳқончиликка кирон келди. Бир неча асрлик тарихга эга бўлган машҳур ипак савдо йўллари издан чиқди. Илм-фан, маданият намоян-далари хор-зор этилди. Тирик қолган аҳоли вайроналарга зулм ва зўровонликка, очлик ва қашшоқликка махкум этилди. Чингизхон тириклик вақтидаёқ ўз ўғилларига мулкларини улус қилиб бўлиб беришни бошлаган эди. 1207 йиддаёқ катта ўғил илкига Селенга дарёсидан Иртишгача бўлган ерлар мулк этиб берилган эди. Чингизхон ўлими арафасида (1227 йил август) эса бошқа ўғилларига ҳам турли забт этилган ерларни улус этиб бўлиб берди. Жанубий Сибирдан Хоразм ва Дарбандгача бўлган ерлар Жучига, Олтой торларининг жанубий сарҳадларидан то Амударё ва Синдгача бўлган ерлар иккинчи ўғил Чиғатойга, Хитой ва Мўғулистон ворис бўлмиш учинчи ўғил Угедейга, Эрон ва Хуросон Тулига улус тарзида бўлиб берилди.

Рашидиддиннинг маълумотига кўра, Чингизхон вафотидан сўнг Чиратойга 4000 га аскар теккан экан, Уларнинг бошликдари ўз навбатида барлос, жалойир, Ковчин ва орлот қабилаларидан бўлган. Ибн Арабшохнинг ёзишича ковчинлар Амударё шимоли Бухоронинг шарқни томонларида, барлослар Қашқадарё воҳасида, орлотлар Афғонистон шимолида жойлашган эканлар. Кейинчалик

Махмуд Ялавоч ҳам ўз сиёсати борасида шу қабилаларга суяниб иш кўрар эди. Мўғуллар кучманчи халқ бўлгани учун бошқарув тизимини тушунмас эдилар. Чингизхон тириклик вақтидаёқ хоразмлик таниқли савдогар, мўғуллар хизматида анчадан бери фаолият кўрсатаётган Махмуд Ялавочни Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинлашини билдирган эди ва у тез орала Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинланади. Унинг қароргоҳи эса Хужанд шаҳрида жойлашади. Шубҳасиз, Махмуд Ялавоч йирик ва бой савдогар бўлиб, манбаларнинг хабарига кўра, унинг бойлиги шунчалик бўлганки, хатто у бугун Мовароуннаҳрдан олинадиган солиқни олдиндан тўлаши ҳам мумкин эди. Унинг ихтиёрида мўғулларнинг таянчи бўлган солиқ йиғувчи мўғул босқоқлари, маҳаллий ҳокимлар, доругалар-ҳарбий маъмурлар ҳамда бир мунча мўғул ҳарбий отрядлари бор эди.

Махмуд Ялавочга солиқлар тушумини мунтазам назорат этиш ўлкада мўғулларга қарши ғалаён бўлишининг олдини олиш масъулияти юклатилган эди. кўпчилик аслзода зодагонлар, савдогарлар, қисман уламолар ҳам ўз жонлари ва қолган мол-мулкларини сақлаб қолиш борасида хиёнаткорона тарзда босқинчилар хизматига ута бошладилар.

Ўз навбатида ўлкада ўзларининг таянч воситаси бўлишларига ҳаракат қилган мўғуллар ҳам бу тоифадаги кишиларни қўллаб-қувватлай бошладилар. Мўғул хонлари (вилоят ҳокимлари хон, олий ҳукмдор эса коон ёки ҳоқон, деб юритилган) ва маҳаллий зодагон, ер эгаларининг зулми натижасида меҳнаткаш халқ эндиликда икки томонлама эзила бошланди. Улпону солиқларнинг микдори тобора ошиб борди, ундан ташқари эса аҳолидан йигиб олинадиган турли тўлову югимлар, жарималарнинг сони хадкан ташқари ошиб кета бошлади. Янги ер солиғининг номи-«калон» дейилиб, у хосилнинг ундан бир микдорида олинган. 1235 йилги қурултойдан сўнг эса чорва мол бошидан олинадиган ялпи солиқ-«копчур» таъсис этилган. Унга кўра 100 тадан бир микдорда чорва солиққа тўланар эди. (Бу солиқ асосан мўғуллар турмуш тарзи хусусиятини ҳисобга олган ҳолда жорий этилган эди). «Ясок»ка кўра давлат хазинаси учун «шулен» деб ном олган озиқ-овқат солиғи жорий қилинган.

Бу солиққа кўра ҳар бир подадан икки яшар куй, кимиз учун ҳар мингта отдан бир бия ҳисобидан олинган. Солиқлар асосан хонлар томонидан барот (ижара) тарзида олдиндан хазина учун ундирилиб, сўнгра аҳолидан зўровонлик билан оширилган микдорда ундирилар эди. Айниқса, ҳунармандларнинг аҳволи оғир бўлган, уларнинг ўз юртларида тирик қолганлари маҳаллий хонларнинг мулки сифатида ишлатилинар эди. Масалан, 1262 йил Бухорода бўлган Хубилай кооннинг вакили бу ерда 5000 та ҳунарманд Ботухонга, 3000 таси малика Сиюркуктенига (Хубилай ва МункалаРнинг онаси) тегишли бўлганлигини кайд этади. 1246 йил Мўғулистонда бўлган сайёх Плано Карпини энг яхши ҳунармандлар ҳоқон хизматида эканлигини ва уларга кулларча муносабатда бўлишларини кайд этиб ўтади. Бу гуруҳ шаҳарлик ҳунармандларга эса кундалик овкат берилиб, уларга дарҳақиқат кулларча муносабатда бўлинган бўлса, иккинчи гуруҳ шаҳарлик ҳунармандларга эса катта солиқлар солинган.

Мўғулларга карашли бўлган ҳарбий қурол-аслаха ва анжомлар ишлаб чиқарадиган устахоналар-«корхона» номини олган бўлиб, у ердаги ҳунармандлар эса кул даражасидаги кишилар ҳисобланар эди. Ҳунармандлар тўлайдиган махсус солиқнинг номи «тамга» деб аталган. Мўғуллар шунингдек батамом ҳуқуқсиз куллар меҳнатидан ҳам фойдаланишар эди. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида ер эгалиги ҳолати ҳам ўзгариб, янги инъом этилган ерлар мўғулча суюргол номини олган. Суюргол хажми жиҳатидан (униг таркибига жуда катта ер майдонлари, сув хавзалари, дашт-яйловлар ҳам кириб кетар эди) иктаъдан фарқ килар эди. Бу даврда давлат, мулк (хусусий ерлар), вақф (диний идоралар ихтиёридаги ерлар) ерларда кўп ҳолда ижарага чоракор деҳқонлар меҳнат қилишган. Бир қисм ижарадор-ўртаҳол деҳқонлар эса **музарийлар** деб юритилган.

Буюк Ҳоқон ҳисобланган Угедей (1229-1241 йй.) давридаёқ муруллар ўзларига хизмат кўрсатаётган айрим кишилар, катта ер эгалари савдогаларга турли ёрлик ва пайзалар бера бошладилар. Пайза қимматбаҳо металл (олтин, кумуш) ёки жез, ёроч тахталардан ишланган бўлиб унга нўённинг мухри қўйилар эди. Бундай пайзага эга бўлган кишилар шу жумладан элчилар, солиқ йирувчилар ва бошқа шахслар аҳолидан турли йигим, тўловларни талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга эдилар. кўплаб бериладиган пайза эгалари аҳолидан текинга от-улов, ем-хашак ётар-жой, озиқ-овқат талаб қилишга хақли ҳам эди. Савдо йўлларида жойлашган бекатлар «ем» (жом) дейилиб, уларнинг хизмати ва харажати маҳаллий аҳоли буйнида эди. Бу бекатлар буйлаб давлат ишлари буйича кўплаб элчи, чопар, вакил ва бошқалар утиб, уларга халқ текинга хизмат қилиб уларни таъминлаб туриши ҳам лозим эди. 1235 йилдан бошлаб ҳоқон фармонига кўра ҳар бир ёмдан алоқа хизмати ва ҳаракати 2 та туман аҳолисига юклатидди. «Ёмлар буйидаги аҳолида токат ва мажол ҳам колмаган эди»,- деб ёзган эди Рашидиддин.

Маҳаллий аҳоли-ҳунарманд, деҳқон, чорвадор, ким бўлишидан катъи назар умумхашар ишларида қатнашиши ва текинга ишлаб бериши шарт эди. Мўғулларнинг ички хўжалик савдо-сотиқ соҳасини бир оз жонлантириш борасидаги чиқарган паст киймати тангалари аҳоли ичида ўз ўрнини топмади. Аксинча, зўрлик пуписага қарамай 1232 йилдан бошлаб Самарқандда пул муомаласи тугатилди, савдо-сотиқ айирбошлов даражасига тушиб колди. Фарғона, Шош, Термиз ва бошқа вилоятлаода мўғул истилосидан сўнг пул зарб этиш ўз-ўзидан тугаган эди. Натижада тез орада Мовароуннаҳрда пул муомаласи издан чиқди.

Мислсиз жабр зулм, аҳолининг хўрлик ва қашшоқлик домига ташланиши, солиқларнинг хаддан зиёд ўсиши, меҳнаткаш аҳолининг тинка мадорини куритиб юборди. Аҳоли ичида мўғулларнинг зўровонлиги ва истибдодига қарши норозилик ҳаракати тобора кучайиб, бу норозилик айниқса, 1238 йилги Махмуд Таробий қўзғалонида ўз аксини намоён қилди. Бу озодлик қўзғалони 1238 йил Бухородан уч фарсах (тахминан 18-21 км) узоқликдаги Тороб қишлоғида бошланди. Бу қўзғалонда мўғуллар ва маҳаллий зодагонлар зулмидан аҳволи оғирлашган ҳунарманд, деҳқон ва камбағал аҳоли айниқса фаол қатнашади. Қўзғалонга эса асли Тороб қишлоғидан бўлган галвир ясовчи ҳунарманд уста Махмуд Таробий бошчилик килади.

Махмуд Таробий аввал ўз қишлоғида истилочилар зулми, бедодлигига қарши оташин чақириқлар билан чиқади. Ўз атрофига йигилган қўзғалончиларга мурожаат этиб: «Эй хак толиблари, қачонгача кутамиз ва интизорлик тортамиз. Руйи заминни тангридан куркмайдиганлардан пок қилмоқ лозим. Кимнинг қандай қуролга курби етса, қиличми, ўқ-ёйми, калтакми, қўлга олсин. Қўлдан келганча тангридан куркмайдиганлардан биронтасини ҳам тирик куй-маслик лозим»,-деган сўзлар озодлик курашига халқни даъват этади. Шу пайтда Шероздан келган ҳарбий анжомлар ортилган карвон қўзғалончиларнинг қуролланишига ёрдам беради. Қўзғалон куч-қудрати ошиб бораётганлигининг, халқ қўзғалончилар тарафига утиб бораётганлигини кўрган мўғул нўёнлари Мовароуннаҳр ҳокими Махмуд Ялавочдан ёрдам сурашга мажбур бўладилар. Махмуд Таробий ўзининг кўплаб тарафдорлари билан Бухоро томон йўл олади. Бухоролик акоид (диний илм) олими, машҳур шайх Шамсиддин Махбубий ҳам қўлига қурол олиб, ўз сафдошлари билан қўзғалончилар сафига қўшилади. Тарихчи Жувайний Махмуд Таробий ҳақида шундай деб ёзган эди «у акобир, бойбадавлат кишиларни ҳақорат қилди, шармандасини чиқарди, ўлдиртирди, уларнинг бир қисми эса ундан кўчиб қутулди. У олдий халққа ва дарбадарларга аксинча илтифот ва марҳамат кўрсатди». Дарҳақиқат, Махмуд Таробий Бухоро ахлига мурувват намуналарини кўрсатди. Бухородан кочган мўғул ҳарбийлари ва бухоролик зодагонлар Карманага келиб панох топган эдилар. Бу ерда улар маълум куч туплаб, Махмуд Таробий устига ҳарбий юришни бошлайдилар. Бундан хабардор бўлган Махмуд Таробий душманга қарши курашиш мақсадида шаҳар четидан Кармана йўлига катта ҳарбий куч билан чиқади. Икки Ўртадаги қаттиқ жангдан сўнг истилочилар енгилиб орқага чекиндилар. Қўзғалончилар мўғулларни то Карманагача кувиб бордилар. Ушбу жангда мўғулларнинг 10000 та кишиси кириб ташланди. Лекин бу заграрли жангда қўзғалончилар раҳбарлари Махмуд Таробий ва Шамсиддин Махбубийлар ҳалок бўлдилар. Қўзғалончилар эндиликда шахид кетган Махмуд Таробийнинг ўрнига унинг укалари Муҳаммад ва Алини раҳбар этиб сайлайдилар. Лекин бу янги раҳбарларнинг ҳарбий тажрибалари йўқ халқ уларни яхши танимас, омма ичида улар нуфузга эга эмас эдилар. Бу эса қўзғалоннинг боришига салбий таъсир ўтказди. Орадан бир хафта утмай мўғулларнинг Элдуз нўён ва Чаран курчи бошчилигидаги янги қўшини қўзғалонни бостириш учун етиб келди. Икки томонлама жангда Махмуд Таробий тарафдорлари буткул тор-мор қилиниб, иккала томондан 21 мингдан ошиқ жангчи ҳалок будки.

Махмуд Таробий бошчилигидаги ушбу халқ озодлик қўзғалони халқимиз озодлик курашлари тарихида ўзига хос из қолдирди. У аввало истилочилар ва улар томонига утиб кетган маҳаллий зодагонларнинг умумий зулмига қарши кўтарилган кураш эди. Бу озодлик қўзғалони мўғул истилочиларига улар қанчалик шавкатсиз тузум ўрнатмасинлар халқ ҳамиша ўз она ватани озодлиги йўлида курашдан чучимаслигини намоён қилди. Мўғуллар бу қўзғалондан сўнг бос коклар томонидан йигиладиган солиқ ва улпонларни тартибга келтиришга ҳаракат қилдилар. Махмуд Таробий қўзғалонидан кейин Чиғатой қўзғалонни бостиришда сусткашлик қилган деган мақсадда Махмуд Ялавочни ўз амалидан четлаштириб, уни Мовароуннаҳрдан чиқартириб юборди. Тез орада ҳоқон уни Дасин (Пекин)га шаҳар ноиби этиб жўнатади. Шундан сўнг Мовароуннаҳр ноиби ҳамда ижарадори сифатида Махмуд Ялавочнинг ўғли Маъсудбек тайин этилади. У ўлимига қадар (1289 й) шу лавозимни эгаллаб туради.

XIII асрнинг иккинчи чоракларидан бошлаб, мўғулларнинг ичида ҳам эндиликда маълум сиёсий низолар, парокандаликлар келиб чиқа бошлайди. 1241 йилга келиб босиб олинган Русия,

Волга буйи, Урал ва бошқа ерлардан Олтин Ўрда давлати ташкил топади. Мўғуллар 1256 йили Хулагу бошчилигида Эрон, Курдистон, Ироқ ва Яқин Шарқнинг бошқа ерларига фокум киладилар. Мўғул хонлари ўртасида олий ҳукмдорлик учун кураш авж олади. Айниқса буюк ҳоқон Гуюкхоннинг (1246-1249) ўлимидан сўнг бу кураш кескин кучаяди. 1251 йили ҳокимият тепасига Ботухон ва Беркахонларнинг қўллаб-қувватлашлари билан Тулининг тунгич ўғли Мунка (1251-1259) улуғ хон сифатида сайланади. У дастлаб Чиғатой улусини мулк сифатида тугатади ва уни Ботухон билан бўлиб олади. Кейинчалик Мунканинг ўлимидан сўнг Чиғатойнинг невараси Олгухон (1261-1266) Олтин Ўрдага қарши курашиб, Чиратой улусини қайта тиклашга муваффақ бўлади.

XIII асрнинг 60-70-йилларига келиб, расман ягона ҳисобланган мурул империяси аслида Эрондаги Хулагийлар, Мовароуннаҳрдаги Чиғатойлар, Олтин Ўрда деярли мустақил қисмларга бўлиниб кетган эди. Ҳар бир улус хони ўзини тамомила мустақил санаб, пайт келганда қўшни улусларга улжа учун хужум ҳам қилиб турар эдилар. Масалан, 1272 йили Хулагийларнинг Окбек бошчилигидаги аскарлари Кеш ва Нахшаб шаҳарларини, 1273 йил январида Бухорони талон-тарож этадилар. Бухоро дахшатли қирғин-баротни бошдан кечириб, етти йил гача вайрона тарзда ётади. Мўғуллар тўғрисида сўз кетганда яна бир муҳим хусусиятни эътиборга олмок керак бўлади. Босиб олинган ерларда мўғул ҳарбий саркардалари, нўёнлари, зодагонлари орасида сиёсий дунёқараш ўзгара бошлайди.

Баъзи нўён, хонлар, ҳарбий маъмурларнинг кичик қисми, уларга эргашган маҳаллий зодагонлар, савдогарлар, диний уламолар ва бошқалар ўтроқ ҳаётга ўтиш, марказий ҳокимиятни кучайтириб, савдо-сотиқни ривожлантириш тарафдорлари эди. Деҳқончилик ва савдо-сотиқ хазинанинг асосий манбаи бўлиши мумкин эди. Бунинг учун эса шаҳар ва қишлоқларни тиклаш, экинзорларни ўзаро пайхон этишга чек қуйиш, солиқларни тартибга тушириш, шаҳарлар ривожи, савдо, ҳунармандчиликка хомийлик қилиш даркор эди. Юқорида таъкидланган маданийлашиш тарафдорлари сафига Мункахон (1251-1259) ва Чиғатой ноиби, ҳоқоннинг яқин маслаҳатчиси Маъсудбек (1238-1289) ҳам кирар эдилар. Мункахон шубҳасиз тадбирли ва зеҳнли Мовароуннаҳр ноиби Маъсудбекнинг таъсири остида баъзи бир ижобий ўзгаришларни амалга оширди.

Бутун мўғуллар империясида солиқлар бир хил тарзда ундирилмас эди. Масалан, Хитойнинг шимоли, Мовароуннаҳрда бадавлат киши 10 динор, камбағал 1 динор тўласа, Хуросонда бадавлат киши 7 динор, камбағал эса 1 динор тўлар эди ва ҳоказо. Мункахон солиқ ва хашар ишларини тартибга солиш борасида махсус фармон-ёрлик чиқарди. Унга кўра Чингизхон ўлимидан сўнг берилган пайза ва ёрликлар бекор этилди, ёмлар буйлаб алоқа воситаси учун ажратиладиган отлар сони белгиланиб, аҳолидан ортиқча от-улов талаб этиш, ёмлар учун белгиланган отларда шахсий мақсадда фойдаланиш таъқиқлаб қўйилди. Мункахоннинг қонунлаштириб куйган чора-тадбирлари аҳолини беҳисоб солиқ ва йиғинлардан озод этиб, уларнинг тинчлик-осойишталигини бир мунча таъминлади, шаҳар ҳаётининг, ички ва ташки савдонинг ривожланишига қисман имкон яратиб берди. Бу ислоҳотлар натижасида мамлакатнинг айниқса, шимолий-шарқий туманлари, жумладан, Фарғона водийсида хўжалик иқтисодий ҳаётда жонланиш содир бўла бошлайди.

Айниқса хўжалик-иқтисодий ҳаётни бир меъёрга тушириш, савдо ва пул муомаласини изга солишда Чиғатой улуси ноиби Маъсудбекнинг хизмати ва ислоҳотлари катта ўрин тутган. Маъсудбек мўғул коонларига шахсан яқинлиги ҳам унинг ислоҳотлар ўтказилишга имкон ҳам берган эди. 1271 йили мўғулларнинг маданий, укроқ ҳаёт тарафдорлари мадади, Талас қурултойи (1269 й) қарорларига таяниб, Маъсудбек янги пул (молиявий) ислоҳоти ўтказишга киришди. Унга кўра ҳар қандай шахс ўзига керакли тангаларни зарбхоналарга олиб бориб, уни хохлаган тарзда, лекин бир хил хажм, киймат, вазнда зарб этиш мумкин эди. Аввал бошида кийинчилик билан кечган бу жараён XIIИИ асрнинг 80-йилларига келгандагина фаоллаша борди. Тез орада 16 та йирик шаҳар ва вилоятларида бир хил вазн ва юқори кийматга эга соф кумуш тангалар зарб этилиб, муомалага киритилди. Гарчи атрофдаги ислоҳотларга қарши мўғул ҳарбийлари Эрондан, Еттисувдан Мовароуннаҳрга вайронагарчилик келтириб чиқарувчи курашларни амалга ошириб турсаларда, лекин ислоҳотлар боришига тўсқинлик кила олмадилар. Маъсудбек 1273-1276 йиллари қайта таланган Бухоронинг тикланишига ўзи бош-кош бўлди. 1282-83 йилларда Бухородаги зарбхоналар тўлаконли ишлашга киришди. Савдо-иқтисодий муносабатлар ривожланиб бораётган Фарғона водийсида эса Чиратой хони Дувахон (1291-1306) даврида Андижон шаҳрига ҳам асос солинки.

XIV асрнинг биринчи яримига келиб, Чиғатой улусида мўғулларнинг ўтроқлашув жараёни кучайиб, мўғул зодагонларининг катта қисми савдо доиралари билан яқинлашиб, ислом маданияти таъсирига берилиши кучайиб борди. Мовароуннаҳр маданий ўлкаси билан яқин алоқа ўрнатиб, ўтроқ ҳаёт кечиришга интилган Чиғатой хонларидан бири бу Кебекхон (1309, 1318-1326) бўлди. У

бутунлай Мовароуннаҳрга кучиб келиб ўз қароргоҳини Насаф шаҳри ёнида барпо этди. Кейинчалик бу сарой Ўрнида янги Қарши шаҳри юзага келди. Кебекхон давлатни идора этиш, унинг маъмурий тузилишини қайта ташкил этиш, иқтисодий ҳаётни тартибга солиш Мақсадида 2 хил маъмурий ва молиявий ислоҳот ўтказди. Маъмурий ислоҳотга кўра маҳаллий тузилмалар туманларга, вилоятларга айлантирилди. Маҳаллий ҳокимлар-маликлар, садрларнинг ўринлари туркий-мўғул уруғ бошликлари қўлига ўтди. Ноиблик эса меросий бўлиб колди. Бу ислоҳот давлатни бирмунча мустаҳкамлашда ўзининг ижобий самарасини берди.

Маъсудбек даврида пул ислоҳоти амалга оширилган бўлсада, Кебекхон уни такомиллаштирмокчи бўлди. Жумладан у Хулагийлар ва Олтин Ўрда тангалари намунасида 2 хил пул: йирик кумуш танга-«динор» ва майда кумуш танга «дирҳам» лар зарб эттиради.

Динор (2 мискол, 8 гр. атрофларида) 6 та дирҳамдан иборат бўлиб колди. Кебек номидан тангалар асосан Бухоро ва Самарқандда зарб этилар эди. Шунингдек Ўтрор зарбхонаси ҳам фаол ишлай бошлади.

Кебекхоннинг ислоҳотлари анчадан бери ўтроқ ҳаёт, маҳаллий аҳоли маданияти билан яқинлашувига қарши бўлган гуруҳларнинг ҳам фаолиятини кучайтириб юборади. Кебекхоннинг укаси Оловиддин Тармаширин (1326-1334) акасининг сиёсатини давом эттириб, ўтроқ ҳаёт анъаналарини қаттиқ туриб ҳимоя килади. У ислом динини қабул қилиб, ислом динини Чиратой улусининг расмий динига айлантиради. Тармаширин сиёсатидан норози кучманчи мўғул зодагонлари исён кўтариб 1334 йилда уни ўлдиришади. Тармаширидан сўнг ҳокимият тепасида бўлган Чангши (1334), Бузан (1334-1338), Эсон-Темур (1338-1342), Муҳаммад (1342-1343)лар даврида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар бўлганлиги йўқ. Аксинча маҳаллий қабилалар ҳокимияти, уруғ бошликларининг таъсири бу пайтга келиб янада кучайиб, Чиғатой ҳокимиятининг қудрати пасая бошлайди.

XIV асрнинг 40-йилларига келиб, Еттисувда Дуглот амирлигининг юзага келиши, амалда Чиғатой улусининг таркаб кетишидан, ўрнига Мовароуннаҳр амирлиги юзага келганлигидан далолат берар эди. Чиғатой хонларининг сўнгги вакилларидан бири Козонхон (1343-1346) марказий хон ҳокимияти куч-қудратининг таъсирини кўтариб, ички сиёсатда Кебекхон Тармаширин йўлини тутишга ҳаракат қилди. У кучманчи ҳарбийларга қарши кураш олиб бориб Қашқадарё воҳасида хатто уларга қарши таянч маркази этиб-Занжирсарой қалъасини ҳам барпо этган эди. Қозоғон бошчилигидаги бир гуруҳ кучманчи, талончилик сиёсати тарафдорлари 1346 йили фитна натижасида Козонхонни ўлдиришга муваффақ бўлишади.

Қозоғон ўзига амир унвонини олиб, давлат бошқарувини ўз қўлига олди. Мовароуннаҳр Қозоғон давридаёқ бир неча ярим мустақил қисмларга бўлиниб кетган эди. Мамлакатда сиёсий тарқоқлик авж олиб, ўзаро низолар янада кучайган эди. Кеш (Шаҳрисабз) атрофидаги ерлар хожи Барлос бошчилигидаги барлос уруғи, Хужанд Боязид Жалойирийга карам бўлиб колди, Балх ва унинг атрофидаги ерлар Қозоғоннинг невараси амир Хусайинга тобе бўлди, Шибургон эса Муҳаммадхужа Апверди қўлларига утиб кетди. Бундан ташқари, Бухорода диний уламолардан иборат-садрлар, Хутталонда маҳаллий ҳокимлардан бўлиши Кайхусрав, Термизда-сайидлар, Бадахшонда ўзбошимча маҳаллий шохлар ҳокимиятни қўлга олишди.

XIII аср иккинчи ярми ва XIV аср биринчи ярмидаги маданий ҳаёт

XIII аср иккинчи ярми ва XIV аср биринчи ярмида хўжалик иқтисодий ҳаётдаги силжишлар, савдо-сотиқнинг ривожланиши, колаверса, Чиғатой мўғулларининг тобора ўтроқ ҳаётга мослаша бориши, босқинчилик вақтида таназзулга юз тутган маданий ҳаётнинг нисбатан жонланишига олиб келди. Аввало шаҳарсозлик билан боғлиқ бинокорлик ва меъморчилик йўлга қўйила бошланди. Маҳаллий диний уламолар ва дунёвий зодагонлар, гохида мўғул зодагонлари-нинг баъзилари қурилиш ишларига хомийлик кила бошлашди. Меъморчиликда алоҳида ўрин тутган ганчкорлик гишт уймакорлиги, кошинпазлик меъморий хаттотлик қайта тикланди. Мовароуннаҳр, Хоразмда маҳаллий бинокорлар иштирокида хонако, мақбара, масжид, мадраса, сарой, миноралар кад кўтара бошлади. Шу даврларда барпо этилган кўпгина меъморий обидалар у ёки бу кўринишда ҳозирги кунларгача етиб келган.

Бухородаги Сайфиддин Боҳарзий мақбарасини биринчилардан барпо этил ган меъморий бино сифатида қуриш мумкин. Таниқли бухоролик шайх Сайфиддин Боҳарзий нуфузли диний уламолардан бири бўлиб, у 1258 йили оламдан утган эди. Унинг кабри устида тез орада катта мақбара ва хонако барпо этилди. 1333 йили Бухорода бўлган араб сайёхи ибн Батута ушбу мақбарага юқори баҳо берган эди. Шунингдек мана шу даврларда барпо этилган Бухородаги Кусам ибн Аббос мақбараси зиёратхонаси, Хужа ахмад мақбараси, кўҳна Урганчдаги Нажмиддин Кубро ва Турабекхоним

мақбараси, масжид ва 2 та баланд миноралар (миноранинг ҳозиргача сақланган қисми 62 метрни ташкил этади, минораларнинг биттаси XX аср бошларида кулаб тушган), Хужанддаги Дувахон мақбараси (кейинчалик вайрон бўлган) ва боиШаларни тилга олиб ўтиш мумкин. Қаршидаги бузилиб кетган сарой, Маъсудбек ҳукмро-шиги даврида (1238-1289) Бухорода барпо этилиб, 1000 тача талабага мўлжалланган «Маъсудия», «Хония» мадрасалари ва бошқалар тўғрисида манбаларда маълумот бериб ўтилади.

Курилаётган давр бинокорлиги ва меъморчилигида пишик гишт, кошин, парчин, меъморий уймакор киштлар ҳамда ганч ва охак писта кумир, кумлардан тайёрланган махсус коришмалар каби қурилиш маҳсулотларидан биноларни қуришда ҳамда уларни меъморий жиҳатдан безашда кенг фойдаланилади. Монументал биноларнинг аксарияти эса бир ёки икки гумбазли, току равокли ва пештокли бўлган. Нақўшинкор гишт, кошинлар, китоба (лавха) билан нақш бериш анъаналари давом эттирилган. Шунингдек накдшарнинг турли-туман, гулдор бўлиши, Уймакор амалий санъат қайта тикланганлигидан ҳам дарак берар эди. Кулолчилик мисгарлик заргарликда ҳам нақш билан ишлов бериш ҳолати авж олади.

Шубҳасиз, Чингиз Ўрдаларининг босқини Мовароуннаҳр ва Хуросон илм фан, адабиёт ўчоқларига катта зарба бўлиб тушади. XIII аср XIV аср охирларига қадар мўғуллар кадами етмаган ёхуд уларнинг таъсири кам бўлган Дехли султонлиги, жанубий Эрон, Кичик Осиё, қисман Сурия ва Мисрда илм-фан, маърифат, адабиёт тараққий эта бошлаган эди. Фақатгина XIV аср охири-XV аср бошларига келибгина маърифат, маданият ўчоқлари яна Мовароуннаҳр ва Хуросонга кучади.

XIII аср-XIV асрнинг иккинчи яримида форс-тожик адабиётида айниқса, Жалолиддин Румий (1207-1272), муслихиддин Саъдий Шерозий (1219-1293), Амир Хусрав Дехлавийларнинг (1253-1325) ўрни ва мавқеи кўтарилиб, улар жаҳон адабиёти оламига таниладилар. Асли Балх шаҳридан бўлган Румий 14 ёшлигида ўз оиласи билан мўғул босқинидан Кичик Осиёнинг Куния султонлигига бориб колади. Куния, Халаб, Дамашкда тахсил олиб, буюк тасаввуф илми шоири ва файласуфи бўлиб танилади. У шеъриятда суфий-фалсафий жанрни ривожлантириб, ўзининг 36 минг байтдан иборат «Маснавийи-маънавий» деган достонини яратади. Саъдий эса ислом оламида ўзининг «Гулистон» ва «Бустон» асарлари, разаллари, аҳлоқий фиколари билан кенг шуҳрат козонади. Унинг асарларида она-Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик мехр-муҳаббат ғоялари ҳамиша барк уриб туради. У ўз асарларида клшиларни ўзаро ҳамжиҳатлик ва тотувликка, ҳукмдорларни адолат ва инсофга чакириб, салбий хусусиятларни қоралаб чиқади. Саъдий ўз умрини она шаҳри Шерозда тугатган.

Хусрав Дехлавий Ҳиндистон шимолига мўғул босқинидан кочиб борган асли Кеш (Шаҳрисабз)лик кишилар хонадонида дунёга келади. У Дехлида султон саройида яшаб, ўзининг ажойиб «Ҳамса» достонини, Ҳиндистонда ҳозиргача машҳур «Хизрхон ва Дувалра»ни, «Мифтах ал-футух» (Ғолиблик калити) «Нух сипехр» (Фалакнинг тўққиз гумбази) каби асарларни ёзади. XIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тарихнавислик ҳам ривож топа бошлайди. Бу даврда асли Фйп вилоятидан бўлган Абу Умар Минхожиддин Жузжонийнинг 1260 йил ёзил ган «Табакоти Носирий» (Носирга аталган табақалар), Оловиддин Ота Малик Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгушаий» (Жаҳон фотихи тарихи), Файзуллох Рашидидкин Ҳамадонийнинг «Жомэ ат-таворих» (Тарихларнинг жамланиши) Шаҳрбиддин ан-Насавийнинг «Сийрат ас-султон Жалолиддин Манкбурни» (султон Жалолиддин Манкбурнинг ҳаёт фаолияти) каби нодир тарихий асарлари ҳам жаҳон юзини курди.

Бу манбалар ўз вақтида мўғуллар истилоси ва ундан кейинги даврни ўрганиш бобида биринчи даражали манбалар ҳисобланади. Бу пайтда шунингдек ислом аҳлоқ-одоб ва такводорлиги асосида туркий тилдаги адабиёт ҳам ризож топа бошлади. Хоразмдаги бу адабиётнинг бир вакили машҳур файласуф шоир ва мутафаккир Пахлавон Махмуд (1247-1326) Ҳисобланади. У нафақат шоир, мутафаккир бўлибгина колмай, Ҳиндистон, Шероз, Румда ҳам бели ерга тегмаган курашчи полвон ҳам эди. Худди шу маънода «Пахлавон» тахаллуси унга хақли равишда берилган. Халқ ичида эса уни яна беҳад саховатли, бакрикенг, адолатли инсон сифатида ҳурмати катта эди. У ғолибликдан тушган мукофотларни етим-есир, ногиронларга хадя этар пустиндўзлик ҳунаридан келган даромадини атрофидаги камбағаллар билан баҳам кўрар эди. Ўз маблакидан хатто Хива яқинида мақбара ҳам барпо этади. Унинг мардлиги, тантилиги, Халқупарварлиги тўғрисида бизнинг кунларимизга қадар турли ҳикоят, ривоятлар ҳам етиб келгашшр. Унинг инсонга хос бўлган ажойиб фазилатларни улуғловчи рубоийлари халқ орасида кенг тарқалган. У инсон акли-заковати, аҳлоқий камолати ва аҳлоқий поклигини кадрлайди. Туркий тилда ижод қилган яна бир шахс, бу номи бизга ҳали яхши таниш бўлмаган Носириддин Бурхонуддин Рабгузийдир. У XIII аср охири XIVаср бошларида яшаб, ижод қилган. Бизгача унинг биргина «Кассам Рабгузий» (Киссасул анбиё) асари етиб келган. Бу асарда муаллиф ўзини «Работ угузининг козиси Бурхон ўғли Носириддин» деб таниш тиради. Ушбу асар

ислом динини қабул калган мўғул бекларидан бири бўлмиш Носириддин Тукбуранинг илтимосига кўра хижрий 709 (милодий 1309-1310) йилда ёзилган. Ушбу асар 72 қисмдан иборат бўлиб, пайғамбарлар (Довуд, Сулаймон, Муҳаммад) ҳақидаги киссалар, диний ривоят ва ҳикоятлар, халқ оғзаки ижоди, тарихий асарлар, диний китоблар асосида баён этилган диний-фалсафий, тарихий, аҳлоқий асардир. Ушбу асар халқ орасида, бахши ва оқинлар орасида ҳамиша машҳур бўлиб келган. Асарда баён этилган аҳлоқий фазилатлар, таълим-тарбия, маърифат хусусида фикрлар ҳозирги кунга қадар ўзининг долзарб аҳамиятини йўқотмаган.

Бу пайтга келиб туркий адабиёт ривожи билан бир қаторда, тасаввуф, дин илмларининг ҳам ривожланиши кўзга ташланади. Тасаввуф илмининг машҳур намоёндаси, нақшбандийлик тариқатининг асосчиси Баҳовуддин Нақшбанд (Сайд Муҳаммад ибн Жалолиддин) (1318-1389) аввало ўз меҳнати билан Ҳалол кун кўриш ғоясини ёқлайди. Унинг «дил ба еру, даст ба кор» (яъни дилинг худода бўлсину, қўлинг меҳнатда бўлсин), деган шиори кейинчалик кенг тарқалди. Унинг номи халқ орасида маълум ва машҳур бўлиб кетиб, Бухоро яқинидаги қабри мусулмонлар зиёратгоҳларидан бирига айланиб қолган. Мустақиллик иноятн билан бу аждодимизнинг номлари қайта тикланиб, унинг кабри жойлашган ер обод ва кўркам зиёратгоҳ тусини олди.

10-МАВЗУ. АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ. ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ В А МАДАНИЙ ҲАЁТ.

РЕЖА:

1. Амир Темурнинг марказлашган давлат тузиш учун кураши ва ҳарбий юришлари.
2. Амир Темур вафотидан сўнг Темурийлар давлатидаги ижтимоий -сиёсий вазият.
3. XV асрнинг 2-ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросон. Темурийлар салтанатининг инқирозга юз тутиши.
4. Темурийлар ҳукмронлиги (1405-1506 йй.) даврида илм -фан ва маданий ҳаёт.

Амир Темурнинг марказлашган давлат тузиш учун кураши ва ҳарбий юришлари.

Амир Темур 1336 йил 8 апрелда (хижрий 736, шаъбон ойининг 25 кунида) Кешга карашли Хужа Илгор (ҳозирги Яккабоғ райони) қишлоғида барлос бекларидан бири Амир Тарагай ибн Баркал оиласида дунёга келди.

Темурнинг болалиги ва успиринлик йиллари Кешда ўтди. Ибн Арабшох Рюи Гонзалес де Клавишо ва бошқа тарихшунослар 1360 йилга қадар унинг ҳаётини айрим маълумотлар билан изохлашади.

1360-1361 йилларда Мўғулистон ҳукмдори ҳоқон Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрнинг ички ҳаётига раҳна сола бошлайди. Унинг босқинчилик тадбирлари Ўрта Осиёлик мустақил ҳукмдорларга маълум бўлганидан кейин улар саросимага тушиб қолганлар. Шулар қаторига Кеш амири хожи Барлосни ҳам киритиш мумкин. Туғлуқ Темур Хужандни ишғол этиш ниятида Сирдарёдан ўтганидан сўнг Мовароуннаҳр амирлари ва хожи Барлос куркувдан ўз жонларини халос этиш учун Амударёдан утиб Хуросонга кетиб колдилар.

1360-1370 йилларда Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётида Амир Темур билан бир қаторда таъсир ўтказган шахслардан яна бири Амир Қозоғоннинг набираси Амир Хусайн эди. Балх ва унинг атрофидаги ер-мулклар унинг тасарруфида эди. 1361 йидда Амир Темур Амир Хусайнга яқинлашган эди. Энди иккала ҳукмдор бирлашиб, мўғул хонларига қаршилик кўрсатиш имконига эга бўлдилар. Маълумки, Амир Темур мўғул ҳокимига карам эди. Вақти келиб, Мовароуннаҳрни бошқаришни Туғлуқ Темур ўз ўғли Илёсхужага топширди. Мустақил бўлишга ҳаракат юрган Амир Темур янги ҳукмдорга итоат этмади.

Бунинг оқибатида янги зиддият юзага чиқди. Амир Хусайн билан Соҳибкирон Темурнинг бир-бирлари билан жуда яқинлашган ва яхши муносабатда бўлган даврлар 1361-1365 йилларни ўз ичига олади.

Амир Темурнинг ҳаётида руй берган ва бир умрга унга тан жароҳатини муҳрлаган воқеа 1362 йилда Сейистонда бўлиб ўтган. Амир Темур жанг вақтида ўнг қўлининг тирсагидан ва ўнг оёғига камон уки тегишидан қаттиқ жарохатланади. Бунинг оқибатида у бир умр оқсоқланиб юради. Шу боис ундан даҳшатга тушган душманлари Амир Темурни хасад билан «Темурланг», деб аташган.

Туғлуқ Темур ўлимидан сўнг 1363 йилда Мовароуннаҳр тупроғидан хайдал ган Мўғул хони Илёсхужа янгидан жуда катта лашкар билан аввалги мулкларини эгаллаб олиш мақсадида Мовароуннаҳр томон ҳаракат кила бошлайди. Мўғул хони айниқса, ўзининг рақибларига нисбатан каҳоли кайфиятда эканлиги ҳам маълум эди. Темур ва Амир Хусайн бўлгуси какшаткич тўқнашувга имкон борича ҳарбий кучларни йигдилар. Тарихда «Лой жанги» номи билан кирган мазкур жанг Чиноз билан Тошкент ўртасида 1365 йилнинг баҳорида руй берган. Амир Темур ва Амир Хусайн Чирчиқ да-

рёси буйидаги бу жангда мағлубиятга учраганлар. Мазкур мағлубият сабабларини ҳар хил баён этишади. Айрим солномачилар мўғул хонининг ғолиб чиқишида Амир Хусайннинг суст ва лаёқатсизлик билан ҳаракат қилиши деб изохлайди. Эхтимол шундандир ёки мўғул хони қўшинининг сони кўплиги ҳамда яхшироқ тайёрланганлиги бу ютуқнинг асосий омили бўлса керак

Қайта уриниш бехуда эканлигини англаб етган Амир Темур жанг майдонини тарк этиб, қолган-кутган аскарлари билан Самарқанд томон кайтиб кетган. Самарқанд шаҳрига келгандан сўнг бу ерда ҳам узоқ турмасдан, аввалига Кешга сўнгра Амударё орқали Балхга утиб кетади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек бу пайтда Мовароуннаҳрнинг бош амири Хусайн эди.

Бирор қарорга келиш эса унинг иродасига боғлиқ бўлган. Шу сабабли Амир Темур ҳам унинг кўрсатмаси билан, кўп ҳолларда Хусайннинг розилиги билан иш тугишга мажбур эди. Самарқанд шаҳри, колаверса, бутун Мовароуннаҳр ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Мўғул хони чангалидан кутулиш самарқандлик ларнинг ўзига боғлиқ эди. Бу шароитда Самарқанд мудофаасини сарбадорлар ўз қўлларига олдилар.

Сарбадорлар мўғуллар зулмидан озод бўлиш йўлида ўзларини қурбон қилишга тайёр эдилар. Сарбадорлар ҳаракати XIV асрнинг 30-йилларида Эронда ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида пайдо бўлиб, 50-60-йилларда Мовароуннаҳрга ҳам ёйилди. Ҳаракат қатнашчиларининг асосий мақсади мўғул истилочилари ва зулм ўтказувчи маҳаллий қатламларга қарши кураш эди.

Хуросондаги сингари Самарқанда ҳам бу ҳаракат қатнашчиларининг ижтимоий таркиби айнан бир хил бўлган, ҳунармандлар, дукондорлар айрим мадраса мударрислари ва талабалар мазкур ҳаракатга фаол қўшилди. Илёсхужа тўғридан-тўғри Самарқанд томон йўл олди. Шаҳар жомеъ мачитига йигилган аҳоли олдида сарбадорларнинг бўлажак раҳбаридан бири бўлган, мадраса мударриси Мавлонозода чиқиб, шаҳарнинг ҳар бир аъзосидан катта микдорда солиқ ва тўлов йигиб, уни ўз билганича сарф этиб юрган ҳукмдорнинг шаҳарни ўз ҳолига ташлаб куйганлигини уктириб ўтади.

Мудофаа раҳбарлигига Мавлонозода қаторига Мавлоно Хурдак Бухорий ва Абу Бакр Калавий ҳам қўшилдилар. Мудофаа ташкил этилганлигидан хабарсиз мўғуллар ҳукмдорсиз шаҳарни ҳимоясиз деб уйлашарди. Уларнинг асосий қўшинлари шаҳарга кираверишдаги бош кучадан хужум киладилар. Хавф-хатардан шубҳаси бўлмаган босқинчилар Мавлонозода камончилари билан пистирмада турган жойга яқинлашганларида тусатдан камон укларига дуч келадилар. Шаҳар мудофаачилари мўғулларга уч тарафдан хужум қилдилар. Биринчи ҳамладаёқ шаҳарни эгаллаймиз, деб уйлаб бостириб кирган мўғуллар катта талофат кўриб, орқага чекинишга мажбур бўлдилар.

Самарқандликларнинг ишлаб чиққан ҳарбий режаси пухта чиқди ва ўз самарасини берди. Бир неча хужум самарасиз тугагач мўғуллар шаҳар атрофини куршаб олиб узоқ вақт қамал қилиш режасини уйлаб чиқдиларю. Лекин лашкар сафида юкумли касаллик тарқалди. Буни от вабоси (улати) деб аташади. Улат оқибатида Илёсхужа қўшинларига мансуб отларнинг катта қисми кирилиб кетди. Илёсхужа катга йўқотишлар билан дастлаб Самарқандни кейин эса Мовароуннаҳрни ташлаб кетишга мажбур бўлди.

Бу пайтда Кешда бўлган Амир Темур бу хабарни Амударё буйларида бўлган Амир Хусайнга етказди. 1366 йилнинг баҳорида улар Самарқандга етиб келадилар ва сарбадорлар раҳбарларини ўз ҳузурларига чорладилар. Учрашув Самарқанддаги Конигил деган жойда бўлди. Бу ерда сарбадорларнинг раҳбарлари билан келишмовчилик юз беради ва улар катл этилади. Амир Темурнинг илтимоси билан фақат Мавлонозода омон қолдирилиб, Хуросонга жўнатилади. Сарбадорлар ҳаракати бостирилгандан сўнг Амир Хусайн ва Амир Темур ўртасидаги муносабатлар кескинлашади. Бунга Амир Хусайннинг сарбадорларга нисбатан адолатсизлиги ҳам бир қадар сабаб бўлган эди.

1366-1370 йиллар оралигида Амир Темур ўз эътиборини ички ишларга қаратди. Амир Хусайн ва Амир Темур ўртасидаги зиддиятлар 1370 йилда Хусайннинг ўлдирилиши ва Амир Темурнинг тахтга ўтириши билан якунланди. Мовароуннаҳрнинг амалдаги хони Чингизхон авлодига мансуб бўлган Суюрротмиш қўлига ўтди. Давлат бошқарув тизими эса Мовароуннаҳр амири номини олган Амир Темир қўлида колди, ҳамда Кеш шаҳридан Самарқандга кучиб, уни ўз давлатининг пойтахтига айлантирди.

Амир Темурнинг Мовароуннаҳрдаги бирлаштириш сиёсати бошланган эди. У Амударё ва Сирдарё оралигида турган ерларни ўзига буйсундириб, ўзига итоат эттирди. Фарғона, Шош вилоятларини ўз тасарруфига киритиш унга кийин бўлмади. Сирдарёнинг қуйи окимидаги Олтин Ўрдага карашли ерларни эгаллашда у бу ерлардаги ички сулолавий урушлардан фойдаланди.

Амир Темур Хоразмни ҳам қайтадан Мовароуннаҳрга киритишга интилди. 1372 йилда хусайн Суфи Амир Темурга бож тўламасдан, бунинг устига Соҳибкирон томонидан юборилган элчига

шундай жавоб берди: «Мен мамлакатни қилич билан фатх этганман, шунинг учун ҳам уни фақат қилич билан олиш мумкин».

Уша йили Амир Темур Хоразмга қўшин тортиб келади. Урганчга бориш учун Киёт шаҳри орқали ўтиш керак эди, бу шаҳар бир оз қаршилик кўрсатгандан кейин Темур қўшини томонидан ишғол қилинади. Киётнинг қўлдан кетиши Хусайн Суфига кучли таъсир кўрсатади. У Амир Темур билан ярашишга, унинг талабларини бажаришга рози бўлади. Лекин айрим ҳокимлар Амир Темурнинг тез баланд мартабага эришишини қуролмай Хусайнни унга қарши гиж-гижлай бошладилар. Хусайн уларнинг ёрдамига ишониб, Амир Темурга қарши чиқади аммо унинг томонидан тор-мор этилади. Шундан сўнг Хусайн Урганч қалъасига беркинади ва тезда вафот этади. Унинг ўрнига акаси Юсуф Суфи (1372) ҳокимиятга келади ва Амир Темур билан яраш шартномаси тузади. Лекин у яраш шартларини хиёнаткорона бузиб, Амир Темур кайтиб кетгандан кейин Киёт шаҳрини босиб олади ва унга қарши очиқдан-очиқ душманлик ҳаракатларига ўтади. Шундан сўнг Амир Темур Хоразмга иккинчи маротаба юриш қилишга мажбур бўлади. (1373-1374 йй.). Аммо бу ҳарбий тўқнашувгача бормайди, чунки Юсуф Амир Темурга тавба қилиб яраш шартларини сўзсиз бажаришга ваъда беради. Бу иккинчи юриш натижасида Жанубий Хоразм Амир Темур давлати таркибига киради.

1374 йилдан кейин Амир Темур Хоразмга уч маротаба юриш қилди. Бунинг сабаби Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг Хоразмга даъвоси туфайли эди.

1387-1388 йилларда Тўхтамиш, Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда йўқлигидан фойдаланиб, Хоразмга хужум қилди. Хоразм ҳокими бўлган Сулаймон Суфини Амир Темурга қарши қўзғалон кўтаришга ундади. Сулаймон Суфи бунга рози бўлди. Бу воқеалар Амир Темурни 1388 йили Хоразмга яна юришга мажбур этди. Темур Урганчни ишғол қилди ва суфийлар сулоласини тугатди.

Шу вақтдан буён Хоразм Амир Темур давлати таркибига, кейин эса Темурийлар давлати таркибига кирган. Шундай қилиб, Еттисувдаги ва Сирдарё этакларидаги ерлардан ташқари, Туркистон ерларининг ҳаммаси Амир Темур қўлига ўтди.

Амир Темурнинг ҳарбий юришлари тарихда «уч йиллик» (1386-1388) «беш йиллик» (1392-1396) «етти йиллик» (1399-1405) урушлар деб ном олган. Темур 1381 йилда Ҳиротга юриш кдлади. Бу даврда Ҳиротни курдлар сулоласи бошқарар эди. Уларнинг ҳукмдори Гиёсиддин Пир Али Темурга қаттиқ қаршилик кўрсатмади. Лекин 1383 йилда Ҳиротда қўзғалон кўтарилди. қўзғалон бостирилди ва курдлар сулоласи кулаши билан сарбадорларнинг сўнгги ҳокими бўлган Али Муайёд ихтиёрий суратда ўз ерлари ва ҳокимиятини Темурга топширди. ХИВ асрнинг 80-йиллари ўртасига келиб бугун Хуросон Амир Темур ихтиёрига ўтди. «Уч йиллик» уруш даврида Амир Темур Озарбайжон, Табриз, Мозандарон, Гилонни буйсундиради. Шундан кейин у Кавказга юриш бошлаб, Тифлис, Арзирум ва Ван қалъасини эгаллади.

Шундай кулай пайт келганидан, яъни Амир Темурнинг Эрондалигидан фойдаланган Тўхтамиш Мовароуннаҳрга Камариддин етакчилигида қўшин юборди.

1388 йил январида Амир Темурнинг кайтишини кутган душман орқага қайта бошлади. Амир Темур амирлари Хусайн, Шайх Али Баҳодир ва бошқаларга душманни даф қилишни топширди. Улар Сирдарё буйидаги Сарисув деган жойда душманни кувиб етиб унга катта талофат етказдилар. Тўхтамиш 1388 йил охирида Амир Темурга қарши қайта хужум бошлади. Амир Темур эса урушга тайёрланиш учун Сагорон (Каттақўрғон)да қароргоҳини тикиб, қўшинларини жанговар ҳолатга келтирди. Амир Темур душманнинг орқа тарафидан хужум қилиш учун Кунги урлон, Темур Кутлур уклон, Шайх Али Баҳодир қўмондонлигидаги қўшинларни юборади. Хужум муваффақиятли бўлди. Душман тор-мор этилиб, Тўхтамиш зўрга кочиб кугулди.

1393-1394 йили Амир Темур Шеки (Озарбайжоннинг шимолий қисми) да турган пайтда Тўхтамиш Кавказорти вилоятларига хужум қилди. Амир Темур Шекидан чиқиб Кура дарёси буйлаб юрди. Олтин ўрдаликлар Амир Темур қўшинлари келаётганини эшитиб чекинишга мажбур бўлдилар. 1395 йил апрелида Амир Темур ва Тўхтамиш ўртасида уруш ҳаракатлари яна бошланиб кетди. Жангнинг асосий қисми унг қанотда бўлди. Ушбу қанотда мушкул вазият пайдо бўлган. Амир Темур захира қўшин билан жангга кирди ва душманни чекинишга мажбур қилди. Тўхтамиш учинчи жангдан кейин ҳокимиятдан ажралди.

Тўхтамиш қўшинининг Терек дарёси буйида тор-мор этилиши ва 1395 йилда Сарой Берканинг хароба қилиниши Олтин Ўрдага жуда кучли зарба бўлди. Шундан кейин у ўзини унглай олмади.

Амир Темурнинг бир мамлакатга қилган юришлари унинг бошқа мамлакатларга қилган юришлари билан кетма-кет борганлигини уруш воқеалари кўрсатиб туради. Амир Темур Озарбайжонга бир неча маротаба хужум қилиб борди ва 1387 йилда уни буйсундиришга муяссар бўлди. Армани-

стон ва Грузияни Амир Темур 1392 йилда буйсундиради. Темурнинг узоқ Ҳиндистонга юриши 1398 йилда тамомланди.

Соҳибкирон Амир Темурнинг ҳарбий махорати шунда эдики, у ўз душманларини эркин нафас олишта куймаган.

1400 йилда Амир Темур қўшинлари турк султони Боязид И ва Миср султони Фараж билан кураш олиб бордилар. 1402 йилда Амир Темур Анкара ёнида Боязид билан иккинчи марта тўқнашди ва уни тор-мор этди.

Амир Темур ўз қўшинлари билан 1404 йилнинг охирида Хитойга қараб йўлга чиққанди. Уша йили киш Ўрта Осиё тарихида энг кахратон киш бўлган. Сирдарёнинг суви 1 метрга музлаган, аскарлардан кўпининг қулоқ-бурунлари-ни, қўл-оёқларини совук олган эди. Амир Темурнинг ўзи ҳам кўп утмай шамоллаб колади. 1405 йил январ ойининг ўрталарида Ўтрорда тўхташга қарор қилишади ва бу ерда 18 феврал куни буюк жаҳонгир Соҳибкирон Амир Темур вафот этди.

Амир Темур 35 йил давомида ҳарбий юришлар килади. Бу юришлар натижасида у буюк давлат ташкил қилишга эришди. Унинг таркибига Мовароуннаҳр, Хоразм, Каспий атрофидаги вилоятлар, ҳозирги Афронистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Ироқ Жанубий Россия, Кавказ ва Ғарбкй Осиёнинг бир қатор мамлакатлари киради. Амир Темурнинг муваффақиятига аввало унинг нодир ҳарбий истеъдоди сабаб бўлди. Амир Темур қўшинида қатъий тартиб ва интизом ўрнатилган эди. Ҳар бир жанг режасини ва барча қисмлар учун йўл-юрикларни ўзи ишлаб чиқарди. Унинг ҳарбий истеъдоди Анкара яқинида Султон Боязидга қарши жангда айниқса ёркин намоён бўлди. Армиянинг юрагини ва қўмондонлик ўзагини барлос уруғи вакиллари ташкил этарди. Шу давр воқеаларининг шохиди бўлганларнинг гувоҳлик беришича барлослар ҳарбий кунимсизликка ниҳоятда чидамли, ёйдан ук узишга жуда уста, ўз ҳукмдорларига содиқ ва сабр-токатли бўлганлар.

Амир Темур вафотидан сўнг Темурийлар давлатидаги ижтимоий-сиёсий вазият

Соҳибкирон Амир Темур Хитойга қилинаётган ҳарбий юриш вақтида қаттиқ огриб, 1405 йил 18 феврал кечаси Ўтрор ҳокими Бердибекнинг саройида вафот этади. Ўз даврининг мохир табиблари ва уларнинг сардори бўлмиш таниқли табиб Файзуллох Табризийнинг давокорлари буюк ҳукмдор танасидаги оғирликка даво бўла олмади. Казосига қадар ихтиёри ўзида бўлган Соҳибкирон Амир Темур ўзига ворис ва тахт валиахди этиб невараси Пирмуҳаммад Жаҳонгирни васият қилиб қолдиради. Амир Темур барпо этган буюк салтанат (жами ўз ичига 27 та ўлка ва вилоятларни жам этган) гарчи Темурнинг махорати ва куч-қудрати ила мустаҳкам турган бўлса-да, лекин у ички жиҳатдан сиёсий анча заиф, умумиқтисодий асосга эга бўлмаган эди. Ўғиллар, набираларга мамлакатни қисм-қисмларга бўлиб берилганлиги ва суюргол тартиби ҳам Темур давлати парокандалигини кучайтирар эди. Темур жасади Самарқандда дафн этилиши ва мотам маросимлари тугамасданок тожу-тахт учун шахзодалар ўртасида ўзаро кураш кучайиб кетди.

Кобул ва шимолий хинд мулкларнинг ҳокими бўлмиш, Пирмуҳаммадни кўпчилик тахт эгаси сифатида кўришни хохламас ҳам эди. Бунинг устига у анча узоқда бўлиб, Самарқандга тезлик билан етиб келиш учун имкони ҳам йўқ эди. Темур вафотидан сўнг-Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва бошқа ерларда нотинчлик бошланиб, ғалаёнли вазиятлар юзага кела бошлади. Секин аста Темур куч-қудрати билан барпо этилган буюк салтанатга путур ета бошлади. Фосих Хавофий Темурдан сўнг тирик қолган унинг ўғил ва набираларини санаб, жами уларнинг сони 36 тага етишини таъкидлаган эди. Айниқса улар орасида Шохруҳ (1377-1447)ни ва унинг ўғли Улуғбек (1394-1449) алоҳида ҳурмат билан тилга олиб ўтилган. Шу давр муаррихлари тахт эгалигига кўпроқ Шохруҳни маъкул кўриб, унинг инсоний сифатларига юқори баҳо берар эдилар. Шохруҳ тахт эгаси бўлишидан аввалроқ ҳам ўзининг окил ва илмли, зукко ва такводорлик сифатлари билан ҳурмат козонган эди. Шунингдек бу вақтда Темурнинг бошқа бир ўғли Мироншох (1366-1408) ҳам ҳаёт бўлиб, у ҳам асосий тахт даъвогарларидан бири ҳисобланар эди.

Темурнинг садокатли амирларидан кўпчилиги, жумладан Шохмалик ва Шайх Нуриддинлар ҳам тожу тахт Шохруҳ Мирзога тегиши тарафдори эдилар. Шундай бир вақтда Мироншох Мирзонинг ўғли, шимолий ерлар (Тошкент, Сайрам, Туркистон) ҳокими Ҳалил Султон (1384-1409) шошилинч равишда, ўзининг минг чогли аскари билан 1405 йилнинг 18 март куни Самарқандни эгаллайди ва ўзини Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон килади. Хатто у Пирмуҳаммадга тегишли Амударёнинг унг бетидаги ерларни ҳам ўз тасарруфида деб эълон килади. Аввал бошда уни қўллаган Мовароуннаҳр амирлари, ҳарбий саркардалар кўп утмай ундан ихлослари қайта бошлайди. Ҳалил Султон ва айниқса унинг хотини Шодимулк пойтахтда кўплаб ножоиз ишларга изн беришади, Темур даврида-ёқ нуфузли бўлган баъзи амалдор, зодагонлар мулкларни тортиб ола бошлашади.

Давлат хазинаси ўз ҳолича совурила бошланиб, ҳокимиятга кўплаб номакбул кишилар кела бошлайди. Шохруҳ билан биринчи ўзаро низодан сўнг Ҳалил Султон гарчи унинг олий ҳукмдорлик ҳуқуқини тан олса-да, Мовароуннаҳр унинг ихтиёрида колажагини маълум килади. Ҳалил Султонни Ироқ томонидан бошқа бир куч, отаси Мироншох Мирзо ҳам қўллаб-қувватлай бошлайди. Сиёсий калтабинлик йўлини тутган Ҳалил Султондан норозилик тобора кучая бошлайди. Фарғона ҳокими Амир Худойдод Ҳалил Султонга қарши бош кўтаради. Шохруҳнинг садокатли кишиси бўлмиш Шайх Нуриддин Ўтрор ҳокими, ўз укаси бўлмиш Бердибек билан бирга бошқа бир исён кўтарилишига сабабчи бўлади. Ҳалил Султоннинг укаси Мирзо Султон Хусайн Амударё буйларида ўз акасига қарши бош кўтаради. Хоразм эса Олтин Ўрдалик таниқли саркарда Амир Идику Ўзбек томонидан ишғол этилади.

1405-1406 йилларда Ҳалил Султоннинг Шохруҳ Пирмуҳаммад қўшинлари билан Мовароуннаҳр тахти учун бир неча бор ҳарбий тўқнашуви содир бўлади.

Бутун Темур салтанати ўзаро хожу тахт курашлари домига тортилади. Ягона ҳисобланган салтанат Шохруҳ бошқараётган Хуросон, Балхдан то хинд ерларигача бўлган ерларга ҳоким Пирмуҳаммад, Ғарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ тасарруфида бўлган Мирон шох ва унинг авлодлари (Умар Мирзо, Абу Бакр) ерларига бўлиниб кетди. Мовароуннаҳр Ҳалил Султонга расман карашли, деб ҳисоблансада, Туркистон, Ўтрор, Сайрамда Амир Бердибек Фарғонада эса Амир Худойдод ҳукмронлик қилишар эди. Уларни барча Темурийлар салтанатнинг юраги бўлмиш Мовароун-нахрни эгаллаш истаги тарк этмас эди.

Мовароуннаҳр ҳокими Ҳалил Султоннинг ўз ҳолича иш тутиши, темурий зодагон, амирларнинг камситилиши, мусулмон уламолари, жумладан, нақш-бандия тариқатининг таниқли шайхи Муҳаммад Порсонинг тахкирланиши мухолиф кучларнинг душманлигини кучайтириб юборди. Шу вақтнинг ўзида ўзаро фитна ралаёнларнинг навбатдаги қурбонлари ҳам пайдо бўлади. 1407 йил 22 февралда тахт валиахди Ҳисобланган Пирмуҳаммад ўзининг вазири Пирали Тоз томонидан суикасд катижасида ўлдирилади. (Кейинчалик ўзини Пирмуҳаммаднинг «касоскори» деб эълон қилган Шохруҳ Пирали Тозни Ҳиротда катл этади). 1408 йил 22 апредда эса Қоракуюнлу туркманлар билан жангда ҳокимият учун бошқа бир даъвогар Мироншох Қора Юсуф томонидан Озарбайжон ва Ироқ учун бўлган жангда ўлдирилади. Натижада Озарбайжон ва Ироқ темурийлар тасарруфидан чиқади.

1409 йил бошида эса сиёсий вазият янада кескинлашади. Амир Худойдод шу вақтда Ҳалил Султонни Самарқанд ёнидаги Шероз қишлоғида мағлубиятга учратиб, унинг ўзини асирликка олади. Хуросон ҳокими Шохруҳ эса ўзига карашли бўлган Мозандарон ва Машхадда, сўнгра унинг илкига ўтган Сеистон ва Кирмонда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлайди. Сўнгра бугун эътиборини Мовароуннаҳрга қаратади.

Шероз жангидан бир оз аввал Шохруҳ Ҳалил Султонга Мовароуннаҳр тахти учун жанг қилиш хусусида ёрлик ҳам юборган эди. Шохруҳ салтанат марказидаги бедояликларга бундан буён бефарқ бўла олмаслигини эълон қилди. 1409 йил 25 апрелида у Амударёдан утиб Самарқанд томон жадал йўл олади. Ҳалил Султонни қўлга олган Амир Худойдод қўшинларини Шохруҳ юборган ҳарбий қисм тор-мор этиб, Ҳалил Султонни асирликдан озод қилишади. Олийжаноб инсонийлик сифатларига эга бўлган темурий Шохруҳ Мирзо ўзаро гина-кудратларни унутиб, уни яхши кутиб олади. Амир Худойдод эса мамлакатдан кочиб кетади. 1409 йилнинг декабрига қадар Шохруҳ Мирзо Мовароуннаҳрда тинчлик осойишталик ўрнатиб, Ҳалил Султон ва бошқа темурий шахзодалар тарафдорларига қарши кескин чоралар кўради, издан чиққан хўжалик ҳаётини, савдо-сотиқни тиклайди.

Темурийлар салтанатининг тақдири ойдинлашиб, Хуросон ҳокими бўлмиш (1405-1409) Шохруҳ Мирзо темурийлар давлатининг олий ҳукмдори (1409-1447) сифатида эътироф этилди. Тарихда эса Шохруҳнинг деярли 40 йиллик барқарор ҳукмронлик даври бошланади. Ўзаро низо ва фитналардан, иқтисодий, савдо муносабатларини чиппакка чиқарган вайронагарчилик урушлардан чарчаган халқ марказлашган кучли давлат сари интилаётган Шохруҳ Мирзонинг хатти- ҳаракатларини қўллаб-қувватлар эди. Чунки фақатгина кучли, марказлашган давлатгина ўзаро осойишталик иқтисодий барқарорликни таъминлаши мумкин эди. Шохруҳ Темур давлати ўзагини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Шу билан бирга у деярли барча ўлка, вилоят ноибларини ўз лавозимларидан четлаш тириб, ўзига ишончли ҳисоблаган қариндош-уруғларини бу лавозимларга куя бошлайди. Жумладан, Балх ва Бадахшон Иброхим Султонга, Шероз Суюргат мишга, Кобул ва Кандахор-Кайду Мирзога, Хуросоннинг бир қисми-Бойсункур Мирзога, Ғарбий Эрон ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисми Султон Муҳаммадга, Форс вилояти Абдулло Мирзоларга суюргол тарзида бўлиб берилади.

Шу йўл билан Шохруҳ бошқарув тизими кулай ва ихчам бўлади деб уйлаган эди. Лекин кейинчалик ишончли кондошлар ичидан ҳам исёнкор ноиблар чиқа бошлайди. Хусусан, Шохруҳнинг невараси Султон Муҳаммад Эрон ноиби этиб тайинлангач, марказга буйсунишдан буйин товлай бошлайди. Сўнгги маротаба Шохруҳ исёнкор неварасини ўлимидан сал аввал (1446 й) Эронга юриш колиб, унинг жазосини бериб қуйишга мажбур бўлган эди. Ягона шохруҳ давлатида Мовароуннаҳр қисмининг алоҳида ўрни бор эди. Давлатнинг марказий пойтахти Ҳирот шаҳри Ҳисобланса, Мовароуннаҳрнинг маркази Темур пойтахти бўлмиш қадимий Самарқанд шаҳри ҳисобланар эди. Мовароуннаҳр ерларининг бошқаруви эса Улуғбек қўлига топширилган бўлиб, у умрининг охирига қадар (1449 й), 40 йил мобайнида бу ерларни бошқариб келди. 1409 йили Мовароуннаҳр қўлга олингандан сўнг Шохруҳ Улуғбекни шу ўлканинг ноиби этиб тайинлайди. 15 ёшли усмир давлат бошқаруви ишлари учун ёш эканлиги ҳисобга олиниб, таниқли амир Муборизиддин Шохмаликни унга оталик этиб тайинлаб, бошқарув ишлари амалда оталикнинг қўлида мужассамлашади.

Мовароуннаҳрлик амирларнинг баъзилари ва Шохмалик ҳокимиятларини тан олишни исташмайди. Жумладан, 1410 йилда қайта бош кўтарган Шайх Нуриддин ғалаёни фақатгина Шохруҳ Мирзонинг аралашуви туфайли бостирилиб, ноиблик ўрни Улуғбекнинг ўзига қолдирилади. 1411 йили Мовароуннаҳрда анча мухолиф кучларига эга бўлган ва Улуғбекнинг мустақил хатти-ҳаракатларига тўсқинлик қилаётган Муборизиддин шохмелик Шохруҳ билан бирга Ҳиротга кайтиб кетади. Улуғбек Мирзо эса шу йилдан бошлаб Мовароуннаҳрнинг «Ягона ва қонуний султони» сифатида ҳокимиятни бошқаради.

Шохруҳ ва унинг ўғли Улуғбек ўз сиёсатларининг устувор йўналишлари этиб аввало мамлакат ҳудудларини кенгайтириш ҳамда марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш, деб билдилар. Шохруҳ 1413 йили Эронни ўз қўли остига олади. Уша йили Шохруҳ қўшини ёрдамида Улуғбек Олтин Ўрда хонлари ихтиёридан Хоразмни тортиб олади. Бу курашда фаол иштирок этган Шохмалик Хоразм ноиби этиб тайинланади. Улуғбек 1414-1415 йилларда ўз амакиваччаси амирзода Ахмад ҳукмрон бўлиб турган фарғонани унинг қўлидан тортиб олади. Шунингдек унинг Қошғарга нисбатан сиёсати ҳам муваффақиятли тарзда ҳал бўлади. Аввал бошда собиқ Фарғона ҳокими Ахмад Қошғардан панох топган эди. Лекин темурийлар билан муносабатларни кескинлаштирмасликни лозим деб ҳисоблаган Қошғар ҳокими Шайх Али Тугай Улуғбек билан ўзаро музокаралар олиб боради. Натижада, 1416 йили у «Буюк амирнинг руҳи, ҳимоясига» ўтиш истагини билдириб, Қошғарни Улуғбек юборган вакиллар Сиддик ва Алилар қўлига топширади.

Улуғбек шимолдаги қўшнилари бўлмиш Дашти Қипчоқ ва Мўғулистондаги ички сиёсий аҳвол барқарорлиги ва у ерларда ўзига иттифоқчи бўлган кишиларни ҳокимият тепасида бўлишини истар эди. Шу сабабдан ҳам унинг аралашуви ҳамда ҳарбий кумаги билан Дашти Қипчоқда Урусхоннинг набираси Шахзода Бароқхон ҳокимият тепасига келади. Мўғулистонда эса Улуғбекнинг ёрдами билан Шермуҳамадхон рақиби Ваисхонни енгиб Мўғулистон тахтини эгаллайди. Улуғбек бу хонлар орқали шимолда ва шарқда ўз таъсирини ўтказишга ва ўзига ишончли иттифоқчиларга эга бўлишини кўзлаган эди. Аввал Шермуҳаммадхон Мовароуннаҳр ички ишларига аралашишга ҳаракат қилиб, ўз валинеъматига нисбатан нохак муносабатда бўла бошлайди. 1424 йили ноябр ойида Шохруҳнинг ризолиги билан Улуғбек Мўғулистон устига юриш бошлайди. Унинг асосий кучлари 1425 йил эрга баҳорида Чу дарёсидан утиб, Иссиккул яқинида мўғулларни тор-мор келтиради.

Бу жанг Улуғбек олиб борган жиддий урушларнинг биринчиси ва сўнггиси эди. Тез орада шимолдан яна бошқа бир хавф пайдо бўлади. Улуғбек ёрдами билан аввал Дашти Қипчоқ сўнгра Олтин Ўрда ҳокимиятини қўлга олган Бароқхон Мовароуннаҳр султони мурувватини ёддан чиқарди. У Сирдарё буйидаги ерлар ва шаҳарларни (Ўтрор, Саброн, сирнок) талаб, у ерларга ўз даъвоси билан чиқади. 1427 йилнинг бошида Улуғбек Дашти Қипчоққа ҳарбий юришга отланади. Бу юришда Улуғбек қўшини мағлубиятга учраб ўзи Тошкентга чекинади. Дашти қипчоқликлар билан бўлган жанг мағлубияти Улуғбекка шунчалик катта таъсир кўрсатадики, у отасининг ўлимигача шахсан ўзи Ҳарбий қўшинга бош бўлиб юришларни бошқа амалга оширмайди. 1428 йили Мирзо Улуғбек томонидан амалга оширилган пул ислоҳоти Мовароуннаҳр ички иқтисодий ҳаётида муҳим рол уйнади. Шунингдек замондош тарихчиларнинг маълумотларига кўра, жумладан Давлатшох Самарқандийнинг ёзишича, Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида солиқлар микдори ҳам бир мунча пасайтирилган экан. Мирзо Улуғбек шундай кдпиб, отаси тириклик вақтида гарчи ташки сиёсат борасида бир мунча мустақил ҳаракат қилган бўлсада, лекйн у хаккатда отаси Шохруҳ Мирзонинг Мовароуннаҳрдаги ишончли ва итоаткор ҳокими бўлиб колади. Улуғбек ички ва ташки сиёсат борасида отаси билан бамаслахдг иш тутар, солиқларнинг бир қисмини мунтазам Ҳиротга жўнатар, хутба ва танга-

ларда отасининг номи зикр этиларди. Шунингдек у вақти-вақти билан отасига ҳисоб бериб турар, ҳарбий юришлари вақтида унга моддий ва ҳарбий кўмак етказиб беришга мажбур эди.

Шохруҳнинг кексайиши билан тожу тахт учун зимдан пайдо бўлган низолар ҳам фаоллаша боради. Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим (1457 й. ваф) сиёсий ишларга фаол аралаша бориб, невараси Алоуддавлани тахт вориси сифатида кўришни истар эди. Шохруҳнинг яна бир ҳаёт бўлган ўғли Муҳаммад Жўқи (1402-1444) ҳам ўзини тахт эгаси сифатида кўришга хақли деб ҳисоблар эди. Тожу-тахт учун зимдан бошланган кураш 1444 йили Шохруҳ оғир хаста бўлиб қолганда айниқса яккол намоён бўлган эди. Шохруҳ хасталикдан тузалиб, 1446 йилнинг сўнгида ўзининг охирги ҳарбий юришини амалга оширади. форс ва Ироқ Ажамда унинг невараси Султон Муҳаммад бобосига қарши қўзғалон кўтариб, Ҳамадон ва Исфахонни босиб олади. Гарчи Шохруҳ исённи бостириб, қўзғалончиларни жазоласа-да, лекин яна хасталаниб 1447 йил 12 мартда Рай вилоятида оламдан ўтади. Шохруҳнинг ўлими Хуросон ва Мовароуннаҳрда ўзаро темурий шахзодалар ўртасида тожу-тахт учун курашни бошлаб юборади. Мамлакат яна саросима, тахлика, беқарорлик домига тортилади. Шариат ва урф-одатга кўра ўз-ўзидан олий ҳукмдорлик ягона ворис Мирзо Улуғбек қўлига ўтиши керак эди. Лекин Бойсункур Мирзонинг ўғиллари Алоуддавла ва Абулкосим Бобур Улуғбекка қарши ҳарбий ҳаракатни бошлаб юборади. Хуросон-Алоуддавла қўлига, Мозандарон ва Журжон Абулкосим Бобур ихтиёрига ўтади. Султон Муҳаммад эса Ғарбий Эрон ва Форсда ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон килади. Муҳаммад Жукининг ўғли Аиу Бакр эса Балх Шибиррон, Кундуз, Баглонни босиб олади. Мамлакатнинг талон-тарож, пароканда бўлишининг олдини олиш мақсадида Улуғбек муаммоларни тинч-музокара йўли билан ечмокчи бўлади. Жумладан, у Алоуддавла билан музокараларни бошлайди. Алоуддавла Улуғбекнинг ўғли Абдуллатифни асир олиб, уни Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасига камаб куйган эди. Улуғбек юборган вакил садр Низомиддин Мирак Махмуд, Мовароуннаҳр султонининг Ҳиротга юриш нияти йўқ эканлиги ва бу даъводан у воз кечишини билдиради. Икки ўртадаги чегара Мургоб воҳаси деб белгиланиб, Абдуллатифга Балх ҳокимлиги лавозими берилади.

Лекин ҳеч қанча утмасдан Абдуллатиф ва Алоуддавла ўртасидаги муносабатлар яна кескинлашади. Абдуллатифнинг ўз ҳолича Ҳиротга қарши юриши муваффақиятсиз тугайди. У отаси Улуғбекка ёрдам сураб мурожаат килади. 1448 йил баҳорида Улуғбек ва Абдуллатифнинг 90.000 кишилик бирлашган қўшини Ҳиротдан 14 фарсах узоқликдаги Тарноб деган жойда Алоуддавла қўшинини тор-мор келтиради. Алоуддавла жанг майдонидан кочади. Ҳирот деярли жангсиз эгалланади. Машхадгача бўлган ерларни Улуғбек Астроободгача бўлган ерларни Абдуллатиф ўз ихтиёрларига олишади. Улуғбек бу ҳарбий юришни узоқ давом эттира олмас эди. Чунки, Дашти Қипчоқдаги кучманчиларнинг талончилик юришлари бу пайтга келиб, тез-тез амалга ошиб турар, мамлакатга шарқдан мўғуллар хавф солиб турар эдилар. Колаверса, ҳукмдор пойтахтни узоқ вақт эгасиз қолдириши мумкин эмас эди.

Тарноб жанги муваффақиятли якунланган бўлса-да, лекин Улуғбек ва шахзода Абдуллатифлар ўртасида муносабатларнинг совуклашувига олиб келади. Улуғбек бу ғалабани кўпроқ бошқа бир ўғли Абдулазиз номи билан боғлар, ғалаба ёрликларида Абдуллатиф номи Абдулазиздан сўнг тилга олинар эди. Абдуллатиф гарчи Ҳирот тахтига ўтирса-да, лекин Шохруҳ хазинаси ундан олиб қўйилади. Гарчи бу Улуғбек томонидан маълум бир нохақлик деб ҳисобланса-да, лекин бу билан Улуғбек бундан буён асосий пойтахт Самарқанд, Хуросон давлатнинг бир бўлаги деган ғояни шу хатти-ҳаракати билан англатмокчи бўлади. Ута ҳокимиятпараст ва шуҳратпараст, мол-дунёга уч Абдуллатиф учун шунинг ўзи отасига қарши бош кўтариш учун катта баҳона эди. Абдуллатиф Ҳиротда 15 кунча ҳукмронлик қилиб, сўнг Амударёдан утиб, Мовароуннаҳрга келади. Бу пайтда Абулкосим Бобур қўшини эса Ҳиротга яқинлашиб келаётган эди. Улуғбек фармони билан Абдуллатиф яна Балхга ноиб этиб тайинланади. Балхда Абдуллатифнинг отасига қарши хатти-ҳаракатлари кучайиб, ўз ҳолича у хорижий савдогарлардан олинадиган «тамга» солиғини бекор килади. Бу солиқ эса ўз навбатида давлат даромадининг асосий манбаларидан бири эди. Отасига қарши кайфиятдаги кишиларни ўз атрофига йигиб, хатто Абулкосим Бобур билан ҳам Улуғбекка қарши яширин тил бириктиради. Бу пайтда Улуғбек давлатининг сиёсий аҳволи ҳам анча мураккаб тарзда турар эди. Улуғбек Абулхайрхон бошчилигидаги дашт қўшинларига қарши курашишга тўғри келади. Самарқанд ноиби этиб қолдирилган ўғли Абдулазиз эса «амирлар хонадонига тазйик ўтказяпти» деб овоза тарқалиб, бундан амирларнинг норозилиги жуда кучайиб кетади. Шунингдек Улуғбек туркманларнинг Ёрали бошчилигидаги исёнини, темурий шахзодалардан Абусаиднинг Самарқанд атрофидаги хатти-ҳаракатларини бостиришга тўғри келади. Давлат яхлитлиги, темурийлар бирлигини сақлаш мақсадида Улуғбек Абдулазизни ўзи билан бирга олиб, маккор ўғли Абдуллатифга қарши курашга отла-

нади. Абдуллатиф эса отасининг оғир аҳволидан фойдаланиб, тезда очиқ исён йўлига ўтади. У Амударёдан кечиб утиб, Термиз, Кеш, Хисорни кийинчиликсиз эгаллайди.

1449 йилнинг октябр ойи бошида Самарқанд яқинидаги Дамашк қишлоғида Мирзо Улуғбек ва шахзода Абдуллатиф ўрталаридаги жанг, Улуғбек мағлубияти билан тугайди. Мағлуб бўлган Мирзо Улуғбек пойтахт Самарқанд томон йўл олади. Лекин хиёнат йўлига ўтган Самарқандка ҳоким этиб қолдирилган, Мироншох Кавчин уни шаҳарга киритмай, дарвозаларни беркитиб қуйишга буйруқ беради. Шунингдек Шохруҳия қалъаси кутволи Иброхим Мамлук ҳам уни қалъага куймайди. Шундан сўнг Улуғбек кейинги хатти-ҳаракатлари фойдасиз эканлигини англаб, Абдуллатифга таслим бўлишга мажбур бўлади. Мирзо Улуғбек тожу тахтдан воз кечиб, Маккага хаж саграрига кетишга изн сурайди. Абдуллатиф хажга рухсат бериб, Амир Муҳаммад Хусравни унга ҳамрох қилиб жўнатади. Лекин, орадан ҳеч қанча утмасдан, шаҳар козиси Шамсиддин Муҳаммад Мискиннинг қаршилигига қарамай, уламоларнинг яширин фатвоси билан отасининг ўлимини уюштиради. Ўз даврининг машҳур ҳукмдори ва забардаст олими Мирзо Улуғбек 1449 йилнинг 27 октябрида Самарқанд яқинида фожиали тарзда ўлдирилади. Орадан 2-3 кун утмасдан иниси Абдулазиз ва Улуғбекнинг садокатли турт нафар амири катл этилади.

Роппа-роса кирк йил (1409-1449) давом этган, манбалар тили билан айтганда «Темурийлар салтанатининг ёркин гавҳари» Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги шу тарика ўз поёнига етади. Бу давр кескин, мураккаб курашлар сахнасидан утса-да, бироқ Мирзо Улуғбек ўз давлатини мустаҳкамлаш, бирликни сақлаш, иқтисодий барқарорликни юзага келтириш, маданий ҳаётни юксалтириш борасидаги хизматлари темурийлар тарихида алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросон.
Темурийлар салтанатининг ишкирозга юз тутиши

Ўзаро тожу-тахт учун кураш Абдуллатифни разиллик боткогига ботириб, уни ўз отасининг котилига айлантирди. Гарчи у тахт эгаси бўлса-да, халқ уни «падаркуш» (отасининг котили) сифатида лаънатлар, Улуғбек тарафдорлари унга душманлик кўзи билан карар эди. Бундай бир пайтда Абдуллатиф хурофотчи дин ахллари, дарвешлар гуруҳи билан ҳам яқинлашишга ҳаракат қилди. Бироқ котил падаркуш тахтда узоқ ўтира олгани йўқ-1450 йилнинг 8 майида, шаҳар хандаги ёнида, Богинавдан нарироқда унга қарши суикасд қилиниб ўлдирилади. Бу хусусда сўз юритган тарихчи Мирхонд, фитначилар тап тортмасдан ҳаракат қилиб, унинг кесилган бошини Регистондаги Улуғбек ўзи курдирган Мадраса пештоғига намойишкорона тарзда илиб куядилар. Бу котилликдан сўнг тезда Самарқанд тахтига темурийлардан бири Мирзо Улуғбекнинг жияни ҳамда куёви Мирзо Абдулло ўтиради. Бухорода эса ҳокимият Мироншохнинг невараси Султон Абу Сайд қўлига ўтади. Мирзо Абдулло ўзининг бир йиллик ҳукмронлик даврида мамлакатда барқарорликни тиклашга, Мирзо Улуғбекнинг маданий соҳадаги ишларини давом эттиришга, марказий ҳокимиятни кучайтиришга ҳаракат килади. У тахт учун даъвогарлар Алоуддавла ва дбу Саидлар билан кураш олиб бориб, Самарқандга қарши юриш қилган Абу Сайд қўшинини тор-мор келтиради. Абу Сайд Сирдарё ортига кучиб, Дашти Қипчоқ ўзбеклари хони Абулхайрхондан (1428-1468) тахтни эгаллаш учун ёрдам сураб мурожаат килади. 1451 йили ёзида Самарқанд яқинидаги Шероз қишлоғидаги қаттиқ жангда Мирзо Абдулло ўлдирилиб, тахт Султон Абу Сайд Мирзо (1451-1469) қўлига ўтади. Темурийлар давлатининг Хуросон ерлари Шохруҳнинг бошқа бир невараси, Бойсункурнинг ўғли Абулкосим Бобур қўлида сақланиб колиб, у то вафоти (1457) га қадар Ҳирот тахтини бошқариб туради. Бу вақтга келиб ўзаро сиёсий тарқоқлик янада авж олади. Биргина Хуросоннинг ўзи ундан ортиқ қисмга бўлиниб кетади. Ўзаро тахт учун муттасил курашлар мамлакат иқтисодий ва маданий ҳаётига катта зарар етказиб, инқирозий ҳолатларга сабаб бўла бошлади. Абулкосим Бобур Хуросонни ўз қўли остида бирлаштиришга, Шохруҳ давлатидаги маданий ҳаётни тиклашга ҳаракат қилди. Лекин 1454 йили унинг Самарқандга юриши муваффақиятсиз тугаб, 40 кунлик шаҳар қамалидан кейин у яна орқага кайтишга мажбур бўлган эди.

1457 йили Абулкосим Бобур Машхадда вафот этгандан сўнг Ҳирот тахти, Хуросон ерлари учун кураш яна авж олди. Бундай вазиятдан устал ик билан фойдаланган Мовароуннаҳр ҳукмдори Султон Абу Сайд Мирзо 1457 йили Хуросонга юриш қилиб Ҳиротни эгаллайди. Шу тарика Абу Сайд темурийлар давлатининг иккала қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлади. Султон Абу Саид Мирзонинг (1451-1469) ҳукмронлик даврида давлат ҳудудлари кенгайиб, унинг чегаралари Шарқни Туркистондан то Ироққача, Сирдарёдан то Ҳиндистон чегараларигача бўлган ерларни ўз ичига олди. Ўз ҳукмронлиги даврида Абу Сайд доимий равишда ҳокимиятини мустаҳкамлашга, исёнкор амалдор-ноибларни жазолашга асосий эътиборини қаратди. Шунингдек у бирмунча иқтисодий ва маданий тадбирлар ўтказишга ҳам уринди. Лекин, унинг бу соҳадаги ишлари ўзининг яхши натижасини

бера олмади. Маърифат ва маданият Улуғбек давридек гуллаб яшнамади. Шунингдек Абу Сайд Хуросон, Эрон, Хоразмдаги сиёсий тарқоқликни ҳам буткул тугата олмади. Ҳирот тахтига даъвогарлардан бири Умаршайхнинг эвараси, ёш темурий шахзода Султон Хусайн (1438-1506) Абул Косим Бобур вафотидан (1457 й) кейин Хуросон мулки учун ўз ҳаракатларини бошлаб юборган эди. У XВ аср 60-йилларидан катта ҳарбий отрядга бош бўлиб, 1461-1464 йилларда Ҳирот, Обивард, Нисо, Машхад ва Хоразмда ҳокимият учун гох муваффақиятли, гохо муваффақиятсиз курашларни олиб борди.

1469 йили эрта баҳорда темурийларга аввалдан тегишли бўлган Ғарбий Эрон ерларини қайтариб олиш мақсадида Султон Абу Сайд Оккуюнлу туркманларга қарши юришни бошлайди. Бироқ оккуюнлулар ҳокими Узун Хасан (1453-1478) томонидан Озарбайжоннинг Мугон даштида жанг вақтида ўлдирилади. Абу Саиднинг ўғиллари Султон Хусайн билан тожу-тахт учун курашишга ботина олмай, Мовароуннаҳрга кайтиб кетадилар. Султон Хусайн эса 1469 йил 24 мартда тантанали суръатда Ҳиротга кириб келади. Натижада темурийлар салтанати яна икки қисм: Хуросон ва Мовароуннаҳрга бўлиниб кетади. Мовароуннаҳр эса кетма-кет султон Абу Саиднинг ўғиллари Султон Ахмад (1469-1494), султон Махмуд (1494-1496) ҳамда Махмуднинг ўғли Султон Али Мирзо (1496-1501) лар томонидан мустақил равишда бошқарилди. Лекин кўп ҳолда айниқса, Султон Ахмаднинг давлат бошқарувидаги калтабин, ўқувсиз ва сусткашлиги, султон Махмуд ва Султон Али Мирзоларнинг давлат ишларини ўз ҳолига ташлаб, айш-ишратга муккаларидан кетганлиги боис ушбу ҳукмдорлар даврида ўзаро тарқоқлик янада кучаяди. Айрим вилоят ноиблари, амирларнинг таъсири усиб, кўпинча улар мустақил фаолият йўлига утиб ола бошлайдилар. Сиёсий ҳаёт, ижтимоий-иқтисодий муносабатларда руҳонийларнинг, айниқса, суфийларнинг таъсири янада кучаяда. Хусусан шу даврнинг кўзга кўринган диний арбоби Хужа Убайдуллох Ахрор (1404-1490), мамлакатда таъсирли шахсга айланиб,ўзаро кураш низолар вақтида мамлакат тинчлигини сақлаш йўлида бир неча маротаба бу курашларни тўхтатиб қолишга муваффақ бўлди. Эл-юрт тинчлиги,осойишталиги йўлидаги унинг фаолияти, ватанпарварлиги албатта эътиборга сазовордир.

Темурийлар давлатининг жанубида аҳвол ўзгача эди. Султон Хусайн (Бойкаро) (1469-1506) давлати ўз таркибига Хоразм, Хуросон, Эроннинг бир қисмини олган бўлиб, у темурийлар тарихида охирги йирик давлат арбоби бўлиб кради. Унинг деярли 40 йиллик ҳукмронлик даври ҳам ўзаро курашлардан ҳоли бўлмаса-да, лекин мамлакатда иқтисодий ва маданий ҳаёт юксак даражада сақланиб колди. Мамалакат ободлиги, фаровонлиги, иқтисодий ҳаётнинг бир меъёрда кечиши, фан-маданиятнинг юксалишида ўз даврининг тадбирли ва окил ҳукмдори Султон Хусайннинг роли ниҳоятда катта бу.ли.

Темурийлар ҳукмронлиги (1405-1506 йй.) даврида илм-фан ва маданий ҳаёт

Гарчи XV аср бошидан ички низолар, ўзаро курашлар мамлакат ички ҳаётига салбий таъсир ўтказган бўлса-да, лекин темурий ҳукмдорлардан Шохруҳ (1405-1447), Мирзо Улуғбек (1409-1449), Султон Хусайн (Бойкаро) (1469-1506), қисман Султон Абу Сайд (1451-1469) даврларида ички осойишталик маърифат ва маданиятга эътибор туфайли илму-фан ва маданият юксалиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон яна Шарқнинг маърифат ва маданият маркази номини қайтариб олади.

Бу вақтда нафақат пойтахт Ҳирот ва Самарқанд, балки Мовароуннаҳр ва Хуросондаги бошқа шаҳарларда ҳам олиму-фузало, шоиру-меъморлар. Бастакори-наққошлилар гуруҳлари туплана бошлайди. Бухорий Хоразим, Балх, Машхад, Шероз ҳам ўзига хос маданий марказлар ролини уйнайди бошлайди. Тарихда марифатпарвар ва окиллиги билан ном чиқарган Шохруҳ (1405-1447) даврида асрий илм-фан. Маданият, анъаналари қайта жонлана бошлаган эди. Шаҳар қайта курила бошланди. Ҳиротдаги энг гавжум жойлардан бири Шох руҳнинг ўғли Бойсункур ташкил этган кутибхона номини олган жойи бўлиб колди Бу ерда ўз даврининггэнг сара китоблари қайта кучирилар,сотиб олинар ва сотилар эди. Бу пайтда хукумдар ва аламдарларнинг хомийлиги натижасида тасвирий санъат амалий саноат, хаттотлик санъати айниқса ўз ривожини маромига етказди. Мирок, наққош бошчилигидаги Шарқ миниатьюра санъати ҳам ўз фаолиятини шу ерда бошлаган эди. Ҳиротлик ва Хуросонлик кўплаб давлат задагонлар, савдогарлар ҳам илм-фан маданиятига хомийлик кила бошлайдилар. Масалан, Шохруҳ даврида яшаган таниқли задагон Хожи Аслон Тархон ўзининг маърифатпарварлиги билан ном чиқарган эди. Лекин ҳар ҳолда ҳукмдорлар ичида илм-фан, маърифат ва маданиятга етарли хомийлик қилган шахс- бу ўзи ҳам буюк олим бўлган Мирзо Улуғбек ҳисобланади. Мирзо Улуғбек унинг замондошлари муаррихларининг хабар беришларича Шарқ мутафаккирлари улар орқали Юнон мумтоз илмий асарларидан хабардор бўлган. Улуғбек замондоши Ғиёсиддин Кошийнинг ёзишига кўра Мирзо Улуғбек ута зукко ва жуда илмли шахс бўлиб Қуръони Каримни ёд билган. Араб ва форс тилларини яхши билиб, тавсир ва хадис илми бобида би-

лимдонинсон бўлган Улуғбек ислом оламида илк бора хукумдорлик ва олимликни биргаликда олиб борди У мовароуннаҳрни мусилмон оламининг илмий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Хусусан Самарқанд, Бухоро, Кеш (шаҳрисабз) илм-фан марказларига айланади. У 1417 йил Бухоро, 1420 йили Самарқандда, 1433 йилларда Гиждуванда мадрасалар барпо этиши Самарқанднинг ободончилик ишларига бош-кош бўлиб, гури Амир, Шохизиндон меьморий мажмуалари курдиради. Хадиса шарифдаги “Илм олмакка интилмок ҳар бир муслим ва муслима учун ҳам фарз, ҳам карз” деган ибораси Бухоро мадрасаси пештокига шоир сифатида уйиб ёздириб қўйилади. Хусусан, Самарқандга ўз замонасининг йирик, таниқли олимларни чорлашга ҳаракат қилган унинг саьй-ҳаракатлари Самарқандга ўз замонасининг 100дан ошиқ олимлари Самарқандга йигилдилар. Улар орасида Тафтосоний, Мавлоно Ахмад, ўз замонасинг “Афлотун” деб ном олган Козизода Румий, Гиёсиддин Коший, Муҳаммад Хавофийлар ва бошқа таниқли зотлар ҳам бор эди. 1420 йил Самарқанд мадрасаси очилганда, унда 100 дан зиёд талаба ўқиган, мадрасада 50 тадан кўпроқ талабалар учун махсус хужралари мавжуд бўлган. Зайниддин Восифийнинг ёзишича, 1420 йил Самарқанд мадрасаси очилганда, унда 100 дан зиёд талаба қўйилган,мадрасасида 50 тадан кўпроқ талабалар учун махсус хужралар мавжуд бўлган. Зийниддин Восифийнинг ёзишча, 1420 йил Самарқанд мадрасаси очилганида унда 90 тадан ошиқ олим котнашган. Илк маьрузасини Мавлоно Хафавий ўқиган вақтида. Уни фақат икки кишилари Абдурахмон Жомий, Хужа Ахрор ва бошқалар ҳам Самарқанд мадрасасида тахсил олганлар.

Шунингдек, Самарқандда бу даврда бир неча мадрасалар ҳам бўлиб (хоним, Ферузшох, Шохмалик, Кутбиддин ва бошқалар) Шу ерда ҳам салохиятли олимлар дарс беришар эди. 1424-1429 йилларда Самарқанд яқинидаги Обирахмат анхори буйида Мирзо Улуғбек Расадхона курдиради. Расадхона уша даврнинг ноёб иншоотларидан бўлиб, у доира шаклида барпо этилган. Иморатнинг айланаси 47 м, баландлиги 31 мдан иборат уч каватли бино бўлган. Бинонинг ичи бир неча хона, айлана зал махсус текшириш хоналаридан иборат бўлган. У ерда махсус асбоб-ускуналар жойлаштирилган. Расадхона ичи коинот, ер курраси тасвирлари билан безалган бўлиб, халқ ичида шунинг учун «Нақши жаҳон» деган ном билан шуҳрат топган эди. Самони кузатиш ва ўрганиш борасида Гиёсиддин Жамшид ёрдамида астрономик улчов асбоби-ўлкан секстант ўрнатилинди. Бу секстант, ўз навбатида, Шарқдаги энг катта астрономик асбоб улчови ҳисобланган. Шунингдек маҳаллий усталар (Исо Устурлобий, Абу Махмуд Хужандий, уста Иброхим) кули билан кўплаб зарурий астрономик улчов асбоблари ҳам ясалди ва ўрнатилди.

Расадхона кошида шунингдек 15.000 хилдан иборат бой кутубхона ҳам бўлган. Унинг атрофида олимлар яшайдиган ер-чорбоглар Боримайдон ва Чиннихона номи билан шуҳрат топди. Улуғбек Самарқандда ўзига хос астрономия мактабини яратди. Расадхонада Улуғбек билан бир қаторда ўз замонасининг машҳур математиги ва астрономлари Козизода Румий (Салохиддин Мусо ибн Муҳаммад), Гиёсиддин Жамшид Коший, Улуғбекнинг шогирди ўз даврининг «Птолемей»и номи билан шуҳрат козонган Али Кушчи (Алоуддин ибн Муҳаммад) ва бошқалар елкама-елка туриб илмий тадқиқот ишларини олиб бордилар.

Расадхонада тадқиқотлар натижасида 1018 та юлдузнинг ўрни ва ҳолати (координатлари) аниқланиб, астрономик жадвали тузидди. Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ ўлкалари буйлаб жойлашган 683 географик пунктларнинг Самарқанд кенглик координатлари билан белгилаб чиқилди. Математика фани соҳасида Улуғбек мактаби яратилган-унинг даражали алгебрали тенгламаси ечилиб, бир даражали ёйнинг синуси аниқланган.

Шу жиҳатдан буюк олимнинг «Зижи жадиди Кўрагоний» (Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали) номли асари диққатга сазовордир. Бу асар 1437 йил ёзиб тугатилган бўлса-да, олим умрининг охирига қадар унга янги натижаларни киритиб борган. Бу асар икки қисмдан иборат бўлиб, унда кенг муқаддима ва 1018 та юлдузларнинг ўрни берилган. Ундан ташқари Улуғбекнинг «Тарихи арбаъ улус» (Турт улус тарихи) номли тарихий асари ва мусиқага бағишланган бешта рисоласи ҳам мавжуддир. Улуғбекнинг ута салохиятли олим бўлганлигини унинг замондошлари Гиёсиддин Жамшид, Абдураззок Самарқандий, Давлатшох Самарқандий ва бошқалар ҳам эътироф этганлар. Жумладан, ўзбек адабиётининг асосчиси буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий (1441-1501) бу хусусда:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек
Ки олам курмади султон анингдек деб унга ўз таърифини берган эди.

Улуғбек даврида, шунингдек Самарқанд Шарқнинг маданий марказига айланганлиги учун машҳур файласуф Али ибн Муҳаммад Журжоний, таниқли табиб Мавлоно Нафис, шоир Хаёлий Бухорий, «Юсуф ва Зулайхо» достонининг муаллифи Дурбек касида жанрининг таниқли намоёндаси

ўзбек шоири Саккокий, машҳур хаттот Абдурахим Хоразмий ва бошқалар Улуғбек хомийлиги остида Самарқандда яшаб ижод қилдилар. Шулингдек Шарқнинг кўплаб таниқли олим ва шоирлари фузалои-уламолари Самарқандга тез-тез келиб турдилар. Улуғбек даврида ўзига хос тарихнавислик мактаби ҳам пайдо бўлди. XB асрдаги таниқли тарихчилар, «Зубдат ат таворих» (Тарихларнинг юқори қисми) асарининг муаллифи Хофизи Абру, «Матла ас-садайин ва мажмуаи ал-баҳоайн» (Икки денгизнинг қўшилиши ва икки саодатли юлдузнинг балкиши) асарининг муаллифи Абдураззок Самарқандий, «Равзат ас сафо» (Жаннат боглари) асарининг муаллифи Мирхонд, «Хабиб ус сияр» (Кустга мактуб) ва бошқа қатор асарларнинг муаллифи Хондамир Улуғбек яратган маданий шароитда усиб улгайдилар. Улуғбек давридаги маданий марказ кейинчалик Улуғбек академияси номини олиб, даставвал машҳур француз ёзувчиси ва олими Вольтер (1694-1778) томонидан эътироф этилган эди.

Аждодларимиз тарихида 1010 йилда тузилган Маъмун академиясидан сўнг, Улуғбек академияси Ўрта Осиё тарихида иккинчи академия сифатида юзага келди.

Мустақиллик туфайли буюк аждодимиз Мирзо Улуғбекнинг бизга қолдириб кетган мероси ҳақиқий жиҳатдан ўрганила бошланди. 1994 йили Президентимиз ташаббуси билан Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллик таваллуд туйи республикамизда ва жаҳонда кенг нишонланди. Қатор куча, туман, шаҳар ва иншоотларга Улуғбекнинг фахрий номи берилди. Жумладан. Президентимиз фармони билан 1995 йили собиқ ТошДУ, ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетига Мирзо Улуғбек номи берилди.

Улуғбекнинг вафотидан сўнг маданий марказ Хуросонга, жумладан унинг пойтахти Ҳиротга кучди. Ҳирот маданий ва илмий марказининг шаклланишида Хуросон ҳукмдори Султон Хусайн (Бойкаро) (1469-1506) ва айниқса буюк шоир ва мутафаккир, разал мулкининг султони Мир Алишер Навоийнинг (1441-1501) роли ниҳоятда беқиёс бўлди. Маърифатли Ҳукмдор бўлмиш Султон Хусайн (Бойкаро) бутун Хуросонда илм-фан, адабиёт, маданият хомийсига айланади. Унинг ўзи «Хусайний» тахаллуси остида газаллар ёзган. Бизнинг кунларгача унинг шеърий «Девон»и ва насрий «Рисола» асарлари етиб келган.

Алишер Навоий 1441 йили Ҳиротда таниқли барлос баҳодири хонадонида дунёга келган. У ёшлигиданок ниҳоятда заковати ва зеҳнли бола бўлган. Унинг беш ёшида ёзган газалига таниқли ўзбек шоири Лутфий ўз вақтида катта баҳо берган эди. Ёшлигиданок у темурий шахзода Султон Хусайн билан дўст бўлиб, кейинчалик улар Хуросон ҳокими Абўлкосим Бобур (1451-1457) хизматида бирга бўлганлар. Хусайннинг хизмат даврида Алишер Навоий Машхад ва Ҳирот мадрасаларида тахсил кўради. Кейинчалик Мовароуннаҳр ҳокими Султон Абу Сайд тазйики билан Самарқандга кетишга мажбур бўлади ва у ерда икки йилча туриб, ўз билимини янада такомиллаштиради. 1469 йили Хуросон тахти Султон Хусайнга текқандан сўнг, унинг таклифи билан Алишер Навоий Ҳиротга келиб, аввал мухрдорлик сўнгра вазирлик лавозимида фаолият кўрсатади.

Жумладан, Алишер Навоий ўзининг вазирлик лавозимини эгаллаган вақтида (1472-1476) мамлакатда иложи борича осойишталик ва адолат ўрнатишга ҳаракат килади. Унинг хатти-ҳаракатлари натижасида шаҳарлар юксалди. Сув чиқарилиб, кўпгина ерлар обод қилинди, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ишлари янада ривожланди. Навоий илм-фан, маърифат ва маданият ахлига шахсан ўзи хомийлик кўрсатди. Гарчи тожу-тахт учун курашларда ва фитна-низолар натижасида Навоийнинг Султон Хусайн билан оралари бир оз совуган бўлса-да, лекин Навоий умрининг охирига қадар давлатнинг таянч шахсларидан бири б$шиб колади. Жумладан, у вазирлик лавозимидан кетар экан, султон Навоийга шохрна тун кийгизиб, унинг ҳеч бир илтимоси ҳеч қачон ерда кшшаслигини айтади. Алишер Навоийнинг биргина ўзи 300 тадан зиёд турли қурилиш, ободончилик ишларига бош-кош бўлади. Ҳиротдаги Инжил дарёси буйида унинг қурилиш ишлари учун махсус ер ҳам ажратиб берилади. У барпо этган Ҳиротдаги «Ихлосия», «Шифоия» мажмуалари, Тус вилоятидаги Турукбанд сув омбори ва канали, Ҳирот ва Машхаддаги суғориш иншоотлари, Астроболддаги сарой ва масжид, Марвдаги мадраса шулар жумласидандир. Эл-юрт фаровонлигини уйлаган Навоий ўз даромадларининг аксарият қисмини хайрия ишларига сарф лайди.

Одамий дерсанг демагил одамий,
Ониким йўқ халқ гамидин гами, деб ўз таърифини берган эди шоир.

Шахсан унинг маблағлари ҳисобидан 52 та работ, 19 та ховуз, 16 та кўприк 9 та ҳаммом ва бошқалар курилди. Шунингдек Навоий бутун Хуросонда 12 тадан ошиқ аҳамиятли бўлган ва таъмирланишга мухтож масжид, минора, работ ва бошқаларни таъмир этиб ўз ҳолига қайтаради. Жумладан, Навоий таъмир этган Ҳиротдаги жомеъ масжиди ҳозирги кунга қадар Ҳирот шаҳрининг гўзал иншоотларидан бири ҳисобланади. Алишер Навоий хомийлиги остида Шарқ миниатюраси

мактабининг етук намоёндаси «Шарқ Рафаэли» номини олган Камолиддин Бехзод, таниқли табиблар Абдулхай Муний, Дарвиш Али, хаттотлардан-Султон Али Мақдадий, мусиқачилардан-Хусайн Уддий, шоир ва тарихчилардан-Соҳиб Доро, Муҳаммад Низомий, Камолиддин Биноий, Давлатшох Самарқандий, Хусайн Воиз Кошифий, Мирхонд, Зайниддин Восифий, Муиниддин Муҳаммад Исфизорий ва бошқалар етишиб чиқдилар. Алишер Навоий илк бора ўзга шоирлардан фарқ равишда туркий тилда 1483-1485 йилларда бешта достондан иборат «Ҳамса» асарини ёзди. Навоий ўз она тили куркамлиги ва жозибадорлигини асарларида намоён этди.

Тортиб турк назмида алам,
Айладим ул мамлакатни як калам, деган эди шоирнинг ўзи.

Буюк шоирнинг 20 тадан зиёд йирик асарлари мавжуддир. Улар «Хазойи-нул маоний», «Лисон ут тайр», «Махбуб ул кулуб», «Мажолисун нафоис», «Муншаот», «Мухокаматул лугатайн», «Мезонул авзон» ва бошқалардир. Булар ўз ичига тарихий, фалсафий, аҳлоқий мезонларни олиб, уларда инсониятга хос бўлган барча ижобий хислатлар улуғланади. Навоий ўз асарларида Ватанга, тўғилиб усган ерига нисбатан буюк муҳаббатни куйлайди.

Навоийнинг ўзи эса баркамол, комил инсон қиёфаси учун буюк рамздир. Улуғ шоирнинг улмас меросини ўрганиш мустақиллик йилларида ўзининг Ҳақиқий даражасига чиқди. Адибнинг барча асарлари қайта чоп этилди. Хукуматимиз қарорига биноан, халқимизнинг буюк мукофоти рамзида Навоий номидаги давлат мукофоти таъсис этилди. Ўлкамизда Навоийнинг улуғ номини билмаган зот йўқдир. Президентимиз ташаббусига кўра, 1991 йили Алишер Навоийнинг 560 йиллиги жуда катта тантаналар билан нишонланиб, шоирнинг маҳобатли хайкали халқимиз-нинг муқадаас рамзи сифатида пойтахтимизнинг марказида кад кўтарди.

XB асрнинг забардаст ўзбек шоирлари ичида, шунингдек Лутфий, Дурбек Саккокий, Гадоий, Атоий ва бошқаларнинг ҳам номлари маълум ва машҳур бўлган. Жумладан, Навоийдан аввал энг машҳур туркигуй шоир Лутфий (1366-1465) бўлган. Унинг ўз вақтида 20 дан зиёд ажойиб асарлари мавжуд бўлиб, бизгача фақат машҳур «Гул ва Наврўз» ва разаллар девони етиб келган холос.

Бу даврларда шунингдек Шарафиддин Али Яздийнинг (1454 йили вафот) Темур тарихига бағишланган, Низомиддин Шомийдан сўнг ёзилган бир хил номдаги «Заграрнома» асари яратилди. Форс-тожик адабиётида айниқса машҳур шоир ва олим, Навоийнинг замондоши ҳамда дўсти Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг (1414-1492) роли буюк бўлди. Жомий ва Навоийнинг дўстлиги эса, тарихда халқларимиз иттифоқлигининг буюк рамзи бўлиб колди.

1499 йилдан бошлаб Ўрта Осиёга ўз юришларини бошлаган Муҳаммад Шайбонийхон (1451-1510) темурийлар ичидаги ички низо ва ноиттифоқликдан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга нисбатан истилочилик ҳаракатларини бошлади. Темурий шахзодалардан, шу вақтдаги ягона Мовароуннаҳрлик иқтидорли ва ҳарбий саркардалик махоратига эга бўлган, кейинчалик буюк шоир ва давлат арбоби даражасига чиққан Захириддин Муҳаммад Бобурнинг (1483-1530) саъй-ҳаракатлари ҳам ўзининг тегишли натижасини бермади. 1505-1506 йилларга келиб Шайбонийхон Хоразм ва Мовароуннаҳрни тўлиқ эгаллайди. Шайбонийхонга қарши курашиш учун йўлга чиққан Хуросон ҳукмдори Султон Хусайн (1469-1506) 1506-йилнинг баҳорида вафот этади. Султон Хусайннинг ворислари ўртасида тожу-тахт учун кураш авж олиб, натижада ҳокимият иккита шахзодага-Бадиуззамон Мирзо билан Музаффар Мирзоларга ўтади. Кулай вазиятдан фойдаланган Шайбонийхон 1507 йили шахзодаларни тор-мор этиб, қаттиқ жанг лардан сўнг пойтахт Ҳирот ва бутун Хуросонни ўз қўли остига олади.

Шундай қилиб, деярли бир ярим аср давом этган шон-шавкатли темурийлар салтанати ўз нихросига етади. Темурийларнинг охирги забардаст вакили Захириддин Муҳаммад Бобур 1525 йилги Панипат жангидан сўнг шимолий Ҳиндистонни эгаллашга муваффақ бўлади. Бобурийлар сулоласи Ҳиндистонда деярли уч аср мобайнида ҳукмронлик қилиб, кўп ҳолда Темурийларнинг шон-шуҳратини бу ерда тиклашга муваффақ бўладилар.

11- МАВЗУ. ТУРКИСТОННИНГ ХОНЛИКЛАРГА БЎЛИНИБ КЕТИШИ

Ватанимиз тарихи ўзбек давлатчилиги тараққиёти бир текисда ўтмаганлиги, унинг ривожида зафарли ва инқирозли даврлар бўлганидан гувохлик беради. Сохибқирон Амир Темур асос солган салтанат энг йирик ва қудратли давлат бўлганлиги жаҳонга маълум. У ўз ворисларига нафақат қудратли давлатни, шунингдек, салтанат қуриш ва давлатни бошқариш қонун-қоидалари баён этилган машхур тузукларни қолдирган эди. «... Фарзандларим ва авлодимдан бўлганларнинг ҳар бири,- деб ёзган эди у ўзининг тузукларида,- унга мувофиқ иш юритсин... Бу тузуклардан ўз сал-

танат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлғай». Аммо унинг дастури ва васиятларига амал қилинмади. Тахт, ҳокимият илинжида авж олган ўзаро ва ички кураш, жангу жадаллар давлатни заифлаштириб, мамлакатни инқирозга ва парокандаликка олиб келди.

Бухоро хонлиги

XVI аср бошларида заифлашиб бораётган темурийлар салтанатига Дашти Қипчоқ томондан кўчманчи ўзбеклар давлати хукмдори Муҳаммад Шоҳбахт Шайбоний хужуми бошланди. Шайбонийхон 1500-1501 йилларда Самарқанд ва Бухорони, 1504 йилда Хисор вилоятини, 1504-1505 йилларда Урганчни, 1506-1507 йилларда Хуросон пойтахти Хирот ҳамда Балхни, шунингдек, Марв, Астробод ва Нишопур шаҳарларини забт этди. Тошкент, Фарғона, Сирдарё ва Хоразм ерлари Афғонистоннинг Қандаҳор, Заминдовур вилоятлари эгалланди ва Муҳаммад Шайбонийхонга қарам бўлиб қолди. Шайбонийхоннинг Хуросондалигидан фойдаланган қозоқ султонлари Мовароуннаҳрга бир неча марта бостириб кириб, уни талон-тарож қиладилар. 1506-1509 йилларда Шайбонийхон Хуросондан қайтиб келиб, қозоқ султонларига зарба беради ва Дашти Қипчоқ ичкарисига қувиб боради. Бу юришлар натижасида Сиғноқ, Ясси, Саврон шаҳарлари қайта қўлга киритилади. Шундай қилиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон бирлаштирилди ва Шайбонийлар сулоласи хукмронлиги қарор топди. Муҳаммад Шайбонийхон «Имом уз-замон, халифат ур-рахмон» унвонини олиб ўз қўлида дунёвий ва диний ҳокимиятни бирлаштирди.

Шайбонийхон жанубда Эроннинг ички вилоятларига юриш қилади. Машҳад ва Тус шаҳарларини эгаллаб орқага қайтади. Эрон шоҳи Исмоил Сафовий катта кўшин билан етиб келади. Шайбонийхон Мовароуннаҳрдан ёрдамчи кўшинлар келишини кутмасдан жангга киришга мажбур бўлади. 1510 йилда Марв яқинида бўлган жангда Шайбонийхон қўшинлари енгилади, хоннинг ўзи ҳам ҳалок бўлади. Тахтга Шайбонийхоннинг амакиси, Мирзо Улуғбекнинг қизи Робия Султон бегимнинг ўғли Кўчкунчихон (1510-1530) чикди. Бироқ шайбоний султонлар, беклар жипслашиб Исмоилшоҳга қарши курашиш ўрнига Шайбонийхон тириклигидаёқ суюрғал сифатида тақсимлаб берилган вилоятлар ва ерларга эгалик қилиш билан ўралашиб қолдилар, улар ўртасида ўзаро келишмовчилик, зиддиятлар авж олди. Бундан фойдаланган Исмоилшоҳ тез орада Хуросон ва Хоразм ўлкаларини, Шимолий Афғонистонни босиб олди. Пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннахрда эса шайбонийлар хукмронлиги сақланиб қолди.

Мовароуннахрда 100 йилгача давом этган Шайбонийлар даврида ҳам тинчлик бўлмади, қирғин-борот урушлар, ўзаро ички курашлар давом этди. 1512 йилдан бошлаб Бухоро вилояти ноиби бўлиб келган Убайдулло султон 1533 йилда Шайбонийлар давлатининг Олий хукмдори этиб кўтарилди. Убайдулла султон Самарканддаги Кўчкунчихон авлодлари каршилиги сабабли олий ҳокимиятни Бухорода туриб бошқаради ва Бухорони давлат пойтахти деб эълон қилади. Шайбоний Убайдуллахон (1533-1539) даврида Бухоронинг мавқеи ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан кучайди. Аммо тарқоқлик давом этарди, Мовароуннаҳр XVI аср ўрталарида ҳам мустақил ҳокимликлардан иборат эди. Бухорода Абдулазизхон, Самарқандда Абдулатифхон хукмдор эдилар. Тарқоқликка барҳам бериш, мамлакатни бирлаштириш долзарб бўлиб турган бир пайтда Абдулла султон майдонга чиқди, уни катта мавқега эга бўлган жуйбар шайхлари қўллаб-қувватлади. Абдуллахон Бухоро тахтини эгаллайди. Абдуллахон (1557-1561 йилларда амакиси Пирмуҳаммад, 1561-1583 йилларда отаси Искандархон олий хукмдор деб эълон килинган бўлсада, амалда хукмдор Абдуллахон эди). 1557 йилда Бухорони давлат пойтахти, мамлакатнинг сиёсий-маъмурий марказига айлантиради. Шу боисдан давлатнинг ўзи ҳам Бухоро хонлиги деб аталадиган бўлди. Абдуллахон сиёсий узоқ йиллар уруш олиб бориб, 1573 йилда Фарғонани, 1574 йилда Шахрисабз, Қарши, Ҳисор вилоятларини, 1578 йилда Самарқандни, 1582 йилда Тошкент, Шохруҳия, Оҳангарон ва Сайрамни, 1583 йилда Балхни, 1584 йилда Бадахшонни, 1588 йилда Хиротни, 1595 йилда Хоразмни забт этиб, мамлакатни бирлаштириш ишини уддалади, Бухоро хонлигини кучли ва марказлашган давлатга айлантирди. Бироқ ички НИЗО, адоватни бартараф этолмади. Ғанимлар Абдуллахонга карши унинг ўғли Абдулмуминни қайрайди, Абдуллахон билан унинг ўғли Абдулмўмин ўртасида тахт масаласида келишмовчиликдан фойдаланган қозоқ хонларидан Тавакалхон Тошкент вилояти ерларига бостириб киради. Унга қарши сафарга отланган Абдуллахон Самарқандга етганда вафот этади. Абдуллахон ўрнига тахтга кўтарилган Абдулмўмин 6 ойча

хукмдор бўлди, у отасининг амирларидан бири-Абдулвосеъ томонидан отиб ўлдирилди. Тахтга чиққан сўнгги Шайбоний Пирмуҳаммад ҳам 1601 йилда Самарқандда Боқи Муҳаммад билан бўлган жангда ҳалок бўлди. Шайбонийлар сулоласи барҳам топди.

Шайбонилар Сулоласи (1500-1601)

Муҳаммад Шайбонихон -1500-1510
Кўчкунчихон -1510-1530
Абу Саидхон -1531-1533
Убайдуллахон -1533-1539
Абдуллахон I -1539-1540
Абдулазизхон (Бухорода) -1540-1550
Абдулатифхон (Самарқандда) -1540-1551
Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон) -1551-1556
Пирмуҳаммадхон I -1557-1561
Искандархон -1561-1583
Абдуллахон II -1583-1598
Абдулмўминхон -1598-1599 (6 ой)
Пирмухаммадхон II -1599-1601

1601 йилдан эътиборан Бухоро хонлигида ҳокимият аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи кўлига ўтади. 150 йилча (1601-1753) хукмронлик қилган Аштархонийлар сулоласи даврида Бухоро хонлигида тинчлик, осойишталик бўлмади. Хонлик вилоятларида хукмронлик қилувчи амирлар ва бекларнинг ўзбошимчалиги, марказий ҳокимият амалдорлари ўртасидаги ўзаро келишмовчилик, ур-йиқит мамлакат тинкасини қуритиб борарди. Буни Аштархонийлар сулоласидан Бухоро тахтига кўтарилган ўнта хондан иккитасининг тахтдан ағдарилгани, тўрттасининг тахт устида ўлдирилгани ҳам яққол кўрсатади.

Аштархонийлар сулоласи (1601-1752)

Боқи Мухаммад
Вали Мухаммад
Имомкулихон
Нодир Муҳаммадхон
Абдулазизхон
Субҳонкулихон
Убайдуллахон
Абулфайзхон
Абдулмўмин (сохтахон)
Убайдулла султон (сохтахон)

Бухоро амирлиги
Бухоро давлатининг заифлашиб қолганлигидан фойдаланган Эрон шоҳи Нодиршоҳ XVII асрнинг 30-40-йилларида Бухоро хонлигига юриш қилади. Нодиршоҳ Бухоро хонлигида катта мавқега эга бўлган манғит уруғидан чиққан оталиқ Муҳаммад Ҳакимбий билан шартнома тузади ва у Бухоро хонлигининг олий хукмдори деб тан олинади. Абулфайзхон амалда ҳокимиятдан четлатиб қўйилади, Ҳакимбий Бухоронинг тўла ваколатли ҳокими этиб тайшшанади. 1743 йилда Ҳакимбий, унинг ўғли Муҳаммад Раҳим Нодиршоҳ хизматига киради. Нодиршоҳ 1747 йилда вафот этгач, Муҳаммад Раҳим ҳокимиятни ўз қўлига олишга киришади.
Бухоро хонлигида катга нуфузга эга бўлган манғит қабиласининг вакили Муҳаммад Раҳим 1747 йилда Абулфайзхонни, сўнгра расман хон деб (сохта хон) эълон қилинган унинг ўғиллари Абдулмўмин ва Убайдулло султонларни ўлдириб, ҳокимиятни ўз кўлига олади. Муҳаммад Раҳим 1756 йилда тахтга ўтириб, ўзини Бухоро амири деб эълон қилади ва ҳокимиятни мустақил идора қилади, Манғитлар сулоласига асос солади. Шундан эътиборан Бухоро хонлиги Бухоро амирлиги деб атала бошланди. Амирликда ҳокимият 1920 йилгача Манғитлар сулоласи кўлида бўлди. Муҳаммад Раҳим хукмронлигини беклик-вилоятлардаги бошқа қавмлардан бўлган ҳокимлар тан

олмадилар. Амир манғитларга таяниб ҳокимиятни марказлаштиришга интилди. Барча қабилаларнинг хукмдорларини Бухорога йиғиб, улардан марказий ҳокимиятга бўйсунишни талаб қилди, акс ҳолда қатгиқ жазоланиши ҳақида огоҳлантирди. Вилоятлардаги кўпгина ҳокимлар, бебош амалдорлар ҳокимиятдан четлаштирилиб, ер-мулки тортаб олиниб бошқа жойларга кўчирилди. Улар ўрнига амир қабиладошларидан тайинланди. Муҳаммад Раҳим Бухоро минораси ёнидаги ўз қароргоҳини махсус қурдирган Аркка кўчирди. Ўзбошимча бекларни Аркка чақириб қаттақ жазолади. Тарқоқликни бартараф этиш мақсадида кўпгина бекликларга - Самарқанд, Жиззах, Ўратепа, Хисор, Бойсун, Шахрисабзга қарши қонли урушлар қилди, кўпгина вилоятлар вайрон бўлди. Муҳаммад Раҳим Нуротада истиқомат қилувчи бургут қабиласи қўзголонини бостириб, уларнинг харбий истеҳкомларини бузиб ташлаб, ўзларини Бухоро туманига кўчирди. Миёнқалъа қипчоқларига хужум қилиб, истеҳкомларини бузиб ташлайди, йўлбошчиларини қатл этиб, қолганларини кўчириб юборади.
Муҳаммад Раҳим вафотидан кейин ўзаро урушлар янада кучайди. Вилоят хукмдорлари манғитларнинг марказий ҳокимиятига қарши қўзғолонлар кўтарди.
Кенагас, юз, бахрин, бургут, сарой қабилаларининг қўзғолонлари, хокимиятга ўтирган Дониёлбийнинг уларни бостириш учун қилган урушлари минглаб одамларнинг ёстиғини қуритди. Дониёлбий қўшинлар харажати учун қўшимча солиқлар жорий этиб аҳоли норозилигини оширди. Бухоро хунармандлари ва тижорат ахди 1784 йилда қўзғолон кўтарди. Қўзголонни бостириш жараёнида минглаб одамлар қурбон бўлди.
Амир Маъсум («бегуноҳ амир») деб ном олган Шоҳмурод (1785-1800 йиллар) тарқоқликка қарши курашни давом эттирди. Амир Шоҳмурод бошқарув тартибини ўзгартириш, амалдорлар таркибини янгилаш чораларини кўрди. Амир икки йирик давлат арбоби - Давлат қушбеги билан Низомиддин қозикалонни сарой, қўшин ва бошқа соҳадаги амалдорлар ҳузурида ўз кўли билан ўлдирди. Солиқларни тартибга солди. Бухоро аҳолисига тархан ёрлиғини топширди. Унга биноан аҳоли савдо даромадидан бож тўлашдан, хунармандлар пул йиғимидан, мажбурий меҳнат ва солиқлардан озод этилди. Шунингдек, хирож, никоҳ пули, тарози ҳақи ва бошқа йиғимлар микдори камайтирилди.
Шоҳмурод даврида Бухоро амирлиги нисбатан мустаҳкамланган бўлсада, ўзаро урушлар тўхтамади. Ғарбий чегараларда эса Хива хони қўшинлари хужумга ўтар, экинзор ва боғлар пайҳон қилинар, қишлоқлар вайрон бўлар, одамлар ва чорва моллар ҳайдаб кетилар эди.

Хива хонлиги

Хоразм XV аср охири - XVI аср бошида темурий Султон Хусайн Бойқаро бопшиқ давлагнинг бир қисми эди. 1505 йилда Муҳаммад Шайбонийхон қўшинлари Хоразмни эгаллади ва қўнғирот уруғидан Кепакбий Хоразмга ҳоким этиб тайинланади. Эрон шохи Исмоил билан жангда Муҳаммад Шайбонийхон ҳалок бўлгандан кейин Хоразм Исмоилшоҳ томонидан забт этилади. Исмоилшоҳ Хоразмни ўз давлати тасарруфига киритгач, Вазир, Урганч ва Хива шаҳарларини бошқариш учун 3 та доруға (ҳоким) тайинланади.
Хоразмда Исмоилшоҳ хукмронлиги узоққа бормади. Хоразмда Исмоилшоҳ хукмронлигига қарши ҳаракат бошланди. Бу ҳаракатга Вазир шахри қозиси Умар қори ва Сайид Хисамиддин етакчилик қилди. Улар Шайбон авлодидан бўлган Берка султоннинг ўғли Элбарсхонга мурожаат қилиб, хон бўлишни таклиф қилдилар. Элбарсхон 1511 йилда қўшин билан келиб Вазир, Урганч, Хива, Хазорапспи Исмоилшоҳ қўшинларидан тозалади, Хоразмда Элбарсхон ҳокимияти ўрнатилди. Шундай қилиб, 1511 йилда мустақил Хива хонлиги ташкил топди, Элбарсхон унинг биринчи хони бўлди. Хивада шайбонийлар сулоласи хукмронлиги 1770 йилгача давом этди. Хива хонлиги пойтахти Урганч эди. XVI аср охири - XVII аср бошларида Амударё ўзанининг ўзгариши муносабати билан Урганчнинг мавқеи пасайди, аҳолиси қулайроқ жойга кўчиб бориб жойлашади ва бу ерда Янги Урганч шахри пайдо бўлади. Бу орада Хива шахрининг мавқеи кўтарилади. 1556 йилда Аванешхон Хивани давлат пойтахти деб эълон қилади, бироқ у ўз хукмронлигини фақат Хивадагина ўтказа олар эди. Араб Муҳаммадхон (1602-1623) даврида Хиванинг мавқеи кучайиб, хонликнинг расмий пойтахтига айланди. Хива хонлиги тасарруфига Амударё қуйи оқимидаги воҳалар, Манғишлоқ, Дахистон (Машҳад) ва Ўзбой атрофидаги кўчманчи туркман худудлари кирарди. Бироқ, хонликда тинчлик бўлмади. Узоқ йиллар давомида хонлик тепасида турган ўзбек қабилалари билан туркман қабилалари ўртасида, шунингдек, шахзодалар ўртасида тинимсиз урушлар бўлиб турди. Хива ва Бухоро хукмдорлари ўртасида Мурғоб дарёси бўйлари учун, Марв учун қирғинбарот урушлар бўлиб турар, бу худудлар кўлдан-кўлга ўтарди. Хонликка шимолдан қалмоқлар,

қозоқлар, Урал казаклари тез-тез хужум қилиб фалокатлар келтирарди. XVII аср ўрталарида Эрон шоҳи Нодиршоҳ, унинг ўғли Насрулло Хива хонлигини босиб олиб, ўз бошқарувини ўрнатди, туркман қабилаларини Хоразмдан Хуросонга кўчирди. Бироқ Хива хонлигида тинчлик бўлмади. Эрон хукмдорларига қарши тез-тез ғалаёнлар бўлар, аҳоли боши оққан томонга кетарди. Шундай вазиятда хонликдаги ўзбек қабилаларидан Кўнғирот уруғининг бопшиғи Муҳаммад Амин иноқ 1770 йилда ҳокимиятни қўлга олди ва Хива хонлигида янги сулола - Қўнғирот сулоласига асос солди (бу сулола 1920 йилгача хукм сурди).. Муҳаммад Амин Иноқ туркманлар қўзголонини бостирди, Бухоро хукмдорининг хужумини даф этди ва Хива хонлигидаги вилоят ҳокимларини марказий ҳокимиятга бўйсундирди.

Қўқон хонлиги

Бухоро хонлигидаги ички курашлар, марказий ҳокимиятнинг заифлашуви сабабли, у XVII аср бошларида иккига бўлиниб кетди. Аштархонийлар хукмронлигининг заифлашуви оқибатида Фарғона водийсига унинг шимолида ташкил топган Жунгарлар давлати тез-тез бостириб кирадиган, талон-тарож қиладиган бўлиб қолди. Бундай вазият Фарғонадаги ички кучларнинг бирлашувига, мустақил давлат тузишга интилишини кучайтирди. Фарғона водийсининг худудий яхлитлиги ва иқтисодий имкониятлари, унинг Бухоро хонлигидан ажралиб чиқишга қулай омил бўлиб хизмат қилди.

Чуст яқинидаги Чодак қишлогида яшовчи хўжалар жамоаси (дин пешволари)нинг мавқеи XVIII аср бошларидаёқ Фарғонада анча кучайиб, 1709 йилда ўз ер-мулкларини мустақил деб эълон қилади ва водийда ҳокимиятни қўлга олишга интиладилар. Бироқ уларнинг ҳокимияти бошқа қабилалар томонидан тан олинмади. Бир гуруҳ ҳарбий зодагонлар Риштонда қўзғолон кўтариб, Фарғона ҳокими Хўжа Аширқулни ўлдирадилар.

1710 йилда Қўқон атрофида яшаб турган ўзбек қабилаларидан бири - минглар ўз етакчиси Шохрухбийни ҳокимият тепасига кўтарадилар. Шу тариқа, Қўқон хонлиги ташкил топди, ўзаро ички курашлар ботқогига ботиб қолган Бухоро хони Убайдуллахон ўзига қарашлли худуднинг ажралиб чиқиб, алоҳида давлат тузишига қаршилик кўрсатолмади. Қўқон хонлигида минг қабиласи сулолалари 1876 йилгача хукмронлик қилди. Кўқон шаҳри четида жойлашган Тепақўргон Қўқон хони Шохруҳбийнинг қароргоҳига айлантирилди. Тепақўрғонда мустаҳкам қалъа, бозор ва аҳоли яшайдиган маҳаллалар қурилди.

Қўқон хонлари Фарғона водийсини, Хўжанд, Ўратепани бирлаштиргач, Кўқон хонлигининг мустақиллиги XVIII аср ўрталарида Бухоро давлати томонидан тан олинди. XVIII аср охирларида Қўқон хонлари Тошкентни бўйсундиришга киришдилар.

1784 йилда Шайхонтохур даҳаси собиқ ҳокимининг ўғли Юнусхўжа Тошкентни Бухоро тобелигидан чиқариб, мустақил сиёсат юритарди. Тошкент беклиги ўзига хос бошқарув тизимига эга эди. Юнусхўжанинг тўрт маслаҳатчиси бўлган. Тошкент шаҳар назорати ва солиқ йиғиш Бошхўжанинг қўлида бўлиб, савдо-сотиқни қози ва девонбеги назорат қилишган. Шариат қонун-қоидалари, нарх-наво, ўлчовлар устидан Раис лавозимидаги амалдор назорат қижан. Юнусхўжа XVIII аср охирларида қозоқ султонлари хужумларини бартараф этиб, Сайрам, Чимкент, Туркистон, Қурама, Қорабулоқ шаҳарларини Тошкентга бўйсундирган эди. Тошкент беклиги мавқеининг ошиб бориши Қўқон хонларига ёқмади. 1799 йилда Қўқон хукмдори Норбўтабий Тошкента юриш қилди, аммо Чирчиқ бўйидаги жангда мағлубиятга учради.

1805 йилда Қўқон ҳукмдори Олимбек хон унвонини қабул қилади ва шу пайтдан эътиборан Фарғонада ташкил топган давлат расман Қўқон хонлиги деб атала бошланди. Юнусхўжа вафотидан кейин Қўқон хони Олимхон қўшинлари юриш қилиб, 1809 йилда Тошкентни ва унга қарашли Чимкент, Сайрам ва бошқа худудларни Қўқон хонлигига бўисундиради. Кўқон хонлиги худудий жиҳатдан йирик давлатга айланди.

Шундай қилиб, асрлар давомида ягона худудда, ягона иқтисодий ва маданий маконда яшаб келган халқ, мамлакат уч қисмга бўлиниб кетди. Учта давлат - Бухоро амирлиги, Хива ва Кўқон хонликлари вужудга келди.

12-МАВЗУ. ЧОР РОССИЯСИНИНГ ТУРКИСТОННИ БОСИБ ОЛИШИ. ЧОРИЗМ ИСТИБДОДИГА ҚАРШИ ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК КУРАШИ. ЖАДИДЧИЛИК

ХИХ асрнинг биринчи ярмига келиб, Ўрта Осиёда уч хонлик ўртасидаги тўхтовсиз урушлар, келишмовчи-ликлар хонликлардаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий вазиятни танг аҳволга олиб келди,

бу хзяудлардаги маданий ҳаётни издан чиқарди. Ўлкадаги бундай вазият Россиядек босқинчи давлат учун ўз имкониятларини амалга оширишга кулай шароит яратди. ХИХ аср Ўрталарида жаҳоннинг йирик давлатлари ўртасида янги мустамлакалар учун кураш қизиб кетган даврда Чор Россияси ҳам бу курашдан четда крлмади. Шу жиҳатдан XIX аср ўрталарида Англия ва Россиянинг манфаатлари Туркистонда тўқнашди. Россия сиёсатчилари Буюк Британиянинг Туркистон ва Каспий денгизининг шарқий томонларини эгаллаб олишидан ғоят хавфсираётган эдилар. Бунга асос ҳам етарли эди. Чунки Англия ўз тасарруфидаги Ҳиндистон ва Афғонистон орқали ўзбек хонликлари билан савдо-сотиқ ва дипломатик алоқалар олиб борар эди. Англиянинг асосий мақсади хонликларни босиб олишга чоғланаётган Россиянинг режаларини барбод қилиш, учала хонликни унга қарши бир куч қилиб бирлаштириш ва Ўрта Осиё бозорларини эгаллаш эди. Шу ўринда Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олишини тезлаштирган қўйидаги омилларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофикдир:

1. Россия енгил саноатини таъминлаб берувчи арзон хом ашё базасининг Ўрта Осиёда мавжудлиги.

2. Крим уруши (1853-1856) туфайли Қора денгиз бандаргоҳларининг қўлдан кетиши ва унинг ўрнини Ўрта Осиёни эгаллаш орқали тўлдириш. Шу орқали жанубдаги музламайдиган денгизларга чиқиш ва Туркистон бу босқинчилик юришларида плацдарм вазифасини уташи.

3. Россиянинг Европа бозорлари билан ракобат кила олмаслиги сабабли ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш учун Ўрта Осиё бозорларини эгаллаш.

4. Россияда ўтказилган ер ислоҳотлари туфайли қашшоқлашиб қолган аҳолини кучириб келтириш ва уларни ер билан таъминлаш.

Юқоридаги иқтисодий ва сиёсий сабабларнинг кун тартибида туриши натижасида Чор Россияси дастлабки ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборди. Уруш ҳаракатлари Қўқон хонлигига қаратилган эди. Босқинчилар замонавий қурол-аслахага эга бўлиб, уларга Европа урушларида тажриба орттирган генераллар раҳбарлик қилдилар. Қўқон хонлиги эса ички низо, ҳокимият учун урушлар авж олишига қарамасдан, хонлик аҳолиси дахшатли ёв билан ўз она юрти, дини, гурури учун курашга отландилар. Дастлаб генерал Перовскийнинг қўшини 1853 йили шиддат билан Қўқон хонлигининг стратегик қалъаси бўлган Окмачитни эгаллаш учун юриш бошлади. Салкам бир ой давом этган қамал натижасида 28 июл куни ҳал килувчи жангда қалъа ҳимоячилари таслим бўлдилар. Рус хукумати Окмачитни қўлга киритилишининг катта аҳамиятини англаб, уруш қатнашчиларининг унвонларини ошириб, орден-медаллар ва пул мукофотлари билан тақдирлади. Окмачит ўрнига курилган рус қалъасига генерал Перовский номи берилиб, «Перовский порти» деб аталадиган бўлди. Крим уруши туфайли тўхтаб қолган ҳарбий ҳаракатлар 1860 йил ёзида яна жонланди. Полковник Киммерман бошчилигидаги рус қўшинлари Тукмок сйнг па Пишпак қалъасини эгаллади. 1864 йил 1 май куни Верний истеҳкомидан йўлга чиққан полковник Черняевнинг отряди қаттиқ жангдан кейин Авлиё отани қалъасини ҳам босиб олди. Черняев Авлиё отани олганлиги учун генерал унвони ва орден билан тақдирланди. Хуллас, 1847-1864 йилларда рус давлати хонлигининг ҳозирги Қозоғистон ва Киргизистон ерларидаги мавқеига қаттиқ зарба бериб, кўп жойларни қўлга киритди. Туркистон ва Чимкент шаҳарлари Қўқон хонлигининг муҳим ва таянч шаҳарларидан эди. Шу боис душман ушбу икки муҳим шаҳарга шиддат билан зарба беришга киришди. Туркистон ва Чимкентни ҳимоя қилиш учун саркарда Алимкул Қўқондан етиб келди ва шаҳар мудофаасини ташкил қилишга киришди. 1864 йил 12 июлда Туркистон босиб олинди. Верёвкин Хужа Ахмад Яссавий мақбарасидаги ноёб тарихий осори-атикаларни талон-тарож қилиб Россияга жўнатиб юборди. Генерал Черняев бошчилигидаги қўшинлар Чимкентни қамал килар экан, бу ерда саркарда Алимкул зарбасига учради. Ниҳоят 1864 йил сентябр ойининг бошларида шиддатли жанглар Чимкент остонасида бошланиб кетди. Ҳарбий-техник устунликка эга бўлган душман 22 сентябрда Чимкентни эгаллашга муваффақ бўлди.

Туркистон ва Чимкентнинг босиб олиниши натижасида рус ҳарбий саркардалар ва солдатларининг босқинчилик ҳаракатлари янада кенгайиб, эндиликда минтақанинг энг катта ва бой шаҳарларидан бўлмиш Тошкентни босиб олишга кенг йўл очилди. 1864 йилнинг 1 октябрида генерал Черняев катта ҳарбий қўшинлари билан бирга Тошкентнинг шарқддаги Дарвишак копка деган жойга етиб келади. 2 октябрда дастлабки хужум бошланди. Аммо тошкентликлар шу даражада қаршилик кўрсатдиларки, генерал Черняев мағлубиятга учраб Чимкентга кайтиб кетишга мажбур бўлди. Мағлубият учини олиш хиссида генерал Черняев 1865 йил 28 апрелда Ниёзбек кдяъасини олишга буйруқ берди. Шуни таъкидлаш керакки, Тошкент мудофаасини тайёрлашда Алимкул саркарданинг хизматлари катта бўлди. У 8 май куни ўзининг катта қўшини билан Қўқондан Тошкентга етиб келди, 1865 йил 9 май куни ҳар икки томон кучлари тўқнашди.

Алимкулнинг жангда ҳалок бўлиши билан тошкентликлар орасида саросима бошланди. 1865 йил 17 июнда эса кўплаб кон туқилишининг олдини олиш-мақсадида музокаралар бошланди. Черняев шаҳарнинг Хакимхужа Козикалон, Абдурахмон эшон, домла Солихбек Охун сингари нуфузли кишилари билан музокара ўтказиб, «Тошкент шаҳар аҳолиси ўз ихтиёри билан Россия империяси таркибига қўшилди», деган сохта ахдномани тўлдиришга мажбур қилди. Улар бунга кунмагач, жазоланади, сохта ахдномани тўлдиришни Абдусаттор Қорабоши ўғлига топширади, сўнгра шаҳар «катта»ларининг барчасига мажбурий равишда қўл куйдириб мухр бостирилади. Бу ахднома туфайли босқинчилик сиё сати оқибатида Англиядек кучли давлат билан урушга мажбур бўлиб қолишдан чучиган Россия хукумати халқаро жамоатчилик кўз унгида ўз хатти-ҳаракатларини оклашга уринди. Ахдномадан нусхалар кучирилиб, 1865 йилда Россиянинг Туркистондаги элчиси қилиб тайинланган Н. Игнатьев орқали Истамбулга жўнатилиб, шаҳар кучаларига ёпиштириб чиқилди. Хулоса қилиб айтганда, Тошкент босиб олингач, бу шаҳар Россия империясининг Туркистон масаласига даҳлдор барча сиёсий масалаларни ҳал киладиган, рус қароргоҳи хизматини бажарувчи маконга айланиб борди.

Тошкент босиб олингач, босиб олинган ҳдаудларда 1865 йили Туркистон вилояти ташкил қилинди. Чор Россиясининг олдидаги навбатдаги вазифаси Бухоро амирлиги билан орани очиқ қилиш эди. Туркистон вилоятининг ҳарбий губернатори қилиб тайинланган генерал Черняев 1866 йил январ ойила Бухоро амирлигини буйсундириш учун унга қарши эълон қилинмаган уруш бошлади. Рус истилочилари Бухоро хонлигига қарши уруш ҳаракатларини икки ҳарбий мавсумда-1866 ва 1868 йилларда ўтказдилар. 1866 йилда олиб борилган истилочилик босқинлари оқибатида хонликнинг Уратепа, Жиззах Янгиқўрғон сингари ҳудудлари Россия таркибига киритилди.

Россия императори Александр II фармонига кўра 1867 йил 14 июлда Туркистон ҳарбий округи ва Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди. Генерал-адъютант кўп. Фон Кауфман ўзига берилган ваколатлардан фойдаланган ҳолда, Бухоро амирлигининг тақдирини ҳал қилишга киришди. 1868 йил 1 май куни Бухоро амири қўшинлари билан чоризм қўшинлари ўртасида Чупонота тепалигида жанг бўлди. Бу хужумга Туркистон генерал-губернатори фон Кауфманнинг шахсан ўзи бошчилик қилди. 2 май куни Самарқанд эгалланди.

Фон Кауфман амир билан Зирабулокда урушаётган бир пайтда қарши, Шаҳрисабз ва Китоб бекликларидан кучлар келиб, Самарқандда қўзғалон бошланди. Кауфман зудлик билан Самарқандга кайтиб, қўзғалонни бостириш баҳонасида минглаб маҳаллий аҳолини киришга буйруқ берди, ҳамда қимматбаҳо бойликлар таланди.

Чорасиз қолган амир Музаффар 1868 йил 23 июнда Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман билан сулҳ тузишга мажбур бўлди ва Россия императорининг вассалига айланди. Бу сулҳга кўра, Бухоро амирлиги ўз мустақиллигини йўқотибгина колмай, Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисмидан ҳам ажралди. Амир товон сифатида 500 минг олтин тўлашга, хорижий мамлакатлар билан мустақил равишда алоқа ўрнатмаслик мажбуриятини олишга ва рус савдогарларининг амирлик ҳудудида эркин савдо қилишларига, карвонсаройлар ҳамда дуконлар очишларига рози бўлди. Амирликдан тортиб олинган ҳудудларда 1868 йил Зарафшон округи тузилиб, унга генерал-майор Абрамов бошлик этиб тайинланди. Амир Музаффар томонидан амирлик мустақиллигини амалда йўқотувчи ва катта иқтисодий талофатларга сабаб бўлувчи сулҳга қўл қўйилиши халқ юқори табақаларининг норозилиги ва нафратини янада кучайтирди. Шу важдан ҳам унга қарши ҳаракатлар айниқса, Шаҳрисабз ва Қаршида авж олди.

Амирдан норози кучлар уни ҳокимиятни бошқара олмаганликда ва амирликнинг анча қисмини қўлдан бой берганликда айблаб, чор хукуматига қарши урушни давом эттиришни асосий мақсад қилиб куйган эдилар. Музаффарнинг тунгич ўғли амирзода Абдумалик Тура (Катта Тура) ва эрксевар беклар Журабек Бобобек ҳамда Султон Содиқ биргаликда озодлик курашини бошлаб юбордилар. Ватанпарвар кучлар амир Музаффарга қарши урушиб аввал, Шаҳрисабзни, сўнгра Қаршини эгаллайдилар. Кармана, Чироқчи ҳам тез орада уларнинг қўлига ўтди. 1868 йилнинг кузида амир Музаффар фон Кауфмандан ёрдам суради. Бунга жавобан Кауфман генерал Абрамов бошчилигидаги ҳарбий қўшинларни қўзғалонни бостириш учун юборди. Кучлар тенг бўлмаганлиги учун Абдумалик билан Султон Содиқ Хива хони ҳузурига боради. Абдумалик Хивада кўп турмай Афгонистан томон йўл олди. У ердан ҳам ёрдам ололмагач Худоёрхон ҳузурига келди. Бу ердан Кашкарга, Ёқуббек ҳузурига боради ва шу ерда панох топиб, 1909 йили Пешоварда вафот этади.

Чор Россиясининг ҳукмрон доиралари Бухоро амирлиги ва Кукои хонлиги ерларидан ташкил топган Туркистон генерал-губернаторлигини Ўрта Осиёдаги ҳарбий операциялар учун таянч марказига айлантириб истило тигини Хива хонлигига қаратишди. Бекович-Черкасский экспедициясининг

ҳалокати ва 1839 йилда Перовский юришининг барбоди ҳали чор генераллари ёдидан чиқмаган эди. Ўзбек хонликларининг учинчиси-Хива ўз мустақиллиги билан мустамлакачилар учун жиддий хавф солиб турар эди. 1872 йил охирларида ҳарбий вазир бошчилигида Петербургда Туркистон, Оренбург генерал-губернаторлари ва Кавказдаги подшо ноиби иштирокидаги махфий кенгашда Хива хонлигини босиб олишга узил-кесил қарор қилинди. Генераллар режасига кўра Туркистон генерал-губернаторлигига оид кучлар шарқдан, Оренбург губер-натори ва Кавказ ноиблигига оид ҳарбий кучлар ғарбдан ва шимолий-ғарб томондан юриши керак эди. Россиянинг тажовузкор нияти Хива хони ва унинг амалдорларига сир бўлмаган. Сайил Муҳаммад Рахимхон И руслар тахдидига қарши Англиядан мадад сураганди. Англиянинг ҳукмрон доиралари Хива мустақиллигини сақлаб қолишдан манфаатдор бўлсалар ҳам Россия билан очиқ тўқнашувдан хавфсирар эдилар. Хива энди ўз кучига ишониб иш кўриши лозим эди. Хонлик қўшинида 27 эски замбарак 2 минг отлиқ 4 минг навкардан иборат ҳарбий куч бўлиб, улар ҳам асосан пойтахтда жамланган эди. Хива истилосига отланган Россия қўшини ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан ва ҳарбий қурол-яроғлар техникаси билан ҳам Хива хонлиги қўшинидан устун эди. Туркистон отрядига генерал Кауфман (22 рота, 1800 казак ва 18 туп), Оренбург отрядига полковник Верёвкин (15 рота, 600 казак 8 туп) қўмондон бўлиб, Орол флотилияси ҳам улар ихтиёрида эди. Туркистон генерал-губер-натори фон Кауфман юриш олдидан Хивани сиёсий тарафдан ҳам яккалаб қуйиш учун Бухоро амири ва Қўқон хонига тахдидли мактублар йўллаб, уларни Хивага ёрдам бермасликка чакиради.

Хива хони масалани тинч йўл билан ҳал қилишга уринишлари бехуда кетгач, ҳарбий кенгаш чакириб, мудофаа режаларини тузади ва душман истилочиларига қарши ўзининг лашкарбошиларини сафарбар килади. Матмурод девонбеги, Махмуд ясовулбоши, Ёқуббек калмок Элтузар инок ва Бобо Мехтар раҳбарлигидаги ўзбек ва туркман йигитлари рус қўшинлари хужумини қайтариш учун икки гуруҳга бўлиниб йўлга тушадилар. Генерал Верёвкин Кунгиротга юриш қилиб, талофатлар бериб бўлсада Хужайли ва Мангит қалъаларини ишғол қилди. Кейинчалик Хоразмнинг кўҳна қалъаси Хазорасп эгалланди. Бу қалъани бош қўмондон фон Кауфман ўзига қароргоҳ қилиб, ичкари силжиш учун таянч пунктига айлантирди. 1873 йил 29 май куни русларнинг асосий кучлари Хива остоналарида пайдо бўлдилар. Муҳаммад рахимхон ИИ Хивани ўз ихтиёридаги кучлар билан мудофаа қилиб бўлмаслигига кўзи етиб, Измикшур тарафидаги туркман овулига кетишга мажбур бўлди. Бундан фойдаланган Амир Тура ва Отахон Тура хон номидан фон Кауфман Хива шаҳрини вайрон этмасликни суради. Аммо Кауфман улардан хонни топишни талаб қилди ва музокараларни фақат у билан олиб бориш мумкинлигини билдирди.

Муҳаммад Рахимхон Хивага кайтиб келгунча босқин-чилар саройни талаб, барча қимматбаҳо буюмларни, 300 та қўлёзма асарни Петербургга жўнатдилар.

1873 йил 12 августда Гандимиён қишлоғида фон Кауфман сулҳ шартномаларини Муҳаммад Рахимхон диққатига хавола қилди. Бунга кўра Амударёнинг унг киргоклари Россия ихтиёрига ўтди. Рус савдогарлари хонлик ҳудудида эркин савдо қилиш ҳуқуқини олдилар. Хива хонлиги Россия вассалига айланиб, хонлик зиммасига 2.000.000 сумлик товон тўлаш мажбурияти юкланди.

Рус давлати Бухоро ва Хива хонликларига қарши уруш олиб бораётган йиллари Қўқон хонлигида чукур сиёсий ва иқтисодий инқироз ҳукм сурмоқда эди. Бу вақтда хонлик ерларининг ярми рус давлати томонидан босиб олинган эди. Унинг ҳудуди асосан Фарғона водийсидан иборат бўлиб, Худоёрхоннинг сўнгги ҳукмронлик йиллари (1865-1875) эди. «У,-деб ёзган эди, Ибрат ўзининг «Фарғона тарихи» асарида,-Руссиядан хотиржам бўлиб: вақтини уйин-кулги билан ўтказиб, уламо ва фузало насихатларига амал килмай, жабру зулм тарафига утиб турганида раияту халқ ундан юз угурди... «Худоёрхоннинг қаттиқ зулми, оғир иқтисодий ҳаёт ҳамда унинг Россиянинг итоатли хизматкорига айланиши халқ газабини кўзгатди. Хонга қарши халқ билан биргаликда сарой ҳарбийлари ва амалдорлари, руҳоний ва савдо вакиллари ҳам бош кўтарди. Бунда ўзбеклар, киргизлар ва тожиклар фаол қатнашиб Худоёрхонга ва рус давлатининг тажовузига қарши курашдилар.

Бу ҳаракатнинг юзага келишида киргиз Мулло Исхок Хасан ўғлининг ўрни катта бўлиб, у Пулатхон номи билан шуҳрат козонган эди. 1872 йили Шердодхох бошчилигидаги бир неча киргизлар Самарқандга боришиб, Пулатхонни тахтга ўтказиш ҳақидаги мақсадларини баён этадилар. Аммо Пулатхон таклифни рад этгач, Мулло Исхок унинг номи билан тахт учун курашишни зиммасига олган. Шу равишда Мулло Исхок Пулатхон, яъни собиқ ҳукмдор Олимхоннинг невараси сифатида сиёсий курашга киришади. У халқнинг Худоёрхон зулми ва рус давлатига қаршилигини яхши англаган ҳолда ҳаракат қилиб, Наманган уездининг шимолий қисмидаги, Косон ва Нанай оралигида истикомат қилган Кутлук Сайд қабиласининг ёрдами билан атрофига 500 кишини туплайди. Шу равишда Пулатхон бошчилигидаги қўзғалон бошланди.

1875 йилда атрофига 200 дан зиёд кишини туплаган Пулатхон Ўзганга келиб, хонга қарши катта хавф турдирди. Уларга қарши Хон Иса Авлиё, Абдурахмон Офтобачи ва Саримсок Эшикогаси бошчилигида 4000 кишилик аскар юборди. Бироқ 1875 йил 28 июлда йирик амалдорлар ўз қўшини билан, Худоёрхоннинг ўғли Андижон ҳокими Насриддинбек 5000 кишилик қўшини билан қўзғалончилар томонга утиб, бирлашди. Хонликнинг асосий ҳарбий қисмлари ва лашкарбошиларининг қўзғалончилар томонига утиб кетиши Худоёрхон тақдирини ҳал этган омил бўлди. Шундан сўнг Худоёрхон Кауфман ҳузурига оила аъзолари билан кочишга мажбур бўлди. Қўқонда эса Абдурахмон Офтобачи бошчилигидаги гуруҳлар Насридкинни тахтга ўтказишга муваффақ бўлдилар. Насриддинхон Туркистон генерал-губернаторлиги билан гуё яхши алоқаларни ўрнатиш мақсадида Кауфманга хат юборади. Бунда у ўзининг тахтга ўтирганлигини, маълум қилиш билан бирга, дўстона алоқада бўлиш ҳақида сўз юритади.

Аслида эса у Рус давлатининг тажовузига қарши кучларни туплашга уринди ва шу ўринда ўз ҳаракатини сураб Бухоро амири ва Тошкентнинг энг нуфузли кишиларидан бири бўлган Саъидазимбойларга хат жўнатди. Қўқон хонлигидаги халқ ҳаракатлари ва Худоёрхоннинг крчиши орқасида юзага келган оғир вазият Рус хукуматига қўл кедди. 1875 йил 20 августда Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари томонидан Махрам қалъасининг эгалланиши хонлик тақдирини узил-кесил ҳал қилди. Насриддинхоннинг Кауфман билан келишуви халқнинг каҳр-газабини уйғотди. Пулатхон атрофида тупланган хоннинг атокди амалдорлари Андижоннинг Бутақора қишлоғида уни хон деб эълон қилдилар. Кауфман Андижонга Троцкий ва Скобелев бошчилигида катта қуролли кучларни юборди. Октябр ойи бошларида Андижон руслар томонидан оёқ-ости қилинди. Айрим маълумотларга қараганда, Андижонда шахсан Скобелев бошчилигида 20 минг киши ўлдирилган.

Пулатхон Наманганда мағлубиятга учрагач Асакада урнашиб, курашни давом эттиради ва Уш, Андижон ва Маргилонни эгаллайди. Ўзига ёқмаган одамларни ўлдириб юбориши Пулатхон обрусини анча тушириб юборди. Шунингдек Абдурахмон Офтобачи ҳам душманга таслим бўлди. 1876 йил 28 январида Учқўрғонда мағлубиятга учраган Пулатхон Олой водийсида сўнгги кучлари билан тормор этилди. 1876 йил феврал ойила Қўқон қамал қилингач Насриддинхон таслим бўлди ва Абдурахмон Офтобачи билан Тошкентга жўнатидди. Қўқон хонлиги тугатилиб, ўрнига Фарғона вилояти ташкил этилиб, унга генерал Скобелев ҳарбий губернатор этиб тайинланди.

Чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олгач, чор маъмурлари томонидан бошланган дастлабки иш ўлкада маъмурий-бошқарув тизимини мустахксамлаш бўлди. Чор мустамлака сиёсати маъмурий бошқарув тизимини яратишда «бошқа давлатлар ўрнатган маъмурий бошқарув тизими Туркистоннинг жаҳон кивилизациясидан четда колиб кетган «ярим ёввойи халқлари» учун магбўл бўлмайди», деган фикрга тўлиқ амал қилиб келди ва типик русча бошқарув тизимини яратди. Шу мақсадда 1867 йил империянинг бошқа минтақаларидан фарқ килувчи, ута ҳарбийлаштирилган Туркистон генерал губернаторлиги таъсис этилди. «Туркистон генерал губернаторлиги вилоятларини бошқариш ҳақидаги вақтли низом» лойихасида ҳам шу ҳолат ўз аксини топди. «Ҳарбий халқ бошқарувига асосланган» генерал губернаторлик ўз қўлида ҳарбий ва фуқароқ ҳокимиятини бирлаштирди. Туркистонда чоризм барпо этган бу мус тамлакачилик аппаратининг биринчи навбатдаги вазифалари Россия манфаатларини ҳар томонлама ҳимоя кмлиш, ўлканинг табиий бойликларини талаш билан борланиб кетди. Ўз навбатида маъмурий-бошқарув аппа-рати ходимларининг асосан руслардан ташкил топганлиги ҳам чоризм олиб борган сиёсатнинг моҳиятини очиқ ойдин кўрсатиб берди.

Туркистон генерал губернаторлиги Россия ҳудудидаги бирорта ҳам губерналар эга бўлмаган ҳуқуқларга, катта имтиёзларга эга бўлди. Жумладан, у хорижий мамлакатлар билан дипломатик алоқалар олиб бориши, солиқ сиёсатини белгилаши, рус фуқароқлиги ҳуқуқларини бериши, маҳаллий аҳоли устидан чиқарилган ҳукмларни белгилаши мумкин эди. Марказий бошқарувда генерал п бернаторликнинг аҳамияти катта бўлганлиги сабабли генерал губернаторлик дастлабки вақтданок турт бўлимдан иборат бўлди. Бу бўлимлар маъмурий назорат ишлари, молиявий хўжалик ишлари, солиқлар назорати, суд ва ҳуқуқ ишлари билан шутулланди. Маъмурий бошқарув зўровонликка асосланган доимий усул сифатида сақланиб колди.

Бу ҳолат 1886 йил «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низом лойи хаси» қабул қилингандан сўнг ута даражада оғирлашди. Чунончи, бу низом орқали Туркистон генерал губернаторлигининг ҳуқуқлари янада кенгайтирилиб, ўлка бешта вилоятга бўлинди. Вилоятлардаги бошқармалар губерна бошқармаси ҳуқуқига эга бўлишди. Ушбу вилоятлар эса уезд ва волостларга бўлиб бошқарилди. Уездлар Туркистон генерал губернаторлиги маъмурий тузилмасининг ўзагини ташкил этди. Ўлканинг бундай бошқарилиши Туркистон генерал губернатори С.М. Духовскийнинг фикрича, «маҳаллий аҳолининг устидан бўлган назоратни тинимсиз таъминлаб туриш» бўлган эди.

Унинг фикрича, «инсонийлик ва инсонпарварлик ғояларини ўз ҳокимларининг бебошлигига ўрганиб қолган маҳаллий аҳолига нисбатан қўллаб бўлмайди».

Умуман, ўлкани рус буржуазияси, дворян-помешчиклари мулкига айлантиришда таянч нукта вазифасини уташи учун Тошкент шаҳри генерал губернаторлик маркази этиб тайинланди. Чунки, Тошкент ўлкани назорат қилишда сиёсий жиҳатдан катта аҳамиятга эга эди. Шу сабабли дарҳол истилочилар томонидан «рус Тошкент»ини барпо этиш учун махсус комиссия ташкил этилди. Ушбу комиссия томонидан маҳаллий аҳоли уйларидан хайдалиб, зўрлик билан кўчирилиб, уларнинг уй-жойлари ўрнида рус аскар ва офицерлари, маъмурий ходимлар учун янги турар жойлар, боглар барпо этилди. Тошкент шаҳри икки қисмга бўлиниб, «янги шаҳар» ва «эски шаҳар» номини олди. «Эски шаҳар» аҳолиси шаҳарнинг руслар яшайдиган қисмга ўтиши қатъий таъқиқланди.

Чор маъмурияти Тошкент шаҳри бошқарувини кучайтириш учун ҳам «Шаҳар низоми» тайёрлаб, сайловчилар тартибини белгилади. Унга кўра сайловчилар уч тоифага ажратилиб, ушбу гуруҳга кўп мулкка эга бўлган шахслар киритилди. Ишчилар, ҳунармандлар, зиёлилар бунча кўп маблағга эга бўлмаганлиги сабабли улар сайловдан махрум этилди. Ҳар бир тоифа бошлиғи-ҳоким тура иштирокида шаҳар думаси ва бошқармаси сайланди. Тошкент думаси фаолияти устидан бўлган қатъий назорат генерал губернатор томонидан олиб борилди.

Туркистон истило қилинган дастлабки вақтдан бошлаб чор Россияси ўлкани бойлик орттириш манбаи деб билди. Метрополиянинг иқтисодий сиёсати Россия саноатини мунтазам хом ашё билан таъминлаб туриш мақсадида пахтачилик қишлоқ хўжалигининг саноатбоп маҳсулот берадиган соҳаларини ривожлантириш, ер ислоҳоти ўтказиш йўли билан натурал хўжалик ривожланиш имкониятларини чеклаш, саноат маҳсулотларини сотиш учун кенг бозорлар яратиш, маҳаллий ҳунармандчиликнинг тукимачилик саноат маҳсулотлари билан ракобат киладиган соҳаларини тугатиш мақсадларини кўзлади. Бу сиёсатдан Россия тукимачилик саноатининг корчалонлари, дворян-помешчиклари, рус буржуазияси манфаатдор эди. Шунинг учун чор маъмурияти ўлкада пахтачилик саноатини ривожлантириш учун маблағларни аямади.

Пахтага бўлган эҳтиёж кучайиши шу даражага олиб келдики, пахтачилик бутун аҳолининг кучи ва эътиборини ўз гирдобига олган соҳага айланиб кетди. Пахтачилик ривожланиши билан хом ашё етиштириш йўлига утиб олган деҳқонлар аҳволи тобора оғирлашиб борди. Чунончи, ижтимоий табақаланиш кучайиб бораётганини кўрсатувчи бу жараён ишлаб чиқариш кучлари кенг ривожланмаган мустамлака ўлкада бўлаётганлиги сабабли яна кўпроқ оғир оқибатларга олиб келиб, айниқса озиқ-овқат маҳсулотлари масаласида ҳам кийинчиликлар келтириб чиқарди. Рус маъмурлари бу вазиятдан фойдаланиб, четдан келтирилаётган маҳсулотларга ҳам нархларни ўзлари белгилай бошладилар.

Ўлка бойликларини талаш, босқинчиларнинг мустамлакачилик манфаатларига хизмат киладиган темир йўллар қуришни такозо этар эди. Шу сабабли узоққа мўлжалланган ҳарбий ва иқтисодий режаларни ҳисобга олиб чегараларни мустаҳкамлашга хизмат киладиган темир йўлларни қуришга киришилди. 1881-1886 йил Михайловский курфазидан Чоржуйгача Каспий орти темир йўли курилди. 1906 йили Тошкент Оренбург темир йўли қуриб ишга туширилди. 1912 йилга келиб Фарғона водийси Россия билан темир йўл орқали богланди. Буларнинг барчаси ўлкани хом ашё ҳамда савдо бозори сифатидаги мавқеини янада мустаҳкамлади ва Туркистондан маҳсулот олиб келиш ва олиб кетиш буйича ўлкани Россияга бутунлай карам қилиб куйди.

Халқ учун катта ижтимоий-иқтисодий, экологик офатлар келтирган, Россия манфаатлари учун ниҳоятда кулай бўлган пахта якка ҳокимлиги кучайиши метрополияда капиталистик муносабатларнинг ривожланиши мустамлака ўлкани ҳам ўз домига тортиб бориши бу ерларда хом ашёга дастлабки қайта ишлов берувчи соҳаларни ташкил этишни ҳам такозо этди. Хом ашёни қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган корхоналар янгидан барпо этилаётган саноатнинг асосий соҳаси эди. Ана шундай корхоналар сони 1900 йилга келиб, 170 дан ортиб кетди. Бу корхоналарнинг асосан 80 фоизини пахтага қайта ишлов берувчи корхоналар ташкил этди.

Маҳаллий аҳолининг меҳнатидан фойдаланиш мумкин бўлган бу корхоналарда ҳам асосан маҳаллий аҳоли энг паст ишларга қабул қилинди. Завод ва фабрикалардаги малакали ишларга асосан рус миллатига мансуб бўлган кишилар қабул қилинганлиги сабабли маҳаллий аҳоли бу ишларга қабул қилинмаган. Натижада, мустамлака ўлкада маҳаллий ишчилар сони ниҳоятда оз сонни ташкил этиб, улар кучли ижтимоий қатламни ташкил этмади. Деҳқонлар оммасининг қашшоқланиши, улар ўртасида оммавий норозиликлар кучайиши ўлкада сиёсий вазият кескинлашишининг асосий замини бўлди.

Мустамлака ўлкадаги ижтимоий, сиёсий вазият кескинлашиб, маҳаллий аҳоли турмуш тарзи ёмонлашувига олиб келган омиллардан бири, кўп сонли рус аҳолисининг кучириб келтирилиши бўлди. Улар ўлкани бойлик орттириш манбаларидан бири деб билганликлари учун Марказий Россиядан ўлкага доимий яшаш учун келаётганлар сони кўпайди. Туркистондг рус шаҳарлари ва қишлоқлари кад кўтарди. Жумладан, 1875 йилдан то 1890 йилгача Туркистонга 1300 оила кучиб келиб, 19 та рус қишлоғи вужудга келди. 1891-92 йилларда Россияда очарчилик кучайган вақтда бу қишлоқлар сони 25 тага етди.

1888 йил 15 мартда чиққан «Туркестанские ведомости» газетасида бу ҳаракатлар «Россиядан кучиб келаётганлар буш ерларни ўзлаштиришга, бог-роглар яратишга ёрдам беради» деб кўрсатилган эди. Аслида қашшоқлашиб кетган рус аҳолисининг Туркистонга кучириб келтирилиши Россияда тобора чукурлашиб бораётган ички зиддиятларни ҳал этишнинг бир йўли эди. Иккинчи томондан эса, мустамлака ўлкада кўп сонли рус аҳолисининг бўлиши Россия давлати учун ҳарбий ва сиёсий таянч ҳам эди. Рус миллатини ўлкага кучириб келиш, уларни маҳаллий аҳоли билан ассимиляция қилиб юбориш, Туркистонда доимий яшайдиган рус аҳолисини таркиб топтириш мустамлака сиёсатнинг асосий мақсадларидан бири бўлганлиги сабабли чор Россияси кучириш сиёсатини амалга ошириш учун 1896-1906 йилларда 3 млн. олтин сум миқдорида харажат қилди. 1907 йилга келиб бу харажат 13 млн. олтин сумга етди.

Кучириб келтирилган рус деҳқонлари катта имтиёзларга эга бўлдилар, улардан маълум муддатгача солиқ олинмади. Подшо хукумати бу ҳаракатларни «маҳаллий аҳолининг манфаатига асло зид келмайди, чунки кучиб келганлар янги ўзлаштирилаётган ва буш турган ерларга жойлашадилар, маҳаллий аҳоли эса ўз эҳтиёжини тўла кондириб келаётган ерларнинг тупик эгаси бўлиб колаверади» деб асослади. Бироқ бу амалда бажарилмади. Чоризм ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам унумдор ерларни рус деҳқонларига ажратиб беришга ҳаракат қилди ва ер солиғини ошириб, маҳаллий аҳолини ўз ерларини сотишга мажбур этди. Бундай «буш турган ерлар» биринчи навбатда ҳарбий хизматдан бушаган аскарларга, Россиядан кучиб келаётган деҳқонларга берилди. Ана шундай ўтроқ районлардан тортиб олинган ерлар Сирдарё вилоятида 47.600 таноб, Фарғона вилоятида 75.000 таноб, Самарқанд вилоятида 3000 таноб, Каспий орти вилоятида 7000 танобни ташкил этди.

Чор Россиясининг ўлкада маданий қолоқликни чукурлаштириш, маҳаллий аҳолини ўз тарихи, маънавияти, қадриятлари ва миллий урф-одатларидан бебаҳоа қилишга қаратилган эътибори ҳам асосан кучириб келтирилаётган русий забои аҳоли сонининг ортиб бориши билан узвий равишда боғлиқ эди. Бу сиёсатнинг асосий мақсади маҳаллий давлатчилик анъаналарини таг томири билан қўпориб ташлаш, миллий маданиятни камситиш, миллий тилларни сикиш ва халқ оммасини маънавий, ижтимоий-сиёсий қолоқликка махкум этиб, оқибатда руслаштиришдан иборат эди. Бу борадаги сиёсат маҳаллий аҳолининг маънавий ҳаётига аралашмаслик нули деб кўрсатилган бўлсада, аслида бу маънавий-руҳий тазйик ўтказиш орқали миллий маданият ривожланишини букиш билан богланиб кетди. Чор маъмурлари ўзларининг фикрларига кўра гуёки улар ўлкага истилочилар сифатида эмас, балки «маҳаллий аҳоли ўртасида илгор маданиятни, янги тартиб ва одатларни ўрнатиш учун келганлар. Маҳаллий аҳоли эса Россиянинг бу сиёсатининг моҳиятини тушунишга ва баҳолашга кодир эмас» эмиш.

Чор мустамлака маъмурияти бу борадаги биринчи вазифани маҳаллий аҳоли болаларини рус тузим мактабларига беришга кўпроқ жалб этиш қилиб белгилади. Чунки чор маъмурлари ўлкадаги мактаблар ва мадрасалар фаолиятини мустамлака сиёсати юритишда ниҳоятда хавфли деб ҳисобладилар. Шунинг учун ҳам маҳаллий аҳолининг маънавий руҳий ҳолатига таъсир этиш учун доимий тарзда мусулмон муассасалари фаолиятига аралашиш, ерли мактабларни маъмурият ихтиёрига ўтказиш, мусулмон диний идораси бошқарувига йўл куймаслик каби масалаларга эътибор қаратилди. Бу ўринда шуни айтиш лозимки, чор хукумати маъмурияти мактаб ва мадрасаларга нисбатан турли хил кураш усулларини қўллади. Бироқ минг йиллар давомида ўрта осиёлик олимларнинг фаолиятлари нақадар улуғ бўлганлиги ва уша йилларда ҳам уларнинг муътабар шариат мажмуаларидан бутун дунё мусулмонларининг фойдаланиб келаётганлиги чор маъмурларини ташвишга солмасдан иложи йўқ эди. Шунинг учун улар кўплаб маҳаллий ёшларга билим бериб келаётган мусулмон мактаб ларини рус-тузем мактаблари билан алмаштиришга, шу йўллар билан ўлка халқларини мустамлака сиёсати асорати остида сақлаш учун зўр бериб, устакорлик билан ҳаракат қилди.

Юқорида келтирилган тадбирлар, чоризмнинг амалга оширган мустамлака сиёсати маҳаллий меҳнаткаш аҳолининг манфаатларига бутунлай зид келиши, улар ўртасида норозилик кайфиятларининг туғилишида катта замин бўлиб хизмат қилди. Чор маъмурларининг мустамлака сиёсатига қарши қаратилган ҳаракатлари чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олаётган даврлардан бошланган бўлса-

да, бу ҳаракатлар чор қўшинлари томонидан шафқатсиз равишда бостириб келинди. 70-йиллардаги Пулатхон қўзғалонидан сўнг Туркистоннинг бир қанча шаҳарларида ҳам халқ оммасининг оммавий норозилик ҳаракатлари кенг миқёсда бўлиб ўтди. Чор Россияси босқинига қарши кўтарилиб турган озодлик ҳаракатлари ичида «Олой маликаси» номи билан машҳур бўлган Қурбонжон додхох Олой ўлкасида тинчлик ўрнатиш учун 1876 йилнинг охирига қадар мус тамлакачиларга қарши курашиб келди. Унинг қўшинларига қарши юборилган генерал Скобелев бошлик қўшинлар кўзкалончиларга қарши ҳаракатларда енгилди ва мустамлакачи маъмурлар Қурбонжон додхох билан сулҳ тузишга мажбур бўлди. Ўз умрини халқининг тинч тотув яшашига бакишлаган Қурбонжон додхох 1907 йил 97 ёшида вафот этади.

Фарғона вилояти Туркистоннинг асосий пахтачиликка ихтисослашган вилоятлардан бўлганлиги туфайли, бу ерда вазиятнинг барқарор бўлиши чоризм учун катта аҳамиятга эга эди. Айниқса маҳаллий аҳолининг зич жойлашганлиги, деҳқонлар оммасининг пахтачилик жафоларидан келиб чиқаётган кийинчи-ликлардан кийналаётганлиги, маҳаллий ва чор маъмурларининг бу ерлардаги бебошликларининг олдини олиш кийин бўлган оммавий халқ ҳаракатларини келтириб чиқариши мумкин эди. Мана шундай ғалаёнлардан бири 1878 йилда Мингтепада ўтган Етимхон бошчилигидаги исёндир. Бу исёндан сўнг Фарғона вилояти генерал губернатори вилоятдаги маҳаллий аҳолидан ғайриқонуний солиқ ундирувчиларни ишдан олиб ташлашга мажбур бўлди.

1885-90 йилларда Андижоннинг Қўрғонтепа уездидаги Дарвешхон тура бошлик халқ ҳаракати қуролли қўзғалонга айланди. Аммо, халқ оммасининг норозилик ҳаракатларини қуролли куч билан бостиришга ўрганиб қолган чор маъмурлари бу ҳаракатларни ҳам шафқатсизларча бостирдилар.

1892 йил «вабо исёни» номини олган Тошкент қўзғалони XIX аср охиридаги муҳим воқеалардан бири бўлди. 1892 йилги қўзғалон кўплаб тарихий адабиётларда чор маъмурларининг ўлкада вабо касали тарқалишининг олдини олиш учун бўлган ҳаракат деб таърифланган бўлса-да, аслида бу қўзғалон чор Россиясининг ўлкадаги йиллар давомида олиб борган мустамлака сиёсатига қарши қаратилган ҳаракатлардан бири эди. 1892 йилги вабо касали тарқалиш миқёси жиҳатидан 1872 йилдагига нисбатан кучли бўлмасада, мустамлака Туркистонда иқтисодий-ижтимоий вазият анча кескинлашган даврда юз берди. 1892 йилка Афғонистонда таркаган вабо касали уша йили Ўрта Осиёга ҳам тарқалди. 1 июнга келиб, Жиззахда ҳам Россиядан кучиб келганлардан бир нечтаси вабо билан касалланганлиги ҳақидаги хабар, 7 июнга келиб эса, Тошкентнинг эски шаҳар қисмида вабо билан касалланган кишилар ҳам маълум бўлди. Чор маъмурлари вабо касали таркаб кетмаслиги учун чора-тадбирлар курдилар. Бироқ белгиланган чора-тадбирларда маҳаллий аҳолининг диний ва миллий анъаналари мутлақо эътиборга олинмади.

Касаллик тарқалиши муносиби билан шаҳарга кириш ва шаҳардан чиқиш таъқиқланди. Шаҳардаги 12 та эски кабристон ёпилиб, ваъда қилинган 4 та кабристон ўрнига фақат биттаси очиб берилди.

Вафот этганлар дафн этилиши билан боғлиқ бўлган тадбирлар ҳақида оксоколлар, муллалар, миршаблар, черков хизматчиларини огоҳлантириб қуйиш лозимлиги, айниқса, ҳар бир вафот этган киши врач рухсатидан кейингина дафн этилиши мумкинлиги ҳақидаги буйруқларда маҳаллий аҳолининг диний эътиқодлари мутлақо ҳисобга олинмади. Ноилож қолган аҳоли вафот этганларни шаҳар ичидаги беркитилган кабристонларга яширинча олиб бориб кума бошладилар. Буларнинг барчаси мустамлакачи маъмурларнинг зўровонликка асосланган сиёсатининг кўриниши эди.

Чор маъмурларининг бу тадбирларидан норози бўлган шаҳар аҳолиси 20 июн куни шаҳарнинг хонако масжиди ёнида тупланди. Шикоят хати ёзиб, уни шаҳар ҳокимиятига етказиш учун уч кишидан иборат вакил сайланди.

Бироқ 23 июн куни шаҳарда тарқалган турли миш-мишлар шаҳардаги вазиятни оғирлаштириб, оммавий ғалаёнлар бошланиши аён бўлиб қилди. 500 кишилик оломон 2 куча буйлаб шаҳар бошликининг уйи томон юра бошлади. Буни эшитган Путинкев оломон билан учрашиш учун Эски шаҳар томон йўл олди ва Воронков хиёбонида қўзғалончилар билан учрашди. Оломондагилар шаҳар оксоколи Муҳаммад Ёқуб устидан шикоят қилишгг келаётганликларини айтдилар. Путинкев билан келган эски шаҳар оксоколи оломонга қараб дук уриб, камчи билан куркитиб орқага қайтармоқчи бўлди. Кишилар уни тошбурон кила бошладилар. Шу вақт бошқарма олдига сокчилар билан ҳарбий губернатор, кейин қуролли солдатлар келди. Буни кўриб, саросимага тушиб қолган аҳоли ўзини ҳимоя қилишга интилмасдан аста тарқала бошлади. Улар хатто ерда ётган ёгочни олиб, ўзларини ҳимоя қилишга ҳам интилмадилар. Шундан сўнг қўзғалончилардан қаттиқ уч олиш бошланиб кетди.

Қўзғалон чор хукумати қўшинлари томонидан шафқатсизларча бостирилиб, 8 киши дорга осиб ўлдирилишга, 15 кишини 2 йил муддат билан махбуслар ротасига юборишга, 2 кишини олти

ойга қамоқ жазоси билан жазолашга ҳукм қилинди. Лекин, маъмурлари дунё жамоатчилиги олдида бу жазоларнинг шов-шувга сабаб бўлишидан чучиб, ўлим жазосини умрбод сургун билан алмаштирдилар. Гарчи, Қўзғалон Тошкент шаҳрининг ўзида юз берган бўлса-да, унинг таъсири бутун Туркистон ўлкаси буйлаб ёйилди, Чунки бу озодлик ҳаракати мус тамлакачилик зулми остида ётган халқлар туйрусини ифода этар эди.

Чор Россиясининг Туркистондаги амалдорлари вазият кескинлашаётганлигидан хавфсираб, подшо хукуматидан жойларда хавфсизликни сақлашнинг кучайтирилган ҳолатини жорий этишни таклиф этдилар. Бу орқали чор маъмурлари ўз олдига катта сиёсий мақсадларни қуйиб, аҳолини куркитиш, чоризм ҳукмронлигига қарши курашга чиқишга ботина олмаслик кайфиятларини кучайтиришга ҳаракат қилди. Шундай бўлсада, 1898 йил Андижонда чор маъмур-ларига қарши, унинг мустамлака сиёсатига қарши яна бир озодлик ҳаракати бўлиб ўтди. Тарихда бу «Андижон қўзғалони» номини олди. Бу қўзғалон 1898 йил Андижон шаҳрининг Мингтепа қишлоғида бошланди. Дастлаб қўзғалончилар сони 500 кишидан ортмаган бўлса-да, бироқ атрофдаги қишлоқлардан келиб қўшилаётган аҳоли ҳисобига қўзғалончилар сони ортиб борди. Қўзғалончилар га Муҳаммадали Эшон-«Дукчи Эшон» бошчилик қилди.

Дукчи Эшон ўлкадаги мустамлака сиёсатга қарши Фарғона вилоятидаги аҳолини бирлаштиришга, уларни чоризмнинг мустамлака сиёсатига қарши чиқиб, бу зулмни ағдариб ташлашга ҳаракат қилди. Кўзгалон стихияли тарзда бошланди. 17 май куни Тожик қишлоғида тупланган халқ оммаси Андижон шаҳрига қараб йўл олдилар. Қўзғалончилар сафи йўлда кўпайиб бораверди. Натижада, шаҳарга етиб келганда уларнинг сафи кенгайиб, 2000 кишига етди. Оломон Андижондаги рус гарнизонига тусатдан хужум қилди. 23 солдат ўлдирилиб, 24 солдат яраланди. Соддатлар дарҳол қуролланиб, қўзғалончилардан 12 кишини ўлдирадилар, қолганлар кочиб кетади. Тезда Фарғона генерал-губернаторлигига берилган хабардан сўнг бу ерга қўшимча ҳарбий куч келтирилди ва маҳаллий аҳолидан уч олиш бошланиб кетди. Тезликда мустамлакачиларга қарши қаратилган ҳаракатларда иштирок этганлар, гумон қилинганлар қамоққа олинди. Улар бу билангина чекланмасдан ҳарбий кучлардан фойдаланиб, маҳаллий аҳолини куркитиш сиёсатини кучайтирди.

Мустамлакачилар қўзғалонни вахшийлик билан бостиришларига қарамай бунинг акс садоси бутун Фарғона водийсига тарқалди. Асака, Кува, Шаҳрихон, Уш, Маргилон каби шаҳарлар ва қишлоқларда ҳаракатлар кенг ёйилди. Лекин рус қўшинлари ҳамма ерда ҳам қўзғалонни шафқатсизлик билан бостирди. Дукчи Эшон Арслонбоб қишлоғида қўлга олинди ва бутун халқ олдида чор маъмурлари томонидан 1898 йил 12 июнда осиб ўлдирилди.

Қўзғалонда иштирок этган 477 киши устидан бошланган суд жараёни уч ой давом этди. Хэрбий суд 362 кишини осиб ўлдиришга ҳукм қилди. Қўзғалончилардан 351 киши турли муддат билан қамалиб, 15 киши оиласи билан Сибирга сургун қилинди. Бироқ чор маъмурлари яна жаҳон оммаси олдида шарманда бўлишдан чучиб, ўлим жазосини сургун билан алмаштирди.

Қўзғалон маркази деб топилган Мингтепа, Тожик ва Кашкар қишлоқлари император Николай ИИ кўрсатмасига кўра Дукчи Эшон юрган йўли деган баҳона билан уч кун тупдан ўққа тутилиб, ер билан баробар текисланди. Мингтепа қишлоғи ўрнида 450 хонадонга мўлжалланган европача янги уйлар курилди. Эшон яшаган хонадон ўрнида рус черкови қуриш режалаштирилди. Хужанд қишлоғига Духовский номи берилди.

Хуллас, чор маъмурлари бу қўзғалонни ҳам конга ботирдилар, унинг иштирокчиларидан аёвсиз уч олдилар. Гарчи, чор мустамлака маъмурлари маҳаллий аҳолининг миллий озодлик ҳаракатларини нақадар шафқатсизлик билан бостирса-да, ўлкадаги ралаёнлар ва қўзғалонлар бир дакика ҳам тўхтамади.

XX аср бошларига келиб, ўлкадаги бундай ҳаракатлар янги босқичга кўтарилди. Шу билан биргаликда ўлкада демократик инқилобий ҳаракатлар ҳам кенг авж ола бошлади. Мустамлака шароитда ишчиларнинг шаклланиши ўзига хос хусусиятларга эга бўлган, хусусан хонавайрон бўлган деҳқонлар ва ҳунармандлар ҳисобига кенгайиб бораётган ишчилар синфи империяминг марказий районларида кучайиб бораётган демократик кучлар таъсирида бу ҳаракатларда аста секин иштирок эта бошладилар. Ўлкадаги бир қанча шаҳарларда сиёсий талабларни ўзида акс этган намойишлар бўлди.

Айниқса 1900-1903 йилдаги иқтисодий инқирозлар, 1904-1905 йилдаги рус япон урушида Россия кўрган зарарлари ўлкадаги маҳаллий аҳолининг аҳволига салбий таъсир этиши, деҳқонлар оммасини яна норозилик ҳаракатлари билан чиқишига туртки берди. Оқибатда ўлка вилоятларида вазият янада кескинлашиб кетди. Чор Россиясининг мустамлака сиёсати ўлкадаги бундай ҳара-

катларни доимо зудлик билан бостириб турди. Шу билан биргаликда миллий мустақилликка интилаётган, маҳаллий зиёлиларга ҳам доимо таъқиб ўтказиб келди.

Ўлка меҳнаткашларининг аҳволи 1914 йил Россиянинг биринчи жаҳон урушига кириши билан янада оғирлашиб кетди. Уруш йиллари меҳнаткашларни эзиш тобора ортиб борди. Ўлкада ғалла етиштириш камайиб, уруш туфайли ўз вақтида етказиб келинмаган ғалла танкислиги натижасида маҳаллий аҳоли орасида очарчилик бошланди. Бунинг устига Туркистонда расмий солиқлардан ташқари уруш эҳтиёжи учун деб аҳолидан ҳар йили турли йигим ва солиқлар тупланди.

Айни чогда биринчи жаҳон урушининг иқтисодий асоратлари меҳнаткаш аҳоли буйнида оғир юк бўлиб турган вақтда Николай II нинг «Империядаги бегона халқлар эркак аҳолисини ҳаракатдаги армия районларида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай оғир ишларга жалб қилиш» ҳақидаги фармони чиқди. Ушбу фармонга кўра Сибир, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Кавказ ортидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг кишини мардикорликка олиш бошланиб кетди. Бу фармонга кўра ўлкадаги ҳар беш хонадондан мардикор олинадиган бўлди.

Қишлоқ хўжалигида йигим терим ишлари бошланиб, рўзгор юритувчи, оила бокувчи эркакларнинг номаълум муддатга ўзок ўлкаларга мардикорликка сафарбар этилиши, чоризмнинг мустамлака сиёсатидан, маҳаллий бойларнинг сикувидан эзилиб кетган халқнинг сабр косасини тўлдириб юборди.

4 июлда савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлган Хужанд шаҳрида, ундан кейин Самарқанд, Жиззах Каттақўрғон каби шаҳарларда ҳам халқнинг норозилик ҳаракатлари бўлиб ўтди. Бу ерларда тезда етиб келган чор аскарлари қўзғалончилар ҳаракатини шафқатсиз равишда ўққа тутдилар.

Чоризм зулмига қарши қўзғалонларнинг энг каттаси Жиззах шаҳарида бўлиб ўтди. Назирхужа Эшон бошчилик қилган бу қўзғалон шу қадар кат бўлдики, бу тарихда «Жиззах қўзғалони» номини олди. 1916 йил 12-13 июл кунлари бошланган ғалаёнлар натижасида қўзғалончилар қўлларига нима тушса қуролланиб, эски шаҳардан янги шаҳар томон йўл олдилар, уезд маъмуриятини яксон қилдилар. Жиззахнинг янги шаҳар билан эски шаҳар ўртасида ёрдамга келган жазо отряди қўзғалончиларни ўққа тутди. Тўқнашувларда 11 киши ҳалок бўлди. Оломон орқага кайтишга мажбур бўлди.

Бундай воқеалардан сўнг қўзғалончилар яна эски шаҳар аҳолисини оёқда тургизиб, темир йўл томон бориб, темир йўл изларини, кўприкларни бузиб, телефон симларини узиб ташлайдилар. Ҳамма ерларда муста млакачиларга қарши ҳаракатлар бошланди. Туркистон генерал губернатори томонидан полковник Иванов қўмондонлиги остида юборилган жазо отряди зеки Жиззахни аёвсиз ўққа тутди. Зомин ва Фориш қишлоқ аҳолисидан какшаткич равишда уч олиниб, дуч келган киши отиб ташланди.

17 июлга келиб бутун Туркистон ўлкасида ҳарбий ҳолат эълон қилинди. Жазо отрядлари ва мустамлакачи маъмурларга жуда катта ҳуқуқлар берилди. Шу муносабат билан аҳолининг куча ва майдонларда тупланиши таъқиқланди. Чор маъмурлари ҳарбий куч ишлатиб, бу ердаги кўзкалонни бостиришга муваффақ бўлдилар. Жиззах қўзғалони буйича мингга яқин киши қамоққа олинди. 151 кишининг иши судга берилди. Шулардан 84 киши осиб ўлдиришга ҳукм қилинди, бироқ бу жазо ҳам кейинроқ «юмшатилиб» бошқа жазолар берилди. 1916 йил қўзғалони ўлкада маҳаллий аҳолининг чор маъмурлари мустамлака сиёсатига қарши қаратилган энг катта миллий озодлик ва оммавий халқ ҳаракати эди. Бу қўзғалон жамиятнинг барча табақаларини ҳаракатга келтирди ва ўз домига тортди.

Россиянинг турли минтақаларига мардикорликка жўнатилган маҳаллий аҳоли вакиллари фақат Россия императори тахтдан ағдарилгандан сўнг кайтиб келдилар ва ўлкада яна миллий истиқлол учун кураш ҳаракатлари кенг миқёсда бошланди. Ўлка зиёлилари энди ўз мақсадларини тўлиқ амалга ошириш учун яна тарих майдонига чиқдилар. Лекин «улуғ давлатчи» мустамлакачилар Туркистонни қўлдан бой беришни истамадилар. Туркистонда феврал инқилобининг дастлабки кунларидан бошлаб ишчи депутатлари советлари билан бирга солдат депутатлари советлари тузила бошлади. Бу советларнинг депутатлари асосан европа миллатига мансуб аҳолидан ташкил топди. Жамоат ташкилотлари фаолиятни бошлаш ва унга маҳаллий аҳолини ҳам жалб этиш, уларнинг бирлаштириш йўлидаги ҳаракатлари кенг куламда кучайиб борди.

Бироқ большевиклар партияси хануз Туркистонни мустамлака деб ҳисоблагани учун дастлабки кунларданок маҳаллий мусулмон аҳолисининг ўлкани бошқарувида иштирок этмаслиги тарафдори бўлиб келди. Шундай бўлса-да, маҳаллий зиёлилар ўз фаолиятларини кенг куламда олиб бордилар.

Жадидчилик ҳаракати

«Жадид» арабча сўз бриб, «янги» деган маънони англатади. Янгилик ва ислоҳотчиликка интилувчи, янгилик яратувчи фаолият билан машғул бўлган тараққийпарвар, илгор руҳдаги зиёлилар та-

рихда «жадид» деб номландилар. Жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиши бевосита уша даврдаги ички ҳамда ташки халқаро майдондаги ижтимоий-сиёсий муҳит ва вазият билан боғлиқ бўлди.

Жадидчилик ҳаракати ўз мақсад ва моҳиятига кўра, дастлабки кундан бошлаб маданий-маърифий ва сиёсий ислоҳотчилик ҳаракати бўлган. Аммо Ватанни озод ва обод қилиш, миллат ва халқни хурриятга олиб чиқиш, тук ва фаровон, маданиятли қилиш учун жадидлар асосий эътиборни дастлаб маданий-маърифий ишларга қаратдилар.

Халқимиз кучлар нисбати тенг бўлмаганлиги сабабли Россиянинг босқинчилик урушида енгилиб, сиёсий жиҳатдан буйсўнган бўлса-да, ақлан ва маънан бош эгмади. Чоризм мустамлакачиларининг асосий мақсади, халқни мутлак тобе ва карам қилишдан иборат бўлди. Туркистонда вазият шу даражага бориб етдики, асрлар оша такомил топиб келган миллий давлатчилик тугатилиб, сиёсий эркинлик барҳам топиши билан миллий ўлим яъни, миллатнинг ўзлигини йўқотиш хавфи пайдо бўлди. Бу юзага келган машъум ҳолатнинг гувоҳи бўлган шарқшунос олим Н.Н. Веселовский (1848-1918) ёзди:

«Биз Туркистонга маданият олиб келдик деб уйлаймиз. Буйсундирилган осиёликларга тинчлик ва осойишталик бердик деб ўзимизни овутамиз. Аммо буларда бир олий туйғу борки, бу миллат ва унинг миллий ифтихоридир...

Сиёсий ўлим (миллий давлатни йўқотиш) оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқдир. Бизнинг ҳукмронлигимизда улар (туркистонликлар) худди шундай аҳволга тушдилар. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки туклигидан катъи назар, бир кунмас бир кун ўзини намоён этажак».

Бу даврга келиб миллатни миллий ўлимдан сақлаб қолиш ва истиқлолга олиб чиқиш учун ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий тарбия асосий омил, муҳим бир қурол даражасига кўтарилди. Буни эса жадидлар Ватан озодлиги йўлидаги кураш ҳаракатининг асоси деб билдилар.

Жадидлар мусулмон мутаассиблигига қарама-қарши равишда диний ва дунёвий маърифатпарварлик ғояларини олга сурдилар. Улар шариат қоидалари, «Қуръони карим»ни яхши билгани учун ҳам дин пешволаридаги қолоқликка, «Тараққиёт исломга зид» деган тушунчаларга қарши курашдилар. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жадидчиликнинг пайдо бўлишига аввало исломдаги диний-дунёвийликнинг, шариат амалларининг ўрни катта бўлди.

Жадидларнинг дадил янгилик яратиши, дунёвийликни тарғиб этиши учун пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайхи ва салламнинг мана бу икки хадиси шарифлари маънавий асос ва куч-қувват бўлди: «Охиратни деб дунёсини тарк қилган ҳам, дунёсини деб охиратни тарк қилган ҳам сизларнинг яхшингиз эмас...», «Динда ўртача йўл тутинглар, ўртача йўл тутинглар, Ўртача йўл тутинг лар, чунки ушбу дин амалларида ким оғирлаштириб юборса уни амал енгиб куяди».

Хулоса шуки, биринчидан жадидчилик исломдаги тараққиётпарварлик илм-фанга рағбат ва дунёвийликнинг янги даврдаги кўриниши сифатида пайдо бўлди. Иккинчидан, жадидчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ривожланган қўйилаги демократик миллий-озодлик ислоҳотчилик ҳаракатларининг таъсири ҳам кучли бўлди:

1. XIX асрнинг 90-йилларидан бошланиб, 1905-1907 ва 1917 йилларда катта ғалабаларга эришган рус социал демократик ва инқилобий ҳаракатлари ҳамда уларнинг Туркистонга таъсири.

2. Жамолиддин Афроний (1839-1897) ва Муҳаммад Абдолар (1848-1903) асос солган мусулмон дунёсидаги ислоҳотчилик ва «нахда» (уйғониш) ҳаракатлари.

3. Туркиядаги аксилмонархистик конституцион демократик ижтимоий-миллий уйғониш ҳаракатлари: Танзимат (1840-1860), Ёш усмонлилар (1865-80-йилларгача), Ёш турклар (1889-1918) ва 1908-1909 йиллардаги демократик-инқилобий ҳаракатлар.

4. Жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиб, ривожланишида кримлик Исмоилбек Гаспиринский (1851-1914) ҳиссаси бехат катта бўлди. У Кримда XIX асрнинг 80-йиллардаёқ Россия босиб олган мусулмон халқлари орасида биринчи бўлиб жадидчиликка асос солди. Унинг рус ва туркий тилларда чоп этилган «Таржимон» (1883-1914) газетаси, «Россия мусулмонлиги» (1881), «Оврупа маданиятига бир чазар мувозини» (1885) ва бошқа асарлари ҳамда жадид мактаби учун ёзган дарслик ва қўлланмалари Туркистонга тез кириб келди.

Исмоилбек Гаспиринский 1884 йилда «Таржимон» газетаси орқали мусулмонларга қарата шундай мурожаат килади: «Суюкли дўстларим, бизнинг учун энг гўзал иш илм ва маориф ишидир. Энг муқаддас интилиш илмга, маорифга интилишдир. Чунки инсонни инсон этган меҳнат ва билимдир. Билим маданий турмуш (цивилизация)га етишиш воси-тасидир».

И. Гаспиринский 1884 йилда ун иккита болани янгича усул-«усули жадид»-савтия (товуш) усули план уХитиб, кирк кунда саводини чиқаради. У 1892 йилда Туркистон генерал-губернатори

Н.О. Розенбахга махсйс мактуб йўллаб, унда мактабларни ислох қилиш, жадид мактабларини ташкил этиш мадрасалардан бирини замонавий олий таълимга мослаштиришни таклиф этади. Аммо, бу таклифлар амалга ошмайди. Шундан сўнг у 1893 йилда Тошкентга келади ва зиёли уламолар билан учрашади. Самарқандда бўлади. У ердан Бухорога бориб, амирни жадид мактабини очишга кундиради ва мактабга «Музаффария», деган номни беради. Жадидчилик ғояси Туркистонда XIX аср 80-йилларининг иккинчи ярмидан тарқалади. Шу асрнинг 90-йиллари-XX асрнинг бошларида жадидчилик мунтазам маданий-маърифий ҳаракат сифатида пайдо бўлди. Унинг ташкилий жараёни шу билан якунланади. Абдулла Авлоний ёзади: «Турли газета ва журналлар укишга тутиндим. 1904 йилда жадидлар тудасига кирдим. Мирободда «усулий жадид» мактабини очиб, ўқитувчилик кила бошладим».

Жадидчилик ҳаракати ва жадидлар тарихини, асосан икки даврга бўлиш мумкин: 1) XИX асрнинг 90-йилларидан-1917 йил февралгача; 2) 1917 йил февралдан-1929 йилгача. Биринчи даврда жадидчилик ҳаракати уч босқичга бўлинади: 1) Жадид-чиликнинг бўлиши ва мунтазам уюшган ҳаракат шаклига эга бўлиши (XIX асрнинг 90-йиллари-1905 йил); 2) Жадидчилик ҳаракатининг нисбатан тез ва қаршиликсиз ривожланиши (1905-1909 йиллар); 3) Жадидчиликни чоризм томонидан озодлик демократик ва инқилобий ҳаракатларга қарши курашни кучайтирган даврдаги ривожланиши (1909-1916 йиллар). Иккинчи давр ҳам воқеалар ривожланишига қараб уч босқичга бўлинади: 1) 1917 йил феврал-октябр; 2) 1917 йил ноябр - 1924 йил; 3) 1925-1929 йиллар.

Совет тарихи фанида жадидчилик «миллий буржуа ҳаракати», жадидлар эса «миллий буржуазия синфининг мафкурачиси» хатто, «халқ душмани» деб сохталаштириб кўрсатиб келинди.

Жадидлар маорифи. Жадидчилик ҳаракати шу вақтгача ислом дунёсида сира ҳам кўринмаган илгор ва тезкор ўқитиш «Савтия» (товуш) усулига асосланган жадидлар мактаблари ташкил топишидан бошланди. Бу мактабларда болалар бир-икки йилда тўла савод чиқариб мукаммал укиш ва ёзишни ўзлаш тиради. Бунинг учун эса қадим анъанавий мусулмон мактабларида 5-6 йил укиш керак бўлар эди. Айтиш мумкинки, «Савтия» усулидаги жадид мактаби Ватанимиз тарихидаги буюк кашфиётлар силсиласини бойитди.

Жадид мактаби фақат ўқитиш усули жиҳатидангина эмас, балки, унда диний (илоҳий) ва дунёвий таълим-тарбия ўзаро мўътадиллик асосида жорий этилиши, болалар эса кулай парталарда ўтириши, дарсларда харита ва расмлардан фойдаланиши билан ҳам бутунлай янги мактаб эди. У кейинчалик ҳозирги замонавий миллий мактаб учун асос бўлди.

Бу мактабларда шариат илмлари билан бирга математика, география, она тили, рус, араб тиллари, ашула ва жисмоний тарбия уитила бошланди.

Жадид мактаблари турт (бошланғич) ва етти йиллик эди. Масалан, Мунаввар Кориниг етти йиллик мактабини битирган ёшлар диний ва дунёвий илмларни, рус тилини яхши ўзлаштирган ҳолда кичик масчитларда имом бўлиш, мадраса ва хатто, хориждаги дунёвий олий ўқув юртларида укиш, савдо ва бошқа корхоналарда котиб бўлиб ишлаш малакасига эга бўлганлар. Бундай етти йиллик мактаблар Тошкентдан ташқари, Қўқон, Самарқанд каби йирик шаҳарларда ҳам очилади.

Жадид мактабларида болалар пуллик ва пулсиз ўқиганлар. Ҳар ойига ота-оналар баҳоли қудрат, бир сумдан бир ярим сумгача пул тўлаган. 20-30 фоизгача камбағал ва ночорларнинг болалари текин ўқитилиб, ўқув қуроллари билан ҳам текин таъминланган. Ўзига тук оилалар эса ўз хохиши билан уч сумдан ва ундан ҳам кўп пул берган. Булардан ташқари жадидларнинг ўзлари ташкил этган хайрия жамиятлари ҳам жадид мактабларини маблағ билан таъминлаб турган.

Жадид мактабларининг очилишига чоризм амалдорлари ҳамда мусулмон мутаассиблигининг асоси бўлган мутаассиб уламо ва мактабдорлар тиш тирнок лари билан қаршилик киладилар. Мустамлака малайлари-келгинди миссионер зиёли ва амалдорлар маҳаллий халқнинг хат-саводли бўлиб, маданияти ошиши, ижтимоий-сиёсий онги ўсишидан чучиса, мусулмон мутаассиблари анъанавий мактаб тартиби ва «шариат қонунлари» бузилишидан куркдилар.

Бу тусикларни жадидлар катта матонат ва усталиклар билан енгдилар. Улар қадим мактабларга тегмаган ҳолда намуна сифатида жадид мактабларини ташкил этиш билан омма орасида катта обру козондилар.

Жадид мактаблари қатъий низом, тартиб ва интизом, дастур ва дарслик ларга асосланди. Тарихда биринчи бўлиб, жадидлар ўқувчиларга кундалик чорак ва йиллик баҳолар қуйишни жорий этдилар. Ўқувчилар синфдан-синфга жамоатчилик олдида очиқ имтихонлар топшириши эвазига ўтказилган. Йиллик ва битирув имтихонлари эса катта тантана ва байрамона тусда ўтказилган. Бу имтихонларга ота-оналар, нуфузли шоиру уламолар, бою баёнлар махсус таклиф этилган. Аъло

баҳоларга имтихон топширганлар, шу ернинг ўзида олкишланганлар, имтихонда қатнашганлар томонидан мукофатланганлар.

Мактаб очган жадидлар қўлланма ва дарсликларни ҳам ўзлари яратдилар. Саидрасул Саидазизовнинг «Устоди аввал», Мунавварқори Абдурашидхоновнинг «Адиби аввал», «Адиби Соний», «Тажвид» (Қуръонни кироат билан укиш усулига оид қўлланма), «Хавойижи диния» (Шариат қонунлари туплами), «Ёр юзи», «Усули ҳисоб», «Тарихи анбиё», «Тарихи ислом», Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим» ва «Иккинчи муаллим», «Туркий гулистон ёхуд аҳлоқ«, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Қисқача умумий география», «Болалар мактуби», «Исломнинг қисқача тарихи», «Амалиёти ислом», «Аҳоли геофафиясига кириш», «Россиянинг қисқача географияси» ва бошқа-лар шулар жумласидандир.

Жадид мактаблари сабаб қадим мактабларига баъзи жойларда ота-оналар болаларини юбормай куядилар.

Бунинг натижасида қадим ва жадид мактаблари, қадим ва жадид мактабдорлари ўртасида жиддий қарама-қаршиликлар пайдо бўлди.

Жадид мактабларининг жами сони ва улар қаерларда очилиб фаолият юритганлиги ҳақида ҳозирча тўла маълумот йўқ. Чунки уларнинг кўпчилиги мавсумий фаолият юритган.

Баъзи маълумотларга кўра 1903 йилда биргина Тошкентда 20 та (шундан 2 таси ўрта) жадид мактаблари бўлган. 1908 йилдан кейин жадид мактаблари қаттиқ назорат остига олинади, арзимас баҳоналар билан ёпилади. Уларда ўқитиладиган адабиёт ва дарсликларнинг мазмуни, хусусияти ҳам «охранка»нинг диққат марказида бўлади. Жадид мактаблари Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Андижон, Хива, Тукмок Янги Маргилон, Эски Маррилон, Каттақўрғон, Қизил Ўрда, Туркистон, Чует, Чорж^й, Термиз, Марв шаҳарларида очилади. Шунингдек Жума (Самарқанд вилояти), Ковунчи (Тошкент вилояти), Турақўрғон (Наманган вилояти), Пустиндўз (Бухоро вилояти) каби катта қишлоқларда ҳам жадид мактаблари очилган. Жадид мактаблари М. Беҳбудийнинг ёзишича, 15-20 йил ичида жами Кавказ мамлакатлари, Эрон, Хинд, Миср, Хижоз ва бошқа жойларда ҳам жорий бўлди.

Жадидчиликнинг асосий мақсадларидан бири мамлакатда замонавий (европача) олий таълимни йўлга қуйиш бўлди. Бунинг учун олдиндан катта тайёргарлик ишлари олиб борилди. Олий таълим ва университет ташкил этиш ғояси Туркистонда илк бор расман 1892 йилдан бошланди. Шу йили Исмоилбек Гаспирали Туркистон генерал-губернаторига махсус мактуб йўллаб, унда мавжуд мадрасалардан бирини замонавий олий маълумотли муаллимлар тайёрлашга мослаштиришни таклиф этади. Бироқ бу амалга ошмайди. И. Гаспирали эса бу билан чекланмай, 1906 йилда ўзининг «Таржимон» газетасида тўғридан-тўғри Бухоро амири ва Хива хонига мурожаат қилиб шундай дейди:

«Фуқароқйи ислом сизлардан мол истамас, ош истамас. Дин-«Қуръон»дан, жон-Худодан. Сиз давлатлик хонлардан аҳолига эхсон этиладиган нарса-нашри маорифга, тараққиёт ва камолатга омил бўлувчи олий даражалик маориф мактабларидир. Кўҳна мадрасалари кўп Бухорои шарифда ва Хивада энди бирор дорилфунуни Исломия таъсис этмок лозим. Бу дорилфунунларга бир даража илм олган талаба қабул қилиниб, тарих жугрофия, кимё, хандаса, илми ҳуқуқ усули идорайи давлат, илми иқтисод ва бошқа лозим фанлар, туркий, форсий, русий ва франсавий тиллар ўргатилса... Ушбу дорилфунунларда муаллим ва мударрислик кила оладиган ахли камол бор».

Жадидлар олий таълимнинг асоси-университет ташкил этиш учун Тошкент шаҳар Думасидан ҳам фойдаландилар. Депутат Мунавварқори Абдурашид-хоновнинг таклифи билан Убайдуллахужа Асадуллахужаев ва Содиқ Абдусатторовлар Тошкент шаҳар Думанинг 1917 йил 21 октябрдаги мажлисида университет ташкил этиш комиссиясига киритилади ва уларга университет ташкил этишда мусулмонлар манфаатини ҳимоя қилиш зарурлиги уктирилади.

Умуман, жадидларнинг жуда. катта саъй-ҳаракати билан. ун беш-йигирма йил ичида бутунлай янги, яъни жадид халқ маорифи тизими ва унинг ўзига хос диний-дунёвийликдан иборат таълим-тарбия усуллари тўла шаклланади.

Жадид матбуоти ва журналистикаси

Жадидчилик ҳаракатининг иккинчи бир муҳим фаолияти миллий матбуот ва журналистикага асос солиш, ривожлантириш билан боғлиқ бўлди. Туркистон жадидлари рус демократик ва инқилобий ҳаракатининг ютуқларидан ҳам самарали фойдаландилар.

Россия подшоси 1905 йил 17 октябрда махсус манифестга имзо чекиб, демократия, матбуот ва сўз, ҳар хил йиғинлар ўтказиш эркинлигини жорий Қилишга мажбур бўлди. Буни жадидлар катта

кувонч билан кутиб олдилар. Чунки улар матбуот ва сўз эркинлиги халқнинг кўп йиллик орзу-умиди, кундалик ижтимоий-ҳаётий эҳтиёжга айланганлигини жуда яхши билар эдилар.

Мана шунинг учун ҳам жадидлар миллат ҳимояси учун жанговар калкон ва муаззам минбар бўлган замонавий газета ва журналларни ташкил этиш учун жуда шахдам курашадилар.

Ниҳоят, Тошкентда Исмоил Обидий «Тараққий» (1906), Мунавварқори Абдурашидхонов «Хуршид» (1906), Абдулла Авлоний «Шуҳрат» (1907), Саидкарим Саидазимбоев «Тужжор» (1907), Ахмаджон Бектемиров «Осиё» (1908), Убайдуллахужа Асадуллахужаев «Садои Туркистон» (1914-1915) газеталари, шунингдек Абдурахмон Содиқ ўғли (Сайёх} «Ал-Ислох» (1915) журналини нашр этишга муваффақ бўлдилар. Самарқандда эса Маҳмудхўжа Беҳбудий «Самарқанд» (1913) газетаси ва «Ойна» (1913-1915) журналини, Қўқонда Обиджон Махмудов «Садои Фарғона» (1914) газеталарини чиқарди.

Юқоридаги бу газета ва журналлар доимо чоризм амалдорлари назорати остида бўлди. Уларнинг кўпчидиги арзимас баҳоналар билан ёпилди. Газеталарнинг муҳаррирлари ва уларга мақола ёзганлар махфий полиция «охра-на»нинг айгокчилари кузатуви, таъқиби остида бўлдилар.

Жадид матбуоти 1917 йил февралда рус подшоси тахтдан ардарилгач янада ривожланди. Жуда қисқа вақт оралигида февралдан октябргача Тошкентда Мунавварқори Абдурашидхонов «Нажот» (1917 й март), А. Баттол «Шўрои ислом» (1917 й май), Абдулла Авлоний «Турон» (1917 й), Ахмад Заки Валидий ва Мунавварқори Абдурашидхонов «Кенгаш» (1917 й июн), «Улуғ Туркистон» (1917 й), Қўқонда Булат Солиев «Эл байроғи» (1917 й сентябр) газеталарини, Х-Х- Ниёзий «Кенгаш», Ашурали Зохирий «Юрт» (1917 й июн) журналларини, Самарқандда эса Шохмуҳам-мадзода «Хурриият» (1917 й. апрел) газеталарини чоп этдилар.

Биринчидан, миллат жадид матбуоти орқали ўз маданий-иқтисодий аҳволи, сиёсий карам ва ҳуқуқсизлигини англади. Мустамлака зулмига қарши нафрат, миллий истиқлолга ишонч руҳи билан қуролланди.

Иккинчидан, Туркистон мусулмон ахли Россия қўли осгидаги бошқа миллатдош ва кардошлари ҳамда дунёдаги бошқа халқларнинг ҳол-аҳволидан хабардор бўлди.

Учинчидан, Туркистон ва бутун Россиядаги мусулмонларда ўзаро бирлашиш ва ҳамдардлик хис-туйруси уйғонди.

Туртинчидан, узоқ йиллар ижтимоий уйкуда бўлган, тобе ва карамлик куникмаси гирдобида қолган мазлум миллат ва халқимизда ўзликни англаш жонланди.

Бешинчидан, халқ оммаси озод бўлмок ўз тақдирини ўз қўлига олмок маданийлашмок ва бойиб, келгинди сармоядорлар ҳамда савдогар ва саноатчилар билан ракобатда бўлиш учун укиши, дунёвий илмларни эгаллаши, мактаб ва университетлар очиш заруриятини англаб етди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жадид матбуоти миллий мухторият ва жумхурият ғоясини, миллатлараро тенглик ва кон-қариндошликни тарғибот қилишни тўғри йўлга куйди.

Жадид адабиёти ва санъати

Академик А.Н. Самойлович Туркистондаги адабий муҳитни ўрганиб, 1916 йилдаёқ «Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун кутилган ҳол эди», деб ёзган эди. Дарҳақиқат, олим учун кутилган «янги адабиёт»-жадид адабиёти бўлди. Бу адабиёт тарихан қисқа бир даврда жадидчилик ҳаракатидаги кўп қиррали бунёдкорликнинг кўринишларидан бири сифатида пайдо бўлди.

Жадид адабиёти ўз мазмун ва моҳияти ҳамда жанрлари билан тарихимизда минг йиллар давомида аруз вазни асосида шаклланиб ривожланган мумтоз адабиётимиздан тубдан фарқланувчи янги ижтимоий-бадиий ва маданий воқелик бўлди:

1. Агар мумтоз адабиётда дунёвийликка нисбатан диний жиҳат устунроқ бўлган бўлса, жадид адабиётида буларнинг ўртасида ўзаро тенглик яъни диний-дунёвийлик қарор топди.

2. Жадид адабиёти мумтоз адабиётдан фарқли равишда Ғарб адабиётидаги роман, драма, эссе, ҳикоя ва бармок вазнига асосланган шеърият (поэтика) каби бадиий жанрлар кўринишига эга бўлди. Проза ва публикистика пайдо бўлди.

3. Жадид адабиёти бевосита ижтимоий-сиёсий ва маърифатчилик мафкураси, миллий-озодлик хусусиятига эга бўлди. Унда мазлум халқ ҳаёти бевосита ўз ифодасини топди. Бадиий асарлар жонли халқ тилида ёзилди. Ижтимоий фаоллик ва миллий руҳ бу янги адабиётнинг энг муҳим хусусиятига айланди.

4. Жадид адабиётидаги бадиий-лирик қаҳрамон қиёфаси мумтоз адабиётдаги қаҳрамон қиёфасидан тубдан ўзгарди. У энди анъанавий ошиқ ёхуд маърифатпарваргина эмас, балки мавжуд

мустамлака жамияти тартиб-қоидалари ҳамда миллий тенгсизлик билан келиша олмайдиган, шу билан бирга янгича, ўз ижтимоий сиёсий ва аҳлоқий карашига эга бўлган шахсдир.

Жадидчилик ҳаракати жадид адабиётининг асосчилари бўлган йирик истеъдод эгалари-жадид адиби, шоири, драматурги ва санъат арбобларини ҳам тарбиялади. Жадидшунос таниқли олим, профессор Бегали Косимовнинг таъкидлашича, уларнинг 1905-1917 йилларда адабий-маданий ҳаракатчиликда қизғин фаолият кўрсатганлари саксондан ортиқ бўлган. Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875-1919), Саидахмад Сиддикий Ажзий (1864-1927), Васлий Самарқандий (1869-1925), Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1931), Абдулла Авлоний (1878-1934), Тўлаган Хужамёров-Тавалло (1882-1939), Сидкий Хондайли-(1884-1934), Аваз Утар ўғли (1884-1919), Муҳаммадшариф Суфизода (1869-1937), Абдурауф Фитрат (1886-1938), Садриддин Айний (1878-1954), Абдулвохид Бурхонов (1875-1934), Ҳамза Хакимзода Ниёзий (1889-1929), Абдулла Қодирий (1894-1938), Абдулҳамид Чўлпон (1897-1938) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Жадид адабиётида драматургия, яъни жадид драмаси энг сермахсул ва оммабоп жанр сифатида алоҳида кўзга ташланади. Жадид ғояларининг халққа ёйи лиши, сингиши ва амалий натижалар беришида драматургия ва театр санъатининг таъсир кўрсатиши кучли бўлган. Шунинг учун ҳам жадид адибларининг аксарият йирик намояндалари ўз ижодий-амалий фаолиятини драма ёзиш ва театр билан боғлиқ ҳолда олиб бордилар.

Мутахассисларнинг аниқлашича, 1917 йил октябр тўнтаришигача драматургия соҳасида утт-издан ортиқ драма, трагедия, комедия жанрларида асарлар ёзилган ва уларнинг кўпчилиги театрларда сахналаштирилган. Ўзбек жадид драматургияси ва театрига илк бор асос солган Маҳмудхўжа Беҳбудий бўлди. Унинг «Падаркуш» драмаси биринчи бор 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги «Колизей» театрида қўйилиши жуда катта маданий-маърифий воқеа бўлди. Бу кун ўзбек театрига асос солинган сана сифатида тарихга кирди. Шундай қилиб, миллий жадид адабиёти, драматургияси ва театри пайдо бўлди. Адабий танқидчилик ва бадиий таржимончилик ҳам шаклланди.

Жадид хайрия жамиятлари

Ҳар қандай ҳаракатда бўлгани каби жадид ҳаракати ҳам ўз иқтисодий асосига эга. Акс ҳолда у, бу даражада ривожланмаган бўлар эди. Унинг иқтисодий таъминот манбаини маданий-маърифий хайрия жамиятлари, бой-бадавлат кишилар томонидан савоб олиш ва миллат нуфузини кўтариш учун берилган беминнат эхсонлар ташкил этди. Жадидчиликни асосан ўртаҳол ижодкор зиёлилар ташкил этган. Уларни эса миллий бой табақанинг дунё кўрган илгор руҳдаги савдогар қисми қўллаб-қувватлашган ва ўзлари ҳам жадидчиликда фаоллик кўрсатган. Бунга тошкентлик Саидкарим Саидазимбой ўғли, туркистонлик Саидносир Миржалилов (таниқли ёзувчи Ойбекнинг кайнотаси), андижонлик Миркомил Мирмуминбоев ва бошқаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Жадидлар миллатни босқинчилар томонидан отилиб кетишини олдини олишнинг бирдан-бир тўғри йўли маърифат ва маданиятни юксалтириш эканлигини жуда эрта англаб етдилар. Бунинг учун эса улар жуда катта маблағ ҳам кераклигини яхши билар эдилар. Шунинг учун ҳам биринчи навбатда ҳар хил хайрия жамғармаларини ташкил этиш, бой ва бадавлат кишиларнинг ортиқча маблағларини миллат ва Ватан манфаати йўлига сарфлашга катта эътибор берилди.

Жадидчилик ҳаракатининг асосчиларидан бири Маҳмудхўжа Беҳбудий миллат муҳофазасини назарда тутиб, «биз олими замонавий тайёрламоғимиз керакдир», деган эди. Мана шу мақсадда 1909 йилда Тошкентда мусулмон хайрия жамияти «Кўмак», Бухорода ҳам 1910 йили «Тарбияи атфол» ташкил этилади. Уларнинг олдига қўйилган асосий мақсади сармоя топиб, жадид мактабларига ёрдам бериш ва иқтидорли ёшларни Туркия ва бошқа хорижий мамлакатларга укишга юборишдан иборат бўлди.

«Кўмак»нинг таъсисчилари Мунавварқори Аблурашидхонов, Низомкори Хасанов, Абдулла Авлоний, Башарулла Асадуллахужаев ва Тошхужа Туёқбоев лар бўлган эди. Бу ва «Тарбияи атфол»нинг ёрдамида 1911 йилда 15 та, 1912 йилда 30 та туркистонлик иқтидорли ёшлар Истанбулда ўқиганлиги ҳақида маълумот бор.

Жамият ўз аъзоларидан тушадиган пулдан ташқари ҳар хил ишбилармонлик йўллари билан ҳам пул топади. Масалан, граммофон жамияти билан келишиб, бир неча халқ хофизлари ва ўз тарбиясидаги мактаб болаларининг ашулаларини грампластинкаларга адириб, уларнинг ҳар биридан ун тийиндан фонда олади. 1913 йилда қўйилган биргина спектаклдан 600 сумга яқин, Рамазон байрами куни «Томоша кечаси» ташкил қилиб эса 1087 сум 17 тийин фойда топади.

Мусулмон жамияти «Кўмак» уставида камбағал ўқувчи ва етим болалар, кари ва ногирон мусулмонларга маънавий ҳамда моддий ёрдам бериш, уларга бошпана, ошхона, касалхона ва амбула-

тория очиш, шунингдек мактаб ўқувчилари ва олий ўқув юртлари талабалари учун нафақат (стипендия) лар таъсис этиш кўрсатилган эди.

Тошкентда Мунавварқори, Абдулла Авлоний ва бошқалар 1911 йилда ташкил этган кўп тармоқли «Турон» номли жамият совет ҳокимиятининр дастлабки йилларигача самарали фаолият юритади. Унинг кошида театр труппаси (1913 й), «Турон» номли кутубхона ва нашриёт (1913 й) ҳам ташкил этилади. Булар бутун Туркистон буйлаб маърифат ва зиё, илм-фан тарқалиши, китоб чоп этиш ва босмахона ишлари ривожланишига катта ҳисса қўшдилар.

Қўқонда «Гайрат» (1913 й), Самарқандда «Зарафшон», Турақўрғонда (Наманган вилояти) «Кутубхонаи Исхокия» (1908 й) номли кутубхоналар ташкил топади. Туркистонда жадид кутубхоналари билан бир қаторда жадид босмахонаси ҳам пайдо бўлди. Жадид китоб дуконлари анча кенг тармоқ отди.

Жадидчилик аслида Ватан озодлиги ва миллат равнақи учун курашнинг тинч демократик ва маданий-маърифий, ислоҳотчилик йўлини танлайди. Халқни бехуда қўзғалонлар туфайли кон тукишдан маданий-ташкилий уюшишга, ақл-фаросат билан иш олиб боришга чорлайди. Шунинг учун ҳам жадидлар 1916 йилкаги умумхалқ қўзғалонига бефарқ бўлмадилар. Улар халқ билан бирга бўлиб, халқни кирилиб кетишдан сақладилар. Совет тарих фани жадидларни қўзғалонда халқ томонида эмас, балки чор хукумати томонида бўлган деб нотўғри кўрсатиб келди.

Жадидлар қўзғалон кўтариб, ўлимга ҳам тайёр турган халқни тинчлантириб, йигитларни ташкилий уюшган ҳолда мардикорликка юборишга раҳбарлик киладилар. 15 августда Тошкент шаҳрида Убайдуллахужа Асадуллахужаев раислигида махсус қўмита сайланади. Бу ташаббус бошқа жойларда ҳам амалга ошади. Улар ҳарбий маъмурият билан келишган ҳолда иш олиб борадилар. Самарқанд вилояти ҳарбий губернатори, генерал-майор Ликошиннинг 759-ракамли маълумотига кўра, Жиззахда 44 та қишлоққа ут қўйилган. Уларнинг кўпи бутунлай ёниб, кул бўлган.

Жиззах қўзғалони ҳақида маълумот туплаб, китоб ёзмокчи бўлган ва 1938 йилда «Миллий иттиход»нинг аъзоси сифатида қамалиб, қамоқхонада уриб ўлдирилган Мамадиёр Аллаёровнинг ёзишича, рус аскарлари 40 кишини уйига камаб, ут қуйиб юборган.

Мардикорликка юбормасликнинг иложи йўқдигини яхши билган жадидлар халқни ортиқча кон туқилишидан асради. Шунингдек улар ижтимоий бикиклик ва мутаассиблик муҳитидаги йигитларнинг ўзга юртларда бўлиб, «кўзи очилиши»ни ҳам назарда тутдилар. Ҳақиқатан ҳам 1917 йилдан кейин мардикорликдан кайтган йигитларнинг кўпчилиги миллий озодлик курашида ва жадидчилик ҳаракатида фаоллик кўрсатдилар. Жадидлар жойлардаги норозиликлар эвазига чоризм амалдорларини бироз ёнберишга мажбур этишга муваффақ ҳам бўлдилар.

Андижон жамоатчилиги номидан 1916 йил июлда У. Асадуллахужаев билан Вадим Чайкин Санкт-Петербургга бориб, ИВ Давлат Думасига Туркистондаги хунрезлик ва ўзбошимчаликлардан шикоят килади. Шундан сўнг депутатлар Туркистондаги рус аҳолиси ҳарбий мажбуриятдан озод қилинган бир пайтда, маҳаллий аҳолидан мардикорликка олиш сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан хавфли эканлиги ҳақида ҳарбий вазир номига телеграмма юборадилар. Подшо Николай ИИ ҳам буни эътиборга олган ҳолда мардикорликка олиш муддатини 15 сентябргача кечиктиришга мажбур бўлади. А.Н. Куропаткинни эса Туркистон генерал-губернатори қилиб Тошкентга юборади. Унинг билан бирга Дума аъзолари Керенский, Таваккалов ҳамда М.Чўқаев, Ш.З. Муҳаммадиёров ҳам вазиятни ўрганиш Учун ўлкага келади.

Убайдуллахужа Асадуллахужаев берган маълумотлар асосида Куропаткин ўзини халқчил қилиб кўрсатиш мақсадида баъзи амалдорларни ишдан олади.

Шундай қилиб, жадидлар халқ миллий озодлик Ҳаракатига ғоявий-мафкуравий ва ташкилий раҳбарлик қилишга муваффақ бўладилар. Бу эса жадидчилик бу даврга келиб Туркистонда катта таъсирчан ижтимоий-сиёсий кучга айланганлигидан далолат беради.

Жадидчилик ҳаракати ва рус демократик инқилоби

1917 йил 27 февралда Россия императори Николай ИИ рус демократик инқилоби тазйики остида ўз тахтидан воз кечди. Бу билан Россиядаги Романовлар сулоласининг уч юз йиллик монархистик ҳокимияти барҳам топади. Давлат думаси муваккат хукумат тузиб, унга мамлакатни бошқариш ва таъсис мажлисини чакириб, ҳокимият масаласини узил-кесил хал қилиш вазифасини топширади.

Иккинчи томондан эса бу хукуматга қарама-қарши равишда инқилобий ҳаракатга раҳбарлик қилаётган социал-демократик партиялар жойларда ишчи, аскар ва деҳқонлар депутатлари совет (шўро) ларини тузиб, ҳокимиятнинг янги шаклини ташкил этдилар. Бу ҳолат Россия босиб олган

барча мамлакатлар кдгори Туркистонда ҳам истиқлол учун кураш авж олишига сабаб бўлди ва бунда, жадидчилик ҳаракатининг ҳиссаси беҳад катта бўлди.

Маҳаллий халқ ва жадидлар рус инқилобини фақат миллий истиқлолга эришиш нуқтаи назаридангина қўллаб-қувватладилар. Туркистондаги инқилобий ҳаракатга асосан рус социал-демократик партиялари раҳбарлик қилди. Инқилобнинг бош шиори эса «Озодлик Тенглик ва Бородарлик» эди. Жадидлар «Озодлик Тенглик ва Адолат» деган шиорга амал қилиб, миллий ҳокимият, миллий давлатчиликни тиклаш йўлида мусулмон халқ оммасига раҳбарлик қилдилар. Бунинг натижасида Туркистонда Россиядаги каби икки ҳокимиятчилик эмас, балки қўйидаги уч ҳокимиятчилик пайдо бўлди:

1. Жадидлар ташкил этган «Шўрои Исломия» ва унинг жойлардаги шуъбалари, Тошкентдаги Туркистон ўлка мусулмонлари маркази ёки баъзи адабиётларда «Миллий марказ» деб номланган марказ;

2. Туркистондаги рус ва аскар (кейинроқ деҳқон) депутатларининг маҳаллий ва марказий советлари;

3. Россия Муваккат хукуматининг Туркистон Муваккат қўмитаси ва унинг вилоятлардаги бўлимлари.

Тошкентга рус подшоси ўз тахтидан воз кечганлиги ҳақидаги хабар етиб келиши биланок жадидларнинг Тошкентдаги «Турон» жамияти сиёсий фаолиятга ўтди. Унинг ташаббуси билан 6, 9 ва 13 март кунлари бўлиб ўтган халқ йиғинларида маҳаллий ҳокимият бошқаруви масаласи мухокама қилиниб, демок ратик руҳдаги қарорлар қабул қилинди. 9 март куни Тошкентнинг Чорсудаги Жоме масжидида 20 минг кишилик йирин бўлиб, у Убайдуллахужа Асадуллахужаев (раис), Мунавварқори (раис муовини), Исломбек Худоёрхонов (котиб) лар раҳбарлигида ўтади. Аввало хуррият қурбонлари руҳига тиловат уқилиб, фотиха тортилади. Шундан сўнг Эски шаҳар поликмейстри Колесников бушатилиб, унинг ўрнига ҳокимият бошлиғи этиб Худоёрхон ўғли Исломбек Худоёрхонов сайланади.

6 мартдаги йигилишда жадидлар томонидан шаҳар ижроия қўмитасига сайланган Убайдуллахужа Асадуллахужаев, Тошпулатбек Норбутабеков ва бошқалар қайта сайланадилар. Бу халқ қурултойи мақомидаги йиғинда рус ишчиси ва аскарлари советларига ўхшаш маҳаллий халқ бошқарувига вакиллар ҳам сайланади. Кейинчалик бу ташкилот Мунавварқори таклифи билан «Шўрои Исломия» деб номланади. Бу йиғинда сайланганларга қадимчилар норози бўлганлари сабабли 13 мартда яна уша Жоме масжидида катта халқ йиғини ўтказилади. Унга Мунавварқори, Абдулвохидкори, Саидрасул Махмуд Саидазизлардан иборат раёсат (президиум) раҳбарлик килади. Тошкент шаҳар Ижроқўмитасига Убайдуллахужа Асадуллахужаев-Шайхонтохур, Тошпулатбек Норбутабеков Кукча, Зайниддинхужа Саримсок-Хужаев Себзор, Абдусафийхон Ганихон ўғли Бешёғоч даҳаларидан вакил қилиб сайланади.

15 март куни «Шўрои Исломия»нинг биринчи ташкилий мажлиси бўлиб, унга Абдулвохидкори АбдурауфКори ўғли раис, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли эса муовин этиб сайланади. Кейинроқ эса Абдулвохидкори Шайхонтохур дахасига кози бўлиб сайлангач, 6 апрелда унинг ўрнига Убайдуллахужа Асадуллахужаев сайланади.

Апрелнинг бошларидан бошлаб «Шўрои исломия»нинг Уш, Андижон, Фарғона (Скобелев), Туркистон, Мари, Самарқанд, Қўқон, Наманган ва бошқа шаҳарларда ҳам маҳаллий шуъбалари пайдо бўлади.

Бу сиёсий ҳокимият ташкилотларининг «Нажот» (1917 йил, март), «Кенгаш» (1917 й июн), «Шўрои Исломия» (1917 йил 16 май, Тошкент) «Эл байроғи» (1917 йил сентябр, Қўқон), «Хуррият» (1917 йил апрел, Самарқанд) каби газета ва журналлари чоп этилиб, улар мухторият, тенглик эрк ва мустақиллик ғояларини кенг ёядилар.

«Шўрои Исломия» ўз фаолиятини асосан қуйидагиларга қаратди:

- Туркистон мусулмонлари орасида сиёсий, илмий ва ижтимоий, иқтисодий ислоҳотлар ўтказиш ғояларини кенг ёйиш;
- Туркистон мусулмонларини ягона ғоя, маслак ва фикр асосида бирлаштириш чоратадбирларини кўриш;
- бошқа мамлакатнинг мустақиллик ва демократияга асосланган бошқарув идора усули ва шаклларини ўрганиш, таъсис мажлисини ўтказишгатайёргарлик кўриш;
- Туркистоннинг ҳамма шаҳар, қишлоқ ва овулларида митинглар ўтказилиб, сиёсий, ижтимоий хутба (маъруза) лар ўқитиш;

- эски маъмурий раҳбарларни янгилари билан алмаштириш йўлларини халққа тушунтириш;
- Туркистондаги барча миллат вакиллари орасидаги эски ихтилофларни бартараф этиш ва бўлажак ихтилофларнинг олдини олиш;
- турли миллат ва фиркалар билан алоқада бўлиб, мусулмон халқининг талабини ўз вакиллари орқали маълум қилмоқ зарур бўлганда эса улардан ёрдам олмок.

«Шўрои Исломия» томонидан Тошкентда 16-23 апрелда Умумтуркистон мусулмонларининг биринчи қурултойи чакирилади. Унда қўйидаги масалалар мухокама қилинди: Муваккат хукуматга муносабат; Россиядаги бошқарув шакли ҳақида; Таъсис мажлисига тайёргарлик Туркистонда маҳаллий фуқароқларнинг бошқарув идораси; ўлкадаги диний-шариат муассаса-ларини янгилаш; диний махкама бошқармасини ташкил этиш; озиқ-овқат, урушга муносабат; уруш ортида ишлаётган мардикорлар; «Шўрои Исломия»нинг ўлка марказий ташкилотини ташкил этиш; «Шўрои Исломия»нинг ижроия қўмиталарига муносабат; Умумроссия мусулмонлари съездига делегатлар сайлаш; ер-сув масаласи.

Қурултой Россия конституциясини қайта ишлаш, Россия Федератив Демок ратик Республикаси таркибида миллий-ҳудудий-федератив демократик республика ташкил этиш ҳақида қарорлар қабул килади. Шунингдек қурултой Туркистон ўлка мусулмонларининг Марказий шўросини таъсис этади. Унга Мустафо Чўқаев раис, Заки Валидий Тугон котиб этиб, Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Убайдуллахужа Асадуллахужаев, Тошпулатбек Норбутабеков, Ислом Шоахмедов ва бошкдлар раёсат аъзоси бўлиб сайланадилар.

Қурултойда қатнашган рус фиркалари вакиллари ҳам мухторият масаласини қўллаб-қувватлайдилар. 12 июнда Туркистон мусулмонларининг ўлка Марказий шўроси (Миллий маркази) мажлиси бўлиб, унда унинг Низоми қабул қилинади.

Миллий ҳокимият учун кураш авж олган бир пайтда жадидлар билан қадимчи уламолар ўртасида келишмовчилик жуда кескин тус олади. Уламолар 1917 йил июнда «Шўрои Исломия»дан ажралиб чиқиб, «Шўрои Уламо»ни ташкил этадилар. Бу билан улар миллий манфаат ва демократик ҳаракатга хиёнат киладилар.

«Шўрои Уламо» ташкилоти ўзининг «Ал-Изох» журналини ҳам ташкил этади. Бу журналда мутаассиблик билан бирга тараққийпарварликка оид мақолалар ҳам босилиб туради. Уламочилар ҳам миллий истиқлол тарафдори бўлдилар. Лекин улар жадидлардаги дунёвийлик билан келиша олмай, жадидларни шариатга хиёнат қилишда нохак айбладилар.

Жадидлар билан уламолар ўртасида келишмовчилик Тошкент шаҳар Думасидаги депутатлар орасида ҳам кучли бўлди.

Сентябр ойининг бошларига келиб большевиклар таъсирида рус ва ишчи аскар советлари Тошкентда ҳокимиятни ўз қўлига киритиш йўлида маҳаллий халқ манфаатини хаспушлаши ҳокимият учун кураш масаласини жуда мураккаблаштириб юборди. Шунинг учун ҳам жадидлар ташаббуси билан 1917 йил 7-11 сентябрида бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг иккинчи ўлка қурултойила курилган асосий масала маҳаллий ҳокимиятни ташкил этиш масаласи бўлди.

Қабул қилинган қарорда умумхалқ манфаатини тўла ифода этувчи коаликион хукумат тузиш ғояси олга сурилади. Бу тўғрисида «Туркистанские ведомости» газетаси шундай деб ёзади: «Туркистон мусулмонларининг иккинчи ўлка қурултойи ҳокимият ишчи ва деҳқон депутатлари советларига берилишига қаршилик билдиради. Ҳокимият коалицион, яъни умумхалқ ҳокимияти бўлмоғи ва мамлакатдаги барча кучларга суянмоғи лозим» (1917 йил 13 сентябр).

Қурултой большевикларнинг «Бутун ҳокимият советларга!» деган шиорига нисбатан жиддий норозилик билдиради. Коалицион хукумат масаласини Туркистондаги кўпчилик русийзабон аҳоли ва социал-демократик партиялар ҳам қўллаб-қувватлайдилар.

Жадидчилик ҳаракатининг сул қанотига айланган «Шўрои Уламо» намояндалари ҳам Тошкентда (17-20 сентябрда) Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг қурултойини чакириб, большевикларнинг ҳокимият масаласидаги бир томонлама синфий карашларига қаттиқ зарба берадилар. Ушбу қурултой қўйидаги қарорларни қабул килади:

1. «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо» «Турон» ва Туркистон ҳамда Қозоғистондаги бошқа ҳамма мусулмон ташкилотларини бирлаштирувчи «Иттифоқи-ул-муслимин» партиясини ташкил этиш.

2. Россия демократик республикаси таркибига кирувчи Туркистон Федератив Республикасини ташкил этиш.

Туркистон Федератив Республикасининг таркиби 12 кишилик Туркистон ўлка қўмитаси, 5 йиллик муддатга сайланувчи «Махками шаръия» (Парламент) ҳамда «Шайхул ислом» (Бош прокурор) дан иборат бўлиши белгиланади.

Қурултой ҳокимият тўғрисида қўйидагича қарор қабул қилди: «Туркистон ўлкасининг 98 фоиз нуфусини ташкил этувчи 10 миллион мусулмон рус инқилоби эълон қилган Хуррият, Тенглик Бородарлик асосларида миллий-маданий мухторият ҳуқуқига мутлак равишда эга, маҳаллий ҳокимият биринчи навбатда мусулмон вакилларидан ҳам маълум микдорда бошқа сиёсий ташкилотлар вакилларидан ташкил топиб, таъсис этилуви лозим. Ҳокимиятнинг тасодифий, ерли аҳоли манфаатига ёт бўлган кичик гуруҳлардан тузилган ишчи, аскар ва деҳқон ташкилотларининг қўлида жамлануви халқчиллик асосларига зиддир ва маҳаллий мусулмон халқига одил ҳаёт тузумини таъминлаб беруви амри маҳолдир».Қурултойда очарчилик хавфининг олдини олиш учун 1917 йилда 50 фоизга қисқартирилган пахта майдони бутунлай тугатилиб, ҳамма ерга фақат бугдой ва бошқа дон экилиши алоҳида кўрсатилди.

Ўлка мусулмонлари марказий шўроси-«Шўрои Исломия» (Миллий марказ) Тошкентда ҳокимиятни большевиклар босиб олишга тайёргарлик кўраётган-ларидан ташвишланиб, ҳокимиятни қандай йўл билан бўлса-да, қўлга киритиш учун бор имкониятларидан фойдаланишга ҳаракат килади.Хулоса шуки, жадидчилик ҳаракати жуда қисқа муддатда, айниқса, рус феврал инқилоби ғалабасидан сўнг энг таъсирчан ижтимоий-сиёсий кучга айланди. У миллатда ижтимоий-сиёсий онгни уйғотишга, истиқлолга ишонч руҳини тарбиялашга муваффақ бўлди.Бу даврга келиб жадидлар нафақат мусулмон, балки русийзабон халқ орасида ҳам раҳбар куч сифатида катта нуфуз ва обрўэътиборга эга эдилар. Улар асосан миллий демократик ва озодлик ҳаракатларига раҳбарлик қилдилар. Демократик Россия таркибида мухторият (автономия) ҳуқуқига асосланган миллий демократик хукуматни ташкил этиш ва шу асосда миллий давлатчиликни тиклаш учун матбуотда макрлалар билан чиқдилар, омма орасида ташкилий-тарғибот ишларини жонлантирдилар. Буни русийзабон халқдар ва кўпчилик рус социал-демократик партия ва ташкилотлари ҳам қўллаб-қувватладилар.

ЎЗБЕКИСТОН СОВЕТЛАР ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА 13-МАВЗУ. ТУРКИСТОНДА МУСТАБИД СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ ВА УНГА ҚАРШИ ҚУРОЛЛИ ҲАРАКАТ

РЕЖА:

1. 1917 йил феврал инқилобининг Туркистонга таъсири.Мухториячилик ҳаракати.
2. Октябр тўнтариши. Туркистонда мустабит совит режимининг ўрнатилиши, вальшивикларнинг шовинистик сиёсати.
3. Туркистон мухторияти хукумати ва унинг фаолияти.
4. Туркистон минтақасида совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатининг тарихий аҳамияти
5. .Хива хонлигининг қизил армия томонидан тугатилиши. Хоразм Халқ Совет Республикасининг тузилиши ва ундаги ижтимойи-сиёсий ўзгариш.
6. Бухорога қизил армиянинг босқичи ва амир ҳокимиятининг ағдарилиши. Бухоро, Халқ Совет Республикасидаги ҳокимият тизими ва ғоявий-сиёсий вазият.

1917 йил феврал инқилобининг Туркистонга таъсири. Мухториятчилик ҳаракати.

1917 йил 27 февралда Петроградда бўлган демократик инқилоб Туркистон ўлкасига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Туркистонда янги жамият кўртакларини шакллантириш учун ҳаракат бошланиб кетди. Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўлка мухторияти масаласи асосий масала бўлиб колди. Туркистонга мухторият мақомини бериш ғояси нафақат демократик зиёлилар орасида, хатто олдий одамлар ўртасида ҳам анча оммалашган эди.

1917 йилнинг март-апрел ойлари ўлканинг сиёсий уйғонишида бурилиш даври бўлди. Туркистон жадидлари, миллий зиёлилари ва ислом уламоларининг етакчилари бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875-1919), Мунаввар Кори (1878-1931), Убайдуллахужа Асадуллахужаев (Убайдулла Хужаев; 1882-1938), Фитрат (1886-1938), Файзулла Хужаев (1896-1938), Садриддин Айний (1878-1954), Абдулвохид Бурбонов (1875-1934), Мустафо Чўқай (1886-1941), Муҳаммаджон Тинишбоев (1879-1939), Шерали Лапин (1868-1919), Ахмад Закий Валидий (1890-1970), Обиджон Махмудов (1858-1936) ўлкада янги ташкил қилинган «Шўрои Исломия» (1917 йил март), «Шўрои Уламо» (1917 йил июн), «Турон» жамиятлари ва «Турк адами Марказият (федералистлар) фиркаси» (1917 йил июл), «Иттифоқи муслимин» (1917 йил сентябр) сиёсий партияларининг тузилишида муҳим роль уйнадилар.

1917 йил 7 апрелда Петроградаги Муваккат хукумат қарори билан кадет Н.Н. Шчепкин раислигида Муваккат хукуматнинг Туркистон Комитети ташкил қилинди. Комитет таркибига 9 киши кирган бўлиб, уларнинг турттаси Алихон Букейхонов (1868-1937), М. Тинишбоев, Садри Максудов, А. Давлетшинлар туркий халқлар вакиллари эди. Кейинчалик Туркистон Комитетининг таркиби ўзгартирилди.

Жадидчилик 1917 йилда маърифатчилик ҳаракатидан сиёсий ҳаракат даражасига аллақачон кўтарилган эди. Уша 1917 йилнинг ўзида турт марта Бутунтуркистон мусулмонлари қурултойи ўтказилди. 1917 йил 16-23 апрелда Тошкентда бўлган И қурултойда демократик Россия таркибида Туркистон Мухториятини ташкил этиш ғояси олга сурилди. Бу ғоя Туркистон халқларининг ўз миллий давлатчилигини тиклаш йўлидаги дастлабки кадами эди.

Бутунтуркистон мусулмонлари И қурултойининг сўнгги мажлисида Марказий раҳбар орган-Туркистон ўлка мусулмонлари Кенгаши (Краймуссовет) ташкил этилиши ҳақида қарор қабул қилинди. Уни тузишдан асосий мақсад миллий озодлик ҳаракатига ташкилий ва марказлаштирилган хусусият касб этиш учун бир-бири билан тарқоқ алоқада бўлган жамият, қўмита ва иттифоқларни бирлаштириш эди. Туркистон мусулмонлари Маркази Кенгашига Мустафо Чўқай раис, Валидий бош котиб, Мунаввар Кори, Беҳбудий, У. Хужаев, О. Махмудов, Тошпулатбек Норбутабеков, Ислом Шоахмедов ва бошқалар аъзо қилиб сайланди. Мунаввар Кори ва Садриддинхон Шарифхужа Кози ўғли бошчилигида Тошкент қўмитаси тузилди. Шунингдек Беҳбудий раҳбарлигида Самарқанд ва Носирхон тура етакчилигида Фарғона бўлими ҳам ташкил топди. Марказий шўронинг органи сифатида «Нажот» (муҳаррири-Мунаввар Кори), кейинчалик «Кенгаш» (муҳаррири-Валидий) газеталари чиқа бошлади. Шунингдек 1917 йилда нашр қилинган «Улуғ Туркистон», «Турон» газеталарида мухторият-чилик ғояси билан сугорилган мақолалар чоп қилинди.

Шундай қилиб, 1917 йил баҳорида Туркистоннинг бирлиги ва яхлитлиги томон муҳим кадам ташланди. Тарихда илк марта Бутунтуркистон миқёсида мусулмонлар қурултойи чакирилиб, унда туб халқларнинг мухторият томон қатъий интилиши, ўз анъаналари, урф-одатлари ва турмуш тарзини изчил туриб ҳимоя қилиши айтилди. Бу манфаатларнинг ифодачиси бўлган Миллий марказ-Туркистон мусулмонлари Марказий Кенгаши ташкил этилди.

Афсуски, бирлашиш жараёнлари ҳар доим ҳам бир текис ривожланмади. Аср бошидан буён давом этаётган «жадид-қадим» низолари демократик ҳаракат сафларида парчаланиш юз беришига олиб келди. Маълумки, 1917 йил 14 мартда Тошкентда «Шўрои Исломия» ташкил топган эди. Аксарияти жадидлардан иборат бу ташкилот аъзолари Туркистон мустақиллиги учун кураш олиб бордилар. 1917 йил июн ойила Мунаввар Кори бошчилигидаги «Шўрои Исломия» ташкилотидан «Шўрои Уламо» ажралиб чиқди. Шерали Лапин унинг Тошкент шуьбасига асос сслди. Орадан кўп вақт утмай, қўқон шаҳрида ҳам «Шўрои Уламо» жамияти тузилди. Лекин икки жамият ўртасида ғоявий ихтилофлар мавжуд бўлиб, улар бир-бири билан келиша олмасдилар. Чунки «Шўрои Уламо» жамияти ўз дастурида ислом динининг анъанавий асослари буйича иш кўришини маълум килсада, аслида Лапин бошчилигидаги Тошкент уламочилари аввал рус монархияси, сўнгра большевизм ғоялари билан ўз ҳаракатларини мувофиклаш тиришга бехуда уриндилар. «Шўрои Уламо» жамияти ўз мақсадлари тарғиботи учун «Ал-Изох» журналини чиқара бошлади (муҳаррири-Абдумалик хожи Набиев). Ҳар икки жамият ўртасида ғоявий кураш, хусусан, матбуот саҳифаларида авж олиб кетди.

1917 йил 10 сентябрда Тошкентда Бутунтуркистон мусулмонларининг II қурултойи очилди. «Шўрои Исломия» ташаббуси билан чакирилган ушбу қурултой ҳокимиятни ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари советларига беришга қарши чиқди. Ушбу қурултойда қабул қилинган резолюцияларда миллий демократия ўзи тўтадиган йўлнинг муҳим асосларини биринчи марта қатъий қилиб айтди: хукумат демократик сиёсат юргизадиган бўлса, ана шундагина мусулмонлар бу хукуматда иштирок этадилар. Иккинчи қурултойда фақат Миллий марказ-Туркистон мусулмонлари Марказий Кенгаши минтақадаги туб ерли аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиши мумкин деган фикр қатъий қилиб қўйилди.

1917 йил 20 сентябрда Тошкентда бўлиб уттан Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг қурултойи «уламочилар» билан «шўрои исломчилар» ўртасидаги узоқ ва қизғин бахсларга қарамай, ниҳоят, келишиш ва муроса йўлини топди. Қурултойда «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо», «Турон» ва бошқа сиёсий ташкилотларни бирлаштириш йўли билан бутун Туркистон минтақаси учун умумий бўлган «Иттифоқи муслимин» деган сиёсий партия тузишга қарор қилинди.

Қурултой ишидаги асосий масала Туркистон ўлкасининг бўлажак сиёсий тузумини белгилаш эди. Уша пайтда Тошкентда нашр қилинган «Улут Туркистон» газетасида ёзилишича, «Қурултой Мулла Муҳаммадхужа эшон ва Мулла Сиддикхужа эшонларнинг бошқарув шакли ҳақидаги нуткла-

рини тинглаб, дуою ижобат ила Туркистон Мухториятини тайин этишга жазм қилди». Қурултой мухториятга «Туркистон Федератив Республикаси» деган номни қуйиб, парламент республикаси асосида тузилажак бўлгуси давлат тузумининг бош тамойил ва меъёрларини белгилаб берди.

Шу тарзда Туркистонда мухторият хукумати юзага келмасдан анча олдин жамиятнинг кенг қатламлари вакиллари, илгор зиёлилар бу ҳаракатда фаол қатнашиб, унинг пойдеворини яратишга замин ҳозирладилар.

Октябр тўнтариши. Туркистонда мустабид совет режимининг ўрнатилиши, большевикларнинг шовинистик сиёсати

1917 йил 25 октябрда (янги сана билан 7 ноябрда) қурол кучига таянган В.И. Ленин бошчилигидаги большевиклар (коммунистлар) Петроградка Мувакхат хукуматни ағдариб ташлаб, ҳокимиятни зўровонлик йўли билан эгаллашди. Россиянинг марказида юз берган воқеаларнинг акс-садоси орадан кўп утмай Туркистонга ҳам етиб келди.

28 октябрда Тошкентнинг янги шаҳарида европалик ишчилар ва солдатлар большевикларнинг куткуси билан қуролли тўқнашувларни бошлаб юборишди. Улар генерал Коровиченко қисмларидан устун келдилар. 1 ноябрда Коровиченко ва Муваккат хукуматнинг Туркистон Комитети қамоққа олинди. Тошкентда зўровонлик йўли билан совет режими ўрнатилди.

Ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, 1917 йилнинг кузига келиб, ўлка шаҳарлари, вилоятлари ва уездларида аҳолининг ҳокимиятни советларга ўтишини талаб килувчи фаол чиқишлари кузатилмаган. Аксинча, жойлардан келиб турган хабарлар ва телеграммаларда Муваккат хукуматни қўллаб-қувватлаш ҳақида гапирилар экан, большевиклар ва бошқа экстремистларнинг ҳокимиятни советларга бериш ҳақидаги талаблари фош этилар, мамлакат тақдирини ҳал киладиган Таъсис Мажлисини чакириш ғояси маъкулланарди.

Демак 1917 йил ноябр ойининг бошида большевиклар фақатгина қурол кучига таянган ҳолда Тошкент шаҳрида ҳокимиятни қўлга киритишди. Бу ҳолни архивларда сақланиб қолган уша даврга оид кўплаб расмий ҳужжатлар ҳам исботлайди. Туркистон республикаси раҳбарларидан бири кейинчалик қўйидаги фикрни эътироф этишга мажбур бўлган эди: «Туркистон бир неча ун йиллар мобайнида чоризм мустамлакаси бўлиб келди ва бу ҳол барча ижтимоий кайфият ва муносабатларда ўзининг ўчмас мухрини қилдирди. Самодержавие томонидан олиб борилган мустамлакачилик кайфияти ва сиёсати амалдорлар ва хизматчи унсурлардан ташқари хатто рус темир йўлчиларига ҳам ўз таъсирини ўтказган эди. Шунинг учун тўнтаришнинг бошидаёк совет ҳокимиятини бу ерда фақат рус кишилари амалга оширди. Туб аҳолидан эса мустамлакачи маҳаллий ҳокимиятга алоқадор кишиларгина унда қатнашиши мумкин бўлиб, туб аҳолининг қолган қисми учун бу ғоялар бегона ва тушунарсиз эди».

1917 йил 15-22 ноябрда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган Ўлка ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларининг III съездила 15 кишидан иборат Хукумат — Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети тузилди, унда 8 ўрин сул эсерларга, 7 ўрин большевиклар билан максималистларга берилди. Бироқ хукумат фақат европаликлардан иборат бўлди. Туркистон ХКС раиси лавозимини касби чизмачи бўлган большевик Ф. Колесов эгаллади, ҳарбий комиссар қилиб извошчи Перфильев, бошқа комиссарлик лавозимларига ҳам шунга ўхшаганлар тайинландилар. Хукумат таркибига туб аҳоли вакилларидан битта ҳам вакил киритилмади. Бу тасодифий ҳол эмас эди.

Туркистонда сул инқилобий сиёсий гуруҳлар, уларнинг намояндаларидан тузилган хукумат, биринчи галда большевиклар моҳиятан чоризм мустамлакачилик сиёсатига амал қилдилар. Шу билан бирга октябр тўнтаришидан кейин Россияда бўлгани сингари, Туркистонда ҳам инқилобий акиларга, энг аввало синфийлик тамойилларига амал қилинди. Асосий инқилобий куч-пролетариат ва камбакал деҳқонлар, аҳолининг бошқа қатламлари эса реаккион ва эксплуататор гуруҳлар деб эълон қилинди. Мулкдорлар-эксплуататорлар, эзувчилар; миллий зиёлилар, укимишли, обру-эътиборли халқ вакиллари миллий буржуазия корчалонлари ва малайлари; ислом дини рахнамолари реакцион оким деб, уларга қарши аёвсиз кураш бошлаб юборилди.

Туркистон ўлкасидаги дастлабки совет хукуматининг зиддиятли таркиби минтақада европалик аҳоли ҳукмронлигини мустаҳкамлашга қаратилган эди. Йўқотилиши интизорлик билан кутилган мустамлакачилик янгича асосда бошланиб кетди. «Туркистондаги мустамлакачилик хатто совет ҳокимияти тараққиётининг бутун бир йўналишини белгилаб берди», деб кейинчалик тан олган эди Г. Сагараров.

Маҳаллий миллатларнинг сиёсий жараёнга аралаштирилмаганлиги ўлка халқларининг совет ҳокимиятига бўлган ишончсизлигини янада кучайтирди. Хатто Туркистондаги европалик аҳолининг демократик қатламлари ҳам большевиклар ва сул эсерларнинг бундай маккорона сиёсатига қарши

чиқдилар. Хукумат тузишда улуғ давлатчилик шовинизми акидаларига амал қилинганлиги янги ҳокимиятнинг сиёсий фаолиятини олдиндан белгилаб берди.

Ҳокимият большевиклар қўлига ўтиши билан ўлкада Муваккат хукуматнинг барча бугинлари тугатилиб, ўрнига аввало жазо органлари ва совет бошқарув тизими ўрнатидки. Бу тасодифий ҳол бўлмасдан, большевиклар ҳукмронлиги нафақат ағдарилган синфлар, балки большевиклар билан келишмайдиган маҳаллий аҳолининг катта қисми устидан зўровонлик ўрнатил гандагина сақланиб қолиши мумкин эди. Туркистон ХКС 1917 йил 28 ноябрда ўлкада қизил гвардия бўлинмалари тузиш ҳақида қарор қабул қилди. Бу бўлинмалар совет режими ва большевикларга қарши кўтарилган дастлабки стихияли чиқишларни бостиришда фаол иштирок қилди. Шу вақтнинг ўзида Бутунроссия Фавқулодда комиссия (чека) органлари ва инқилобий трибуналлар ташкил этилди. Пролетариат диктатурасининг бу жазо органлари озодлик ва демократияни бугишда, ўзгача фикрлайдиган кишиларни қатағон қилишда муҳим қурол бўлди ва Ватанимизнинг янги тарихида ўзининг машъум асоратларини қолдирди.

Туркистон ХКС 1917 йил охирларида ўз қарори билан «Шўрои Исломия» ва бошқа маҳаллий демократик ташкилотларни таркатиб юборди. Бу ташкилотларнинг раҳбарлари кейинчалик Туркистон Мухторияти хукуматига қўшилдилар, айримлари истиқлолчилик ҳаракатига ғоявий рахнамолик қилдилар. Шуниси характерлики, «Шўрои Уламо» ташкилотининг Тошкент шуъбаси фақат 1918 йил 13 майда ёпиб қўйилди.

Шундай қилиб, даставвал Россия марказида қарор топган совет режими Туркистон ўлкасида ҳам ўрнатилди. Зўровонлик ва халқларни эзишга қаратилган совет режими ўзининг илк кунларидан бошлаб Туркистондаги туб халқларга нисбатан мустамлакачилик сиёсатини юритди. Чор Россиясининг мустамлакачилик тизими совет Россияси даврида янада такомиллаштирилди.

Туркистон Мухторияти хукумати ва унинг фаолияти

Сиёсий партиялар тузилиши, улар томонидан дастурий ҳужжатлар қабул қилиниши Туркистонда миллий ҳаракатнинг кенг кулоч ёйганидан далолат берар эди. Бироқ юқорида кўрсатиб ўтилганидек Петроградаги октябр тўнтариши оқибатида 1917 йил октябр-ноябр ойларида Туркистон ўлкасида, хусусан, Тошкент ва Қўқонда юз берган воқеалар миллий озодлик ҳаракатини бутунлай бошқа йўналишдан кетишга мажбур қилди.

1917 йил 26-28 ноябрда (янги ҳисоб билан 9-11 декабрда) Қўқон шаҳрида Туркистон ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой ишининг бутун тафсилотлари уша давр газеталарига тарих учун мухрлаб қўйилган.

Мустафо Чўқай қурултойни очар экан, Россия ва Туркистоннинг сиёсий ва иқтисодий аҳволи хусусида маълумот беради. Унинг айтишича, Марказда юз бераётган воқеалар, чекка ўлкаларни ва шу билан бирга Буюк миллий инқилобни куткарув йўлларини мустақил мухокама этувини такозо килур. Октябр хунрезлигини бошдан кечирган Россия ва Туркистон ўз тақдирлари ҳақида мулоҳаза юритмоклари лозим.

Маълумки, мусулмонларнинг ушбу нуфузли қурултойи ва унда қабул қилинган қарорлар ун йиллар давомида миллатчилар гуруҳининг йиғинидан эълон қилинган буржуа мухторияти деб нотўғри талқин қилиб келинди. Ҳужжатлар эса ушбу ҳолнинг бутунлай акси бўлганлигини исботлайди. Масалан, Туркистон жадидларининг отаси саналган Беҳбудий ўз маърузасида қурултойнинг Туркистон халқлари тарихида ўлкан ижобий, тарихий ҳодиса ва бурилиш даври эканлигини таъкидлаб, «Қурултойимиз қабул қилаётган қарорлар шунинг учун ҳам аҳамиятлики, унда Туркистон аҳолисининг европалик вакиллари ҳам иштирок этмовдалар», дейди. Беҳбудий ва Обиджон Махмудов қурултой хайъатида мусулмонлар билан бир қаторда бошқа миллий гуруҳларнинг ҳам вакиллари бўлишини ёқлаб чиқди.

Туркистонни бошқариш шакли уч кун давом этган қурултойнинг диққат марказида турди. Бу масала мухокамасида сўзга чиққанларнинг кўпчилиги Туркистоннинг мухтор республика деб эълон қилиниши ўлка аҳолисининг ижтимоий мақсадларидан келиб чиққан ва унга мос тушишини уктирди. Мухторият ва мустақиллик эълон қилиш фикрини ҳамма қўллаб-қувватлади.

Қурултойда 1917 йил 27 ноябр (янги ҳисоб билан 10 декабр) куни кечкурун қабул қилинган қарорда шундай дейилади: «Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват этган халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Федератив Россия Республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон килади, шу билан бирга мухториятнинг қарор топиш шаклларини Таъсис Мажлисига хавола этади». Қурултой Туркистонда яшаб турган миллий озчилик ҳуқуқларининг муттасил ҳимоя қилинишини тантанали равишда эълон қилди.

28 ноябр (янги ҳисоб билан 11 декабр)да таркиб топаётган мазкур давлатнинг номи аниқланиб, Туркистон Мухторияти, деб аталадиган бўлди. Қурултой уша куни йигилишда Бутунроссия Таъсис Мажлиси чакирилгунга қадар ҳокимият Туркистон Муваккат Кенгаши ва Туркистон Халқ (Миллат) Мажлиси қўлида бўлиши керак деб қарор қабул қилди.

Қурултойда Туркистон Муваккат Кенгаши аъзоларидан 8 кишидан иборат таркибда Туркистон Мухторияти хукумати тузилди. Хукуматнинг Бош вазири ҳамда ички ишлар вазири этиб Муҳаммаджон Тинишбоев сайланди. Ислом Султон ўғли Шоахмедов-Бош вазир ўринбосари, Мустафо Чўқайташки ишлар вазири, Убайдулла Хужаев-ҳарбий вазир, Хидоятбек Юргули Агаев-ер ва сув бойликлари вазири, Обиджон Махмудов-озиқ-овқат вазири, Абдурахмон Урозаев ички ишлар вазирининг ўринбосари, Соломон Абрамович Геркфельд-молия вазири лавозимларини эгаллашди. Хукумат таркибида кейинчалик айрим ўзгаришлар юз берди. Мустафо Чўқай Бош вазир лавозимини бажаришга киришди. Вазирлардан уч киши олий маълумотли ҳуқуқшунос, икки киши ўртача малакали ҳуқуқшунос эканлиги мухторият хукумати аъзолари билим даражасининг нақадар юқори эканидан далолат беради.

Қурултойда 28 ноябр куни Туркистон Миллат Мажлиси очилиши тўғрисидаги қарор ҳам тасдиқланди. Миллат Мажлиси 54 нафар аъзодан иборат бўлиб, қурултой қарорига биноан «36 нафар мусулмонлар ва 18 нафар ғайри мусулмонлардан сайланадур. 36 мусулмон вакиллари Туркистоннинг 5 вилоятидан бўлиб: Фарғона-10 нафар, Самарқанд-5 нафар, Сирдарё-9 нафар, Еттисув-6 нафар, Закаспий-2 нафар; 4 нафар эса бутун Туркистон шаҳар думалари тарафидан тайин бўлуглар». 18 нафар ўрин эса ўлканинг европалик ташкилот ва фуқароқларига, жумладан, темирйўлчилар иттифоқи, ишчи ва солдат депутатлари совети, социал-демократлар, дашнок-кутюн, ерлик жухудлар, яхудийлар, эсерлар, украинлар, поляклар вакиллари ва бошқаларга берилиши кўзда тутилган эди. Демак ташкил этилаётган хукумат таркибига турли сиёсий ва миллий гуруҳлар вакилларининг қатнашуви кўзда тутилди. Демократик руҳдаги миллий зиёлилар қурултойда қабул қилинган дастурий ҳужжатларга ўзига хослиги билан ажралиб турадиган халқчил ва демократик ғояларни киритишди.

Қурултой жараёнида Туркистон Миллат Мажлиси 32 кишидан иборат қилиб сайланди. «Шўрои Уламо»нинг раҳбари Шерали Лапин Миллат Мажлиси таркибига унинг раиси сифатида киритилган бўлса ҳам, аммо унинг ўзи бу таклифни рад этди.

Қурултой тугагач, 1 декабрда Туркистон Мухториятининг Муваккат хукумати аъзолари (барча 8 киши) имзолаган махсус мурожаатнома эълон қилинди. Ушбу Мурожаатномада Туркистондаги барча аҳоли, ирки, миллати, дини, жинси, ёши ва сиёсий эътиқодларидан катьи назар, якдиллик ва ҳамжиҳатликка даъват этилган эди.

Орадан кўп утмай Миллат Мажлиси томонидан тасдиқланган қонунлар эълон қилинди, шунингдек янги хукумат мамлакат Конституциясини тайёрлаш учун таниқли ҳуқуқшуносларни жалб қилди. «Эл байроғи», «Бирлик туғи», «Свободный Туркестан», «Известия Временного Правительства Автономного Туркестана» каби хукумат газеталари ўзбек козок ва рус тилларида нашр қилина бошланди. Аввал чиқаётган «Улуғ Туркистон» газетаси ҳам ўз саҳифаларида мухторият хукумати фаолиятига алоҳида ўрин бера бошлади. Нашр ишларини яхшилаш учун О. Махмудовнинг босмахонаси хукумат ихтиёрига ўтди. Мухторият хукумати миллий қўшинни ташкил қилишга киришди. 1918 йил бошида бу қўшин сафларида бир мингдан ортиқ аскар бўлган. Ҳарбий вазир Убайдулла Хужаев иштирокида ўтказилган курик-парад вақтида аскарлар сони 2000 кишига етган. Бундан ташқари Қўқонда тахминан шунча миршаблар бор эди. Хукумат иқтисодий соҳада 30 миллион сум микдорида ички заём чиқаришни йўлга куйди. Чунки газеталарни нашр қилиш, мухторият қўшинларининг таъминоти ва хукуматнинг ички харажатлари учун маблағ зарур эди. Шунингдек хукумат аъзолари очлик чангалида қолган Туркистон аҳолисига Оренбург орқали ғалла келтириш муаммосини ҳал қилиш учун ҳам амалий кадамлар ташлади. Туркистон Мухторияти хукумати қисқа муддат ичида халқ ўртасида катта эътибор козонди. Янги хукумат фаолияти фақат Қўқонда ёхуд Фарғона водийсида эмас, балки бутун Туркистон минтақасида яшаётган туб ерли халқлар томонидан қизғин қўллаб-қувватланди. Фитрат, Чўлпон, Ҳамза мухторият хукуматини алкаб, ўғли шеърлар битишди. Фитрат мухторият эълон қилинган 27 ноябр (10 декабр) тунини «Миллий Лайлатўлкадримиз» деб атади. Аллома Фитратнинг бу сўзларида олам-олам маъно мужассамлашган.

Туркистон халқининг мухторият учун олиб борган курашида 1917 йил 13 декабрда бўлиб ўтган фожиали воқеалар муҳим ўрин тутади. Уша куни Тошкентда эски шаҳар аҳолиси «Мухтор Туркистон учун!» шиори остида тинч байрам намойишини ўтказди. Аммо Тошкент Советидаги большевиклар шаҳарда қуролли куч билан тартиб ўрнатишга буйруқ берадилар. Оқибатда тинч намойиш қатнашчилари пулемётдан ўққа тутилди, эски шаҳарлик 16 киши ана шу тўқнашув қурбони бўлди.

Мухтор хукуматнинг халқ ўртасидаги обру-эътибори ва нуфузи большевик ларни ташвишга солиб куйди. 1918 йил 19-26 январ (янги ҳисоб билан 1-8 феврал) да Тошкентда бўлган Туркистон ўлкаси ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларининг фавқулодда ИВ съездида мухторият масаласи асосий ўринда турди. Съезд Туркистон Мухторияти хукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳолатда деб, хукумат аъзоларини қамоққа олиш тўғрисида қарор чиқарди.

Большевиклар ўзларининг бу кабих ва мудҳиш «ҳукми»ни амалга оширишга зудлик билан киришдилар.

30 январ (янги ҳисоб билан 12 феврал)да Туркистон ХКС мухторият хукуматини тугатиш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлади. Туркистон большевиклари бунинг учун қизил аскарлардан ташқари арманларнинг «Дашнокцутюн» партияси аъзоларидан тузилган қуролли тудалардан ҳам кенг фойдаланди. Уларга қарши дастлабки жангда мухториятнинг миллий қўшинидан ташқари қўқонлик тинч аҳоли вакиллари ҳам қатнашди. Асосан болта, чукич, таёқ кўтарган халойиқнинг сони 10000 кишига етди. Шунга қарамай, қуролсиз бу кишилар қизил аскарларнинг Қўқон шаҳрига хужумини уч кун давомида мардонавор қайтардилар. Шаҳар устига уч кун давомида туплардан ёндирувчи снарядлар отилди. Мухторият қўшинининг тирик қолган қисми Кичик Эргаш қўрбоши бошчилигида шаҳардан чиқиб кетди.

Туркистон Мухторияти хукумати қизил аскарлар ва дашнокларнинг конли хужумлари оқибатида ағдариб ташланди. Аммо Қўқон ва унинг атрофидаги тинч аҳолини талаш, ўлдириш авжига чиқди. Фақат қўқоннинг ўзида уч кун давомида 10000 киши ўлдирилди. Шаҳар буткул вайронага айлантирилди.

Хукумат бошлиғи Мустафо Чўқай шаҳарни тарк этиб, яширинишга мажбур бўлди. Вазирларнинг айримлари ҳалок бўлди. Баъзиларини большевиклар қўлга олишди.

«Улуғ Туркистон» газетаси чукур кайру билан хабар берганидек «20 (эски ҳисоб билан 7) феврал Хуканд (Қўқон) тарихининг энг дахшатли куни эди. Арманилар айрича фаолият кўрсатганлар...». Газетадаги ушбу мақола «Хуканд ҳозир уликлар шаҳри», деган дахшатли ибора билан тугайди.Ниҳоят, 1918 йил 22 (эски ҳисоб билан 9) февралда Қўқон шаҳридаги Рус-Осиё банки биносида большевиклар томонидан тайёрланган «тинчлик шартнома» имзоланди.

Туркистон Мухторияти хукумати атиги 72 кун умр курган бўлса ҳам, у эрксевар халқимизни миллий мустақиллик ва истиқлол учун курашга даъват этди. 1918 йилнинг эрта баҳорида аввал Фарғона водийсида, сўнгра бутун Туркистонда истиқлолчилик ҳаракати бошланди. Аммо бу даврга келиб Туркистон Мухториятини тор-мор этиб, ўлкада якка ҳукмрон бўлган, қурол ва зўровонликка таянган большевиклар минтақада советча андозадаги автономия (мухторият)ни ташкил этишга киришган эдилар.

1918 йил январ ойилаёқ большевиклар Туркистон Мухториятига қарши Туркистон автономиясини тузиш масаласини кўтаришган эди. Бу муаммо фақат Туркистон Советларининг В съездида (1918 йил 20 апрел-1 май) ҳал қилинди. Съезд Россия Совет Социалистик Федерацияси таркибида Туркистон республикаси (тарихий адабиётларда Туркистон автоном республикаси)ни тузиш тўғрисида қарор қабул қилди. Туркистон республикасининг Марказий Ижроия Комитети (МИК) ва ХКС сайланди. Улар таркибига илк марта туб миллатларнинг вакиллари киритилди. Шунингдек съездда саноат корхоналарини национализация (мусодара) қилиш ва бошқа айрим масалалар юзасидан қарорлар қабул қилинди. Шундай қилиб, совет Россияси таркибида Туркистон автоном республикаси ташкил қилинди.

Туркистон республикаси ХКС ва МИК ичида ҳокимият учун ўзаро курашлар, можаролар ва жанжаллар авжига чиқди. Октябр ойила Туркистон ХКС раиси Ф. Колесов ва бошқа айрим амалдорлар эгаллаган лавозимидан бушатилди.

1919 йил 19 январда ҳарбий комиссар К. Осипов бошчилигида Тошкентда исён кўтарилди. К. Осиповнинг буйруғи билан 14 комиссар отиб ташланди. Исёнчилар томонидан совет ҳокимияти ағдарилди, ҳокимият масаласи таъсис Мажлисида ҳал қилинади, деб эълон қилинди. Бироқ исён Тошкент темир йўл устахоналари ишчилари ва бошқа ҳарбий қисмлар томонидан тезда бостирилди. К. Осипов аввал Фарғона водийсига, сўнгра Бухоро амирлигига кучиб кетди. Бу исён баҳонасида большевиклар 1919 йил март ойи бошида сул эсерларни хукуматдан сиқиб чиқариб, якка ўзлари ҳукмрон бўлиб олдилар.

1919 йил 8 октябрда Москвада Турккомиссия (Россиянинг Туркистон ишлари буйича комиссияси) ташкил қилиниб, у Тошкентга жўнатилди. Турккомиссия, кейинчалик тузилган Туркбюро ва Ўрта Осиё бюроси каби турли комиссия ва бюролар мунтазам равишда Россия Марказидан Турки-

стонга жўнатиб турилди. Марказ ўзининг бу фавқулодда органлари орқали Туркистон минтақасини бошқаришга, маҳаллий халқларни мустамлакачилик асоратида ушлаб туришга интилди.

Бу пайтда бутун Россияда бўлгани сингари Туркистон республикасида ҳам «ҳарбий коммунизм» сиёсати жорий қилинди. Бу сиёсат ўз моҳиятига кўра халққа қарши қаратилган эди. У хусусан деҳқонларга катта зарба бўлиб тушди. Туркистонда ҳам совет режими бир қатор декретлар чиқариб, озиқ-овқат развёрсткаси (таксимоти) ни жорий қилди. Аслини олганда, деҳқондан у етиштирган маҳсулотнинг деярли ҳамласи тортиб олинди. Бозорлар ёпилди, савдо-сотиқ тақиқланди. 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган барча эркак ва аёллар учун меҳнат мажбурияти жорий қилинди. Совет режимининг бундай мустамлакачилик сиёсати оқибатида истиқлолчилик ҳаракати минтақада кучайиб, авж олиб кетди.

Туркистон минтақасида совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракат ва унинг тарихий аҳамияти Туркистонда октябр тўнтаришидан кейин содир бўлган воқеалар жараёни шуни кўрсатадики, большевиклар ўрнатган совет режими ўлка халқларига нафақат мустақиллик хатто миллий мухториятни ҳам раво курмади. Мустақиллик осонликча қўлга киритилмаслигини тушуниб етган миллий ватанпарварлар қўлга қурол олиб, большевиклар ва босқинчи қизил армияга қарши қуролли ҳаракат бошлаб юбордилар. Бироқ совет режими ва коммунис тик мафкура ҳукмронлиги йилларида уларга «босмачи» деб нохак тамга босилди.

Ушбу ўринда «босмачи» сўзининг моҳияти хусусида тўхталмасдан утиб бўлмайди. «Босмачи» сўзи аслида “босмок” феълидан олинган. Аслини олганда Фарғона водийсида, умуман, бутун Туркистон ҳудудида подшо ва советлар Россияси-большевикларга қарши қуролли кураш олиб борган туркистонликлар ўзларини ҳеч қачон «босмачилар» деб аташмаган. «Босмачи» деб халқ ўртасида ҳарбий соҳага алоқаси бўлмаган жиноятчи унсурлар, «угри» ва «безорилар тудаси» тушунилган. Шу билан бирга бировларнинг юртини босиб олган босқинчиларни ҳам «босмачилар» деб аташ мантиқан тўғри келади. Бу ҳаракат ҳақида сўз юритилган 1918-1919 йилларнинг ўрталаригача бўлган даврга тегишли архив ҳужжатларида ҳам «босмачи» сўзи учрамайди. Бу ҳужжатларда «кароқчи» (разбойник), «шайка», жуда бўлмаса «босқинчи» (бандит) иборалари қўлланил ган. 1919 йилнинг ўрталаридан бошлаб аввал айрим расмий ҳужжатларда, кейинчапик эса совет вақтли матбуотида «босмачи» иборасини қўллаш бошланган. «Босмачи» ва «босмачилик» иборалари миллий озодлик ҳаракатининг моҳиятини пасайтириш, аждодларимизнинг Россия зулми ва большевиклар ҳукмронлигига қарши олиб борган конли курашларини хаспушлаш учун буюк давлатчи шовинистлар томонидан уйлаб топилди ва «бандитлик», «кароқчилик» сўзлари билан асоссиз равишда бир қаторга қўйилди. Коммунизм мафкурачилари ва уларнинг маддохлари хатто 1917 йилгача бўлган миллий озодлик ҳаракатларини ҳам кўп ҳолларда шу атама билан номладилар.

Хайриятки, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, «босмачи» ёрлиги ёпиштирилган ота-боболаримизнинг муборак номлари қайта тикланди ва уларнинг ҳақиқий қиёфалари истиқлолчилар сифатида намоён бўлди.Советларга қарши ҳаракат «Туркистон Мухторияти хукуматининг тор-мор қилиниши билан бошланганлиги» деярли барча тарихчиларнинг асарларида эътироф қилинади. Аслини олганда, мухторият хукумати ағдариб ташланмаганида ҳам ёки бу хукумал хатто мутлақо бўлмаганида ҳам бу ҳаракатнинг вужудга келиши табиий бир ҳол эди. Зотан, бу даврда Туркистонда вужудга келган ижтимоий-сиёсий вазият совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракат бошланишини муқаррар қилиб куйган эди. Чунки Туркистонда бу ҳаракатнинг бошланиши учун мухториятнинг тор-мор қилиниши билан бирга бошқа бир қатор жиддий сабаблар ҳам мавжуд эди.

Биринчидан, 1917 йилда содир бўлган октябр тўнтариши ва бунинг натижасида ҳокимиятни қўлга киритган большевиклар томонидан илгари сурилган коммунистик мафкура Туркистон халқдари учун мутлақо ёт тушунча эди. Маҳаллий аҳоли бу ғояни аввал бошданок ўзига сингдира олмади ва унга қарши турди.

Иккинчидан, совет хукумати ўрнатилган дастлабки даврда ҳокимиятни бошқаришга маҳаллий халқ вакиллари жалб қилинмади, уларнинг миллий гурури, Хак-ҳукуқи инкор қилинди. Туркистонда большевиклар томонидан ўрнатилган совет режими чор Россияси мустамлакачилигининг янги шаклли эканлиги уша дастлабки кунларданок ошкор бўлган эди.

Учинчидан, янги тузум ўрнатилган илк кунларданок маҳаллий халқнинг асрлар давомида шаклланган урф-одатлари, миллий қадриятлари топталди. Шариат асослари ва козихоналар бекор қилинди, вақф ерлари тортиб олинди, мулкчиликнинг барча шаклига чек қўйилди.

Туркистон Мухторияти хукуматининг тугатилиши бу ҳаракатнинг бутун Фарғона водийсида оммавий равишда бошланишига бир туртки вазифасини ўтади, холос. Чор Россиясининг мустамлакачилик зулми устида эзилиб келган фарғоналиклар Туркистонда биринчи бўлиб большевиклар ре-

жимига қарши қуролли курашга отландилар. Шу тарика, Туркистонда совет ҳокимияти ва болшевикча режимга қарши қуролли ҳаракат 1918 йил феврал ойининг охирларида бошланган эди.

Бу ҳаракатнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи деҳқонлар, чорикорлар, мардикорлар, ҳунармандлар ва косиблар бўлган. Туркистон республикаси раҳбарларидан бирининг эътироф этишича, унга асосан деҳқонлар ва ҳунармандлар қатнашди. Уларга шаҳар аҳолисининг аксарият қисми-ўзига тук бадавлат оилаларнинг вакиллари, савдогарлар, ислом дини арбоблари ҳамда баъзи бойлар қўшилди. Ҳаракат қатнашчилари сафида оч-қорани тушунган саводхон кишилар-зиёлилар ҳам кўпчиликни ташкил килар эди ва улар жадидлар орасидан ажралиб чиққан Туркистон мунавварлари ва муборизлари эди. Бир сўз билан айтганда, улар сафида халқнинг барча табақасига мансуб кишилар бор эди.

Дастлабки гуруҳларнинг ташкил топиши Кичик Эргаш (тахминан 1885-1918) ва Катта Эргаш (тахминан 1880-1921)нинг номлари билан боғликдир.

1918 йил 27 февралда Қўқон атрофидаги Бачкирда бўлган жангларнинг бирида Кичик Эргаш шахид бўлгач, унинг ўрнига Катта Эргаш (уни Мулла Эргаш ҳам дейишган) Фарғона водийсида большевикларнинг мустамлакачилик тартибига қарши озодлик байроғини кўтарди. Қўқон уездидаги ҳаракатнинг дастлабки таянч нуктаси Бачкир эди. 1918 йил март ойининг охирига келиб Катта Эргашнинг номи Фарғона водийси аҳолиси ўртасида жуда машҳур бўлиб кетди.

Маргилонда эса милициянинг собиқ бошлиғи Муҳаммад Аминбек Ахмадбек ўғли-Мадаминбек (1892-1920) кураш бошлади. «Ўз олдига совет ҳокимиятини ардариш ва Фарғона мухториятини тиклаш вазифасини куйган Мадаминбек устомон сиёсатчи ва уддабурон ташкилотчи фазилатларига эга эди», деб тан олинади 1918 йилга оид архив ҳужжатларининг бирида.

Фарғона водийсида 1918 йилнинг ўрталарига келиб, тахминан юзга яқин қўрбошилар ўз даасталари билан қизил армия қисмларига қарши кураш олиб бордилар. Бу гуруҳларда 15000 йигит бор эди.

Туркистондаги бу ҳаракатнинг ўзига хос миллий кўриниши ва хусусиятлари мавжуд бўлган. Бу хусусиятлар ҳаракатдаги қўрбошилар дасталари ва гуруҳлари фаолиятида, уларнинг мақсад ва истакларида ўз ифодасини топган бўлиб, унда ислом шариати қонун-қоидалари асосидаги миллий давлат барпо қилишдан тортиб, то миллий демократик тартибдаги мустақил давлат тузишгача каби ғоялар мужассамлашган эди.

Туркистон минтақасидаги мазкур ҳаракатнинг муҳим хусусияти шундаки, бу ҳаракатда мақсадлар ва вазифалар қандай бўлишидан катъи назар бошдан охиригача бир устувор ғоя-Туркистоннинг миллий мустақиллиги ётади. Бу ҳаракат гох кучайиб, гох пасайиб туришига қарамай, унда иштирок этувчиларнинг таркиби ўзгариб туриши ва иккиламчи манфаатлар ўртада турганлиги ҳамда объектив ва субъектив омиллар кучлар мувозанатига салбий таъсир қилишига қарамай, ҳаракатнинг асосий мақсади Туркистон мустақиллиги бўлиб колаверди.

Туркистондаги бу ҳаракатнинг уюшган бир шакдка намоён бўлишида қўрбошилар кўрсатган гайрат-шижоатни алоҳида таъкидлаб ўтиш керак Қўрбошилар ҳаракатнинг ҳарбий раҳбарлари бўлиб, улар ўз жанговарликлари билан машҳур эдилар. Ўз вақтида Фарғона водийсида Кичик Эргаш, Катта Эргаш, Мадаминбек Шермуҳаммадбек Мухиддинбек Ислом Полвон, Ёрмат Махсум, Самарқанд вилоятида Очилбек, Бахромбек Бухоро республикасида Иброхимбек Мулла Абдўлкаххор, Анвар Пошо, Салим Пошо, Давлатмандбек Фузайл Махдум, Хоразм республикасида Жунаидхон каби қўрбошилар бу ҳаракатни ягона кучга бирлаштириш учун раҳбарликни бирин-кетин ўз қўлларига олсалар-да, лекин Туркистон минтақасидаги қуролли ҳаракат бошдан охиригача ягона марказга тўлиқ уюша олмади. Туркистон фидойиларининг озодлик ҳаракатини ягона марказга бирлаштириш учун изчил курашаётган Мадаминбек билан Анвар Пошонинг тақдирлари эса фожиали тугади.

Фарғона водийсидаги бу ҳаракат 1919 йил ёзининг охири ва кузида ўзининг энг юқори чўққисига чиқди. Мадаминбек бошчилигидаги истиқлолчилар сафига Жалолободда турган рус крестьянлари армиясининг қўшилиши водийда совет ҳокимиятини ағдариш учун реал куч эди. Сентябр ойининг дастлабки кунларида Мадаминбек лашкарлари Жалолобод ва Уш шаҳарларини эгаллашди. Улар 13 сентябр Эски Маргилон шаҳрини қизил босқинчилардан озод қилдилар. Шу билан бирга водийдаги энг йирик стратегик шаҳар-Андижонни қамал қилишга киришдилар. Мадаминбек бошчилигидаги қўшиннинг хужуми Фарғона водийсини ларзага келтирди. 1919 йил 22 октябрда Помирнинг Эргаштом (Иркештам) овулида бўлган анжуманда Мадаминбек бошчилигида Фарғона муваккат мухторият хукумати тузилди. Хукумат таркибига 16 туб аҳоли ва 8 европалик киритилди. Мадаминбек хукумат бошлиғи бўлиш билан бир қаторда Фарғона водийсидаги бу ҳаракатнинг Олий бош қўмондони ҳам этиб сайланди.

1919 йилнинг кеч кузига келиб Мадаминбек қўл остида 30000га яқин йигит қизил армияга қарши жангларни олиб бордилар. Бу пайтда Шермуҳаммадбек қўл остида 20000, Катта Эргаш қўрбошида 8000 аскар бўлган. Ана шу учта лашкарбоши водийдаги жанговар ҳаракатларни юналтириб турдилар.

Мадаминбек сиймосида саркардалик давлат ва сиёсат арбобига хос сифатлар уйғунлашган эди. У водийдаги совет ҳокимияти органларига мукобил равишда ўз сиёсий бошкдрув усулини жорий қилди. «У бизнинг раҳбарлик фаолиятимизда йўл кйган хато ва камчиликларимиздан усталик билан фойдаланарди. Унинг бошқарув аппарати, ўзининг трибунали ва генштаби бўлган; у қонунлар чиқарган», деб эътироф этади Мадаминбекка қарши курашган душманларидан бири қизил комиссар Граматович.

Туркистондаги бу ҳаракат 1920 йилнинг ёзи ва кузида ўзининг янги босқичига кадам куйди. Кураш яна ҳам шафқатсиз ва муросасиз тус олди. Фарғона водийси ва Самарқанд вилоятидаги ватанпарварлар билан бир қаторда эндиликда Хоразм ва Бухоро республикаларидаги мухолифатчилар ҳам босқинчи қизил армия жангчиларига қарши муқаддас курашга отландилар. Кураш байроғини водийда Мадаминбек ўрнига энди Шермуҳаммадбек кўтарди. Фарғона водийсидаги бутун қўрбошилар ва тинч аҳоли вакиллари Олтиарик туманидаги Гойибота қишлоғида ўзларининг навбатдаги қурултойларига тупландилар. Қурултой 1920 йил 3 майда Шермуҳаммадбек бошчилигида Туркистон-турк мустақил ислом жумхурияти ёки қисқача қилиб айтганда Туркистон муваккат хукуматини тузди.

Шермуҳаммадбек Фарғона водийсидаги курашчиларнинг Олий бош қўмондони ҳам қилиб сайланди. Большевик маддохлардан бирининг эътирофича, «Мадаминбек қўрбошилар ўртасида энг кучлиси бўлган бўлса, Шермуҳаммадбек шубҳасиз энг хавфлиси эди».

Туркистон МИК раиси Иномжон Хидиралиевнинг кейинчалик ёзишича, «1920 йил сентябрда босмачиларнинг сони 70000 кишига етди ва кучли вахима уйғотди».

Совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатни ташкилий жиҳатдан уюштиришда Фарғона водийси, Бухоро ва Хоразмдаги қўрбошиларнинг мазкур даврда бўлиб ўтган уттиздан ортиқ қурултойларининг аҳамияти катта бўлган. Бу қурултойларда ҳаракат раҳбарлари сайланган, қўрбошилар ягона қўмондонлик остига бирлаштирилган. Аммо бунга доим ҳам амал қилинмас эди. Шунингдек қурултойларда қўрбошилар гуруҳлари ҳаракат киладиган жойлар ва уларнинг таъсир доираси белгилаб олинган. Баъзи қўрбошилар Олий бош қўмондонга буйсунмай, ўзларича мустақил ҳаракат қилганлар. Холхужа Эшон каби маишатпараст кимсалар ҳам бўлганлиги тўғри.

Туркистонда Уша пайтдаги беқарор вазиятдан фойдаланган баъзи кишилар талончилик гуруҳлари тузиб, халқни талаганлар. Уларни Туркистон мустақиллиги учун қизил армияга қарши ҳаётмамот жанглари олиб борган ватанпарварлар билан чалкаштирмаслик лозим. Бироқ коммунистик мафкура ҳар икки тоифага бир хил «босмачилар» тамгасини ёпиштирган эди.

Туркистондаги бу ҳаракатнинг ғоявий рахнамолари етарли даражада мавжуд бўлиб, улар асосан жадид мунавварлари ва ислом уламолари эди. Ҳаракатга ғоявий раҳбарлик қилиш учун жадидлар билан уламолар Ўртасида ўзаро ракобат мавжуд бўлган.

Наманганлик Носирхон тура Сайд Камолхон тура ўғли, тошкентлик муфтий Садриддинхон Махсум Шарифхужа кози ўғли, Туркистон МИК раисининг собиқ Ўринбосари Туракул Жонузоқов, асли бошкирдистонлик Ахмад Закий Валидий ва бошқалар бу ҳаракатнинг ғоявий мафкурачилари эдилар. Ҳаракатга раҳбарлик қолган ислом уламолари орасида яссавийлик ва нақшбандийлик тариқатининг пирлари кўп бўлган.

Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларидаги жадидларнинг бир қисми бу пайтда совет ташкилотларида фаолият кўрсатишсада, миллий мустақиллик тўғрисидаги ўз ғояларидан воз кечишмаган эди. 1921 йил августда Бухоро шаҳрида Валидий бошчилигида тузилган Туркистон Миллий Бирлиги ташкилоти бутун Туркистон минтақасидаги бу гуруҳларга сиёсий жиҳатдан раҳбарлик килувчи марказ вазифасини бажарди. Бу даврда «Миллий Иттиход» ва «Миллий Истиқлол» ташкилотлари ташкил этилган бўлиб, улар ҳаракатнинг кейинги ривожланишида муҳим ўрин тутади.

Маълумки, Туркистон аёллари учун Ватан озодлиги ва унинг тинчлиги муқаддас ҳисобланган. Олис ва яқин тарихда босқинчиларга қарши туркий аёлларимиз ҳам неча бор жанг майдонларида от сурган, ватанпарвар кучларга бошчилик қилган. Хатто аёллардан махсус бўлинмалар тузилган. Ушбу бўлинмалар сафида аёллар нафақат олдий жангчи, балки айрим ҳолларда қўрбоши сифатида жанг қилишган. Фарғона водийсида Шакархон ва Мухиддинбекнинг онаси сингари ўзбек ва киргиз аёлларидан етишиб чиққан қўрбошилар миллий истиқлол кураши тарихига шонли саҳифалар қўшди-

лар. Карманалик Нодира қиз эса Иброхимбек қўшинида махсус аёллар гуруҳига бошчилик қилиб, Шарқий Бухорода қизил аскарларга қарши мардонавор курашган.

Фарғона водийсидаги ватанпарварлар қўшинига 1923-1924 йилларда олдин Ислом Полвон (тахминан 1882-1923), сўнг Ёрмат Махсум (1929 йил ҳалок бўлган) каби қўрбошилар раҳбарлик қилдилар. Бу пайтда қўрбошиларнинг кичик-кичик гуруҳлари жанг ҳаракатларини олиб бордилар. Фарғонада уларнинг сони 1923 йилда 350-400 атрофида эди. Лекин қўрбошилар курашнинг мазкур босқичида турли сабаб ва маҳаллий шарт-шароитлар натижасида доим ҳам бир-бирлари билан келишиб иш курмадилар.

1920-1924 йилларда бу ҳаракат Бухоро ва Хоразм республикаларида ҳам авж олди. Бухоро ва Хоразмдаги миллий мухолифатнинг озодлик курашлари алоҳида, ўзига хос йўналиш ва хусусиятга эга бўлиб, ута мураккаблиги ва зиддиятлилиги билан Туркистон республикасидаги советларга қарши қуролли ҳаракатдан ажралиб туради. Большевиклар қизил армия ёрдамида Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини куч билан ағдариб, ҳокимиятни Бухорода асосан Ёш бухороликлардан, Хоразмда эса ёш хиваликлардан иборат демократик кучлар қўлига берди.

Бухоро ва Хоразм Халқ Совет Республикаларида юзага келган қуролли мухолифат шу боисдан ҳам бир йўла икки кучга қарши, биринчидан, бу давлатлар ҳудудида жойлашиб олган қизил армия қисмларига қарши, иккинчидан эса большевиклар ёрдамида ҳокимиятни эгаллаб олган демократик кучларга қарши мухолифлик урушини олиб бордилар. Бу урушнинг Туркистондаги, хусусан, Фарғона водийсидаги ҳаракатдан фарқи ҳам ана шунда.

Бироқ Бухоро ва Хоразм республикаларидаги бу курашга унинг моҳияти ва йўналиши нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак у ҳам умумий советларга қарши ҳаракатнинг ўзига хос кўриниши эди. Бухородаги мухолифатчилик ҳаракатининг ўзига хос хусусияти бир гуруҳ қўрбошиларнинг Бухоро республикаси хукумати раҳбарларига йўллаган мактубида аниқ ифодасини топган эди. Мактубда ватанпарварлар Бухоронинг мустақиллиги, эркин ва хур Ватан қуриш учун курашаётганликлари, бундай Ватанда коммунистлар бўлмаслиги лозимлиги, «Фавқулодда комиссия орқали камбағал аҳолининг мол-мулки ва ҳаёти тортиб олинган»лиги, «большевиклар жабр ва зулмни авж олдириб юборган»ликлари ва «Бухоронинг мустақиллиги курук сўз бўлиб қолган»лиги, «ҳақиқатда ундан дарак йўқ» лиги таъкидланади.

Шунинг учун ҳам Бухородаги бу ҳаракат қисқа муддат ичида оммавий тус олиб, хатто Фарғона водийсидаги ҳаракатга нисбатан ҳам кучайиб борди. Файзулла Хужаевнинг таъкидлашича, «Шарқий Бухородаги босмачилик ўзининг стратегик мавқеи жиҳатидан қараганда Фарғона босмачиларига нисбатан кучлироқ эди».

Бухородаги, қўрбошилар ўртасида Иброхимбек (1889-1932) алоҳида салмокка эга.

Иброхимбек амирлик тузуми ағдариб ташлангач, Шарқий Бухородаги қўрбошилар гуруҳларига умумий раҳбарлик қилиб, большевиклар ва босқинчи қизил армияга қарши кураш бошлади. У ўз олдига Бухоро тупроғини қизил аскарлардан тозалаб, ағдариб ташланган амирлик тузумини қайта тиклаш ва салта-натни собиқ амир Сайд Олимхон (1881-1944) қўлига олиб беришни асосий мақсад қилиб куйди. Шунинг учун ҳам у курашга кирган дастлабки кунларданок собиқ Бухоро амири томонидан моддий ва маънавий жиҳатдан ҳар томонлама қўллаб-қувватланди ва рағбат антирилди.

Иброхимбек 1921 йил сентябрда бўлган Бухоро қўрбошиларининг қурултойила «Ислом лашкарбоши» унвонига сазовор бўлди ва Бухородаги барча қуролли кучларнинг Олий бош қўмондони сайланди. У қисқа муддат ичида ун минг нафардан ортиқ аскар тўплаб, Қоратегин ва Дарвоз вилоятларини қизил аскарлар қўлидан озод қилишга муваффақ бўлди.

Иброхимбек қўл остидаги Шарқий Бухоро ҳудудида ўзининг бошқарув усулини амалга оширди. Жойлардаги янги тузум тугатилиб, унинг ўрнига амирлик давридаги бошқарув усули жорий қилинди. Иброхимбекни бу ердаги маҳаллий аҳоли, хусусан, лакайлар қўллаб-қувватлашарди. Бундан Туркистонда иш олиб бораётган марказий хукумат вакиллари қаттиқ ташвишга тушдилар. «Иброхимбек-бутун Шарқий Бухородаги марказий сиймо», деб тан олинади улар тайёрлаган ҳужжатларнинг бирида.

Бухоронинг марказий ва ғарбий вилоятларида ҳам кураш шиддатли тус олди. Қисқа муддат давомида Мулла Абдўлкаххор (1884-1924) бошчилигида пойтахт Бухоро туманларида лашкар тупланди ва жанговар ҳаракатлар олиб борилди. Шунингдек Мулла Абдўлкахлор раҳбарлигида Бухоро, Кармана ва Нуротада унлаб қўрбоши гуруҳлари фаолият кўрсатди. Бир ҳужжатда ёзилишича, Ғарбий Бухорода унинг қўл остида 20та қўрбоши бирлашган. Урмон Полвон, Хайит Амин, Остон Коровулбеги, Ҳамро Полвон, Азимхужа, Метан Полвон унинг энг нуфузли қўрбошилари саналган. Улар

асосан Ғиждувон, Шофиркон, Вобкент, Ромитан туманлари ва Нуротада ўз фаолиятларини кучайтирдилар.

Уларнинг катта армияси 1922 йил март ойининг бошида пойтахт Бухоро шаҳрига юриш қилди. Улар Қизил аскарлар билан шаҳар атрофида бўлган икки кунлик шиддатли жанглардан сўнг Бухоро шаҳрининг катта бир қисмини эгалладилар ва бир неча соат мобайнида ўз қўлларида тутиб турдилар. Сўнгра шаҳар атрофидаги Баҳоуддин Нақшбанд зиёратгоҳини босқинчилардан тозаладилар.

Бухородаги мухолифатчиларга қарши кураш қизил армия ва унинг қўмондонлигидан катта куч-гайрат талаб қилди. Москва, Тошкент, Бухорода 1923 йил май-июн ойларида ўтказилган олий даражадаги бир қатор расмий анжуманларда бу масала энг долзарб муаммо сифатида кун тартибида турди.

Мулла Абдўлкаххор йигитлари билан қизил аскарлар ўртасида 1924 йил ёзи ва кузида Ғиждувон туманининг Ғишти ва Катта Хархўр қишлоқларида, Нурота тоғларида, Шофиркон туманига туташ қизилкумнинг Жилвон кумликларида, Богиафзал ва Вардонзе қишлоқларида қаттиқ тўқнашувлар бўлди. Кучлар тенг бўлмаган ушбу жангларда Ғарбий Бухоро ватанпарварларининг етакчиси мағлубиятга учради. Ғарбий Бухородаги қўрбошилар гуруҳларига сезиларли зарба берилди. Мулла Абдўлкаххор қўрбоши Қизилкум чулларида қизил аскарлар билан бўлган тўқнашувларнинг бирида 1924 йилнинг охирида ҳалок бўлди.

Бухоро мамлакатидаги бу ҳаракат қизил армия ва большевикларнинг тажовузкорлиги, зўровонлиги ва талончиликка қарши қаратилганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Мужохидларнинг асосий мақсади қизил қўшинни хайдаб юбориш, миллий қадриятлар, асрий эътиқод ва урф-одатларнинг поймол қилиниши, хурланишига барҳам бериш эди. Юқорида ҳам айтиб ўтилганидек ватанпарварлар Бухорода икки жабхада туриб кураш олиб боришларига тўғри келди. Бир томондан, амирлик тузуми тарафдорлари бўлган мухолифатчилар жадидлардан иборат ёш Бухоро хукуматига ва шунингдек қизил армия қўшинларига қарши кураш олиб бордилар (Иброхимбек Мулла Абдўлкаххор ва бошқалар), иккинчи томондан, миллий озодлик кояларига содиқ бўлган ватанпарварлар Файзулла Хужаев бошлик Бухоро Халқ Республикаси хукумати билан яширин алоқалар ўрнатиб, Бухоронинг муқаддас тупроғидан босқинчи қизил аскарларнинг олиб кетилиши, Бухоро республикасининг мустақиллиги амалда қарор топиши учун курашдилар (Анвар Пошо, Давлатмандбек Жабборбек ва бошқалар). Айнан улар сафига кейинчалик Бухоро республикасининг жуда кўпчилик раҳбарлари (Бухоро МИКнинг биринчи раиси Усмонхужа Пулатхужаев, ҳарбий ишлар нозири Абдулҳамид Орипов, республика милицияси ва чека бошлиғи Али Ризо Афанди ва бошқалар) қўшилдиларки, бу арбобларнинг аксарияти кечаги жадидлар ва Ёш бухороликлар эди. Афсуски, Бухоро хукумати таркибидаги миллий ватанпарвар кучлар билан мухолифатдаги қуролли гуруҳларнинг йўлбошчилари ўртасидаги очиқ битишув амалга ошмади.

Хоразм республикасида ҳам 1920 йил баҳоридан бошлаб қизил аскарларнинг мисли кутилмаган талончилик ва зўровонликларига қарши ҳаракат бошланди. Қуролли курашни туркманларнинг ёвмут уруғи бошлиғи Қурбон Мамед Сардор-Жунаидхон (1857-1938) бошчилигидаги гуруҳлар кўп йиллар давомида олиб борди. Унинг қўшини сафларида ўзбек Қорақалпоқ ва козоклар ҳам кўпчилик эди. Қисқа муддатда Жунаидхон ўз қўшинини 20000 кишига етказди.

Ўзбек деҳқонлари ва ҳунармандларидан иборат гуруҳларга Мадраимбой, Саъдулла бола, Шогир бола, Мавлонбек ва бошқалар раҳбарлик қилдилар. Хусусан, Кўҳна Урганч, Иляли, Тошховуз, Мангит, Қўшкўпир, Чимбой, Кунгирот ва Туртқўлда ҳаракат қилган унлаб сардорларнинг гуруҳлари қизил аскарларга жиддий зарбалар берди. Жунаидхон бошчилигидаги армия хужумга утиб, 1920 йил ёзида Кўҳна Урганч, Хужайли, Иляли ва Тахтани қайта эгаллади, кўплаб қизил аскарларни асир олди. Жунаидхон совет қўмондонлигига махсус мактуб юбориб, агар қизил армия Хоразмдан чиқиб кетмаса, асирларни отиб ташлашини билдирди. Бироқ совет қўмондонлиги Жунаидхоннинг хақли талабларини рад килгач, у босқинчиларни отиб ташлашга буюрди.

1921 йил ёзида Кунгиротда қўзғалон кўтарилди. Бундай оммавий кўтарилишлар тез-тез такрорланиб турди. Қишлоқ ва шаҳарларнинг аҳолиси совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатга хайрихохлик билдирган. 1922-1923 йилларда Хоразмда олиб борилган жанговар ҳаракатлар қизил армия қўмондонлигини танг аҳволга солибгина колмай, балки республикадаги сиёсий муҳитга ҳам жиддий таъсир қилди.

Мамлакатда хон бошлик феодал амалдорлар, диндор руҳонийлар мамлакат бошқарувида чекланмаган ҳуқуққа эга бўлиб, иқтисодий ҳаётда эса ерга эгалик муносабатлари аввалги ҳолатдагидек сақланиб қолган эди. Кўпгина юқори мансаблар (инок оталик бий) олдингидек иқтисодий асоси-

ни йўқотган бўлса ҳам, лекин юқори унвон сифатида мамлакат сиёсий ҳаётида катта таъсирга эга эди.

Хива хонлигидаги асосий шаҳарларга Хива, Урганч, Тошховуз, Хазорасп, Питнак ва бошқалар кирган. Хонлик ҳудуди Россия босқинидан кейин 62.236 кв. км бўлиб, у 20 та беклик ва 2 та ноибликдан иборат эди. Аҳолиси аниқ руйхатга олинмаган бўлиб, бу даврга оид манбаларда у 600 мингдан 900 мингга қадар кўрсатилади. Уларнинг 60 фоиздан кўпроғини ўзбеклар, 28 фоизини туркманлар, қолганларини козок Қорақалпоқ форс (эроний), араб, рус ва бошқа миллат вакиллари ташкил этган.

Ижтимоий-сиёсий ва икисодий тараққиётда анча орқада қолган Хива хонлигида саноат ишлаб чиқариши йўқ даражада бўлиб, бу ерда ундан ортиқ пахта, ёр заводларигина бор эди, холос. Аҳолининг асосий қисми деҳқончилик чорвачилик ҳунармандчилик косибчилик ва бошқалар билан шуғулланган. Халқ оммасининг турмуш шароити анча оғир бўлиб, улар хосилдор ерлар, суғориш манбаларини ўз қўлида туплаб олган амалдорлар ва руҳонийларга кўплаб солиқ лар тўлаб турганлар. Уша давр манбаларида кайд қилинишича, Хива хонлигида 20 дан ортиқ солиқ тўловлари ва мажбуриятлар бўлган. Айниқса, биринчи жаҳон уруши йилларида солиқ ва тўловларнинг микдори ҳамда тури янада ошган.

XX аср биринчи чорагида бутун Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги каби Хива хонлигида ҳам халқ ҳаракатининг мафкуравий асосини жадидчилик ҳаракати, жадидчилик ғоялари ташкил этди. Туркистон ва Бухородан фарқли ўлароқ Хива хонлигидаги жадидчилик ҳаракатининг шаклланишида, ҳаракатнинг асосий йўналиши ҳисобланган мактаб, маориф ишининг тараққиётида Хива хони Муҳаммад Рахимхон ИИ (феруз), козикалон Салим Охун ва унинг ўғли Бобо Охун, вазир Исломхужа, мирзабоши ва девонбеги лавозимида ишлаган Пахлавонниёз Комил Хоразмий, Хонка ҳокими Муҳаммад ва бошқалар катта рол уйнадилар. Улар ўз ҳисобларидан бир қанча мактаблар очишди. Бобо Охун Салимов дўсти Бекжон Рахмонов билан бу мактаблар учун дарслик китобларини ҳам ёзишган. Хонликда жадидчилик ҳаракатининг шаклланишида Мунис, Огахийлар асос солган ва кейинчалик Баёний бошчилигида давом эттирилган тарихчилик ва таржимонлик мактабининг мавжудлиги, тарих ва ўтмишга эътиборнинг кучлилиги ҳам катта рол уйнаган. Шунингдек Туркистон ва Бухородаги каби Хива хонлигида жадидчилик ҳаракатининг шаклланишида ташки омил, яъни Россиядан келган илгор фикрли зиёлилар, инқилобий руҳдаги сургун қилинган ёшлар ва Россиядаги ўзгаришлар ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Жадидчиликнинг асосий йўналишларидан бири бўлган матбуот Хива хонлиги ҳудудида мавжуд бўлмаса ҳам хонликдаги илрор зиёлилар Туркия, Эрон, Россия, шунингдек Тошкент, Самарқанд ва Бухорода чиқадиган жадид газеталари ва журналлари билан танишиб борганлар.

Хоразмдаги жадидчилик ҳаракатидан 1914 йил август ойила Ёш хивалик лар ташкилоти тузилди, унга раис қилиб Полвонниёз хожи Юсупов (1861-1936) сайланган. Ёш хиваликлар ҳаракатида бу даврда козикалон Бобо Охун Салимов (1874-1929)нинг ҳам ўрни бўлакча эди. Ёш хиваликлар дастурининг асосини мавжуд тузум доирасида ислоҳотлар ўтказиш, мактаб-маориф ишини яхшилаш, хон ҳокимиятини чеклаш каби масалалар ташкил килар эди.

Иқтисодий кийин шароитда яшаётган хонлик аҳолисининг аҳволи бошланиб кетган Биринчи жаҳон уруши боис янада оғирлашди. Хонлик истибдодига қарши 1915-1916 йилларда туркманлар Жунаидхон бошчилигида қўзғалон кўтардилар. Туркман, ўзбек, козок аҳолисининг мавжуд тузумга қарши курашини Ёш хиваликлар партияси раҳбарлари фаол қўллаб-қувватлашди.

1917 йил феврал инқилоби пайтида Хива хони Асфандиёрхон Ялтада дам олаётган эди. Шунинг учун ҳам у Россия императорининг тахтдан воз кечганини эшитган захоти хонликка шошилди. Асфандиёрхонни кутиб олишга чиққан давлат арбоблари орасида Хусайнбек Матмуродов, Полвонниёз хожи Юсупов лар бор эдилар. Хива гарнизонидаги солдатлар ҳам худди Россиядаги каби ўз советларини ташкил қилишган эди. Ана шу советларнинг фаолларидан Латипов, Тиниев ва бошқаларнинг ташвиқотлари билан Полвонниёз хожи Юсупов бошлик Ёш хиваликлар 4 апрелда солдатларнинг Муваккат хукуматга касамёд қилиши учун тупланган тантанага кишиларни йириб бориб, солдатлардан Хива хонини ағдариб ташлашни сурашди. Гарнизон бошлиғи хонни тахтдан олиб ташламаслик талаби билан Ёш хиваликларга ёрдам беришга рухсат берди. 5 апрел куни Асфандиёрхон рус соддатлари ҳимоясида саройга келиб, халқ номидан қўйиладиган талаб (манифест)ни имзолашга мажбур бўлди. Манифестга асосан хон ҳокимияти кошида қонун чиқарувчи орган-Мажлис ва Нозирлар кенгаши ташкил этилди. Мажлиснинг биринчи йиғини 1917 йил 26 апрелда бўлиб ўтди. Унда Мажлис раиси этиб Бобо Охун Салимов, Нозирлар кенгашининг раиси этиб Хусайнбек Матмуродов сайландилар. Бу ташкил қилинган давлат органлари таркибида Ёш хиваликларнинг аъзола-

ри кўпчиликни ташкил килар эди. Лекин кейинчалик Асфандиёрхон Хива гарнизони бошлиғи генерал Мирбадалов ва Зайкевларнинг ёрдами билан Мажлисдан Ёш хиваликларнинг аъзоларини сиқиб чиқаришга муваффақ бўлди. Турли баҳоналар билан Хусайнбек Матмуродов ва бир қанча Ёш хиваликларни зиндонга ташлади. Полвонниёз хожи Юсупов, Назир Шоликоров, Бобо Охун Салимов, Жуманиёз Султонмуродов, Бобожон Якубов ва бошқалар хоннинг таъқибидан кутулиш учун Турткул, Чоржуй, Тошкент каби шаҳарларга кучиб кетишди. Бу пайтда Турткул ва Тошкентда совет ҳокимияти ўрнатилган эди. Совет хукумати орқали Ёш хиваликларнинг Асфандиёрхон, Зайкев, Жунаидхонларга ўз ҳамфикрларини зиндондан озод қилишни талаб қилиб юборган бир қанча телеграммалари ҳеч қандай натижа бергани йўқ. Аксинча, октябр тўнтаришидан кейин Хива шаҳридан рус аскарлари олиб чиқиб кетилди ва Асфандиёрхон ўзининг ҳарбий таянчидан махрум бўлди. Бу 1916 йил қўзғалонидан кейин Эронга кучиб кетган Жунаидхоннинг Хива хонлигига кайтиб келиши ва бу ерда катта мавқега эга бўлишига сабаб бўлди. Чунки мингдан ортиқ қуролланган сарбозларга эга бўлган Жунаидхон билан муроса килмасдан Асфандиёрхон ва унинг атрофидаги аъёнларнинг бундан кейин ҳокимиятни сақлаб қолиш учун таянчлари йўқ эди. Шунинг учун ҳам Асфандиёрхон Жунаидхонни «сардори карим», яъни хоннинг лашкарбошиси қилиб тайинлади. Шу билан ўзи Жунаидхон қўлидаги кугирчок хонга айланиб қилди. Хонликдаги ҳокимият эса тўла равишда Жунаидхон қўлига ўтди. Тошкентга етиб келган Полвонниёз хожи Юсупов бошлик Ёш хиваликлар 1918 йил баҳорида совет ҳокимиятининг фаолларидан бири бўлган Юсуф Ибрагимовнинг маслаҳати билан ўзлари турт киши бўлишига қарамасдан Ёш хиваликлар партиясининг Марказий Қўмитасини ташкил клдилар.

1918 йил октябр ойларига келганда Ёш хиваликлар таъсири билан Жунаидхон ва Асфандиёрхон ўртасига низо солинди ва бунинг натижаси ўлароқ Жунаидхоннинг ўғли Эшши томонидан Асфандиёрхон катл қилинди. Унинг ўрнига акаси Сайд Абдуллохон хон деб эълон қилинди. Жунаидхон Хива хонлиги ҳудудида большевиклардан мустақил бўлган давлатни сақлаб қолишга ҳаракат қилди. 1918 йил ноябр ойила Амударёнинг унг киргогидаги ерларда ташкил қилинган совет хукуматига қарши Жунаидхон бир неча маротаба муваффақиятсиз уруш олиб борди. 1919 йил апрел ойила совет хукумати билаи Жунаидхон ўртасида Тахта шартномаси тузилди. Унга совет хукумати томонидан Христофоров, Хива хонлиги томонидан Жунаидхон имзо чекдилар. Бу вақтинчалик келишув бўлиб, унга иккала томон ҳам амал килмади. Бу пайтда Турткулда Мулла Жуманиёз Султонмуродов бошлик Ёш хиваликлар партиясининг қўмитаси тузил ган бўлиб, уларнинг сони Хива хонлиги ҳудудидан кучиб ўтганлар ҳисобига кундан-кунга кўпаётган эди. Уларни совет хукумати хивалик инқилобчилар деб большевиклар партияси сафига кайд қилишган. Мана шу Ёш хиваликларнинг талаблари ва туркман уруғлари орасида Куьимамедхон, Ғуломалихон каби уруғ сардорларининг Жунаидхон билан келишмай қолганлиги ҳақидаги хабарни ҳисобга олган большевиклар Скалов раҳбарлигида 1919 йил 22 декабрда мустақил давлат-Хива хонлиги ҳудудига бостириб кирдилар. 1920 йил 1 февралда Жунаидхон қўшинларини тор-мор қилган қизил армия Хива шаҳрига кириб борди. 2 феврал куни сўнгги Хива хони Сайд Абдуллохон тахтдан воз кечди.

Хивада Жуманиёз Султонмуродов раислигида Муваккат инқилобий қўмита ташкил этилди. 1920 йил 26-30 апрел кунлари Хоразм меҳнаткашларининг би-ринчи қурултойи бўлиб утиб, унда Хива хонлиги ҳудудида Хоразм Халқ Совет Республикаси ташкил этилганлиги эълон қилинди ва Полвонниёз хожи Юсупов раислигида Халқ Нозирлар Шўроси тузилди. Бу хукумат таркибига асосан Ёш хиваликлар партиясининг аъзолари кирган бўлиб, улар мамлакатда демократик тузумни ўрнатиш, мустақил давлатни бар-қарорлаштириш борасида катта ишларни амалга оширдилар. Ана шундай ишларнинг бири сифатида Бобо Охун Салимов раислигидаги делегация уч ой давомида Москва ва Петроград шаҳарларида бўлиб, 1920 йил 13 сентябрда РСФСР билан ХХСР ўртасида иқтисодий-сиёсий шартномани имзолади. Бу ҳужжатга асосан ХХСР мустақил давлат ҳисобланиб, совет Россияси билан ўзаро тенг ва бир-бирларининг ички ишларига аралашмасликка келишиб олинди. Лекин ХХСР хукумати раҳбарлари олиб борган мустақил сиёсат совет режими ва унинг республика ҳудудидаги вакилларига ёқмади. Чунки Полвонниёз хожи Юсупов бошлик хукумат хусусий мулк вақф ерларини, диний муассасаларни таркатиб юбориш ўрнига уларни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга ҳаракат қилаётган эди. ХХСРнинг Конституциясида ҳам хусусий мулк эътироф этилган эди. Бу нарса уша пайтдаги совет хукуматининг Хоразмдаги вакиллари Скалов, Иоффе, Дубянский, Шогиров ва бошқаларга ёқмади. Дубянский ва Шогировлар 1920 йил август ойила Қўшмамедхон ва Ғуломалихонларни Хивага чакириб, уларни йигитлари билан катл қилишга ва бу билан маҳаллий ўтроқ аҳоли ва туркман чорвадорлари ўртасида низо тугдиришга ҳаракат қилишди. Ғуломалихон кучиб кутулган бўлса ҳам Қўшмамедхон ва унинг йигитлари катл этилди. Бироқ бу ҳо-

латларнинг ҳаммаси Ёш хиваликлар хукумати зиммасига юклатилди. Натижада 1921 йил 6 мартда Хива шаҳрида қизил аскарлар томонидан намойиш уюштирилиб, инқилобий қўмита тузилди ва Полвонниёз хожи Юсупов бошлик хукумат аъзолари камоқда олинди. Полвонниёз хожи Юсупов ва Назир Шоликоровлар кучиб яширинишга улгуришди.

ХХСРда коммунистлар олиб борган сиёсат маҳаллий кадрларни, зиёлиларни, мустақил фи!фга эга бўлган инсонларни йўқотишга қаратилган эди. Хоразм республикаси мавжуд бўлган атиги 5 йилга яқин муддат ичида республика хукумати-Халқ Нозирлар Шўроси ва Хоразм МИК раислари ун мартадан ўзгарти-рилганлиги фикримизнинг яккол исботидир.

Хоразм республикаси тузилган дастлабки ойлардан бошлаб ғоявий-сиёсий вазият кескинлашиб борди. Ёш хиваликлар хукумати, демократик кучлар маҳаллий шароитни тушунган ҳолда аҳолининг урф-одатлари ва қадриятларини эъзозлаб иш олиб бордилар. Аммо Хивани босиб олиш жараёнида кириб келган қизил армия, унинг қўмондонлари, европалик большевиклар республикадаги ижтимоий-сиёсий ҳаётга салбий таъсир кўрсатдилар. Улар маҳаллий шароитни, халқ оммаси кайфияти ва карашларини назар-писанд килмай тезкорлик билан инқилобий чора-тадбирларни амалга оширишга киришдилар. Бу ишларни амал га оширишда Хоразм Компартияси (1921 йил декабрда тузилган) уларнинг энг яқин ёрдамчисига айланди.

Хоразм республикасида кейинги йилларда ҳам ғоявий-сиёсий кураш давом этди. Республиканинг кўплаб раҳбарлари мустақиллик учун, адолатсизликка қарши курашни тўхтатмадилар. 1923 йил баҳорида савдо-саноат нозири Нуруллаев Москвада РСФСР билан бўлаётган музокараларда қатъийлик кўрсатгани учун Хоразмга чакирилиб, қамоққа олинди. Совет Россиясининг кўрсатмалари асосида 1923 йил ёз-кузида Хоразм республикасида туб сиёсий тўнтариш амалга оширилди. 1923 йил октябрда ХХСР Хоразм Совет Социалистах Республикаси (ХССР) га айлантирилди. ХССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди. Афсуски, бу Конституция мамлакатнинг социалистик Қурилиш йўлига ўтишини қонун йўли билан мустаҳкамлади.

Хулоса қилиб айтганда, 1923 йил кузидан бошлаб Хоразм республикасидаги демократик ўзгаришларга бутунлай чек қўйилди. Хоразмни советлаштириш жараёни ўзининг юқори босқичига кўтарилди. Бу ҳолат 1924 йилнинг охиригача давом этди.

Бухорога қизил армиянинг босқини ва амир ҳокимиятининг ағдарилиши. Бухоро Халқ Совет

Республикасидаги ҳокимият тизими ва ғоявий-сиёсий вазият

1917 йил Бухоро амирлиги ҳам худди Хива хонлиги сингари муҳим ўзгаришлар арафасида турарди. Бу даврда Бухорода жадидчилик ҳаракати ва ундан усиб чиққан Ёш бухороликлар партиясининг фаолияти кучайди. Ёш бухоролик лар 1910 йилдаёқ ўзларини алоҳида ташкилот сифатида эълон қилган эдилар. Улар даставвал мавжуд монархия тузуми доирасида демократик ислоҳотлар ўтказиш, конституцион монархия ўрнатиш орқали амирнинг мутлак ҳоким-лигини чеклаб қуйиш тарафдори бўлишган.

1917 йил 7 апрелда Бухоро амири Сайд Олимхон мамлакатда ислоҳотлар ўтказиш тўғрисида фармон чиқарса ҳам, амалда уни жорий килмади. Жадидлар Бухоро шаҳрида намойиш уюштирганларидан сўнг мамлакатда уларни ёппасига таъқиб этиш бошланди.

Бухородаги апрел воқеаларининг я кун и шу бўлдики, хукуматда консерватив кучлар яна устунликка эришдилар. Сайд Олимхон козикалон Шарифжон Махдумни лавозимидан бушатди, газабланган мутаассиблар раис Абдусамадхужани оломон қилиб ўлдирдилар. Насруллобек қўшбегининг буйруғи билан Ёш бухоролик жадидларнинг машҳур намояндаси Садриддин Айний ва бошқалар 75 таёқ уриб жазоландилар. Ислоҳотчилик ҳаракатининг бу боскчи мана шундай нохушлик билан якунланди.

Октябр тўнтаришидан кейин совет Россияси билан Бухоро амирлиги ўртасидаги муносабатлар кескинлашди. Туркистон республикасининг большевик-лардан иборат раҳбарияти Бухоро амирлигининг давлат мустақиллигини расмий равишда тан олишига қарамай, амалда унинг ички ишларига доимий равишда аралашиб турди.

Ёш бухороликлар амирлик истибдодига қарши курашни давом эттирдилар. Партия ичида турли гуруҳларнинг борлиги, карашларнинг хилма-хиллиги туфайли ягона дастур тузишга эҳтиёж туғилди. Марказий қўмита бу вазифани 1917 йил ноябрда Фитратга топширди. Фитрат томонидан 1918 йил январда ёзилган Ёш бухороликлар партиясининг дастури (программаси) Марказий қўмита томонидан тасдиқланди ва ислоҳот лойихаси сифатида эълон қилинди. Унда Бухоро мамлакатида Конституциявий монархия ўрнатиш, Бухоронинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий мустақиллигини таъминлаш, маданий тараққиётга эришиш лозимлиги, деҳқончилик ва солиқ тизимига алоҳида эъти-

бор берилди. Бухорода замонавий армиями ташкил этиш, 2 йиллик мажбурий ҳарбий хизматни жорий қилиш, давлат ҳисобидан мактаблар ва олий ўқув юртлари очиш зарурлиги айтилди. Лойихада Бухорода 10 та нозирликдан иборат Нозирлар Шўроси тузиш таклиф этилди. Кейинчалик Файзулла Хужаев Фитрат лойихасининг анча чекланганлигини танқид қилиб, унда бошқарувнинг республика усулини жорий этиш талаб қилинмаганлигини кўрсатган эди.

Туркистон ХКС Бухоро давлатига ганимлик қилиб, амир хукуматини куч билан ағдаришга уринди. Большевиклар шу мақсадда Ёш бухоролик жадидларни қўллаб-қувватлашди. 1918 йил март ойида Туркистон ўлкаси ХКС раиси Ф. Колесов қўмондонлигидаги қизил аскарлар мамлакат пойтахти Бухоро шаҳрига хужум уюштирдилар. Уларнинг хужуми муваффақиятсиз тугаган бўлса ҳам, Бухородаги сиёсий тузумни ўзгартириш учун уриниш тўхтамади. Афсуски, амир Олимхон мамлакат тақдири ҳал қилинаётган ушбу фурсатда мухолифатдаги Ёш бухороликлар партияси арбоблари билан тил топиша олмади. У мамлакатда конституцион монархия ва демократик тарғиботларни ўрнатмокчи бўлган жадидлар-Ёш бухороликларни йўқотиш йўлини тутди. Файзулла Хужаевнинг таъкидлашича, Колесов воқеасидан кейин амир мамлакатда 3000 кишини катл қилган. Садриддин Айнийнинг ёзишича, фақат пойтахт Эски Бухородагина эмас, балки Ғиждувон, Шофиркон, Вобкент, Қоракул, Чоржуй, Хатирчи, Кармана, Қарши, Шаҳрисабз бекликларида ҳам минглаб кишилар жадидликда айб ланиб, нохак ўлдирилди. Бухоролик жадидларнинг тирик қолган вакиллари Самарқанд, Тошкент ва Москвага жўнаб кетишга мажбур бўлишди. Ёш бухоролик ларнинг бир қисми 1918 йилнинг ёзида Тошкентда Бухоро Компартиясини тузишди. Файзулла Хужаев Москвадаги мухожирлик даврида-1918 йил октябрда Туркистон республикасининг РСФСР хукумати ҳузуридаги мухтор ваколатхонаси кошида Ёш бухороликлар партиясининг бўлимини ташкил қилди. 1920 йил январда Тошкентда Файзулла Хужаев бошчилигидаги инқилобчи Ёш бухоролик лар партиясининг Туркистон Марказий бюроси тузилди. Большевиклар Ёш бухороликлардан амирлик ҳокимиятини ардаришда фойдаландилар. Улар ҳам тактик мақсадларни кўзлаган ҳолда большевикларга яқинлашишди.

Инқилобчи Ёш бухороликлар партиясининг Туркистон Марказий бюроси 1920 йил 13-14 июнда бўлган бирлашган конференциясида Файзулла Хужаев тузган дастур (программа)ни қабул қилди. Дастур «Зулмга қарши бирлашингиз!» деган шиор ва кириш қисми билан бошланади. Бу қисмда Бухоронинг умумий аҳволи ва Ёш бухороликларнинг асосий мақсадлари, иккинчи қисмда эса Ёш бухороликларнинг амалий таклифлари, ислоҳот ва мамлакатни идора қилишни ташкил қилиш режаси баён этилди. Шариат-адлия ишларини олиб боришнинг негизи, деб қуйидагича эътироф қилинди: «Шариат-адолатни талқин килувчи ва камбағалларни ҳимоя этувчидир». Дастурда амирликни қурол кучи билан ағдариб ташлаш ва Бухорони демократик халқ республикаси, деб эълон қилиш талаби қўйилди. Ёш бухороликлар катта бойлар қўлидаги ерларни мусодара қилиш, бепул бошланғич таълим жорий этиш, шунингдек қишлоқ хўжалиги, ҳунармандлар саноати, ички ва ташки савдонинг аҳволини яхшилаш йўлида амалий чора-тадбирлар кўриш зарурлигини таъкидлашди.

1920 йил 25 августда Туркистон фронта қўмондонн М.В. Фрунзе қизил аскарларга Бухорони босиб олиш учун буйруқ берди. Кескин жанглардан сўнг 2 сентябрда Бухоро шаҳри босиб олиниб, Саид Олимжон ҳокимиятдан ағдариб ташланди. Қизил аскарлар Шарқнинг энг қадимги шаҳарларидан бири, «Ислом динининг гумбази» ва «шариф шаҳар» ҳисобланган муқаддас Бухорони вайрон қилдилар. Қадимий Бухоро ут ва харобалар ичида қилди.

Шафқатсиз ук ёмгири ва бомбардимон натижасида шахап обидаларининг бешдан бир қисми вайрон этилиб, минглаб бегунох одамлар нобуд бўлган. Уша давр воқеаларининг бевосита шохиди бўлган маҳаллий тарихчи Муҳаммад Али Балжувоний ўзининг «Тарихи Нофеий» («Фойдали тарих») асарида қизил аскарлар томонидан қилинган Бухоро босқини оқибатларини қуйидагича тас вирлайди: «Бухорони босиб олиш натижасида 34 гузар, 3000 дан ортиқ дукон, 20 та сарой, 29 та масжид ёниб хароб бўлди. Миноpаи Калонга ҳам зарар етиб, Олимхон ва Мир Араб мадрасалари ёниб кетди... Хазрати Имом дарвозасидан Гузари Назаргача, Кофиробод, Углон дарвозаси, Масжиди Калон, Зиндондан Тукимдўзий ҳаммомигача, минора остидан то Сўзангарон дахаси, Гул бозор, латтафурушлар растаси, Регистондан то Пули ошиқоннинг бошигача батамом ёниб кетди. Қарши дарвозаси ҳам ёниб кетди... Шаҳарда 3000га яқин ховли ёниб кул бўлди. Бухоро шаҳри карийб 20 кун ёнганди. Бухоронинг шу даражада хароб бўлганини ҳеч бир тарих курмаган эди». Бухороликлар бу кунларни «кичик қиёмат», деб аташган.

Шаҳарга кирган қизил аскарлар Арқдаги амир хазинасини, Бухоро козикалони, қўшбеги ва бошқа амалдорларнинг бойлигини мусодара қилганлар. Аскарлар ва қўшин раҳбарлари катта бойлик орттирганлар. Хатто Фрунзе хазинадаги қимматбаҳо бойликларнинг бир қисмини ўзи учун сақлаб

куйган. Туркистон ҳарбий-инқилобий бюро «учлиги»нинг аъзоси А. Машиккийнинг 1920 йил сентябрда В.И. Ленинга ёзган маълумотномасида шаҳар маркази яксон қилинганлиги, Регистон ва Арк ёндирилгани, Арк ертўлалари ва омборхоналаридаги бойликлар-олтин, кумуш, бриллиантлар талангани, бунда қизил армия бевосита қатнашгани ҳақида хабар берилган.

Сентябр ойининг бошида амирлик хазинаси ва бошқа бойликлар ортилган 2 эшелон юк Самарқанд ва Тошкент орқали Москвага йўл олди. Карийб 15 сентябргача давом этган Бухоро таловининг гувоҳи бўлган Туркбюро раиси ўринбосари Г. Сагграров қуйидагича ёзган эди: «Бухорога келган қизил қўшинлар энг аввало талончилик билан шуғулландилар. Улар ҳаммани ва ҳамма нарсани таладилар. Умуман қизиллар Бухорони талаш учун келган эдилар».

Бухоро шаҳридан сўнг қизил армия 27 беклик (баъзи манбаларда 32 беклик) ни ҳам биринкетин эгаллаб, Бухоро амирлигига барҳам берди.

1920 йил 14 сентябрда бўлган Халқ Нозирлар Шўроси, Ревком ва Бухоро Компартияси МКнинг умумий йигилишида 9 кишидан иборат Бутун Бухоро инқилобий қўмитаси (раиси-Абдулкодир Муҳитдинов) ва республика хукумати-11 кишидан иборат Халқ Нозирлар Шўроси (раиси-Файзулла Хужаев) тузилди. Мамлакатни бошқариш мақсадида тузилган Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси таркиби қуйидагича эди: раис ва хорижий-ташки ишлар (нозир-Файзулла Хужаев), маориф (Кори Юддош Пулатов), дохилия-ички ишлар (Мухтор Саиджонов), молия (Усмонхужа Пулатхужаев), давлат назорати (Нажиб Хусаинов), фавқулодда комиссия (чека раиси-Юсуф Иброхимов), адлия (Мукаммил Бурхонов), ҳарбий ишлар (Баҳовуддин Шихобудкинов), ер-сув ишлари-деҳқончилик (Абдулкодир Муҳитдинов), савдо ва саноат (Мирзо Муҳитдин Мансуров) нозирликлари. Бу пайтга келиб инқилобчи Ёш бухороликлар партияси аъзолари Бухоро Компартияси сафига киришга мажбур бўлган эдилар. Ушбу ўринда таъкидлаш жоизки, асосан жадидлардан ташкил топган Бухоро хукумати уша пайтда маълумотли кишилар йигилган хукуматлардан бири ҳисобланган. Бухоро жадидлари ўзларининг ислоҳотчилик ғояларини янги хукуматдаги фаолиятлари давомида амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

1920 йил 6-8 октябрда амирнинг ёзги саройи Ситораи Мохи Хосада чакирил ган Бутун Бухоро халқ вакилларининг I қурултойида Бухоро Халқ Совет Респуб ликаси (БХСР) тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Бу давлат тузуми жиҳатидан халқ демократик ҳокимияти эди. Унинг зиммасига қисқа муддат ичида ўртаасрчилик анъаналари мерос қолган амирлик Бухоросини демок ратик давлатга айланти-ришдек тарихий вазифани бажариш тушди. Қурултой давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий органи бўлган Бухоро инқилобий қўмитаси (Марказий Ревком), Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси-дастлабки хукумат таркибини узил-кесил тасдиқлади. Уларнинг ваколат муддати ИИ қурултойгача узайтирилди. 1920 йил октябр-ноябр ойларида БХСР билан РСФСР ўртасида Муваккат ҳарбий-сиёсий ахдлашув ва шартнома тузилди. 1921 йил 4 мартда ҳар икки давлат ўртасида Иттифоқ шартномаси имзоланди. Ушбу шартномалар мустақил сиёсат юритишга ҳаракат қилаётган ёш Бухоро давлати арбоблари фаолиятини муайян даражада чеклашга олиб келди. Иттифоқ шартномаси мустақил Бухоро давлати ҳудудида совет қўшинлари туришини «қонуний» асослаб бердики, мазкур ҳол БХСР ички ишларига Россиянинг тўғридан-тўғри ҳарбий жиҳатдан қуролли аралашувидан бошқа нарса эмас эди.

Бухородаги янги тузум ва унинг ижобий чора-тадбирларини аҳоли маъкуллаб кутиб олди. Бироқ янги ҳокимият томонидан мулкдорлар табақасига нисбатан курилган қаттиқ чоралар, уларга тегишли бутун мол-мулкнинг мусодара қилиниши, сарой аъёнлари ва амир амалдорларининг ёппасига хибсга олиниши ва отиб ташланиши, амир хазинасининг Москвага олиб кетилиши, мажбурий озиқ-овқат развёрсткаси ва унинг қаттиққўллик билан амалга оширилиши, ислом дини ва уламоларга нисбатан душманлик сиёсати, республика ҳудудида турган қизил армия таъминотининг аҳоли зиммасига юклатилиши, бунинг устига қизил аскарларнинг босқинчилик ва талончилик «фаолияти» ҳаққоний равишда халқнинг кучли норозилигига сабаб бўлди. Республикадаги ижтимоий-сиёсий муносабатлар ҳам кескинлашди. Бухорода амир ҳокимияти ағдариб ташланган дастлабки хафталардаёқ мамлакатнинг Ғарбий, марказий ва шарқий қисмларида қизил армиянинг босқинчилик сиёсати ва больше-виклар зулмига қарши бошланган қуролли ҳаракат авж олиб кетди.Ёш давлат етакчиси Файзулла Хужаев мураккаб ва оғир шароитда ишлашга мажбур бўлди. Бухоро хукумати ичида сиёсий бўлиниш кучайди. Бир тарафдан, Бухоро Компартияси ичидаги сул ва унг коммунистларга қарши ғоявий жиҳатдан кураш олиб боришга тўғри келса, иккинчи тарафдан, РСФСР ва унинг фавқулодда органлари бўлган Туркомиссия, Туркбюро, Ўрта Осиё бюроси ёш «мустақил давлат»нинг босган ҳар бир кадамини сергаклик билан назорат қилиб турар эди. Шундай бўлишига қарамасдан Ф. Хужаев, У. Пулатхужаев, Отаулла Хужаев, Фитрат, Муминжон Аминов, Мухтор Са-

иджонов, Саттор Хужаев, М. Мансуров, А. Муҳитдинов ва бошқалар хукуматда демократик йўл тутиб, мўътадил мавқеда турдилар. Улар БХСРнинг амалда мустақил бўлиши, эътиқод эркинлиги, ислоҳотлар ўтказиш зарурлигини ёқлаб чиқдилар.1921 йил 18-23 сентябрда бўлган Бутун Бухоро халқ вакилларининг II қуралтойида демократик руҳдаги БХСР Конституцияси қабул қилинди. Бухоро тарихидаги дастлабки Конституция фуқароқларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликларини қонун билан мустаҳкамлади. Конституцияда давлатни идора этиш учун халқнинг барча табақа вакилларининг иштироки таъминланди. Хусусий мулк ва савдо-сотиқ эркинликлари унда ўз ифодасини топди. БХСР Конституцияси барча фуқароқларга тенг сиёсий ҳуқуқ берди, миллий тенгсизликни йўқотди.II қурултойда Бутун Бухоро МИК ташкил қилиниб, унинг раиси қилиб Усмонхужа Пулатхужаев (1887-1968) сайланди. 1922 йил августда бўлган III қурултойда бу лавозимни Порсо Хужаев эгаллади.

Бироқ Бухоро республикасидаги демократик жараёнларга мамлакат ташқарисидан тазйик тобора кучайиб борди. 1923 йил 3 июнда Бухорога СССР Қуролли Кучларининг Бош қўмондони С.С. Каменев, Туркфронт Инқилобий ҳарбий кенгаши раиси А.И.Корк, РКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси аъзоси Михайлов ва бошқалар келишди. Улар Бухоро хукумати фаолиятидан коникмаётганликларини очиқ айтиб, социалистик ўзгаришларни жадаллаштириш кераклигини таъкидлашди. Орадан кўп утмай 12 июнда РКП (б) МК Сиёсий бюроси махсус қарор қабул қилиб, Бухоро хукуматини советлаштириш чора-тадбирларини белгилаб берди. Совет хукумати ўз буйруқларини тез ва қаршиликсиз амалга ошириш учун РКП (б) МК котиби Я.Э.Рудзутакни Бухорога жўнатди. 23 июнда БКП МК ёпик пленумида Рудзутак иштирок қилиб, Бухоро хукумати раҳбарлари ва маҳаллий коммунистлар олдига қатъий талабларни куйди. Файзулла Хужаевнинг энг яқин сафдошлари булган собиқ Ёш бухоролик жадидлар Отаулла Хужаев (ташки ишлар нозири), Фитрат (маориф нозири), Саттор Хужаев (молия нозири) Муинжон Аминов (Бухоро ЭКОСО раиси) лавозимларидан четлаштирилиб, Бухоро давлати ҳудудидан чиқариб юборилди. Кори Йўлдош Пулатов, Абдурахим Юсуфзода, Музахар Махсум Бурхонов, Хожи Ҳамро Йўлдошев ҳам масъул лавозимлардан олиб ташланди. Бухоро хукумати Москва ва Тошкентнинг “коммунистча сабоги”ни олган “тажрибали совет ходимлари” билан тўлдирилди.

Бухоро хукуматида Туркистонга юборилган эмиссарларнинг таъсири тобора кучайиб борди. Коммунистик унсурлар бу билан чекланиб колмасдан 14 августда бўлиб Бухоро МИК фавқулодда сессиясида Конституция матнига ўзгариш киритишга ҳам муваффақ бўлдилар. 1923 йил 11-17 октябрда бўлган Бутун Бухоро халқ вакилларининг IV курилтойи тасдиқлади. Унга биноан барча савдогар, мулкдор ва собиқ амалдорлар сайлов ҳуқуқидан махрум қилинди. Аммо ишчи ва косибларнинг сайлов ҳуқуқи кенгайтирилди. Шунингдек, курилтой жамиятда ижтимоий барқарорликни кучайтирадиган “Совет қурилиши тўғрисида” номли махсус қарор қабул қилди. Жамияттобора сиёсийлашиб борди. Бухорода ўтказилаётган демократик ислоҳотларнинг тақдири хавф остида колди. Марказнинг талаби билан мамлакатда сунъий равишда социалистик қайта қуришларни амалга оширишга киришилди. Республикадаги бу кескин вазият қуролли мухолифат ҳаракатининг кучайишида ҳам ўз ифодасини топди. Шундай қилиб, 1923 йил ёзида мустабид совет режими Бухорода ўзига хос давлат тўнтаришини амалга оширди. Миллий қўшин ва миллий валюта большевиклар томонидан тугатилди. Бу ҳолат Бухоро мустақиллигига катта хавф тугдирди. Бироқ Хоразм республикасидан фарқли равишда, фақат 1924 йил кузидан бошлаб Бухорода социалистик тараққиёт томон йўналиш тан олинди.

1924 йил 18-20 сентябрда бўлиб ўтган Бутун Бухоро халқ вакилларининг В курилтойида БХСР Бухоро Совет Социалистик Республикаси (БССР) га айлантирилди. БССРнинг тузилиши юқоридан туриб сунъий тарзда амалга оширил ган ҳодиса эди. Натижада тараққиётнинг демократик йўли инкор қилиниб, социалистик йўналиши танланди. Марказдаги болъшевик раҳбарларининг Бухоро ва Хоразм республикаларини айлантиришдан кўзда тутган асосий мақсади маҳаллий халқларни тезроқ советлаштириш ва руслаштириш, халқимиз онгига коммунизм мафкурасини мажбуран сингдириш эди. 1924 йил ноябр ойи охирида худди Хоразм республикаси сингари Бухоро ССР ҳам тугатилиб, унинг ҳудуди янги ташкил этилган Ўзбекистон ССР (1929 йилгача таркибида Тожикистон АССР ҳам бўлган) ва Туркманистон ССРга киритилди. Хулоса қилиб айтганда, Бухоро ва Хоразм Халқ республикаларининг демократик ислоҳотлар томон босиб ўтган йўли уша давр учун ҳам, бугунги кун нуқтаи назаридан олиб каралганда ҳам машаққатли ва улуғ йўл бўлди. Бухоро ва Хоразм республикалари атиги 4-5 йил ичида дунёвий ислоҳотлар жорий қилинаётган демократик давлатга айлана бошлади. Афсуски, бу жараёнлар мустабид совет режими томонидан сунъий равишда тўхтатиб қўйилди ва нисбатан мустақил бўлган бу давлатларнинг мавжуд-лигига ҳам бардам берилди.Бухоро ва Хоразм республикаларининг тугатилиши билан камида уч минг йиллик тарихга эга бўлган ўзбек

халқининг миллий давлатчилик халқаси деярли узиб ташланди. Ўзбекистон ССР тузилса ҳам (1925 йил феврал) орадан кўп утмай у СССР таркибига киритилди. УзССР амалда ҳеч қандай мустақил сиёсий ҳуқуқларга эга бўлмай, балки янги шаклдаги мустабид совет режимининг бир қисми бўлганлиги учун ҳам мустақил давлат вазифасини утай олмади.

14-МАВЗУ. 20-30-ЙИЛЛАРДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎЗБЕКИС-ТОНДА ЮРИТГАН ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ СИЁСАТИ, УНИНГ МУСТАМЛАКАЧИЛИК МОҲИЯТИ. СИЁСИЙ ҚАТАҒОНЛИК

РЕЖА:

1. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг иқтисодий ва ижтимоий сиёсати моҳияти.
2. Ўзбекистонда мустамлакачиликка асосланган иқтисодий сиёсатнинг оқибатлари.
3. Ўзбекистонда “маданий инқилоб” ва унинг оқибатлари
4. Сиёсий қатағонлик.

Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг иқтисодий ва ижтимоий сиёсати моҳияти.

20-йиллар тарихимизга ута мураккаб ва зиддиятли, турли ижтимоий гуруҳ ва кучлар сиёсий қарама-қаршилиги авж олган, Туркистонда Марказнинг империяча муносабатлари мустаҳкамланаётган, ўлкадаги очлик иқтисодий танглик вайронага айланган саноат, транспорт, қишлоқ хўжалигини тиклаш, яъни шўроларнинг «тинч социалистик қурилиш» йўлига ўтиш даври бўлиб киради. Ушбу даврдаги энг долзарб масалалардан бири бу-ҳокимият масаласи эди. Миллий мухолиф кучлар эса ҳокимият масаласини биринчи навбатда халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилашида кўришар эди. Саноат ва қишлоқ хўжалигининг инқирози, очлик инқилобча зўровонликнинг кучайиши, маҳаллий халқ миллий манфаатларининг очиқдан-очиқ инкор этилиши Туркистондаги турли ижтимоий қатламлар орасида совет ҳокимиятига нисбатан ишончсизлик ва норозиликни келтириб чиқармоқда эди. Аҳолининг аксарияти совет ҳокимиятини қизил армиячиларнинг қуроли ёрдамида зудлик билан олиб кирилган ҳокимият сифатида тан олмас, улар ташкил этаётган советлар ва уларнинг ижроия қўмиталари туб аҳоли орасида обруга эга эмаслиги совет тузилмаларига қарши чиқишларни келтириб чиқармоқда эди.

Коммунистик партия ўзининг сиёсий позициялари ҳамда совет давлат тузумини мустаҳкамлаш билан бирга советларнинг ижроия қўмиталарини қайтадан тиклаш ишларини олиб борди. Ушбу тартиб жойларда ўлканинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида демократик жараёнларни кенгайтириш, халқ ҳокимиятини тик лаш шиорлари остида ўтди. Аммо тарих кўрсатиб турганидек аслида бу жараён ташвиқот-мафкуравий характерда бўлиб, жамият ва давлат бошқарувида кенг халқ оммасининг иштирокини кўрсатишдек туюларди. Лекин ҳақиқатда бундай эмас эди. Кўп жойларда маҳаллий аҳоли сайлаш ҳуқуқидан махрум эди. Масалан, «БХСРда суд қурилиши ҳақида Низом»нинг халқ маслаҳатчиларини сайлаш тартиби ҳақидаги 3-боб 20-моддасида кўрсатилишича, таксимот тахминан маслаҳатчиларнинг 25% ишчилардан, 50% қишлоқлар ва кентлардан, яъни деҳқонлар ва 25% ҳарбий қисмлардан бўлиши ҳисобида эди. Болышевиклар кенг ҳуқуқлар ва имтиёзлар берган ишчи ва солдатларнинг мутлақо кўпчилик қисми руслар бўлиб, оқибатда раҳбар лавозимларнинг аксарияти улардан ташкил топган, миллий зиёлиларнинг асосий қисми эса сайлов ҳуқуқидан умуман махрум қилинган, бу ерда зиёли табақа умуман одил судловга яқинлаштирилмаган. 1923 йилда Сирдарё, Самарқанд, Фарғона вилоятларида сайловга халқ судьяси ва 46624 та халқ маслаҳатчиларининг таркиби 73,5% ишчи, 19% деҳқон ва 7,5% Қизил аскарлардан иборат. Бундан кўриниб турибдики, халқни ҳимоя қилиш керак бўлган судга бирорта мутахассис яқинлаштирилмай, фақат большевикларнинг сиёсатини тўғри деган кишилар киргизилган. ТАССРда эса 1920 йилда аҳолининг 93-97%ни мусулмон аҳолиси, 3-7%ни руслар ташкил қилгани ҳолда, халқ судьяларининг 48%ни руслар, 52%ни мусулмонлар, суд хайъати аъзоларининг 75%ни руслар, 25%ни мусулмонлар ташкил этган.

Совет хукумати маҳаллий аҳолидан чўчир ва унга ишонмас эди. Шунинг учун ҳам у ўз сиёсий тузилмаларига миллий ходимларни ниҳоятда кам жалб қилган эди.

Партиянинг ушбу мустабидлик йўналиши Туркистон халқи ҳаётига салбий таъсир қилди, маҳаллий аҳоли мустақил ҳуқуқларга эга эмас, ўз манфаатларини ҳимоя қилишга бўлган уринишлар эса «миллатчилик» деб баҳоланиб, қатағонгача олиб келинган. XX асрнинг 20-йилларида Туркистондаги ижтимоий-сиёсий аҳвол мана шундай эди.

1921 йилнинг баҳорига келиб совет ҳокимияти олдида вайрон бўлган қишлоқ хўжалигини тиклаш вазифаси кундаланг бўлиб турди. Бунинг асосий сабаби эса деҳконларнинг кўплаб кўтарилишлари бўлди. Бу эса сиёсатни қайтадан кўриб чиқиш, саноат билан қишлоқ хўжалиги ўртасида таъсирчан иқтисодий алоқаларни йўлга қуйиш заруратини келтириб чиқарди.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги республика миллий даромадининг асосий қисмини берганлиги, деҳқонлар эса аҳолининг 80 фоизини ташкил этганлиги туфайли совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида аграр масала марказий ўринни эгалларди.

Марказдан фарқли ўлароқ Ўрта Осиё республикала-рининг 20-йиллардаги аграр сиёсатида нисбатан кескин чоралар курилган. 1920-1921 йиллардаги ер-сув ислоҳотининг амалга оширилиши янги иқтисодий сиёсат (НЭП) билан бирга олиб борилди. Янги иқтисодий сиёсатдан кузланган мақсад маҳсулот ишлаб чиқарувчи якка деҳқонларнинг манфаатини ошириш, унинг ерга эгалик қилишини таъминлаш, имтиёзли солиқ олиш ва бозор иқтисодиёти, товар-пул муносабатларига ўтиш эди. Унинг асосий бугинларини озиқ-овқат развёрткасининг озиқ-овқат солиғи билан алмаштирилиши, эркин савдо, саноатда хусусий ташаббускорлик ва тадбиркорликнинг жорий қилиниши ташкил этди.

Озиқ-овқат развёрткасининг солиқ билан алмаштирилиши қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг иқтисодий рағбатларини вужудга келтирди ҳамда деҳқон хосилнинг қатъий белгиланган қисмини топширгач, унга ўз меҳнати махсулини ўзи истаганича тасарруф этиш ҳуқуқи берилди. Янги иқтисодий сиёсат йўлининг ўзига хос хусусияти товар-пул муносабатларининг жонланиши, савдо ва айирбошлашда чеклашлардан озод бўлиш эди. Эркин савдонинг сог ломлашувига 1922-1924 йилларда ўтказилган пул ислоҳоти маълум даражада ёрдам берди. Муомалага курси олтинга тенглаштирилган валюта-червонекнинг чиқарилиши бозор ролининг тикланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ер-сув ислоҳотини амалга оширишдан кўзланган асосий мақсад маҳаллий ҳамда Туркистондаги бой рус деҳқонларининг ер ва сувга бўлган ҳуқуқларини тенглаштириш эди. Чунки чор маъмурлари томонидан рус деҳқонларига энг яхши ва хосилдор ерлар ажратилган эди.

Ер-сув ислоҳотининг характери 1920 йил сентябрда бўлиб ўтган Туркистон Советлари ИХ қурултойининг қарорларида акс этди. Ушбу дастур асосида меҳнат билан шуғулланмайдиган бойқулоқ хўжаликларини тугатиш ва кучманчиларни ўтроқ ҳаётга ўтказиш, ерсиз ва кам ерли деҳқонларни ер билан таъминлаш ва энг асосийси рус келгиндиларининг ортиқча ерларини мусодара қилиш орқали чор Россияси мустамлакачилик саркитларини енгиш ётар эди. Вақт ўтиши билан кучириб келтирилган руслардан ерларни мусодара қилиш билан бир қаторда вакф ерлари тортиб олинди, бойлар, маннопар, савдогарлар, диний хизматчилар ва қишлоқ ҳамда овулларнинг «меҳнат билан шуғулланмайдиган юқори табақалари» деган бошқа вакилларининг ерлали камайтирилди.

Ер ва сувни таксимлаш жараёни бир томондан ерсиз ва кам ерли деҳқонларни ер билан таъминлаган бўлса, иккинчи томондан қишлоқдаги сиёсий вазиятни ута кескинлаштириб, синфий зиддиятларни кучайтирди. Шунингдек ислоҳот давомида Еттисув ва Жалолобод туманларининг кучманчи ва ярим кучманчи аҳолисини ўтроқ ҳаётга ўтказиш сиёсати салбий оқибатларга олиб келди. Зеро, кучманчиликдан ўтроқиликка ўтиш нафақат хўжалик фаолият шаклларини ўзгартирибгина колмай, балки асрлар давомида шаклланиб келган ушбу ижтимоий гуруҳнинг турмуш тарзи ҳамда касб-ҳунарини тамомила ўзгартириб юбориши мукаррар эди. Ислоҳотни ўтказишнинг инқилобий-зўровонлик усуллари Туркистон қишлоқларида ижтимоий ва миллатлараро тангликни вужудга келтирди.

Ер-сув ислоҳоти 1922 йил кузида ўз поёнига етди. Уни амалга ошириш давомида ҳамма жойларда қишлоқ ва овулларнинг ерсиз ва кам ерли маҳаллий деҳқонларини бирлаштирган «Қўшчи» уюшмалари ташкил этила бошлади. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, «Қўшчи» Туркистон деҳқонлари уюшган биринчи ташкилот эмас эди. 1918 йилдаёқ Тошкент «Деҳқон» иттифоқи вужудга келган эди. Ушанда Тошкент ва шаҳар атрофидаги туманлар деҳқонлари ҳамда савдо доираларининг турли қатламлари янги ҳокимиятнинг муайян кескин чораларига қаршилик кўрсатишга ҳамда ўз мулкларини сақлаб қолишга ҳаракат қилган эди. Ташкилот деҳқонлар оммасининг озчилик қисмини камраб олган бўлиб, маҳаллий характерга эга эди. 1919 йили Туркистон республика ва Ер ишлари Халқ Комиссарлигининг кумаги билан камбағаллар қўмиталари тузилди. «Қўшчи» уюшмаси камбағалларнинг қўмиталари ва иттифоқлари ўрнига вужудга келган эди. Ушбу уюшма қишлоқ ва овулларда совет ҳокимиятининг таянчи, «меҳнаткаш деҳқонларни» синфий тарбиялашнинг ўзига хос мактаби сифатида ер-сув ислоҳоти давомида «меҳнат билан шуғулланмайдиган хўжалик лар» ва уларнинг мол-мулкини аниқлашда, советлар сиёсатидан норози бўлган деҳқонлар чиқишини бостиришда ва уларнинг олдини олишда ҳам қатнашди. Уюшма кооперация ишига ўз ҳиссасини қўшган бўлса ҳам, унинг фаолиятидаги асосий эътибор қишлоқнинг бой қатламлари билан кураш олиб бориш ва қишлоқни «социалистик асосда қайта қуриш»га қаратилган эди.

Марказ Туркистон ўлкасига асосий хом ашё базаси :ифатида қараб келганлиги боис ўлка қишлоқ хўжалигининг бош соҳаси ҳисобланган пахтачиликни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратган. Хусусан, РКП (б) МКнинг 1922 йил 11 январдаги «Туркистон Компартиясига», деб номланган хатида Туркистон компартиясининг қишлоқ хўжалиги соҳасидаги фаолиятида биринчи ўринга сугориладиган ерларда экин майдонларини тиклаш, пахтачиликни ривож-лантириш ҳамда мавжуд суғориш тизимини тузатиш масалалари хал этилиши лозимлиги таъкидланган эди. Пахтачиликни тиклаш ва ривожлантириш ишларига раҳбарлик қилиш учун 1920 йилда Бош Пахтачилик қўмитаси ва пахта етиштирувчи республикапарда унга буйсунувчи пахтачилик қўмиталари тузилди. Туркистон республикасидаги барча хайдаладиган майдонлар, селекция станциялари, ирригация иншоотлари пахтачилик қўмитаси ихтиёрига ўтказилди. Бош Пахтачилик қўмитаси катта ваколатларга, яъни бошқа қишлоқ хўжалик экинлари ҳисобига чигит экиладиган майдонларни кенгайтириш, пахта харид нархларини белгилаш, марказий давлат органларининг рухсатисиз махсус қарор қабул қилиш ҳуқуқларига эга эди. Пахтанинг нархи хукумат томонидан белгиланиши унинг бу масалада якқаҳокимлигидан далолат берар эди. Туркистонлик кўпгина арбоблар пахтачиликда давлат монополиясини тугатиш зарурлигини бир неча маротаба кўтариб чиққан эдилар. Хусусан, Ер ишлари Халқ комиссари С. Асфандиёров ва хукуматнинг бошқа аъзолари давлатнинг пахтага бўлган яккаҳокимлигига Қарши чиқиб, Бош Пахтачилик кумкгасини тугатиш масаласини ўртага ташлаган эди. Бироқ Туркистон республикаси ва РСФСР партия-давлат аппаратининг аксарият ходимлари пахта монополияси тарафдори эдилар. 1922 йилнинг 1 январида РСФСР Олий Халқ Хўжалиги Кенгаши (ОХХК) томонидан қабул қилинган қарорда эса «пахтага давлат монополиясини сақлаш» масаласи катьиян кўтарилган эди.

Пахтачиликни тиклаш ишлари ҳамда республикага дон олиб келтиришни жадаллаштириш макрадида ОХХК Еттисув темир йўлини тезроқ тугатишга қарор қилди.

1923 йилнинг январида СССР Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши қабул қилган қарорда «Республика ичида пахтани харид қилиш давлат монополияси бекор қилинсин» дейилган эди. Шу билан бир вақтда пахтанинг қатъий нархи бекор қилинди.Туркистон республикасида пахтачиликни ривожлантириш ишларини суғориш иншоотларини тикламасдан амалга ошириб бўлмасди. Суғориш ишларини тиклашни тезроқ амалга ошириш, деҳқончилик учун яроқли ерларни сув билан таъминлаш ва қишлоқ хўжалигини, биринчи навбатда эса пахтачиликни ривожлантириш учун сувдан тўғри фойдаланишни йўлга қуйиш мақсадида 1921 йилнинг февралида ТАССРдаги барча сувларни республика мулки деб эълон қилган сув тўғрисида қонун қабул қилинди. Қонунда, сувни таксимлаш одат (бой ва руҳонийларга бериладиган имтиёзлар) буйича эмас, балки, биринчи навбатда деҳқонлар манфаатини кўзлаган ҳолда берилиши керак деб айтилган эди. 1921 йилнинг ноябрида аҳолининг даромадларини суғориш ишларини тиклашга сафарбар қилиш мақсадида сув солиғи жорий қилинди.

Шу йилда ТАССРнинг суғорма ер майдони 1920 йилдаги кўрсаткичга қараганда 300 минг десятинага кўпайган эди. Пахта экин майдонлари эса деярли 100 минг десятинага ортди.

Иттифоқ хукумати аввал бошданок ёш Ўзбекистон республикаси раҳбарияти олдига «Совет Ўзбекистони»ни СССРнинг асосий пахта базасига айлантириш стратегик вазифасини куйди. «Ок олтин»нинг аксарият қисми, яъни 90%дан кўпроғи «Советлар мамлакати»нинг тукимачилик марказларига юборилди. Масалан, 1922 йилнинг бошларида Туркистондан Марказга Красноводск йўналиши буйича 1150 вагон (63470 та той пахта), Оренбург йўналиши буйича 1547 вагон (85030 та той пахта), ҳаммаси бўлиб 2697 вагон (148500 та той пахта) пахта толаси жўнатилган эди. Совет хукуматининг пахта мустақиллигига эришишга қаратилган чора-тадбирлари зое кетмади. Ўзбеки сто нда пахта етиштиришни кўпайтириш совет хукуматига ҳар йили четдан пахта сотиб олинишга сарфланадиган 100 млн. рубль олтинни тежаш имконини берган эди. 1928 йилда эса Ўзбекистон пахтакорларининг давлатга топширган 543,7 минг тонна «ок олтин»и эвазига ССР пахта етиштириш буйича 4-ўринга чиқди ва бу пахта мустақиллигига эришиш йўлида қўйилган дастлабки кадамлардан бири бўлди. «Советлар мамлакати»га пахта етказиб беришда республиканинг салмоғи 1940 йилда 63% га етди. Буларнинг ҳаммаси, уша йиллардаги хукумат ҳужжатларида расман эътироф қилинишича, «...Совет Иттифоқининг четдан пахта келтиришдан озод бўлишида ва СССР тукимачилик саноатининг пахта хом ашёси билан тўла-тукис таъминланишида хал килувчи рол уйнайди». Ҳақиқатан ҳам, агар 1925 йилда СССРга четдан 103,1 минг тонна, 1930 йилда-57,9 минг тонна пахта келтирилган бўлса, 1933 йилда бор-юги 24,3 минг тонна пахта келтирилди. Ўзбек пахтакорларининг машаққатли меҳнати эвазига совет давлати пахтани четдан сотиб олмай, пахта етиштириш буйича жаҳонда иккинчи ўринга чиқди. Мана шу тарика собиқ СССР пахта мустақиллигига эришди.

Пахта яккаҳокимлигини таъминлаш мақсадини амалга ошириш оқибатида қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари, хусусан, чорвачилик инқирозга учради, ғалла тайёрлаш кескин камайиб кетди. Хосилдор ерлар микдори камайди. Дон, полиз экинларининг хосилдорлиги қисқарди.

Янги иқтисодий сиёсат туфайли қишлоқ хўжалигида кооператив ва ширкатчилик ҳаракати авж олди. 1923 йилда Туркистон республикасида қишлоқ хўжалиги ва кредит кооперациялар тизими ташкилий жиҳатдан тугал равишда шаклланди дейиш мумкин. Давлатнинг кооператив қурилиш сиёсати икки йўналишда олиб борилди. Бир томондан, кооперация майда товар хўжалигини социализмга жалб қилиш воситаси, шахсий ва жамоа манфаатларининг келишув шакли сифатида баҳоланса, иккинчи томондан, кооперацияга хусусий секторни сиқиб чиқарувчи ижтимоий қурол деб карадди.

Марказ қишлоқ хўжалик кредити-қишлоқ хўжалигининг асосий сармоясини (мол-мулк уруғ фонди, қурилишлар) тиклаш учун фойдаланиш, бу ресурсларни чорвачилик пахтачилик ирригация, богдорчилик ва узумчиликни ривожлантиришга ёрдам кўрсатишга юналтирди. 1923 йилда Туркистонда 1169та кредит-кооператив ширкати бўлиб, кредитдан фойдаланадиган хўжаликлар сони 28 мингта эди.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини саноатга контрактация (шартнома) асосида етказиб беришда қишлоқ хўжалик кооперативлари воситачилик қилди. Майда товар деҳқон хўжалиги ривожлана бошлади.

Бироқ ҳар кимни ҳам кооперативга қабул келишавермасди. Синфий танлов мавжуд эди. Камбағалларга устуворлик бериларди. Аҳолининг ўзига тук қатламларига нисбатан қатъий тапаблар белгиланган эди. Масалан, «бой», “қулоқ” лар тоифасидаги шахслар биринчи тўлов сифатида ўртаҳоллар тўлайдиган тўлов микдоридан икки баробар, камбағалларникидан эса ун икки баробар кўп хак тўлашлари керак бўлган. Кооперативларга қабул қилишдаги бундай синфий ёндашув ўз навбатида, аксарият қишлоқ ахли фуқароқлик ҳуқуқларининг поймол этилишига, ишбилармон деҳқонларнинг иқтисодий ривожланган жамият қуриш ишидан сунъий бегоналаштирилишига олиб кедки.

1927 йилдан кооператив уюшмаларини «давлатлаштириш» сиёсати бошланиб, унинг хўжалик ҳисоби асосидаги негизлари тобора кўпроқ қўпорди. Деҳқон хўжалигини юксалтиришга доир масалаларнинг ҳаммаси давлатга келиб такаладиган бўлиб колди (солиқ сиёсати, кредит, нархлар ва бошқалар).

20-йиллар бошларидаги Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётининг алоҳида хусусияти-бу ўлка маҳаллий аҳолией миллий ўз-ўзини англашининг усганлиги дейиш мумкин. Маҳаллий аҳолининг кескин норозилигига биринчи навбатда Марказнинг унинг иллий манфаатларини ҳисобга олмаслик сиёсати сабаб бўлди. Туркистон туб аҳолисининг кучайиб бораётган норозилиги турли шаклларда намоён бўлди. Иундай норозилик шаклларидан яна бири ҳокимият поғоналаридаги миллий раҳбар кадрлардан иборат миллий мухолифат бўлди. Улар мустабид тузумга, унинг сиёсатига очиқдан-очиқ қарши фикр билдириб, маҳаллий аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилдилар, Марказнинг шовинистик ва империяча сиёсатига қарши фаол кураш олиб бордилар. Мана шундай миллий раҳбарлардан бири давлат ва сиёсат арбоби, олим ва дипломат Назир Туракулов (1892-1939) бўлган. Назир Туракулов совет ҳокимиятининг турли лавозимларида ишлаб келди.

Марказнинг сиёсий раҳбарияти ўзининг сиёсий мавқеини сақлаб қолиш мақсадида ўлкадаги вакилларига Туркистон Компартиясининг ВИ қурултойида (1921 йил 11-20 август) миллий муаммоларга эътиборни кучайтиришни, Туркистон партия-давлат органлари таркибида миллий кадрларни кўпайтиришни тавсия этган эди. Ушбу кўрсатмалар асосида қурултойда Туркистон Компартияси Марказий Қўмитасининг аъзолари этиб бир қанча маҳаллий раҳбарлар билан бир қаторда Назир Туракулов ҳам сайланган эди. Шу билан бирга Назир Туракулов ва Абдулла Рахимбоеапар РКП (б) МКнинг Туркистон бюроси таркибига киритилдилар. Миллий раҳбарлар Марказнинг буюк давлатчилик шовинизмига қарши чиқиб, Турккомиссиянк йўқ қилиш талабини бир неча маротаба ўртага ташлаган эдилар. Бу даврда ТКПга бошчилик қилиб турган Назир Туракулов ҳам Турккомиссия ва Туркбюронинг хатти-ҳаракатларига норозилик белгиси сифатида улар сафидан чиқиш тўғрисида ариза беради.

Лекин миллий раҳбарларнинг ватанпарварлик чиқишлари Марказнинг кескин норозилигига сабаб бўлди. Марказ уларга қарши сиёеий қувғинни авж олдиради. К. Отабоев ва А. Рахимбоевлар «кўпол хатолари» учун ўз лавозимларидан бушатилди. Лекин совет хукумати бироз вақт ўтгандан сўнг, уларга «ўз хатоларини тузатиш» имкониятини бериб, раҳбарлик лавозимларида ишлашга рух-

сат берган эди. Бироқ миллий раҳбарлар ўлканинг тараққиётини унинг мустақиллигида кўрдилар ва ўз карашларида мустаҳкам туришда давом этдилар.

Назир Туракулов нафақат сиёсий арбоб, балки тилшунос олим сифатида ҳам таниқлидир. У турк форс, араб, рус, немис ва франсуз тилларини яхши билган. Республика ва вилоят газеталарида макрлалари билан қатнашиб турган. Унинг ноширлик ва элчилик фаолияти ҳаётининг кейинги даврига тўғри келган.

Кўпгина миллий раҳбарлар қатори Назир Туракулов ҳам қатағонлик тулкинидан кутулиб колмади ва 1939 йилда отиб ташланди.

Юқорида айтиб ўтилганидек 20-йилларнинг бошларида ўлка партия-давлат органларининг раҳбарлик лавозимларига миллий кадрлар жалб қилинган эди. Улар орасида таниқли давлат ва жамоат арбоби Кайгусиз Огабоев (1887-1937) ҳам бор эди. Ўз сиёсий фаолияти давомида К.Отабоев Марказнинг айирмачилик шовинистик сиёсатига қарши бир неча бор ўзининг дадил фикрлари билан чиқди. У Марказ томонидан юборилган эмиссарларнинг маҳаллий халқларга нисбатан куллаётган усулларини танкдд қилиб, Россиядан келган ходимлар туб аҳолининг ўлкани мустақил бошқара олиш кобилиятига ишонмаётганликлари, ўзлари эса Туркистоннинг турмуш шароитларини яхши билмасдан туриб, ҳокимиятнинг масъул лавозимларига даъвогарлик қилишлари ҳақида ТКП Советларининг Х қурултойи минбаридан туриб гапирган эди.

К. Отабоев миллий раҳбарлардан биринчилар қаторида «босмачилик» ҳаракатига тўғри баҳо берган. Унинг 1922 йил 18 июлда Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасининг ВИ пленумида қилган маърузаси кескин танқидий ва очиқдан-очиқ қаршилик руҳида эди. Отабоев бу ҳаракатга «ҳарбий йўл билан йўқ қилиб бўлмайдиган хал к қўзғалони», деб баҳо беради ва бос-мачилар билан сиёсий ва иқтисодий усулларни қўллаб, тинч музокаралар олиб бориш таклифини киритади. Шундан сўнг 1922 йилнинг сентябрида Самарқанд вилоятида большевиклар тузумига қарши курашаётган Бахромбек қўрбоши билан тенг асосларда тинчлик шартномасини имзолагани учун К. Отабоев, А. Рахимбоев, А. Серрозиевлар лавозимларидан бушатилди.Кайгусиз Отабоевнинг қисмати ҳам уша йиллардаги миллатпарварлар сингари аянчли тугади, у 1937 йилда мустабид тузум томонидан нохак қатағонга учраб, отиб ташланади.

Яна бир миллатпарвар раҳбарлардан бири етук давлат арбоби Иномжон Хидиралиевдир (1891-1928). Иномжон Хидиралиев ҳам маҳаллий аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилган миллий раҳбарлардандир. У 1922 йилнинг охирида Бутунроссия МИКга махсус хат билан мурожаат қилиб, «Маҳаллий аҳолининг барча қатламларини совет ишларига жалб қилишга, бу ишларни аҳолининг миллий турмуш тарзига мослаштирган ҳолда амалга оширишга, Туркистонда иш юритишни маҳаллий аҳоли тилига ўтказишга» эътиборни қаратган эди. И. Хидиралиев фикрича, октябр тўнтаришидан сўнг деярли 5 йил ўтган бўлса ҳам, қуйидан юқоригача бошқарув аппаратларида асосан европалик кишилар ўтирганлиги маҳаллий аҳолида чоризм мустамлакачилик сиёсати советлар даврида ҳам давом этмоқда деган хулосани келтириб чиқармоқда. Бошқарув идораларида ўтирган европаликлар асосан Россия шароитидан келиб чиққан кишилар бўлиб, маҳаллий аҳоли тили, урф-одатини билмайдиган, деҳқончилик ва чорвачиликда машғул бўлган кўплаб аҳоли хусусиятига мос мафкуравий карашларни тушунмайдиган шахслардир. Бу эса ўз навбатида чоризм давридаги бюрократик давлат аппаратига ўхшаб қолган бошқарув аппаратини тез орада маҳаллий халқлар руҳияти ва турмушига мослаштиришни такозо килади. Хидиралиевнинг ушбу таклифлари билан Марказ қисман бўлса ҳам ҳисоблашишга мажбур бўлди. 1923 йиддан бошлаб иш юритиш туб миллатлар тилларида олиб бориладиган бўлди.

И. Хидиралиевнинг ҳаёти 1928 йилда фожиали тугайди.

Тарихимизда ўзининг ўчмас изини қолдирган буюк сиймо бу Файзулла Хужаевдир (1896-1938). 1920 йили инқилобчи Ёш бухороликлар Туркистон Марказий бюроси раиси, 1920-24 йилларда Бухоро Халқ Совет Республикаси Нозирлар Кенгашининг раиси (шунингдек хорижий-ташки ишлар нозири) бўлиб ишлаган.

Файзулла Хужаевнинг фаолияти ниҳоятда мураккаб сиёсий вазиятда ўтган. Ўзбекистонда юз бераётган ўзгаришлардан коникмаганлигини у ўзининг бир қанча танқидий чиқишларида билдиради. Масалан, 1924 йилдаги большевик ларнинг миллий-ҳудудий чегараланишига қарши ўз фикрларини илгари сурган, «Бухоро инқилоби тарихига доир» асарида Файзулла Хужаев жадидчиликка холис баҳо беришга ҳаракат қилган. Ушбу асардаги жадидчиликнинг ижтимоий моҳиятига ижобий муносабати ва жадидчиликни ижтимоий-инқилобий ҳаракат сифатидаги карашлари хато деб баҳоланди.Файзулла Хужаев ҳам мустабид тузумнинг қатағон қурбонларидандир. У 1937 йил Москвада «халқ душмани» сифатида қамоққа олиниб, 1938 йилда отиб ташланган.

20-30-йилларда кузга кўринган миллий етакчи-Абдулла Рахимбоевдир (1896 -1938). Абдулла Рахимбоевнинг сиёсий фаолияти ниҳоятда серқирра бўлиб, мус табид тузум сиёсатига қарши дадил чиқишлари бунинг ёркин ифодасидир. Масалан, у 1921 йилнинг декабрида бўлиб ўтган РСФСР Советларининг ИХ қурултойи минбаридан туриб, Россия хукуматига очиқдан-очиқ «Туркистондаги советларнинг жазолаш сиёсати ҳар қандай чегаралардан утиб тушди. Фарғона вилоятидаги жазо отрядлари эса мутлақо мухтор ҳолатда, ҳеч ким билан, партия органлари билан ҳам, совет органлари билан ҳам ҳисоблашмасдан, турли шубҳали шахсларни хизматга олиб ҳаракат килмоқдалар» деган баёнот билан чиқди. Лекин бундай тарзда советлар сиёсатини танқид қилиш кечирилмас эди ва 1922 йилда ишда йўл қўйилган «кўпол хатолари» учун ТАССР МИК раиси А. Рахимбоев лавозимидан четлаштирилди. Бироқ вақт ўтиши билан Марказ унга «ўз хатоларини тузатиш» имконини беради ва яна раҳбарлик ишига жалб килади.

А. Рахимбоев РКП (б) МК Ўрта Осиё бюросининг аъзоси ҳамда ТКП МКинг масъул котиби сифатида миллий-ҳудудий чегараланишни ўтказишнинг тепасида турди. 1924 йилнинг февралида у Бухорога юборилади ва бу ерда БХСР раҳбар ходимларининг кенгашида миллий-ҳудудий чегараланиш тўғрисида маъруза қилди. 1924 йилнинг 10 мартида Туркистон Компартияси МК ва Туркистон МИК раҳбар ходимларининг кенгашида ҳам маъруза қилиб, миллий-ҳудудий чегараланишни «... нисбатан маъкул тарзда, огриксиз усуллар» билан ўтказиш кераклигини уктирди.

Абдулла Рахимбоевнинг қисмати ҳам миллий етакчиларники каби қатағон тулкинлари авж олган пайтда хал қилинди. У 1938 йилда қурбон бўлди.

Туркистон халқларининг илдизи бир деган ғоя авлоддан-авлодга утиб, миллий етакчилар, жамоат арбоблари ва миллий зиёлилар карашлари ҳамда фаолиятларида ўз аксини топиб келган. Тарихан таркиб топган учта давлатни тугатиб, ўрнига янги тузилмаларни вужудга келтириш Марказ ва ўлкадаги большевистик раҳбарлар ташаббуси бўлди. 1920 йил бошидаёқ Туркомиссия Туркистон АССРни бўлиб ташлаб, миллий тил белгисига қараб мухтор республикалар ташкил қилиш масаласини куйган эди. Бу уша йили июн ойида РКП (б) нинг Туркистонга оид қабул қилган ҳужжатларида ўз аксини топди. Ленин Туркистоннинг «Ўзбекия, Киргизия, Туркмания»га бўлинган харитасини тузиш кераклигини уктирди. Бу режанинг амалга ошиши қуролли ҳаракат туфайли бир оз кечиқди. Туркистонни миллий жиҳатдан қайта чегаралаш Марказ ва РКП(б) Ўрта Осиё бюроси томонидаи ишлаб чиқилди ва 1924 йилда қатъийлик билан амалга оширилди.

1924 йилнинг 31 январида РКП(б) МКнинг Ташкилий бюроси Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларининг миллий-ҳудудий чегараланиши масаласини кўриб чиқди ва Я. Э. Рудзутакка мазкур республикаларнинг масъул ходимлари билан биргаликда бу ғояни амалда қандай рўёбга чиқариш мумкинлигини олдиндан мухокама қилишни топширди. 1924 йилнинг февралида эса Файзулла Хужаевнинг миллий чегаралаш масаласи буйича тезисларида Марказнинг туркий халқларнинг илдизи бирлигини ҳисобга олмаётганлиги, чегаралаш ғоялари ўтмиш истилочилари сиёсатидан фарқ килмаётганлиги айтилган эди. Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларида ташкилий ва ташвиқот ишлари олиб борилгандан сўнг, 1924 йилнинг 11 октябрида РКП(б) Сиёсий бюроси Ўрта Осиё ни қайтадан бўлиб чегаралаш ҳақида ўзининг сўнгги қарорини қабул килади ва 1924 йил 14 октябрда РСФСР БМИК ИИ сессияси миллий чегараланиш ҳақидаги Туркистон МИК қарорини тасдиқлади. Миллий чегараланиш натижаларига кўра Ўрта Осиёда Ўзбекистон ва Туркманистон Совет Социалистик Республикалари, ЎзССР таркибида бўлган Тожикистон Антоном республикаси, РСФСР таркибида Қоракиргиз (Киргизистон) ва Қорақалпоғистон Автоном вилоятлари ташкил топди. Собиқ Туркистон АССРнинг козок вилоятлари эса Киргизистон (Қозоғистон) АССР таркибига киритилди.

Шу тарифа, 1924 йилнинг кузида миллий-ҳудудий чегараланиш хукумат қарорлари билан қонуний тарзда расмийлаштирилди.

1925 йилнинг 13 февралида ЎзССР Советларининг Бухорода очилган И-Умумўзбек қурултойида «Ўзбекистон ССР тузилгани тўғрисида Декларация» қабул қилинди. Ўзбекистон ССР Советлари МИКнинг раиси этиб Йўлдош Охунбобоев сайланди. Ўзбекистон ХКС раиси этиб Файзулла Хужаевни тасдиқ лади. Тузилган Ўзбекистон ССРга тугатилган Туркистон АССРдан Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятларининг катта қисми, Бухоро республикасидан унинг марказий ва ғарбий қисми (Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари), шунингдек Хоразм ССРдан Хоразм воҳаси кирди.Миллий чегараланишдан сўнг Ўзбекистон Советларининг И қурултойи (1925 йил 13-17 феврал) «Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши ҳақидаги Декларация» ни тасдиқдагач, Иттифоқ советларининг 3-қурултойида (1925 йил 13 май) Ўзбекистон Республикаси СССР таркибига киритилди. Шу тарифа Ўзбекистон ССРнинг қонунан расмийлаштириш жараёни тугалланди.

Ўзбекистон ССР аҳолисининг сони республика ташкил этилишининг дастлабки йилларида 3.963.285 кишини, яъни Ўрта Осиё аҳолисининг деярли ярмини - 48,7 фоизини ташкил этар эди. 1926 йилда ўтказилган аҳолини руйхатга олиш буйича республикада истикомат килувчи аҳолининг таркиби қуйидагича эди: ўзбеклар-74,2%, тожиклар-7,8%, руслар-5,6%, козоклар-2,4%, киргизлар-2,04%.

Туркистон ўлкасини бўлиб ташлаш билан шўролар миллий давлатчилигимизнинг минг йиллик ривожланиш тарихига путур етказдилар. Миллатнинг бир қисми ўз ота-боболари ерида яшаб, меҳнат килса-да, расмий таърифга кўра, «оз сонли миллат»га айланиб қолган эди. Большевиклар андозасидаги миллий-ҳудудий чегараланиш Ўрта Осиё халқлари ўртасидаги бўлажак миллатларо муносабатларни кескинлаштириб туриши, фавқулодда вазиятларда портлаб, турли низоларга сабаб бўлиши мукаррар эди. Янги совет республикаларини «миллий давлатчиликнинг ташкил этилганлиги», деб баҳолаш хато бўлса керак. Зеро, СССР таркибидаги ушбу тузилмалар Марказ ихтиёрида бўлиб, илгаригидек унга арзон хом ашё етказиб беришга ихтисослаштирилган мустамлакалар бўлиб колаверди.

1924 йилда миллий-ҳудудий чегараланиш натижасида Ўрта Осиё харитасида иттифоқчи республикалар билан бирга мухтор тузилмалар ҳам пайдо бўлди. Шулар орасида Қорақалпоғистон мухтор вилояти ҳам бор эди. Ушбу вилоят Киргизистон (Қозоғистон) АССР таркибида бўлиб, унга волостлардан иборат Турткул, Чимбой, Хужайли ва Кунгирот округлари кирди. 1925 йил 12-19 февралда вилоят маркази Турткул шаҳрида бўлиб ўтган Қорақалпоғистон автоном вилояти Советларининг биринчи қурултойи «Қорақалпоғистон автоном вилояти ташкил топганлиги тўғрисида Декларация» қабул кшши ва «Қорақалпоқ миллий давлатчилиги» ташкил этилганлигини қонуний расмийлаштирди. Қорақалпоғистон автоном вилояти ижроия қўмитасининг раиси этиб А.Кудабоев сайланди. Қорақалпоғистонда яшайдиган асосий элатлар Қорақалпоқлар-38,5%, ўзбеклар-28,7%, козоклар-28,6%дан иборат эди.

Қорақалпоғистон мухтор вилояти ташкил этилгандан сўнг советлар бу ерда ҳам социалистик қурилишни авж олдириб юбордилар. Жумладан, овул ва қишлоқларни советлаштириш кенг миқёсда олиб борилди. Советларга батрак ва камбағаллар сайланиб, уларнинг асосийларини коммунист ва комсомоллар ташкил қилди. Мамлакатда вайрон бўлган саноатнинг турли соҳалари, қишлоқ хўжалиги ва суғориш ишларини тиклаш амалга оширилди. Қорақалпоғистон иқтисодиётининг тараққиёти бир томонлама хусусиятга эга бўлиб, СССРнинг марказий минтақалари саноатини ривожлантириш эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган эди. Масалан, 1933 йилнинг 3 октябрида СССР Ер ишлари Халқ Комиссарлиги Қорақалпоғистонни мамлакатга беда уруғи етказиб берувчи асосий база деб тан олган эди. Бунинг асосий сабаби мамлакат халқ хўжалигида иттифоқдош республикалар ўртасидаги меҳнат таксимотида Қорақалпоғистонга олий сифатли пахта, беда ҳамда балик билан таъминлаб туриш юклатилганлигида эди.

Мухтор вилоят саноатининг етакчи тармоқларини пахта тозалаш ва балик-консерва заводлари ташкил этар эди. Саноатни юксалтириш билан бир қаторда қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларини ривожлантиришга ҳам катта эътибор қаратилди ва бу ерга кўп микдорда қишлоқ хўжалик анжомлари келтирила бошланиб, бой ва руҳонийлардан тортиб олинган ерлар ҳисобига ерсиз ва кам ерли деҳқонлар ер билан таъминланди.

1930 йилда Қорақалпоқ мухтор вилояти РСФСР таркибига киритилди. 1932 йилнинг 20 мартида эса СССР МИК Раёсати «Қорақалпоғистон автоном вилоятини Автоном Совет Социалистик Республикасига айлантириш ва уни РСФСРга кириши тўғрисида» қарор қабул қилди. Уша йилнинг май ойида автоном республика Советларининг И Таъсис қурултойи хукуматни тузди. Унда ҚҚАССР МИК раиси этиб Коптлеу Нурмуҳамедов, Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси этиб эса Косим Авезовлар сайландилар.1936 йилда СССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди ва унга кўра ҚҚАССРнинг Ўзбекистон ССР таркибига кириши кўзда тутилган эди. Бунинг асосий сабаби ҳудудий яқинлик ягона тарихга эга бўлганлиги деб эътироф этилди. 1937 йил 12 февралда ЎзССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди. Уша йилнинг 6 мартида эса ҚҚАССРнинг янги Конституцияси эълон қилинади. Қорақалпоғистон Ўзбекистон таркибига киргач, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари ўртасидаги дўстлик янада мустаҳкамланди.

Ўзбекистонда мустамлакачиликка асосланган иқтисодий сиёсатнинг оқибатлари

Республика иқтисодиёти табиатан аграр тусга эга, саноати асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналаридан иборат бўлиб, унинг учдан икки қисмини пахтачилик саноати ташкил килар эди. Ўлканинг ишлаб чиқариш ҳаётида кустар-ҳунармандчилик ишлаб чиқариши

ҳамон олдинги ўринни эгаллаб, аҳолининг пойафзал, кийим-кечак ва уй-рўзгор буюмларига бўлган эҳтиёжларини кондирар эди. Ҳунармандлар бозорга чиқарилган пойаф залнинг 86%ни, ошланган терининг 76%ни, кийим-кечак ва бош кийимларининг 85%ни, идиш-товокларнинг 60%ни ишлаб чиқарар эдилар. 1925 йилнинг охирига келиб собиқ СССРда халқ хўжалигини тиклаш ишлари асосан ўз ниҳоясига етказилди. 1925 йилнинг декабрида бўлиб ўтган ВКП (б) ХИВ қурултойи социализм ғалабасининг асосий шарти сифатида шўролар мамлакатида «социа-листик индустрлаштириш»ни авж олдиришга эътиборни қаратди. Саноатлаш тириш Ўзбекистонда дастлаб секинлик билан амалга оширилди. Чунки косиб-ҳунармандчилик устувор соҳа эди. Мамлакатни жадал индустрлаш учун маблағ масаласи кескин мунозараларга сабаб бўлди. Индустрлаштиришни жадаллаштириш тарафдорлари маблағни қишлоқ хўжалиги ҳисобидан олиш режасини илгари сурдилар, мухолиф тараф эса саноатлаштириш сиёсатини ёқлаган ҳолда уни аҳолининг моддий аҳволини, турмуш шароитини яхшилаш ва қишлоқ хўжалигида кооперациями аста-секин ихтиёрий равишда амалга ошириш билан биргаликда олиб боришни таклиф қилди. Кескин сиёсий бахс-мунозаралардан кейин маблағни аграр сектордан олишга қарор қилинди. Ўзбекистон иқтисодиёти аграр характерда эди, зеро 1927-28 йилларда иқтисодиётда қишлоқ хўжалигининг ҳиссаси б1,6%ни, саноатники эса 38,4%ни ташкил килар эди. Республикада мавжуд саноатнинг 90% қишлоқ хўжалик хом ашёсини ишлашга ихтисос лашган эди, маҳсулотларни қайта ишлаш корхоналаридан иборат бўлиб, унинг иккидан уч қисмини пахтачилик саноати ташкил киларди.

Биринчи беш йиллик (1928-1932) да 289 та янги саноат корхонаси, жумладан, Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлик заводи, Кувасой семент ва охак заводлари ишга туширилди, Чирчиққурилиш, Олмаликқурилиш, Тошкент тукимачилик комбинати қурилиши давом этди. Фарғонада тукимачилик фабрикаси ва ёг заводи, Тошкент, Бухоро, Маргилон ва бошқа шаҳарларда тикувчилик фабрикалари ишга туширилди. Саноатлаштириш йиллари республика пахта тозалаш заводларининг техник имкониятлари ошиб, 1927-28 йилларда 3363 тонна пахта толаси етиштирди ва пахта тозалаш саноатининг ялпи маҳсулоти эса 165,7 млн рублни ташкил этган эди.

Республикани саноатлаштиришда электрлаштириш ҳам муҳим ўринлардан бирини эгаллаганлиги туфайли электростанциялар қурилиши авж олдирилди. Масалан, Тошкент яқинида қуввати 4 минг киловаттни ташкил этган Бўзсув ГЭСи барпо этилди. 1932 йилга келиб эса электростанцияларнинг сони 49 тага етди. Шунингдек республикада нефт саноати ҳам жадал суръатлар билан усди, 1925-26 йилларда нефт ишлаб чиқариш 5,6 тонна бўлган бўлса, 1927-28 йилларда бу кўрсаткич 47,7 тоннани ташкил этди.

Айрим саноат маҳсулотлари буйича Ўзбекистон собиқ Иттифоқда етакчи ўринга чиқди. 1932 йилда пахта толасининг 89,7%, сементнинг 54,2%, ўсимлик мойининг 56,4%, хом ипакнинг 42% ишлаб чиқарилди. Фақатгина биринчи беш йилликнинг ўзида йирик саноатдаги ишчилар сони деярли 3,5 баравар кўпайди. Лекин улар орасида маҳаллий миллат вакиллари озчиликни ташкил қилганлиги боис, уларни тайёрлашга ёрдам тарикасида иттифоқдош республикалар, асосан Россиядан кўплаб саноат мутахассислари кела бошлади. 1926 йилдан 1940 йил гача Ўзбекистон аҳолиси янги келганлар ҳисобига 750 минг кишига ёки 10%дан ортиқроқ кўпайди. Марказнинг русийзабон аҳолини кучириб келтиришида миллий ўлкаларда ўзининг таянч ижтимоий қатламини вужудга келтириш ҳамда руслаштириш сиёсатини амалга ошириш манфаати ётар эди.

Саноатни жадал ривожлантириш натижасида Ўзбекистон Марказни рангли ва нодир металлар, олтингугурт, озокерит, волфрам, молибден, пахта толаси, хом ипак билан таъминлайдиган ва шўролар мамлакатини хом ашё карамлигидан халос этишга ёрдам берадиган йирик хом ашё минтақасига айланди. Ўзбекистоннинг олтин саноати бутун мамлакатнинг тўлов балансини мустаҳкамлаш учун катта маблағлар бериб турди. Бироқ аҳолининг ижтимоий эҳтиёжлари назар-писанд қилинмади, унинг моддий фаровонлигига эътибор берилмади, бу эса турмуш даражасининг пасайиб кетишига олиб келди.

Шўролар даврида шаҳар ва портларни бирлаштирувчи янги темир йўл линиялари қурилишига эътибор берилди. Фарғона (Искобил)-Кувасой (1922), Қарши-Китоб (1924), Амударё (Самсоново)-Термиз (1925), 1928-29 йилларда пахтачиликни ривожлантириш мақсадида Асака-Шаҳрихон, Сирдарё-Пахта-орол темир йўллари курилди, шунингдек Қорасув-Ош (1935) ва бошқа темир йўл линиялари курилиб фойдаланишга топширилди. 1929-1931 йилларда узунлиги 1452 км бўлган Туркистон-Сибир (Турксиб) темир йўли курилди.

20-йиллардан Ўзбекистонда автомобил транспорти вужудга келтирилди. 1921 йилда республика автомобил транспорти ихтиёрида 40 енгил ва 15 юк автомобили ҳамда Тошкент автомобил

таъмирлаш устахонаси бор эди. 1940 йил гача Ленин номидаги катта автомобил йўли (710 км), Фарғона автомобил йўли (343 км) қайта таъмирланди ва бир қанча янги йўллар кўриб битказилди.

1924 йилга келиб республикадаги автомобил корхоналарида 223 автомобил бўлиб, 145 минг тонна юк ташилди. 30-йилларда автомобил транспортининг ривожланиши билан қаттиқ копламали йўллар қурилиши бошланди, таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш корхоналари, кадрлар тайёрлайдиган ўқув юртлари очилди.

Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) туфайли Ўзбекистон қишлоқларидаги аҳвол анча яхшиланди, деҳқонлар ўз маҳсулотини сотиш, гўза ва бошқа экин майдонларини кенгайтириш орқали турмуш даражасини яхшилаш имкониятига эга бўлишди. Бироқ 20-йилларнинг иккинчи ярмидан ЯИС (НЭП) ўз моҳиятини йўқотиб, эркин савдо ва хусусий тадбиркорликка чек қўйила бошлади. Шўролар бойларнинг ерларини мусодара қилиш ҳисобига камбағал деҳқонларни ер билан таъминлаш орқали қишлоқда «социалистик ижтимоий тузум»нинг асоси бўлган жамоа бўлиб хўжалик юритишни ривожлантиришни кўзлаб, кенг миқёсли аграр ислоҳотни авж олдирдилар. 1925 йил 2 декабрда ЎзССР МИКнинг фавқулодда сессиясида «Ер ва сувни накионализация қилиш» тўғрисидаги декрет қабул қилинди.

Йирик ер эгаларидан тортиб олинган ерларда 60603 деҳқон хўжалиги ташкил этилди. Булардан ташқари, янги ва тикланган суғорма ерларида яна 14751 батрак ва ерсиз деҳқонлар хўжаликлари тузилди.

Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларидаги ер-сув ислоҳоти давомида сугориладиган 20 га ва 45 га ортиқ лалми ерлар, собиқ амир ва хон хизматчилари, руҳоний ҳамда савдогар, судхурларнинг хўжаликлари мусодара қилинди. Умуман, 1925-29 йиллардаги ер-сув ислоҳотини ўтказиш натижасида Ўзбекистонда помешчик туридаги 4801 хўжаликлар тугатилди, 23036 хўжаликларнинг ортиқча ерлари мусодара қилинди, ер жамғармаси 474893 десятина ерга эга бўлди, 89729 хўжаликлар ер билан таъминланди. Ер билан бирга кўпгина хўжаликлар мол-мулк уруғ, асбоб-ускуналарга ҳам эга бўлдилар.

Бироқ ислоҳот ўтказишнинг репрессив-мажбурий усуллари, бой деҳқонларнинг давлат томонидан террор қилиниши ўз навбатида уларнинг кескин норозилик чиқишларига сабаб бўлди. Шу тарика ер-сув ислоҳоти қишлоқда синфий курашнинг кескинлашувига олиб келган эди. Давлат ўз навбатида «бой-қулоқ унсурлари»нинг қаршиликларини бартараф этиш учун ўзининг бор кучини ишга солди. Тортиб олинган ерларнинг асосий қисми колхозлар ва совхозлар ихтиёрига топширилган эди.Ислоҳотнинг жиддий салбий оқибатларидан қишлоқ иқтисодий ҳаётининг қашшоқлашиши, фермерлик куртакларининг буғиб қўйилиши, бозор-савдо муносабатлари ривожланишининг тусиб қўйилиши ҳамда ижара имкониятларининг чекланиши бўлди.

Шундай қилиб, 1925-29 йиллардаги ер-сув ислоҳоти шўро хукуматининг мулкдор синфларни тугатиш, синфсиз жамият қуриш учун қилган чора-тадбирларидан бири бўлди. Ушбу жараён кейинги йилларда қишлоқ хўжалигини мажбурий жамоалаштиришга замин яратган эди.

1929 йил тарихга қора белги остидаги «буюк бурилиш йили» деб ном олган йил бўлиб кириб келди. Бу деҳқонлар синфини ижтимоий қатлам ва меҳнаткаш омма сифатида мақсадли йўқ қилишнинг бошланиш даври эди. Бунда «қулоқлар» ва «бойлар» тоифасига асосан янги иқтисодий сиёсат шароитида ўз хўжаликларини оёққа тургазиб олган ўртаҳол деҳқонлар киритилди. Чунки бирмунча бадавлатроқ қатламлар олдинги йилларда тугатилган эди. 1929 йилнинг ёзида «қулоқлар»ни жамоа хўжаликларига (колхоз) киритишни тақиқловчи қарор қабул қилинади. Уша йилнинг 7 ноябрида «халқлар отаси» Сталиннинг матбуотда босилиб чиққан «Буюк бурилиш йили» номли мақоласи ҳамда 27 декабрда қишлоқ хўжалик ходимларининг илмий конференциясида сўзлаган нутки «қулоқлар»ни синф сифатида тугатиш ва жадал жамоалаштириш сиёсатини бошлаб берди. Ёппасига жамоалаштириш бу бой ва ўртаҳол деҳқонларга тегиш ли ишлаб чиқариш воситалари, моллар, уй-жой, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва уруғ захираларини тортиб олиш ҳисобига колхозлар тузиш дегани эди.

Ўзбекистонда жамоалаштириш ЎзКП МКнинг 1930 йил февралда қабул қилган «Коллективлаштириш ва қулоқ хўжаликларини тугатиш» тўғрисидаги қарори эълон қилингандан сўнг бошлаб юборилди.

Ёппасига жамоалаштиришни тезлаштириш ҳамда «қулоқлар» билан кураш олиб боришни кучайтиришга ёрдам тарикасида Марказ Ўзбекистонга ташкилий-сиёсий тажрибага эга бўлган рус ишчиларини юборади. «25 мингчилар» асосан Москва, Ленинград, Иваново-Вознесенск ва СССРнинг бошқа саноат марказларидан бўлиб, шулардан 433 ишчи Ўзбекистонга жўнатилди. Улардан тузилган бригадалар ўзбек қишлоқларида колхозлар тузиш ҳамда «қулоқ қилиш» кампаниясида

«фаол» иштирок этдилар.1930 йилнинг ўзидаёқ республикада 2648 та бой ва “қулоқ” хўжаликлари тугатилиб, қишлоқ ахлининг тадбиркор қисми оёғига болта урилди. «Қулоқ қилиш» сиёсати деҳқонларда ишончсизлик ва хавотирликни кучайтирди. Кўплаб деҳқонлар ўз хўжаликларини ташлаб кочдилар. Чорва сони кескин камайиб кетди.

Республикадаги сиёсий вазият кескинлашиб борди. Деҳқонларнинг норозилиги 1930 йил 25 февралда Фарғона округида ғалаёнга айланди. Норозилик чиқишлари Андижон, Тошкент, Хоразм, Самарқанд округларига ҳам ёйилди. Масалан, Чует ва Олмосда бой деҳқонлар чорва молларини ёппасига сотишни авж олдирдилар. Жамоалаштиришга қарши бу ҳаракат баъзи жойларда совет ҳокимиятига қарши чиқишларга айланди. Мана шундай норозилик чиқишларининг олдини олиш учун 1930 йилда ЎзКП МК кошида «қулоқ« ва бойларни йўқ қилиш буйича махсус республика комиссияси тузилади ва «қулоқ қилиш» сиёсати янада шиддатлироқ тус олади.

Ўзбекистонда жамоалаштириш асосан 1932 йилнинг охири 1933 йилнинг бошларида тугалланди. Бу даврга келиб республиканинг 79 тадан 61 туманида барча деҳқон хўжаликларини колхозларга бирлаштириш ниҳоясига етказилган эди. Ўзбекистонда жамоалаштирилган хўжаликлар жами 74,9%ни ташкил этди. Биринчи беш йиллик (1928-1932) охирларида республикада 9734 колхоз ва 94 та совхоз ташкил этилган эди.

1930-33 йилларда Ўзбекистонда 5550 деҳқон хўжалиги хибсга олиниб, қулоқ қилинади ва Украина, Сибир, Козокистон ва бошқа жойларга зудлик билан кучирилди. Лекин шуни ҳам айтиш жоизки, бунда нафақат ўзига тук мол-мулкка эга деҳқонлар, балки ўртаҳол, айрим ҳолларда эса батрак хўжаликларга мансуб кишилар ҳам “қулоқ” сифатида сургун қилинди.Совет давлатининг бундай ғайриинсоний сиёсатни амалга оширишдан мақсади, биринчидан, қишлоқдаги ўзига тук кишиларнинг ер-суви, мол-мулкини тортиб олиш, иккинчидан, тортиб олинган бойлик ва ишлаб чиқариш воситалари ҳисобига жамоа ва давлат хўжаликларининг дастлабки моддий базасини яратиш, учинчидан, камбағал деҳқонларнинг бу хўжаликларга «ўз хохишлари» билан киришларига эришиш ва уларнинг арзон меҳнатидан фойдаланиш, туртинчидан, “қулоқ” бўлиб сургун қилинган кишилар ёрдамида, масалан, Украинанинг иқлими Ўзбекистонга яқин зонасида пахтачилик совхозларини ташкил этиш ва пировардида пахта ёрдамида СССРнинг моддий имкониятларини яхшилаш эди. Шўролар бу мақсадларга асосан эришди. Қулоқлар ҳисобига каддини тиклади, социалистик қурилишнинг моддий базасини яратди. Пахта мус такиллигига эришди. Шўроларнинг фақат битта орзуси амалга ошмади. Украинада пахтачилик хўжалиги қарор топмади.Мажбурий жамоалаштириш сиёсати қишлоқнинг мустақил ривожланишини барбод қилди, қишлоқ ахли онгига салбий таъсир кўрсатди, деҳқонларнинг ерга эгалик туйғусини йўқ қилди.

Ўзбекистон учун сув иншоотлари қуриш муҳим эди ва шунинг учун 1939 йилдан бундай қурилишлар умумхалқ хашари йўли билан амалга оширила бошлади. 1939 йил 1 августда бошланган 270 км узунликдаги Катта Фарғона канали халқнинг машаққатли меҳнати эвазига 45 кунда барпо этилди. Канал қурилишида 160 минг киши иштирок этди ва асосан қўл меҳнатидан фойдаланилди.Чорвачилик Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг муҳим соҳалари қаторида шўролар даврида ҳам муҳим ўрин эгаллаб келди. Хусусан, 1932 йилдан 1937 йил гача йирик қорамоллар сони 150 мингга, куйлар 230 мингга кўпайди. Лекин шунга қарамасдан чорвачилик қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларига қараганда орқада эди. Бунинг асосий сабаби пахтачиликка эътиборнинг кучайтирил ганлиги ва чорвадорларнинг моддий рағбатлантирилмаганлиги бўлди.

Ўзбекистон кўпнинг 1934 йилда бўлиб ўтган ВИ қурултойидан сўнг респуб ликага кўп миқдорда қорамол келтирила бошлади.Пиллачилик республика қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бири эди. 1922 йилда Тошкентда “ТуркИпак” акционерлик жамиятининг ташкил этилиши пиллачиликни ривожлантиришда муҳим босқич бўлди. 1927 йилда Тошкент ипакчилик станцияси негизида Ўрта Осиё Ипакчилик илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. 1930 йилларда тут кучати етиштиришга алоҳида эътибор қаратилди. Биринчи ва иккинчи беш йилликларда Ўзбекистон ипак ишлаб чиқариш буйича биринчи ўринда эди. 1932 йидда 5674 тонна пилла етиш тирилган бўлса, ушбу кўрсаткич 1937 йилда 11 422 тоннага кўпайди.

Республика қишлоқ хўжалигида мевалар ва узум етиштириш энг қадимги ва озиқ-овқат ҳамда саноат хом ашёси берадиган асосий тармоқлар қаторига киради. 20-йилларнинг иккинчи ярмидан ихтисослаштирилган бовдорчилик ва токчилик давлат хўжаликлари барпо этила бошлади, тоғ ва тоғ этаклари зоналарида жойлашган жамоа хўжаликларида ҳам бу тармоқда катта эътибор берилди. Меваларнинг нав таркибини яхшилаш мақсадида олма, нок узум ва бошқаларнинг Европа мамлакатларида етиштириладиган навлари келтирилиб экилди. Ўзбекистоннинг 1937 йилда етиштирган мева

хосили 800 минг кентнерни ташкил этди. Шундан учдан бир қисми собиқ Иттифоқнинг турли вилоятларига юборилар эди.

Ўзбекистонда «маданий инқилоб» ва унинг оқибатлари.

20-30-йиллардаги мураккаб ижтимоий-сиёсий вазият республика маънавий-маданий ҳаётида ҳам ўз аксини топди. Шўроларнинг «маданий инқилоб» тадбири жамиятнинг барча жабҳалари қаторида илм-фан, маданият, санъат, маориф, олий таълим соҳаларини ўз измига солган эди. Таълим-тарбиянинг ўчоқ лари бўлган миллий мактабларга ҳам бу сиёсат ўзининг салбий таъсирини ўтказмасдан колмади. Совет ҳокимиятнинг дастлабки йиллариданоқ анъанавий таълим тизимини йўқ қилиш авж олдирилди.

Давлат «пролетариат диктатураси»нинг мавжуд барча кучларидан фойдаланиб, совет сиёсий раҳбарияти қисқа муддат ичида Туркистонда чор империяси ўрнатган таълим тизимини таг-томири билан йўқ қилишга эришди. Бир вақтнинг ўзида анъанавий мактабларга нисбатан маъмурий-репрессив ҳамда иқтисодий чоралар курилди. Бироқ кенг халқ оммаси анъанавий мактаб тарафдори бўлиб колаверди. Туркистон мусулмонларига ўзининг мафкуравий таъсирини кенгайтириш мақсадида совет «миллий» мактаблари тармоғини ташкил этишга алоҳида эътибор қаратилди. Мустабид давлат мукобил ўқув масканлари фаолиятининг барча имкониятларини чеклаб куйди. 1927 йил июндаги Ўз КП МК ВИ пленуми қарорлари бошлаб берган дин асосларини емириш буйича янгидан авж олган ҳаракат эски мактабга етказилган асосий зарба бўлди. Пленумнинг «Мусулмон руҳонийлари ва мактаб тўғрисида»ги резолюциясида «ислох қилинган мактаблар зарарли эканлигини ҳисобга олиб, бундан буён вақф мактабларини ислох қилишга асло йўл қўйилмасин, шу вақтгача ислох қилинган мактаб ларга келганда эса шу районда янги совет мактабларини очиш, шунингдек ислох қилинган мактабларда диний фанларни ўқитишни ҳамда умуман руҳоний шахс лар ўқитишини тақиқлаш йўли билан ҳам уларни ёпиш учун бутун чоралар курилсин» деб таъкидланган эди.

Айниқса, 1927 йилнинг декабрида ВКП (б) нинг XВ съездида қабул қилинган қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш тўғрисидаги қарордан кейин бу махсус маърифий хайрия мулклари бўлмиш вақф мулклари тугатилиб, бунинг оқибатида анъанавий мактаблар ҳам иқтисодий асосдан махрум бўлдилар. Ушбу чоралар камдек уларга дин-хурофот ўчоқлари тамгаси ёпиштирилиб, ун асрдан ортиқ тупланган анъанавий қадриятлар кераксиз, зарарли, янги тузумнинг тараққий этишига тусик бўлувчи ижтимоий институтлар сифатида изсиз тугатиб юборилди. Охир оқибатда 1920 йилга келиб, ТАССРда «социалистик» турдаги 2080 мактаб фаолият кўрсатиб, улардаги ўқувчилар сони эса 174820 ни ташкил килар эди.

Анъанавий мактаб ва мадраса ҳамда жадид мактабларини йўқ қилиш билан бирга совет органлари маҳаллий аҳоли фарзандлари мактабларига ҳам жиддий эътибор беришмаган бўлса-да, совет ўқув масканларини ўқитувчи кадрлар ҳамда керакли маблағ билан таъминлаш имкониятларини топа олишган. Чунончи, шўро таълим тизимига мос ўқитувчи кадрларнинг микдорий ўсишини таъминлаш кенг йўлга қўйилиб, 1917 йилнинг ўзидаёқ Тошкент, Андижон, Самарқанд, Қўқонда дастлабки ўқитувчилар тайёрлайдиган қисқа муддатли курслар ташкил этилган эди. 1920 йилларнинг бошларига келиб, шундай курслар орқали 3 минг маҳаллий миллат ва 802 та европалик ўқитувчи тайёрланди.

Ана шундай шароитда маҳаллий зиёлиларимиз замонавий миллий таълим тизимини яратиш, дунёвий билимлардан дарё бера оладиган ўқитувчилар тайёр-лаш давр талаби эканлигини теран хис этиб, замонавий миллий университет яратиш ишига бел богладилар ва Мунаввар Кори Абдурашидхонов бошчилигида Мусулмон Халқ Университети (дорилфунуни)ни ташкил этиш гуруҳи сайланди. 1918 йилнинг 9 апрелида Мунаввар Кори Абдурашидхоновнинг ховлисида Мусулмон Халқ Дорилфунунининг 9 кишидан иборат ташкилий хайъати таъсис этилди. Мусулмон Халқ Дорилфунуни 1918 йилнинг 12 майида Тошкент шаҳрининг Эски шаҳарида тантанали равишда очилди. Унинг 13 та мактаби 14 майдан очила бошлади, энг охиргиси эса 17 июнда таркиб топди. Улардан 4 таси аёллар мактаби эди.

1918 йилнинг 31 майида эса Мусулмон Халқ Дорилфунунининг олий таълим босқичи-Мусулмон Дорилмуаллимин и ташкил этилади. Лекин шўролар сиёсий ва ижтимоий муҳитнинг мураккаблиги ва Россиядаги сиёсий воқеаларни рукач қилиб, 5 йиллик укишга мўлжалланган дорилмуаллиминни фақат 4 ойлик мусулмон ўқитувчилари курслари билан чегаралаб куйдилар. Дорилфунуннинг «Халқ дорилфунуни» номли газетаси биринчи сонининг чиқиши ҳам айни шу кунга тўғри келган эди.

Мазкур ўқув даргоҳида машғулотлар 1918 йилнинг 1 июнида қуйидаги ўқитувчилар таркиби билан бошланди: Абдурауф Фитрат, Иброхим Исмоил, Бурхон Хабиб, Мунаввар Кори Абдурашид-

хонов, Абдулла Рахимбоев, Абдурахмон Исмоилзода, Хайдар Шавкий, Анна Поройкова, Владимир Сергеев. Институт мудири қилиб Иброхим Исмоилов ва котиб Абдулла Рахимбоев тайинланди.

Мусулмон дорилмуаллими Туркистон Халқ Университети маблағ билан таъминлагани сабабли, моддий томондан тамоман унга буйсўнган эди. Олинган маблағ кўп ҳолларда ночор аҳволда яшаган ўқитувчиларнинг ҳаётини бирмунча бўлса ҳам енгиллаштиришга сарфланар эди. Мана шу муаммоларнинг барчаси кўрсатиб турганидек мусулмон ўқитувчилари тайёрлайдиган курслар эмас, олий таълим маскани-институт ниҳоятда зарурлигини тушуниб етган мусулмон зиёлилари қанчалик ҳаракат қилишмасин, уларнинг талаблари турли баҳоналар билан эътибордан четда колаверди. Тез орада Туркистон Халқ Университети бошқармаси дорилмуаллимида 1918 йил 15 августдан 1 сентябргача укиш тўхтатилиши ҳақида қарор қабул килади ва шу йилнинг кузида дорилмуаллимин иккинчи даражали ташкилот қаторида ёпиб қўйилади.Мусулмон Халқ Дорилфунуни қисқа фаолият кўрсатган бўлса ҳам, Туркистон мусулмонларининг саводини чиқариш, илм-маърифатли қилиш, олий малакали миллий зиёлилар етиштириш каби ижобий ва химмatли, уша давр учун ниҳоятда муҳим ишларни амалга оширишга, юртимизда маориф соҳасини ривожлантиришга эришди. Ўлкада миллий зиёлиларни етиштиришда муҳим аҳамият касб этган Мусулмон Халқ Дорилфунуни фаолияти шўролар даври адабиётида мутлақо ёритилмаган, у ерда дарс берган 300 га яқин ўқитувчиларнинг номлари ҳозирги кунга келиб аниқланди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, 1918 йилнинг 21 апрелида рус зиёлилари томонидан Туркистон Халқ Университети очилган эди. Унинг биринчи ректори В. Попов эди. Мусулмон Халқ Дорилфунуни фаолияти шўро хукумати томонидан тўхталиб қўйилгандан сўнг фақат рус тилини билган маҳаллий миллат вакиллари мана шу даргоҳда олий тахсилга эга бўлишлари мумкин эди.Октябр тўнтаришидан сўнг шўролар Шарқ аёлларини «озодлик»ка чиқариш учун кураш, уларнинг сиёсий фаоллигини ошириш ҳамда янги ҳаёт қурилишига жалб қилиш кампаниясини авж олдириб юбордилар. Ушбу жараённинг энг чўққиси 1927 и ил бўлиб, у тарихга «хужум» ҳаракати номи билан кирди. Яъни шўролар талқинида бу эски турмуш тарзига хужум қилиш маъносини англатар эди. Хужумнинг олдига қўйилган биринчи навбатдаги вазифалардан бири бу-кўп хотинлик, балогатга етмаган қизларни турмушга бериш ва калин пулини йўқ қилиш эди.

Бироқ советлар шиддатли тус берган ушбу ҳаракат асрий анъаналарни ҳисобга олмаган қарорлар, кўрсатмалар асосида олиб борилди, кўп ҳолларда зўрлик ишлатилди. Кайси вилоят, кайси туманда, шаҳар ва қишлоқларда қанча хотин-қизлар паранжисини ташлаганлиги ҳақидаги маълумотлар мунтазам талаб қилина борди.

Ишда бебошлик тус олганди: кучаларда аёлларнинг паранжисини тортиб олишар, бир жойга йигиб ёқиб юборишарди. Аёллар иш билан таъминландилар. Улар асосан тукимачилик саноатида меҳнат қилишди. Шу билан бирга хотин-қизлар ижтимоий ҳамда ижодий ишларга жалб қилиндилар.

Шарқ аёлларининг асрлар давомида муайян урф-одатлар ва шариат мезонлари билан шаклланган ижтимоий мавқеини уларни озодликка чиқариш ва эркаклар билан тенг ҳуқуқи қилиш шиори остида фавқулодда ва шиддат билан ўзгартирилиши кўп тўқнашувлар ва қурбонлар бўлишига сабаб бўлди.

Масалан, 1928 йил 8 мартда Ўзбек давлат концерт-этнография гуруҳи иштирокчиси Тупахон сахнанинг ўзида ўлдирилади, бир йилдан сўнг эса Нурхон исмли актриса ҳалок бўлади.

Шубҳасиз, «хужум» Шарқ аёлларига бирмунча эркинликлар, ҳуқуқлар берди. Лекин ушбу ҳаракат босқичма-босқич, зўровонлик усулларини ишлатмас-дан, ута нозиклик билан кенг халқ омма онгини ушбу жараёнга тайёрлаб амалга оширилганда норасмий никохлар, ажралишлар, ёлғиз оналар, демографик жиҳатдан аёлларнинг эркакларга нисбатан кўплиги сабабли жамиятда оила қуриш ҳуқуқидан махрум бўлган «ортиқча» аёллар кўпайиб кетмас, эркаклар билан аёллар ўртасида «тенглик» ўрнатилиши оқибатида аёллар ўзининг шарқона нозиклик латофатини йўқотиб куймаган бўлар эди.

Компартиянинг маданий меросни инкор этиш сиёсати араб ёзувини лотин графикасига алмаштириш ҳақидаги қарорида ҳам ўз аксини топди. Бунинг сабабини шўролар «маданий ўсишда техник хусусиятга эга тусиклардан бири бу қолоқ транскрипциядир» ҳамда «анъанавий арабча ёзув фақатгина диний мусулмон анъаналари нуқтаи назаридангина кимматлидир», деб уктириб, араб ёзувининг мавқеини пасайтиришга ҳаракат киладилар. Шу муносабат билан Ўзбекистон коммунистларининг ИИИ қурултойи (1927 йил ноябр), «Янги лотин алифбосига янада шиддатлироқ йўл билан ўтиш керак», деб таъкидлади ва 1929 йилда араб ёзуви лотин графикасига ўзгартирилди. Чунки Ўрта Осиёни араблар истило қилган ВИИИ асрдан бошлаб нафақат диний китоблар, балки фаннинг барча соҳаларида ун уч аср мобайнида яратилган ёзма маданият ёдгорликлари, ўлка аҳолиси амал қилиб

келган ҳуқуқ манбалари ана шу ёзувда яратилган эди. Шу сабабдан бу маҳаллий халқни нафақат динидан балки маданиятидан, ўзига хос ҳуқуқидан ажратиб, совет колипига мажбуран солиш эди.1940 йилда эса лотин графикасининг кирилл билан шошилинч алмаштирилиши Ўзбекистон аҳолиси билим даражасининг ўсишига, ўзбек тилининг ривожига салбий таъсир кўрсатди. Ушбу хатолик саводсизлар сонининг сунъий ўсишини келтириб чиқарди. Лекин энг ачинарлиси, маънавий ҳаёт тўла руслаштирилиб, ҳамма жойларда ўзбек тили имкониятларининг чекланишига олиб келди.

Мустабид тузум советларча саводли шахсларни шакллантириш, «саводсиз-лик»ни тугатиш борасида шиддатли курашни авж олдириб юборди ва 1920 йилнинг 17 сентябрида ТАССР Маориф халқ комиссарлиги томонидан аҳоли орасида саводсизликни тугатиш тўғрисида декрет қабул қилинади. Унга мувофик 8 ёшдан 40 ёшгача бўлган барча фуқароқлар укиш ва ёзишни ўрганишлари шарт бўлган. ТАССР Маориф халқ комиссарлиги ҳузурида эса саводсизликни тугатиш билан шуғулланувчи фавқулодда комиссия таъсис этилади. «Саводсизликни тугатиш» (ликбез) мактаб ва курслари тармоғини яратиш борасида бир қатор тадбирлар амалга оширилди. Хусусан, 1920 йилнинг охирига келиб, «ликбез» ларнинг сони бир мингдан ошиб кетади. Уларни битирганлар эса 70 мингта эди. Ушбу мактаблар учун ўқитувчилар тайёрлашга ҳам катта эътибор қаратилиб, қисқа муддатда маҳаллий миллатга мансуб 2000 та ўқитувчи тайёрланди.

1924 йилнинг бошида эса «Битсин саводсизлик!» жамияти вужудга келади. Унинг ўзагини ўқитувчилар, талабалар ташкил қилган. Саводсизликни тугатиш буйича ушбу жамият томонидан дастлабки пайтда 35 мактаб очилиб, 10200 киши ўз саводини чиқарди. Расмий статистик маълумотларга кўра, 1937 йилга келиб, республикамизда саводсизлик тугатилиб, камсаводли кишилар сони 2 миллиондан зиёд бўлган. Аҳолининг советлар идрокидаги умумий саводхонлиги 67,8% га етган эди.

Шу ўринда айтиш муҳимки, совет социалистик давлатчилиги ўзбек халқининг туб маънавий, аҳлоқий қадриятларига мос келмас эди. Тарбиявий ишлар ҳам миллий манфаатларни акс эттирмас эди.

Шўро ҳокимияти йилларида, айниқса, 20-йилларда адабий-маданий ҳаёт қизғин тус олди.

Жадид адабиёти аср бошидан йигирма йиллик ривожланиш тажрибасига таянган ҳолда тараққиётнинг янги босқичига кўтарилган, ҳам шаклан, ҳам мазмунан баркамоллик касб этган ҳамда мазмун-моҳиятига кўра 20-йилларда янги бир босқичга кўтарилиб, умумтуркий бадиий тафаккурнинг забардаст сиймолари сифатида эътироф этилган Фитрат, Қодирий, Чўлпонни маънавият майдонига чиқарди.

Абдурауф Фитрат (1886-1938) буюк санъаткор, адиб бўлиши баробарида ижтимоий-сиёсий фаолият билан ҳам чукур шуғулланган ўлкан давлат арбобидир. Масалан, биргина Бухоро республикаси Конституцияси Фитрат таҳриридан кейингина қурултойда қабул қилиниши унинг сиёсий-ижтимоий соҳада нечорли катта ҳурматга эга бўлганини кўрсатади. У Бухоро халқ жумхуриятида масъул вазифаларни адо этди. Фитрат совет хукумати белгилаган йўлдан эмас, ўз йўлидан боришга ҳаракат қилди. Бу эса, Москвага маъкул келмади. Уни тухматлар билан Бухоро жумхуриятидаги барча лавозимлардан озод этадилар.

Фитрат Бухородаги жадидчилик ҳаракатида фаол иштирок этибгина колмай, бу ҳаракатга раҳбарлик ҳам қилди. Бу борадаги ўз карашларини «Мунозара», «Хинд сайёхи киссаси» сингари асарларига сингдирди. Фитрат «Сайха», «Хинд сайёхи», «Бегижон», «Оила» сингари асарларида: «мавжуд тузумни қаттиқ танқид қилди, унинг барча камчиликларини аёвсиз фош этиб ташлади», деган эди бу хакда Файзулла Хужаев.

Журналистик ва муҳаррирлик Фитрат фаолиятида муҳим ўрин тутади. У ўзи муҳаррирлик қилган «Хуррият» газетасида «Юрт кайгуси» умумий сарлавхаси остида учта сочма шеър эълон қилди. «Туркнинг номуси, эътибори, имони, виждони золимларнинг оёқлари остида колди. Туркнинг юрти улоки, учоги, Турони ёт қўлларга тушди», деб ёзган эди шоир.Фитрат матбуот билан бирга, бутун умр маориф соҳасида ҳам жонбозлик кўрсатди. Хатто Туркияда укиб юрган кезлари у юртдошларининг укишига кўмак бериш мақсадида «Бухоро таълими маориф жамияти»ни ташкил этишда ташаббус кўрсатди.

Фитрат 1921 йилнинг баҳоридан Бухорода маориф ишларини ташкил этиш хайъатига раҳбарлик қилди. Шу вақтда Бухоро жумхуриятида туркий тил давлат тили деб, эълон этилиши бевосита Фитратнинг натижасидир. У ислох қилинган лотин ўтиш ишларининг ташкилотчиларидан биридир.

Бироқ совет сиёсати ва коммунистах мафкура буюк миллатпарвар адиб дунё караши ва асарларини баҳолашга аста-секин ўзининг омонсиз тазйикини ўтказа бошлади. Абдурауф Фитрат барча асарлари ва буткул фаолияти билан истиқлол учун курашди.

Абдулла Қодирий (1894-1938) ўзининг ноёб истеъдоди, жасорати билан халқимиз маданияти, адабиёти тарихида ёркин из қолдирди, кўп асрлик миллий адабиётимиз ривожида туб бурилиш ясаган, янги босқични бошлаб берган романлар яратди. Адиб «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» асарлари билан ўзбек романчилигига асос солди.

«Ўтган кунлар» романи билан ўзбек адабиётида янги давр бошланди. Роман қаҳрамонлари қисмати ифодаси орқали адиб жамият ҳаёти, аҳлоқини, рус босқини арафасидаги халқнинг аҳволи, кайфиятини теран тадкик килади. Буюк тарихга, қудратли давлатчилик маданий, маънавий анъаналарга эга Туркистон ўлкасининг таназзулга юз тутиш, рус империясининг мустамлакасига айланиш сабабларини очиб беради.

Қодирийнинг асарлари XX асрнинг кўплаб бало-офатларига, қора булутли кунларига дуч келди ва улардан эсон-омон чиқди. Бу улмас асарлар ўзбек адабиё ти осмонида куёшдек порлаб, одамлар вужудини, калбларини чарогон этмоқда.

Чўлпон (1897-1938) кўп қиррали истеъдод соҳиби эди. Чўлпон эхтиросли ва ёник асарлари билан ўзбек халқининг миллий онгини уйғотишда, унинг янгича маънавиятини шакллантиришда катта хизмат қилди.

20-йилларда Чўлпон большевиклар олиб борган сиёсатга нисбатан мухолифатга ўтгани ва бу карашларини яширмай, шеърларида ошкора куйлагани туфайли, уни миллатчига чиқариб куйдилар. Қўйилган айбномаларни исботлаш учун асосий далил сифатида «Бузилган ўлкага» шеърини келтирдилар. Чиндан ҳам бу шеърда совет воқелигини мадх этиш йўқ. Бу том маънода ватанпарварлик туйғуси билан сугорилган шеър. Шеърда улуғ ўлка бошига тушган фожиалар, хаксизликларга, адолатсизликка қарши, она юртнинг эрки ва озодлиги учун курашга ундовчи мисралар бор.

Адибнинг «Кеча ва кундуз» романида Туркистоннинг зулмга, жаҳолатга, адолатсизлик ва хаксизликка тўла ҳаёти очиб берилган.

Туркистоннинг туганмас дардларини, жарохатларини англаш ва англатиш, уни бирликка, эркка, мустақилликка чорлаш ва бу йўлдаги фидойилик ҳар уч адиб ижодининг муштарак жиҳатини ташкил килади.

Ҳамза ўз шеърларида фақат маърифатга чакириш билан чекланмайди, у қадимий Туркистоннинг сиёсий-ижтимоий аҳволини уйлайди, мухторият ғояларини улуғлайди. Масалан, «Туркистон мухториятига» деган шеърида «ислом давлати»ни бир санжок остида бирлашишга чакиради, «араб, турк, кобил, Ҳиндистон» каби халқлардан ташкил топган «ислом миллатини ахилликка, иттифоқ бўлиб иш юритишга» ундайди. Мустабид тузум йиллари республикамизда адабиёт билан бир қаторда миллий санъат ҳам ривожланди. 1918 йилда Ҳамза Фарғонада «Ўлка Сайёр» сиёсий труппасини ташкил этди. М. Кори-Ёқубов, И. Эгамбердиев, Х. Исломов, М. Кузнековалар шу театр калдиргочлари бўлдилар. Уша йили Маннон Уйгур Тошкентда «Турон» жамияти кошида театр тузди. Бугуруҳ кейинчалик Ўлка Давлат намуна театрига айланди. Театрнинг биринчи актёрлари Аброр Хидоятов, Музаффар Муҳамедов, Обид Жалилов, Фатхулла Умаров, Сайфи Олимов, Маъсума Кориева, Босит Кориев, Зиё Саидлардир. Маннон Уйгур ватанпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари билан сугорил ган Фитрат, Ғулом Заграрий, Чўлпон, Қодирий, озарбайжон драматурги Хусайн Жовид асарларини сахналаштирди.

Шу йилларда М. Кори-Ёқубов томонидан биринчи бўлиб ўзбек халқ мусиқа ансамбли ташкил этилди. 1926 йилда эса юзага келган биринчи ўзбек давлат концерт этнографик ансамблига атокли ўзбек хонанда, актёр, созандалари жалб этилиб, 1929 йилда унинг заминида Самарқандка Ўзбек давлат мусиқали театри ташкил топди. Айнан уша даврларда атокли ўзбек ижрочилари чет эл гастролларида бўлишган: Тамарахоним ва Кори-Ёқубовлар Париж ва Берлин (1925)да катта муваффақият козонишган.. 1936 йилда Ўзбек давлат филармониясининг ташкил этилиши ижрочилик санъатининг маълум даражада тизимланишига асос бўлди. Ўзбек халқ чолгу асбоблари оркестри, ашула ва рақс ансамбллари, хор капелласи, симфоник оркестр унинг таркибида иш бошлади.

Октябр тўнтаришидан сўнг республикамизда бир қанча илмий ва ўқув муассасалари ташкил этилди. Хусусан, 1918 йилда ташкил этилган Туркистон Халқ Университети кошида бир қанча илмий-тадқиқот институтлари фаолият кўрсата бошладилар. Тупроқшунослик ва геоботаника, биология, зоология, педагогика ва психология, физика-математика, экология илмий-тадқиқот институтлари шулар жумласидандир.Шунингдек республикада 20-йиллар охири 30-йиллар бошида Тропик тиббиёт институти, Тиббий паразитология ва гельминтология илмий-тадқиқот инс титути, сув хўжалиги тажриба-тадқиқот институти ва бошқа илмий муассасалар ташкил қилинди.

30-йилларда республикамиз ҳамда минтақада илм-фан равнақига муносиб ҳисса қўшган махалллий миллатга мансуб олимлар етишиб чиқдилар. Улар: Т.Кори-Ниёзий, Т. Саримсоков, С. Сирожиддинов, О. Содиқрв, Н. Долимов, Т. Зохидов, У. Орипов, С. Умаров ва бошқалардир.

Илмий-тадқиқот муассасалари тармоғи ва илмий кадрлар сонининг жадал ўсиши олимлар олдига янги вазифаларнинг қўйилиши, илмий-тадқиқот ишларига раҳбарлик қилиш ва уларни мувофиклаштириб туриш ишларини такомиллаштиришни такозо қилди. 1932 йилда Фан қўмитаси таъсис этилиб, 1940 йилда унинг негизида Иттифоқ ФА Ўзбекистон филиали (ЎзФАН) тузилди. Шу даврдан ЎзФАН Ўзбекистоннинг илмий-тадқиқот марказига айланди. Унинг таркибига геология, ботаника, кимё, сув хўжалиги муаммолари, тарих тил ва адабиёт институтлари; тупроқшунослик зоология, физика ва математика секторлари; Тошкент астрономия обсерваторияси; иқтисодий тадқиқотлар ва картография бюроси киритилди.1943 йилда ЎзФАН асосида Ўзбекистон Фанлар академияси (ЎзФА) ташкил этилди, унинг биринчи президента этиб академик Тошмуҳаммад Ниёзович Кори-Ниёзий сайланди.

Ўзбек математика атамашунослиги асосчиси, таниқли математик Тошмуҳаммад Кори-Ниёзий замонавий ўзбек математик тафаккурининг шаклланиши ва ривожига бебаҳо ҳисса қўшган олимдир. Унинг Беруний мукофотига сазовор бўлган уч жилдлик «Асосий математик анализ курси» номли асарининг илмий киммати олий математикадан биринчи ўзбек тилидаги оригинал қўлланма эканлигидадир. Ўзбекистон халқларининг маданий ҳаёти тарихига оид илмий ишлар, ўзбек математика ва астрономия илмлари тарихи, хусусан, Улуғбекнинг астрономия мактабига оид асарлар ҳам Кори-Ниёзий каламига мансубдир.

Сиёсий қатағонлик

20-30-йилларда мустабид тузумга қарши фикр билдирганларни таъқиб остига олиш авж олди. Айни шу пайтда «18лар гуруҳи», «иногомовчилик», «косимовчилик» каби сиёсий ишлар тукиб чиқарилган эди.

«18лар гуруҳи». 1925 йил 19 ноябрда Самарқандда чакирилган Ўзбекистон КП(б) МКнинг пленуми йигилиши бир кун эмас, турт кун давом этади. Бунинг асосий сабаби республикадаги юқори масъулиятли вазифаларни эгаллаб турган 18 шахснинг ўз лавозимларидан кетиши ҳақидаги аризаси бўлди. Улар ўз истеъфолари сабабини хусусий мулкни йўқотиш ҳисобига ўтказилган ер-сув ислоҳоти усулларига норозилик сифатида изохлашади. Шунингдек «18лар гуруҳи»ни эски ходимларга нотўғри муносабатда бўлинаётгани, раҳбарларни танлаш фақат синфий нуқтаи назардан амалга оширилаётгани кониктирмайди. Баёнотга имзо чекканлар орасида И. Хидиралиев, М. Саиджонов, Р. Рафиков каби миллий раҳбарлар ҳам бор эди.

«18лар» билан РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси раиси И. Зеленский йигилиш ўтказгандан сўнг, гуруҳнинг 8 аъзоси ўз «хато»ларини тан олиб, имзоларидан воз кечадилар. Бошқа 10 та шахс Ўрта Осиё бюросида баёнотларини кўриб чиқишларини талаб киладилар.«18лар баёноти» Ўз КП(б) МК ИИ қурултойида мухркама этилиб, ушбу масала буйича қарор қабул қилинади ва унда «18лар баёноти» Ўз КП(б) МК га қарши юналтирилган фракция ва гуруҳбозлик характерида бўлиб, партия сафлари бирдамлигини бузишга, партия қурултойига тўсқинлик қилишга қаратилган ҳамда шахсий норозилик майда буржуа кайфиятини акс эттирувчи ариза, деб таъкидланади.

Шундан сўнг, «18 лар баёноти» ташаббускорлари ва ташкилотчиларини аниқлаш, уларни қатъий партия жавобгарлигига тортиш вазифалари қўйилади. Ҳамма жойларда «18 лар баёноти» нинг кенг мухокамаси авж олдирилади ва уни ер-сув ислоҳотини барбод хавфи бор ва янги ҳаётга қарши бўлган майда буржуазия ва руҳонийларга ён берувчи баёнот, деб сохталаштирилади.Партиянинг ИИ қурултойидан кейин бўлиб ўтган пленум партия олдида ўз «айби»га икрор бўлмаганларни эгаллаб турган лавозимларидан четлаш-тиришга қарор қилди. Хусусан, Р. Рафиков ички ишлар халқ комиссарлигидан, М. Саиджонов Зарафшон вилоят ижроия қўмитаси котиблигидан, И. Хидиралиев Ўзбекистон ер ишлари халқ комиссари вазифасидан озод этиладилар.

Ер-сув ислоҳотини ўтказиш даврида «18 лар гуруҳи» ушбу жараён ва МКга қарши фаолият юритишда айбланишган бўлса, орадан икки йил утгач эса, Ўрта Осиё бюросининг пленумида (1927 йил октябр) уларга бой-қулоқларнинг манфаатини ҳимоя қилган, ер-сув ислоҳоти ҳамда аёлларнинг озодликка чиқишига қарши бўлган, савдогар ва ҳунармандлардан олинадиган солиқларни камайтириш ва давлат аппаратини миллийлаштириш тарафдори бўлган, деган сохта айбномалар қўйилади.Кўриниб турганидек мустабид тузумга, мутлак ҳукмрон-коммунистик партиянинг сиёсати ва ғояларига қарши бўлган ҳар қандай чиқишларга дарҳол чек қўйилган.

«Иногомовчилик» 1926-1931 йилларда мустабид тузум томонидан миллий раҳбар ва зиёлиларнинг қатағон қилинишига сабаб бўлган уйдирмадир. «Иногомовчилик» уша йилларда ЎзССР

Маориф Халқ Комиссари вазифасини бажариб келган Рахим Иногомов (1902-1938) номи билан боғлиқ.

Р. Иногомов ва унинг тарафдорлари халқ таълими ва маданиятини пролетарлаштиришга қарши чиқиб, ВКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси фаолиятини тугатиш талабини кўтариб чиқадилар. Шунингдек Р. Иногомов ўзбек меҳнаткашларининг октябр тўнтаришига тайёр бўлмаганликлари ва унинг европалик пролетар кучлар томонидан амалга оширилганлиги ҳамда рус истибдодига қарши мус такиллик ҳаракатида тарихий ролни фақат зиёлилар уйнаган, бизда эса хали пролетариат йўқ деган дадил фикрларни билдиради.Махсус уюштирилган вилоят пленумларида «иногомовчилик» қораланиб, у билан аёвсиз кураш олиб боришга даъват этилади. Хатто «иногомовчилик»ни партия сафларидаги буржуазия агентураси деб баҳолашади.«Иногомовчилик»ка қарши кураш матбуотда ҳам давом этади. Ўрта Осиё бюросининг «За партию» деган журналида И. Зеленский «иногомовчилик»ни қаттиқ танқид қилиб, унинг коммунистлар томонидан қўллаб-қувватланмаган-лиги, унга катъи зарба берилганлигини алоҳида таъкидлайди.

Рахим Иногомовга шу каби асоссиз «айбномалар» қўйилгандан сўнг, уни Қашқадарё вилоятининг энг чекка қишлоқларининг бирига ишга юборишади. Қувғин ва таъқиблар таъсирида Р. Иногомов матбуот орқали тавба-тазарру мазмунидаги «очиқ хат»и билан чиқади.

Иногомовнинг карашлари хусусида Мустафо Чўқаев қуйидаги фикрларни билдирган: «... Биз русларга иқтисодий жиҳатдан карам бўлишни истамаймиз.. Мана шу ҳақиқатни коммунист бўлишга шошилган туркистонлик ёшлар англай бошлади.. Р. Иногомов бошлик гуруҳ ўзбекларга ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини бериш, Туркистон устидан Ўрта Осиё бюроси назоратини бекор қилинишини талаб қилган».

«Косимовчилик»-1929-1930 йилларда миллий анъанавий суд ва ҳуқуқ соҳасидаги қадриятларни сақлаб қолиш тарафдорлари бўлган ватанпарвар руҳдаги ҳуқуқшунос мутахассисларни мустабид совет тузумига мажбуран буйсундириш йўлидаги (репрессия) қатағон.1929 йилда ЎзССР Олий судининг раиси Саъдулла Косимовнинг «косимовчилик», деб номланган ишини кўриб чиқиш бошланади.

С. Косимос, Б. Шарипов, судьялар М. Мирзокиров, И. Хужаев, суд идораси ходими Спиридонов устидан 1930 йилнинг мартида бошланган суд жараёни натижалари олдиндан тайёрланган ёлгонга айлантирилган эди. Давлат ва жамоат айбловчилари С.Косимов ва маслакдошларининг ҳақиқий жиноий ишларини исбот кила олмадилар. Бироқ уларнинг Мунаввар Кори Абдурашидхонов томонидан ташкил этилган «Турк одами марказияти» партияси билан алоқалари, С.Косимовнинг Султон Сегизбоев ва адвокат Убайдулла Хужаев (Асадулла-хужаев), Япониядаги Туркистон миллий қўмитасининг мухтор вакили (аслида бундай қўмита бўлмаган) Хасанхон Кори-Каримов билан дўстона муносабатда бўлганлиги ва бошқалар бир неча маротаба эсга олинди. С.Косимов ва унинг тарафдорлари «босмачилар»ни қўллаб-қувватлашда, «аксилинқилобчи миллатчи ташкилотлар» аъзолари билан алоқа боғлаганликда, ислом динини ҳимоя қилишда айбландилар. Ҳолбуки, С.Косимов ва Б. Шарипов ўз хизмат вазифаларини бажариш вақтида туб миллат манфаатларини имконият доирасида ҳимоя қилишган эди. С.Косимов тергов ва суд жараёнида СССР Олий суди томонидан Ўзбекистоннинг суверенлик ҳуқуқи ва миллий манфаатлари поймол қилинаётганлигини очиб ташлашдан чучимади. Давлат айбловчиси Катанян ўзининг нуткида шундай дейди: «Спиридонов рус чоризми тарафдори бўлса, Косимов-турк чоризми учун курашган, Алимов-босмачиларнинг дўсти, хусусий мулкчилик ҳимоячисидир. Шунинг учун улар энг олий жазо-отувга лойикдирлар».

1930 йилнинг 22 июнида ҳукм эълон қилинади. Уларнинг ҳаммаси ёт синф манфаатларини ҳимоя қилганликларида, Шарипов эса босмачиларга фаол ёрдам берганликда айбланадилар. Катанян сўнгги суд жараёнида: «...адолатли қонун ғалаба килсин ва кон тукилсин!» деб хитоб килади. косимос ва унинг 3 тарафдори отиб ташланадилар.

Бу жараённинг асл моҳияти кўзга кўринган маҳаллий арбобларни тугатишга қаратилган эди.

Минглаб зиёлилар йўқ қилинишининг чўққиси 1937-39 йилларга тўғри келди.1937 йил декабр-1938 йил январида ХКС ва Ўз КП(б) МКнинг «ЎзССР Халқ Маориф Комиссарлиги тизимида зиёнчилик оқибатларини бартараф этиш буйи ча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори эълон қилингандан сўнг халқ таълимининг барча соҳаларида, айниқса, маҳаллий тилда дарё бериладиган мактаблар, педагогик билим юртлари ва институтларида ўқитувчи кадрлар ва талабаларни «тозалаш» ишлари авж олдириб юборилди. Халқ таълими тизимидаги мао рифпарвар зиёлиларга қарши олиб борилган қувғин ва қатағонларга «халқ душманлари, чет эл жосуслари»-А. Икромов, Ф. Хужаев ва бошқалар ўзларининг Маориф комиссарлигидаги «одамлари»-Усмонов, Рўзиев, Сорокин, Кожу-

ховлар орқали халқ маорифига катта зиён етказишган, деган бухтонлар «асос» қилиб олинди: «Улар турли чоралар билан ўзбек халқини социалистик маданиятнинг илгор вакили-буюк рус халқидан ажратмокчи бўлдилар, ёшларни миллатчилик билан захарлашга ҳаракат қилдилар... Улар бир томондан, ўзбек мактабларида Ленин ва Сталин асарларини ўрганишга имкон берувчи рус тили ўқитилишига қаршилик кўрсатиб, иккинчи томондан, марксизм-ленинизм классикларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилинишига тўсқинлик қилдилар».

Айни пайтда истиқлол ва эрк куйчилари, ўзбек халқининг машҳур ёзувчиларидан Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Усмон Носир Сталин истибдодининг бегунох қурбони бўлдилар. 30-йилларда ўзбек адабиётининг Фитрат ва Чўлпон каби «кекса» авлоди вакилларининг эркин ижод этишига йўл қўйилмади. Фитрат 1938 йил 4 октябрда «... совет хрюшиятига қарши аксилинқилобий, пантуркистик ишлар олиб борганликда» айбланиб, отиб ташланади.

Чўлпон 1932 йили Ф. Хужаевнинг маслаҳати билан Москвага бориб, СССР ХКС ва СССР халқлари марказий нашриётида таржимон бўлиб хизмат қилаётганида, Тошкентда **бадриддиновчилар** устидан суд бошланади. «Бадриддинов-чилик»-Ўзбекистон ССР Олий судининг прокурори Шамсутдин Бадриддинов номи билан боғлиқ иш. Ш. Бадриддиновга «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзолари ва босмачилар билан алоқа боғлаган, Мунаввар Кори ва С.Косимовнинг яқин дўсти ва ҳамфикри бўлган деган айблар қўйилган Ш. Бадриддинов ва унинг 5 тарафдори устидан суд жараёни 1932 йил 5 май-15 июнда Тошкентда бўлиб ўтади. Ана шу судда фош этувчи нутк билан сўзга чиққан Олимов исмли гувоҳ Чўлпоннинг ҳам номини гайрли ниятда тилга олади. Бу унинг 1937 йилда қамоққа олинишига сабаб бўлади. Чўлпон ўз олдига «совет ҳокимиятини қурол билан ағдариб ташлаш ва Ўзбекистон музофотида буржуа давлатини барпо этиш мақсадини куйган, аксилинқилобий миллатчилик ташкилот аъзоси бўлган.., совет ҳокимиятига қарши кураш учун миллий кадрлар тайёрлаган.., ташкилотнинг топширигига мувофик аксилшўровий-миллатчилик руҳидаги шеърларни ёзган, хорижий разведка органларининг айгокчилари Шохид Эсон Мусаев, Фитрат ва Рози Олим Юнусов билан доимий алокдда бўлган...», деган сохта айбномалар асосида советларнинг жазо органлари томонидан 1938 йнл4 октябрда катл этилади.Ўзбек романчилигининг асосчиси Абдулла Қодирий 20-йилларда «Ўтган кунлар»дан кейин «Меҳробдан чаён» асарини яратиб, ўзбек романчилигини жаҳон маданияти даражасига олиб чиқди. Бироқ совет режими унинг «Уткан кунлар» асари китобхонларни совет воқелигидан узоқлаштиради ва унда миллатчилик карашлари очиқ акс этган, деб танқид остига олади ва бу унинг 1937 йилда қамоққа олиниши учун асос бўлиб хизмат килади. Адабиётимизнинг энг сара арбоблари қаторида А.Қодирий ҳам 1938 йил 4 октябрда отилади.

Таниқли ўзбек шоири, драматург ва таржимон Усмон Носир ўзининг «Юрак», «Мехрим», «Норбута», «Нахшон» ва бошқа шеърий достонлари билан шуҳрат козонган. Шунингдек у Добролюбов, Лермонтов асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Усмон Носир ҳам 1944 йилда совет режимининг бегунох қурбони бўлган.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек республика НКВД си «учлик»лари томонидан 1937-39 йилларда 41 мингдан зиёд киши камоқда олиниб, улардан 6 минг 920 таси отиб ташланган эди.

Миллатнинг илгор тараклийпарвар зиёлилари қатағон кдлиниши оқибатида халқимиз уларнинг ноёб асарларини укишдан узоқ вақт махрум бўлди.

Маълумки, совет замонида дин давлатдан ажратилган, деб эътироф этил ган, номигагина виждон эркинлиги эълон қилинган бўлса-да, аслида диний эътиқод гох ошкора, гох пинхона тарзда таъқибу тазйикка олинар эди. Ҳолбуки, жамиятсиз дин, динсиз жамият бўлиши мумкин эмас. Совет тузуммда бунга мутлақо эътибор берилмас эди. Балки, иложи борича, динга, диний тарбияга тўсқинлик кўп бўлиб, жамиятдан уларни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинган. Советларнинг эътиқоди дахрийлик эди.30-йилларнинг боши диндор ва эътиқодли кишиларга зўровонлик ва сиёсий қатағонликнинг чўққиси бўлди.Хатто Аллоҳ таолонинг уйи ҳисобланмиш масжидлар худосизлар уйига, атеизм музейига айлантирилган. Ушбу сиёсат оқибатида кўплаб кўҳна масжидлар узоқ вақтгача каровсиз колиб кетди, янги масжидлар қуриш тўғрисида эса хатто сўз бўлиши мумкин эмас эди. Бу даврда Ўзбекистондаги диний уламоларнинг асосий қисми қамоқ лагерларига жўнатилди.

Инсон ҳуқуқлари амалда поймол этилди. Қамоқхоналарда махбуслар шафқатсиз жисмоний жазоларга махкум этилдилар.20-30-йиллардаги мустабид тузумнинг қатағонлик сиёсати жиддий ва фожиали оқибатларга олиб келди. Миллий зиёлиларнинг жисмонан йўқ қилиниши оқибатида миллий маданият тўла-тукис ривожлана олмади. Миллатнинг ақл-идрокли кишилари махв этилгач, ҳамма «йўлбошчи»нинг итоаткор кулига айлантирилди. Шундай қилиб, ҳар қандай ўзгача фикрни куч

билан букадиган, оммавий ўзбошимчалик ва зўрлик билан Ватанга содиқ неча ўн минглаб кишиларни кириб ташлаган мустабид тартибот қарор топди ва кучая борди.

15-МАВЗУ. ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ФАШИЗМ УСТИДАН КОЗОНГАН ҒАЛАБАГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

РЕЖА:

1. Урушнинг бошланиши. Умумий ҳарбий сафарбарлик.
2. Уруш йилларида Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги.
3. Уруш йилларида фан ва маданият.
4. Ўзбекистонликларнинг уруш жангохларида кўрсатган жасоратлари.

Урушнинг бошланиши. Умумий ҳарбий сафарбарлик

Инсоният жуда кўплаб урушларни бошидан кечирган бўлиб, булар ичида энг дахшатлиси, 50 миллиондан ортиқ кишининг ёстигини куритган, XX аср фожиаси бўлмиш иккинчи жаҳон урушидир. Олти йил (1939 йил сентябр-1945 йил сентябр) давом этган бу уруш ер шарининг 80% аҳолиси жойлашган ҳудудни, 61та мамлакатни ўз ичига камраб олди.

Иккинчи жаҳон урушини Англия, Франция ва СССР каби йирик давлатлар ўртасидаги ихтилофлар, хусусан, пайдо бўлган дастлабки дамлариданок ташки сиёсат стратегияси «жаҳон пролетар инқилоби» мафкурасига таяниб, бутунжаҳон коммунистик империясини тузишга қаратилган совет давлати ҳамда Германия ва Япония каби агрессив кучларнинг дунёга ҳукмрон бўлиш учун интилишлари келтириб чиқарди. Урушнинг асосий айбдорлари жаҳонга ҳукмронлик қилиш даъвоси билан майдонга чиққан Адольф Гитлер ва Иосиф Сталин юргизган агрессив сиёсат бўлди. Франция ва Англия сиёсий етакчиларининг жавоб-гарлиги шундан иборат бўлдики, улар большевизм хавфига қарши турувчи кучни ташкил қилиш ғояси билан Германияда гитлерчилар партиясининг мустахкамлашувига ёрдам берибгина колмасдан, Австриянинг Германия таркибига қўшиб олинишига (1938 й март) ва Мюнхен битишувига (1938 й сентябр) йўл очиб бердилар. Бу эса, Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

30-йиллар охирларида халқаро кескинликнинг ва Иккинчи жаҳон урушининг бошланишида Сталин бошлик совет раҳбарлари капиталистларни ўзаро угиштириб, уларнинг кучи камайиши билан қизил армия кучларининг какшаткич зарбасини беришга интилишлари ва айнан шу мақсадка 1939 йил 23 августда Германия билан 10 йил муддатга ўзаро хужум килмаслик тўғрисидаги шартномаси уларнинг жавобгарликларини ташкил килади. Совет-герман битимининг махфий қўшимча баённомасига кўра, Германия билан СССР таъсир кўрсатиш доираларини бўлиб олишган эди. Улар манфаатдор ҳудудлари чегараси Польшадан ўтган бўлиб, Ғарбий Украина ва Ғарбий Белоруссия ҳудудлари ҳамда Болтикбуйи мамлакатлари СССР таъсир доирасидаги ҳудуд эканлиги Германия томонидан тан олинган эди. Энг сўнгги тарихий тадқиқотлар «август битими» мамлакат хавфсизлигини мустаҳкамлаб, совет-герман урушининг бошланишини орқага сурган эмас, балки иккинчи жаҳон урушини ва унга СССРнинг тортилишини тезлаштирган ҳужжат бўлганлигини кўрсатади. Чунки Германия давлатининг ҳам, совет давлатининг ҳам стратегик мақсадларини акс эттирган бу шартномага мувофик Германия билан СССР Польшага бир вақтда қўшин киритишлари лозим бўлган. Шунга кўра 1939 йил 1 сентябрда фашистлар Германияси Польшага бостириб кирди. 3 сентябрда эса Англия ва Франция Германияга уруш эълон қилдилар ва иккинчи жаҳон уруши бошланди. Натижада Германия икки фронтда уруш ҳолатида бўлиб қилди. Гитлер жаҳон жамоатчилиги кўз унгида ҳалокатли уруш ёнгинининг асосий айбдори бўлиб намоён бўлди. Сталин эса айнан шуни кутган эди. У совет қўшинларини 17 сентябрдагина Польша ҳудудларига кирита бошлади ва Шарқий Европанинг халоскори сифатида Ғарбий Белоруссия ерларини босиб олиб, кейинроқ расмий равишда СССР га қўшиб олди.

1939 йил охири, 1940 йил бошларида бўлган совет-фин уруши натижасида Финландия Ленинфад ва Мурманск оралигидаги ўз ерларини СССРга беришга мажбур бўлди. 1940 йил июнда Эстония, Латвия ва Литва давлатларини босиб олиб, август ойида ўз таркибига киритди. Ўз ҳудудларини бундай кенгайтириш сиёсати Германия ва СССРни 1939-1940 йилларда янада яқинлаштирди. Ғарбий Европада фашистлар Германияси Польша, Норвегия, Франция, Бельгия, Голландия, Дания,

Люксембург каби давлатлар пойтахтларини босиб олганда, советлар хукумати немис қўмондонлигини табриклаб борган.

Ўзаро урушлар натижасида капиталистларнинг заифлашишини кутаётган Сталин бошлик советлар хукумати бир зарба билан Европани советлаштиришга тайёрланар, буни зимдан хис қилган Гитлер хукумати Сталиндан хавфсирар, уларнинг ҳар бири «хужум килмаслик ҳақидаги битим»ини ўзи учун кўпай бўлган пайтда бекор қилишни окилона иш, деб уйлардилар. Айнан шу нарса иккита «дўст» давлат ўртасидаги мукаррар урушни тезлаштирди.

1941 йил 22 июн якшанба куни тонготарида август шартномасини бузиб, фашистлар Германияси СССР га хужум бошлади. Германия билан унинг иттифоқчилари-Италия, Финландия, Венгрия, Руминия, Болгария ҳам Совет Иттифоқига қарши урушга кирдилар. Бу урушга мажбуран тортилган Совет Иттифоқи халқлари мустамлака асоратида бўлган бирча республикалар, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари учун оғир синовлар вақти ва уларнинг немис фашист босқинчиларига қарши фидокорона кураши бошланди.

Урушнинг дастлабки кунлариданок бутун мамлакатда бўлганидек Ўзбекистонда ҳам партия ташкилотлари томонидан митинглар ва йигилишлар ташкил қилинди. 1941 йил 22 июндаёқ Тошкент тукимачилик комбинатининг ишчилари ана шу дакикадан бошлаб ўзларини Ватан ҳимоясига сафарбар қилинган, деб ҳисоблашларини билдирдилар. 23-24 июнда Самарқанд, Бухоро, Андижон, Наманган, Фарғона, Нукус ва бошқа шаҳарлардаги йигилишларда Ватан ҳимояси учун ҳар қандай вазифани бажаришга шай эканликларини билдирган ўзбекистонликлар ҳарбий комиссарликларга фронтга кунгилли сифатида жўнатишларини сураб аризалар бера бошладилар.

Архив ҳужжатларининг далолат беришича, урушнинг дастлабки кунларида республиканинг шаҳар ва туман ҳарбий комиссарликларига 14 мингдан ортиқариза тушган. Бу ўзбекистонликларнинг ўз ватанпарварлик бурчларини, ҳар бир уруш инсоният бошига келган офат эканлигини юксак даражада англаб, урушоловини ёқувчиларга қаттиқ нафрат билан карашликларини кўрсатади. Чунки бошланган уруш юқори ҳокимият раҳбарлари орасида саросималикни келтириб чиқарган бўлиб, фақат 29 июндагина Халқ Комиссарлари Кенгаши номидан жойларга кўрсатмалар жўнатиб, унда уруш аҳволни кескин ўзгартирибюборганлиги, Ватан жиддий хавф остида қолганлиги, барча ишларни ҳарбий изга солиш учун тез ва кртъий равишда қайта қуришни амалга ошириш зарурлиги кўрсатилиб, «ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун!» чакириги талаб даражасига кўтарилган эди. 1941 йил 30 июнда И.В. Сталин бошчилигидаДавлат Мудофаа Қўмитаси ташкил этилиб, давлат, ҳарбий ва партиявий ҳокимият унинг қўлига ўтди. Сталин хукумат номидан 3 июлда радио орқали халққамурожаат қилиб, ҳақиқий аҳволни баён қилди. Қуролли кучларга стратегик раҳбарликни амалга ошириш учун Олий Бош Қўмондон қароргоҳи ташкилэтилиб, 8 августда Сталин Олий Бош Қўмондон лавозимини қабул қилди. Барча муҳим ҳарбий-сиёсий қарорларни қабул қилиш ҳақиқатдан унинг қўлида тупланган бўлиб қарорлар ДМК ёки ВКП (б) МК Сиёсий бюросининг қарорлари сифатида расмийлаштирилган.

Урушнинг дастлабки кунлариданок совет халқи-ўзбекистонликлар ҳам бос кинчилар устидан ғалабага эришишга бутун кучларини бахшида этдилар. Мустабид тузум зулми остида эзилаётган халқлар қандайдир ғояларни эмас, балки она-юрт, Ватанларини ҳимоя қилдилар. Ўзининг ватанпарварлик бурчини юксак даражада хис қилган ўзбек халқи фашизмдан СССРни эмас, энг аввало, Ўзбекистонни ҳимоя қилишни, уни яна бир босқинчидан сақлаб қолишни мақсад қилиб куйган эди. Чунки халқимиз социализм никрби остида қилинган босқинчилик сиёсий катоғонлар захмини хали унутмаган бир даврда гитлерчи босқинчиларнинг босиб олинган ҳудудларда қилган ашаддий жиноятлари, улар ўрнатаётган тартиб тўғрисидаги хабарларни эшитиб, фашизмнинг мустабид тузумдан ҳам дахшатлироқ, инсоният бошига келган офат эканлигини англаб етган эди, яъни халқ ўзини душманни тўхташишга ва улоктириб ташлашга кодир бўлган бирдан бир куч деб хис қилди. У коммунистик тизим фойдасини эмас, балки фашизмга қарши курашнинг адолатли эканлиги ғоясини танлади. Шу жиҳатдан ҳам И.А. Каримовнинг, «уруш даври воқеаларини, жангчиларимизнинг жасоратларини таҳлил этишда ва таърифлашда ҳам мафкурабозликни... камроқ айтиш»га доир чакириги ниҳоятда долзарб бўлиб жаранглайди. Президент хақли равишда бундай, деб таъкидлаган эди: «Иккинчи жаҳон урушига қандай каралмасин, бу уруш кдйси ғоя остида ва кимнинг изми билан олиб борилган бўлмасин, ўз Ватани, эл-юртининг ёруг келажаги, бегубор осмони учун жанг майдонларида ҳалок бўлганларни, ўз умрларини бевақт хазон қилган инсонларни доимо ёдда сақлаймиз. Бу аччиқ лекин олий ҳақиқатни унутишга ҳеч кимнинг хақли йўқ ва бунга йўл ҳам бермаймиз!» Чунки Ўзбекистонликларнинг жанг майдонларидаги жасорати, фронт орқасидаги фидокорона меҳнати мустабид

давлат машинасининг тазйики, эрксиз ҳаракат тарзида эмас, балки онгли, асл ватанпарварликнинг манбаи бўлган Ватанга муҳаббат туйғусининг юксак даражадаги кўриниши бўлди.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Ўзбекистоннинг барча моддий ва маънавий кучлари, ресурслари фронт учун сафарбар қилина бошланди. Умумий ҳарбий сафарбарлик эълон қилинди.

Ўрта Осиё ҳарбий округи фронт учун 1941 йил июндан 1942 йил охиригача ҳарбий сафарбарлик асосида 109 та ҳарбий қўшилма тузди, ҳаракатдаги армияга ва Олий Бош қўмондонлик карогоҳи резервига 86 дивизия ва бригада жўнатди.

Ўзбекистон хукумати миллий ҳарбий қўшилмалар тузиш ташаббуси билан чиқди. 1941 йил 13 ноябрдан 1942 йил мартигача 14 та миллий ҳарбий қўшилма, жумладан, 9 та укчи бригада, 5 та отлиқ аскарлар дивизияси тузилиб фронтга жўнатилди. Умуман, уруш бошларида 6,5 миллион кишидан иборат бўлган Ўзбекистон аҳолисининг 1.433.230 таси урушга сафарбар этилган. Уларнинг кўпчилиги мардлик намуналарини кўрсатиб, жанговар орден ва медаллар билан тақдирланди. Чунки ота ва оналар, Ўзбекистон халқи ўз углонларини фронтга жўнатар эканлар, уларга босқинчиларга қарши шараф билан курашиш, ўтмишда босқинчиларга қарши курашларда ғолиб чиққан қаҳрамонларнинг жанговар жасоратларидан намуна олишни, мард, ботир аскар бўлиб, душманлар устидан ғалаба крзонишларини тилаб қолгандилар.

Ҳарбий вазият фронт орқасини мустаҳкамлаш юзасидан шошилинч чора-тадбирлар кўришни талаб қилди. Халқ хўжалигини қайта кўриб, ҳарбий изга тушириш умумий дастурнинг таркибий қисми бўлди. Ўзбекистон иқтисодиёти ҳам ҳарбий вазиятдан келиб чиқиб, зудлик билан фронт манфаатларига буйсун тирилди. Республика саноат корхоналари уруш бошланиши биланок қайта курилиб, мудофаага зарур маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтказилди. Қайта қуриш гражданлар уруши йилларида синовдан ўтган ҳарбий- коммунистик усуллар билан амалга оширилди. 26 июндан бошлабок мамлакатда ишчилар ва хизматчилар учун ишдан ташқари вақтда мажбурий ишлаб бериш жорий этилди. Катта ёшдагилар учун иш куни олти кунлик иш хафтасида 11 соатгача узайтирилди. Аслида ч куни 12-14 соатга чўзиларди. Таътилга чиқиш бекор қилинди. Бу ҳол ишчи-хизматчилар сонини кўпайтирмасдан туриб ишлаб чиқариш қувватлари хажмини тахминан 1/3 га ошириш имконини берди.

Ишчи кучининг етишмаслиги натижасида идора хизматчилари, уй бекалари, ўқувчилар ишлаб чиқаришга жалб этилди. 1941 йил декабрда ҳарбий корхоналарнинг барча ходимлари сафарбар, деб эълон қилинди ва мазкур корхоналарга бириктириб қўйилди. Корхоналардан ўзбошимчалик билан кетиб қолганлар 5 йилдан 8 йилгача муддат билан қамоққа ҳукм қилинарди. Бироқ одамлар мамлакат ичкарисида-Ўзбекистонда ҳам «юқоридан» ортиқча кистовсиз озодлик ва мустақиллик йўлида фидокорона меҳнат қилдилар.

Республика хукумати 1941 йил сентябр-декабрда Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаришни ҳарбий изга мослаб қайта қуришнинг умумий режаларини белгилаб берди. Қабул қилинган қарорларда халқ хўжалигини қайта қуришга доир аниқ вазифалар белгиланган бўлиб, саноат корхоналарининг мудофаа маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ўтиш муддатлари белгиланиб, ички имкониятлардан фойдаланиш тавсия этилган.

Кадрлар, хом ашё, ишлаб чиқариш воситалари танкислигига қарамасдан 1941 йил декабрдаёқ республикадаги 30га яқин корхона мудофаа учун маҳсулот бера бошлади. Корхоналарда фронт бригадалари номини олган бригадалар тузила бошлади, дастлаб октябрда «Ташсельмаш» заводида ташкил этилган бўлса, 1942 йил бошларида уларнинг сони 1,5 мингга етган. 1942 йил ўрталарига келиб халқ хўжалигини қайта кўриб, ҳарбий изга ўтказиш Ўзбекистонда асосан охирига етказилди.

Ўлка аҳолиси анъанавий ватанпарварлигининг ажойиб намуналаридан бири фронтга умумхалқ ёрдами кўрсатиш эди. Ўзбекистонликлар урушнинг дастлабки кунлариданок мудофаа жамғармасини ташкил этиш ҳаракатида фаол иштирок этди. Мудофаа жамкармасига ишчилар, зиёлилар бир кунлик иш хақлари, «коммунистик шанбалик»ларда ишлаб топилган пуллар, фуқароларнинг шахсий жамғармалари, қимматбаҳо бойликлари, давлат заёмлари, буюмлар, маҳсулотлари топшириларди. Урушнинг дастлабки кунларида республика аҳолисидан 30 миллион сумлик микдорда пул, облигация ва қимматбаҳо буюмлар тупланди. Ўзбекистон аҳолиси уруш йилларида мудофаа жамғармасига жами 649, 9 млн. сум пул ва 55 кг.га яқин олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металлар топширди. Бу жамғарма ҳисобига танк колонналари, авиация эскадрильялари, броне-поездлар курилиб фронтга жўнатилди.

аҳоли томонидан иссик кийимлар туплаш ва тайёрлаш кенг авж олди. Республика аҳолиси урушнинг дастлабки олти ойи мобайнида фронтга 421,5 мингта турли иссик кийимлар юборди. Жангчилар учун тупланган буюмлар, озиқ-овқатларни ЎзССР Олий Совети Президиумининг раиси

И. Охунбобоев (1885- 1943) раҳбарлигидаги делегация фронтнинг олдинги марраларига етказиб берди.

Мустабид тузум тазйики, қатағонларга қарамасдан ўзбекистонликларнинг иккинчи жаҳон уруши йилларида кўрсатган юксак ватанпарварлик намуналари бу халқнинг кўп минг йиллик тарихга, бой маънавий меросга эга эканлиги, умуминсоний ва миллий қадриятларни бир хилда хис қилишини кўрсатади.

Урушнинг оғир йилларида ўзбек халқининг асосий маънавий-аҳлоқй хусусиятлари, унинг инсонпарварлиги ёркин намоён бўлди, яъни юртбошимиз айтганларидек “тарихнинг уйини ҳам, омонсиз жангу жадаллар ҳам, табиий офатлар ва очлик ҳам халқимизнинг инсонийлик табиатига дог тушира олмади”.

Урушнинг дастлабки кунларидан бошлаб бутун мамлакатда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам озиқ-овқат саноат моллари камайиб кетди. Аҳолининг аҳволи кескин ёмонлашди. Шаҳар аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш «чипталар» буйича амалга оширила бошланди. Ишчилар ва хизматчилар кунига фақат 400-500 гр. паст навли нон оларди, карамоғидагилар эса юқоридаги микдордан 1,5 баробар камроқ олишарди. Аҳолига гушт, балик ёг, ёрма, макарон сотишда ҳам меъёрланган таксимот жорий қилинди. Меъёрланган таксимот қишлоқ аҳолисига умуман татбик этилмаган. Қишлоқ меҳнаткашлари меҳнат кунларига оладиган натура (маҳсулот билан) тўлови ва шахсий ёрдамчи хўжаликларида етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳисобига озиқ-овқат билан таъминланишлари лозим эди. Лекин бу маҳсулотлар жуда чекланган микдорда эди. 4 йил уруш мобайнида колхозлар деҳқонларга амалда пул тўламаганлар ва меҳнат кунларига ниҳоятда кам микдорда маҳсулот берганлар. Уруш туфайли кийин ва оғир шароитда қолганига қарамасдан кучириб келтирилганларга, ярадор ва ногиронларга, фронтга кетганларнинг хотинлари ва болаларига кўрсатган гам-хурлиги ўзбек халқининг бирлик ва кардошларча дўстликка инсонпарварлик билан интилишининг ёркин тимсоли, ўлкан аҳлоқий куч-қудрати ва ҳақиқий самимий олижаноблигининг чин маънодаги исботи бўлди.

Ўзбекистон уруш йилларида Россиянинг босиб олинган районларидан-Украинадан, Белоруссиядан ҳаммаси бўлиб бир миллиондан ортиқ кишини қабул қилди. Улардан 200 минг нафари болалар эди. Аҳоли уларга турар жой бериб, ўзи сиқилиб яшади, кучиб келганларни туйдириш учун охирги бўлак нонини ҳам бўлиб берди, уларга пойабзал, кийим-бош туплади. Уларга 135 минг кв. метр турар жой майдони ажратиб берилди. Кучириб келтирилганларни ишга жойлаштириш юзасидан катта ишлар амалга оширилди. Фақат Тошкент шаҳрининг ўзида 1941-1942 йилларда карийб 240 минг киши жойлаштирилди ва иш билан таъминланди.

Кўчириб келтирилган болаларни қабул қилишни тартибли йўсинда ташкил этиш мақсадида республика хукуматининг қарори билан 1941 йил октябрда эвакуация қилинган болаларни қабул қилиш учун марказий пункт ташкил этилиб, жойлаштириш буйича республика, вилоят, шаҳар ва туман комиссиялари тузилди. Фақат 1941 йил 25 ноябрдан 1942 йил октябрга қадар республиканинг эвакуация пунктлари орқали 15649 нафар бола ўтди. Кўпгина оилалар икки ва ундан ортиқ етим болаларни ўз тарбияларига олдилар. Тошкентлик Шомахмудовлар турли миллат фарзандларидан 14 болани ўз оилаларига тарбияга олдилар. Каттақўрғонлик Ҳамид Самадов оиласи 12 болани асраб олди. Ф. Косимова 10, М. Жураева ва Ашурхужаевалар 8 болани ўз оилаларига олдилар. 1943 йилнинг охирига келиб шаҳарларда 4672 бола, қишлоқларда эса 870 бола ўзбек оилалари томонидан тарбияга олинган эди. Уруш арафасида республикада 106 та болалар уйида 12 минг бола тарбияланаётган бўлса, 1945 йилга келиб, уларнинг сони Ўзбекистон вилоятларида ва Қорақалпоғистонда 263 та болалар уйида 31300 болага етди. 1943 йилда болалар богчаларида тарбияланаётган 53072 боладан 15108 нафари эвакуация қилинган болалар эди. Юқоридаги аниқ далиллар халқимизнинг бошқа миллатларга бўлган мехр-муҳаббатини, багрикенглик фазилат-ларини акс эттиради.

Уруш йилларида Ўзбекистонга фронтда ярадор бўлган жангчилар кўплаб келтирилди. Уруш бошлангандаёқ республика хукумати госпитал базасини ташкил қилишга киришган эди. 1941 йил 1 октябргача Ўзбекистон соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги тизимида 14950 ўринга эга бўлган 47 госпитал барпо этилди ва зарур ускуналар билан жихозланди. Фақат Москва, Калинин, Ростов ва бошқа вилоятлардан 15900 ўрин-каравотга эга бўлган 48 госпитал республикамизга кучириб келтирилди ва ишга туширилди. Эвакуация қилинган госпиталларга Тошкентдаги ва Ўзбекистоннинг бошқа йирик шаҳарларидаги энг яхши бинолар ажратиб берилди. 942 йилнинг охирида Ўзбекистон ҳудудида 39140 ўринга эга бўлган 113 та эвакуация госпиталлари жойлаштирилди. Уруш йилларида бу госпиталларга 164382 ярадор келтирилган бўлиб, улардан 87 фоизи даволаниб чиқди. Даволанаётган жангчиларнинг тўлаконли овкатланишни ташкил қилиш учун 750 дан ортиқ корхона, таш-

килот, колхоз ва совхозлар госпиталларни оталикка олди ва бутун ўзбек халқи ярадорларга ғамхурлик қилди.

Уруш йилларида Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги

Яшин тезлигида уруш олиб бориш режасига эга бўлган немис-фашист қўшинлари шиддат билан Шарққа қараб ҳаракат килар эди. Фронт яқинидаги шаҳар ва қишлоқлардан юз минглаб аҳоли, саноат корхоналари, ўқув юртлари, илмий ташкилотлар ва бошқа моддий бойликларни мамлакат ичкарисига-Шарққа кучириш бошланди. Ўрта Осиё республикаларига эвакуация қилинган 308 корхонанинг 104 таси (Ленинград тукимачилик машиналари заводи, «Қизил Оксой», «Россельмаш», Сумск компрессор ва Днепропетровск карборунд заводлари, Москвадаги «Электрокабель» ва «Подъёмник» заводлари, Темир йўллар халқ комиссарлигининг машинасозлик заводи, Чкалов номидаги авиация заводи, «Красний путь» заводи, Киевдаги "Транссигнал" заводи, Сталинград кимё комбинати ва бошқалар) Ўзбекистонга; улардан 55 та корхона Тошкент ва Тошкент вилоятига, 14 та завод ва фабрика Самарқандга, 22 таси Фарғона водийсига, иккитаси Бухоро вилоятига жойлаштирилди. Бу корхоналарни жойлаш тириш, монтаж қилиш ва ғоят қисқа муддатларда ишга тушириш вазифасини ташкилий жиҳатдан таъминлаш иши билан махсус комиссия шуғулланди.

Эвакуация қилинган завод ва фабрикаларни тиклашда талабалар, ўқувчи, уй бекалари, фан ва маданият ходимлари, хизматчилар ва колхозчилар катта куч-гайрат билан тиним билмай меҳнат қилдилар ва қисқа кунларда, яъни «Россельмаш» 25 кунда, «Қизил Оксой» заводи бу ерга етиб келганидан кейин орадан 29 кун ўтганда ишга туширилиб, маҳсулот бера бошлади. 1941 йил декабрга келиб эвакуация қилинган корхоналарнинг карийб 50 таси ишга туширилди. 1942 йил биринчи ярмида эса барча келтирилган саноаткорхоналари маҳсулот чиқара бошлади.

Электр энергияси ва ёқилги ишлаб чиқариш, кумир, қора ва рангли металл базаларини ташкил этиш, кимё саноатини ривожлантириш, қурилиш материал туширилди. Чирчиқ электр кимё комбинатининг иккинчи навбати, Қўқон туккориш (аралаш минерал угитлар) заводининг суперфосфат заарини ишлаб чиқаришни кўпайтириш уруш йилларидаги Ўзбекистон саноатининг асосий йўналишлари эди. Ҳарбий ишлаб чиқариш қувватларини ошириб бориш зарурати саноат қурилишини кўпайтиришни талаб килар эди. Асосий қурилиш ишлари хашар усули билан олиб борилди. Электр энергияси ишлаб чиқаришни кўпайтириш мақсадида 7 та йирик ва 30 га яқин кичик ГЭСлар курилди. Айниқса, Ўзбекистоннинг энг йирик гидро-электростанцияси бўлиб қолган Фарход ГЭСи қурилиши умумхалқ қурилишга айлантирилиб, 10 ой ичида Сирдарё тусилиб, ГЭС ишга туширилди. Салар, Қуйи Бўзсув, Тоьоксой, Окдовок Октепа, Кибрай ГЭСлари ҳам муддатидан олдин курилиб ишга туширилди. Бу республикада электр энергияси ишлаб чиқаришни кўпайтирди. Электр энергияси 1940 йилга қараганда 1943 йилда 3,5 баробарга ошди, 1945 йилда эса 1187 миллион киловатт соатга кўпайди.Республикада кумир, нефт конларидаги иш суръатларини кўпайтириш, янги конларни очиш борасида ҳам самарали ишлар олиб борилди. Натижада 1945 йилга келганда 1940 йилдагига нисбатан 30 марта кўпроқ яъни 103 миллион тонна кумир қазиб олинди. Уруш йилларида республикада «Чукурлангар», «Толмозор», «Наймон», «Шаҳрихон-Хужаобод», «Жанубий Оламушук» ва бошқа янги нъефт конлари ишга туширилиши билан бирга Фарғона водийсида ишлаб турган «Андижон», «Полвонтош», «Чангартош», "Чимён" нефт конларида маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш тадбирлари натижасида респуб ликада нефт ишлаб чиқариш 4 марта кўпайди.

Вольфрам, молибден, мис ва олтин захираларининг топилиши натижасида Ўзбекистонда рангли металлар саноати яратилди. Олмаликда мис кони, Лангарда молибден фабрикаси ишгаводига айлантириб ишга туширилиши билан республика кимё саноатида ҳам сезиларли ривожланиш кўзга ташланди.

ЎзССР ХКСнинг 1942 йил 17 июнда Бекободда металлургия заводи қуриш тўғрисидаги қарорини бажаришга 30 мингдан кўпроқ киши жалб этилиб, 1944 йил 5 мартда Ўзбекистоннинг биринчи металлургия заводи ишга туширилди. 1945 йил февралда Бекобод металлургия заводининг иккинчи навбати ҳам маҳсулот бера бошлади.

Уруш йилларида қурилиш материаллари, тукимачилик ва пойабзал, озиқ-овқат ва маҳаллий саноат тармоқлари ҳам ривожланди.

Саноатнинг янги йўналишларининг пайдо бўлиши, завод ва фабрика тармоқларининг кенгайиши кадрларга бўлган талабни ҳам оширди. Шунингдек кўп минглаб тажрибали ишчиларнинг фронтга кетиши ҳам завод ва фабрикаларда ишчилар сонининг қисқаришига олиб келди. Натижада касбга эга бўлмаган кишиларни ҳам ишга жалб қилиб, ишлаб чиқариш жараёнида касб ўргатила бошланди. Айниқса, 1942 йил 13 февраддаги ЎзССР Олий Совети Президиумининг фармони билан ишламаётган меҳнатга лаёқатли аёллар, усмир ёшлар, нафақатхурлар ҳисобига ишчилар сафи тўл-

дирилди. 1942 йилга келиб республика саноат корхоналарида ишлаётган хотин-қизлар 63,5% ни ташкил қилган. Республика ишчилар синфининг ўсишида салмокли ўрин тутган ёшларни касбга ўргатиш учун 1942 йил охирида 31 та ФЗО (фабрика-завод таълими) мактаби очилди. Умуман 15 та ҳунар мактаби за 45 та ФЗО мактаблари ёшларга касб махоратларини ўргатди. Айниқса, қисқа курсларда ишчиларни оммавий тайёрлаш, якка тартибда ва бригада усулларида шогирдларни тайёрлаш бу даврда кенг ёйилди. Натижада урушнинг икки йили давомида Ўзбекистонда 105673 нафар оммавий касбдаги саноат ишчилари тайёрланган бўлиб, шундан 73 минг нафари бевосита ишлаб чиқариш жараёнида ҳунар эгаллади. Ишчилар синфининг умумий сони уруш охирларига келиб 196,2 минг кишига етдики, бу уруш бошлангандаги сонидан 54,6 мингга кўпдир. Очлик чарчок толикиш, кийин шароитларга қарамасдан илгор ишчилар кунлик нормаларини 300-400, хатто 500 фоизга кдяар бажарган вақтлари ҳам бўларди. Булар Киргизбоев, Ҳамроев, Юсупов, Нишонов каби «Янги турмуш» артелининг ишчиларини санаб ўтиш мумкин.

Республика ишчилари фронт орқасидаги оғир меҳнатда ҳақиқий жасорат намуналарини кўрсатдилар. Шароит кийин, озиқ-овқат етишмас, сиёсий вазият оғир, берилган режани қаттиқ талаб қилиш кўпчиликни толиктирар, баъзилар бардош беролмасдан ҳалок бўлардилар. Шунга қарамасдан 1943 йилга келганда СССР ҳарбий ишлаб чиқаришда Германияга етиб, хатто утиб кетишида мамлакат ичкарисидаги ишчиларнинг хизмати жуда катта бўлди. Уруш йилларида Ўзбекистонда вужудга келган ҳарбий саноат комплекси томонидан фронт учун 2100 та самолёт, 17342 та авиамотлар, 2318 минг дона авиабомба, 17100 та миномёт, 4500 бирликдан иборат миналарни йўқ килувчи курол, 60 мингга яқин ҳарбий-кимёвий аппаратура, 22 млн. дона мина ва 560 минг дона снаряд, 1 млн. дона граната, дала радиостанциялари учун 3 млн. радиолампа, карийб 300 мингта парашют, 5 та бронепоезд, 18 та ҳарбий санитария ва ҳаммом-кир ювиш поезди, 2200 дона кучма ошхона ва 7518,8 мингта гимнастёрка, 2636,7 мингта пахтали нимча, 2861,5 мингта армия этиги тайёрлаб бердилар. Бу Ўзбекистонликларнинг фашист-босқинчиларини тор-мор этишга, ғалабага қўшган катта ҳиссаси бўлди.

Уруш йилларида республикамизда 280 та янги корхонанинг курилиб ишга туширилиши натижасида йилга келиб саноат ишлаб чиқариши уруш арафасидагига нисбатан деярли икки баравар ортди, нефт қазиб олиш 4, металл ишлаб чиқариш 4,8, машинасозлик маҳсулотлари 13,4 баравар, кумир қазиб чиқариш 30, энергия ишлаб чиқариш 2,42 баравар кўпайган.Иккинчи жаҳон уруши йилларида республикада транспорт ва алоқа воситаларининг узлуксиз ва унумли ишлашини ташкил қилишга алоҳида эътибор берилди. Муҳим ва асосий транспорт воситаси ҳисобланган темир йўл ҳам ҳарбий ҳолатга ўтказилди. Жорий қилинган поездлар ҳаракатининг янги графигига асосан ҳарбий юкларни биринчи навбатда тўхтовсиз ўтказиб юбориш кўзда тутилди.

Мамлакат шарқи ва Ўрта Осиё республикаларини Марказ билан борлаб туришда Тошкент темир йўли катта аҳамият касб этди. Кучириб келтирилаётган саноат корхоналарининг асбоб-ускуналарини Ғарбдан Шарққа Шарқдан Ғарбга эса курол-асдаха, ук-дорилар, озиқ-овқат, қўшинларни етказиб беришда у катта рол уйнади.

Ўзбекистон темир йўлларининг фидокорона меҳнати на;ижасида 1941-1942 йиллар давомида кучирилган саноат корхоналарининг асбоб-ускуналари ортилган 17,5 минг вагон ташиб берилди. Фронт орқаси билан фронт ўртасидаги асосий алоқа воситаси бўлиб хизмат қилган темир йўл тармоқлари 1941-1945 йилларда 2 баравар узайди. Автотранспорт воситаси ҳам уруш йилларида юк ташиш ва алоқа воситаси сифатида муҳим ўрин тутди. 1945 йилда республика автотранспортида ташилган юкнинг хажми 1940 йилдагига нисбатан 2 баравар усди.

Уруш йилларида фронт оркдсида оғир, кийин шароитда меҳнат қилишларига, ишчи кучининг етишмаслигига қарамасдан Иттифоқнинг мудофаа курилишлари ва саноат корхоналарига 155 мингдан ортиқ ўзбекистонлик жалб қилинган. Улар РСФСРнинг Урал, Сибирдаги заводлар курилишида, асосан тош-кумир, қора ва рангли металлургия корхоналарида меҳнат қилишган. Бу ёрдам халқларнинг ҳамкорлигини ўзаро янада мустаҳкамлади.

Немис-фашистларни тор-мор келтириш учун олиб борилган умумхалқ курашига ўзбек деҳқонлари ҳам муносиб ҳисса қўшдилар. Улар олдига фронт ва мамлакат ичкарисидаги аҳолини қишлоқ хўжалик маҳсулоти билан, саноатни хом ашё билан таъминлаш вазифаси қўйилди. Бунинг учун қишлоқ хўжалигини ҳам ҳарбий изга ўтказиш, дон, картошка, сабзавотлар ва техника экинларини кўпайтириш лозим эди. Чорвадорлар ҳам армия ва аҳолини гушт-сут маҳсулотлари билан таъминлашлари зарур эди.

Марказ кўрсатмалари билан асосан пахта экишга мослаштирилган, қишлоқ хўжалигидаги яхши техника воситалари, отлар фронт учун олиб кетилган, таж рибали деҳқонларнинг кўпчилиги фронт ва фронт орқасидаги ишларга жалб қилинган бир пайтда юқоридаги вазифани бажариш янада

мушкуллашар эди. Сталинча маъмурият Ўзбекистонга озиқ-овқат билан «ўз-ўзини таъминлаш» вазифасини қўяр экан, мудофаа саноати учун ғоят муҳим бўлган хом ашё-пахта етиштиришни камайтирмасликни талаб қилди. Бунинг устига деҳқонларни қишлоқ хўжалик машиналари билан таъминлаш тўхтатилиши билан бир пайтда механизаторларнинг сони ҳам қисқарди, яъни уруш арафасида Ўзбекистонда 27888 механизатор бўлган бўлса, 1942 йилда уларнинг сони 2775 кишига тушиб колди, кейинчалик янада камайди. Улар ўрнида аёллар, болалар, кексалар меҳнат кила бошладилар. Кетмон ва омочлар асосий иш қуролига айланиб колди. «Меҳнат интизомини мустаҳкамлаш» соҳасида хаддан ошишлар авж олди. 12 ёшдан бошлаб меҳнат куни белгиланиб, уни бажармаганларнинг оиласи судга берилган. Лекин қаттиқ кийинчиликларга қарамай ўзбек деҳқонлари ўз олдиларига қўйилган вазифани шараф билан бажардилар.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни кўпайтириш сувдан фойдаланишни яхшилаш ва янги ерларни ўзлаштириш билан боғликдир. Уруш йилларида хашар йўли билан Ўзбекистонда Шимолий Тошкент, Юқори Чирчиқ Шимолий Фарғона, Сух-Шохимардон, Учқўрғон каналлари, Гудасой, Каттақўрғон сув омборлари курилиб ишга туширилиши янги ерларни ўзлаштиришга имкон берди. 1942-1943 йилларда Ўзбекистонда сурорилиб экин экиладиган ерлар майдони 546 минг гектарга кўпайди.

Уруш йилларида Ўзбекистон деҳқонлари канд лавлаги, кунгабокар каби озиқ-овқат экинлари, зирир ва каноп каби техника экинларини етиштиришни ўзлаштирдилар, маккажухори, кунжут экишни кўпайтирдилар. Самарқанд, Фарғона, Тошкент ва Қашқадарё вилоятларидаги хосилдор ва сув билан яхши таъминланган янги ерлар ҳам канд лавлаги етиштиришга ажратилди. Қишлоқ меҳнаткашлари 1565 минг кентнер канд лавлаги етиштирган 1945 йилда респуб ликадаги Зирабулок Красногвардейск, Қўқон, Янгийўл канд заводларинигина эмас, балки бошқа республикаларни ҳам канд лавлаги билан таъминлаш имконига эга бўлди. Бу билан Ўзбекистон мамлакатда етиштириладиган канднинг "туртдан бирини ишлаб чиқаришга эришган бўлса, 1942 йилда СССРдаги кунжут экиладиган майдоннинг 50 фоизи Ўзбекистонга тўғри келган эди.

Уруш йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ипакчилик қоракулчилик алоҳида аҳамият касб этган бўлса, мева, узум, сабзавот ва полиз маҳсулотларини етиштириш ҳам салмокли ўринга эга эди. 1942-1943 йилларга келганда сабзавот майдонлари уруш арафасига қараганда 12,5 минг, узумзорлар майдони 5,1 минг гектарга кўпайди.

Пахта етиштиришни кўпайтириш уруш йилларида Ўзбекистон деҳқонларининг олдидаги энг муҳим вазифалардан бири бўлиб колаверди. Объектив сабаб ларга кўра 1942-1943 йиллардаги пахта топшириш режалари бажарилмай колди. Лекин уруш даври шароитидаги техника воситалари, ишчи кучининг етишмовчилиги, минерал угитларнинг камлиги сабабли руй берган бу ҳолатни Марказ тан олишни истамади ва уша пайтдаги Ўзбекистон раҳбари Усмон Юсупов қаттиқ огоҳлантириш олди. 1944 йил январида ўтказилган республика пахтакорларининг биринчи қурултойида пахтачиликни юксалтириш вазифапари тўғрисидаги фикр алмашув ва курилган чора-тадбирлар натижасида Ўзбекистон йиллик пахта тайёрлаш режасини 101,4 фоизга бажарди.

Уруш йилларида Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашлари 4 млн. 148 минг т. пахта, 82 млн. пуд ғалла, 54067 т. пилла, 195 минг т. шоли, 57 минг 444 т. мева, 36 минг т. курук мева, 159 минг 300 т. гушт, 22 минг 300 т. жун ва бошқа маҳсулотлар етказиб бериш билан душман устидан қилинган ғалабага муносиб ҳисса қўшган бўлса, немис-фашист оккупантларидан озод қилинган ҳудудларда қишлоқ хўжалигини тиклаш ишлари учун техника ва ишчи кучлари билан ёрдам бериб, ўзбек халқи ўзининг инсонпарварлик дўстлик биродарлик туйғуларини намоён этди.1943 йилда Ўзбекистондан озод қилинган туманларга 1152 та трактор, 25 та комбайн, 1138 та плуг, 379 та сеялк каби техникалар, Украина ва Ставрополь ўлкасига 1596 нафар комбайнчи, 41 нафар механик 30 нафар агроном, 11 нафар бухгалтер юборилди. РСФСР, Украина, Белоруссия, Болтик буйи республикаларининг халқ хўжалигини тиклашда минглаб ўзбекистонликлар фаол иштирок этдилар.

Уруш йилларида фан ва маданият

Ўзбекистон ишчи ва меҳнаткашлари билан бир қаторда фан, маориф ва маданият ходимлари ҳам немис-фашист босқинчилари устидан козонилган ғалабага ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. “Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун!» шиорига «лаббай!», деб жавоб берган кўпгина олимлар урушнинг биринчи кунларидаёқ фронтга етдилар.

Улар орасида Ўзбекистоннинг машҳур олимларидан У.А. Арифов, Ё.Х Туракулов, И. Исмоилов, Х. Усмонов ва бошқалар бор эди. Т. Н. Кори-Ниёзий, В.И. Романовский, Т.З. Зохидов, И.А. Райкова, О.С. Содиқов каби олимлар натижаси халқ хўжалиги ва фронт зарурияти учун хизмат қилган муаммоларни хал қилишда катта куч билан меҳнат қилдилар.Ўзбек математик механик ва астроно-

млари авиация, ук-дори, ҳарбий техника сифатини оширишга алоқадор бўлган бир қанча муҳим илмий муаммоларни хал қилдилар. Бунда Т.А. Саримсоков, В.И. Романовский, М. Камолов, Н.Н. Назаров ва бошқа олимлар ҳиссаси катта бўлди. Уларнинг эхтимоллик назарияси ва математика статистикаси соҳасидаги ижодий изланишлари артиллерия отишмалари ва бомба ташлаш аниқлигини, жанговар самолётларнинг юк кўтариш имкониятини оширишга, республикада ишлаб чиқарилаётган ҳарбий техниканинг сифат кўрсаткичларини такомиллаштиришга имкон берди.

Геолог олимлар фойдали қазилма бойликларини кидириб топиш, саноатни зарур хом ашё билан таъминлаш вазифаларини бажаришга катта эътибор бердилар. Ўзбекистон тоғлари ва чулларида 1943 йилнинг ўзидагина 35 та геология экспедициялари иш олиб борди. Ўзбекистонлик кимёгарлар пахта чиқиндисидан халқ хўжалигида фойдаланиш таклифини, этил спиртини, сирка кислотасини, камишни курук қайта ишлаш натижасида кумир брикетини олишнинг янги усулларини ишлаб чиқдилар. Бунда академик О.С. Содиқов бошлик гуруҳ ишлари алоҳида аҳамият касб этди. Ўзбекистон ўсимликларининг алкалоидлик хусусиятини ўрганиш юзасидан академик С.Ю. Юнусов раҳбарлигида катта ишлар олиб борилди. Ўрта Осиё давлат университети (ЎзМУ) нинг кимё факультетида уруш даврида муҳим аҳамиятга эга бўлган наркоз эфири, хлорли кальций, кофеин, стрептокид, сульфидин, никотин кислотаси ишлаб чиқариш йўлга қўйил ди. Факультет базасида Тошкент фармацевтика заводи ташкил этилди. Ўзбекистонлик фармацевтлар маҳаллий хом ашёдан 15 та янги дори препаратларини ишлаб чиқариш усулларини кашф этдилар.

Ўзбекистоннинг ижтимоий гуманитар фанлари олимлари-тарихчилар, шарқшунослар, адабиётшунослар, тилшунослар, иқтисодчилар ва файласуфлар ўзларининг ижодий меҳнатлари билан мамлакат илмий салохиятини ривожлантиришга, оммага инсонпарварлик ватанпарварлик эрксеварлик ғояларини сингдиришга кимматли ҳисса қўшдилар.

Илмий тадқиқот ишларига раҳбарлик қилиш, уларни мувофиклаштиришни дастлаб 1940 йидда ташкил этилган СССР ФАнинг Ўзбекистон филиали (ЎзФАН), кейин 1943 йил ноябрда очилган ЎзФА амалга оширди. ЎзФАнинг биринчи президенти қилиб Т.Н. Кори-Ниёзий сайланди. Бу ўзбек халқи ҳаётида муҳим воқеа бўлди. 1943-1945 йилларда қўлга киритилган муваффақиятлар билан ЎзФА Иттифоқда танилган илмий марказга айланди. Бу пайтда академия таркибидаги 22 та илмий муассасада 818 илмий ходим фан оламининг турли жабхаларида тадқиқот ишларини олиб бордилар. ЎзФАнинг фаолиятида кучириб келтирилган илмий ходимларнинг ҳам ўзига хос ҳиссаси бўлди.

Уруш йилларининг кийинчиликларига қарамасдан Ўзбекистонда олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ва маориф муассасаларининг фаолияти ҳам тўхтаб колмади. Ўзбекистонда 29 та олий ва 52 та ўрта махсус ўқув юрти ишлаб турди, уларнинг сони Марказдан кучириб келтирилган 31 та олий ўқув юрти ва 7 та ҳарбий академия ҳисобига яна ортиб борди. Бу ўқув юртларида уруш йиллари мобайнида 11.750 нафар юқори малакали мутахассис ва 6.673 нафар кадрлар тайёрланди.

Халқ таълими соҳасида ҳам ўқитувчиларнинг фронтга кетиши, кўпгина биноларнинг госпиталларга, болалар уйи ва ҳарбий-ўқув пунктларига берилиши, дарслик ва ўқув қўлланмаларининг, мутахассис кадрларнинг етишмовчилиги анчагина кийинчиликларни келтириб чиқарган эди. Шундай бўлса ҳам уруш йилларида ўқитиш ишлари мушазам олиб борилди. Ўқувчилар мактабда укиш билан бирга ярадорларга, фронтга кетганларнинг сила аъзоларига, уруш ногиронлари оилаларига ёрдам бердилар.

Ўзбек адабиёти ҳам халқимизнинг ёвуз душманга қарши кураш йилларида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Ойбек Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Ғафур Ғулом, Уйғун, Собир Абдулла, Зулфия, Темур Фаттох каби шоир ва ёзувчилар уруш майдонларига сафарбар этувчи шеърлари ва мақолалари билан халқни ғалабага руҳлантирдилар. Ойбекнинг «Ёвга ўлим!» шеъри, «Навоий» романи, «Мен яхудий», Ҳамид Олимжоннинг «Йигитларни фронтга жўнатиш», «Жангчи Турсун», «Роксананинг кўз ёшлари» ва бошқа асарлар уруш йилларидаги ўзбек адабиётининг ёркин намуналаридир. М. Исмоилий, Илёс Муслим, Назармат, Адҳам Рахмат, Н. Сагараров, Иброхим Рахим, З. Фатхуллин, Аддам Ҳамдам каби ёзувчи ва журналистлар фронтда иштирок этиб, «Қизил армия», «Фронт ҳақиқати», «Қизил аскар ҳақиқати», «Суворовчи», «Ватан шарафи учун» каби фронт газеталарида хизмат қилиш жараёнида, Ҳамид Олимжон, Ойбек А. Умарий, Ғафур Ғулом, Раъно Узоқрва ва бошқа шоир ҳам ёзувчилар хукумат делегациялари таркибида фронтнинг олдинги марраларига бориб, ўз қаҳрамонлари билан танишдилар, юртдошларининг жасоратларини тараннум этдилар.

А. Ахматова, И. Вирта, С. Городеккий, А. Дейч, К. Зелинский, Я. Колас, Н. Погодин, А, Толстой, В. Ян каби ёзувчи-шоирлар ҳам Ўзбекистонда яшаб, ўзбек адабиётчилари билан ҳамкорликда ажойиб асарлар яратдилар. Бунда республика Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган Х. Олимжоннинг хизмати катта бўлди. Драматургия соҳасида Н. Погодин, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва Собир Аб-

дуллалар ёзган «Ўзбекистон қиличи» ва А. Умарийнинг «Касос», Яшин ва Собир Абдулланинг «Даврон ота» каби асарлари билан бирга Уйғун ва Иззат Султон «Алишер Навоий», Ҳамид Олимжон «Муканна», Максуд Шайхзода «Жалолиддин Мангуберди», Ойбек «Махмуд Торобий» каби драматик асарларини яратдиларки, уларда ўзбек халқининг босқинчиларга қарши кураш саҳифалари акс эттирилди.

1941-1945 йиллардаги уруш даврида Ўзбекистонда таъсирчан восита ҳисоб ланган театр ва санъат анча ривожланди. Театр ва санъат арбоблари фронтнинг олдинги марраларида бўлдилар. Бу даврда Ўзбекистонда 35 та маҳаллий ва 16 та кучириб келтирилган театр жамоаси фаолият кургазиб, бутун уруш давомида 203 та янги постановка тайёрладилар ва 6. 667. 303 томошабинга 13.568 та спектакл ва концертлар кўрсатдилар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида республикамизда 30 дан ортиқ концерт бригадалари ташкил этилиб, улар ҳаракатдаги армия қисмларида 35 мингдан ортиқ Туркистон ҳарбий округи қисмлари ва госпитаддаги ногиронларга 26 мингта концерт қуйиб бериб, жангчиларни руҳлантирдилар, уларни фашизм устидан ғалабага ундадилар. Айниқса, Тамарахоним, Халима Носирова, Мукаррама Тургунбоева, Сора Эшонтураева, Аброр Хидоятов, Шукур Бурхонов каби санъаткорлар иштирокидаги концерт ва томошалар жангчилар, томошабинлар калбига зўр кўтаринкилик бахшида этган. А.Абдуллаев, Ч.Ахмаров, У. Тансикбоев каби рассомлар уруш лавхалари, бадиий йилномаларни яратиб, халқимизнинг фронт ва фронт орқасидаги фидокорона меҳнатини махорат билан тасвирладилар.

Қисқа метражли фильмлар ва 10 та овозли бадиий фильмларини яратиш билан И. Аъзамов, К Ёрматов, Н. Ганиев, С. Муҳамедов каби ўзбек режиссёрлари уруш йилларида кинематографияни ривожлантирдилар. Бу даврда ишланган «Насриддин Бухорода», “Тохир ва Зухра” каби фильмлар «Ўзбекфильм»нинг олтин фондига айланди.

Умуман олганда урушда қўлга киритилган ғалабага ўзбекистонликлар ўзларининг фидокорона меҳнатлари билан капа ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистонликларнинг уруш жанггохларида кўрсатган жасоратлари

Иккинчи жаҳон уруши фронтларида ўзбекистонлик жангчилар ўзларининг ботир, мард, куркмаслик хислатларини намоён қилиб, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар.

Совет сиёсий раҳбарларининг разведка маълумотлари етарли бўлишига қарамасдан 1941 йилда Германия СССРга хужум килмаслигига ишончи, ғарбий фронтда чарчаб қолган капиталистлар устига хужум қилиш мақсадида чегарада қўшин ва қуролларни туплаш билан мудофаа иншоотларини барпо этмаганлиги, 1937 йилда армиядаги оммавий қатағонлар натижасида совет қуролли кучларининг жанговар кобилиятига берилган зарбанинг ўрни тўлдирилмаганлиги, қўмондонлар касбий тайёргарлигининг паст даражадалиги сабабли урушнинг дастлабки кунларида шиддат билан бостириб кирган душман қўшинлари тўхтатиб колинмади ва кўплаб кишиларнинг қурбон бўлишига сабаб бўлди. Бунинг учун Сталин бошлик совет хукумати раҳбарлари жавобгардирлар.

Чегара қўшинларида хизмат қилаётган совет жангчилари орасида ўзбекистонликлар ҳам кўпчиликни ташкил килар эди. Улар ўз заставаларини ҳимоя қилишда қаҳрамонлик намунасини кўрсатиб, охирги уклари колгунча душманга қарши жанг қилдилар. Улар ҳалок бўлганларидан кейингина душман заставаларга кириш имконига эга бўлди. Гродно яқинида лейтенант Усов, сиёсий раҳбар Шарипов, Брест қалъаси мудофаасида ахмад Алиев, Дониёр Абдуллаев, Бобокомил Кашанов, Узоқ Утаев, Нурум Сиддиков, Мадамин Хожиев, Е. Я. Лисе, Рахимбой Арслонбоев, Саидахмад Бойтемиров, Ф.И. Лаенков каби ўзбекистонликларнинг кўрсатган жасоратлари Ватан ҳимоячилари қаҳрамонона жасоратининг рамзи бўлиб колди.

Душманнинг шиддатли хужуми, ягона фронтни ташкил қилиш, умумий алоқанинг йўқлиги, тартибсизликлар мудофаа жангларида қаҳрамонликларни қўллаш имконини бермади. Немис-фашистлар суткасига 30 км суръат билан хужум қилиб, қисқа вақт ичида мамлакатнинг марказий районларига етиб келди. СССР қуролли кучлардаги 2 млн.дан ортиқ одами, 43,3 мингта тупи, 8,3 мингта танки, 8,2 мингта самолётидан махрум бўлди. Бу жуда катта йўқотиш эди. Сталин маъмурий-қатағон воситалари билан армия таркибини куркитиш чораларини амалга оширди. 1941 йил 16 август қарорида асирга тушганларни ҳарбий хизматни ташлаб кетган, уларнинг оиласини «Ватанни сотганларнинг оиласи сифатида камаш» каби кўрсатмалар берилди. Тусикчи отрядлар ва жарима батальонлари ташкил этилиб, улар сафида 1,5 млн.дан ортиқ жангчи бўлди. Лекин бу усуллар ўзини унча окламади.

Иккинчи жаҳон урушида Смоленск Одесса, Ленинград, Москва мудофаалари совет жангчиларининг ҳақиқий қаҳрамонлик муъжизалари бўлди, десак хато килмаймиз. Бу жанглар душманни

тўхтатиб қолиш имконини берди. Гитлернинг яшин тезлигида уруш олиб бориш режаси барбод бўлди.

Москва мудофаасига етиб келган, Туркистон ҳарбий округида тузилган, генерал-майор И.В. Панфилов қўмондонлик қилган, таркибида 180дан ортиқ ҳарбий ва ҳарбий сиёсий бил им юртларини тамомлаган командирлари бўлган 316-укчи дивизия Волоколамск Дубасекова, Ново-Петровск ёнидаги жангларда қаҳрамонона курашди. Ўзбекистонлик Абдулла Тоғаев, Мамадали Мадаминов, лейтенант Пилюгин бошлик тўққизта жангчи жасоратларини алоҳида кайд қилиш мумкин. Москва учун олиб борилган жангларда ўзбек халқи қаҳрамон қизларининг жасорати намунасини кўрсатган Зебо Ганиева Қизил Байроқ ордени билан тақдирланди. Москва остонасида фашист қўшинларини тор-мор қилишда кўрсатган жасоратлари учун 1753 ўзбекистонлик жангчи «Москва мудофааси учун» медали билан тақдирланди. С. Косимхужаев Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди.

Москва ёнидаги ғалаба совет раҳбарларида 1942 йилдаёқ урушни якунлаш, мамлакатни озод қилиш фикрини вужудга келтирди ва бутун фронт буйлаб хужум қилиш ҳақида буйруқ берилди. 1942 йилдаги кишки хужумларда мардлик ва жасорат намунасини кўрсатиб, махорат билан жанг қилган Кучкор Турдиевга 1942 йил май ойида Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди. Жангчиларимизнинг жасорати хали ўз ҳарбий кучининг асосий қисмини сақлаб, душман қўшинларини тамомила йўқ қилишга, совет раҳбарларининг хатолари ўрнини коп лашга камлик килар эди. Бунинг учун душманникидан кучли ҳарбий-техника, яроғ ва тактика керак эди.

1942 йил май-июн ойларидаги совет қўшинларининг хужумкор операцияларини тўхтатган душман 25 июнда Волга ва Шимолий Кавказ йўналишида хужумга ўтди. Мамлакатда яна калтис вазият вужудга келди. Ана шундай бир пайтда Ўзбек халқи ўзбек жангчиларига очиқ мактуб билан мурожаат қилиб, ўз фарзандларини ватанга содиқлик ва жангда куркиш нималигини билмасликка чакирди. Бу чақириққа ўз қаҳрамонликлари билан жавоб берган жангчиларимиздан 1974 нафари «Кавказ мудофааси учун» медали билан мукофотланди.

Волга буйидаги Сталинград мудофаасини ёриб, душман устидан катта ғалабанинг қўлга киритилиши урушнинг боришида туб бурилишга асос бўлди. Бу жангларда кўрсатган жасоратлари учун 2733та ўзбекистонлик жангчи «Сталинг-рад мудофааси учун» медалига сазовор бўлди. Кавказ учун олиб борилган жанг ларда Тошкентда тузилган Собир Рахимов қўмондонлигидаги дивизия жиддий муваффақиятларни қўлга киритиб, 8 мингдан ортиқ душман жангчиларини кириб ташладилар. Бу дивизия юртдошимиз қўмондонлигида Шарқий Пруссиягача жанговар йўлни босиб ўтди. Кейинчалик Польша ерларини озод қилишда Собир Умарович Рахимов раҳбарлигидаги 37-гвардиячи Речицк укчи дивизияси алоҳида ажралиб турди. Данциг шаҳрига биринчилардан бўлиб киришди. Оғир ярадор бўлган С.У. Рахимов 1945 йил 25 мартда ҳалок бўлди. 1965 йил 6 майдагина тарихий ҳақиқат тикланиб, ўзбек халқининг мард укли С.У. Рахимовга ўлимидан сўнг Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди.

1943 йилда Орёл-Курск йўналиши буйича олиб борилган шиддатли жанг ларда кўрсатган жасоратлари учун Ахмаджон Шукуров, В. Шаландин, М. Абдуллин, А.Солиховлар Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлдилар. Днепрни кечиб ўтишдаги қаҳрамонликлари учун 100га яқин ўзбекистонлик лар Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан тақдирландилар. Улардан Ж. Усмонов, В. Набиев, Х. Аминов жасоратларини алоҳида кайд этиш мумкин.

1944-1945 йилларда Белоруссия, Украина, Молдавия, Болтикбуйи республикалари ва Россия Федерациясининг ғарбий вилоятларида фаолият кўрсатган ўзбекистонлик жангчилар жасорати иккинчи жаҳон уруши тарихи саҳифаларига битилган бўлиб, уларнинг номлариёқ душман кунглига куркув солган эди. Булар орасида Мамадали Топиболдиев, Ж. Отабоев, И. Мусаев, А. Хакимов, И. Косимов ва бошқаларнинг мардлик намуналарини таъкидлаш мумкин.

1944 йил кузига бориб СССР чегаралари бутунлай тикланди, совет қўшинлари Европа мамлакатларига озод килувчи сифатида кириб борди. Польша, Руминия, Болгария, Югославия, Венгрия, Чехословакия, Австрияни озод қилиб, Берлинни эгаллашда совет қўшинлари таркибида ўзбекистонлик жангчилар ҳам ўзларининг байналмилаллик туйғуларини намоён қилиб, Европа халқларининг фашистлар асоратидан озод бўлишларига ўз ҳиссаларини қўшдилар. Бу мамлакатларни озод қилишдаги жасоратлари учун Б. Бобоев, П. Нурпеи сов, Т. Назаров, А. Рахимов, М. Фаёзов ва бошқалар Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони, 2430 нафар ҳамюртимиз «Будапештни озод қилиш учун» медали, 1706 киши «Берлин олингани учун», 109208 киши «Германия устидан ғалаба козонганлиги учун» медали билан тақдирланганлар.

Ўзбекистонлик жангчилар Европадаги қаршилик кўрсатиш ҳаракатларида фаол иштирок этиб, немис-фашистлари устидан крзонилажак ғалабага ва Европа халқларининг озод бўлишларига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Польша, Югославия, Италия, Франция, Норвегия, Австрия, Германия давлатларида ташкил топган озодлик армиялари сафида, партизанлар тузилмаларида иштирок этган, 40 мингдан ортиқ совет фуқароқларининг орасида ўзбекистонликлар ҳам кўпчиликни ташкил килар эди. Масалан, Югославия халқ озодлик армиясида 260 дан кўпроқ ўзбекистонлик бўлган. Л. Колантаров, У. Ҳолбобоев, А. Мамажонов, О. Бердиев, Р. Рахимов, Х. Жабборов, Х. Исмоилов лар қаршилик кўрсатиш ҳаракатида фаол иштирок этган ҳамюртларимиздир.

Ҳозирги кунда «Туркистон легиони» тўғрисида турли фикрлар мавжуд бўлиб, бу масала муфассал бир тадқиқотни талаб килади. Маълумки, Сталин бошлик совет коммунистлари Коммунистик Интернационал аъзолари, умуман чет эл коммунистларидан Европадаги мавжуд сиёсий хукуматга мухолиф куч сифатида фойдаланганлар. Гитлер ҳам «ок« мухожирлардан советларга қарши куч сифатида фойдаланишга ҳаракат қилиб, 1941 йил декабрда асир олинган совет генерали Лукинга ҳарбий асирлардан сталинизмга қарши кураш олиб боришни ташкил этувчи русларнинг мухолиф хукуматини тузишни таклиф этади. Бундай таклиф 1941-1942 йиллар бусагасида миллий ваколатхона тузиш учун интилаётган қувғиндаги Туркистон миллий зиёлиларига ҳам қилинди. Натижада 1942 йил ноябрда Вали Каюмхон раҳбарлигидаги «Туркистон миллий қўмитаси» ташкил топди. Бу қўмита 1941 йил кузида ташкил топган Туркистон батальони базасида ҳарбий асирлардан «Туркистон легиони»ни ташкил қилиш тўғрисида 1942 йил декабрда Вермахтнинг Олий қўмондонлиги расман фармойиш эълон қилди. Шунингдек бу даврда «Арман», «Грузин» легионерлари ҳам тузилиб, А.А. Власов раҳбарлигидаги рус озодлик армияси таркибига киритилди. Лекин бу миллий «тузилмаларга урушнинг охирига келиб 1 млн.га яқин киши ёзилган бўлса ҳам, улар гитлерчилар кутгандай зарбдор кучга» айланмадилар. Чунки бу тузилмаларга кўпинча мажбуран ёзиб қўйилган ҳарбий асирлар фронтга юборишса, ўзимизникилар томонга утиб оламиз, деган умид билан карар, буни сезган немислар ҳар бир ротага асосан немис зобитларини куйган эдилар.

Ҳақиқатан ҳам «Туркистон легиони»да ташкил топган яширин гуруҳлар қаршилик ҳаракати жангчилари ва партизанлар билан алоқа боглаб, немис-фашистларнинг бир қанча режаларини барбод қилганлар. 1943 йилда Десна дарёси ёнидаги кўпгина қишлоқи ҳудудида жанг қилаётган 74-дивизия томонига Абдулла Отахонов бошчилигида тўла қуролланган, 370 кишидан иборат Туркистон батальони ўтган. Кейинчалик совет қўмондонлигининг ишончсизлиги билан улар фронтдан четлатилади. 1944 йилда Черногорияга юборилган «Тур-кистон легиони» бирлашмалари фашист командирларини ўлдириб, тоғдаги партизанлар олдига чиқиб кетишган. Ўзбекистонликлар партизан отрядлари ва қаршилик кўрсатиш ҳаракатларида фаол қатнашиб, душманни тор-мор қилишга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ советлар давлатида авж олиб кетишига умид боғлаган гитлерчилар турли хил миллий тузилмалар тузиш, совет халқлари орасида сохта ташвиқотлар олиб бориб, бунга асос ҳозирлашга интилган бўлса, Сталин бошлик совет сиёсий раҳбарлари ҳам миллий келишмовчиликлар юзага келишига сабаб бўларлик халқларни мажбуран кучириш, бутун-бутун халқларга «соткин» тамгасини босишдек чораларни амалга оширганлар. Шундай тамга билан 1944 йил мамлакат буйлаб 2.230.500 киши мажбуран кучирил ган. Шулардан Ўзбекистон ҳудудига Кримдан-151604 крим татарлари, Грузиядан-110 мингга яқин месхети турклари, Шимолий Кавказдан 20 мингдан ортиқ ингуш, 4,5 минг арман ва греклар кучириб келтирилган. Улар НКВД назоратида, репрессив режимга қатьий риоя қилган ҳолда яшашга махкум этилиб, миллий давлат тузилмалари ва конституцион ҳуқуқларидан махрум этилган эди. Кучириб келтирилган жойлардаги маҳаллий аҳоли билан богланиш каби ҳуқуқлардан ҳам махрум қилинган эдилар. Лекин ўзбекистонликлар кучириб келтирилганларни ўз уйларига қабул қилиб, охирги бурда нонларини бўлишиб еб, ўзларининг юксак маънавияти, буюк инсонпарварлигини намоён қилдилар.

Халқимизнинг фидокорона меҳнатлари, жангчиларимизнинг қаҳрамонона жасоратлари сабаб немис-фашист босқинчиларига қарши олиб борилган, 43 куни кам 4 йил (1941 йил 22 июн-1945 йил 9 май) давом этган уруш ғалаба билан якунланди. Лекин иккинчи жаҳон уруши давом этарди. Иттифоқчи давлатлар билан бўлган келишув ва Шарқда хавф бўлиб турганлиги сабабли 1945 йил 9 августга утар кечаси совет хукумати Японияга қарши уруш бошлади. 2 сентябргача давом этган бу жангда 6770 нафар ўзбекистонлик жангчилар иштирок этиб, Квантун армиясини мағлубиятга учратишда, Японияниng таслим бўлишида ўз ҳиссаларини қўшдилар. Н. Латипов, А. Каримов, У. До-

ниёров каби кўплаб ҳам юртларимиз юксак ҳарбий махорат ва жанговар фаолликларини намойиш этдилар.

Иккинчи жаҳон урушининг ғолибона якунланишида ўзбекистонликларнинг фронт ва фронт орқасидаги жасоратлари катта ҳисса бўлиб хизмат қилди. 120 мингдан ортиқ ўзбекистонликлар СССРнинг орден ва медалларига сазовор бўлдилар. Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига эга бўлган 300 дан ортиқ жангчидан 75 таси ўзбек углонлари эди. Ўзбекистонлик 82 та жангчи «Шуҳрат» орденининг учала даражаси билан тақдирланди. Италия, Англия, Франция, Югославия, Польша, Чехословакия, Венгрия каби мамлакатларининг орденлари билан тақдирланган ҳамюртларимиз бир неча минг кишини ташкил этади.

Ўзбекистон урушдан катта йўқотиш билан чиқди. 1939-1945 йилларда бўлиб ўтган иккинчи жаҳон уруши фронтларига сафарбар қилинган 1433230 кишидан 263005 киши ҳалок бўлди, 132.670 киши ногирон бўлиб кайтди.

Уруш йилларида асирга тушган 6,2 млн. кишидан 4 млн. киши ҳалок бўлган, 1 млн. киши «Власовчилар»га қўшилган, тирик қолган 1 млн. киши эса немис лагерларини совет лагерлари билан алмаштиришга мажбур бўлдилар. Нохак жазоланганлар орасида юртдошларимиз ҳам бор бўлиб, С. Абдуллаев, Л. Папов, К Абрамович, П. Рустамов ва бочкалар шулар жумласидандир.

1945 йилга келиб мамлакатда яхшилик сари қатъий ўзгаришларни кутаётган халқ яна мустабид тузум асоратида колди. Ижтимоий ҳаётдаги зиддиятлар яшириниб барқарорлик вужудга келтирдики, улар бу тузумнинг мукаррар қўлашини кўрсатарди.

Катта қурбонлар эвазига бўлса ҳам ўзбекистонликлар инсониятни фашизм балосидан кутқаришга муносиб ҳисса қўшдилар. Урушда ҳалок бўлганлар хотирасини тиклаш ва қадрлаш мақсадида «Хотира» китоблари тузилди, пойтахтимиз марказида хотира майдони ва мотамсаро она ёдгорлик мажмуаси тикланди. Бу ишларга бошчилик қилган юртбошимиз фармони билан 9 май «Хотира ва қадрлаш» куни, деб эълон қилинди. Ҳозирги кунда ҳаёт меҳнат ва уруш фахрийларимиздан ёш авлод ҳамита миннатдордир.

16-МАВЗУ. УРУШДАН КЕЙИНГИ ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ. ИҚТИСОДИЙ ВА МАЪНАВИЙ КАРАМЛИКНИНГ ОҚИБАТЛАРИ.

РЕЖА:

1. Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти.
2. Республикада 1946-90 йиллардаги маънавий, маданий карамлик ва унинг оқибатлари. Қатағонликнинг янги тулкини.

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти.

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон халқ хўжалигининг тинч қурилишга ўтиши мураккаб халқаро вазиятда кечди. Уруш даврида умумий душман фашизмга қарши кураш антифашист давлатлар ва халқларни бирлаштирган бўлса, уруш тугагандан кейин бу иттифоқдаги давлатлар орасида ажралиш юз берди ва икки ўртада совук урушлар муносабати бошланиб кетди.

Урушдан сўнг фашизм устидан козонилган ғалабага катта ҳисса қўшган Ўзбекистон халқлари олдида ҳарбийлашган халқ хўжалигини тинч курулиш йўлига солиш, уни урушдан олдинги даражага етказиш ва ривожлантириш каби мураккаб вазифалар турарди.

Уруш давридаги ҳарбий-иқтисодий ҳамкорлик тажрибаси урушдан кейинги вайрон бўлган иқтисодиётни тиклаш ва ривожлантиришда ҳам ғарб давлатлари билан ҳамкорлик қилиш зарурлигини кўрсатди. Лекин хаддан ташқари мафкуралашган совет тизими Республикаларни хорижий мамлакатлардан «темир қўрғон» билан ажратиб мамлакатни ортиқча кийинчиликлар ва қурбонга махкум этди. Собиқ Иттифоқ бошқа мамлакатлардаги тикланишнинг илгор тажрибаларидан, чет эл сармояларидан фойдаланишни истамади. Ўзбекистон Президента И.А. Каримов ИИ жаҳон урушида вайрон бўлган Европа, Япония, Жанубий Корея мамлакатлари биринчи навбатда, албатта, «ўз кучига таяниб, ўз имкониятларига суяниб юксак тараққиёт даражасига кўтарилди», дейди. Лекин, уларнинг бу ютуқларида четдан келган кўмак, сармоялар ҳам катта ўрин эгаллаган. Америка Қўшма Штатларида қабул қилинган «Маршалл плани» асосида ажратилган тахминан 50 млрд. доллар Европа мамлакатларининг иқтисодини унглаб, ҳаёт даражасини кўтаришга, илгор технологияларни жорий этишда хал килувчи куч бўлди. Совет давлатининг ғоят мафкуралашган иқтисодий сиёсати эса яккаланиб колди ва бу халқимизнинг бошига ортиқча кулфат олиб келди.

Ўзбекистон урушдан кейинги йилларда ўз халқининг арзон кучидан, бой хом ашё манбаларидан чексиз равишда фойдаланишга асосланган, компартия чизиб берган беш йиллик режаларни бажаришга киришди. Вир томонлама, Марказ манфаатига буйсундирилган республика иқтисодиётини

урушдан олдинги даражага етказиш ва янада ривожлантиришга қаратилган вазифани бажаришда ўзбек халқининг меҳнатсеварлиги, сабр-токатлиги ва тинчликсеварлиги каби фазилатлардан фойдаланилди.

Иқтисодиёт олдига қўйилган энг муҳим вазифалар Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг 1946 йил августида чакирилган 8-сессиясида қабул қилинган 1946-1950 йилларга мўлжаллангач режада белгиланди. Бунга кўра, халқ хўжалигининг барча соҳаларига 3 млрд. 900 минг сум капитал маблағ ажратилди. Саноатни ривожлантириш ишлари республика иқтисодиётининг етакчи соҳаси пахтачиликни ривожлантиришга қаратилди. Электр қуввати ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор берилди. 5 йилда 8 та йирик ва ўрта хажмдаги электростанциялар, шу жумладан 300 минг кв. соат кучга эга бўлган Фарход сув электр станцияси ишга туширилди. Бу станция собиқ иттифоқда учинчи ўринда бўлиб, урушгача Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган электр қувватига тенг қувват берадиган бўлди. Бир йиллик режада пахтанинг ялпи хажмини 1,2 млн. т. га етказишга қарор қилинди. Қисқа давр оралигида 20-30-йиллардаги «социализм қуриш» азоблари, айниқса, иккинчи жаҳон уруши даври кийинчиликларини, машаққатларини бошдан кечирган Ўзбекистон халқи иқтисодни тиклаш ва ривожлантириш йўлида ҳам хормай-толмай меҳнат қилди. Беш йилда саноат маҳсулотининг ялпи хажми 71 фоизга кўпайди, бу урушдан олдинги даражадан 1,9 баробар кўп эди. Саноатнинг халқ хўжалигидаги салмоғи 47,7 фоизни ташкил кил ган эди. Шу йилларда Фарход, Окдовок-2, Бўзсув-2 электростанциялари, жами 150 та янги саноат корхоналари ишга туширилди.

Ўзбекистоннинг келажакдаги тараққиёти режалари Иттифоқ марказида ишлаб чиқарилиб, аксарият ҳолларда маҳаллий шароит, ижтимоий аҳвол ҳисобга олинмасдан иқтисодни бир томонлама, яъни ўлкани хом ашё базаси сифатида сақлаб қолишга қаратилди. Саноат, халқ хўжалигининг деярли барча тармоқлари пахтачиликни ривожлантиришга буйсундиридди. Совет Хукуматининг 1946 йил 2 февралдаги Ўзбекистонда пахтачиликни тиклаш ва янада ривожлантириш чоралари тўғрисидаги қарори Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлигини кучайтириш учун асос бўлди.

Иқтисодиётни тиклаш ишлари қишлоқ хўжалигида айниқса, пахтачиликда кийинчилик билан ўтди. Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш тўғрисида совет хукуматининг урушдан кейин қабул қилган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан асосланмаган унлаб қарорлари изчиллик билан амалга оширилмади, шунинг учун ҳам кутилган натижаларни бермади. 1947-1948 йилларда пахта тайёрлашнинг давлат режаси бажарилмади. 1949 йиддан бошлаб аҳвол бирмунча ўзгарди. 1950 йили 2 млн. 222 минг тонна пахта етказиб берилди, хосилдорлик гектаридан 20,7 кентнерга етди. 1950 йилдан пахтанинг харид нархи оширилиб, 1 тоннасига 2200 сум, яъни аввалгидан икки баравар кўп хак тўланди. Лекин деҳқончиликнинг бошқа соҳаларида экин майдонининг қисқартирил ганлиги оқибатида ғалла ва сабзавот тайёрлашда урушдан олдинги даражага етмади.

Иқтисодни режали равишда ривожлантириш билан бир қаторда баъзи ижтимоий масалаларга ҳам эътибор қилинди. Жумладан, иш хаки оширилди, ҳарбий солиқ карточка тизими бекор қилинди. Пул ислоҳоти ўтказилди, қисқартирилган иш соати жорий этилди, кундалик истеъмол маҳсулотларининг нархи арзонлаштирилди. Бу тадбирлар пулнинг харид қувватини ошириш имконини тугдирди. Лекин шунга қарамасдан нарх-наво хали анча юқори эди. 1950 йили Ўзбекистонда озиқ-овқат маҳсулотлари 1940 йилга нисбатан деярли икки баробар киммат эди.

Кенг истеъмол молларини ишлаб чиқариш тобора камайди. Улар асосан четдан келтириладиган бўлди натижада республика аҳолисининг енгил саноат, озиқ-овқат молларига эҳтиёжи кучайди.

Республика аҳолисининг учдан икки қисмини ташкил қилган қишлоқ аҳолисининг моддий аҳволи ачинарли эди. Уларнинг ойлик даромади ўртача 20 сумни ташкил қилган ҳолда, бу кўрсаткич ишчиларда 64 сум эди. Ваҳоланки, урушдан кейинги хўжаликни тиклаш ва ривожлантиришнинг асосий оғирлиги қишлоқ меҳнаткашлари зиммасига тушди. Ўзининг бог ва мевалари билан машҳур бўлган Ўзбекистон аҳолиси хаддан ташқари кўп олинадиган солиқ туфайли богларидан воз кечди. Чорвадорлар шу сабабга кўра мол бокиб фойда курмади. Аҳвол шу даражага етдики, аҳолининг шахсий моллари солиқ ҳисобига давлат ва жамоа хўжаликлари фойдасига олинди. Сотишдан бош тортганлар жиноий жавобгарликка тортилди. Оқибатда шахсий хўжаликларда чорва молларининг сони кескин камайди. Бундай зўровонликлар уруш оқибатлари, вақтинчалик уткинчи ҳолат дсб тушунтирилди.

50-60-йилларда курик ва бўз ерларни ўзлаштириш ва шу асосда пахта ва ғалла етиштиришни кўпайтириш чоралари курилди. Ўзбекистонда уч йил ичида (1953-1955 йй.) 130 минг гектар янги ерлар очилди. 1956 йили Мирзачулнинг ўзида сугориладиган майдон 205.000 гектарга етди.

Шу йилларда Марказий Фарғонани ўзлаштириш муносабати билан Катта Фарғона канали қайта таъмирланди. Тошкент вилоятида Охангарон сув омборининг 2-навбати, Юқори Чирчиқ сув тар-

моғи, Бухоро вилоятида Куйимозор сув омбори, Сирдарё вилоятидаги Жанубий Мирзачул магистрал канали курилиб фойдаланишга топширилди. 1960 йили республикада сугориладиган ер майдони 2.571 минг гектар га етди.

Пахтачиликни ривожлантириш учун минерал уритлардан фойдаланишга катта эътибор қаратилди. Республикада 1951 йилда 0,9 млн. тонна минерал угит ишлатилган бўлса, 1980 йилда унинг микдори 5 млн. тоннадан ошиб кетди. Гўза баргларини тукиш ва зараркунандаларга қарши курашда ишлатилган ута заҳарли химикатлар (бутифос, меркаптафос ва бошк.) дан хаддан ташқари кенг миқёсда фойдаланиш аҳоли соглигига таъсир қилди.

Дунё буйича пестикидлар ҳар бир кишига 300 гр. дан, АКШ да 800 ф. дан тўғри келган бўлса, республиканинг пахта экиладиган ҳудудларида ҳар бир кишига 1989 йил 25-45 кг. дан тўғри келади. Республика буйича бўлса, бу ҳар бир кишига 7-8 кг. ни ташкил этди.

Пахта хом ашёси етиштириш 1946-1985 йилларда 5,5 баравар кўпайди, пахта экиладиган майдонлар 1 млн. га. дан ортди. 1966-1986 йиллар мобайнида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигига 45 млрд. сум маблағ ажратилган бўлиб, шундан 17,1 млрд. сумм суғориш тармоқларига сарфланди. Шу даврда 1,5 млн. га ер ўзлаштирилди. Ўзлаштирилган ерларда янги совхозлар 160 тани ташкил этган бўлса, 20 йил давомида бу ерларда 10,4 млн. тонна пахта хом ашёси етиштирилди.

Қишлоқ хўжалигининг экстенсив йўлдан ривож-лантирилиши, тоталитар режимнинг суғориш технологаясига қўпол аралашуви оғир экологик ва бошқа турли нохуш ижтимоий оқибатларни келтириб чиқарди.

1985 йилга келибок республикада 900 та суғориш тармоғи, 92 минг гидротехник курилмалар, 10 млрд. м хажмда сув туплайдиган 23 та сув омборлари мавжуд эди. 70-80-йилларда сувнинг табиий мувозанатининг бузилиши ер, сув, хаттоки, хавонинг заҳарланишига олиб келди.

Мавжуд сув захираси имкониятларидан ортиқ ерларнинг ўзлаштирилиши, тоғ ёнбагирларига экин эқилиши, урмонларнинг шафқатсизлик билан кесилиши, дарё ва кул сувларининг ифлосланиши ҳайвонот оламида ҳалокатли ўзгаришларни юзага келтирди. Орол денгизи яқин ўтмишда дунёдаги энг катта куллардан ҳисобланиб, баликчилик овчилик транспорт соҳаси яхши йўлга қўйилган эди. Бироқ бир авлод умри давомида бу денгиз куриди. Бир мустабид тузум раҳбариятининг республикадаги пахта яккаҳокимлиги сиёсати, маъмурий буйруқбозликка асосланган советча иқтисодиёт Орол атрофида фавқулодда ҳалокатли экологик хатарни келтириб чиқарди.

Орол денгизининг қуриши 1960-70 йилларда йилига 18 см, 1971-1980 йилларда 53 см, 1981-1985 йилларда-78 см, 1985 йилга келиб эса 87 см. га етди. 1961 йилдан 1991 йилгача денгиз хажми 3 баравар қисқарди, денгиз ўз киргогида 75-80, баъзи жойларда 100 км га чекинди. 1980 йилларнинг бошида Орол денгизига сув келиши деярли бутунлай тўхтаб, нодир сув макони курий бошлади. Бу ерларда 2 млн. га туз ва кумдан иборат майдон очилиб қилди.

Саноат ва қишлоқ хўжалигида юзаки ислоҳотлар халқнинг турмуш аҳволида деярли ўзгариш ясамади. Айниқса, собиқ иттифоқдагина эмас, балки умуман олганда меҳнат шароити энг оғир бўлган Ўзбек пахтакорларининг турмуш даражаси ачинарли аҳволда бўлди.

Ўзбекистонда озиқ-овқат маҳсулотлари «социализм узил-кесил ғалаба кил ган» даврда аҳолининг жон бошига ҳисоблаганда қуйидагича эди: гушт 29 кг, сут 150 литр, тухум 78 дона, канд-шакар 21,2 кг, картошка 28, сабзавот ва полиз маҳсулотлари 66 килограммдан тўғри келди. Бу микдор умумиттифоқ даражасидан анча паст эди. Қишлоқ аҳолисининг истеъмол даражаси бу ўрта ҳисобдан кўра яна ҳам ачинарли эди.

Пахта яккаҳокимлигининг кучайиши қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларини қолоқликка олиб келди, ғалла, чорвачилик маҳсулотлари, сабзавот-мевага аҳолининг талаби кондирилмади. Бунинг устига томорқага нисбатан нотўғри сиёсат олиб борилди. 50-йилларнинг бошларида республика раҳбарларининг ташаббуси билан сугориладиган ерларда хажми 25 сотихдан 13 сотихга туширилди. Бу кўрсаткич жойлардаги раҳбарларнинг ўзбошимчалиги билан 10 сотихгача, Фарғона, Тошкент вилоятларида эса, хатто 6-8 сотихгача камайиб кетди. Бу ҳолат республика қишлоқ аҳолисининг турмуш даражасини ғоят оғир қилиб куйди.

1990 йил бошига келиб республикада 9 млн. ёки республика аҳолисининг 45 фоизи жон бошига ҳисоблаганда ойига 75 сумдан камроқ даромадга эга эди. Бу эса кун кечириш учун зарур бўлган энг паст даражадагидан ҳам камдир. 80-йилларда кундалик ҳаётда ҳаммага керак бўлган мебел гарнитури, холодильник сифатли чангюткич топиш муаммога айланиб колди.

50-йилларда саноат ва қурилиш, ижтимоий ишлаб чиқаришдаги тарқоқ ликнинг республика иқтисодининг комплекс ривожланишига тўсқинлиги янада кучайди. Республиканинг саноат ва қурилиш ишлари учун ҳуқуқи ва масъулияти чекланганлиги сабабли 1953 йили унинг ихтиёридаги

корхоналар жами саноат маҳсулотларининг 31 фоизнинг ишлаб чиқарган бўлса, иттифоққа буйсўнган корхоналарга 69 фоиз тўғри келди. 1956 йилда эса саноат маҳсулотларининг салмоғи атиги 55 фоизга кўтарилди.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда хатога ҳам йўл қўйилди. Хусусан, Тошкент ва Тошкент вилоятида йирик саноат корхоналари курилиб, саноат ишлаб чиқаришни жойлаштиришда номутаносибликни келтириб чиқарди. 1955 йил декабрда Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котиби лавозимига аввал Вазирлар Кенгашининг раиси вазифасида ишлаган Нуриддин Мухиддинов сайланди. Унинг ташаббуси билан Марказ карамоғида юзлаб саноат корхоналари республика ихтиёрига ўтказилди. 1960 йилларда Ўзбекистон саноатида бир қанча ўзгаришлар юз берди. 1959-65 йиллар 450 дан зиёд саноат корхоналари (шундан 150 таси йирик) ва кезлар ишга туширилди.

Тошкент (биринчи навбати), Навоий, Тахиатош иссиклик электростанциялари, Газли газ кони шулар жумласидандир.1955 йилда Жаркок 1956 йилда Газли нефт конларининг очилиши натижасида газ саноатининг моддий базаси яратилди. 1958-1960 йилларда Жаркок-Бухоро-Самарқанд-Тошкент магистрал газ кувури қурилиши билан республика саноат корхоналари, шаҳар ва айрим қишлоқларни газлаштириш бошланди.

Республика аҳолисининг аксарият кўпчилиги табиий газга мухтожлигини кондириш ва бутун иқтисодий ишлаб чиқаришни газлаштириш асосида қайта қуриш мумкин бўлган шароитда четга табиий газни олиб кетиш авж олди. Ўзбекистон табиий гази собиқ иттифоқнинг Европа қисми, Урал, Қозоғистон, Тожикистон, Болтикбуйи мамлакатлари ва бошқа минтақаларга узлуксиз жўнатиб турилди. Ваҳоланки, табиий газ етиштириш республикада йилдан-йилга ортиб борди. Масалан, 1960 йилда 447 млн м3 хажмда табиий газ олинган бўлса, 1970 йилга келиб бу микдор 32 млрд. м3 ни ташкил қилди.

Рангли металлургия саноати соҳасида Охангарон, Олмалик хавзаси ва Зарафшон тизмаси тоғ конлари ўзлаштирилди.

Машинасозликнинг қишлоқ хўжалигига ихтисослашган соҳаси 1959-1965 йилларда 1952-58 йилларга нисбатан кескин ошиб кетди.Собиқ СССРнинг 50-60-йилларида фан-техника соҳасидаги эришган ютуқларида Ўзбекистоннинг қўшган ҳиссаси катта бўлди. Маҳаллий аҳолининг машаққатли меҳнати ҳисобига етиштирилган қимматбаҳо маҳсулотлари совет мамлакатининг иқтисодий ва ҳарбий куч-кудратини оширишга буйсундирилди. Урушдан аввалги йилларда ҳам Фарғона водийсида Ураннинг бир неча манбалари очилган бўлиб, урушдан кейин барча уран конлари иттифоқ ихтиёрига ўтказилган эди. 1948 йил январидан Ўрта Осиёдаги уран кидириш ташкилотлари ягона-Красногорский экспедициясига бирлашди. 1951 йил ана шу «10-корхона», деб ном олган ташкилот базасида Краснохолм экспедицияси тузилиб, иттифоқ геология вазирлигига буйсундирилди. Кузилкумда 50-60-йилларда жами 27 комплекс уран конлари очилди. Навоий, Учкудук Зарафшон, Заграробод, Нуробод шаҳарларида бир неча юз километрни ташкил этган темир йўл, автомобил йўллари курилди.

Урушдан кейинги кийин шароитда транспорт қурилишига алоҳида эътибор берилди. Амударёнинг чап киргоклари буйлаб 400 км масофага Чоржуй-Урганч темир йўли курилди. Бу билан Ашхабод, Самарқанд, Душанба, Тошкент ва бошқа шаҳарлардан товар, йўловчи поездлари Россия орқали Европа мамлакатларига йўл олди.

1966-1970-йилларда саноатда зўраки жадаллаштириш натижасида янги (олтин, уран, нефт ишлаб чиқарувчи) соҳалар ривожланди. Республикада кимё толаси, органик синтез маҳсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, бошқаришнинг буткул марказлаштирилиши кўп утмай самара бермай куйди. 70-йиллардан бошлаб йилдан-йилга саноат ва қишлоқ хўжалик режалари бажарилмай колди.

70-80-йилларнинг биринчи ярмида халқ хўжалигининг ишчи кадрларга бўлган талаби илмий асосланган тарзда ўрганилмади. Натижада кадрлар тайёрлашни режалаштиришда жиддий хатоликларга йўл қўйилди, баъзи соҳаларда керагидан ортиқ ишчи кадрлар тайёрланди, бошқа соҳаларда, айниқса техника тараққиётини белгилайдиган тармоқларда маҳаллий миллат вакилларидан ишчи кадрлар танкислиги сезилиб колди.

Иккинчи жаҳон уруши Ўзбекистон аҳолисининг сони ва таркибига, республика иқтисодий тараққиётига ниҳоятда салбий таъсир кўрсатган. Лекин 1971 йилдан 1985 йилларга қадар Ўзбекистон халқ хўжалигида ишчи ва хизматчилар сони 2641,5 мингдан 4833,5 минг нафарга кўпайди. Бироқ бу ўсиш сунъий равишда, яъни республикамизга ташқаридан кўплаб кишиларни кучириб келтириш ҳисобига руй берди.

Аҳоли таркибида ишчилар сони анчагина усганига қарамай, республикамиз бу кўрсаткич буйича собиқ иттифоқ республикалари ичида 1979 йилги маълумотга кўра 13-ўринда турар эди. Ўзбекистон ишчилар синфининг миллий салмоғи жиҳатидан орқада колмоқда эди. Масалан, ўзбеклар 1973-1983 йилларда саноатда 51,1 фоизни, қурилишда 46,5, транспортда 38,6, алоқада 40,6, кимё ва нефт кимёсида 24,9 фоизни ташкил килар эди.

Тошкент шаҳрида 1985-1986 йилларда меҳнат ресурслари ортиқчалиги 200 минг киши бўлишига қарамай, республикага ташқаридан 125 мингга яқин ишчи ва мутахассислар жалб қилинди.

Шу билан биргаликда ишлаб чиқаришда банд бўлмаган аҳоли сони ортиб борди. Уларнинг сони 1983 йилда 836 минг нафарни ташкил қилди.Саноатнинг замонавий тармоқларида «ўзбек халқи гуё ишлашга кодир эмаслиги» ва шу муносабат билан кўп ёшлар ишсиз юрганлиги ҳақида асоссиз турли мулоҳазалар кенг тарқалди. Дарҳақиқат, республикамизда 80-йиллар охирида бир неча миллионга яқин ишсизлар бор эди. Бироқ бунинг боиси уларнинг ишлаш иштиёқи йўқлигидан эмас, балки юқорида таъқиқланганидек асосан Марказнинг махсус юналтирилган сиёсати туфайли ва колаверса баъзи маҳаллий мутасадди раҳбарлар томонидан ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг замонавий усуллари яхши йўлга қўйилмаганлиги, уларнинг иш жойлари, турар жой, болалар бокчалари, ҳунар-техника билим юртлари билан таъминлаш имконини етарлича ярата олмаганидандир. Ун йиллар давомида маҳаллий ёшлар орасидан ишчи кадрлар тайёрлаш билан астойдил шуғулланиш ўрнига миллий гурур топталган ҳолда Россия ва Украинадан тайёр кадрлар келтириш сиёсатини маъкул курдилар.

Республика иқтисодиётининг эхволи жамиятни бошқариш усулларини қайта кўриб чиқишни, уларни янги шароитга мослаштиришни талаб килса ҳам Ўзкомпартия, унинг қўмиталари, уруш даврининг иш тажрибасини давом эттириб, марказда ва жойларда ҳокимиятни ўз қўлида маркам ушлаб, маъмурий буйруқбозлик тизимини яна ҳам кучайтирди.

Урушдан кейинги йиллари партия ва хукумат раҳбарлигига назарий жиҳатдан кам тайёрланган, иш тажрибаси етарли бўлмаган ходимлар келди. Давлатни бошқарув тизимида маҳаллий халқ вакиллари фақат 47 фоизни ташкил қилди. Партияга қабул қилишга юзаки, турапарча ёндашув натижасида қабул қилинганларнинг кўпчилигини ишчи ва деҳқонлар ташкил қилиб, илгор зиёлилар, малакали мутахассислар раҳбарлик ишларидан четлаштирилди. Ўзбекистон ССР Олий ва маҳаллий кенгашларига сайловлар юзакилашиб, олдиндан тузилган руйхат ва режа асосида депутатликка номзодлар кўрсатилди.

Сайловчиларнинг 99,9 фоизи овоз беришда қатнашиб, «якдиллик» билан коммунистларнинг вакилларига овоз берди. Бу қанчалик ҳақиқатга тўғри келади, тушуниш кийин эмас. Советлар фаолиятида юзакичилик қоғозбозлик кучайди. Олий Советнинг, айниқса, маҳаллий советларнинг сессиялари вақтида чакирилмасдан ундаги масалалар кўпинча мухокама қилинмай ёки хурфикрлиликсиз қабул қилинарди. Сайланган советлар вазифасини унинг ижроия қўмиталари бажарадиган бўлди. Советларга депутат бўлиб сайланганларнинг аксарият қисми жамият тараққиётининг қонунларидан хабарсиз, умуман ҳокимиятни бошқариш масалалари билан кузикмайдиган шахслар эди айниқса, Олий Советга сайланган депутатлар рус тилида олиб борилган сессия мажлисларида республика манфаатларини ҳимоя киладиган даражада фаолият кўрсата олмасди. Партия ва жамоат ташкилотларининг олий органларига аъзо бўлиб сайланганлар, бу ташкилотларнинг анжуманларига делегат бўлиб борганлар орасида ҳам ўз вазифаларини тушунмайдиган, тушунса ҳам уни рўёбга чиқаришни билмайдиганлар, локайдлар кўпчиликни ташкил килар эди. Бундай депутатлар ва делегатлар ичида республикамиз номига дог туширганлар ҳам оз бўлмади.

Республика Олий Кенгашининг 1 чақириқ депутатларидан 158 нафари, ИИ чақириқ депутатларидан эса 167 нафари қайта сайланган. Булар партия, маъмурий хўжалик ходимлари, жамоа хўжалиги раислари бўлган. Бундан кўринадики, маъмурий буйруқбозлик тизими даврида депутатлик номенклатура ходимларига имтиёз бўлиб хизмат қилган. Йиллар ўтиши билан бундай депутатлар ишга туганок бўла бошладилар.

Партия, совет ходимларининг саводхонлик даражасини кўтаришга қанчалик уринишмасин депутатлар орасида ўрта ва тўлиқсиз ўрта маълумотлилар сони салмокли эдики, бу республика Олий Кенгаши фаолиятига салбий таъсир кўрсатди. Баъзи депутатлар ўрта маълумот билан Олий Кенгашнинг доимий қўмиталари аъзоси ҳам бўлди.

1930 йилларнинг иккинчи ярмидан 1959 йилгача советларга Марказдан келган раҳбар партия ва совет ходимларини сайлаш йўлга қўйилди. ИВ чақириқ Олий Кенгашнинг 294 депутатидан 16 таси Марказ вакиллари эди. Бундай иш юритиш 70-йилларда қайтадан йўлга қўйилди.

Урушдан кейинги йилларда дунё халқлари ўртасида тинчлик ва ҳамкорликни мустаҳкамлашга Ўзбекистон ўз ҳиссасини қўшди, унинг хорижий мамлакатлар билан савдо ва маданий алоқалари кенгайди. 1958 йили Ўзбекистон дунёнинг 32 амлакатига саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини чиқарган бўлса, 1970 йил 76 мамлакат билан савдо алоқаларини ўрнатди. Чет элатларга маҳсулот чиқаришда Ўзбекистон собиқ иттифоқда РСФСР ва Украинадан кейинги учинчи ўринда турди. Қоракул тери ва пахта толасидан бошлаб, машинасозлик маҳсулотларининг 250 тури китьанинг деярли ҳамма мамдакатларига чиқарилди. Минг афсуски, бу маҳсулотлар Ўзбекистон номидан эмас, «СССРда ишланган», деган тамга билан дунёга танилди.

Андижон машинасозлик заводининг маҳсулотлари 44 мамлакатга, Тошкент кабел заводининг маҳсулоти 27, Чирчиқ электрохимкомбинати 20, Самарқанд-даги «Кинап» заводи 30 мамлакатга ўз маҳсулотини чиқарди. Кўп йиллар давомида пахта ташки бозорга чиқарилган асосий маҳсулот бўлиб, 1953 йилдан бошлаб Ўзбекистон пахтаси Америка Қўшма Штатлари, Мексика, Сурия каби пахта етиштирувчи мамлакатларнинг ракобатини енгиб, йирик капиталистик давлатлар бозорига чиқди ва жами 35 давлатнинг бозорини эгаллади.

1960-1970 йилларда Ўзбекистон Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари учун минглаб олий ва ўрта маълумотли мутахассислар ва малакали ишчи кадрлар тайёрлаб берди. 1961 йили Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) кошида чет эллик гражданлар учун тайёрлов бўлими очилди. Ўзбекистоннинг минглаб мутахассислари кўпгина мустақилликка эришган мамлакатларнинг иқтисодиётини ривожлантиришга ўз ҳиссаларини қўшдилар. Ўзбекистонлик машинасозлар, пахтакорлар, сув хўжалиги иншоотлари ва ипакчилик мутахассислари кўп мамлакатларда ўзларининг бой тажрибаларини ташвиқот қилдилар. Мисрдаги Асуан ва Хелуан сув иншоотлари, Афғонистондаги Жалолобод канали ва Кубадаги саноат курилмаларида ўзбекистонлик мутахассислар иштирок қилдилар.

«Феодализмдан социализмга сакраб ўтиш мумкинлиги тўғрисидаги марксис тик таълимотни» Ўзбекистон мисолида исботлаш мақсадида, Осиё ва Африка давлатлари учун социализмнинг тажриба мактаби сифатида унинг хорижий мамлакатлар билан иқтисодий ва маданий алоқалари кенгайтирилди, деле-гациялар алмашиш борасида ишлар жонлантирилди.1947-1955 йиллари дунёнинг 46 мамлакатидан, шу жумладан, илгор тараққий этган давлатлардан 180 делегация Ўзбекистонга ташриф буюрди. Ана шу даврда собиқ иттифоқнинг делегациялари таркибида 200 дан ортиқ Ўзбекистон фуқароқлари хорижий мамлакатларда бўлиб кайтди. Бундан ташқари санъат ва адабиёт ходимлари ўртасида делегациялар алмашилди. Бу тадбирлар натижасида бизнинг ўлкада «казарма социализми» ўрнатилгани ҳам ошкора бўлди.

Америка Қўшма Штатлари Олий судининг аъзоси Уильям Дуглас Ўзбекистонда бўлиб кайтгандан кейин «Лук» журналида Ўрта Осиё республикаларидаги ҳаётда Франциянинг мустамлакачилик тамгаси кўринаяпти, деб ёзади. Маҳаллий матбуот бунга тухмат, деб карайди.

Ўзбекистон халқаро биродарлашган шаҳарлар уюшмасига аъзо бўлди. Тошкент Покистоннинг Карачи, Ливиянинг Триполи, Ҳиндистоннинг Патлала, АКШнинг Сиэтл, Марокашнинг Марокаш, Югославиянинг Скопле шаҳарлари билан биродарлашди. Уша даврнинг муҳим муаммолари буйича Тошкентда халқаро йиғинлар, учрашувлар ва илмий кенгашлар чакирилди. Жумладан, 1959-72 йилларда уттиздан ортиқ илмий сессия ва кенгашлар бўлиб ўтди. 1958 йилнинг кузида Тошкентда 37-Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг анжумани бўлиб ўтди ва бу ерда «Тошкент руҳи» юзага келиб, халқаро миқёсда Ўзбекистоннинг мавқеини оширди.

Ўзбекистон чет давлатлар билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларини кенгайтириш, уни самарали олиб бориш учун барча имкониятларга эга бўлса ҳам бу имкониятдан тўла фойдалана олмасди.

Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76, 77, 112, 122-моддаларига кўра Ўзбекистон чет давлатлар билан алоқалар ўрнатиш, дипломатлар ва элчилар тайинлаш ва чакириб олиш ҳуқуқларига эга ва халқаро ташкилотлар билан мустақил алоқалар ўрнатиши мумкин. Лекин амалда респуб ликанинг халқапо муносабатлари Марказда режалаштирилиб, чизиб берилган доирада олиб борилди. Чет давлатлардан бирорта делегациянинг қабул қилиниги, республикада ўтадиган учрашувлар, кенгашлар, анжуманлар учун «Марказ-дан» рухсат шарт эди. Иттифоқчи республикаларнинг, жумладан, Ўзбекис-тоннинг тенг ҳуқуқли ва мустақиллиги тўғрисидаги қонунлар аслида қоғозда колди.

Республикада 1946-90-йиллардаги маънавии-маданий карамлик ва унинг оқибатлари. Қатағонликнинг янги тулкини

Тоталитар тизим шароитида маданий-маърифий муассасалардан оммага ғоявий таъсир ўтказиш мақсадида кенг фойдаланилди. 1960 йиллар республикада 2.977 клуб бўлса, 1970 йилда уларнинг сони 3.441 тага етди. Шу йиллари кутубхоналар сони тегишли равишда 3.418 тадан 5.822 тага, музейлар сони 14 тадан 26 тага, кинокурилмалар сони 2.178 тадан 3.988 тага ошди. Лекин буларнинг кўпчилиги статистик ҳисоботларда ошириб кўрсатилган бўлиб, аслида ўзларининг бевосита функцияларини самарали бажариш учун ҳаётий имкониятга эга бўлмади. Уларнинг моддий техника базаси паст даражада бўлиб, молия билан етарли таъминланмади. Бу жиҳатдян Ўзбекистон собиқ совет республикалари ўртасида энг қуйи поғонада турди.

1969 йилда Россияда аҳолининг 10 минг нафарига 14 клуб муассасаси тўғри келса, Белоруссияда 11 та, Ўзбекистонда эса атиги 4 та эди. Маданий-маърифий муассасаларга давлат томонидан ажратилган маблағ аҳоли жон бошига Эстонияда 21,3 сумни, Арманистонда-17,9, РСФСРда-9,7 сумни ташкил килса, Ўзбекистонда 4,5 сумни ташкил киларди. Республика кутубхоналарининг китоб фонди 1950-1970 йилларда ун баробарга кўпайган бўлса-да, лекин уларнинг кўпчилигини мафкуравий тарғибот учун зарур бўлган марксизм-ленинизмга оид асарлар ташкил килар эди. Олинган китобларнинг 8-10 фоизигина республикада нашр этилган бўлиб, қолганлари четдан келтирилиб, уларнинг аксарияти рус тилида эди. Маданий-маърифий муассасалар молиявий жиҳатдан давлат назоратидан четда қолганлиги учун кўпинча жамоатчилик асосида курилди. Масалан: 1961 йили Ўзбекистон касаба уюшмалари ташкилотлари томонидан жамоатчилик асосида 45 маданият ва техника университетлари, 5 та халқ театрлари, 1.258 жисмоний тарбия жамоалари иш олиб борди.

Ўзбекистонда таълим тизимини яхшилаш учун унлаб қарорлар қабул қилинарди. Бироқ бу қарорлар миллий мактабларда тўлиқ бажарилмасди. Мактаб лар урушдан кейин ҳам дарсликлар билан тўлиқ таъминланмади. Моддий ўқув базаси русийзабон мактабларникидан анча паст эди.

Ўрта мактаб битирувчилари орасида эрта турмушга берилиши туфайли қизлар камчиликни ташкил килар эди. Маорифни ривожлантиришда маҳаллий миллатларга паст назар билан караш совет тузуми сиёсатининг пинхона фаолиятига яширинган эди. Кейинги йилларда очилган архив маълумотларида собиқ иттифоқдаги республикаларда онгли, маданиятли, хурфикрли кишиларнинг бўлишига йўл куймаслик ҳақидаги махфий кўрсатмалар бежиз эмас эди.

1946-47 ўқув йилида республикада 4483 мактаб бўлиб, 212.000 ўқувчи ўқиган бўлса, 1965-66 ўқув йилида мактаблар 9716 га, ўқувчилар 2.476.000 кишига етди. 1985 йилда олий ўқув юртлари сони 42 тани ташкил этди. Ундаги талабалар сони 21.190 дан 168.800 га кўпайди. Бу микдор «маҳаллий миллат йигит қизлари билим учун эмас, диплом учун қизиқсин», деган акидага асосланганлигини кўрсатади. Шундай бўлишига қарамай ўзбекистонликларни, хусусан ўзбекларнинг илмга чанкоклиги ҳар қандай сунъий тусикдарни енга бошлади.

Ўзбекистонда фан ва техниканинг ҳамма соҳаларида йирик олимлар етиш тирилиб, фан номзодларини ва докторларини тайёрлаш буйича собиқ СССРда олдинги қаторларга чиқди.

1950 йил Ўзбекистонда 1760 фан номзоди 180 фан докторлари илмий иш олиб борар эди. 1965 йилда эса, фан номзодларининг сони 4000 ва фан доктори 324 тага етди. 50-60-йиллари республика Фанлар академиясининг олимлари, айниқса, математика-механика, тиббиёт, энергетика, қишлоқ хўжалиги соҳаларида ишлар олиб бордилар. Бир қанча илмий-текшириш институтлари травматология ва ортопедия, энергетика математика, онкология ва радиология, Ўрта Осиё қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва электрлаштириш, кибернетика ва бошқа бир қанча институтлар шу йилларда ишга туширилди. Фанлар академияси кошида Фалсафа ва ҳуқуқ институти ташкил этилиб, Шарқшунослик институти фаолияти кенгайтирилди.

50-йиллардан бошлаб республикада илмий-тадқиқот ишларида атом қувватидан фойдалана бошланди. Дастлабки пайтда атом қуввати Тошкент ва Самарқанд Давлат университетлари лабораторияларида, Фанлар академиясининг физика-техника институтида, политехника ва медицина институтларида ишлатилди. Лекин техника базаси етарли бўлмаганликдан атом қувватидан фойдаланиш доираси тор бўлди. 1956 йил бошларида Тошкентдаи 30 км йироқда, 750 штат бирлигига мўлжалланган Ядро илмий-тадқиқот институти ва барча кулайликларга эга бўлган шаҳарча курилиб, 1958 йили ишга туширилди. Унинг биринчи директори этиб йирик физик олим, академик Убай Орифов тайинланди.

1951-1954 йиллари республикада яна бир йирик илмий марказ бунёд этилди. 80 гектар майдонда, иттифоқда ягона табиий шароитда усадиган Тошкент ботаника боги яратилди. 1956 йили 5 ноябрда Ўрта Осиёда биринчи Тошкент телемаркази ишга туширилди. Кейинчалик 1962 йил Урганчда, 1964 йил Нукусда ҳам телевизон марказлар иш бошлади.

Ўзбекистонлик олимларнинг бир қанчаси, айниқса, табиий фанлар соҳасида ўзларининг илмий ютуқлари билан нафақат собиқ иттифоқ доирасида, балки жаҳон миқёсида тан олинди ва юқори даражадаги давлат мукофотларига сазовор бўлдилар. Ўзбек олимларидан математиклар-Т. Н.Кори-Ниёзий, Т.А. Саримсоков, С.Х. Сирожиддинов, физиклар-У.О. Орипов, С.А. Азимов, химиклар-О.С. Содиқов, С.Ю. Юнусов, М.И. Набиев, геологлар-Х. М. Абдуллаев, И.Х Ҳамрабоев, Г.А. Мавлонов, биологлар-А.М. Музаффаров, К.З. Зокиров, Т.З. Зохидов, техника соҳасида М.Т. Уразбоев, Х.А. Рахматуллин, Х. Файзиев, жамиятшунослик фани соҳасида И.М. Муминов, Х. Сулаймонова, Ё.Г.Гуло-мовлар шулар жумласидандир.

Республика зиёлилари қаторида 125 мингдан ортиқ олий ва ўрта махсус маълумотга эга мутахассислар бўлиб, шулардан 25 мингдан кўпроқи мухандис ва техниклар, 10 минг қишлоқ хужапик мутахассислари, 24 минг врачлар ва 60 мингдан ортиқ ўқитувчилар, юздан ортиқ ёзувчи, шоир, драматурглар, рассомлар уюшмасида 105 киши, композиторлар уюшмасида 26 нафар аъзолар бор эди. 1956 йилнинг охирларида республикада зиёлиларнинг биринчи қурултойи бўлиб ўтди.

Партиявий-ғоявий тизгинга қарамасдан адабиёт ва санъат соҳасида кўзга кўринарли асарлар яратилди. Ғафур Ғулом, Уйғун, Зулфия, Миртемир, Туроб Тўла, М. Бобоев, Мирмухсин ва бошқаларнинг тинчлик мавзусига бағишланган шеърлари ёруққа чиқди. Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», Парда Турсуннинг «Ўқитувчи», Аскад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романлари, Абдулла Каххорнинг «Шохи сўзана», «Окрик тишлар», Б. Рахмоновнинг «Юрак сирлари» драмалари катта шуҳрат козонди. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб сиёсий қатағонликдан озод бўлган ижодкорларнинг асарлари юз кўра бошлади. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи, Миртемирнинг «Сурат» достони, Шайхзоданинг «Тошкентнома»си нашрдан чиқди.

60-йиллардан адабиётда янги авлод пайдо бўлди. Одил Ёқубов, Пиримкул Кодиров, Улмас Умарбеков, Хусниддин Шарипов, Озод Шарафутдиновлар билан изма-из янги ижодий тафаккурга эга бўлган истеъдодли Абдулла Орипов, Эркин Вохидов, Шукур Холмирзаев, Уткир Хошимов, Муҳаммад Али, Жамол Камол, Омон Матжон, Рауф Парпи каби ёш адабиётчилар майдонга чиқди. Ўзбек адабиётининг ривожланишида адабиётга мафкуравий таъсир ўтказишнинг қуроли сифатида қараб, ижод эркинлиги букилди ва партиявий-синфий акидалар тикиштирилди. 50-80-йилларда ахён-ахёнда бўлса ҳам озодликка интилувчи фикрлар кўзга чалинарди. Бироқ бунга дарҳол танқидлар, маъмурий жазолар тусиги қўйиларди.

80-йилларнинг ўрталаридан адабиёт халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттириш йўлида янгича кадамлар куя бошлади. Бадиий асарларнинг мавзуи доирасига Орол фожиаси, ўзбек деҳқонининг машаққатли тақдири, табиат, тил, маданият ва тарихимизга оид муаммолар шиддатлироқ кириб келди. Янги мазмун ижодда янгича замонавий шакл, халқона оҳангларга кенг йўл оча бошлади.

50-60-йилларда республика санъатида, хусусан театр ва рақс санъатида илгари силжишлар юз берди. 1947 Лили Тошкентда хореография билим юрти очилди. 1957 йили машҳур раккоса М.Тургунбоева томонидан «Баҳор» Ўзбек халқ рақс ансамбли, 1958 йили Г.Рахимова раҳбарлигида Хоразм ашула ва рақс ансамбллари тузилди. Бу жамоалар ўзбек сахна рақсларини бойитди. Республикада театр санъатининг ривожланишида Самарқанд давлат ашула ва балет театрининг (1964 йил), Тошкентда «Ёш гвардия» (1990 йилдан Аброр Хидоятов номидаги) ўзбек драма театрининг очилиши катта аҳамиятга эга бўлди.

Мусиқа ва театр соҳасидаги бу ўзгаришлар бир томонлама бўлиб, жаҳон санъати даражасига тезроқ етиб олиш учун ўзбек миллий маданиятидан узоқ бўлган опера, балет, симфоник мусиқага асосий эътибор берилиб, миллий драма театрларимиз эътибордан четда қилди. «Шаклан миллий мазмунан социалис-тик» шиори остида ривожланган совет адабиёти ва санъатининг асл мақсади «байналмилаллаштириш» бўлиб, бадиий асарларда миллийлик йўқола борди.

Урушдан кейинги чорак аср мобайнида Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги, маданияти ва фани ривожланишида маълум натижаларга эришди. Лекин бу ривожланиш зиддиятлар билан тўла бўлди, демократиялаштириш йўлида олиб борилган тадбирлар етарли натижаларни бермади.

Маъмурий буйруқбозлик тизими кучайиб бораётган Ўзбекистонда халқнинг турмуши, аҳолига кўрсатиладиган маиший хизмат жиҳатидан республика собиқ иттифоқда охирги ўринларда зди. Таълим-тарбия ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги баландпарвоз кўрсаткичлар социалистик тизимнинг ташвиқот-тарғиботи учун фойдаланилди. Умуман олганда, жамиятнинг инқироз томон йўл тутиши кучая борди.

Урушдан кейинги йилларда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий тизимида партиянинг якка ҳукмронлиги кучайиб борди. Сиёсий қатағонликнинг янги босқичи бошланди. Агар 30-йилларда қатағонликни ички ишлар халқ комиссарлари (НКВД) олиб борган бўлса, эндиликда бу мудҳиш ишларни

коммунистик партиянинг марказий комитети ва унинг қуйи ташкилотлари бажарди. 1949 йилнинг мартида чакирилган Ўзбекистон коммунистларининг X съезди республика меҳнаткашларини коммунистик руҳда тарбиялаш, миллий қадриятларга, «диний хурофот»га қарши курашни кучайтириш вазифаларини куйди. Бу билан жамиятда социалистик мафкуранинг вайронкорлик роли яна ҳам кучайтирилди.

1949-1952 йилларда кўпгина машҳур Ўзбек ижодий зиёлилари асоссиз равишда айбланиб, қатағон қилинди. Ўзкомпартиянинг 1949 йил 25 июндаги бюро мажлисида бир гуруҳ ёзувчилар миллатчиликда, эски феодал маданияти олдида бош эгиш, ўтмишни идеаллаштиришда айбланди Ойбек Абдулла Каххор, Мамарасул Бобоев, Миртемир, Шайхзода каби ўзбек ёзувчилари бадном қилинди. 1951 йили августда бир гуруҳ атокли ижодкор зиёлилар «миллатчилар», деб матбуотда нохак танқид қилинди, «бузғунчиликда» айбланди. Кейинчалик ёзувчилардан Шайхзода Шукрулло, Шуҳрат, Сайд Ахмад ва бошқалар узоқ муддатга озодликдан махрум этилди.

Хуршид, Чустий, Ғайратий ва бошқалар Ёзувчилар уюшмасидан хайдалди. Буни эшитган Ғ.Ғулом куйиниб «Токайгача ўзбекнинг ақли кирганда бошини чопиб ташлайдилар», деган эди.1951 йил апрелида Ўзкомпартия бюро мажлиси «Мусиқа санъатининг аҳволи ва уни янада яхшилашнинг чоралари тўғрисида»ги масалани мухокама қилди.

Мажлисда санъат ишлари буйича бошқарма кўп йиллар давомида «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Тохир ва Зухра» каби афсонавий мазмунда опера, балет ва мусиқали драматик спектакларни яратиб, зарарли ишларни амалга оширяпти, деб кайд этилди. Мажлис қарорида жанр репертуарлари ва радио эшиттириш программаларини қайта кўриб чиқиш тавсия этилди. Мазкур спектакллар сахнадан олиб ташланди. Қатағонликлар тулкини бу билан тўхтаб колмади. 1983 йилдан бошлаб собиқ КПСС Марказий Қўмитаси раҳбарлигида Ўзбекистонда навбатдаги ошқора қатағонга йўл очидди. «Пахта иши», «Ўзбек-лар иши», «Шарқий фронт», деб аталган машъум сиёсат ниқоби остида минглаб бегунох кишилар жиноий жавобгарликка тортилди. Москва юборган генераллар, прокурорлар, терговчилар истаган одамларни хибсга олишарди.

Машъум номлар билан аталган кампаниявозлик даврида йўл қўйилган хатолар, порахурлик қўшиб ёзиш, мансабни суиистеъмол қилиш каби иллатлар очиб ташланди. Бироқ бу нуксонлар собиқ иттифоққа, мавжуд чириган тузумга, колаверса, Марказга ҳам тегишли эди.Марказий матбуотнинг баъзи бир муаллифлари Кавказ, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг юзига қора чаплашга ҳаракат кила бошладилар. Бу ҳудудларда яшаган миллатлар ўз вақтида мавжуд жиноий гуруҳлар фаолиятига қарши курашганлар. Улар социалистик қонунчиликни бузилаётгани ҳақида Москвага арз қилишган, бироқ уларнинг ўзлари, яъни «сувни лойкалатувчилар» кувғинга учраганлар!

1983 йилнинг охирида республикада жуда оғир вазият вужудга келган эди. Биринчидан, жиноятчиликка қарши курашиш ниқоби остида собиқ марказдан кетма-кет турли тергов гуруҳлари ташланди. Республикамиздаги раҳбарлик лавозимларига собиқ иттифоқнинг ҳар хил жойларидан кадрлар кела бошлади. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг иккинчи котиблигига Аниш-чев, Министрлар Совети раисининг биринчи ўринбосари Огарок Олий Кенгаш Президиуми раисининг ўринбосари этиб Романовскийлар тайинланди, Тошкент шаҳрининг тақдири Сатинга топширилди.

Республика прокурори этиб Бутурлин, унинг ўринбосарлигига Гайданов, тергов бошликлигига Лаптев, Ички ишлар вазирлигига Дидоренко тайинланди. Барча вилоятларда ҳам аҳвол шундай бўлиб, улар республикадаги ҳукмронликни тўла қўлга олган эдилар.«Пахта иши» ва «Ўзбеклар иши», деб юзсизларча номланган терговлар бошланиб кетди. Гдлян гуруҳи ўзбекистонликларга нисбатан қонунсиз, бешафқат ишларни бошлаб юборди. Уларнинг зўровонлиги оқибатида судлар адолатсиз ҳукмлар чиқара бошлади.

1989 йилгача бу ишлар буйича 4,5 мингдан кўпроқ киши судланди. Уша пайтда республикадаги қамоқхоналарда жой колмагани сабабли судланганларнинг мингдан ортири жазони уташ учун Сибир қамоқхоналарига жўнатилди.

Гдлян гуруҳи Ўзбекистон ҳудудида чекланмаган ваколатларга эга бўлди. Айбсиз одамларни, уларнинг оила аъзоларини қамоққа олиш, жисмоний ва руҳий кийнокка солиш авж олди. Хибсга олинганлар тергов усулларига дош беролмай ўз жонларига касд қилишгача бориб етдилар.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари беҳад топталаётганлиги ҳақида Москвага минглаб хатлар жўнатилди. Афсуски, бу хатлар текширилмади, хатто жавоб ёзиш эп курилмади. Аксинча, Гдлян ва унинг гумашталарига кетма-кет унвонлар берилди.

1989 йил 23 июн куни республика раҳбарлигига Ислом Каримов сайланди. Янги раҳбарнинг фаолияти Ўзбекистон фуқароқларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, топталган ҳуқуқларини тиклаш

каби олижаноб ва хайрли ишдан бошланди, десак янглишмаймиз.«Пахта ишлари»ни кўриб чиқиш учун махсус комиссия тузилди. Комиссия иш фаолиятига 40 минг томдан иборат ишни кўриб чиқиш топширидди. 1990 йилнинг июн ойига келиб, комиссия энг муҳим бир хулосага келди. 1990 йил 13 июн куни Москва шаҳрига СССР Бош прокурори, СССР Олий судининг раиси ва СССР Адлия вазири номига ёзилган хатда комиссия хулосалари батафсил кўрсатилди. Бу хатда «Пахта ишлари» чукур таҳлил қилиниб, судланганларни оклаш масаласи қўйилган эди. Бироқ юқоридаги ташкилотлар кўмак ўрнига тазйикни кучайтирдилар.

Республика раҳбарининг катьиятли ҳаракати билан нохақлик барҳам топди. Комиссия икки йилдан кўпроқ вақт орасида 40 минг томлик ишни кўриб чиқди. 3,5 мингдан кўпроқ киши окланди. Қолганларнинг жазо муддатлари камайтирилиб, бир қисми Президентимиз томонидан авф этилди.

Пахта комиссияси фаолиятининг энг муҳим томонларидан бири шундан иборатки, пахта ишлари буйича судланганларнинг кўпчилиги ҳаётлигида окланди, юзлари ёрут бўлди, топталган ҳуқуқлари тикланди, ўз иш жойларига кайтишди, мусодара қилинган мулки қайтарилиб, бошқа етказилган моддий зарарлар копланди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, республика раҳбариятининг катъиятли ҳаракати билан нохақлик барҳам топди. Минглаб бегунох фуқароқларнинг номлари окланди.

КПСС МК Апрел (1985 й) пленуми совет жамиятини «қайта қуриш», бу жамият ҳаётининг барча соҳаларини «чукур ислох қилиш» йўлини эълон қилди. Бунда аввало, ижтимоий ҳаётни демократлаштириш, ошкоралик, иқтисодий ўсишни фан-техника ютуқларига таяниб жадаллаштиришга қарор қилинди.

Бироқ узоқ йиллар тоталитар режимга мослашган давлат монополияси, идоралари, бюрократик аппарат кўзда тутилган режаларни амалга оширишга йўл куймади. 80-йилларнинг ўрталарига келиб мамлакатдаги иқтисодий тараққиётни чукур таҳлил килмасдан 90-йилларнинг охирига бориб, собиқ СССРда миллий даромадни 2-2,5 баробар устириш, аниқроғи, аввало, 70 йил ичида амалга оширил ган ишларни кейинги 15 йил ичида бажариш вазифалари қўйилдики, булар мутлақо ҳақиқатдан узоқ эди. Бу ҳол табиий равишда 70-80-йиллар бошларида жамият олдидаги муҳим халқ хўжалиги вазифаларини ишлаб чиқаришни жадаллаштириш билан эмас, балки қўшиб ёзиш, пора бериш, ошна-огайнигарчилик билан осонгина хал қилишга олиб келди.

Давлат режалаштириш тизими мураккаб ижтимоий ва хўжалик вазифаларини маъмурий-буйруқбозлик йўли билан хал қилишга кодир бўлмай колди. Натижада иқтисодий ўсиш ҳар йилига камайиб борди. Республика халқ хўжалигида умумий ижтимоий меҳнат унумдорлигининг пасайиши ҳисобига мўлжалдагидан 4,3 фоиз ёки 850,4 миллион сумга кам миллий даромад олинди.1989 йилда Ўзбекистондаги ҳар бир кишига собиқ иттифоқдаги ўртача даражадан бир ярим баравардан кам капитал маблағ тўғри келди.

Шу даврга келиб республика қишлоқ хўжалигида кўплаб муаммолар тупланиб колди. Совет тизимининг навбатдаги ислоҳоти ҳам йўл қўйилган хатолар туфайли барбод бўлди. Ушбу муаммолардан халқ эътиборини чалкитиш учун кўп йиллар давомида йигилиб қолган миллий норозиликлардан фойдаланилди. Коммунистик мафкура ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун хатто айрим Республикаларда миллатлараро низоларни уюштира бошлади. 1989 йилда Тошкент, Фарғона, Андижонда руй берган миллатлараро можаролар, Кавказдаги қуролли тўқнашувлар, қувғин қилинган халқларнинг норозиликларидан разилона манфаат йўлида республикаларда, шу жумладан, Ўзбекистонда пайдо бўлаётган ҳурлик овозини буриш учун фойдаландилар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида мустабид тузум томонидан депортация қилинган бир қатор халқлар қаторида месхети турклари ҳам бўлиб, улар асосан аҳоли зич яшайдиган Фарғона вилоятига, бир қисми Андижон, Наманган ва Тошкент вилоятларига жойлаштирилган, бунинг оқибатида эса ижтимоий-иқтисодий ва миллатлараро муносабатларда қўшимча муаммолар юзага келган эди. Бу муаммога совет давлати ўз вақтида эътибор бермади. 1989 йил 24 майда Кувасой шаҳрида ёшлар ўртасида бўлган безорилик миллатлараро (маҳаллий ёшлар билан месхети турклар ўртасида) тўқнашувни келтириб чиқарди ва бу можаро Фарғона водийсида оммавий тус олди. Республиканинг сиёсий раҳбарияти юзага келган бу мураккаб вазиятни тўғри баҳолай олмагани учун ёшларнинг оммавий чиқишлари, миллатлараро тўқнашувлар содир бўлди. Бундай оммавий чиқишларга, коммунистик мафкура тартибига қарши боришларига «кўникмаган» мустабид тузум сиёсий раҳбарияти намойишчиларга қарши ҳарбий қисм ташлади. 1989 йил 8 июнда Қўқонда тинч намойишчилар ана шу ҳарбий қисм аскарлари томонидан ўққа тутилди. Натижада намойишда қатнашган 50 дан зиёд аҳоли ҳалок бўлди (уларнинг кўпчилиги ёшлар эди), 200 дан ортиги эса яралор қилинди. Умуман 3-12 июн кунлари Фарғона вилоятида бўлган миллатлараро тўқнашувлар ва уларнинг ҳарбийлар то-

монидан ўққа тутилиши оқибатида 103 киши ҳалок бўлган, 1009 киши ярадор бўлган ва 650 хонадонга ут қўйилиб вайрон қилинган.

Фарғона фожиаларига тааллукли маълумотларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, месхети туркlари учун бу можаро мустабид тузум айби билан уруш даврида мажбуран ташлаб чиқилган она ватанларига кайтиб боришлари учун баҳона сифатида керак бўлган. Маҳаллий аҳоли эса бу можарога табиий равишда қўшилиб кетган. Чунки жойларда аҳолининг ижтимоий-иқтисодий муаммоларига эътибор берилмаган, маҳаллий ёшлар ўртасида ишсизлик кўпайиб, аҳолининг турмуш даражаси пасайиб борган, аҳоли уй-жойлар билан таъминланмаган, уй қуриш учун участкалар ажратилмаган, пахта яккаҳокимлиги, экология муаммолари хал қилинмаган, порахурлик кўзбуямачилик қонунбузарлик авж олган.

Мудҳиш воқеалардан кейин берилган расмий баёнотларга кўра, республикада вужудга келган ижтимоий-иқтисодий кескинликдан оммавий тартиб-сизликларни, миллатлар ўртасида нифок ва тўқнашувларни келтириб чиқаришга уринган экстремистик кучлар бўлган. Бу атайлаб уюштирилган сиёсий игвогарлик эди. Фарғонадаги мудҳиш воқеа Сумгаит, Боку, Тоғли Қорабог, Уш-Ўзган ва бошқа минтақаларда худди шундай тарзда уюштирилган игвогарлик билан бир қаторда турар эди. Фарғона воқеаларидан кейин Ўзбекистоннинг И. Каримов бошлик сиёсий раҳбарияти бу масалада катьиилик мавқени эгаллади. Республика зиёлилари ва сиёсий кучлари ана шу тахликали кунларда сиёсий ва маънавий жиҳатдан юксак мавқеда турдилар. Фожианинг асл сабабларини очиб ташлаш, ўз халқининг шон-шухрати ва кадр-кимматини ҳимоя қилиш йўлидаги ўзларининг машаққатли уринишларида улар Республиканинг энг кескин муаммоларини биринчи бор ошкора равишда мухокамага куя бошладилар.

Республикада кенг мунозарага сабаб бўлган муаммолардан бири ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласи бўлди. Маълумки, шахсга сигиниш, тургунлик йилларида ўзбек тилининг мавқеи, қўлланиш доираси жуда ҳам торайиб кетди. Ўзбек тили давлат идораларида ҳам, мажлислар, йигилишларда ҳам деярли ишлатилмай қўйилди.

80-йилнинг ўрталарига келиб СССРнинг парчаланиши реал объектив ҳақиқатга айланиб колди. Миллий онгнинг ўсиши ўзбек тили масаласини кун тартибига куйди. Р. Нишонов бошчилигидаги республика раҳбарияти бу ҳаракат ўртага ташлаган муаммони хал қилишга эмас, аксинча, бу ҳаракатни «жамиятга қарши», деб уни барҳам топтиришга, қонунчилик ошкоралик ва оммавий талабларга риоя қилиш окимига буриб юборишга уринди.

Демократик тараққийпарвар кучлар куйган масалани И. Каримов бошчилигидаги янги раҳбарият ўз вақтида англаб етди ва уни хал этишга киришди.

17-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИНИНГ ҚЎЛГА КИРИТИЛИШИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

РЕЖА:

1. Мустақилликка эришув йўлида
2. И.А. Каримов-Ўзбекистон мустақиллигининг асосчиси ва етакчиси.
3. Ўзбекистон Республикаси Конститутцияси.

Мустақилликка эришув йўлида

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви узоқ давом этган тарихий жараённинг натижаси бўлди. Ўзбек халқи карийб 3000 йиллик тарихимизда қисқа вақтгина мустақил яшаган холос. Айниқса, кейинги ок ва қизил салтанатнинг 130 йил давом этган ҳукмронлиги ўз тарихий давлатчилигига эга бўлган Туркистонни мустамлака ва карамга айлантирганди. Бу зулматга қарши кураш гох пинхона, гох ошкора бўлсин, халқимиз азал-азалдан ўз фикри-зикри билан мус такил, озод, эркин яшаш учун тинимсиз интилди.

XX аср 90-йилларига келиб жаҳон ва собиқ иттифоқдаги ўзгаришлар ҳамда юзага келган вазият ўзбек халқининг мустақиллик учун бўлган курашини тезлаш тириб юборди. Мана шундай жараёнда ўзбек халқига муносиб йўлбошчи зарур эди. Тарих такозоси билан элим деб яшовчи Ислом Каримовдек жасоратли инсон 1989 йил 23 июнда Ўзбекистонга раҳбарликка келди. Ўзбекистоннинг янги хукумати Марказ билан бўладиган муносабатларни ўзгартирмай туриб, ижобий силжишларга эришиб бўлмаслигини ва бунинг учун республиканинг тўлиқ мус такиллигини таъминлаш зарурлигини тушуниб етди. Унинг ташаббуси билан Ўзбекистон хукумати томонидан 1989 йил 15 августда «Колхозчилар, совхоз ишчилари, фуқароқлар, шахсий томорқа хўжаликлари ва индивидуал уй-жой қурилишини янада ривожлантириш тўғрисида» махсус Қарор қабул қилинди. Гарчи бу ғоя иттифоқ

раҳбарларига ёқмаган бўлса ҳам, И.А. аримов ўз фикридан кайтмай, уни жасорат билан амалга оширa борди. Натижада уша йилнинг 4 ойи да аҳоли қўшимча 90,7 минг гектар ер олди.

Ута қисқа фурсат ичида 1,5 миллиондан кўпроқ оиланинг томорқа участкалари кенгайтирилди, томоркаРа етолмай юрган 580 минг оила унга эга бўлди. Томорқа хўжалиги майдонининг ўсиши, унга бўлган эътиборнинг кучайиши, аграр сиёсатнинг устувор йўналишларидан бирига айланиши қишлоқ хўжалигининг кескин ўсишига олиб келди. 1989-2000 йиллар мобайнида дон етиштириш 2,5 баравар усиб, дон буйича четга карамликдан кутулган эканмиз, бу муваффақиятга эришишимизда томорқачиларнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Яна қатор маҳсулотлар ишлаб чиқаришда ҳам томорқачиларнинг улуши катта. Масалан, шу даврда картошка ишлаб чиқариш, мева, сут маҳсулотлари етиштиришда ҳам яхши ўсишларга эришилди. Мазкур маҳсулотларнинг асосий қисмитоморқадан олиниши ҳеч ким учун сир эмас. Шунингдек уша вақтда хали ҳам «Пахта иши», «Ўзбеклар иши» каби уйдирмалар билан ўзбек халқи нафсониятига тегиш давом этарди. Ўзбекистоннинг амалда мустақиллик сари ташланган энг муҳим кадамларидан бири ЎзКП Марказий Комитетининг 1989 йил 25 ноябрдаги XVIII пленумида Ўзбекистон хукумати аввало, республика ва ўзбеклар бошига ёгилаётган маломат тошларига чек қуйиш, «Пахта иши», «Ўзбеклар иши», деган уйдирмаларни бас қилиш, Москва матбуотида ўзбекларнинг миллий нафсониятига тегадиган чиқишларни тўхтатиш зарурлиги уктирилди. 1989 йил 21 октябрда Ўзбекистон Олий Кенгашининг XI сессияси Ўзбекистоннинг давлат тили ҳақидаги Қонунни қабул қилди. Ушбу қонуннинг қабул қилиниши ўзбек халқининг, республикамизда яшовчи бошқа халқларнинг маданий-маънавий ва сиёсий ҳаётида руй берган ғоят муҳим воқеа бўлди.

Воқеалар жараёни шу даражада тезлашдики, ИА. Каримовнинг сиёсати бевосита ўзбек халқи хохиш-иродаси, саъй-ҳаракати билан қўшилиб кетиб, иттифоқ раҳбариятини хийла талвасага солиб куйди. Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг 1990 йил 24 мартда бўлиб ўтган сессиясида бошқарув тизимини тубдан ислох қилиш, президентлик лавозимини жорий этиш тўғрисида қарор қабул қилинди ва Ўзбекистонда иттифоқдош республикалар орасида биринчи бўлиб президентлик лавозими жорий этилди. Демократик жараёнларни янада чукурлаштириш, сиёсий ўзгаришларни такомиллаштириш ва конституцион тизимни мустахкамлаш мантиқан том маънодаги мустақилликни талаб этади ва унинг замирида Марказга буйсунмаслик ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойили ётади. Шунингдек давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий органларининг ўзаро алоқасини такомиллаштириш-бу бевосита партия яккаҳокимлигини бартараф этиш, фуқароқ ва давлат ўртасидаги муносабатларни яқинлаштириш демакдир. Бу эса охир-оқибатда республиканинг ўз тараққиёт йўлини ишлаб чиқадиган ва уни амалга оширадиган Президент лавозимини жорий қилишни такозо этди. Бу табиийки, Горбачев бошлик иттифоқ раҳбариятини қаттиқ ташвишга сола бошлаган эди. Аслини олганда, Ўзбекистон бошқа иттифоқчи республикаларда кундан-кунга тазйик ва зўровонлик оширилаётган, кам сонли халқларга зугум ўтказилаётган бир пайтда ана шундай дадил сиёсат юрита бошлаган эди.

Ўзбекистоннинг мустақиллиги йўлидаги яна бир муҳим кадам Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг XИИ чақириқ иккинчи сессиясида (1990 и. 20 июн) қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси «Мустақиллик Декларацияси»дир. Ушбу Декларацияни қабул қилишда Республика Олий Совети депутатлари жонбозлик кўрсатдилар. «Мустақиллик Декларацияси»да ҳар бир миллат ўз тақдирини ўзи белгилаши, Декларация қоидаси билан кафолатланиши таъкидланди. Унда ўзбек халқининг асрлар давомида қўлга киритган давлат қурилиши ва маданий тараққиёт борасидаги бой тарихий тажрибаси ва анъаналари ҳисобга олинди. Декларация 12 моддадан иборат бўлиб, унинг 1-моддасида «Ўзбекистон ССР нинг демократик давлат мустақиллиги республиканинг ўз ҳудудида барча таркибий қисмларини белгилашда ташки муносабатлардаги танхо ҳокимлигидир», деб ёзиб қўйилган. Сессия қабул қилган бу «Мустақиллик Декларацияси» халқимиз томонидан катта мамнуният билан кутиб олинди. Шу кундан бошлаб республикада Ўзбекистоннинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётига доир масалалар мустақил тарзда хал қилина борди. Бунга мисол тарикасида 1991 йил 22 июл Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Президиуми қарорида Президент ҳузуридаги Вазирлар Махкамасига иттифоққа буйсунувчи корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг Ўзбекистон ССР ҳукуқий тобелигига ўтиши тартибини белгилаш вазифаси топширилди. Уша вақтда Марказ раҳбарлари республикалар иттифоқини қанчалик сақлаб қолишга уринмасинлар, бунинг иложи йўқ эди. Чунки энди эскича тартиб билан мамлакатни идора этиб бўлмас, ўз навбатида иттифоқдош республикаларнинг мустақилликка бўлган интилиши тобора кучайибъборарди. Бироқ Марказни кучайтириш тарафдорлари бошқа усуллар-намойишлар ўтказиш, митинглар ташкил қилиш, хатто ғайриконституцион йўллар билан давлат тўнтариши ўтказиш асосида бўлсада, олдинги буйруқбозлик тизимини мйстах-камлашга ҳаракат қилдилар. Бунинг акси сифатида Ўзбекистон хукумати ўзбек

халқи манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ўзининг фаол сиёсатини давом эттирарди. 1991 йил 11 январида мамлакат Президенти қишлоқ аҳолисига бевосита амалий ёрдам бериш учун навбатдаги Фармонга имзо чекди. Мазкур Фармон 1989 йилда бошланган ҳақиқий янгиланишларнинг мантиқий давоми эди. Президент имзолаган ҳужжатда 1991 йилда пахта экин майдони қисқартирилишини назарда тутиб, томорқа майдонларига 108,5 минг гектар ер ажратиш кўрсатил ган. 1991 йил 14 февралда Ўзбекистон Олий Кенгашининг навбатдан ташқари туртинчи сессияси бўлиб ўтди. Сессияда мамлакат Президенти И. Каримов нутк сўзлади. Мазкур нутк матбуотда «Мураккаб вазиятда окилона сиёсат юритайлик», деган сарлавхада чоп этилди. Ушбу нуткида Ўзбекистон раҳбари Иттифоқ шартномасига ўз муносабатини билдириб, Ўзбекистоннинг бу шартномага кирмаслигини кайд этиб ўтди. 1991 йил Наврўз байрами арафасида Президент авф этиш тўғрисидаги фармонга имзо чекди. Ушбу Фармон ҳам халқ томонидан зўр кувонч билан кутиб олинди. Колаверса, амнистияни уша даврда фақат иттифоқ Президенти эълон килар эди. 1991 йил 19 августга келиб, бутун жаҳонни хаяжонга солган Москвада давлат тўнтарилишига уриниш бўлди.

Тўнтариш тарафдорларининг асл мақсадлари иттифоқда яшовчи барча халқларнинг мустақилликка эришувига йўл куймаслик ҳамда мамлакатдаги парокандаликдан фойдаланиб қолиш эди. Лекин Ўзбекистон раҳбарияти мавжуд ижтимоий-сиёсий вазиятни сақлаш, республика ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий этилишига, Конституцияга қарши давлат тўнтарилишини қўллаб-қувватлаш йўлидаги игвокорона ҳаракатларга ўчмаслик учун ўзларининг бутун имкониятларидан фойдаландилар. Уша вақтда Ўзбекистон Президенти Ҳиндистон сафарида эди. Сафардан кайтиб 19 август куни кечкурун Тошкент шаҳри фаоллари билан учрашиб, қатъий тарзда Ўзбекистон нуқтаи назарини маълум Қилди. Республика раҳбарияти: «Марказдан, ким бўлишидан катъи назар, қонунга хилоф кўрсатмаларни бажариш мумкин эмас», деб ҳисоблади. 20 августда Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Вазирлар Махкамасининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри раҳбарлари иштирокида қўшма маж-лиси бўлди. Унда Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиш йўли ўзгармаслиги ҳақида Баёнот қабул қилинди. Президент И.А. Каримов республика аҳолисига мурожаат билан чиқди ва Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигига эришиш йўли қатъий эканлигини таъкидлади. Ўзбекистон Президентининг Фармони билан Фавқулодда ҳолат давлат комитетининг ғайриконституциявий, ҳуқуққа қарши қарорлари ва бошқа кўрсатмалари ноқонуний, деб эълон қилинди. Шундай мураккаб шароитда, яъни марказ ва республикалар ўртасидаги муносабатлар тобора таранглашиб, Марказ бошқарув кобилиятини йўқотган, ҳар бир республика ўз ҳолига ташлаб қўйилган бир шароитда тарихий вазиятни тўғри баҳолаган Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов Олий Кенгаш сессиясини чакириш ва унда Ўзбекистон Мустақиллиги ҳақида Қонун қабул қилишни талаб қилди. Чунки ҳар бир миллий республиканинг чинакам тенг ҳуқуқлиги ва мус такиллиги таъминлангандагина таназзулдан чиқиш мумкин эди. Айни шу мақсадларни кўзлаб, жумхурият Олий Кенгашининг ХИИ чақириқ навбатдан ташқари сессияси 1991 йил 31 августда ўз ишини бошлади. Ўзбекистоннинг Мустақил Давлат, деб эълон қилинишида мазкур сессия катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Унда «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида» ҳамда «Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи тўғрисида»ги масалалар кун тартибига қўйилиб, қизғин мухокама қилинди. Сессияда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Президент И.А. Каримов маъруза қилди. У ўз нуткида 1991 йил ўрталарида Марказий хукумат олиб бораётган ички сиёсатни таҳлил қилди. 19-21 август кунлари Москва Фавқулодда ҳолат давлат комитети аъзоларининг халқлар озодлиги, республикалар мустақиллигига қарши қаратилганлиги халққа руй-рост билдирилди. Олий Кенгаш депутатлари моддама-модда мухокамадан сўнг Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Қонунни қабул қилдилар. Сўнгра республика Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Баёнот қабул қилинди. Ўзбекистон ССРнинг номи Ўзбекистон Республикаси, деб ўзгартирилди Мустақиллик белгиланган кун-1 сентябр 1991 йилдан бошлаб миллий байрам ва дам олиш куни, деб эълон қилинди. Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги ҳақидаги бу ҳужжатлар ўзбек халқининг асрий орзуси рўёбга чиққанлигининг ҳуқуқий ифодаси бўлди.

«Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида»ги Қонун 17 моддадан иборат бўлиб, мустақил республика учун вақтинча Конституция ролини уйнайдиган бўлди. Ушбу қонунда Ўзбекистон мустақил демократик давлат, деб эълон қилинди, маъмурий-ҳудудий тузилиши, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизимини мус такил белгилаш қонунлаштирилди. Республиканинг давлат бўлиниши ҳамда иқтисодий асослари ҳам қонунда ўз аксини топди. Шунингдек ушбу ҳужжатда Ўзбекистоннинг Қорақалпоғистон билан муносабатлари хусусида сўз бориб, Ўзбекистон Қорақалпоғистоннинг ҳудудий яхлитлигини тан олиши ҳақида фикр юритилади, у Ўзбекистон таркибида

эканлиги эътироф этилади. Бундай қонуннинг қабул қилиниши уша даврда эришилган ютуқларнинг юқори чўққиси бўлди. Шундай қилиб, Ўзбек халқи асрлар давомида орзу қилган мустақилликка тинч йўл билан, юртбошимиз И.А. Каримов бошчилигида республика раҳбариятининг окилона йўл тутиши орқали эришилди.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги эълон қилиниши билан бирга Давлат мустақиллиги билан боғлиқ қонунлар тизимини яратиш зарур эди. Ўзбекистон эришган истиқлолни мустаҳкамлаш учун мамлакатда референдум ўтказишга қарор қилинди. 1991 йил 18 ноябрда Олий Кенгаш VIII сессияси Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди. Шунга мувофик 29 декабрда «Сиз Олий Кенгаш томонидан Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат деб эълон қилинишини маъкуллайсизми?» мавзуида референдум ўтказишга катта тайёргарлик курилди. Референдум якунига кўра унда қатнашган аҳолининг 98,2 фоизи Ўзбекистон мустақиллигини ёқлаб овоз берди. Ўзбекистон мустақил республика, деб эълон қилиниши жаҳон жамоатчилиги томонидан ҳам зўр коникиш билан кутиб олинди. Фикримиз исботи сифатида Америка Қўшма Штатларининг уша пайтдаги Президенти (катта) Жорж Бушнинг И. Каримов номига юборган телеграммаси ҳамда Швеция бош вазири К. Билодтнинг телефаммаларида кўриш мумкин. 24 сентябрда Тошкентда халқаро анжуман ўтказилди. Ўзбеклар (Туркистонликлар)нинг биринчи халқаро учрашувида Ўзбекистон Президента нутк сўзлади. 1991 йил 14 сентябрида Ўзбекистон Компартиясининг Фавқулодда XXIII съездида И.А. Каримов таклифи билан Ўзбекистон Компартияси КПСС таркибидан чиққанлиги эълон қилинди. Партиянинг бундай буён фаолият кўрсатмаслиги эътиборга олиниб, ушбу партия ўрнида Халқ Демократик партияси тузилгани эълон қилинди. Ўзбекистон мустақил давлат, деб эълон қилинганкуннинг ўзидаёқ мустақил давлат рамзларини жорий қилиш юзасидан амалий чоралар курилди. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида, республика гербининг нусхаси ва Давлат мадхиясининг мусикий баёни ҳақида махсус қарор қабул қилинди. Унда Конституция комиссияоднинг эксперт гуруҳига Давлат байроғининг вариантлари устида ишлашни давом эттириш, Олий Кенгашнинг тегишли Қўмиталарига Конституция комиссияси ижодий гуруҳибилан ҳамкорликда Давлат байроғи, мадхияси ҳақида Қонун лойихаларини ишлаб чиқиб, навбатдаги сессияга тақдим этиш топширилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1991 йил 18 ноябрда бўлиб ўтган VIII сессияси «Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида» Қонун қабул қилди. ЎзбекистонРеспубликасининг Давлат байроғи улуғ аждодларимизнинг акида ва маслакларига мос келувчи, миллат табиати ва халқимиз руҳиятидан келиб чиқиб, унинг миллий ва маънавий жиҳатларини ҳам ўзида акс эттирмоғи керак эди. Мамлакатимиз давлат байроғи юртимизнинг ўтмиши, бугунги куни ва келажаги ёркин рамзи бўлиб колди.1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг X сессиясида «Ўзбекистон Ресяубликасининг Давлат герби» тўғрисида Қонун қабул қилинди. Давлат гербидаги ҳар бир белги чукур маънога эга. Герб рангли тасвирда бўлиб, хумо куши кумуш рангда, куёш, бошоклар, пахта чанори ва «Ўзбекистон» деган ёзувлар тилла рангда, гўза шохлари, барглари ва водийлар яшил рангда, тоғлар хаво рангида, чанокдаги пахта, дарёлар, ярим ой ва юлдуз ок рангда. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тасвирланган лента турт хил рангда берилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 10 декабрида бўлиб ўтган XI сессиясида «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадхияси тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди. Сессияда шоир Абдулла Орипов ва бастакор Мутал Бурхонов томонидан тайёрланган мадхия нусхаси тасдиқ ланди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин давлат бошқарувининг президентлик шакли ривожланди. 1991 йил 29 декабрда ўзбек халқи ўз хохиш-иродаси билан Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлади. Сайловга жиддий тайёргарлик курилиб, Ўзбекистон Республикаси сайловлари мукобиллик асосида ўтди. Олий лавозимга икки номзод-Ўзбекистон ХДП ва Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси номзоди И.А. Каримов ва «Эрк» Демократик партияси вакили Салой Мадаминов (Муҳаммад Солих) номзоди қўйилди.

Сайловлар якунига кўра 8 миллион 514 минг 136 овоз ёки овоз беришда қатнашганларнинг 86 фоизи Ислом Каримов номзодини, 1 миллион 220 минг 474 сайловчи (12,3%) Салой Мадаминов номзодини ёқлаб овоз берди. Марказий сайлов комиссияси округ комиссиялари мажлис баёнларини кўриб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Президента сайлови тўғрисидаги Қонуннинг 35-моддасига асосан Ислом Абдураниевич Каримовни Ўзбекистон Республикаси Президента лавозимига сайланган, деб ҳисоблашга қарор қилди.

И.А. Каримов-Ўзбекнстон мустақиллигининг асосчиси ва етакчиси

Жаҳон цивилизациясида алоҳида ўрин тутадиган, кўп асрлик бой тарихга эга Ўзбекистон диёрида бутун дунёга машҳур олимлар, давлат арбоблари етишиб чиққан. Буюк халқ, буюк эл, буюк зотларни яратади.

Халқимизнинг кўп йиллар давомида олиб борган матонатли кураши натижасида қарор топган мустақил Ўзбекистонда бозор муносабатларига асосланган одил, ҳаққоний демократик жамият қуриш стихияли (кур-курона) равишда эмас, балки жаҳон тараққиётининг, чунончи, буюк заминимизда яратилган тарихий тажрибаларга, ғояларга, маърифий-илмий тараққиётга амал қилган ҳолда рўёбга чиқди.

Ўзбекистон мустақиллик томон йўл тутар экан, 1989 йилнинг ёз ойлари ва 1990 йил баҳорида Ўзбекистон ҳаётида унинг раҳбарлигида бурилиш даври бўлди. Худди шу пайтларда ўзбек халқининг тақдирини хал киладиган тараққиёт йўллари ишлаб чиқилди. Хусусан, тенг ҳуқуқли мустақил Ўзбекистоннинг инсон манфаатини ҳимоя қилиш устувор вазифа деб мақсад куйган демократик йўлда ривожланиши бош стратегик йўналиш, дея белгиланди. Ана шу йўлнинг бошида, 1989 йил июнидан Ўзбекистоннинг раҳбари, 1990 йил мартидан Ўзбекистон Республикасининг Президенти сифатида Ислом Абдуғаниевич Каримов турди.

Советларнинг кучи тугаётган ва аламини кимдан олишини билмай турган бир пайтда коммунистик мафкура ва амалиётнинг ҳаётга зид томонларини икир-чикиригача тушуниб етган ва дадил ошкора кила биладиган жасоратли, довюрак И. Каримов учрашириб бораётган тизим учун «иттифоқчи республикаларда энг хавфли» шахсга айланди.

Асрларга тенг шу қисқа вақтда эришилган ютуқлар: мамлакатда ўрнатилган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик тарихий, миллий ва диний қадриятларимизнинг тикланиши жамиятда ўрнатилган осойишталикни, мустақил Ўзбекистон Республикасининг халқаро ҳамжамиятда тутган ўрнининг ортиб боришини бутун халқимиз, жаҳоннинг йирик давлат арбоблари Ислом Каримов номи билан боглайдилар.

Дунё мамлакатларида янги жамият қуришнинг «Ўзбек моделига» унинг асосчиси ва етакчиси Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг сиёсий чизмасига қизиқиш ортиб бормоқда. Америка Қўшма Штатларида чиқадиган нуфузли «Новое русское слово» хафтаномаси (каранг: «Московские новости», 4-сон, 1993 йил 10 октябр) Ўзбекистон Президенти И. Каримовни Мустақил давлатлар ҳамдўстлигининг кўп раҳбарларига намуна қилиб кўрсатади ва БМТ Хавфсизлик кенгашига мурожаат қилиб, Ўзбекистон Президентининг ижтимоий-сиёсий фаолиятига эътибор беришга ва унинг тажрибаси билан нотинч мамлакатларнинг давлат раҳбарларини таништиришга чакиради. 1996 йили Венада (Авст-рия) «XX аср халқлари дохийлари» номида чоп этилган китобларнинг бир жилди Ўзбекистон Президентига бағишланган. Китоб муаллифлари «... Ислом Каримов коммунизмдан кейинги Ўрта Осиё минтақасидаги энг буюк давлат арбобидир», деб тан беради.

Ислом Каримовнинг ҳар бир асари, маъруза ва мақолалари бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуришнинг ғоявий-назарий асосларини, амалий ишларининг кундалик дастурини ташкил килади.

Фапк ва Шарқнинг ривожланган мамлакатлари асрлар давомидаги тараққиёт йўлларини, ўзбек давлатчилигининг минг йиллар давомидаги тарихий таж рибасини ўрганган ҳолда яратилган И.А. Каримов асарларида мустақил Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий тараққиётининг муҳим йўналишлари, янги жамият қуришнинг бутун дунёда тан олинган асосий тамойиллари тўғрисида таълимот яратилди.

Истиқлолнинг дастлабки босқичида ёруққа чиққан «Ўзбекистоннинг ўз мус такил ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон-бозор муносабатларига угашнинг ўзига хос йўли» ва бошқа бир қанча асарлари ва нутқларида баён этилган Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг биринчи навбатдаги вазифалари кейинчалик ғоят муҳим аҳамият касб этган «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чукурлаш тириш йўлида», «Демократик ислоҳотларни чукурлаштириш вазифалари» ва бошқа асарларида ўз ривожини топди.

Ўзбекистоннинг яқин ўтмишида ва XX асрнинг сўнгги ун йилида босиб ўтган йўллари, уларнинг сабоқлари, XXI асрда республика истиқлолини мустаҳкамлашнинг стратегик вазифаларининг асосий йўналишлари И.А. Каримовнинг бир қанча хорижий мамлакатларда босилиб чиққан «Ўзбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка тахдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» асарлари ва иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясидаги (22 январ 2000 йил) нуткида баён этиб берилди.

Ислом Каримов донолигининг яна бир кўриниши бозор муносабатларига ўтиш ва демократик жамият қуриш жараёнида маънавий-маърифий, ғоявий ва мафкуравий ишларнинг юксак аҳамиятини таъкидлаб кўрсатганлигидадир.

Ғарбнинг тараққий этган демократик мамлакатларида, совет империяси парчалангандан кейин вужудга келган ҳамдўстлик мамлакатларининг ҳеч бирида юксак маънавиятпи инсонни тарбиялаш ишларига муҳим вазафалардан деб каралмаган. Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб И.А. Каримовнинг ҳар бир маъруза, нутк ва асарларида бозор муносабатларига ўтиш даврида инсоннинг бойиш учун бўлган табиий ҳаракатлари унинг моддий ва маънавий қашшоқланишига олиб келмаслиги, юксак маънавиятли, эътиқоди кучли шахсни шакллантириш янги жамият қуришнинг зарурий шарти эканлиги кўп маротаба таққослаб кўрсатилади.

Истиқлол шароитида одил демократик жамият қуриш вазифаларининг ортиб бориши, халқаро экстремистик диний акидапарастлик ҳаракатларнинг мус такиллигимизга тахдидини ҳисобга олиб, Ислом Каримов жамиятшунос олимлар билан учрашувида (апрел 2000 й), газета ва журналлар мухбирларининг саволларига жавобларида (феврал 1998 й, август 1998 й, июн 2000 и.) миллий истиқлол ғояси ва мафкурасини ишлаб чиқиш ва уларни аҳоли ўртасида кенг тарғиб қилиш, айниқса ёшларимиз онгига сингдириш зарурати бу мураккаб, лекин муҳим ишларнинг йўллари ва усулларига эътиборини кучайтирди.

И.А. Каримов истиқлолнинг биринчи кунларидан бошлаб таълим-тарбия соҳасида туб ўзгаришлар яратишга, янги жамият қуриш талабларига жавоб берадиган кадрлар тайёрлаш масаласига катта аҳамият берди. Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастурига илгор тараққий этган мамлакатлар жамоатчилиги томонидан юксак баҳо берилмоқда. М. Ломоносов номидаги Москва Давлат университетининг ректори академик В. Садовничий Ўзбекистонда янги авлод тарбияси, таълим тизимини тубдан ислох этиш борасида амалга оширилаётган ишлар россиялик олимлар, таълим соҳаси мутахассислари томонидан юксак баҳоланаётганини таъкидлайди. «Биз сизни келажак авлод учун катта гамхурликлар қилаётган давлат раҳбари сифатида алоҳида ҳурмат киламиз», дейди у Ўзбекистон Президентига мурожаат қилиб. И.А. Каримовга дунёнинг энг илгор илм-фан, маданият ва сиёсат арбоблари қаторида жаҳоннинг энг йирик ўқув юртларидан бўлган Москва Давлат университетининг фахрий профессори унвони берилди.

Ўзбекистон республикасининг қисқа вақт ичида таълим-тарбия, маданият ва спорт соҳасида эришган катта ютуқларини ҳисобга олиб И.А. Каримовга ЮНЕСКО «Олтин медали», Халқаро Олимпия комитети томонидан «Олтин медал» топширилиши, Россия Федерацияси Олий педагогика академиясига фахрий аъзо этиб сайланиши бежиз бўлмасдан, Юртбошимиз томонидан ишлаб чиқилган ва муваффақиятли амалга оширилаётган Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг дунё миқёсида тан олинганлигининг белгисидир.

И.А.Каримов янги жамият қуришда миллий, диний қадриятларимизни тиклаш ишларига, шу мақсадда Ватанимиз тарихини холисона, ҳаққоний яратишга жамиятшунос олимларнинг эътиборини жалб қилди. Президентимиз истик-лолнинг дастлабки кунларида (1992 йил, январ) «Тарихга, меросимизга бўлган муносабат тубдан ўзгартирилиши лозим, янги дарсликлардан тортиб оддий китобларгача-ҳаммасига ҳақиқат ёзилиши шарт», деб аниқ вазифа куйди.

Ватанимиз тарихини ўрганиш, унинг янги келажак авлодни тарбиялашдаги тутган ўрни, аҳамияти масалалари И.А. Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» (1998 йил, август) номли асарида кенг баён этиб берилди. Юртбошимиз ҳаққоний тарих миллатнинг ўзлигини англашнинг пойдевори, маънавий-мафкуравий, ғоявий-сиёсий ишларимизнинг ҳақиқий манбаи эканлигини» қайта-қайта таккослаб кўрсатади. Президентимиз ҳар бир «сиёсатчиман, арбобман деган одам, агар виждони бўлса, ўз халқининг тарихий ўтмишини билиши шарт», дея вазифани кескин куйди.

Ўтиш даврининг мураккаб вазифалари, қарама-қаршиликлари давлат раҳбаридан бошқарувнинг ҳар хил усулларини, керак бўлса қаттиққулликни талаб килади. Президент Ислом Каримов шундай вазиятда халқ манфаатига маъкул келадиган ҳар хил усуллардан фойдаланиб мамлакатни бошқармоқда.

1992 йил Россиянинг «Комсомольская правда» газетаси мухбири: «Мухолифларингиз сизни тоталитаризмда айблаб танқид килмоқда», деса унга жавобан И.А. Каримов: «Ха, мен буни яхши биламан. Мухолифларим мени диктатор қилиб кўрсатишни жуда хохлайдилар. Тан оламан, эхтимол менинг ҳаракатимда авторитаризм нишонлари бордир. Аммо мен буни фақат бир нарса билан изохлайман: тарихнинг муайян даврларида, ҳақиқий давлатчилик қарор топаётган пайтда, айниқса, бир тизимдан иккинчисига ўтиш даврида ҳар ҳолда кучли ҳокимият зарур. Кон туқилишига ва қара-

ма-қаршиликка йўл куймаслик минтақада миллатлараро ва фуқароқларнинг тотувлиги, тинчлиги ва барқарорлигини сақлаш учун шундай бўлиши зарур. Бу йўлда мен жонимни фидо қилишга тайёрман», деб жавоб берган эди.

Ўзбекистон халқининг истиқлол йилларида эришган энг катта ютуги-мамлакатда ўрнатилган тинчлик барқарорлик тартиб-интизомдир. Республика аҳолисининг мутлак кўпчилиги (97,5 фоизи) бундай шароитга бевосита И.А. Каримовнинг етакчилигида эришилди, деб ҳисоблайди.

Ўзбек халқи 2000 йил 9 январда бўлиб ўтган Президент сайловида ўзининг Ислом Каримовга нисбатан чукур ҳурмати ва эҳтиромини изхор қилди. Сайловчиларнинг 91,9 фоизи Ислом Каримовга овоз бериб, яна бир карра давлат раҳбари этиб сайлади.

И.А. Каримов янги даврнинг жаҳон миқёсидаги давлат арбоби, Ўзбекистон халқининг буюк йўлбошчиси сифатида мамлакатнинггина эмас, хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг ҳам қатор нишонлари ва фахрий унвонлари билан тақдирланди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бозор муносабатларига асос ланган демократик жамият қурилишининг конституциявий ва ҳуқуқий асосларини яратиш ва юксак тараққиётимизнинг кафолати ролини муваффақиятли бажармоқда.

Мустақиллик томон қўйилган дастлабки кадамлардан бири-бўлажак суверен республиканинг Конституциясини тайёрлаш ғояси И.А.Каримов томо-нидан 1990 йилнинг март ойида илгари сурилди. Кўп утмай шу йилнинг июн ойида Олий Кенгашнинг иккинчи сессиясида республика Президенти раҳбарлигида 64 кишидан иборат Конституциявий Комиссия тузилди.

Комиссия Конституция лойихдсини тайёрлаш жараёнида халқаро ҳуқуқ кои даларига, Бирлашган миллатлар ташкилотининг ҳужжатларига, Бутунжаҳон инсон ҳуқуқлари Декларациясига амал қилди. Дунёнинг кўпгина тараққий этган ва ривожланаётган мамлакатларининг Конституциявий ҳужжатлари ўрганиб чиқилди. Шу билан бирга бой тарихимиздаги давлат бошқарув тизими ва адолатли қонуншунослик анъаналари ҳам чукур ўрганилди.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ўз моҳияти ва аҳамияти жиҳатидан совет давридаги Конституциялардан, хусусан, 1978 йилги Ўзбекистон ССР Конституциясидан тубдан фарқ қилиши керак эди. Социалистик Ўзбекистон Конституцияси ўзининг мазмуни, руҳи билан собиқ иттифоқ Конс титуциясидан келиб чиқиб, Ўзбекистонни бу иттифоққа қўл-оёғи билан занжирбанд этди. Синфийлик партиявийлик ғоялари билан сугорилган Конституция ғоят даражада мафкуралаштирилди ва сиёсийлаштирилди. Инсон манфаатларига нисбатан давлат манфаатлари устун қўйилди. Мустақиллик Конституцияси лойихасида Ўзбекистонда юз берган тарихий ўзгаришлар ҳисобга олинди. Хусусан, Ўзбекистон мустақиллигини қонунлаш тириш, иқтисодиётда бозор муносабатларига ўтишнинг шартлари, давлат ва жамият қурилишида демократик тизимнинг тамойиллари, инсон ҳуқуқининг устуворлиги ифодасини топди. Конституцияда баён этиладиган масалаларни бирма-бир ўрганиб чиқиш учун 35 кишидан иборат ишчи гуруҳ ва ҳар бир бўлимини алоҳида тайёрлайдиган кичик гуруҳлардан иборат комиссиялар ташкил этилди.

Ишчи гуруҳ ва комиссиялар 1991 йилнинг октябрида Конституциянинг биринчи, 1992 йил баҳорида иккинчи нусхасини тайёрлади ва шу нусхаси 1992 йилнинг 26 сентябрида умумхалқ мухокамаси учун матбуотда эълон қилинди. Жойлардан тушган минглаб таклифлар ўрганиб чиқилиб, ноябр ойида иккинчи марта матбуотда босиб чиқилди.

Тузатишлар ва аниқлашлардан кейин мустақил Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XIIчақириқ XI сессиясида қабул қилинди.

Мустақиллик Конституцияси муқаддима, олти бўлим, 26 боб, 128 моддадан иборат бўлди. Биринчи бўлимда Конституциянинг асосий принциплари баён этилиб, унда Давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонуннинг устунлиги, ташки сиёсатнинг бош йўналишлари ўз ифодасини топди. Асосий Қонуннинг иккинчи бўлими 35 моддадан иборат бўлиб, инсон ва фуқароқларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига бағишланган. Бунда Ўзбекистон Республикасининг барча фуқароқлари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга эканлиги, Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида ягона фуқароқлик ўрнатилганлиги, фуқароқларнинг шахсий ҳуқуқлари ва эркинликлари, виждон эркинлиги ва унинг кафолатланиши ёритилган. Инсоннинг давлат ва жамият ишларини бошқаришга бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали қатнашишлари, сиёсий партиялар ва ҳаракатларга қўшилиш ҳуқуқлари таъкидлаб кўрсатилган.

Асосий Қонунда фуқароқларнинг мулкдор бўлиш, меҳнат қилиш, нафақат олиш, ўз вақтида дам олиш, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш, билим олиш ҳуқуқларига эга эканлиги аниқ

қилиб баён этилган ва бу ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат томонидан таъминланади, деб таъкидлаб қўйилган. Барча фуқароқлар учун Конституцияда белгилаб қўйилган бурчлар, чунончи, қонунларга риоя қилиш, халқимизнинг тарихий, маънавий меросларини авайлаб сақлаш, атроф табиий муҳитни асраш, солиқлар ва маҳаллий йигимларни ўз вақтида тўлаш, Ватанни ҳимоя қилиш каби бурчлар мажбурий эканлиги таъкидланган.

Конституциянинг «Жамият ва шахс» бўлимида Ўзбекистон иқтисодиёти бозор муносабатларига асосланиши, унинг негизини хилма-хил мулк шаклларининг тенг ҳуқуққа эга эканлигига кафолат берилди. Ишбилармонлик тадбиркорлик ва ташаббускорлик ҳаракатига кенг йўл очиб берилди ва мулкдорлар табақасини вужудга келтириш тамойиллари ишлаб чиқилди. Жамият ижтимоий бирлашмалари, оила ва оммавий ахборот воситаларининг ўрни аниқ баён этиб берилган. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши, Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатларига махсус туртинчи бўлим ажратилган.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши бешинчи бўлимда (50-модка) ўз ифодасини топган. Давлат ва жамият органлари, Президент, Вазирлар Махкамасининг ваколатлари, уларни шакллантириш йўллари аниқ ва равшан баён этилган. Шу билан бирга бу бўлимда маҳаллий ҳокимият органлари, суд ва прокуратура, давлат мудофааси масалалари ўз ифодасини топган.

Мустақиллик Конституциясининг қабул қилиниши ғоят катта сиёсий, ҳуқуқий ва халқаро аҳамиятга эга бўлди. Асосий Қонунимиз мамлакатда демократик тамойилларни амалга ошириш, халқимизни ҳуқуқий, маънавий ва мафкуравий тарбиялашда катта ўрин тутмоқда.

Президент И. Каримовнинг «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида»ги фармойишига асосан Конституциянинг жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини ўрганиш, ёш авлоднинг ҳуқуқий онги, тафаккури ва маданиятини юксалтириш, унинг мазмун-моҳиятини тарғиб қилиш учун 20 кишидан иборат махсус комиссия тузилди. Президентимизнинг Асосий Қонунни «...болалар богчасидан бошлаб ўрганишни, мактабларда дарслик тарикасида ўқитишни, олий ўқув юртларида махсус бир дарё сифатида ўрганишни барча мутасадди раҳбар ва ташкилотларга топширик тарикасидаги...» кўрсатмаси бутун республикада мустақиллик Конституциясини ташвиқот ва тарғибот қилишнинг дастури бўлди.

18-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОНДА ҲУҚУҚИЙ ДЕМОКРАТИК ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОҚЛИК ЖАМИЯТ АСОСЛАРИНИНГ БАРПО ЭТИЛИШИ

РЕЖА:

1. Ўзбекистоннинг ўзига хос истиқлол ва тараққиёт йўли.Сиёсий ислоҳотлар
2. Ўзбекистонда демократик фуқароқлик жамияти асосларининг яратилиши.

Ўзбекистоннинг ўзига хос истиқлол ва тараққиёт йўли. Сиёсий ислоҳотлар

Ўзбек халқининг кўп асрлик орзу-умидлари ифодаси бўлган мустақилликнинг асосий хусусияти миллий, умуминсоний қадриятлэрчи таъминлайдиган ҳуқуқий-демократик давлат қуриш эди.

Мустақиллик йиллари миллий давлатчилик асосларини қуриш йиллари бўлди. Ўтган йиллар кўҳна тарихимизни теран хис қилиш, ҳозирги жаҳон жараёнида ўз ўрнимизни эгаллаш даври бўлди. Бу даврда биз ўзлигимизни англаб, тарихий йўлимизни узил-кесил танлаб олдик

Мустақил Ўзбекистон Президента И.А. Каримов тарихий анъаналарга, дунё тажрибаларига, ўлканинг ўзига хос томонларига таянган ҳолда жамиятни сиё сий жиҳатдан тубдан ислох қилиш йўлларини ишлаб чиқди. Бу жараёнда иккита бош вазифа:

1. Эски маъмурий тизимни тугатиш ва ҳокимият бошқарув органларини қайта қуриш;

2. Янги давлатчиликнинг ҳуқуқий ва сиёсий асосларини яратиш, давлатчиликда янги марказий ва маҳаллий бошқарув тизимини шакллантириш масалаларини хал қилишдан иборатдир.

Жамиятда қонунийликнинг ғалаба қилиши, фуқароқларнинг ижтимоий-сиёсий ва бошқа ҳуқуқларини ҳимояси учун ҳокимиятларнинг бўлиниш принципи хақли равишда амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида ҳокимиятнинг бўлиниши тамойили Конституция даражасида мустаҳкамланди.

Давлат ва жамият қурилишини эркинлаштиришнинг йўлларини кўрсатиб берар экан, Президент И.А.Каримов энг аввало, бу вазифа ҳокимият барча тармоқларининг бир-биридан мустақил ҳолда иш юритиш тамойилларини мустаҳкамлашга боғлиқлигини уктиради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳуқуқий ҳолати Конституция нинг В бўлим ХВИИИ бобида ва 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган «Ўзбекис-тон Республикаси Олий Мажли-

си тўғрисида»ги Қонунда белгиланган. Бу қонунларга кўра, Олий Мажлис Олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Собиқ иттифоқдан қолган қонунларни ўзгартириш, мамлакат ҳаёти учун зарур ўзгартиришларни амалга ошириш, демократик тамойиллар асосида Олий Мажлисни шакллантириш учун 1994 йил 25 декабрга сайловлар белгиланди.

1993 йилнинг 28 декабрида қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида»ги Қонунга кўра республика парламентига сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси И чақириқ Олий Мажлисига сайлов республикамиз сиёсий ҳаётида ўлкан ютуқ бўлиб, бунда 250 депутатдан иборат Олий Мажлис-янги Парламент демократик ва кўппартиявийлик асосида тузилди.

Олий Мажлис фаолиятини эркинлаштириш мақсадида Ўзбекистон Респуб ликаси Олий Мажлисининг ИИ чақириқ ВИИ сессиясида икки палатали парламент тузиш тўғрисида умумхалқ референдуми ўтказишга қарор қилинди. Шу асосда 2002 йил 27 январда ўтган умумхалқ референдумида қатнашган фуқароқларнинг 93,65 фоизи парламентни икки палатадан тузилишини қўллаб-қувватлади.

1995 йил 23-24 февралка чакирилган биринчи сессияда Ўзбекистон парламенти ҳокимият вакиллик органларидан сайланган 120 кишидан иборат депутатлар блокини, 69 депутатдан таркиб топган Халқ Демократик партияси фракциясини, 47 депутатни уюштирган «Адолат» социал-демократик фракциясини, 14 депутат иштирокида «Ватан тараққиёти» партияси фракциясини руйхатга олди. Олий Мажлис сессияларида ва унинг қўмиталарида олиб борилаётган ишлар асосан мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тараққиётини юқори бос кичга кўтариш, қонунчиликнинг сифат даражасини юксалтиришга қаратилган. Қонунлар қабул қилинмасдан олдин умумхалқ мухокамасига тақдим қилиниши ислоҳотларни амалга оширишга ижобий таъсир қилди.

1997 йил апрелда Олий Мажлис таркибида Инсон ҳуқуқлари буйича вакил (омбудсман) ташкил қилинганлиги ҳақида қарор қабул қилинди.

Омбудсман жаҳондаги 85 дан ортиқ мамлакатда бўлиб, унинг ҳуқуқий ҳолатини аниқ равшан белгилаб берувчи Конституциявий қонун Марказий Осиё давлатларида биринчи ҳуқуқий ҳужжатдир.

Ушбу қонунда «Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари буйича вакили (омбудсман) мансабдор шахслар, ташкилотлар ва давлат органларининг инсон ҳуқуқи, эрки ва қонуний манфаатларини давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлашга кўмаклашиш мақсадида фаолият кўрсатади», деб таъкидланган.

Вакил Олий Мажлиснинг ёрдамчи института бўлиб, у ижтимоий манфаатларнинг мувозанатига, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш буйича энг макбул давлат тизими яратилишига кўмаклашади. Қонун омбудсман институтининг умумий концепцияси ва жаҳон амалиётининг уйғунлашган шакли сифатида инсон ҳуқуқлари вакили фаолиятининг асосий қоидаси-қонунийлик ошкоралик адолатпарварлик инсонпарварлик ҳар бир киши учун очиқлик эканлигини тасдиқлайди.

Омбудсман фуқароқларнинг ариза ва мурожаатларини кўриб чиқишга, зарур ахборотни талаб қилиб олишда мансабдор шахслар ва давлат органлари билан ҳамкорлик килмоқда.

Қонун қабул қилингунга қадар ҳам Инсон ҳуқуқлари буйича вакил мамлакат Конституцияси доирасида фаолият кўрсатиб келди. Жумладан, биргина 1996 йилда Инсон ҳуқуқлари буйича вакил ҳамда Фуқароқларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилиши буйича комиссия аъзолари 700 дан ортиқ мурожаатни кўриб чиқди. Ана шундай аризаларнинг тегишли қисмидаги далиллар ўз тасдигини топтан ва зарур чоралар крилган.

Инсон ҳуқуқлари буйича вакил БМТнинг Инсон ҳуқуқлари буйича комиссиясининг Женевада бўлиб ўтган 52-сессиясининг мажлисида қатнашди ва сўзга чиқди. Чет элларга хизмат саграри давомида Инсон ҳуқуқлари буйича вакил БМТ семинарида, БМТнинг Шарқай Европа ва МДХ мамлакатларидаги вакилларининг минтақавий учрашувида сўзга чиқди. Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотларнинг бир қатор кенгашлари ҳамда семинарлари ишида қатнашди.

Инсон ҳуқуқдари буйича вакил фаолияти таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда ҳуқуқий, инсонпарварлик демократик ва фуқароқлик жамият қурилиши учун мустаҳкам пойдевор қўйилди.

Олий Мажлис «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида», «Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги тўғрисида», «Ўзбе-кистон ташки сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида», «Фуқароқ-ларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида», «Сиёсий партиялар тўғрисида»

Қонунлар, Меҳнат кодекси (1995), Фуқаролик кодекси» (1996) (биринчи ва иккинчи қисмлари) каби кўплаб қонун ва қарорлар қабул қилди.

1999 йил 5 ва 19 декабр кунлари Ўзбекистон Республикаси иккинчи чақириқ Олий Мажлисига сайловлар бўлиб, сайланган депутатлардан Ўзбекистон Парламентининг янги таркиби шаклланди.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси иккинчи сессияси «Ўзбекистон Республикаси Президента Ислом Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги маърузасидан келиб чиқадиган «2000-2002 йилларга мўлжалланган қонунчилик ва назорат фаолиятининг устуворлик жиҳатлари тўғрисида»ги ҳужжатни тасдиқлади.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ИВ сессиясида (2000 йил 14 декабр) Олий Мажлиснинг Ўзбекистон халқига Мурожаатида: «Янги аср мамлакат учун янгиланиш ва тараққиёт даврига айланишига ишонамиз. Шу боисдан ҳам мустақил юртимизнинг ёруг истиқболи учун барчамиз ҳамжиҳат бўлиб курашайлик Мақсадимиз-Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги ва келажак авлоднинг бахт-саодатидир», дейилган.

Мустақилликнинг таянч нукталаридан бири президентлик бошқарувининг жорий қилиниши бўлди. Бу билан давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизими шакллана бошладики, президентлик бошқаруви шу тизимнинг ўзагидир. 1991 йил 29 декабрда Ўзбекистонда президентлик лавозимига умумхалқ сайлови бўлиб ўтди.

Ўзбекистон мустақиллик томон йўл тутар экан, биринчи кунларидан бошлаб унинг бошида Ислом Абдуғаниевич Каримов турибди.

Мамлакатимизда барча соҳани камраб олган кенг миқёсли ислоҳотларни узлуксиз давом эттириш мақсадидазбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1995 йил 26 мартда Президент И. Каримовнинг ваколатини 1997 йилдан 2000 йилгача узайтириш юзасидан умумхалқ референдумини ўтказишга қарор қилди.2000 йил 11 январда Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг навбатдаги мажлисида 2000 йил 9 январ куни бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови натижалари тасдиқланди. Шу куни идокорлар миллий демократик партиясидан номзоди кўрсатилган Ислом Каримов учун 11 миллион 147 минг 621 сайловчи ёки сайловчиларнинг 91,90 фоизи овоз берди. Ўзбекистон Халқ Демократик партиясидан номзоди кўрсатилган Абдулхафиз Жалолов учун 505 минг 161 сайловчи ёки 4,17 фоиз сайловчи овоз берди.

«Ўзбекистон Республикаси Президента сайлови тўғрисида»ги Қонуннинг 35-моддасига мувофик, Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ислом Абдуғаниевич Каримовни Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланганлиги тўғрисида қарор қабул қилди.

Амалдаги Конституцияда Президент давлат ва ижро этувчи ҳокимиятнинг бошлиғи қилиб белгиланиши ижро этувчи ҳокимиятни кучайтиришга қаратил ган тадбир, деб айтиш мумкин. Мамлакатимизнинг ижро этувчи ҳокимиятининг таркиби Президент томонидан тайинланиб, Олий Мажлис томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистонда президентлик институти ўрнатилган дастлабки даврда вазирлар кенгаши хукумат сифатидаги ҳуқуқий мақомини ва ваколатларини сақлаб қолган эди. Унинг 1990 йил 30 мартида Олий Кенгаш тасдиқлаган янги таркиби 41 киши, яъни Раис, Бош вазир, унинг икки биринчи ўринбосари, турт ўринбосар, 19 вазир, 14 давлат қўмитаси раисидан иборат эди. Республикада демократик жамият қуриш борасида бошқарув идоралари фаолияти такомиллаштирилиб борилди. 1995 йил 5 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II сессияси бўлиб, унда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси таркиби тўғрисидаги Президентнинг Фармонини тасдиқлаш масаласи курилди ва сессияда Вазирлар Махкамасининг 35 кишидан иборат янги таркиби тасдиқланди.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессияси иккинчи йигилишида (2000 й. 11 феврал) мамлакатимиз Президенти томонидан Вазирлар Махкамасининг янги таркиби тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов янги хукуматнинг масъу-лиятли фаолиятини қуйидагича баён қилди: «Ватанимиз ўз тараққиёти йўлида янги уфклар ва янги мақсадларга интилаётган бир пайтда, жамиятимизнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислоҳотларини янги босқичга кўтариш, яъни ҳаётимизни эркинлаштириш ва ислоҳотларни чукурлаштириш даврида бу жавобгарлик ниҳоятда ортади.

Бу лавозимларга тавсия этилаётган номзодлар бир ҳақиқатни чукур англаб, ўз онгидан, юрагидан ўтказишлари керакки,-дейди И.А.Каримов,-одамларимиз-нинг эртанги ҳаётдан кутаётган орзу-умидларининг рўёбга чиқиши, Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги бу раҳбарларнинг ўз вазифасини ҳалол ва малакали бажаришига, колаверса, фидойилигига кўп жиҳатдан боғлиқ».

Бошқарув тизимининг бошқа бугинлари ҳам бозор иқтисодининг Ўзбекистонга хос йўлига мослаштирилди.

1991 йил 6 сентябрида республика мустақиллиги ҳамда ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш мақсадида Мудофаа ишлари вазирлиги тузилди. Шу мақсадларни кўзлаб унинг таркибида 1992 йил январ ойида Ўзбекистон Республикаси миллий гвардия бригадаси барпо этиш лозим, деб топилди. 1992 йил июлида у Мудофаа Вазирлигига буйсундирилди.

Мустақил Ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш билан шуғулланувчи давлат идоралари тизимида тубдан ўзгаришлар амалга оширилди. Мамлакатда 1990 йил декабрида Давлат режа қўмитаси Иқтисод комиссиясига айлантирилди. 1992 йил 5 августида эса ушбу қўмита ва статистика давлат қўмитаси негизида Вазирлар Махкамасининг Истиқболни белгилаш ва статистика давлат қўмитаси ҳамда жойларда унинг тегишли идоралари барпо этилди. 1997 йилдан ушбу қўмита Макроиқтисодиёт Вазирлигига айлантирилди.

Халқ хўжалигини бошқаришнинг янги усули сифатида концернлар вужудга келтирилди. Бу аввало, иқтисодий мустақиллик ва бозор иқтисодига ўтиш зарурияти билан боғлиқ бўлди. «Ўздонмаҳсулот», «Ўзбекнефтгаз» ва бошқа кўплаб концернлар шулар жумласидандир. 1991 йил 7 сентябрида Ўзбекистон Республи-каси ташки иқтисодий фаолият миллий банки ташкил қилинди.

Юқорида келтирилган маълумотлардан шундай хулоса келиб чиқадики, собиқ иттифоқ манфаатларини биринчи галда кондирувчи идоралар тугатилиб, янги шаклдаги қўмиталар, концернлар ва вазирликлар ташкил этилди. Бу билан янгича иқтисодий муносабатлар шароитида ўз миллий тараққиётига мос, ватан мустақиллигини мустаҳкамловчи бошқарув тизими вужудга келтирилди.

Ўзбекистонда давлат бошқарувини тўлиқ монополия қилишдан чекланиш ва фуқароқлик жамиятини вужудга келтириш, аҳоли турли табақаларининг ҳокимият тизимида иштирок этишини таъминлашнинг яна бир йўли маҳаллий давлат ҳокимиятларини шакллантириш эканлиги эътироф этилди.

1990-1992 йиллари Ўзбекистон Республикасининг янги Конституцияси қабул қилингунича бўлган даврда маҳаллий ҳокимият органлари тизимини шакллантириш ва иш фаолиятини такомиллаштириш мақсадида бир неча ҳуқуқий хужжатлар қабул қилинди.

Булар орасида 1992 йил 4 январда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида маҳаллий ҳокимият органларини қайта тузиш тўғрисида»ги Қонун алоҳида аҳамият касб этди. Бу қонун асосида маҳаллий ҳокимият органлари тизимида бутунлай янги орган-ҳокимлик ва ҳоким лавозими таъсис этилди ва унинг вакиллик органларига бошчилик қилиши тамойиллари белгилаб қўйилди.

Ижро этувчи ҳокимият органларида боғлиқликни кучайтириш мақсадида, вилоятлар ҳокимлари Ўзбекистон Президенти томонидан, туман ва шаҳар ҳокимлари вилоят ҳокими томонидан лавозимига тайинланиши ва лавозимидан озод қилиниши ҳамда бу масалалар тегишли халқ депутатлари Кенгашлари томонидан тасдиқланиши тартиблари белгиланди. Партия органларининг карамлигига тушиб қолган ижро органлари-ижроия комитетлари тугатилди.

Ҳокимларнинг ҳуқуқий ваколатининг асоси, аввало, Конституциянинг 99 ва 102-моддалари ва юқорида тилга олинган қонуннинг 1-моддасида белгиланган. Конституция ва қонун нормаларини умумлаштирсак ҳоким тегишли ҳудудда вакиллик ҳокимиятига ҳам, ижро ҳокимиятига ҳам бошчилик килади ва айни пайтда шу ердаги мансабдор шахс ҳисобланади.

Ҳокимлар маҳаллий ҳокимиятни бошқарар эканлар, улар Ўзбекистон Республикаси Президенти бошқарадиган яхлит ижро ҳокимият органлари тизими таркибига киради.

Шунингдек «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонун (1993 йил сентябр), «Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларига сайловлар тўғрисида»ги Қонун (1994 йил май) каби ҳужжатлар муҳим ўрин эгаллайдики, улар кучли фуқароқлик жамиятини барпо этишини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайд и.

Ўзбекястонда демократик фуқароқлик жамият асосларининг яратилиши

Мамлакатимиз янги асрга кирар экан, жамиятда сиёсий, демократик ислоҳотларни чукурлаштиришда янги, юқори босқичга кўтарилди.Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ун туртинчи сессиясидаги маърузасида (1999 йил 14 апрел) Уэбекистоннинг XXI асрдаги тараққиёт стратегиясининг асосий йўналишларини кўрсатиб берди. Шулардан биринчи устувор йўналиш-мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият куриллшини янада эркинлаштириш.

Сиёсий соҳани эркинлаштириш борасида:- аввалambор, аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш, жамиятда манфаатлар ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни таъминлайдиган кучли механизмларни шакллантириш зарур;

- демократиянинг энг муҳим тамойили-одамларнинг сайлов ҳуқуқини, ўз хохиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш учун ҳақиқий шарт-шароит, қонуний-ҳуқуқий замин яратиб бериш лозим.

Давлат қурилиш ва фуқароқлик жамиятини шакллантвриш жараёнларини эркинлаштириш масаласи ҳам катта аҳамият касб этади. Бу борадаги вазифалар ҳокимият барча тармоқларининг бир-биридан мустақил ҳолда иш юритиш тамойилларини мустаҳкамлаш, ҳокимият ваколатларини нодавлат ва жамоат ташкилотларига, фуқароқларни ўз-ўзини бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказа бориш, уларнинг хак-ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза этишни кучайтиришдан иборат.

Фуқароқлик жамияти қуришда фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига катта умид богланади. Бу хакда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов: «Биз фуқароқлик жамияти қуришга интилмоқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўз-ўзини бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир», дейди.

Ўз-ўзини бошқариш органларини ташкил қилишда, шакллантиришда Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусияти шундаки, ушбу масалани хал қилишга миллий анъаналарни, тарихий қадриятларни тиклаш, аҳолининг туб манфаатларига мос келувчи йўлни танлаш нуқтаи назаридан ёндашиш бўлди. Хусусан, ўз-ўзини бошқаришда асосий таянч қилиб маҳаллалар белгиланди. Улар инсон калбида Ватан туйғусининг шаклланишига, миллий ғурурнинг вужудга келишида, миллатчилик иллатларидан ҳоли бўлишда катта таъсир кўрсатиб келган.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг муваффақияти демократик жараёнларни ривожлантириш имкониятини кучайтирмоқда, бу эса ўз навбатида асосий мақсад-фуқароқлик жамиятини қуришга кўмаклашмоқда.

Ўз-ўзини бошқариш муассасалари фаолиятининг кенгайиши бевосита маҳаллаларнинг мавқеини кучайтириш билан боғлиқ. Ўз-ўзини бошқариш органлари ёки маҳаллаларнинг вазифаси аҳолининг давлат ва жамият ишларида иштирокини таъминлаш кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилишда иштирок этиш билан чекланиб колмайди. Уларнинг муҳим вазифаси ҳар бир шахснинг онгини, маънавий камолотини ошириш учун, миллатчилик маҳаллийчилик каби салбий жиҳатларни йўқотиш учун иш олиб бориш ва миллий қадриятлар, урф-одатлар, анъаналарга, Ватанга, давлатга ва бошқа фуқароқ-ларнинг манфаатига ҳурмат билан караш руҳида тарбиялашдир.

Шунингдек маҳаллаларда «Маҳалла» хайрия жамғармаси ёрдамга мухтож оилаларга ёрдам кўрсатмоқда. Бу жамғарма 1994 йилда 200 га яқин шахс ва оилага 41 минг 189 сумлик ёрдам кўрсатган.

Фақат Ўзбекистонга хос бўлган ва айнан маҳалла билан боклик бўлган «Корхона-маҳалла» иқтисодий ҳудудни ташкил қилиш масаласи катта умид уйғотмоқда. 1995 йил давомида республика буйича шу турдаги 204 та кичик ва хусусий корхона ташкил қилиниб, уларнинг фаолияти орқали 3300 киши иш билан таъминланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 13 январда «Аҳолини аниқ юналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароқларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида»ги Фармони ижтимоий ҳимоя соҳасида ўз-ўзини бошқариш органларига янги ваколатлар беришни кўзда тутади: 1) фуқароқларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ижтимоий ролини ошириш; 2) Ҳудудларни ижтимоий ривожлантириш; 3) мухтож оилаларга аниқ юналтирилган ижтимоий мадад кўрсатишни такомиллаштириш.

Давлат томонидан бажариладиган вазифаларни фуқароқларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига ўтказилиши, нодавлат ташкилотлар фаолиятини такомиллаштириш ундаги жамоа руҳи ва табиатини мустаҳкамлашни, самарадорлигини оширишни талаб килади. 1999 йил апрел ойида Олий Мажлис томонидан қабул қилинган «Фуқароқларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонуннинг янги таҳрири айнан шу мақсадга қаратилган.

Ўзбекистонда маҳалла тимсолида ўз-ўзини бошқарувчи ижтимоий ташкилотларнинг ноёб шакли азалдан мавжуд бўлиб келган. Маҳаллаларда ободончиликка, халқнинг маъмурлигига, эл-юрт фаровонлигига хизмат киладиган ишлар сони кўпайди. Маҳалла давр ўзгаришларига, талабларига мослаша бошлади. Қадимий ва навқирон маҳалла жонланиб, унга файз кирди.

Ўз-ўзини бошқарувнинг молиявий фаолиятини мустаҳкамловчи чоралардан яна бири-аҳолига комплекс тарздаги савдо, маиший ва маданий хизматлар кўрсатадиган гузарлар фаолиятидир.

Бундам иқтисодий эркинликлар фуқароқларда мустақил Ўзбекистонда амал га оширилаётган иқтисодий ва сиёсий ислоҳотларга ишончни мустаҳкамлайди. Шунингдек ҳар бир шахснинг фикри,

овози эътиборга олиниши улар фуқароқлик жамияти аъзоси эканлигини хис қилишлари учун асосий омил бўлиб хизмат килади.

Олий Мажлис ИИ чақириқ И мажлисида (2000 й 22 январ) Президент И.А. Каримов «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз» номли маърузасида ушбу масаланинг долзарблигини шундай уктиради:

«Одамларнинг сиёсий онги, сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги юксалиб боргани сари, давлат вазифаларини нодавлат тузилмалар ва фуқароқларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб бориш зарур.

Бу борада ўзини-ўзи бошқарадиган идораларнинг, маҳаллаларнинг нуфузини ва мавқеини ошириш, уларга кўпроқ ҳуқуқлар бериш катта аҳамият касб этади.

Фуқароқлик жамиятининг мустаҳкам асосларини барпо этиш йўлидаги ишларимизнинг мазмун-моҳиятини ҳам айнан мана шу масала ташкил этади».Давлат ҳокимияти тизимига кирувчи ҳокимиятлардан бири суд ҳокимиятидир. Суд ҳокимияти бошқа ҳокимиятлар каби халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституциям ҳамда қабул қилинган қонунлар асосида ўз ваколатларини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасида суд тизими қуйидагича: беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Респуб ликаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, Қоракалпогис тон Республикасининг Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди, шу муддатга тайинланадиган вилоят судлари, Тошкент шаҳар суди, туман, шаҳар судлари, вилоят хўжалик судлари, ҳарбий судлар.

Мазкур судларнинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган «Судлар тўғрисида»ги Қонунида баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқароқлик жиноий ва маъмурий судлов соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. Шу билан бирга оғир ва ута оғир жиноятларни содир этган бир гуруҳ шахсларга олдин судланмаганларга, бирон бир жойда ишламасдан, мумай пул топиш йўлига утаб кетганларга нисбатан белгиланган жазоларни қонун кучидан тўла фойдаланилмаган ишларнинг жазо қисмини енгил деб бекор қилиб, оғирроқ жазолашга ўз кўрсатмасини беради.

Республика Олий суди 1994 йидда 149 кишига нисбатан қуйи судлар томонидан тайинланган жазолар оғир деб топилганлиги сабабли ҳукмлар ўзгартирилиб, жазолар қисқартирилган бўлса, 1995 йидда 247 кишига нисбатан жазолар оғир, деб топилиб, ҳукмлар ўзгартирилди, 25 шахсга нисбатан жиноий ишлар судланганларнинг ҳаракатида жиноят таркиби йўқлиги сабабли ҳаракатдан тўхтатилди.

Оғир ва ута оғир жиноятларни содир этганлиги учун 1994 йилда қуйи судлар томонидан 89 кишига нисбатан белгиланган жазолар енгил, деб топилиб, ҳукмлар бекор қилинган бўлса, 1995 йилда 70 кишига нисбатан қуйи судлар белгилаган жазолар енгил деб, ҳукмлар бекор қилинди ва янгидан суд мажлисида қуриш учун юборилди.

Ўзбекистонда суд тизимини ислох қилиш, суд ҳокимиятини шакллантиришда ҳам бирмунча ишлар қилинди. Суд тузилиши ва судлов ишларини юргизишга оид барча демократик Конституциявий тамойиллар янада ривожлантирилди. 1995 йил 30 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароқларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устида судга шикоят қилиш тўғрисида»ги Қонуни фуқароқларнинг Конституциявий ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини яратди.

Республика хўжалик судлари истиқлолнинг сўнгги йилларида фаолиятини аниқ иқтисодий вазифалар билан боглаб олиб бормоқда. Хусусан, хўжалик судлари 1995-2000 йилларда жами 128.000 низоларни кўриб чиққан ва 271,4 млрд. сум маблағни даъвогарларга ундириб берган. Кейинги 6 йил мобайнида хўжалик судларининг қарорлари асосида давлат божи ва жарималар ҳисобидан республика бюджетига 4,3 млрд. сум маблак ундирилган.

2000 йил.чинг 1-ярмида мазкур тизимда 17.000 дан зиёд иш кўриб чиқилди. Натижада 53,4 млрд. сумлик хажмдаги зарар даъвогарлар фойдасига ундириб берилди. Мамлакат бюджетига 550 млн. сум тушум туширилди.

Ўзбекистон Республикаси Президента И.А. Каримов Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ ВИ сессиясида (2001 йил 29 август) «Адолат қонун устуворлигида» номли маърузасида соглом жамият учун жиноятчини жазолашдан кўра жиноятнинг олдини олиш муҳим эканлигини уктириб ўтди. Маърузада Ўзбекистонни демократия ва тараққиёт йўлидан мустақил ривожлантиришнинг ўтган ун йил ичида ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида содир этилган туб ўзгартиришларнинг муҳим-

лиги таъкидланиб, суд-ҳуқуқ тизимини такомиллаштириш, жиноят тўғрисидаги қонун ҳужжатларини инсонпарварлик адолат, ҳуқуқий фуқароқлик жамияти принципларига мувофик равишда эркинлаштириш масаласига алоҳида эътибор берилди. Давлатимиз раҳбари судлар фаолиятига баҳо бериб, «Суд бугунги кунда аввалгидек ҳукмрон коммунистик тизимнинг қатағон ва жазолаш аппарати эмас, балки у ҳар бир инсон ва фуқароқнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларни ишончли тарзда куриклаш ва ҳимоя қилишга қаратилган чинакам мустақил давлат институтига айланмоқда. Фуқароқларнинг судга ишончи мустаҳкамланиб бормоқда»,-деди. Шунингдек маърузада суд ҳокимияти тизимидаги камчиликларга ҳам тўхтапиб ўтилди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президента И.А.Каримов: «... афсуски, судьялар, прокуратура ва тергов органлари ходимлари, бир сўз билан айтганда, қабул қилинган янги қонунларни ҳаётга татбик этиши лозим бўлган кишиларнинг дунёқараши ва тафаккури анча кийинчилик билан ўзгараяпти. Энг аввало, жазолашнинг репрессив, озодликдан махрум қилиш ҳолларини қисқартириш ҳисобига қонунчиликнинг адолат ва инсонийлик каби тамойилларининг кучайишини ва амалда қўлланишини таъминлашимиз зарур», дейди. Маърузада Жиноят ва Жиноят-процессуал кодексларига киритилаётган ўзгаришлар, масалан, 110 турдаги унча оғир бўлмаган жиноятларни ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар тоифасига ўтказиш, 12 турдаги жиноятни оғир тоифадан унча оғир бўлмаган жиноятлар тоифасига, 7 турини эса ута оғир жиноятлар тоифасидан оғир жиноятлар тоифасига ўтказиш ҳақидаги таклифлар баён қилинди. Шунингдек иқтисодий соҳада жиноят содир этган шахсларга нисбатан иқтисодий таъсир чораларини қўллаш имкониятларини кенгайтириш зарурлиги, бутун жаҳонда мухокама этилаётган муҳим масалалардан бири-ўлим жазосини жиноий жазо чораси сифатида колаётганлиги билан боғлиқ муаммолар, қонунчилигимизда жиноий жазо тури сифатида мол- мулкни мусодара қилиш жазосини қўллаш тартибини қайта кўриб чиқиш, вояга етмаганлар, аёллар ва кексаларга нисбатан қўлланиладиган жазо тизимини қайта кўриб чиқиш, жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилигини эркинлаштириш ва демократлаштиришда ишларни кўриб чиқиш тартибини соддалаштириш, жиноий ишларни тергов қилиш ва судда кўриш муддатларини қисқартириш каби долзарб вазифалар ва таклифлар моҳияти чукур баён қилиб берилди. Жиноят ва Жиноят- процессуал кодексларига киритилаётган қўшимча ва ўзгартиришлар жиноий ишларга тааллукли қонунларни эркинлаштириш ва демократлаштириш сари ташланган муҳим ҳамда масъулиятли кадам эканлиги таъкидлаб ўтилди. Ўзбекистон Республикаси Президента И.А. Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг ВИ сессиясидаги маърузаси юзасидан Ўзбекистон Республикаси Олий ажлиси қабул қилган қарорининг 2-бандида шундай дейилади: «Маърузанинг жиноий жазоларни либераллаштириш, қонун устуворлигини таъминлаш, фуқароқлар ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ҳамда давлат манфаатларини ҳимоя қилиш сари қаратилган йўлни ҳаётга тадбик этишга доир дастурий хулосалари прокуратура, бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, судлар фаолияти учун асос қилиб олинсин». Инсоният тарихида янги давр-Инсон ҳуқуқлари даври бошланди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1995-2005 йилларни куррамизда «Инсон ҳуқуқлари ун йиллиги», деб эълон қилди. Ўзбекистон Респуб ликаси Президента И.А. Каримовнинг маърузаларида инсон ҳуқуқлари соҳасида амалга оширилиши лозим бўлган қуйидаги беш стратегик йўналиш белгилаб берилган:

1. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини таъминлаш;
2. Инсон ҳуқуқлари буйича Халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган тамойиллари ва нормалари асосида миллий қонунчиликни такомиллаштириш;
3. Қабул қилинган қонунларга огишмай амал қилиш механизмини ишлаб чиқиш ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабхаларида қонун устуворлигини таъминлаш;
4. Судлов ислоҳотини амалга ошириш йўли билан суд изимини демократлаштириш;
5. Аҳоли, айниқса, ёшлар ва мансабдор шахслар, ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари ўртасида ҳуқуқий тарбия ишларини тубдан яхшилаш, уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини ошириш. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўтган қисқа давр ичида инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисида миллий қонунчилик тизимини ташкил этувчи юздан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари буйича 40 га яқин халқаро шартномага қўшилди ва уларга бизнинг мамлакатимизда ҳам амал қилинмоқда.

Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишнинг таъсирли воситасини барпо этиш, халқаро ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари билан ҳамкорликни кенгайтириш, давлат муассасалари ходимлари ва барча республика аҳолисининг инсон ҳуқуқлари буйича маданиятини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Инсон ҳуқуқлари буйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Марказини тузиш тўғрисида» 1996 йил 31 октябр Фармони эълон кдлинди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1997 йил 29 августда «Жамият ҳуқуқий маданиятини юксалтириш Миллий дастури»ни тасдиқлади. Дастурда: «Жамият ва давлат тараққиётини ҳозирги ҳолати ҳуқуқий муносабатлар барча иштирокчиларини ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий саводхонлигини томонлама оширишни талаб килмоқда. Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий билим, ҳуқуқий эътиқод ва изчил амалий фаолият мажмуи сифатида жамият ва давлат олдида турган вазифаларни муваффақиятли хал этилишини таъминлайди.

Миллий дастурнинг мақсад аҳамияти аҳолининг барча қатламларини ҳуқуқий саводхонликка эришишлари, юксак даражадаги ҳуқуқий онгга эга бўлишлари ҳамда ҳуқуқий билимларни кундалик ҳаётда қўллай олишлари учун ҳуқуқий маданиятни шакллантиришнинг кенг камровли мунтазам тизимини яратишдир», деб таъкидланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида» (1997 йил 25 июн) Фармони эълон қилинди. Ушбу Фармоннинг 1-бандида шундай дейилади:

«Аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш ва ҳуқуқий тарбиясини яхшилаш юзасидан олиб борилаётган ишлар давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири этиб белгилансин».

Республикамизда истиқлол йиллари миллий давлатчиликни барпо этиш борасида собиқ маъмурий-буйруқбозлик тизимига, унинг ҳокимият ва бошқарув органларига барҳам бериш билан бир вақтда давлат ва жамият ҳаётининг янги демократик ҳуқуқий асослари яратилди.

Демократиянинг энг муҳим тамойили одамларнинг сайлов ҳуқуқларини амалга ошириш, ўз хохиш-иродасини эркин ифодалаш учун зарур ҳуқуқий шарт-шароит, қонуний асос яратишдир. Шу боис мамлакатимизда мустақиллик йилларида халқимизнинг ўз хохиш-иродасини эркин ифода этишни таъминловчи сайлов тизимини шакллантириш ва уни қонун билан мустаҳкамлаш борасида талай ишлар қилинди.

1991 йил ноябрида Парламент «Ўзбекистон республикасининг Президенти сайлови тўғрисида»ги Қонунни қабул қилди. Ушбу қонун билан бирга Олий Кенгаш 1991 йилда «Ўзбекистон Республикаси референдуми тўғрисида»ги Қонунни ҳам қабул қилди. 1991 йил 29 декабрида мукобиллик асосида Ўзбекистон тарихида биринчи марта республика президентлигига сайловлар ўтказилди.

Конституциямиз асосида 1993 йил 28 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги, 1994 йил 5 майда қабул қилинган «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида»ги, «Фуқароқлар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги ва ниҳоят «Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида»ги Қонунлари ўзбек сайлов қонунчилиги тизими ҳуқуқий асосларини ташкил килади.

Марказий сайлов комиссияси тўғрисида алоҳида Қонун қабул қилинганлиги сайловларни тўғри ташкил қилиш, сайлов қонунларининг тўла ишлашига имконият яратади ва қонунларнинг назорат қилишни кучайтиришда ҳамда сайловларни ташкил этиш ва уни ўтказишга давлат ҳокимияти органларининг ортиқча аралашувини чеклайди.

Сайлов тўғрисидаги қонунларни таҳлил килсак унда жаҳон сайлов тажрибасида эришилган энг демократик тартибларни ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаш билан бирга, Ўзбекистон сайлов тизимига хос бўлган хусусиятларнинг ҳам белгиланганлигини кўрамиз. Бу Ўзбекистон сайлов тизимигагина хос хусусиятдир.

Сайлов тизимини ислох қилиш Ўзбекистон Республикаси Президента И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон-келажаги буюк давлат» деган сиёсий дастурида асос ланиб берилган мақсад томон ҳаракатнинг яна бир муҳим босқичи, деб тушунмок керак.

Бизнинг сайлов қонунчилигимиз кўпгина халқаро ташкилотлар, хорижий давлатлар томонидан ўрганилмоқда.

Хусусан, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг тегишли экспертлари ҳам Ўзбекистон сайлов қонунчилиги моҳияти демократик эканлигини, унинг сайловларни ташкил этиш соҳаси халқаро ҳуқуқнинг тан олинган тамойилларига мос келишини таъкидлайдилар.

Россия Федерацияси Марказий сайлов комиссияси кошидаги илмий-мето-дик кенгаш аъзоларидан бири:

«Мен кейинги йиллар давомида Ўзбекистонда қабул қилинган сайлов тўғрисидаги қонунларни ўрганиб чиқдим. Шуни алоҳида таъкидлашим лозимки, амалдаги сайлов тўғрисидаги қонунларингиз жаҳон андозалари даражасида ишлаб чиқилган бўлиб, бу қонунлар амалиёти ўз олдига ҳуқуқий давлат барпо этишдек ўлкан вазифа куйган давлат учун таянч бўла олади»,-дейди.

Ўзбекистонда барпо этилаётган демократик инсонпарвар фуқароқлик жамиятида фуқароқлар ўзларининг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини давлат ва жамият ишларини бажариш, уларни идора этишда фаол қатнашиш орқали амал га оширмоқдалар.Мустақил Ўзбекистон Республикасида кўппартиявийлик тизимининг вужудга келиши давлат ҳокимияти олий ва махдплий органларининг такомиллашишида катта аҳамият касб этмоқда. Истиқлол йиллари вужудга келган сиёсий партиялар ўз фаолиятида Ўзбек халқининг энг яхши демократик анъаналарига, адолат, эзгулик тенглик ва инсон эркинлиги каби умуминсоний қадриятлар ҳамда ғояларга, аҳлоқийлик ва одамийлик қоидаларига суянади. Улар ўз фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабр Қонунига ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофик шунингдек ўз дастурларига асосан амалга оширадилар. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 60-моддасида сиёсий партияларнинг ҳуқуқий мақоми аниқ ва равшан белгилаб берилган.

Кўппартиявийлик демократик тараққиёт йўлида эришган муҳим ютуқлардан биридир.

Биринчидан, демократик фуқароқлик жамияти қурилишида сиёсий партиянинг ўрни ва роли мунтазам равишда ортиб боради; иккинчидан, фуқароқлик жамияти асосларини шакллантириш жараёнида Ўзбекистон аҳолиси турли қатламларининг манфаатларини ифода этишда кўппартиявийлик тизими муҳим демократик институт ҳисобланади; учинчидан, давлат бош ислоҳотчи сифатида сиёсий лартияларининг фаолиятини такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга; туртинчидан, сиёсий партияларсиз вакиллик демократиясини тасаввур этиб бўлмайди; бешинчидан, сиёсий партияларнинг ўрни ва мавқеи уларнинг сони ёки вақт билан белгиланмайди; олтинчидан, мамлакатда амалда кўппартиявийлик муҳити қарор топиши янги ғоялар, мукобил таклифлар билан демократик жамият қурилишига хизмат қилиши лозим.

Кўппартиявийлик асосида сайловлар ўтказиш қуйидагиларни билдиради: ҳуқуқий жиҳатдан руйхатга олинган барча сиёсий партияларнинг сайлов кампаниясида иштирок этиш; Конституция ва қонун талаблари доирасида ўз номзодларини Олий Мажлис депутатлигига кўрсатиш ҳуқуқи ва кафолатли шарт-шароитини яратиш; сиёсий партияларнинг барча даражалардаги сайлов комиссияларининг ишида қатнашиш ҳуқуқи ва кафолатли шарт-шароит яратиш; Олий судга, зарур ҳолларда эса Конституциявий судга Олий Мажлисга сайловлар ҳақидаги Қонуннинг бузилиши фактлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқидир. Халқ демократик партияси сиёсий партия сифатида мамлакатда биринчилардан бўлиб 1991 йил 1 ноябрда ташкил топди. 440 минг аъзога эга бўлган бу партия И чақириқ Олий Кенгашга 69 депутат сайлади. ИИ чақириқ Олий Мажлисга 48 депутат сайлади. Аъзоларининг сони 2001 йилнинг 1 майига келиб, 557 минг 168 нафарга етди.

Мақсади-Ўзбекистондаги ҳар бир фуқароқнинг миллати, дини, эътиқоди, ижтимоий аҳволи ва келиб чиқишидан катьи назар моддий ва маънавий баркамол ҳаёт кечириш учун кенг имконият яратиш, кишиларнинг конституцион ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш, уларнинг шаъни ва кадр-киммати, тинч ҳаёт кечиришини ҳимоя қилиш.

«Ватан тараққиёти» партияси 1992 йил 24 майда ташкил топган бўлиб, 35 минг аъзоси бор эди. И чақириқ Олий Кенгашга 14 депутат сайланди. ИИ чақириқ Олий Мажлисга 20 депутат сайланди.

Мақсади-Ўзбекистон мустақиллигининг иқтисодий-маънавий асосларини барпо этиш, юртимизни жаҳоннинг ривожланган мамлакатларидан бирига айлантириш.

Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси (СДП) 1995 йил 18 февралда ташкил топди ва 30 минг аъзога эга бўлди. Олий Кенгашдаги фракциясига 47 депутат бирлашди. «Адолат» СДПнинг ҳозирда 33 минг аъзоси бўлиб, улардан II чақириқ Олий Мажлисга ИИ депутат сайланди.

Мақсади-мустақил Ўзбекистон ҳудудида яшаётган барча миллат ва элатларнинг умумий манфаатларига мос келадиган ҳуқуқий демократах давлат барпо этиш, жамиятда ижтимоий адолатни янада мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини, юксак маънавият ва маърифатни қарор топтиришга кўмаклашиш.

Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси 1995 йил 3 июнда ташкил топди. МТДП аъзоларининг сони дастлаб 6 мингта бўлиб, ҳозирда 11 мингдан ошди. II чақириқ Олий Мажлисга бу партиядан 10 киши депутатликка сайланди.

Мақсади-миллий манфаатлар заминидаги янги ўзбек давлатининг асосларини яратиш, ҳуқуқий давлат ва фуқароқлар жамиятини барпо этиш, Ўзбекистонни жаҳоннинг етакчи давлатлари сафига олиб кириш учун халқни сафарбар қилиш.

Фидокорлар миллий демократик партияси 1998 йил 28 декабрда ташкил топди. Унинг 20 минг 500 аъзоси бўлиб, II чақириқ Олий Мажлис депутатларининг 34 нафари Фидокорлар миллий демократик партиясига мансуб аъзолардир. ФМДП билан «Ватан тараққиёти» партияси 2000 йилнинг 14

апрелида бирлашди ва 54 депутат Олий Мажлисда Фидокорлар миллий демократик партияси фракциясини тузди.

Мақсади-эркин бозор иқтисодига суянган очиқ демократик давлат қуриш ва фуқароқлик жамияти асосларини барпо этиш, эл-юрт ҳаёт даражасини тараққий топган давлатлар ва халқлар даражасига кўтариш, жаҳон ҳамжамиятида давлатимиз ва жамиятимизнинг ўзига муносиб ўрин эгаллашига амалий ҳисса қўшиш.

Ўзбекистонда «Халқ бирлиги» ҳаракати ҳам 1995 йил июндан фаолият кўрсатмоқда.Ҳаракатнинг асосий мақсади-кўп миллатли мамлакатда халқлар бирлигини янада мустахкалаш, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкам-ланган барча фуқароқларнинг ҳуқуқ ва кафолатларини тўла-тукис амалга ошириш ва фуқароқлик ватанпарварлик туйғуларини ривожлантиришдан иборат.Мустақиллик йилларида шаклланган ушбу партияларнинг дастурларида соглом мухолифатчилик кўринмайди. Фақатгина Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси дастурида жамиятда учраб турган айрим қонунсизлик лар, суиистеъмолчилик ошна-огайнигарчилик таниш-билишчилик қариндош-уруғчилик акидапарастлик иллатларига нисбатан мухолифатда бўлиши таъкидланган, холос.

Сиёсий ҳаётни эркинлаштириш, сиёсий партиялар фаолиятини кучайтириш вазифалари кундаланг бўлиб турган бугунги кунда партиялар ўз ўринларини аниқ топмоқдалар.

Шу нуқтаи назардан ёндашганда ҳаракат дастурларида ўзаро яқинлик бўлганлиги сабабли ҳамда демократик жараёнларнинг талабларини ҳисобга олган Ҳолда «Ватан тараққиёти» партияси билан ФМДПнинг ўзаро бирлашиши ҳам шу руҳни ўзида акс эттиради.

Мустақиллик йилларида республикамизда жамоат ташкилотларининг саф-лари ошиб, имкониятлари кенгайди.

Мустақилликнинг дастлабки беш йилида жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлар сони 1500 тага кўпайиб, уларнинг сони 2300 тага етди. Улар фақат аҳоли фикрларининг турли кўринишларини ифода этиб колмасдан, одам-ларнинг ижтимоий фикрини шакллантиришга ҳам фаол таъсир кўрсатмоқда.

Хусусан, Ўзбекистон касаба уюшмалари 7,5 миллион аъзони бирлаштириб, жамиятда туб ислоҳотларни амалга оширишда фаол қатнашмоқда.Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси 1991 йил 1 мартда ташкил топди. Мамлакатимизда кечаётган ижтимоий-сиёсий ва демократик жараёнларда аёлларнинг фаол иштирок этиши, хотин-қизларни маънавий-маърифий тарбиялашда муҳим рол уйнамоқда.

Шунингдек «Нуроний», «Устоз», «Улуғбек», «Умид», «Хотира» ва шу каби кўплаб жамғармалар нодавлат ташкилотлар сифатида республикам изда фуқароқлик жамиятини шакллантиришда катта ҳиссаларини қўшмоқдалар.

2001 йилнинг 24 январида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов «Камолот» жамғармаси фаолларлни қабул қилди ва ёшларнинг бу ташкилотининг мустақиллик давридаги ролини ошириш вазифасини куйди ва «Ка-молот» жамғармаси ёшларнинг ҳақиқий етакчиси, уюштирувчиси ва бошқарувчи оммавий ташкилотга айланишини зарур, деб топди.

2001 йилнинг 25 апрелида Ўзбекистон Миллий университетининг Маданият саройида Республика ёшлари вакилларининг биринчи қурултойида «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати тузилди. Қурултойда ижтимоий ҳаракатнинг низоми ва дастури қабул қилинди.

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан буён Республика Президенти ва хукумати томонидан чукур уйланган миллий сиёсат амалга оширилмоқда.

Давлат умуммиллий сиёсатига миллий сиёсатдан ташқари иқтисодий ва ижтимоий, илмий-техника, таълим ва соғлиқни сақлаш, халқаро муносабатлар (ташки сиёсат), миллий хавфсизлик ва бошқа сиёсатлар киради.

Ўзбекистон умуммиллий сиёсатининг катта тизимида миллий аҳоли сиёсати алоҳида ўрин эгаллайди. Бу сиёсат диққат-марказида миллатидан катъи назар инсон туради. Бунда миллий аҳоли сиёсати республика аҳолисига хос сифат кўрсаткичларини яхшилашни кўзда тутади.Ўзбекистон полиэтник яъни кўп элатли давлат турига мансуб бўлиб, давлатга ўз номини берган миллат-ўзбеклар (1996 йил 1 январ ҳолатига кўра-76,4%) аҳоли сони буйича анча кўпчиликни ташкил килади.1999 йилга келиб бу мувозанатда қисман ўзгариш бўлди. Мамлакатимизда ўзбеклар аҳолининг деярли 80 фоизини ташкил этса, қолганлар эса кам сонли миллатлар вакилларидир.«Ижтимоий фикр» маркази томонидан республика байналмилал маданий марказ ҳамда миллий маданий марказлари вакиллари иштирокида «Мустақил Ўзбекистонда фуқароқларнинг элатлараро ва конфессиялраро муносабатлари» юзасидан 1999 йил 14-18 ноябрда социологик сўров ўтказилди. Унда ўз фаолияти билан 150

мингдан ортиқ кишини ва йирик миллий гуруҳларни камраб олган 24 та Миллий маданий марказ иштирок этди. Унга кўра қуйидагича асосий хулосалар чиқарилган:

* Ўзбекистондаги барча этник гуруҳлар учун энг асосийси-Ўзбекистонни ўз ватани деб хис этишдир;
* турли элатлар а конфессиялар вакиллари ўзаро ҳурмат, тушуниш ва тўла келишувчанлик муҳитида фаолият кўрсатмоқдалар;
* Ўзбекистон фуқароқлари, уларнинг миллатидан катъи назар, мустақил Ўзбекистондаги элатлараро келишув ва мослашувчанлик феномени-давлатимизда-ги барқарорлик ва фуқароқлар тинчлигининг энг муҳим факторларидан биридир, деган ягона фикрдалар;
* фуқароқларнинг миллатларидан катъи назар уларнинг ҳуқуқий тенглиги, иқтисодий ва ижтимоий эркинлиги учун давлат томонидан барча шароитлар яратилган;
* туб миллат бошқа этник гуруҳлар билан биргаликда умумижтимоий тафаккурни шакллантириш жараёнларини тезлаштириш ва рағбатлантиришнинг ўлкан салохиятини ташкил этади, юзага келган миллатлараро муносабатлар эса тинчлик ва барқарорликни, ҳар бир оилага муносиб ҳаётни таъминлаш кафолати бўлиб хизмат килади;
* келажакда башорат этиш мумкинки, Ўзбекистондаги элатлараро ва конфессияларо мутаносиблик ўзбек халқининг маънавий янгиланиши ва миллий тафаккурнинг ўсиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда жамиятнинг янгиланиш ва унинг демократиялашувида кучли туртки бўлиб хизмат килади, «республика-нинг жаҳон ҳамжамоатчилиги билан интеграцияси учун кулай шароитлар яратади».

Маълумки, дунёдаги барча мамлакатларда оммавий ахборот воситалари етакчи ўрин тутади. Газета ва журналлар, радио ва телевидение воситалари ҳар бир давлатда омма билан ҳокимият ўртасида ўзига хос алоқа воситаси, ошкоралик кузгуси, ҳақиқат жарчиси бўлиб хизмат килади. Мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида етакчи рол уйнаганлиги учун ҳам уларга туртинчи ҳокимият тусини бериш оммалашган. Давлат бошқарув органлари демократиянинг муҳим таянчи бўлганлиги учун ҳам оммавий ахборот воситалари билан маслаҳатлашишга, таклифларини эътиборга олишга мажбурдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 67-моддасида «Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофик ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар. Цензурага йўл қўйилмайди», дейилган. Кўриниб турибдики, оммавий ахборот воситаларининг ролини ошириш, эркинлигини кўрсатиш, уларнинг халққа садокат билан хизмат қилиши алоҳида таъкидланади.

Совет тизими барча тоталитар ва авторитар тузумлар каби оммавий ахборот воситаларини муҳим ташвиқот ва тарғибот воситалари ҳисобларди ҳамда матбуотдан, радио ва телевидениедан айнан шу мақсадда-халққа коммунистик мафкурани керакли йўналишда тарғиб ва ташвиқ қилишда фойдаланди.

Оммавий ахборот воситалари мустабид тузумга буйсўнган бўлиб, бир хил фикр, бир хил караш барча газета ва журналларга хос эди. Бу кишиларимизни фикрий қолоқ қилиб куйди.

Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Қонуни мамлакатимиздаги барча газета ва журналлар, радио ва телевидение воситаларини дунё миқёсига олиб чиқиш учун хизмат килувчи асосий дастур бўлди.Ўзбекистонда 2001 йил 1 январгача 390 та газета, 110 та журнал, 2 та ахборот агентлиги, 52 та телестудия, 5 та радиостудия; 3 та телерадиостанциялар каби оммавий ахборот воситалапи мавжуд бўлиб, улар эркин фаолият кўрсатмоқда.

Президентимиз Ислом Каримовнинг шахсан ташаббуси ва саъй-ҳаракатла-ри билан яна икки Қонун: Ўзбекистон Республикасининг «Журналистлик касбини ҳимоя қилиш тўғрисида» ҳамда «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги Қонунлар қабул қилинди. Бу қонунлар том маънода кўплаб тараққий этган мамлакатларда ҳам мавжуд бўлмаган қонунлардир. Ушбу қонунлар фуқароқларнинг ахборот кидириб топиш, олиш, узатиш ва таркатиш ҳуқуқини тўла миқёсда таъминлайдиган ҳуқуқий қурол бўлиб, аҳоли учун ахборот олиш ва етказишнинг бош воситачиси, деб каралувчи журналистнинг самарали фаолият кўрсатиши учун ҳуқуқий асосни вужудга келтирди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов оммавий ахборот воситаси тўғрисида И чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг (1996 йил, август) 6-сессиясида шундай деган эди:

«Матбуот, ахборот воситалари демократах ривожланиш учун ўлкан аҳамиятга эга. Бироқ шуни ҳам эътироф этиш керакки, демократлаштириш жараёнида ҳозирча оммавий ахборот воситасининг фаол роли сезилмаяпти. Улар шу пайтгача ўзларини «туртинчи ҳокимият» сифатида намоён қилганлари йўқ».

Истиқлол йилларида оммавий ахборот воситалари мансабдорларнинг турачилиги, коррупция, мустабидлик ва бокимандалик психологияси йўлида мус тахкам гов бўлиб, қонунчиликни рўёбга чиқариш, ислоҳотларнинг бориши ва инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан назорат қилишнинг таъсирчан воситаси бўлиб колмоқда.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг хорижий оммавий ахборот воситалари билан алоқа ўрнатиш масаласи ташки сиёсий фаолиятимизнинг асосий йўналишларидан бирига айланди. Чунки Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига қанчалик тез кириб бориши ана шу ахборот воситалари таркатадиган хабарларининг тўғрилигига боклик.

Айни пайтда шу оммавий ахборот воситалари ҳар бир киши ўз фикрини ифода эта олишига имкон берадиган эркин минбар бўлиши керак Айни вақтда улар жамиятимизнинг демократик қадриятларини ва тушунчаларини ҳимоя қилиши, одамларнинг сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий онгини шакллантириш буйича фаол иш олиб бориши лозим.

1997 йил 27 май куни Миллий матбуот марказида «Журналистларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий билимларини ошириш-давр талаби» мавзуида анжуман бўлди.

Матбуот, радио ва телевидение сиёсатга таъсир кўрсатиш, сиёсий жараёнларнинг таркибий қисмига ҳамда миллий истиқлол ғояси ва мафкурасини кенг халқ оммасига етказишнинг, жамиятни демократиялаштиришнинг уткир қуролига айлантириши лозим. Шундагина тўла маънодаги туртинчи ҳокимият-оммавий ахборот воситалари тизими вужудга келади.

Ўзбекистон Песпубликаси Президентининг «Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида телевидение ва радио ролини кўтариш тўғрисида»ги 1997 йил 7 майдаги Фармони юқорида кўрсатилган масалаларни меъёрий тартибга солишда кутиладиган чора-тадбирларнинг оммавий ифодаси бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, мустақиллик йилларида яратилган бошқарув тизими ва унинг қонунчилик асослари, фуқароқлик жамияти мамлакатда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилинишини ҳамда ҳуқуқий демократик давлат барпо этил ганлигини кафолатлайди.

19-МАВЗУ. МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИҚТИСОДИЙ, МАЪНАВИЙ ВА МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

РЕЖА:

1. Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларининг шаклланиши, унинг йўналишлари, босқичлари ва хусусиятлари.
2. Иқтисодиётда юз берган тарихий ўзгаришлар, бозор инфратузилмасининг шаклланиши.
3. Қишлоқ хўжалигидаги ислоҳотлар, унинг вазифалари ва йўналишлари. Молия-банк тизими.
4. Мустақиллик йилларида маънавий ва маърифий ҳаёт. Миллий истиқлол ғояси ва мафкуравий масалалар.
5. Мустақиллик йилларида фан ва маданиятнинг ривожланиши.

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларининг шаклланиши, унинг йўналишлари, босқичлари ва хусусиятлари

Давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш учун қулай шароит ва кенг имкониятлар яратди. Бизнинг диёримизда бозор муносабатлари янгилик эмас. Минг йиллар давомида аждодларимиз ҳунармандлар ишлаб чиқарган ажойиб маҳсулотларини, табиий бойликларини дунёнинг турт томонига чиқариб савдогарлик қилган, мол алмашган.

Ўзбекистоннинг бой имкониятлари, геополитик шароитидан фойдаланиб ўзимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлимизни белгилаш дастлабки кунларнинг энг муҳим вазифаси бўлиб қилди. Ўзбекистон танлаган ислоҳот йўли ижтимоий юналтирилган бозор иқтисодини шакллантиришга қаратилди.

Бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуришнинг асосий йўналишлари Президент И. Каримов томонидан ишлаб чиқилиб, дунёдаги ривожланган мамлакатларнинг йирик мутахассислари, давлат арбоблари томонидан тан олинди ва ўзининг ҳаётийлигини намойиш этмоқда. Бу тамойилларнинг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат:

- иқтисод сиёсатдан устун туриб, мафкуравий тазйикларсиз, ўзига хос ички қонунларга мувофик ривожланмоғи керак;
- давлат бош ислоҳотчи ўрнида бўлиб, у ислоҳотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши ва уларни изчиллик билан амалга ошириши лозим;
- бозор муносабатларига ўтиш қонун устуворлигини талаб килади. Бутун халқ томонидан қабул қилинган Конституция ва қонунларга амал қилиниши шарт;
- бозор муносабатларини жорий этиш билан бир вақтда аҳолини ҳимоя қилишнинг кучли ижтимоий сиёсатини ўтказиш;

- ижтимоий ислоҳотларнинг ривожланиб бориши ва йўналишини белгилаб берувчи тамойиллардан бири бозор икисодиётига ўтиш эволюцион йўл билан, босқичма-босқич амалга оширилиши зарур.

Янги иқтисодий муносабатларга ўтиш тамойиллари асосида ғоят масъулиятли ва мураккаб вазифа-иқтисодий ислоҳотлар стратегияси ишлаб чиқилди. Иқтисодий стратегиянинг бошланғич нуктаси ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг пировард мақсадини белгилаб олишдан иборатдир. Бу вазифа марказлаштирилган, маъмурий буйруқбозликка асосланган икисодиётдан бозор муносабатларига, бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтишдан иборатдир.

Бозор ислоҳотларини амалга ошириш дастурига кўра устувор вазифалар босқичма-боскдич хал қилинади.

Биринчи босқичда тоталитар тизимдан ҳозирги замон бозор муносабатларига ўтиш давридаги бир-бирига боғлиқ икки вазифани бир вақтда хал қилишга тўғри келди: маъмурий буйруқбозлик тизимининг оғир оқибатларини тугатиб, иқтисодни барқарорлаштириш ва бозор муносабатларининг негизини шакллантириш. Бу босқич жараёнида иқтисодий ислоҳотнинг ғоят муҳим йўналишлари Ўзбекистон Президенти томонидан белгилаб берилди:

- ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислоҳотларнинг қонуний-ҳуқуқий базасини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

- қишлоқ хўжалигида мулкчиликнинг янги шаклларини вужудга келтириш;

- ишлаб чиқаришнинг пасайиб боришига барҳам бериш.

Иқтисодий ислоҳотларни ҳуқуқий асословчи қонун-қоидалар юридик ташкилотлар ва етук олимлар томонидан тайёрланди ва жаҳоннинг йирик мутахассислари томонидан қувватланиб тан олинди.

Дастлабки вақтнинг ўзида иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий негизини барпо этадиган 100 га яқин асосий қонун ҳужжатлари қабул қилинган. Иқтисодий ислоҳот, тадбиркорлик ва чет эл инвестициялари буйича Президент ҳузурида махсус идораларо кенгаш тузилди.

Бозор муносабатларига ўтишнинг асосий шартларидан бири мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш амалга оширилди. Бу билан давлат монополияси тугатилиб, маъмурий буйруқбозлик тизими бузилди ва бозор иқтисодиётига асос солинди, хусусий мулкдорларнинг кенг қатлами шакллантирилди ва хорижий сармоядан фойдаланиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш орқали аҳолининг турмуш даражаси яхшилана бошлади.

Мулкни хусусийлаштириш ва кўп укладли иқтисодни шакллантириш Ўзбекистонда ўзига хос йўл билан амалга оширилди. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан мақсад: 1. Давлат монополиясини тугатиб, маъмурий буйруқбозлик тизимига барҳам бериш ва бозор иқтисодиётига асос солиш; 2. Хусусий мулкдорларнинг кенг қатламини шакллантириш; 3. Хорижий сармоядорларга кенг йўл очиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва аҳолининг турмуш тарзини юксалтиришдан иборат.

1992-1993 йиллар хусусийлаштиришнинг биринчи босқичида «кичик хусусийлаштириш» амалга оширилди. Бунинг оқибатида асосан маиший хизмат ва савдо корхоналари, транспорт ва қурилишнинг кичик корхоналари, давлат саноат ва маҳсулот қайта ишлаш корхоналари мулк шаклини ўзгартирди. Булар мулкнинг ижара, жамоа ва акциядорлик шаклига айлантирилди. Уй-жойлар кенг миқёсда хусусийлаштирилиб, аҳолининг айрим қисмига текин, бошқа қисмига эса арзон нархда хусусий мулк этиб берилди.

Дастлабки даврда аграр соҳада ҳам ислоҳотлар амалга оширилди. Натижада қишлоқ хўжалигида 770 колхоз ва давлат хўжаликлари хусусийлаштирилди, жамоа ва ижара хўжаликларига айлантирилди. Лекин қишлоқда бу жараён секин кечди ва кийинчиликларни бартараф этишга тўғри келди. И.А. Каримов таъкидлаганидек аграр соҳадаги бюрократик бошқарув тизимининг ҳар хил тусиклари қишлоқда ислоҳотнинг боришига халакит берарди. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш жараёнининг биринчи босқичидаги энг муҳим хулоса мулкдорлар синфининг шакллана бошлагани, хусусийлаштириш механиз-мининг ишлаб чиқилиши, иқтисодий ислоҳотларга нисбатан кишилар психологияси ва муносабатининг ўзгариши бўлди. Мустақиллик йиллари юз берган туб ўзгаришлардан бири мамлакатда икки йўл билан мулкдорлар синфи шакллана бошлади. Биринчидан, кичик корхоналар ва хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш, иккинчидан, пул маблағларини омонат кассалари ёки банкларига қуйиш, қимматбаҳо қоғозларга айлантириш йўли билан. Иқтисодий жиҳатдан эркин бўлган мулкдор «ўз бойлигини кўпайтиришдан манфаатдор бўлибгина колмай, балки бутун мамлакатни бойитишга ҳам кодир бўлади», дейди Президент Ислом Каримов.

Давлат мулкини хусусийлаштиришнинг иккинчи босқичи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 1994 йил 21 январдаги «Иқтисодий ислоҳотларни янада чукурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантиришнинг чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори асосида олиб борилди. Бу даврда очиқ шаклдаги акциядорлик жамияти қуриш, корхоналар акциясини чиқариш, аукцион (ким ошди) савдоси орқали давлат мулкини шахсларга сотиш, қимматбаҳо қоғозларни чиқариш ва хусусийлаштиришни ёппасига олиб бориш учун шароит яратиш ишлари амалга оширилди.

Алоқа, транспорт, геология кидирув ёқилги-энергетика комплекслари хусусийлаштирилмади. Айрим соҳаларда-кимё, олтин қазиш, пахта тозалаш, тоғ-кон саноатида 51 фоиз акция давлат ихтиёрида коладиган бўлди.

1994 йил охиригача 54.000 корхона мулк шаклини ўзгартирди. Хусусан, 34% хусусий, 48% акциядорлик 16% жамоа, 1% ижара хўжалигига айланди. Иқтисодий ислоҳотларнинг бориши, унинг турт йил давомидаги муваффақиятлари ва муаммоларига республика Олий Мажлисининг ИВ сессияси (1995 йил декабрда) ва Вазирлар Махкамасининг мажлисида (1996 йил феврал), Президент И.А. Каримовнинг нутклари да кенг ёритилди.

1995 йил мамлакатнинг барча соҳаларини ислохқилишда туб бурилиш йили бўлди. Энг муҳими ислохий жараёнларга кишиларимизнинг ишончи ортди. Ишлаб чиқаришнинг пасайиши кескин тўхтади, жамиятимизда иқтисодий-ижтимоий ва сиёсийбарқарорлик юз берди. Молиявий вазият унгланиб, инфляцияни 1994 йилга нисбатан уч баробар камайтиришга эришилди. Нархнинг ўсиши йил бошида 16,9 фоизни ташкил этган бўлса, йил охирида 2,2 фоизни ташкил қилди. Валюта бозорида жорий йилда ўтган йилга нисбатан 11 мартакўп, яъни 1,3 млрд. доллар сотидди.

Ички ялпи маҳсулот 1995 йилда 1994 йилнинг даражасига нисбатан 96 фоиз ўрнига 98,8 фоизни ташкил этди. Ишлаб чиқарилган миллий даромад 98,5 фоизга етди. Саноат ишлаб чиқариш хажми шу йили ўтган йилга нисбатан 100,2 фоизга тенг бўлди.

Республикада кичик ва хусусий тадбиркорликни шакллантириш ва ривожлантиришни таъминловчи зарурий ҳуқуқий асос яратилган. Амалдаги қонунчилик ҳужжатларида, Республика Президентининг фармонларида хусусий тадбиркорликдан солиқ олиш, унга молиявий ёрдам кўрсатиш борасида имтиёзлар бериш, имтиёзли кредитлар ажратиш, моддий-техника ва хом ашё ресурслари билан таъминлаш борасида кўмак-лашиш назарда тутилган.

Ана шу саъй-ҳаракатларнинг натижасида 1995 йил ўртасида республика халқ хўжалигида 30770 кичик корхона ва кооператив, 20115 хусусий корхона ишлаб турди. 15600 фермер хўжалиги ташкил этилди, уларга 200 минг гектарга яқин ер бириктириб берилган бўлиб, 67,5 минг киши меҳнат килмоқда эди. Фермер хўжаликларининг тасарруфида 190 мингга яқин Қорамол ва бошқа ҳайвонлар мавжуд. 1995 йилнинг фақат биринчи чорагидагина фермер хўжаликлари томонидан ўтган йилнинг тегишли давридагига нисбатан икки баробар кўп гушт ва сут маҳсулотлари тайёрланди.

Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришга кўмаклашувчи жамғарма томонидан республиканинг 187 туман ва шаҳарида банк бўлимлари очилди. 1994 йили ва 1995 йилнинг олти ойида кичик ва ижара корхоналарига, шунинг дек ширкатларга ва тадбиркорларга жами 1.222.3 миллион сум микдорда кредит берилди.

Иккинчи босқичда И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон ислоҳотларни чукурлаш тириш йўлида» (1995 й) асарида қўйилган масалалар, хусусан, хусусийлаш-тириш ва ракобатчилик муҳитини шакллантириш жараёнларини чукурлаштириш, макроиқтисодий барқарорликка эришиш, миллий валютани мустаҳкам-лаш, иқтисодиёт таркибий структурасини тубдан ўзгартириш чора-тадбирлари амалга оширилди. 2000 йилда хусусийлаштириш давлат дастури буйича кўзда тутилган 167 объект ўрнига 374 объект хусусийлаштиридди. Уларнинг негизида 152 та ҳиссадорлик жамияти, 103 хусусий корхона ташкил этилди. Шу йили давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан 14,3 миллиард сум маб лаг тушди. Бу 1999 йилги кўрсаткичдан 1,6 баробар кўпдир.

Умуман олганда ўтган ун йил давомида бозор муносабатларини шакллантиришда туб ўзгаришлар юз берди. Ҳозирги пайтда 87,4 фоиз мулк нодавлат, 12,6 фоизи давлат мулки кўринишида иш юритмоқда. Республикада жами 60 мингга яқин корхонадан 50,5 мингга яқини хусусийлаштирилган корхоналардир. Мулкнинг таркиби жиҳатдан 19,5 мингга яқини давлат, 105 мингга хусусий, 3,4 мингдан ортиқ чет эл инвесторлари иштирокида, шундан 442 қўшма корхона, 3,5 мингга яқин акционерлик жамияти, 1,2 мингга яқин жамоа ва 34 мингдан ортиқ бошқа корхоналардир.

Иқтисодий ислоҳотларнинг боришида ўрта ва кичик бизнесни ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Ҳозирги кунда 180 мингдан ортиқ кичик ва ўрта бизнес субъектлари ва 200 мингга яқин якка тартибдаги тадбиркорлар фаолият кўрсатмоқда.

Республикамиз шароитида қишлоқ хўжалигида кескин бурилиш ясаш ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ҳозирги кунда мамлакатда 3,3 миллион шахсий томорқа хўжалиги мавжуд бўлиб, шундан 1,8 миллионга яқини деҳқон хўжалигидир. Бундан ташқари 72 мингдан ортиқ фермер ва 1,4 мингдан зиёд ширкат хўжалиги фаолият кўрсатмоқда.

Иқтисодиётда юз берган таркибий ўзгаришлар, бозор инфратузилмасининг шакллани-ши

Собиқ СССРнинг таркатиб юборилиши билан республикалар ўртасидаги иқтисодий алоқалар узилди, оқибатда Ўзбекистоннинг бир қанча саноат корхоналари тўхтаб қилди ва маҳсулот ишлаб чиқариш камайди. Эндиликда иқтисоднинг таркибий тузилишини янгидан қуриш керак эди. Жаҳон бозорида ракобатга бардош бера оладиган ва аҳолининг истеъмол талабларини кондирадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил қилиш зарур бўлди.

Президент Ислом Каримов иқтисодиётдаги таркибий тузилишни тубдан ўзгартириш тўғрисида: «Иқтисодий ислоҳотларнинг иккинчи босқичида икти-содиётимизнинг таркибий тузилишида туб ўзгаришларга асос солишдан иборат ғоят муҳим вазифани хал этиш керак бўлади. Бу республика учун стратегик аҳамиятга эгадир. Таркибий тузилишда чукур ўзгаришларни амалга ошириш макроиқтисодий барқарорликка эришишнинг, истиқболда Ўзбекистоннинг барқарор иқтисодий ўсишини ва аҳоли фаровонлигини таъминлашнинг, жаҳон иқтисодий тизимига қўшилишнинг энг асосий шартларидан биридир», деб ёзади. Президентнинг кўрсатмаларидан келиб чиқиб, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларнинг олдига қўйилган аниқ вазифалар қуйидагилардан иборат бўлди: иқтисодиётнинг бир томонлама ривожланишига чек қуйиш; импортга карамликни тугатиш; мамлакатнинг экспорт салохиятини ошириш; халқ истеъмоли молларига аҳолининг талабини кондириш ва бошқалар.

Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш йўлида республикада ғоят йирик қурилишлар амалга оширилди. Мамлакатимизнинг ёқилги муста-киллигига эришиш сиёсати изчиллик билан амалга оширилди. Истиқлолга эришган Ўзбекистон тарихда илк бор 1995 йилда нефт мустақиллигига эришди. Мамлакат эндиликда нефт маҳсулотларига бўлган ўз ички эҳтиёжларини тўла кондирибгина колмай, катта салохиятга эга бўлган истиқболли ва ишончли экспортёр сифатида жаҳон бозорига йўл олди.

Ўзбекистонда нефт ва газ конденсатини ишлаб чиқариш 1990 йили 2,8 млн. тоннани ташкил қилган бўлса, 1997 йили бу кўрсаткич 7,9 млн. тоннага етди ва четга нефт маҳсулотларини сотиш кобилиятига эга бўлди. Жумладан, 1997 йили 250 минг тонна бензин, 600 минг тонна дизел ёқилгиси, 450 минг тонна мазут, 100 минг тонна авиация керосини экспорт қилинди. Табиий газ ишлаб чиқариш 1990 йилги 40,8 млрд. кубометрдан 1998 йил салкам 54 млрд. кубометрга кўпайди. Аҳолини табиий газ билан таъминлаш юзасидан катта ютуқларга эришилди. Хусусан, мустақиллик арафасида шаҳар аҳолисининг 43 фоизи, қишлоқларда эса 17 фоиз аҳоли табиий газ билан таъминланган бўлса, бу кўрсаткич 1997 йили 64 ва 48 фоизни ташкил қилди. Мамлакатни иқтисодий-ижтимоий ривожлантириш дастурини амалга ошириш учун ишончли энергетик базаси яратилган.

Ҳозирги кунда республика энергетика тизими 37 иссиклик гидравлик электростанциялардан иборат бўлиб, уларнинг умумий қуввати 11 миллион киловаттни ташкил этади. У йилига 55 миллиард киловатт-соатгача энергия ишлаб чиқариш имкониятига эга.

Йирик иссиклик электростанциялари, жумладан, қуввати 3 миллион киловатт-соат Сирдарё ГРЭСи, қуввати 2,1 миллион киловатт Янги Ангрен, қуввати 1,86 миллион киловатт Тошкент, қуввати 1,25 миллион киловатт Навоий ГРЭСлари республикамизнинг асосий электроэнергетика манбаи ҳисобланади.

Иссиклик электростанцияларидан ташқари, нисбатан арзон ва экологик тоза электр энергиясини етказиб берувчи гидроэлектростанциялар, жумладан, Чорвок Хужакент, Фарғона, Газалкент ва бошқа бир қанча электростанциялар тилаб турибди.

Ўзбекистон энерготизимининг Марказий Осиё Бирлашган энерготизимидаги улуши 40 фоизни ташкил этади. Республикамиз электр тармоқлари орқали электр энергияси Қозоғистон, Киргизистон, Тожикистон ва Туркманистонга узатилмоқда.

Ўзбекистоннинг жаҳондаги кўплаб мамлакатлар билан ташки иқтисодий алоқалари кенгайиб мустаҳкамланиб бормоқда. Эндиликда жаҳоннинг 35 мамлакати билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик тўғрисида битим тузилганлиги ва бир қанча жаҳон банклари билан шартноманинг имзоланиши Ўзбекистоннинг халқаро савдо ва хорижий инвестициялардан унумли фойдаланиши учун шарт-шароитларни яхшилади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги тарих шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда ривожланган давлатларнинг ҳеч кайсиси хориж мамлакатларининг сармоясисиз, инвестициясисиз тараққий этма-

ган. Ўзбекистон ҳам ўзининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий барқарорлиги билан чет давлатларнинг инвестициясини ўзига тортмоқда. 1999 йил 1 январ ҳолатига кўра Ўзбекистонда 3.592 қўшма корхона руйхатга олинган. Шундан 1917 таси фаолият кўрсатмоқда. Ишлаб турган қўшма корхоналарнинг асосий қисми-1400 таси Тошкент шаҳрида, 107 таси Тошкент, 85 таси Самарқанд, 51 таси Андижон, 49 таси Фарғона ва Наманган вилоятларида жойлашган. Шулардан бири Ўзбекистон-Германия «Каолин» қўшма корхонаси 17 апрел 1999 йил ишга туширилди. Чет эл сармоялари, айниқса, нефт ва табиий газ тармоқларида катта ўрин тутади. Бу соҳаларга 1994 йил атиги 10 млн. доллар хорижий сармоя жалб қилинган бўлса, бу кўрсатгич 1995 йил-395, 1996 йил-546, 1997 йил-845, 1998 йили деярли 1.145 млн. доллардан ошди.

1998 йил айрим ривожланган мамлакатлардаги молиявий кризис, жаҳон бозорида Ўзбекистоннинг муҳим экспорт маҳсулотлари-пахта толаси, рангли металлар нархининг тушиб кетиши мамлакатимизнинг иқтисодий ва молиявий аҳволига таъсир килмай колмади. Жаҳон иқтисодий кризиси шароитида республика раҳбари кайд этганидек муҳим стратегик вазифани хал қилишга муваффақ бўлинди. Жаҳон бозорида олтин, пахта, мис нархиниинг тушиб кетишига қарамасдан мамлакатимизнинг олтин валютаси захираси ўтган йилги даражасида сақланиб колди. Бу борада Навоий, Олмалик тоғ-кон металлургия комбинатлари, «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонасининг хал килувчи ролини кўрсатиш уринлидир.

Эндиликда жаҳондаги энг йирик конлардан ҳисобланган Қизилкумнинг олтин ва уран бойликлари мамлакатимиз тараққиётига хизмат килмоқда. Собиқ СССРнинг парчаланиб кетиши окбатида Россия корхоналари ҳамда Ўзбекистон уран ва олтин қазиб олиш саноати ўртасидаги кооператив алоқаларнинг узилиши натижасида ҳарбий саноат комплексининг Навоий вилоятидаги 50 минг нафар инженер ва малакали ишчилари кийин аҳволда қилдилар. Ўзбекистон Президенти йирик иқтисодчи мутахассис И.А. Каримов вазиятни ҳар томонлама уйлаган ҳолда Навоий тоғ-кон металлургия комбинатини тиклаш ва ривожлантириш ишларини давлат зиммасига ўтказди. Комбинатни қайта қуриш мақсадида хориждан олинган карздан тушган фойдаларни беш йил давомида корхона ихтиёрида қолдирилди. Хорижий давлатлар корхоналари билан битим тузиш, карз олиш, инвестициялардан фойдаланишда комбинатга тўла мустақиллик берилди. Ҳисоб-китоблар, катта жамоанинг меҳнати ўз натижаларини берди. Беш йилдан кейин Мурунтовдан тонналаб олинган олтинлар давлатнинг валюта захирасини тўлдирди. Арзон ва сифатли уран олиш ҳам йўлга қўйилди.

Американинг Колорадо штатидаги «Ньюмонт» фирмаси билан Мурунтовда қўшма корхона қурилиши билан ишлар яна қизиб кетди. «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонасига фирма томонидан ажратилган 200 млн. доллар инвестиция ёрдамида оддий шароитдаги ярим асрлик ишлар икки йилда ўз натижаларини берди. Навоий тоғ-кон металлургия комбинати олтин рудасини қазиб олишдан то заргарлик безакларини тайёрлайдиган шаклда ишлайдиган жаҳонда ягона корхонага айланди.

Ўзбекистон истиқлоли машинасозлик саноатини, Айниқса унинг муҳим тармоғи автомобилсозликнинг ривожланишига боғлиқ. 1992 йилнинг август ойи да Жанубий Корея Республикаси билан Ўзбекистон ўртасида тузилган битим асосида «ЎзДЭУ авто» қўшма корхонаси ташкил этилди ва Асака шаҳрида енгил автомашиналар ишлаб чиқаришга киришилди. 1996 йилнинг март-июл ойларида «ЎзДЭУ» автокорхонаси «НЕКСИЯ», «ТИКО», «ДАМАС» енгил автомашиналарини чиқара бошлади. 1999 йилнинг 1 июнига қадар, уч йил давомида 87 мингдан кўпроқ «НЕКСИЯ», 51 мингдан кўпроқ «ТИКО», 40 мингдан ортиқ «ДАМАС» автомашиналар ишлаб чиқарилди. Эндиликда енгил автомашиналари жаҳон бозорига чиқа бошлади. Фақат Россиянинг ўзида 18 мингдан ортиқ машиналар сотилди. Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск Саратов, Тюмень ва бошқа шаҳарларда «Ўзбекистон автомашиналари»га сервис хизматини кўрсатувчи тармоқлар кутилмоқда. Сўнгги йилларда Россияда хорижий автомашиналар ўртасида «НЕКСИЯ» машинамиз етакчи ўринни эгаллаб турибди. Корхона 2004 йили тўла қувватни ўзлаштириб, ҳар йили турли русумдаги 200 минг автомобилни ишлаб чиқарадиган бўлади. Эндиликда «ДЭУ» корхонаси билан шартномага кўра бу машиналарнинг янги моделларини ишлаб чиқара бошлади.

1993 йилда ГФРдаги «Мерседес Бенк АГ» корпорацияси билан Хоразмда юк автомашинасини чиқариш учун шартнома тузилди. 1994 йили «Дўстлик» автомобил заводила дастлабки 350 «Мерседес Бенк» юк автомобили ишлаб чиқилди. 1995 йили «Ўзавтосаноат» уюшмаси билан Туркиянинг машҳур «Кочхолдинг» компанияси ўртасида тузилган шартнома асосида Самарқанднинг Сўғдиёна мавзесида кад кўтарган автобус заводи 1999 йил март ойида ўзининг маҳсулотини бера бошлади.

Президентнинг 1992 йил 28 январ Фармонига мувофик «Ўзбекистон хаво йўллари» миллий авиакомпанияси тузилди. 1993 йилдан бошлаб авиакомпания замонавий А-310, БОИНГ-767,

БОИНГ-757, РЛ-85 самолётларига эга бўлди. 1991 йили Халқаро авиа йўли Дехли ва Карачигача учган бўлса, эндиликда МДХ ва АКШ маршрутлари йўналишида Ўзбекистон самолётлари учмоқда.

Ўзбекистон «Миллий хаво йўллари» компанияси жамоасининг мустақиллик йилларида олиб борган самарали фаолияти натижасида бу соҳада ўтказилган ислоҳотлар кўзга кўринарли натижаларга олиб келди. Фуқароқлар авиакомпаниясидаги кўп йиллик қолоқликка барҳам берилди ва жаҳон бозорида ўрнини эгаллади. Хаво йўлларида ғарбда ишлаб чиқарилган самолётлар фойдалана бошланди, мамлакатда туристик марказлар, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива аэропортлари қайта курилди. Ёқилги танкислигигабоғлиқ айрим рейсларнинг қисқартирилганига қарамасдан 2000 йили 1 млн. 800 минг йўловчилар ташилди, ўтган йилга нисбатан бу кўрсаткич беш фоизга кўп бўлди. Шу вақт давомида Украина хаво компанияси 500 минг, Қозоғистон 230 минг йўловчилар ташиган холос. Энг муҳими йўловчилар хавфсизлиги таъминланди. «Ўзбекистон хаво йўллари» миллий авиакомпаниясининг Халқаро авиация хавфсизлиги жамғармаси томонидан фахрий диплом билан мукофотланганлиги бунинг далилидир.

Истиқлол йилларида иқтисодиётда амалга оширилган таркибий ўзгаришлар қуйидаги жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган натижаларга олиб келди:

- ёнилги-энергетика ресурсларига бўлган эҳтиёжини Ўзбекистон ўзини-ўзи таъминлайдиган бўлди;
- ғалла мустақиллигига эришилди;
- ишлаб чиқаришда саноат маҳсулотлари ҳиссаси ошди;
- саноатда юксак технологияга асосланган истиқболли тармоқларнинг ҳиссаси ошди.

Натижада Ўзбекистонда макроиқтисодий барқарорлик давом этди. Хатто, 1998 йили ички ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш хажми 4,4 фоиз, шу жумладан, саноат ишлаб чиқариши 5,8 фоизга ортди. Истеъмол молларини ишлаб чиқариш 7,2 фоиз кўпайди. Аввалги йиллардаги каби катъи молия-кредит сиёсати амалга оширилди. Натижада инфляция даражасининг пасайишига олиб келди.

Иқтисодиётдаги барқарорлик Ўзбекистоннинг ташки савдо алоқаларида, экспорт ва импорт тузилмасида катта сифат ўзгаришига олиб келди: агар 1991 йидда экспорт таркибида пахта толасининг улуши 77,6 фоизни ташкил этган бўлса, 1998 йилда унинг улуши 38,6 фоизга тушди, 2000 йилда бу кўрсаткич 28 фоизга тушиши мўлжалланди.

Экспортда ёқилги ва саноат маҳсулотларининг улуши ортиб бормоқда. 1991 йилда хорижга сотилган товарларда машина ва жихозларнинг улуши 1 фоизга ҳам етмаган бўлса, 2000 йили бундай маҳсулотлар деярли 23 фоизни ташкил қилди.

Мустақиллик давридаги Ўзбекистоннинг иқтисодий ўсиши Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари иқтисодий аҳволи билан таккосланса, фақат Ўзбекистондагина 90-йиллар бошидаги даражадан ошиб бир текис ривожланмоқда. Бу ҳолатни жаҳоннинг кўп йирик ривожланган мамлакатларининг давлат раҳбарлари, таниқли мутахассислари тан олмоқда.

Қишлоқ хўжалигида ислоҳотлар, унинг вазифалари ва йўналишлари. Молия-банк тизими

Иқтисодий ислоҳотларнинг хал килувчи бугини сифатида қишлоқ хўжалигида ислоҳот ўтказиш, уни жадал ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди. Бунга сабаб Ўзбекистон аҳолисининг 64 фоиздан кўпроғи қишлоқда яшаши, яъни ички маҳсулотнинг 24 фоиздан кўпроғи аграр секторга тўғри келиши ва қишлоқда истикомат қилганларнинг 37 фоизга яқини қишлоқ хўжалиги билан бандлигида эди.

Қишлоқ хўжалигида ислоҳотларни амалга оширишда энг устувор масала сифатида ерга мулкчилик масаласи хал қилинди. Ўзбекистон Республикасида сугориладиган ерларнинг камлигини ҳисобга олиб, ер хусусий мулк қилиб сотилиши мумкин эмаслиги, балки уни узоқ муддатли ижара шартлари билан топшириш мумкинлиги ҳуқуқий ҳужжатларда кайд этилди.

Мустақилликнинг дастлабки кадамларидан бошлаб қабул қилинган меъёрий ҳужжатларда, хусусан «Ер тўғрисида»ги (20 июн 1990 йил) ва бошқа қонунларда ва Президент фармонларида қишлоқ хўжалигидаги туб ислоҳотларнинг ҳуқуқий асослари яратилди.

Қишлоқда бозор муносабатларини ривожлантириш, деҳқоннинг ерга эгалик хиссини қайта тиклаш, ерни сотиш-олишга йўл куймасдан, балки уни узоқ муддатларга (50 йилгача) мерос қилиш ҳуқуқи билан вақтинча ёки умрбод фойдаланишга бериш масалалари хал қилинди. 1992 йилдан бошлаб атиги уч йил ичида мавжуд 1137 давлат хўжалигидан 1066 таси мулкчиликнинг акциядорлик жамоа ёки ижарадаги хўжаликка айлантирилди, 1516 қорамолчилик фермаси меҳнат жамоаларининг мулки қилиб берилди. Қишлоқ хўжалигида кўп укладли иқтисод вужудга келди. 1997 йили шахсий томорқа хўжалиги 3 млн. гектарни ташкил қилди. Томорқа хўжалигининг экин майдони

1989 йили 257 минг гектар бўлса, 1997 йил 599,7 минг гектарга кўпайди. 1996 йили шахсий ёрдамчи хўжаликларда 640 минг т. гушт, 2,968 минг т. сут, 1,711 минг т. сабзавот, 321 минг т. мева, 307,8 минг т. полиз, 338,1 минг т. картошка, 729 млн. дона тухум етиш-тирилди. Ғаллакорлар Ўзбекистоннинг ғалла мустақиллигига катта ҳисса қўшмоқда. Улар 1996 йили давлатга 2 млн. 100 минг тонна ғалла топширган бўлсалар, 1998 йили 4,6 млн. тонна ғалла хосили етиштирдилар. Бундан 3,5 млн. тоннаси бугдой эди. Ғаллакорларнинг ютуқлари ўз-ўзидан бўлгани йўқ. Пахта майдонларини қисқартириш эвазига дон экинларининг майдони кенгайтирилиб, 2,5 млн. гектарга етказилиб пахта майдонлари билан тенглаштирилди. Ғаллачиликнинг техника базаси мустаҳкамланди, 8159 та «Нива», «Дон», «Сибиряк» комбайнлари билан бир қаторда Америкaнинг «Кейс» фирмасидан келтирилган 637 комбайн ғалла урим-югимида қатнашди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг И чақириқ Х сессияси (декабр, 1997 йил) аграр ва иқтисодий муносабатларни тубдан ўзгартириш юзасидан қатор қонунлар қабул қилди. «Ер кодекси», хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида», «Деҳқон хўжалиги тўғрисида», «Ер кадастри тўғрисида»ги Қонунлар қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштиришнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлади. 2000 йилга келиб республикада давлатга карашли бўлмаган сектор мустаҳкамланди ва етакчи ўрин эгаллаб, 1991 йил 63 фоизни ташкил қилган бўлса, 1999 йил сентябрига келиб қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш хажмининг 98,4 фоизини эгаллади.

Барча ислоҳотларнинг туб мақсади инсоннинг ижтимоий турмушини яхшилашга қаратилгандир. Ўзбекистон тараққиётидаги ўзига хос йўлнинг асосий тамойилларидан бири кафолатланган ижтимоий сиёсатни амалга оширишдан иборатдир. Унинг моҳияти жамиятда кам таъминланган, бокувчиси йўқ кўп болали оилаларни, ногирон ва карияларни ижтимоий ҳимоя қилиш, жамият аъзоларининг ута бойлар ва камбағалларга табақаланиб кетишининг олдини олишга қаратилган. 1994 йил октябридан бошлаб давлат томонидан бола бокувчи оналарга, 16 ёшгача болалари бор, кам таъминланган оилаларга нафақат жорий этилди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида аҳоли турмуш даражасини барқарорлаштиришга қаратилган зарурий чора-тадбирларнинг дастури ишлаб чиқилди ва ҳаётга татбик этилмоқда. Бу тадбирларни амалга ошириш учун давлат бюджетидан ажратилган маблағлар хажми йилдан-йилга ортиб бормоқда. Хусусан, 1999 йил давлат бюджетини шакллантиришда объектив сабабларга кўра юз берган айрим кийинчиликларга қарамасдан, маъмурий ва бошқарув органлари тизимида ўтказиладиган қисқартиришлар ҳисобига ижтимоий соҳаларга ажратиладиган маблағларнинг камайишига йўл қўйилмади.

1998 йил охиридаги ҳисобга кўра мамлакатда 3 млн. 252 мингдан ортиқ киши пенсия ва нафақатлар олди ва бу мақсад учун 75 млдр. 541 млн. сум мивдорида маблағ ажратилди. Шундан фақат икки ёшгача боласи бор оналарга 10 млрд. 448 млн. сум нафақат берилди.

Кам таъминланган аҳоли қатламлари нафақат ва моддий ёрдамдан ташқари турли хил имтиёзлардан кенг фойдаланади.

Бозор муносабатига ўтиш муносабати билан аҳоли даромадининг моҳияти янгиланмоқда. Уларнинг манбалари ўзгармоқда. Маош билан улчанган иш ҳақидан ташқари тадбиркорлик даромади, акциядорлик дивиденди, мулкдан келган даромад, томорқа маҳсулотларини сотишдан олинадиган тушум шаклларида бозор даромадлари пайдо бўлди.

Аҳоли даромадларининг бозорга боклик манбалари йилдан-йилга усиб бориши муносабати билан иш хакининг салмоғи пасайиб бормоқда. Масалан, 1992 йили иш хаки аҳоли даромадининг 57 фоизни ташкил килса, 1995 йилда эса 44,2 фоизни ташкил қилди. 1997 йили аҳоли барча даромадларининг карийб чорак қисми тадбиркорлик фаолиятидан тушди.

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб бозор муносабатларига мос пул-кредит тизими шакллантирилди. Ўтиш даврида банк тизимининг эгаллайдиган муҳим ўрнини Президент И.А. Каримов ҳар томонлама асослаб берди. Банк тизими, дейди Президент, иқтисодий қайта қуриш жараёнида локомотив ролини бажариши керак Бу тизимнинг фаолияти иқтисодни барқарорлаштиришга қаратилган бўлиб, ислоҳотларни чукурлаштириш учун кулай макроиқтисодий шароитлар яратиш зарур. Банк тизимини ислох қилишнинг биринчи бос кичи 1991 йили қабул қилинган «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонундан бошланди. Собиқ СССР давлат банкининг ўлкадаги бўлими Марказий банкка айлантирилди. Ташкилий тузуми қайта курилиб, унинг иш услуби қайта тубдан ўзгартиридди. Ҳаракатдаги савдо (коммерция) банклари акциялашган банкларга айлантирилди, уларнинг сони кўпайди. 1999 йил охирида республикада 36 савдо (коммерция) банклари, улардан иккитаси давлат, 18 акциядорлик 10 хусусий ва 13 йирик хорижий банкларнинг ваколатхоналаридир.

Миллий валюта жорий этилиши (1994 йил июл) пул тизимини мустаҳкамлашда иккинчи босқич бўлди. Бу даврда, биринчи навбатда банк қонунчилиги такомиллашди.

1996 йилдан бошлаб иқтисодий ўсиш юз берди. Аҳоли даромадининг йиллик ўсиши 14 фоизни ташкил қилди. 1997 йили ялпи маҳсулотнинг) ўсиши Ўзбекистонда 4,5 фоиздан кам бўлмади. 1991-1996 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси хукумати миллий банк ва молия тизими юзасидан бир қанча қарорлар қабул қилди. 1995 йил декабрда Олий Мажлиснинг навбатдаги сессиясининг Марказий банк ва банклар тўғрисида қонунлари катта аҳамиятга эга бўлди. Марказий банкдан ташқари Тошкент шаҳри ва вилоятларда 30 та акциядор-тижорат, ширкат ва хусусий банклар фаолият кўрсатмоқда.

Мустаккил Ўзбекистон хазинасини тўлдирувчи, иқтисодий ислоҳотларни муваффақиятли ўтказишнинг асосий манбаи солиқдир. Шунинг учун солиқ тизимини такомиллаштиришга дастлабки кунлардан бошлаб катта эътибор берилди.

Вазирлар Махкамасининг 1991 йил 12 августдаги «Ўзбекистон Республикасида давлат солиқ органлари ҳақида»ги қарори асосида давлат солиқ тизими шакллана бошлади. Солиқ тўловчилар сони йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Агар 1994 йилда 91 мингдан ортиқ солиқ тўловчи юридик шахс руйхатдан ўтган бўлса, 1997 йили уларнинг сони 148 мингтага етди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, иқтисодий ислоҳотларнинг ютуқлари мам-лакатда иқтисодий барқарорликни таъминламоқда.

Мустақиллик йилларида маънавий ва маърифий ҳаёт. Миллий истиқлол ғояси ва мафкуравий масалалар

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш билан бир вақтда маънавий меросимизни, маданий қадриятларимизни тиклаш ва уларни халқимизга етказиш борасида кенг куламда фаолият олиб борилмоқда.

Республика Президенти И.А. Каримов таъкидлаб ўтганидек маънавиятнинг моҳияти шунчалик кенгки, уни улчаб ҳам, поёнига етказиб ҳам бўлмайди. У инсон учун бутун бир оламдир.

Бозор муносабатлари шароитида маънавият ва маърифат ишларига ғоят катта эътибор берилиши мустақил Ўзбекистонда янги жамият қуришнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Шу борада «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик марказини ташкил қилиш ва уларнинг иш самарадорлигини оширишга қаратилган 1994 йил 23 апрелдаги ва кейинги Президент фармонлари республикада маънавий ва мафкуравий ишларни юксалтиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йилнинг 2 июнидаги Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги янги фармони эса мамлакатимизда маънавий-маърифий ислоҳотларни изчил амалга ошириш, миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойилларини халқимиз онги ва калбига сингдириш борасида ўлкан ишларни амалга оширишга қаратилган муҳим дастур бўлди. Юртбошимизнинг маънавиятга бош хомий бўлаётгани, вилоят ҳокимларининг маънавий ва маърифий кенгашларига шахсан ўзлари раислик қилаётганлари мамлакатимизда маънавий қадриятларни тиклаш, ҳар томонлама камол топган инсонни тарбиялашга қанчалик катта эътибор берилганликни кўрсатади.

Республика маънавият ва маърифат кенгаши Президент фармонининг ижросини таъминлаш мақсадида «Жамият маънавиятини янада юксалтириш», «Аҳолини сиёсий ва ижтимоий фаоллигини ошириш» юзасидан ҳужжатлар қабул қилиб, 39 та кичик ишчи гуруҳларни тузди. Қабул қилинган дастурларни амалга ошириш, маънавий-маърифий ишларнинг самарадорлигини кучайтириш юзасидан кенгашнинг жойлардаги бўлимлари муайян ишларни амалга оширмоқдалар.

Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда аждодларимизнинг бизгача етиб келган бой маданий меросларини ўрганиш ҳам катта ўрин эгаллайди. Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қадриятлар, урф-одатлар, буюк ота-боболаримизнинг бизга қолдирган меросларини ўрганиш ва тарғиб этиш учун кенг йўллар очилди. Бу борадаги тадбирлар мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок амалга оширила бошланди. Хусусан, маънавий-маърифий ишларнинг ривожланиши учун давлат томонидан катта маблағ-лар ажратилди. Ўзбекистондаги барча давлат театрлари, маданият уйлари, санъат олий ўқув юртлари, фольклор-этнографик гуруҳлар маданият ўчоқларига айланиб колди. Театр сахналарида янги замонавий спектакллар қўйила бошлади.

Бадиий адабиётда партиявийлик синфийлик нуқтаи назаридан ёндашишга чек қўйилди. Баҳовуддин Нақшбанд, Феруз, Хужа Ахрор, Чўлпон, Фитрат каби алломаларнинг номлари тикланиб, асарлари чоп этилди.

1991 йили буюк аллома, газал мулкининг султони Алишер Навоий юбилейи ни ўтказиш катта воқеа бўлди. Бу тантанага бағишланиб республикамизда шоир нинг асарлари нашрдан чиқарилди.

1994 йил Мирзо Улуғбек таваллуд топган кунининг 600 йиллиги кенг куламда, жаҳон миқёсида нишонланди. ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида юбилейга бағишланган хафталик ўтди.

Мустақиллик йилларида буюк соҳибкирон Амир Темурнинг 660 йиллиги бўлиб ўтди. ЮНЕСКО томонидан 1996 йил «Амир Темур йили», деб эълон қилинди. Шу йили ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида «Темурийлар даври, фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» мавзуида анжуман ва унга бағишланган кўргазма очилди. Мамлакатимизда «Темур ва темурийлар» музейи, Амир Темур номи берилган боклар, кучалар барпо этилди.

Ислом оламининг алломаси Исо ат-Термизийнинг 1200 йиллиги, Махмуд аз-Замахшарийнинг 920 йиллиги, Нажмиддин Кубронинг 850 йиллиги, Боховуддин Нақшбандийнинг 675 йиллиги кенг куламда нишонланди. Уларнинг бой асарлари нашрдан чиқарилди.Барча вилоятлар ва шаҳарларда ҳар йили Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Огахийларга бағишланиб кечалар ўтказилди, Жалолиддин Мангубердининг 800 йиллик таваллудига, «Алпомиш» достони яратилишининг 1000 йиллигига бағишланган турли кечалар, бахслар ташкил этилди.Маънавий ҳаётни такомиллаштириш мақсадида Имом ал-Бухорийнинг юбилейига бағишлаб, Қуръони Каримдан кейин иккинчи ўринда турадиган «Ал-жомеъ ас-сахийх» (Ишонарли туплам), «Ал-адаб ал-муфрад» (Адаб дурдоналари) ўзбек тилига таржима қилиниб, нашрдан чиқарилди.

1998 йили Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги, Ахмад ал-Фаргоний таваллудининг 1200 йиллиги жаҳон миқёсида кенг нишонланди. Республикада юбилейлар муносабати билан алломалар ҳаётига бағишланган илмий анжуманлар ва бадиий кўргазмалар очилди.Юртбошимиз Ислом Каримов ташаббуси ва бевосита иштироки билан буюк ватандошларимиз фикх илмининг билимдони, номи Шарқ ва Ғарбда машҳур бўлган Абул Хасан ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал-Фаргоний ал-Маргиноний таваллудининг 910 йиллиги, калом илмининг асосчиси Имом Абу Мансур ал-Мотуридий таваллудининг 1130 йиллиги бутун мамлакатимизда кенг нишонлаб ўтилди. Юртимиз хали иттифоқ таркибида бўлган, Кремлнинг ҳукмронлиги хали кучини йўқотмаган бир пайтда-1990 йил июн ойида Республика Президенти Ислом Каримов «Мусулмонларнинг Саудия Арабистонига хаж қилиши тўғрисида»ги фармонга имзо чекди. Ўзбекистон хукуматининг ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши билан 1991 йилда хаж қилиш бахтига 350 киши сазовар бўлган бўлса, 2001 йили хожиларнинг сони 3801 кишига етди. Жами мус такиллик йиллари хаж ибодатини адо этишга муваффақ бўлганларнинг сони 31.057 кишини ташкил қилди.

1992 йил Президент фармони билан Рамазон ва Қурбон хайит кунлари умумхалқ байрами, деб эълон қилинди. Халқимиз асрлар давомида нишонлаб келган байрамларидан бири-«Наврўз» умумхалқ байрами сифатида қайта тик ланди.

«Мовароуннаҳр» диний бошқармаси фаолияти республикамиз ҳаётида ўз ўрнини эгаллади. Дин инсон руҳини поклаши, одамлар ўртасида мехр-оқибат туйғуларини мустаҳкамлаши, миллий қадрият ва анъаналарни асрашга хизмат қилиши билан жамият ҳаётида муҳим ўрин тутиб келган. Ўзбек юрти азалдан қадимий динлар ривож топган макондир. Ҳозирги кунда кўп миллатли Ўзбекистон Республикасида ислом дини билан бир қаторда ун еттита диний конфессиялар ёнма-ён яшаб келмоқда.

1995 йили рус православ черкови Тошкент ва Ўрта Осиё епархияси ташкил этилганлигининг 125 йиллиги юбилейи, Ўзбекистон евангел-лютеран жамоаси ташкил этилганининг 100 йиллигига бағишланган «Бир осмон остидги» шиори билан мусулмон ва христиан динлари вакиллари ўртасида ўтказилган мулоқот катта аҳамият касб этди. Тошкентда 2000 йилнинг сентябрида ЮНЕСКО рахнамолигида «Жаҳон динлари тинчлик маданияти йўлида» мавзуида динлараро мулоқот, халқаро анжуман бўлиб ўтди. Унда АКШ, Франция, Россия, Эрон, Исроил, Ҳиндистон, Хитой, Ватикан каби уттизга яқин мамлакат, шунингдек халқаро диний муассасалар вакиллари қатнашдилар. Анжуманни ўтказиш учун айнан Ўзбекистон танлангани бежиз эмас. Зеро, бу ўлкадан дунёга донги кетган буюк алломалар, ислом оламида катта ҳурматга эга бўлган буюк зотлар етишиб чиққан. Ҳозирги кунда мустақил Ўзбекистонда дин ва виждон эркинлиги мустахкам қарор топган ва барча диний конфессиялар биргаликда мустаҳкам тинч ликни сақлаш, диний экстремизм ва халқаро террорчиликка қарши дадил кураш олиб бормоқда. АКШ собиқ давлат секретари Мадлен Олбрайт 2000 йил апрелида Тошкент Синагогида ибодат қилгандан кейин шундай деган эди: «Ўзбекис-тонда, яна такрор айтаман, Ўзбекистонда барча динларга бир хил эътибор берилаётгани, виждон эркинлиги тўла таъминланганлиги мени жуда кувонтирди. Бу жиҳатдан Ўзбекистонни бутун дунёга ибрат қилиб кўрсатса арзийди».

Истиқлол йўлида кадам ташлаб бораётган Ватанимиздаги мавжуд маънавий, маданий омилларига аҳамият бериш билан бирга маориф, таълим-тарбия ишларига эътибор кучайтирилмоқда.

«Таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб, онгни ўзгартириб бўлмайди. Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса, биз кўзлаган олий мақсад-озод ва обод жамиятни барпо этиб бўлмайди», -дейди И.А. Каримов.

Республикамизда таълимнинг янги тизимини амалга оширишда Ўзбекистон хукумати тарихимиздаги таълим жараёнларини ўрганиб чиқиб, таълимни ислох қилиш дастурини тайёрлади. Барча эътибор таълим тизимларини демократик ва инсонпарварлик тамойиллари асосида такомиллаштириб, унинг моддий-техни-ка базасини замон ва давр талаблари даражасига кўтариш ва Ўзбекистоннинг маърифий салохиятини кучайтиришга қаратилди. Шу мақсадда 1992 йил 2 июл республикамизда «Таълим тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди.

Таълимни ислох қилиш қуйидаги тамойиллар асосида олиб борилади:

- таълим тарбиянинг инсонпарварлиги ва демократиявийлиги;
- таълим тизимининг узлуксизлиги, изчиллиги, илмийлиги ва дунёвийлиги;
- таълимда умуминсоний ва миллий-маданий, маънавий қадриятларнинг устуворлиги;
- эътиқоди, динидан катьи назар, барча фуқароқлар учун таълим олиш имкониятлари яратилганлиги;
- таълим муассасаларининг сиёсий партиялар ва ҳаракатлар таъсиридан холилиги.

1993 йил Республикамиз Президенти томонидан «Ўзбекистонда ўқувчи-ёшларни рағбатлантириш чоралари тўғрисида»ги Фармонига биноан талаба ва аспирантлар учун махсус стипендиялар белгиланди. Улар учун ривожланган давлатлардаги университетларда таълим олиш, улардаги илмий марказларда ишлаш, малакаларини ошириш учун шароитлар яратиб берилди.

Ўзбекистон мустақиллигига эришган дастлабки кунлардан бошлаб энг муҳим масалалардан бири эскича тафаккур, эътиқодидан кутулган, истиқлол учун, ўз она-юрти учун хизмат киладиган кадрлар тайёрлаш масаласи бўлди. Эски тузумни аста-секин таг-томири билан тугатиб, батамом янги, жаҳоннинг илгор тараққий этган мамлакатлари йўлидан борадиган ҳақиқий демократик жамият қуриш эндиликда янгича фикрлайдиган қуйидан тортиб юқори тоифадаги кадрларга боғлиқ бўлиб қилди.

Собиқ иттифоқда катта-кичик раҳбар ходимлар ҳар хил даражадаги партия ва комсомол мактабларида, коммунистик мафкура тарғиботчиси ва ташвиқот-чиларини тайёрлайдиган университет ва академияларда тайёрланган бўлса, эндиликда бу ўқув юртлари, табиийки, тарих сахнасидан тушиб колди.Бозор муносабатларига асосланган янги жамиятда раҳбар кадрларни тайёр-лаш мақсадида Президент кошидаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси университета, айрим вазирликлар кошида академиялар ташкил этилиши катта аҳамият касб этади.

Президентимиз республика ва вилоятларнинг раҳбар ходимлари, ҳуқуқ органлари раҳбарлари билан учрашувларида ҳокимиятлар, ҳуқуқ органларининг айрим ходимлари томонидан тартибинтизомнинг, қонунчиликнинг бузилаётгани тўғрисида ҳар гал куйиб-пишиб гапиради ва уруғаймокчилик маҳаллийчилик нопоклик каби ўтмиш қолдиқларидан тоза, эл-юрти ва халқига ҳалол меҳнат киладиган ёш кадрларни тайёрлаш, уларга йўл очиб бериш зарурлигини қайта-қайта такрорлаб кўрсатади.

Ўзбекистон мустақиллигининг келажаги юқори малакали, маърифатли, эл-юртига садокатли мутахассисларни тайёрлашга бевосита боғлиқ. И.А. Каримов мухбирларнинг «Сизнинг сиёсатингизда таълим-тарбия масаласига катта эътибор беришнинг сабаблари нимада?», деб сураган саволига онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб янги жамият қуриб бўлмайди, онг, ғоя, тафаккур таълим-тарбия билан узвий боғлиқ бир-бирини тўлдиради, деб жавоб беради.

1997 йил 29 августда республика Олий Мажлисининг ИХ сессиясида И.А. Каримовнинг «Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» маърузаси асосида янги таҳрирда «Таълим тўғрисида» Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» қабул қилинди.

Истиқлол йилларида мактабгача тарбия муассасаларида, бошланғич синфларда ўқув-тарбия ишларига эътибор кучайтирилиб, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари тизимида лицейлар, коллежлар, бизнес мактаблари очилди, 8 та институтлар асосида университетлар ташкил қилинди. 2000 йил бошларига келиб, мамлакатимизда 61 та олий, 258 та ўрта махсус ўқув юртлари, шу жумладан, 75 та коллежларда 360 мингдан ортиқ талаба билим олмоқда. Мустақиллигимиз келажаги ёшлар қўлида экан билимдон, маънавиятли, мустақил фикрлаб, мустақил иш юритадиган ёшларни, юртбошимиз таъбири билан айтганда, жамиятимизнинг энг катта бойлиги, миллатимизнинг интеллектуал, ақлзаковат бойлиги бўлмиш йигит-қизларимизни тарбиялаш мамлакатимиз ҳаётида биринчи даражали вазифа этиб қўйилмоқда.

Бу борада «Улуғбек» (1993 и.), «Умид» (1997 и.) жамғармалари олиб бораётган ишлар алоҳида ўрин тутади. Фақат «Умид» жамғармаси синовларида 1997-1999 йиллар мобайнида 5500 нафар ёшлар қатнашиб, 658 таси Президент грантларига сазовор бўлди. 2000-2001 ўқув йилидаги бу танловда 3000 нафар ёшлар билими синовдан ўтказилиб, улардан 124 нафари хорижий давлатларнинг энг нуфузли ўқув юртларида укишга муяссар бўлди.

Яқинда ўз фаолиятини бошлаган «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракатининг асосий мақсад ва вазифалари келажак авлодимиз дилига ва онгига миллий истиқлол ғоялари ва мафкурасини сингдириш, аҳолининг аксариятини ташкил қилган йигит-қизларимизни миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида тарбиялашга қаратилгандир.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг асосий тамойиллари аниқ белгилаб кўрсатилди:

* узлуксизлик: таълим — фан — ишлаб чиқариш;
* мутахассисларга талаб истиқболини ўрганиш;
* ўқитувчи ва мураббийларни қайта тайёрлаш;
* ўқувчи-ёшларни Ватанга садокат, юксак аҳлоқли, маънавиятли ва виждон-ли этиб тарбиялаш;
* корхоналарда мактаб-институтлар базасини мустаҳкамлашдан фойдаланиш;
* чет эл сармояларидан фойдаланиш.

Таълим тўғрисидаги янги қонунга кўра, узлуксиз таълим бир неча босқич-ларда амалга оширилиши зарур:

1. Мактабгача оила ва борча тарбияси.

2. Бошланғич таълим 1 - 4 синфлар.

3. Умумий таълим мажбурий бўлиб, 5-9 синфларда умумий билим асослари, дунёқараш шаклланади.

4. Мажбурий-ихтиёрий тусдаги ўрта махсус билим ва касб-ҳунар ўқув юртлари: 3 йилга мўлжалланган академик лицейлар, махсус касб-ҳунар коллежлари.

5. Олий таълим: бакалавр-4 йил, магистратура-2 йил укиш муддати, кейинчалик илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш учун аспирантура-3 йилга, докторантура-2 йил муддатга белгиланган.

Таълим-тарбия, илм-фан соҳасидаги ислоҳотлар босқичма-босқич амалга оширилиши зарур:

I. 1997-2001 йй. Ўтиш даври.

II.2000-2005 йй. Ислоҳотни кенг миқёсда амалга ошириш даври.

III. 2005 йилдан кейин кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва янада ривожлантириш давр.

Ўтган қисқа давр ичида «Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури»ни амал га оширишнинг биринчи босқичидаги натижалар кўзга кўринарли даражада бўлди.

Мамлакатда спорт ва жисмоний тарбия соҳасида эришилган ютуқларни янада ривожлантириш юзасидан Республика Вазирлар Махкамаси томонидан қабул қилинган 1999 йил 27 майдаги 271-сонли қарори ва шу қарор асосида қабул қилинган Давлат Дастури катта аҳамиятга эга бўлди. Дастурга кўра айниқса, қишлоқ ёшлари ўртасида жисмоний тарбия ва спорт шахобчаларини кенгайтириб, уларнинг моддий-техника базаларини кучайтириш тадбирлари белгиланди. Бунга жавобан ўтган бир йилдан кўпроқ вақт ичида қишлоқ туманларида 184 спорт-согломлаштириш клублари ташкил қилинди.

2000 йил Ўзбекистон Республикаси спорти тарихида, умуман олганда, муваффақиятли йил бўлди. Саралаш мусобакаларида ғолиб чиққан 77 спортчимиз 13 спорт тури буйича Австралиянинг Сидней шаҳрида бўлиб ўтган XXVIIОлимпиада уйинларида қатнашишга муяссар бўлдилар. Олимпиадачиларимиз 1 олтин, 1 кумуш ва 2 бронза медалларини қўлга киритиб, 200 мамлакат ўртасида 41-ўринни эгалладилар. Республика курашчилари, боксчилари, теннисчилари, дзюдочи ва каратечилари мустақил Ўзбекистонимизни бутун жаҳонга танитмоқда.

Мустақиллик йилларида энг тез ривожланиб бораётган спорт турларидан бири шахматдир. Собиқ советлар даврида шахмат буйича битта фоссмейстер тайёрланган бўлса, эндиликда уларнинг сони 11 нафар бўлди. Шу йили Туркияда бўлиб ўтган Жаҳон шахмат олимпиадасида ҳамюртларимиз 120 дан ортиқ мамлакатлар ичида фаҳоли 11-ўринни эгалладилар.

Республика чемлиони Рустам Косимжонов ўз тахтасида бронза медалига эга бўлди.

Жамият тараққиётида руй бераётган ўзгаришларни тушуниш, хур фикрликка интилиш, кишиларни истиқлол йўлидан олиб борувчи ғоявий карашлар ҳозирги куннинг асосий вазифаларидан бири бўлиб колмоқда.

Жамиятимизда сиёсий мустақилликка эришиб, иқтисодий, маданий-маъри-фий ишлар амалга оширилаётган бир вақтда миллий истиқлол ғояси ва мафкураси, юртбошимиз айтганидек сув билан хаводек зарурдир. Бусиз, яъни фикр-лаш, эътиқод ўзгармасдан бозор муносабатларига ўтиш даврида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий барқарорликка эришиш мураккаб вазифадир. И.А. Каримов миллий мустақиллик ғоясининг зарурлиги тўғрисида гапирар экан, «ўзи-нинг келажагини курмокчи бўлган ҳар қандай давлат ёхуд жамият, албатта, ўз миллий ғоясига суяниши ва таяниши керак», деб таъкидлайди ва миллий истиқлол мафкурасининг вазифасини кўрсатиб, унинг «...асл маъноси эскича акидалардан ҳоли бўлган, мустақил ва янгича фикрловчи кишиларни тарбиялашдан иборат», дейди. Мустақиллик ғояси ва мафкурасининг халқимизга тўғри йўл кўрсатувчи, уни бирлаштирувчи, буюк мақсадлар учун бутун кучларимизни уйғунлаштирувчи аҳамиятини назарда тутиб, Президент И.А. Каримов мустақилликнинг дастлабки даврида, 1993 йил 6 май Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг II чақириқ XII сессиясида «Олдимизда турган энг муҳим масала бу миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётимизга татбик этишдир», деган эди. Кишиларимизни кайси тоифа ва гуруҳда бўлишидан катъи назар маънавий инқироздан чиқарадиган ягона миллий ғоя атрофида бирлаштирадиган бирдан-бир қудратли куч ана шу миллий мустақиллик мафкурасидир.

Ягона мақсад, ягона ғоя бўлмаса жамият инқирозга учрайди, ҳалок бўлади. Буни биз яқин ва олис ўтмишдаги тарихимиздан биламиз. Миллий истиқлол ғояси келажак мақсадни ифодалайдиган халқимизнинг минг йиллик тарихини буюк келажак билан боглайдиган, ана шу юксак мақсад йўлида 120 дан ортиқ миллатлар ва элатларни, барча кишиларимизни бирлаштирувчи байроқ вазифасини бажаради.

Мустақил Ўзбекистон тарихи миллий истиқлол ғоясининг тарихидир. И.А. Каримов: «Ўзининг ҳаётини, олдига куйган мақсадларини аниқ тасаввур кила оладиган, ўз келажаги ҳақида кайгурадиган миллат ҳеч бир даврда миллий ғоя ва миллий мафкурасиз яшамаган ва яшай олмайди», — дейди.

Миллий истиқлол ғояси Ўзбекистон Республикасининг кўп миллатли омилини сақлаб қолиши ва уни ривожлантиришдек буюк мақсадни ўзининг адолатли, инсонпарвар ҳуқуқий жамият қуриш йўлидаги устувор йўналиш, деб карайди. «Ўзбекистон-Ватаним маним» ғояси барча ўзбекистонликларнинг дилидан ўрин олган. Бу фикрларнинг тасдигини «Ижтимоий фикр» маркази томонидан 1999 йилнинг июн ойида ўтказилган социопогик тадқиқотларнинг натижасида қуриш мумкин. Қорақалпоғистон Республикаси, Самарқанд, Тошкент, Фарғона вилоятлари ва Тошкент шаҳрида 1350 респондентлар иштирокида ўтказилган тадқиқотда ўзбеклардан ташқари тожик козок татар, киргиз, рус, украин, белорус миллатлари вакиллари Ўзбекистонда миллатлараро ва фуқаролик барқарор-ликнинг сабаблари нимада, деган саволга якдиллик билан қуйидагича жавоб бердилар: 59,5 фоизи Республика Президента И. Каримовнинг окилона сиёсати, 31,3 фоиз-давлатнинг олдий халқ тўғрисидаги ғамхўрлиги, 22 фоиз-ўзбек халқининг багрикенглиги, 15,3 фоиз иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётда барқарорлик.

Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуриш йўлида иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ишларимиздаги барқарорлик мафкуравий тахдидларнинг олдини олишни муҳим вазифа қилиб куяди. Шу мақсадда халқимизнинг анъаналарига, удумларига, тилига, динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, мехр-оқибат, инсоф, сабр-токат, адолат, маърифат туйғуларини кишилар онгига сингдириш лозимдир.

Миллий мустақиллик ғоясининг энг муҳим вазифаларидан бири мустақиллигимиз таянчи ва келажаги бўлган ёш авлодни миллий ғурур, Ватанга садокат руҳида тарбиялашдан иборат. Мустақиллик ғояларига эътиборсизлик оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. 1999 йил 16 феврал «конли сешанба» куни воқеалари миллий мустақиллик ғоясини, мафкурасини ёшларимиз дилига етказиш зарурлигини, бунинг учун ғоявий, мафкуравий ишларимизни кучайтириш лозимлигини кўрсатди.

Бу борада юртбошимиз И.А. Каримовнинг 2000 йил апрелида Оксарой қароргоҳида зиёлилар билан ўтказилган мулоқотида, шу йилнинг июн ойида «Фидокор» газетаси мухбири саволларига берган жавобларидаги миллий истиқлол мафкурасининг моҳияти, зарурати, аҳамияти, унинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий асослари тўғрисидаги таълимоти истиқлолимизнинг буюк ғояларини кишиларимиз тафаккурига сингдириш борасидаги ишларимизнинг дастуридир.

Миллий истиқлол ғоясини, унинг тушунча ва тамойилларини халқимиз, биринчи навбатда ёшларимиз ўртасида тарғиб ва ташвиқ этишнинг усул-услубларини шакллантириш йўлида дастлабки кадамлар қўйилмоқда. «Маънавият ва маърифат» маркази кошида тарғибот-ташвиқот марказининг тузилгани жамоатчи маърузачилар ишининг йўлга қўйилаётгани, улар учун «Воизга ёрдам» рукнида рисолалар чоп этилаётгани шулар жумласидандир. Президентимиз фармони билан «Мил-

лий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» махсус фан сифатида таълим тизимининг барча босқичларига киритилди.

Хронологик жадвал

3-3,5 млн. йил илгари-Олдувой одами (Шарқий Африка).
1 млн.-700-600 минг йил илгари-Ява ороли одами (питекантроп).
700-600 минг йил илгари-Хитой одами (синантроп).
500-50 минг йил илгари-архантроплар, Неандертал.
1 млн. йилдан зиёдроқ-Селунғур (Фергантроп).
1 млн.-15-13 минг йил-Ўрта Осиёда палеолит даври.
1 млн.-100 минг йил-Илк палеолит .
100-40 минг йил-Ўрта палеолит (Тешиктош одами).
40-12 минг йил-Сўнгги палеолит.
12-7 минг йилликлар-Мезолит даври (Ўрта тош даври).
6-4 минг йилликлар- Неолит даври (Янги тош даври).
4 минг йилликнинг охири-3 минг йилликнинг бошлари-Енеолит (мис-тош) даври.
3-2 минг йиллик-Бронза асри.
6-4 минг йиллик-Жойтун, Калтаминор ва Ҳисор маданиятлари.
4 минг йиллик охири-3 минг йиллик бошлари-Лавлакон, Саразм.
Мезолит-неолит даври-Ўрта Осиёда ибтидоий тасвирий санъатнинг пайдо бўлиши.
3-2 минг йиллик-Замонбобо, Сополлитепа маданиятлари.
3 минг йиллик-дунё тарихидаги илк ёзув пайдо бўлиши.
4-3 минг йиллик-дунё тарихида илк давлатларнинг пайдо бўлиши.
1 минг йилликнингбошларидан-темир асри.
Мил.авв. V-IV асрлар-Ўрта Осиёда илк ёзув пайдо бўлиши.
Мил.авв. I минг йиллик биринчи ярми-”Авесто”нинг пайдо бўлиши.
Мил.авв. VII-VI асрнинг бошлари-Заратўштра фаолияти.
Мил.авв. I минг йиллик ўрталари-Ерон аҳамонийларининг Ўрта Осиё вилоятларини босиб олиши.
Мил.авв. I минг йиллик бошлари-Ўрта Осиёда илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши.
Мил.авв.VI-IV асрлар-аҳамонийлар миххат ёзувлари.
Мил.авв. 555-330 йй. Ўрта Осиё тарихий-маданий вилоятлари аҳамонийлар давлати таркибида.
Мил.авв. 530 й.-Массагетларнинг Кир II қўшинларини тор-мор- етиши.
Мил.авв. 522-486 йй.-Доро I ҳукумронлиги.
Мил.авв. 522-й.нинг охири-Доро I га қарши Марғиёна қўзғолони.
Мил.авв. 519-518 йй.-”Саклар ўлкаси”даги форсларга қарши Сукунҳа бошчилигидаги кураш.
Мил.авв. V аср ўрталари-Болқон ярим оролидаги шаҳар-давлатларнинг кучайиши
Мил.авв. 334 й.баҳори-македон қўшинлари форсларга қарши юриш бошлади.
Мил.авв. 329 й. баҳори -Македониялик Искандар қўшинлари Окс (Амударё)бўйларга етиб келади.
Мил.авв. 328 й. баҳори - юнон-македонларга қарши кураш авж олди.
Мил.авв. 327 й. охири-Суғдиёнадаги қўзғолоннинг сўнгги ўчоқлари ҳам бостирилди.

Мил.авв. 334-324 йй.-Македониялик Искандарнинг ҳарбий юришлари натижасида улкан давлат ташкил топди.
Мил.авв. 323-й.-македониялик Искандарнинг Бобилда тўсатдан вафот етиши.
Мил.авв. 312-й.-Искандарнинг энг ишончли саркардаларидан бири Салавка ҳукумронлиги ўрнатилди.
Мил.авв. 293-261 йй.-Антиох ғарбга қилган юришларибилан шуҳрат қозонди.
Мил.авв. 250 й.-Парфия ва Юнон-Бақтрия давлатлари салавкийлар давлатидан ажралиб чиқиб ўзларини мустақил деб еълон қилдилар.
Мил.авв. 247-й.-Парфияда Аршак бошчилигида парнлар қабиласи Нисо шаҳрига ҳужум қилиб уни егаллайди.
Мил.авв.171-138 йй.-Парфияда Митридат I ҳукумронлиги.
Мил.авв. III асрнинг иккинчи ярми-II асрнинг биринчи ярми-юнон-Бақтрия давлатининг гуллаб яшнаган даври.
Мил.авв. 250-140/130 йй.-юнон-Бақтрия давлати мустақил давлат сифатида.
Мил.авв. III асрбошлари-Қанғ давлатининг пайдо бўлиши.
Мил.авв. II асрбошлари-Қанғ давлати ерларини кенгайиши.
Мил.авв. II-I аср- Қанғ давлатининг кучайган даври.
Мил.авв. III-мил. V асрлар-Қовунчи маданиятининг ёйилиши.
Мил.авв. II-I асрлар- Хитой манбаларида Довон (Да-юн) ҳақидаги маълумотлар.
Мил.авв. 125 й.-машҳур Хитой саёҳатчиси Чжан Цзяннинг Довонга келиши.
Мил.авв. II-аср охири-Хитой ва Довон ўртасида ҳарбий тўқнашувлар.
Мил.авв. 172-161 йй.-Юэчжи қабилаларининг хуннлардан мағлубиятга учраши.
Мил.авв.140-130 йй.-юэчжиларнинг бақтрияга бостириб кириши.
Мил.авв. 125 й.-Катта юэчжи давлатининг инқирози.
Мил.авв. I асрнинг охири-мил. I асрнинг бошларига келиб Гуйшуан ҳокими Киотсзюкю, Қобулистон ва Қандаҳорни забт етади.
Мил.авв. II-I аср-Ўрта Осиёда юнон-македон ҳукмронлиги тугатилиши.
Мил.авв. IV аср-Ҳиндистонда буддавийлик динининг пайдо бўлиши.
IV аср-Турон ўлкасига шимолдан кўчманчи хион қабилаларининг ҳужумибошланади.
IV асрнинг 60-70 йй.-Ерон шоҳи Шопур II нинг хионийлар билан кураши.
В асрнинг 30-йй.-Ефталитлар билан Ерон сосонийлари ўртасидаги биринчи тўқнашув.
459 й.-Ерон тахтига Пероз чиқади.
470-529 йй.-Маздак ҳамадон зардўштийликнинг асл ғояларини ҳаётга тадбиқ қилмоқчи бўлиб, ўз ҳаракат мафкурасини яратди.
496 й.- Кубод шоҳнинг тахтдан ағдарилиши.
531-579 йй.-КуБоднинг ўғли Хусрав I Анушервон.
V-VI аср деҳқончилик воҳаларида ефталитларнинг ўтроқлашуви кучайиши
551 й.-Марказий Осиёдаги енг кучли бўлган жужанлар хонини туркийлар томонидан мағлуб етилиши.
551-744 йй.-Бумин янги давлат-Туркий хоқонликка асос солиши
554 й.-Муқан хоқоннинг Шарққа юриши.
558 й.-Туркийларнинг Урал ва Волга бўйларини забт етиБ Шимолий Кавказдаги кўчманчи оварлар билан тўқнашуви.
563 й.-эфталларга қарши, шимолдан туркийлар, жанубдан сосонийлар ҳужуми.
576 й.-Муқан хоқон ва Истеми ябғуларни вафотидан сўнг Туркий хоқонликнинг таъсири анча заифлаша бошлаши.
600 й.-Қора Чурин ўзини хоқон деб еълон қилиши.
603 й.- Хоқонлик тўла мустақил 2 қисмга бўлиниши.
618 й.- Хоқон Шегуй вафоти; Хоқон Тунябғу даври бошланиши.
630 й.-Хоқон Тунябғу вафоти.
657-659 йй.-Хитойнинг Тан империяси қўшинларини Еттисувга бостириб кириши.

570-632-йй.-Муҳаммад пайғамбар фаолияти.
650-651-йй.-Арабларнинг Ўрта Осиёга ҳарбий ҳаракатлари бошланиши.
651 й.-Марв шаҳрининг араблар томонидан эгалланиши.
652 й.-Хуросон ноиби Абдуллоҳ Амир Чағаниённи егаллаши.
654 й.-Суғддаги Маймурғ қалъасига арабларнинг биринчи ҳужуми.
657 й.- Чағаниёнга арабларни қайта юриши.
683 й.-Халифа Язиднинг вафотидан сўнг тожу-тахт учун кураш.
705 й.-Қутайбанинг балх вилоятини босиб олиши.
706 й.-Қутайбанинг катта қушинбилан Мовароуннаҳрга кириб келиши.
708-709 йй.-Қутайбанинг Бухоро ва унинг атрофига бир неча бор ҳужуми.
710-712 йй.- Хоразмшоҳнинг Қутайба билан тинчлик сулҳини тузиши.
710-737 йй.-Тархуннинг укаси Гуракнинг тахтга ўтириши.
712 й. кузи-Самарқандда араб ноибига қарши қўзғолон кўтарилиши.
713 й.бахори-Қутайбанинг етиб келиши ва қўзғолон бостирилиши.
720 й.-Араблар сиёсатига қарши Суғд аҳолисининг бош кўтариши.
727-730 йй.-Ислом динини қабул қилганлардан хирож ва жизя солиғи олишни бекор қилиниши.
733-734 йй.-Зарафшон воҳасидаги қурғоқчилик, мустамлака зулмининг кучайиши.
736-737 йй.-Асаднинг қўшини Хуросондан Хорисни сиқиб чиқаришга муваффақ бўлиши.
718 й.-махфий тарзда Муҳаммад Пайғамбарнинг амакилари Аббоснинг тарафдорлари ўз ғояларини тарғиб қила бошлаши.
744-750 йй.-Марвон II ҳукмронлик даврида Уммавийлар сиёсатига қарши норозилик кучайиб кетиши.
749 й.-Абу Муслим қўшини халифаликнинг марказий вилоятларига юриш қилиши.
749-754 йй.-Аббосийлардан бўлган Абулаббос Сафароҳ халифалик тахтига ўтириши.
751 й.-Бухоро шаҳрида Шорик ибн Шайҳул маҳрбошчилигида қўзғолон кўтарилиши.
755 й.-Абу Муслимнинг бағдодда ўлдирилиши.
813 й.-Маъмуннинг халифалик маркази Бағдодни егаллаши.
821 й.-Тоҳир ибн Ҳусайннинг Хуросонга ноиб етиб тайинланиши.
822 й.-Тоҳир ибн Ҳасайн Маъмун одамлари томонидан ўлдирилди.
822-830 йй.-Талха ибн Тоҳир ноиб етиб тайинланади.
839-840 йй.-Нуҳ ибн Асад Исфижоб вилоятини босиб олди ва уни мустаҳкамлади.
IX асрнинг 60-70-йиллари-Тоҳрийларга қарши халқ ҳаракатларининг кучайиши (“Ғозийлар”).
873 й.-Саффорийларнинг тоҳирийларга қаттиқ зарбабериБ Нишопурни эгаллаши.
819-820 йй.-Сомонхудот набираларининг турли вилоятларга ноиб етиб тайинланиши.
879-892 йй.-Исмоил Сомонийнинг Бухорога хокимлик даври.
892-907 йй.-Исмоил Сомонийнинг Мовароуннаҳр ва Хуросонга ҳумронлиги.
992 й.- Қорахонийлар хони буғрохон Бухорони эгаллаши.
997 й.- Нуҳ II Сомоний ҳам, Сабуктегин ҳам вафот этади.
1017 й.-Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни босиб олади.
1068 й.-Мовароуннаҳрда қорахоний Иброҳим ибн Наср ўғиллари ўртасида тахт учун курашнинг бошланиши.
1080 й.-Шамсулмулк вафотидан кейин Мовароуннаҳрда ҳокимият учун кураш авж олади.
1089 й.- Маликшоҳнинг Мовароуннаҳрга бостириБ кириши.
1130 й.-Салжуқий Санжар Самарқандни эгаллайди.
1030 й.- Маҳмуд Ғазнавий вафот етади.
1030-1041 йй.- Маҳмуд Ғазнавий тахтни эгаллади.
1035 й.-Салжуқийларнинг Хуросонга янги ҳужуми.
1040 й.- Маҳмуд Ғазнавий вафот етди.
1038-1063 йй.-Салжуқийлар давлатининг бош султони етиб Тоғрулбек сайланди.

1118-1147 йй.-ҳокимият буюк салжўқийлар сулоласининг сўнгги йирик вакили Султон Санжар қўлига ўтади.
1127-1156 йй.- ҚутБиддин Муҳаммад Отсиз ҳукмдорбўлди.
1158 й.-Эларслон катта қўшинбилан Мовароуннаҳрга бостириб кирди.
1194 й.-март ойида Такаш қўшинлари Тоғрул II га қарши уруш очди.
1200 й.-Такаш вафот етди.
1203 й.-Маҳаммад Хоразмшоҳ қорахитойларнинг ёрдамида Хуросонни бутунлай босиб олди.
783-850 йй.-Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий фаолияти.
797-865 йй.-Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Носир ал-Фарғоний яшаб ижод қилган.
873-951 йй.-АБу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад Форобий (Ўтрор) Фороб яқинида Васиж шаҳарчасида таваллуд кўрган ва Дамашқда вафот этган.
899-959 йй.-Абу бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий фаолияти.
980-1037 йй.-АБу Али ибн Сино фаолияти.
973-1048 йй.-АБу Райҳон Беруний фаолияти.
960-1041 йй.-АБу АБдуллоҳ Жаъфар Рудакий фаолияти.
809-870 йй.-Имом Бухорий фаолияти.
824-892 йй.-Имом ат-Термизий фаолияти.
1103-1179 йй. Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний фаолияти.
1145-1221 йй.-Нажмиддин Кубро фаолияти даври.
1127 й.-Қорахоний Арслонхон томонидан машҳур иморат-Минораи Калон барпо этилди.
1204 й.-Уйғур алиф боси мўғул ёзуви учун асос сифатида қабул қилинди.
1215 й.-Дашти Қипчоқ юришида Хоразмшоҳ мўғулларнинг Жўжи бошчилигидаги ҳарбий қўшинига дуч келади.
1218 й.-Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзининг янги пойтахти деб еълон қилган Самарқанд шаҳрига кириб келди.
1219 й.-Чингизхон ўз ўғиллари бошлиқ 200 мингга яқин асосий ҳарБий кучлари билан пухта тайёрланган Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар давлати устига ҳарбий юришни бошлади.
1220 й.-Чингизхон Термизга юриш бошлади.
1220 й.-Муҳаммад Хоразмшоҳ плеврит касали билан оғриб Каспий денгизидаги Ашуради оролида вафот етади.
1221 й.-Жалолиддин Мангуберди Ғазнага кириб келади.
1221 й.-Синд дарёси бўйида уч кун давом этган ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтди.
1230 й.-10 августида Кўния султони, Химс ҳокими, ҳалаБ ҳокими, Майафириқин ҳокими вабайнас ҳокимларининг бирлашган иттифоқи Жалолиддинни мағлуб этади.
1227 й.-Чингизхон ўлими арафасида ўғилларига турли забт етилган ерларни улус этиб бўлиб берди.
1238 й.-Маҳмуд Торобий қўзғолони.
1256 й.-Мўғуллар Хулагу бошчилигидаги Ерон, Курдистон, Ироқ ва Яқин Шарқнинг бошқа ерларига ҳужум қиладилар.
1241 й.-Олтин Ўрда давлатининг ташкил топиши.
1261-1266 йй.-Чиғатойнинг невараси Олғухон Олтин Ўрдага қарши курашиб, Чиғатой улусини қайта тиклашга муваффақ бўлди.
1251-1259 йй.- Олтин Ўрдада Мунқа ҳоқон ҳукмронлиги.
1272 й.-Хулагийлар томонидан Кеш ва Насафнинг талон-тарож этилиши.
1271 й.-Маъсуд бекнинг пул ислоҳоти ўтказишга киришиши.
1318-1326 йй.-Дувахон ҳукмронлиги даври ва унинг ислоҳотлар ўтказиши.
1326-1334 йй.-Оловиддин Тармаширин фаолияти.
1343-1346 йй.-Қозонхон ҳукмронлиги.
1333 й.-Араб сайёҳи Ибн Баттута Бухорода бўлди.
1247-1326 йй.-Паҳлавон Маҳмуд фаолияти даври.
1318-1389 йй.-Баҳовуддин Нақшбанд фаолияти даври.

1336-1405 йй.-Амир Темур фаолияти даври.
1360-1370 йй.-Амир Ҳусайн ва Темурнинг Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётида фаоллашуви.
1361-1365 йй.-Амир ҳусайн ва Темур ўртасидаги илиқ муносабатлар даври.
1365-1370 йй.-Амир Ҳсайн ва Темур муносабатларининг ёмонлашуви.
1362 й.-Сейистондаги жангда Темурнинг жароҳатланиши.
1363 й.-Мўғул хони Илёсхўжанинг Мовароуннаҳрга янги ҳужуми.
1365 й.-”Лой жанги”.
XIV асрнинг 30-йиллари-Еронда сарбадорлар ҳаракатининг пайдо бўлиши ва 50-60-йилларда Мовароуннаҳрда ёйилиши.
1366 й.-Амир Ҳусайннинг Самарқанд тахтига ўтириши.
1370 й.-Амир Ҳусайннинг вафоти ва Темурнинг тахтга ўтириши.
1372-1388 йй.-Амир Темурнинг Хоразмгабеш марта юриш қилиши.
1386-1388 йй.-”Усч йиллик” юриш.
1392-1396 йй.-”Беш йиллик” уруш.
1399-1404 йй.-”Етти йиллик” уруш.
1395 й.-Тўхтамишхоннинг батамом тор-мор этилиши.
1387-1392 йй.-Озарбайжон, Арманистон ва Грузиянинг Темурга бўйсундирилиши.
1398 й.-Ҳиндистон юришининг тугаши.
1400-1402 йй.-Миср ва Туркиянинг бўйсундирилиши.
1366-1408 йй.-Темурнинг ўғли Мироншоҳ фаолияти.
1377-1447 йй.-Шоҳруҳ Мирзо фаолияти.
1394-1449 йй.-Улуғбек Мирзо фаолияти.
1405-1409 йй.-Самарқандда Халил Султон ҳукмронлиги.
1405-1406 йй.-Халил Султоннинг Шоҳруҳ ва Пирмуҳаммад қўшинлари билан Мовароуннаҳр тахти учун кураши.
1407 й.-Пирмуҳаммаднинг Пир Али Тоз томонидан ўлдирилиши.
1409 й.-Шоҳруҳнинг Самарқандни эгаллаши.
1411 й.-Улуғбекнинг Самарқанд тахтини мустақил бошқара бошлаши.
1413 й.- Шоҳруҳ томонидан Эроннинг эгалланиши.
1414-1415 йй.-Улуғбекнинг Фарғонани эгалланиши.
1416 й.-Қошғарни Улуғбекка топширилиши.
1425 й.- Улуғбекнинг Мўғулистон қўшинларини тор-мор этиши.
1427 й.- Улуғбекнинг Дашти Қипчоқ қўшинларидан мағлубиятга учраши.
1428 й.- Улуғбекнинг Мовароуннаҳрда пул ислоҳоти ўтказиши.
1446 й.- Шоҳруҳ Мирзонинг сўнгги ҳарбий юриши.
1448 й.-УлуғБек ва АБдулатиф қўшинлари Тарноб яқинида Алоуддавла қўшинларини тор-мор этиши.
1449 й.-Абдулатиф ва Улуғбек ўртасида жанг.
1450 й.-Падаркуш Абдулатифнинг ўлдирилиши.
1451-1469 йй.-Самарқандда Султон Абусаид Мирзо ҳукмронлиги.
XV асрнинг иккинчи ярми-Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурий шаҳзодаларнинг тож-тахт учун курашлари.
1417 й.-Бухорода мадраса бунёд этилди.
1420 й.-Самарқандда мадраса қурилди.
1433 й.-Ғиждувонда мадраса қурилди.
1424-1429 йй.-Самарқандда Улуғбек мадрасаси қурилиши.
1469-1506 йй.-Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги.
1480 й.-Дашти қипчоқда Шайбонихон ҳокимият тепасига келди.
1494 й. –Фарғонада Бобур Мирзо ҳокимият тепасига келди.
1497 й.-Бобур Мирзонинг Самарқанд тахтини эгаллаши.
1500 й.-Шайбонийхон Самарқандни эгаллади.

1500 й.-Бобур Мирзо Самарқандни иккинчи марта эгаллади.
1501 й.-Шайбонийхон Самарқандни яна эгаллади.
1505 й.-Шайбонийхон Хоразмни забт етди.
1507 й.-Шайбонийхон Хуросонни эгаллади.
1510 й.-Шайбонийхоннинг Ерон шоҳи Исмоил билан тўқнашуви ва ҳалок бўлиши.
1511 й.-Шоҳ Исмоилнинг Мовароуннаҳрга ҳужуми.
1512 й.-Хоразм хонлигининг ташкил топиши.
1526-1858 йй.-Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласининг ҳукмронлиги.
1538 й.-Убайдуллахоннинг Хоразмни эгаллаши.
1557-1598 йй.-Абдуллахон II ҳукмронлиги. Унингбалхни (1573), Шаҳрисабз, Қарши, ҳисорни (1574), Самарқандни (1578), Тошкентни (1580), Урганчни (1595) забт етиши.
1548-1549 йй.-Абдулазизхон хонақоҳи, Мағоки Аттори масжиди қурилди.
1558-1559 йй.-Антоний Женкинсоннинг Бухорода бўлиши.
1581 й-Модарихон мадрасаси, Ойпошша ойим мадрасаси қурилди.
1587 й.-Шоир Мушфиқий вафоти.
1601 й.-Аштархонийлар ҳукмронлигининг бошланиши.
1612-1613 йй.-Тошкентда Имомқулихонга қарши қўзғолон.
1616 й.-АраБ Муҳаммад мадрасасининг қурилиши.
1619-1622 йй.-Елчи Иван Хохловнинг Хива хонлигида бўлиши.
1619й.-Шердор мадрасасининг қурилиши.
1657-1662 йй.-Бухорода Абдулазизхон мадрасаси қурилди.
1669-1671 йй.-Елчилар ака-ука Пазухинларнинг Бухоро хонлигида бўлиши.
1681 й.-Қорақалпоқларнинг Субҳонқулихонга қарши қўзғолони.
1645-1724 йй.-Шоир Сўфи Оллоёр ҳаёти ва фаолияти.
1685 й.-Хива хонининг Самарқандни эгаллаши.
1688 й.-Хива хонлигининг Бухоро хонлигига бўйсундирилиши.
1700 й.-Шоҳниёз жўнатган элчининг Россияга бориши.
1708 й.-Убайдуллахоннинг пул ислоҳоти ўтказиши.
1710 й.-Қўқон хонлиги ташкил топиши.
1714-1717 йй.-Бекович-Черкасскийнинг Хива хонлигига қарши юриши.
1716 й.-Хонқули тўпчи боши бошчилигида Бухоро хони элчиларининг Россияга бориши.
1718-1724 йй.-Флорио Беневени элчилиги.
1722-1723 йй.-Жунғорларнинг Ўрта Осиёга ҳужуми.
1740 й.-Нодиршоҳнинг Ўрта Осиёга юриши.
1741 й.-Хиваликларнинг эронликларга қарши озодлик кураши.
1742 й.-Қорақалпоқ зодагонларининг Россия вассаллигига ўтиши.
1753-й.-Бухорода ҳокимият тепасига манғитлар келди.
1765 й.-Хивада Муҳаммад Амин иноқ мадрасаси қурилди.
1770 й.-Хива хонлигида ҳокимиятни қўнғиротлар эгаллади.
1774-1776 йй.-Ерназар Мақсуд ўғли елчилигининг иккинчи бор Россияда бўлиши.
1825-1899 йй.-Комил Хоразмий Ниёзмуҳаммад ўғли яшаган йиллар.
1827-1828 йй.-Қорақалпоқларнинг Ойдўст бий бошчилигидаги қўзғолони.
1827-1900 йй.-Бердимурод Қарғабой ўғли Бердақ ҳаёти ва ижодий фаолияти йиллари.
1839 й.-Генерал Перовский бошчилигидаги рус қўшинларининг Хивага юриши.
1841-1842 йй.-Инглиз жосуслари Стоддарт ва Коноллининг хонликларда бўлиши.
1842 й.-Амир Насруллонинг Қўқон хонлигини босиБ олиши.
1847 й.-Генерал Обручев Хиванинг Раим қалъасини эгаллади.
1850-1903 йй.-Муҳаммад Аминхўжа ўғли Муқимий яшаган йиллар.
1851-1914 йй.-Жадидлар етакчиси Исмоил Гаспирали яшаган йиллар.
1853 й.-Перовский қўмондонлигидаги рус қўшинлари Оқмачит ҳарбий истеҳком қалъасини эгаллади.

1854 й.-Верний истеҳкоми руслар томонидан эгалланди.
1858-1909 йй.-Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат яшаган йиллар.
1864 й.-Полковник Черняев қўшини Авлиёота қалъасни босиб олди.
1864 й. 12 июн-Полковник Верёвкин қўшини Туркистон шаҳрини забт этди.
1864 й. 22 сентяБр-Чимкентга рус қўшинлари иккинчи марта ҳужум бошлади ва босиб олди.
1865 й. 29 апрел-Генерал Черняев Ниёзбек қалъасини босиб олди.
1865 й. 17 июн-Тошкент шаҳри қаттиқ жангдан кейин босиб олинди.
1866 й.-Генерал Романовскийнинг қўшини Эржар ёнида амирлик қўшинларини тор-мор келтирди.
1866 й. 24 май-Амирликнинг Хўжанд қалъаси эгалланди.
1866 й. 2 октяБр-Ўратепа босиБ олинди.
1866 й. 18 октяБр-Руслар Жиззахни босиб олди.
1867 й. 14 июл-Подшо Александр II фармони билан Туркистон генерал-губернаторлиги ва Туркистон \арБий округи ташкил этилди.
1867 й.-Тошкентда метеорологик стантсия очилди.
1868 й. 1 май-Фон Кауфман қўмондонлигидаги қўшин Чўпонота тепалигини босиб олди.
1868 й. 2 май- Руслар Самарқанд шаҳрини эгаллади.
1869 й. 23 июн-Зирабулоқ шартномаси тузилди. Амир Музаффархон подшога вассал “ҳукмдорга” айланди.
1870 й.-Тошкентда кутубхона очилди.
1871 й.-Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси қурилди.
1873 й.-Чор Россияси қўшинларининг Хива хонлгига ҳужуми.
1873 й. 23 май- Хазорасп қалъаси босиБ олинди.
1873 й. 29 май-Хива жанг билан эгалланди.
1873 й. 12 август-Гандамиён шарномаси тузилди ва Хива Россия вассалига айланди.
1873 й.-Туркистон генерал-губернаторлигига бўйсундирилган Амударё бўлими ташкил қилинди.
1809-1874 йй.-Муҳаммад Ризо Огаҳий яшаган йиллар.
1873-1876 йй.-Пўлатхон бошчилигидаги қўзғолон.
1876 й. 3 март-Қўқон хонлиги тугатилди.
1875 й.-Авлиёотада биринчи рус қишлоғи ташкил этилди.
1878-1919 йй.-Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг йирик вакил Маҳмудхўжа Беҳбудий яшаган йиллар.
1878-1931 йй.-Жадидчилик ҳаракатининг ташкилотчиларидан бири Мунаввар Қори Абдурашидхон ўғли яшаган йиллар.
1879 й.-Тошкентда биринчи пахта тозалаш заводи ишга тушди.
1881 й.-Гўктепа қалъаси босиб олинди ва мудофаачилар бутунлай қириб ташланди.
1882-1883 йй.-подшо ҳукумати Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурияти фаолиятини текшириш учун Ф.К.Гирс бошчилигида комиссия жўнатди.
1882-1885 йй.-Фарғона водийсида деҳқонлар ҳаракати.
1884 й.-Тошкентда биринчи рус тузем мактаби очилди.
1885 й.-Бухорода Россия сиёсий агентлиги ташкилоти очилди.
1886 й. 12 июн-Туркистон ўлкасини бошқариш “Низоми” кучга кирди.
1886 й.-Муллақордан бошланган темир йўл Марвгача етказилди.
1886 й.-Фарғонада биринчи пахта тозалаш заводи ишга тушди.
1886-1939 йй.-Жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндаси Фитрат яшаган давр.
1889 й.-Туркистонда Россия Марказий банки бўлими очилди.
1892 й.-Тошкент қўзғолони.
1894-1940 йй.-Ўзбек романчилигининг асосчиси Абдулла Қодирий яшаган йиллар.
1896-1938 йй.-Таниқли давлат арбоби Файзулла Хўжаев яшаган давр.
1897 й.-Андижонда биринчи янги усул мактаби очилди.

1898 й. май-Андижонда Дукчи Эшон қўзғолони.
1900 й.-”Устоди аввал” алифбо китоби нашр этилди.
1900-1906 йй.-Тошкент-Оренбург темир йўли қуриб ишга туширилди.
1909 й.-Тошкентда Мунаввар Қори бошчилигида Жамияти хайрия тузилди.
1910 й.-Ёш Бухороликлар партияси вужудга келди.
1912 й.-Тошкентда Сапёрлар қўзғолони.
1913й.-Тошкентда жадидларнинг “Тараққийпарварлар” ташкилоти тузилди.
1914 й. 26 июл-Туркистонда фавқулодда ҳолат эълон қилинди.
1914 й.-Хивада Ёш хиваликлар партияси шаклланди.
1916 й. 4 июл- Хўжанд қўзғолони.
1916 й. июл- Тошкент қўзғолони.
1916 й. июл-Жиззах қўзғолони.
1917 й. 28 феврал-Россияда феврал инқилоби ғалаба қозонди.
1917 й. 13 март-Тошкентда “Шўрои Исломия” ташкилоти тузилди.
1917 й. 16-23 апрел-Бутунтуркистон мусулмонларининг I қурултойи бўлиб, унда Туркистон мусулмонлари кенгаши ташкил этилди.
1917 й. 26 апрел-Хива хонлигида Мажлис (маҳкамаи адлия) тузилди.
1917 й. июн-”Шўрои Уламо” ташкилоти тузилди.
1917 й. 17-20 сентябр-Тошкентда Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг қурултойи бўлиб, унда “Иттифоқи муслимин” тузилди.
1917 й. 1 ноябр-Тошкентда болшевиклар зўравонлик билан ҳокимиятни эгаллади.
1917 й. 26-28 нояБр-Қўқонда бутун туркистон мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи бўлди ва Туркистон Мухторияти ҳукумати тузилди.
1918 й. 22 феврал-Туркистон Мухторияти ҳукумати қизил аскарлар ва дашноқлар томонидан тор-мор этилди.
1918 й. февралнинг охири-Туркистонда совет тузумига қарши истиқлолчилик ҳаракати бошланди.
1918 й. март-”Колесов юриши”бўлди ва Бухоро амирлиги билан Туркистон республикаси ўртасида Қизилтепа битими имзоланди.
1918 й. 30 апрел- Туркистон автоном совет республикаси тузилди.
1919 й. март-Турор Рисқулов раислигида Туркистон ўлкаси мусулмонлар бюроси тузилди.
1919 й. 9 апрел-Жунаидхонбилан совет Россияси ўртасида Тахтабитими имзоланди.
1919 й. 22 октябр-Мадаминбек бошчилигида Фарғона муваққат мухторият ҳукумати тузилди.
1920 й. 2 феврал-Совет ҳукумати қўшинлари Хива шаҳрини босиб олди ва Хива хонлиги тугатилди.
1920 й. 26 апрел-Хоразм Халқ Совет Республикаси тузилганлиги эълон қилинди.
1920 й. 3 май-Шермуҳаммадбек бошчилигида Туркистон-турк мустақил ислом жумҳурияти тузилди.
1920 й. 2сентябр-Туркфронт қўмондони М.Фрунзе бошчилигидаги қизил аскарлар Бухоро шаҳрини ишғол қилди ва Бухоро амирлиги тугатилди.
1920 й. 6-8 октябр-Бухоро Халқ Совети Республикаси тузилди.
1921 й. август-Бухорода Туркистон Миллий бирлиги ташкилоти тузилди.
1923 й. март-Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши тузилди.
1925 й. 13 феврал-Ўзбекистон ССР тузилди.
1925 й. феврал-Қорақалпоғистон автоном вилояти (Қозоғистон АССР таркибида) тузилди.
1925-1929 йй.-Ўзбекистонда ер-сув ислоҳоти ўтказилди.
1927 й.-Ўзбекистон ССР Конститутсияси қабул қилинди.
1927 й.-”ҳужум” компанияси бошланди.
1929 й. охири-Мунаввар Қори бошчилигидаги “Миллий истиқлол” ташкилоти аъзолари қатағон қилинди.

1930-1932 йй.-Ўзбекистонда ўзига тўқ хўжаликлар “қулоқ” сифатида тугатилиб, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш амалга оширилди.
1932 й. март-Ўзбекистон ССР МИК ҳузурида Фанлар комитети ташкил қилинди.
1934 й. март-Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси тузилди.
1935 й.-Туркистон минтақасида истиқлолчилик ҳаракати мағлубиятга учради.
1937 й. 23 март-Қорақалпоғистон АССР Конститутсияси қабул қилиниб, ҚҚАССР Ўзбекистон таркибига кирди.
1937-1938 йй.-Мустабид совет режими Ўзбекистонда оммавий равишда қатағонлар ўтказди.
1939 й. 1 август-15 сентябр-Катта Фарғона канали қазилди.
1941 й. 22 июн-1945 й. 9 май-Ўзбекистон халқлари Германия фашизмига қарши урушда иштирок этдилар.
1943 й. 4 ноябр-Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил этилди.
1943-1944 йй.-Ўзбекистонга қрим татарлари, чеченлар, ингушлар,болқарлар, понтия греклари ва месхети турклар кўчирилди.
1944 й. январ-Республика пахтакорларининг биринчи қурултойи.
1949-1952 йй.-кўпгина машҳур ўзбек ижодий зиёлилари асоссиз қатағон қилиндилар.
1950-60 йй.-Ўзбекистонда қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш чоралари кўрилди.
1951-1954 йй.-Тошкент ботаникабоғи яратилди.
1956 й. 5 нояБр-Ўрта Осиёда биринчи Тошкент телемаркази ишга тушди.
1958-1960 йй. - Жарқоқ -Бухоро - Самарқанд - Тошкент магистрал газ қувури қурилди.
1959-1965 йй.-450 дан зиёд саноат корхоналари ишга туширилди.
1963 й.-Бухоро-Урал газ қувури ишга туширилди.
1965 й.-Аму-Бухоро канали қурилди.
1966 й. 26 апрел-Тошкент шаҳрида кучли зилзила бўлди.
1967 й.-Дунёдаги энг узун Ўрта Осиё-Марказ газ қувури қурилди.
1969 й.-”Ташавтомаш” заводи базасида Тошкент трактор заводи барпо этилди.
1977 й. 6 нояБр-Тошкент метрополитенининг биринчи навбати ишга тушди.
1984-1989 йй.-”Пахта иши” натижасида Ўзбекистонда ўн минлаб кишилар қатағон қилинди.
1985-1990 йй.-Қайта қуриш йиллари
1989 й. 21 октяБр-”ЎзБекистон ССРнинг давлати тили ҳақида”ги Қонун қабул қилинди.
1990 й. 24 март-И.А.Каримов ЎзБекистон ССР Президенти етиб сайланди.
1990 й. 20 июн-ЎзБекистон ССР Олий Совети “Мустақиллик Декларатсияси”ни қабул қилди.
1991 й. 31 август-Ўзбекистон Олий Кенгаши “Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида” Қонун қабул қилди.
1991 й. 1 сентябр-Ўзбекистон РеспуБликасининг Мустақиллик куни деб эълон қилинди.
1991 й. 1 ноябр-Ўзбекистон халқ демократик партияси ташкил топди.
1991 й. 18 нояБр-Ўзбекистон Республикаси Давлат байроғи тасдиқланди.
1991 й. 29 декаБр-И.Каримов муқобиллик асосида Ўзбекистон Республикасининг Президенти этиб сайланди.
1992 й. 14 январ-Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучлари ташкил этилди.
1992 й. 2 март-Ўзбекистон БМТ аъзолигига қабул қилинди.
1992 й. май-”Ватан тараққиёти” партияси ташкил топди.
1992 й. 2 июл-Ўзбекистон РеспуБликаси Давлат герби қабул қилинди.
1992 й. 8 декаБр-Ўзбекистон Республикаси Конститутсияси қабул қилинди.
1992 й. 10 декаБр-Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси қабул қилинди.
1993 й.-Ўзбекистон-АҚШ ҳамкорлигида олтин қазиб олиш бўйича “Зарафшон-Нюмонт” қўшма корхонаси ташкил этилди.
1993 й. 7 май-I ва II даражали “Соғлом авлод учун” ордени таъсис этилди.
1994 й. 5 май-”Ўзбекистон Қаҳрамони” унвони ва “Олтин юлдуз” медали таъсис этилди.
1994 й. 5 май-”Мустақиллик ордени”, “Дўстлик” ордени ҳамда “Жасорат” ва “Шуҳрат” медаллари таъсис этилди.

1994 й. 1 июл-Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси-Сўм муомалага киритилди.
1995 й. 18 феврал-”Адолат” сотсиал-демократик партияси ташкил топди.
1995 й. 6 май-”Меҳнат шуҳрати”, I ва II даражали “Шон шараф” орденлари таъсис этилди.
1995 й. 3 июн-Ўзбекистон “Халқ бирлиги” ҳаракати ташкил топди.
1996 й.-Амир Темур йили.
1996 й. 26 апрел-”Амир Темур” ордени таъсис этилди.
1996 й. 19 июл-Асакада “Ўз ДЕУ авто” заводининг расмий очилиши бўлди.
1996 й. 28 август- Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари “Амир Темур” орденлари билан мукофотланди.
1997 й. октябр-Бухоро ва Хива Шаҳарларининг 2500 йиллиги нишонланди.
1997 й.-Президент И.А.Каримовнинг “ЎзБекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид,барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асари нашр этилди.
1998 й. 28 декабр-Фидокорлар партияси ташкил топди.
1998-й. И.А.Каримовни “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” номли китоби нашрдан чиқди.
1998 й 24 октяБр-Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллик юбилейи тантанали равишда нишонланди.
1998 й. 23 октябр-Имом ал-Бухорийни 1225 йиллиги нишонланди.
1999 й. 15 март-Ўзбекистон ва Туркия ҳамкорлигида “Сам Коч авто” корхонаси ишга тушди.
1999 й. 24 апрел-Ўзбекистон Грузия, Озарбайжон, Украина, Молдовия аъзо бўлган, ҳозирда “Гууам” деб юритиладиган иқтисодий ташкилотга аъзо бўлди.
1999 й. 5 ноябр-ватандошимиз, мўғулларга қарши курашган Жалолиддин Мангубердининг Хива тупроғида 800 йиллик юбилейи нишонланди.
1999 й.-И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон буюк келажак сари” номли китоби нашрдан чиқди.
2000 й. 9 феврал-Шаҳрисабзда Амир Темурнинг таваллуди нишонланди.
2000 й. 14 апрел-”Ватан тараққиёти” ва “Миллий тикланиш” партиясини қўшма қурултойи бўлиб ўтди. Икки партия бирлашиб, “Фидокорлар миллий демократик партияси” тузилди.
2000 й. 12 май-Тошкентнинг Юнусобод мавзеида истиқлол курашчиларига атаб “Шаҳидлар майдони” очилди.

Фойдаланиладиган асосий ва қўшимча адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар

1. Каримов И., Асарлар. 1-15-жилдлар. -Т.: «Ўзбекистон», 1996-2008.
2. Каримов И. «Юксак маънавият – енгилмас куч». -Т.: «Маънавият», 2008.
3. Каримовнинг “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва уни Ўзбекистонга салбий таъсирини бартараф этиш чора-тадбирлари” Т. 2009.
4. Алимова Д., Каримов Р., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). -Т.: «Шарқ», 2000-2006.
5. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи (Биринчи китоб). Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабалари учун қўлланма. -Т.: «Ўқитувчи», 1997.
6. История Узбекистана (учебное пособие для студентов неисторических спетсиальностей). -Т.: «Университет», 2002.
7. Муратазаева Р., Ешов.Б, ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. (Маърузалар матни), -Т.: «Университет», 2000.
8. Норқулов Н., Жўраев У. Ўзбекистон тарихи (XVI аср – XIX асрнинг биринчи ярми). -Т.: «Шарқ», 2000.
9. Очерки по истории государственности Узбекистана. Ответственные редакторы: Д. Алимова, Е. Ртвеладзе. -Т.: «Шарқ», 2001.

10. РажаБова Р., Каримов Р., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917-1993 йиллар). -Т.: «Ўқитувчи», 1994.
11. Сангиров Р.С. Давлат бошқарувининг жаҳон тажрибаси ва Ўзбекистон. -Т.: 2007.
12. Сангиров Р. Усмонов. Ўзбекистон қарамлик ва мустақиллик йилларида. -Т.: «Ўқитувчи», 1996.
13. Сагдуллаев А., Костетский В., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи (Энг қадимги даврлардан милоднинг V асригача). -Т.: «Шарқ», 1999.
14. Сагдуллаев А., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 1-қисм. -Т.: «Академия», 2000.
15. Усмонов К., Содиқов М. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). -Т.: «Шарқ», 2002.
16. Усмонов Қ. вабошқ. Ўзбекистон тарихи. (Дарслик). -Т.: «Иқтисод-молия» 2006.
17. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи (Ўзбекистон Шўролар истибдоди даврида). Иккинчи китоб. II-қисм. Талабалар учун қўлланма. Андижон, 1998.
18. Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи (XVI-XX асрбошлари). Иккинчи китоб. -Т.: «Шарқ», 2003.
19. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихидан материаллар (Учинчи китоб). Талабалар учун ўқув-методик қўлланма. Андижон, 2004.
20. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Масъул муҳаррирлар: Д.Алимова, Е.Ртвеладзе. -Т.: «Шарқ», 2001.

Қўшимча адабиётлар

1. Тюриков В., Шагулямов Р. По пути независимости Республики Узбекистан (1991-2000). -Т.: «Ғофур Ғулом», 2000.
2. Тарихий манбашунослик.бакалаврлар учун ўқув қўлланма. -Т.: «Фан», 2006.
3. Сангиров Р.С. Сангировб.Р. Сиёсат: демократия, жамият тараққиёти. -Т.: 2007.
4. Сангиров Р., ва бошқалар. Ўзбекистон – сиёсий ва ҳуқуқий ислоҳотлар сари. -Т.: «Университет», 1996.
5. РаджаБова Р., Каримов Р., и другие. История Узбекистана (1917-1993 гг.). -Т.: «Ўқитувчи», 1995.
6. РажаБов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917-1924 йиллар). Университетлар ва педагогика институтлари учун ўқув қўлланма. -Т.: «Университет», 2002.
7. Раҳимова Ж. Ўзбекистон тарихи (ХИХ асрнинг иккинчи ярми – ХХ аср бошлари). -Т.: «Ўқитувчи», 1999.
8. Каримов Ш., Турсунов И., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи (Мустақиллик даври). Учинчи китоБ. Олий ва ўрта ўқув юртлари талаБалари учун қўлланма. -Т.: «Шарқ», 1997.
9. История УзБекистана. (ХВИ-первая половина ХИХ века). Главный редактор: А.Асқаров. - Т.: «Фан», 1993.
10. Алимова Д., Каримов Р., и другие. История УзБекистана (1917-1991 гг.). -Т.: «Шарк», 2002-2005.
11. бухоро тарихи. -Т.: «Фан»,1976.
12. боБоБеков ҳ., Каримов Ш., вабошқалар. Ўзбекистон тарихи. (Қисқача маълумотнома), -Т.: «Шарқ», 2000.

II. ТАРИХИЙ МАНБАЛАР:

1. Абулғозий. Шажарайи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1992.
2. Абу Тоҳирхўжа. Самария. Мерос тўплами. – Тошкент: Камалак,б. 5-20.
3. Абу Наср ФороБий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Мерос, 1993.
4. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи Саъдайин ва Мажмаи албаҳрайн. 2-жилд, 1-қисм. Форс-тожик тилидан таржима. Кириш сўз. Изоҳ. А. Ўринбоевники. – Тошкент: Фан, 1969.
5. Амир Темур Кўрагон. Зафарнома. Араб алифбосидан Кирилл алифбосига ўгириш, сўзбоши, луғат ва изоҳ муаллифлари: Ҳ.Бобобеков Ҳ.Бобоев, А.Қуронбеков. – Тошкент, 2000. – 652б.
6. Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли. Ўз аҳвол ва атвори, юриш ва қўшини, мусолиҳа ва муҳориба воқеъотини туркий луғатбирлан ёзған китоби (таржимаи ҳол). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи т.ф.д. Ашраф Ахмедов. – Тошкент: Нур, 1992.
7. Амир Темур Кўрагон. Қиссаи Темур ("Малфузоти Темурий"). Араб алифбосидан кирилл алифбосига ўгириш, сўзбоши, луғат ва изоҳ муаллифлари:Ҳ.БоБоБеков, Ҳ.Бобоев, А. Қуронбеков. – Тошкент, 2000.
8.Бобир З.М.Бобурнома. – Тошкент: юлдузча, 1989.
9. ИБн АраБшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-жилдлик. – Тошкент: Меҳнат, 1992.
10. ВамБери Херман.бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990.
11. Мирзо Муҳаммад ҳайдар. Таърихи Рашидий. Ведение. Пер. с.перс. А.Уринбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. –Ташкент, 1996.
12. Мирзо УлуғБек. Тўрт улус тарихи.б.Аҳмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири остида. – Тошкент: Чўлпон, 1994.
13. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан ўгирувчи Юнусхон ҳакимжонов. – Тошкент: ЎзБекистон. 1996.

14. Руи Гонсалес Де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура. (1403-1406 г.) Пер. со староисп. Предисл. коммент. И.С.Мироковой. – Москва: Наука, 1990.

15. Рахмоналиев Рустан. Империя Тюрков. Тюркские народы мировой истории. С X в . до н е по XX в. н.е. – Москва: Прогресс, 2002. – 912 с.

16. Қуръони Карим. АраБ тилидан таржима ва изоҳ муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992.

17. Темур тузуклари. Форс тилидан Алихонтўра Соғуний ва ҳ.Кароматов таржимаси.//Шарқ юлдузи, 1989, №8.

18. Темур тузуклари. Форсчадан Алихон тўра Соғуний ва ҳаБуБулло Кароматов таржимаси. проф.Б.Аҳмедов таҳрири остида. // АдаБиёт ва санъат, 1991. – 144б.

19. Темур тузуклари. Форсчадан А. Соғуний ва ҳ.Кароматов таржимаси (Сўзбоши ва изоҳлар, умумий таҳрир академикбўриБой Аҳмедовники). ЎзБек, франтсуз, инглиз тилларида. – Тошкент: АдаБиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 344б.

20. Темур Тузуклари. СўзБоши муаллифи ва масъул муҳаррир М.Али, форсчадан тарж. А.Соғуний ва ҳ.Кароматов. – Тошкент: Шарқ, 2005. – 160б.

21. Уложение Тимура (Тамерлана). Под.ред. Н.П.Остроумова. – Казань, 1894.

22. Уложение Тимура. (перевод и факсимелие с изд. Н.П.Остроумова «Уложение Тимура», вьпушенного в Казан в 1894 г.) – Тошкент, 1968.

23. Уложение Тимура. (Журналный вариант) «Звезда Востока», 1992, №5.

25. Уложение Тимура. Перевод с персидского Х.Кароматова под научной редактсиейб.Ахмедова. Автор предисловия, примечания и комментариевб.Ахмедов. – Ташкент: Литература и искусство, 1999. – 352 с.

Ғиёссиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Перев.с.перс. пред.и прим. А. АСеменова. – Москва: Наука. 1958.

26. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. //Шарқ юлдузи, 1992-1993.

27. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, форс тилидан ўзбек тилига Дарвеш Али ал Бухорий таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 384б.

28. Фосеҳ Аҳмад ИБн Жалолиддин Муҳаммад ал Ҳавофий. Мужмали Фосиҳий. (Фасихов свод.). – Тошкент: Фан, 1980.